

АЛЕКСАНДЪР СОЛЖЕНИЦИН
РЕКЛО ТЕЛЕТО ДЪБА ДА
МУШКА
ОЧЕРЦИ ОТ ЛИТЕРАТУРНИЯ
ЖИВОТ

Превод от руски: Борис Мисирков, 1998

chitanka.info

Изходната част на книгата е писана през пролетта на 1967 г., преди писмото на автора до IV конгрес на съветските писатели, — и в този момент не се е предполагало, че тя ще бъде продължена. Но едновременно с развоя на събитията възникнала необходимост сюжетът да бъде продължен — и така последователно били написани три Допълнения — през ноември 1967, февруари 1971 и декември 1973 г. (Направените по същото време бележки в това издание не се датират.) Целият този основен обем на книгата бил написан в Краймосковието (Рождество на Истия, Жуковка и Переделкино). Още тогава авторът имал намерение след време да напише и събирал, почти само устно, материали за допълнението „Невидимите“. Но при съветските условия не можел да бъде доверен на хартия дори чернови вариант — поради крайната му опасност за сътрудниците, доброжелателите и приятелите.

Веднага след изгонването му от СССР — през февруари 1974 г. — в Швейцария било написано Четвъртото допълнение (развързката: арестуването и екстернирането). В този си вид „Рекло телето дъба да мушка“ за пръв път бе публикувана на руски през 1975 г в парижкото издателство ИМКА-прес; след това, преведена от това издание, книгата излезе на много езици.

Пак тогава, през лятото на 1974 и 1975 г., в планините край Цюрих било написано Петото допълнение, „Невидимите“. Но за да се осигури безопасността на самите Невидими, главата за тях не можеше да бъде отпечатана още дълги години. По-късно чрез задочно и пряко интервюиране на действащите лица подробностите около участието им многократно се уточняваха. Така се появиха добавките и поправките в текста на книгата и новите бележки цитирани с 1978, 1986, 1990 и 1992 година.

В Русия текстът на „Телето“ с петте Допълнения за пръв път им отпечатан в списание „Новый мир“ през 1991 г. Но някои участници и подробности и тогава още не можеха да се споменат. Пълният текст на книгата с последна авторска редакция за пръв път се печата в това издание.

Наталия Солженицина

Има една такава, доста обширна, вторична литература: литература за литературата; литература около литературата; литература, родена от литературата (ако е нямало подобна преди това, и тая не е щяла да се роди). Лично аз поради професията си обичам да попрочитам такава, но я слагам значително по-долу от първичната литература. Изпонаписано е толкова много, а на хората им остава толкова малко време за четене, че ми се струва: да седна да пиша мемоари, на всичко отгоре литературни — не е ли срамота?

Хич не съм предполагал, че и аз самият през 49-ата година от живота си ще се осмеля да стъкмя ей туй мемоарно нещо. Но две обстоятелства се насложиха и ме подтикнаха.

Едното е нашата жестока и бързлива потайност, от която идват всички беди на страната ни. Страх ни е не само открито да говорим и пишем и с приятели да споделяме какво мислим и кое как е наистина, но и на хартията не смеем да се доверим, защото секирата продължава да виси над всеки наш врат, току-виж се стоварила. Още колко ще трае тая потайност — кой да предскаже, а дотогава може мнозина от нас да бъдат посечени и да се затрие заедно с нас неизреченото.

Второто обстоятелство е, че от две години насам примката е нахлузена на врата ми, но не е затегната, а напролет искам да си подръпна малко главата. Примката ли ще се скъса, гръклянът ми ли ще се приклепне — точно не може да се предвиди.

И сега тъкмо между две канари (Между „Архипелага“ и „Червеното колело“. (Забележка от 1986 г.)) — едната съм избутал, другата още не смея да подхвана — ми се отвори кратка почивка.

И си рекох, че май е дошло време да обясня за всеки случай едно-друго.

Април 1967

КОНСПИРАТИВЕН ПИСАТЕЛ

Не е за чудене, когато революционерите стават конспиратори. За чудене е, когато писател изпадне дотам.

На писателите, които милеят за правдата, животът им никога не е бил, не е (и няма да бъде) лек; едного съсипвали я клевета, втори — с дуел, трети — с разнебитване на семейния му живот, четвърти — с разоряване или с безизходна мизерия от младини до старини, други — с лудница, още някого — със затвор. А при пълно благополучие, като при Лев Толстой, още по-зле — твоята собствена съвест ще ти изподере гърдите отвътре.

Но все пак: да се завираш в миша дупка и да те е грижа не как да се прочуеш, ами как, не дай си, Боже, да не се прочуеш — тази писателска участ си е само нашенска, чисто руска, чисто руско-съветска! Сега е установено, че през последната част от живота си Радищев е писал нещо важно и дълбоко и предвидливо го е укривал: толкова дълбоко, че и днес не можем да го издирим и прочетем. И Пушкин остроумно е зашифровал 10-а глава на „Онегин“, това всеки го знае. По-малко хора знаят колко дълго се е занимавал с тайнопис Чаадаев: той скътвал ръкописа си на отделни листчета в различни книги от голямата си библиотека. За лубянски обиск това, разбира се, не е криене, колкото и да са книгите, все ще се съберат достатъчно сътрудници, така че всяка книга дп се хване за кранчетата на кориците и да се раздруса хубавичко (недейте кри в книги, приятели!). Но царските жандарми кой знае къде зяпали: умрял Чаадаев, а библиотеката му се запазила до революциите и разпилените, незнайни листове кротували в нея. През 20-те години те били открити, издирени, изучени, а през 30-те най-сетне и подготвени за печат от Д. С. Шаховской — но тъкмо тогава Шаховской го прибрали (не го пуснали до края на живота му), а Чаадаевите ръкописи до ден днешен тайно се пазят в Пушкиновия дом; не разрешават отпечатването им заради... тяхната реакционност! Така Чаадаев поставил рекорда — вече 110

години след смъртта му — в премълчаването на руски писател. Кой знае какво ли е написал?!

А после времената станали къде по-либерални и руските писатели вече не пишели за чекмеджето, а печатали както си щат (и само критиците и публицистите подбирали Езопови изрази, а скоро вече зарязали и тях). И толкова свободно пишели те и тъй свободно изрисували цялата сграда на държавата, че тъкмо в руската литература израснали всички ония млади, които намразили царя и жандармите, наумили си да направят революция — и я направили.

Но щом прекрачила прага на породените от самата нея революции, литературата се сепнала, че се била озовала не в бляскавите звездни висини, а под наклонен таван и между сближени, все по-стесняващи се стени. Много бързо разбрали съветските писатели, че не всяка книга може да мине. И след още десетина години разбрали, че хонорар за книгата могат да станат решетката и бодливият тел. И писателите май взели да крият написаното, макар и с някаква надеждица, че един ден ще видят книгите си отпечатани.

Преди да ме арестуват, много от тия неща не ми бяха ясни. Неосъзнато ме влечеше литературата, без да си давам сметка за какво ми е това и за какво съм аз на литературата. Тормозеше ме само едно — мъчнотията да се открият свежи теми за разкази. Дострашава ме, като си помисля що за писател щях да стана (а щях да стана), ако не бяха ме прибрали.

Но след арестуването ми, като прекарах една-две години в затворите и лагерите, вече изнемогвайки от купищата теми, осъзнах, както че дишам, проумях като нещо неоспоримо, като всичко, дето го виждат очите ми, че никой не само няма да ме печата, но и че един-едничък ред може да ми струва главата. И без съмнение, без раздвояване си поех орисията да пиша само за да не се забрави всичко това, за да стане известно един ден на потомците. А приживе изобщо не бива да си мисля, да мечтая, че ще ме публикуват.

Преодолях суетната мечта. И срещу това получих само увереността, че трудът ми няма да отиде нахалост, че главите, срещу които е насочен — ще ги уцели, и че за когото го провеждам на невидими струи — ще го възприеме. С доживотното мълчание се примирих като с доживотната невъзможност да освободя нозете си от земната тежест. И произведение след произведение, привършвайки ги

ту в лагера, ту като интерниран, ту вече реабилитиран, отначало стихотворения, после пиеси, после и проза, само за едно ме беше грижа: как да ги овардя в тайна, а с тях и себе си.

За целта в лагера ми се наложи да заучавам стихотворенията си наизуст — хиляди и хиляди стихове. Измислях си броеници с метрична система, а докато чаках да ме прехвърлят от един затвор в друг, начупвах кибритените клечки на парченца и ги местех. Към края на престоя си в лагера повярвах в силата на паметта си и започнах да пиша и да заучавам диалози в проза, а по малко — и същинска проза. Паметта ми поемаше! Работата вървеше! Но все повече и повече време губех за ежемесечно преговаряне на целия обем на заученото — вече по цяла седмица на месец.

Тъкмо тогава започна заточението ми и още в самото начало на заточението — ракът. През есента на 1953 година май бях на умиране. През декември лекарите, свои хора, интернирани, потвърдиха, че ми остава да живея най-много три седмици.

Заплашваше да угасне заедно с главата ми и цялото мое лагерно заучаване наизуст.

Това бе страшен момент в моя живот: смърт на прага на освобождението и гибел на всичко написано, на целия смисъл на преживяното дотогава. Поради особеностите на съветската цензура не можех да викна на никого отвън, да подканя: елате, вземете, спасете това, дето съм го написал! А и как да повикаш чужд човек. Приятелите ми са по лагерите. Мама умря. Жена ми не ме дочака, омъжи се за друг.

През тия последни обещани ми от лекарите седмици нямаше как да избягна учителската си работа, но вечерно време и през безсънните поради болките нощи бързах да записвам — ситно-ситно, а листовете навивах по няколко на масури и масурите натиквах в бутилка от шампанско. Бутилката зарових в зеленчуковата градина зад къщата си и срещу Нова година заминах да мрам в Ташкент.

Но не умрях (при моя безнадеждно занемарен остро-злокачествен тумор това беше Божие чудо, другояче не си го обяснявах. Целият върнат ми живот оттогава насам не е мой в пълния смисъл, той има вложена цел). През оная пролет възкръснах, пиан от това, че ми е върнат животът (може би само за 2–3 години?), и опиянен от радост написах „Република на труда“. Нея изобщо не се опитвах да я заучавам, това беше първата ми творба, над която усетих щастието;

да не гориш откъс подир откъс, щом ги наизустиш; да имаш неунищожено началото, докато не напишеш края, и да огледаш цялата пиеса наведнъж; и да ѝ направиш повторна редакция; и да я изгладиш; и да я препишеш още един път. Но как да запазя всички чернови редакции заедно с окончателната? Научи ме Николай Иванович Зубов (вж. Пето допълнение, очерк 1). След туй почнах сам да овладявам новия занаят, сам да правя скривалища, далечни и близки, където всичките ми книжа, готови и още недовършени, да са недостъпни както за случаен крадец, така и за случаен обиск, каквито се правеха в домовете на заточениците. Не ми стигаха трийсетте учебни часа в училището, класното наставничество, бежарското ми домакинство (поради скришността на писането ми не можех дори да се ожения); не ми стигаше самото конспиративно писане — на всичко отгоре трябваше да уча още един занаят — да крия написаното.

А подир единия занаят дойде друг — сам да правя микрофилми на ръкописите си (без никаква електрическа крушка и под слънцето, което почти не се скриваше зад облаците). А микрофилмите после да напъхвам в подвързията на книги, в два готови плика: САЩ, фермата на Александра Лвовна Толстая. Никого друго на Запад не познавах, нито един издател, но бях сигурен, че дъщерята на Толстой не ще откаже да ми помогне.

Четеш през момчешките си години за фронта или за нелегалните и се смайваш — откъде се взема тая лудешка смелост у хората? Струва ти се, че ти самият никога не би издържал. Така си мислех през 30-те години над Ремарк („Im Westen nichts Neues“), а като се озовах на фронта, се убедих, че всичко е къде по-просто и полека-лека свикваш, а когато някой ти го описва, е значително по-страшно, отколкото в действителност.

И в конспирация ако встъпваш ненадейно, с червен фенер, с маска, па ако трябва и някоя клетва да произнесеш или с кръв да се подпишеш, сигурно много ще те дострашее. А за човек, който отдавна е изхвърлен от семейния бит и който няма основа (вече и желание) за изграждане на външен живот — за него неприятност подир неприятност, скривалище подир скривалище. Запознаеш се с някого, чрез него — с друг, сетне — зашифрована фраза в писмо или при явка, сетне — псевдоним, сетне — верижка от няколко души, събудиш се някоя заран — майчице, че аз отдавна съм бил станал конспиратор!

Тъжно е, разбира се, че не за революция трябва да минаваме в нелегалност, а за най-обикновена художествена литература.

Годините си вървяха, аз вече бях пуснат от заточение, преместих се в Средна Русия, ожених се, реабилитираха ме и ме допуснаха в умерено-благополучния нищожно-покорен живот, но с нелегално-литературната му опака страна бях свикнал също толкова, колкото и с лицевата училищна страна. Всеки въпрос — на коя редакция да привърша работата, докога ще е добре да сколасам, в колко екземпляра да я препиша, какъв да е форматът на страницата, колко нагъсто да са редовете, с каква машина и къде после да скрия екземплярите — всички тия въпроси се решаваха не с безгрижието на писател, който иска само час по-скоро да доизгради книгата си, да ѝ се порадва и да си поеме дъх, а и с вечно напрегнатите конспираторски пресмятания: как и къде ще се пази всичко това, в какво ще се пренася и какви нови скривалища трябва да се измислят, защото непрекъснато расте ли, расте обемът на написаното и преписаното на машина.

Най-важен от всичко беше тъкмо обемът на книгата — не творческият обем в авторски коли, а обемът в кубически сантиметри. Тук ме спасяваха още доброто ми зрение и по природа ситният ми като лучено семе почерк; хартията — тънка, ако сполучех да си набавя такава от Москва; пълно унищожаване (винаги и само — изгаряне) на всички нахвърляни бележки, планове и междинни редакции; изключително гъсто, с долепени редове, без никакви полета, от двете страни на листа преписване на машина, а след привършването на машинописната работа — изгаряне на главната белова на ръкописа: само огъня признавах за сигурен още от първите си литературни крачки в затвора. Същия път извървяха и романът „В първия кръг“, и разказът „Щ-854“, и сценарият „Танковете знаят истината“, да не говорим за по-ранните произведения. (Хич, ама хич не ми се щеше да унищожа оригинала на сценария, той беше написан по много особен начин. Но една тревожна вечер ми се наложи да го изгоря. Много ме улесни това, че в рязанското ми жилище се отоплявахме с печки. При централно отопление изгарянето е много по-главоболна работа.)

Много бях горд, че съм усвоил уроците на Зубов. В Рязан измислих укриването в радиограмофона: вътре намерих кухня, а той самият е толкова тежък, че ако го повдигнеш, не можеш откри

добавката. И къпавото съветско недоизпипване на горнището на шкафа използвах за двоен шперплатов капак.

Всички тия предпазни мерки бяха, разбира се, прекомерни, но покритото мляко котки не го лочат. Статистически беше почти невероятно ЧКГБ (ЧКГБ — съкращението е на автора и цели да подчертае приемствеността между ЧК на Ф. Дзержински и КГБ на Ю. Андропов. — Бел. пр.) да нахълта в жилището ми без какъвто и да било външен повод, макар и да бях бивш зек (Зек — затворник или концлагерист. — Бел. пр.): имаше милиони бивши зекове! (А ако бяха нахълтали, то само смърт и нищо друго не ме очакваше при тогавашната ми неизвестност и беззащитност — както ще може да се убеди читателят, ако прочете някой ден поне изходния пълен текст на „Кръга“ — 96-те глави.) Но и досега е в сила поговорката: „Никой в гората нямаше да знае за кълвача, ако не беше клюнът му.“

Налагаше ми се да подсилвам моята сигурност с целия си начин на живот в Рязан, където се бях преселил наскоро, изобщо да нямам каквито и да било познати, приятели, да не посрещам външни гости и да не ходя по гости — защото няма начин да обясниш на някого, че нито през месеца, нито през годината, нито по празниците, нито по време на отпуск човек може да не разполага с един свободен час; не бива да допускаме от жилището ни да се изскубне дори и един скрит атом, не бива да се допусне нито за миг нечий внимателен поглед — жена ми строго спазваше този режим и аз ѝ бях много благодарен за това. В службата си сред колеги никога да не проявявам широта на интересите си, а винаги да изтъквам, че литературата ми е чужда (в литературна „враждебна“ дейност бях обвинен още по време на следствието — и по този специален въпрос: отказал ли съм се от писателството, или не съм се отказал, агентите можеха и да ме наблюдават); най-сетне, след като на всяка житейска крачка се натъквах на високомерието, грубостта, тъпотията и користолюбието на началствата от всички степени и във всички учреждения и понякога, имайки възможността с добре написана жалба, с решително възражение нещо да очистя или да постигна — никога да не си го позволявам, да не се отклонявам и с едно рамо дори по посока към бунта, към борбата, да съм образец съветски гражданин, тоест винаги да понасям безропотно всяко подритване, винаги да съм доволен от всяка глупост.

Изгърбеното прасе дълбок корен рие.

Това хич не беше лесно! Сякаш не е свършило заточението, не е свършил лагерът, сякаш същите номера са на мен, изобщо не съм вдигнал глава, изобщо не съм изправил гръб и всеки пагон ми е началник. Цялото ми негодувание можеше да прекипи само в поредната книга, а това също не е хубаво, защото закон на поезията е да стоиш над гнева си и да възприемаш битието от гледната точка на вечността.

Но аз спокойно плащах всички тия тегоби: все едно писането ми спореше, пишех много, дори въпреки оскъдността на свободно време, дори без същинска тишина. Чудно ми беше да слушам как обясняват по радиото богатите, освободени от грижи, именити писатели: какви начини има за съсредоточаване в началото на работния ден и колко важно е да се отстранят всички неща, които те разсейват, и колко важно е да се заобиколиш с предмети, които те настройват. А аз още в лагера бях се научил да съчинявам и да пиша, както си вървя в конвоираната колона, в мразовитата степ, в леярския цех и в бръмналата барака. Както войникът заспива, щом седне на земята, както на кучето през студовете за печка му служи собствената козина, така и аз естествено се бях нагодил да пиша навсякъде. И макар сега на свобода (законът за свиването и разпускането на човешката душа!) да бях станал по-придирчив, да ми пречеха и радиото, и разговорите — дори постоянният рев на камионите под рязанския ми прозорец не ми попречи да овладее непознатата за мен форма на киносценария. Важното беше да намеря два-три свободни часа поред! Лишил ме е Бог от творчески кризи, от пристъпи на отчаяние и безплодие.

Много устойчиво и дори радостно, и дори тържествуващо беше настроението ми през всичките тия години на конспиративно писане — през петте години в лагерите, преди заболяването ми, и през седемте години заточение и свободата, през „втория ми живот“ след моето смайващо оздравяване. Съществуващата тръбяща литература, нейните десетина месечни списания, двата литературни вестника, нейните многобройни сборници и отделни романи, и събрани съчинения, и ежегодни награди, и радиодраматизациите на безумно скучни съчинения веднъж завинаги бяха преценени от мен като празна работа и аз не си губех времето и не си късах нервите да ги следя: предварително си знаех, че в тях не може да има нищо ценно. Не

защото там не биха могли да се зародят таланти — сигурно ги е имало, но те тутакси са загивали. Защото бяха смъркали нивата, която засяваха: знаех, че на тая нива нищо не може да поникне. Още с навлизането си в литературата всички те — и социалните романисти, и патетичните драматурзи, и обществените поети, а още повече публицистите и критиците, — всички до един се съгласяваха за всеки проблем и за всяко нещо да не казват най-важната истина, оная, която се намира в очите на хората и без литературата. Тази клетва за въздържане от истината се наричаше соцреализъм. И дори любовните поети, и дори лириците, които, за да си нямам неприятности, бяха се укрили в природата или в изящната романтика, всички до един бяха обречено-непълноценни заради несмелостта си да се докоснат до най-важната истина.

Преживях годините на конспиративното си писателство освен туй и с убеждението, че не само аз съм толкова сдържан и хитър. Че сме няколко десетки такива — затворени в себе си упорити самотници, пръснати из цяла Русия, и че всеки пише честно онова, което знае за нашето време и което е най-важната истина — тя се състои не само от затворите, разстрелите, лагерите и заточението, макар че и изобщо ако ги прескочиш, пак няма да изпишеш най-важната истина. Че сме няколко десетки такива и на всички ни е трудно, но докато не му дойде времето, няма начин да се разкрием дори един пред друг. А като дойде това време, всички наведнъж ще излезем от морските дълбини като Трийсет и тримата юнаци и тогава ще се възроди великата ни литература, която бяхме хвърлили на морското дъно по времето на Великия прелом (Началото на колективизацията в СССР. — Бел. пр.), а може би и още преди туй.

И трето едно убеждение имах: че това ще е само посмъртен символ — как ние, шлемогрейналите ратници, ще излизаме от морето. Че това ще са само книгите ни, запазени от верността и хитростта на нашите приятели, а не самите ние, не нашите тела: самите ние вече ще сме умрели дотогава. Все още не вярвах, че раздрусването на обществото може да бъде предизвикано и започнато от литературата (макар че не бе ли ни показала тъкмо това руската история?!). Мислех, че обществото ще трепне и дори ще се обнови поради други причини, че така ще се появи процеп, пролом на свободата и именно натам веднага ще се устреми нашата конспиративна литература — да обясни

на обърканите и сепнати умове: защо всичко това е трябвало непременно така да се случи и как се е градило тухла по тухла от 17-а година насам.

Но минаха години и май излезе, че са били погрешни и трите ми убеждения.

Оказа се, че литературната нива не е чак дотам безплодна. Колкото и да бяха опожарявали в нея всичко, което дава храна и влага на всичко живо, това живо все пак покълна. Можем ли да не признаем за живо и „Тьоркин“, и „Тьоркин на онзи свят“, и крутолучинските селяни на Залигин? Как да не признаем за живи имената на Шукшин, Можаяев, Тендряков, Белов, Астафиев, пък и на Солоухин? И колко силен и същински щеше да е Ю. Казаков, ако не се криеше от най-важната истина? Не изреждам всички имена, не му е тук мястото. Че то малко ли е — ами смелите млади поети? Изобщо: Съюзът на писателите, който навремето не прие Цветаева, прокле Замятин, изтормози Булгаков, отдаде на заклание Манделщам, Павел Василиев, Пилняк, Артjom Весьоли, изгони Ахматова и Пастернак, този тарикатски съюз ми изглеждаше от моето скривалище като същински Содом и Гомор, като търговците и сарафите, омърсили и осквернили храма, чиито сергии трябва да се прекатурват, а те самите да се изгонват с бич на външните стъпала. Но бях изненадан и много ми е драго, че не съм бил прав.

Сгреших и във второто си предвиждане, но вече не за добро: хитрите като мен и настойчивите като мен — и късметлиите като мен! — се оказаха съвсем малко. Цялостната литература от нас няма начин да остане, чекистката метла бе работила по-железно, отколкото си мислех. Сума светли умове и дори може би гении са затрити без следа, без знак, без отглас. (Или пък те са още по-настойчиви и по-хитри от нас? — и дори днес пишат безмълвно и се спотайват, защото знаят, че часът на Свободата не е ударил. Допускам. То и за мен да беше разказал някой в секция „Проза“ само годинка по-рано — щяха ли да му повярват?)

Нарлам Шаламов разви листенца щом само пукна пролет: той повярва още на XX конгрес и още тогава пусна стихотворенията си по първите ранни самиздатски пътеки. Прочетох ги през лятото на 1956 година и се разтреперих: та той ми е брат! от тайните ми братя, за които знаех и не съм се съмнявал. Хрумна ми и аз веднага да му

разкрия що за човек съм, но излязох по-недоверчив от него, а и много от нещата си още не бях написал тогава, пък и здравето и възрастта ми позволяваха да търпя — и си затрях, продължих да пиша.

Сгреших и в третото си убеждение: значително по-рано, още в наши дни, започна първото ни излизане от дълбините на тъмните води. Можех да доживея това щастие — да си подам главата и да запратя първите камъчета по тъпата чутура на Голиата. Чутурата си оставаше цяла, камъчетата отскачаха, но щом паднеха на земята, от тях покарваше биле и ги посрещаха с ликуване или омраза, никой не ги отминаваше ей така.

А след туй, наопаки, се забави — проточи се като безкрайна студена пролет. Историята взе да се вие на примки, за да впримчи и удуши повече вратове. И толкоз мудро тръгна всичко (а и редно беше да е така), че не ни остана друг избор, друго нямаше какво да измисли човек, освен да запокити към тая дебела чутура сетните камъчета със сетните си силици.

Да, да, разбира се, всеки знае: не се пробива с лозова пръчка железобетонна стена. Само че някой път ми минава през ум: ами ако тя е нарисувана на зебло?

* * *

Дванайсет години аз спокойно писах ли, писах. Чак на тринайсетата трепнах. Това стана през лятото на 1960 година. От сумата неща, които бях написал — и поради пълната им потайност и пълната ми незнайност, — започнах да изпитвам препълненост, загубих лекотата на замисъла и движението. Взе да не ми достига въздух в моето литературно скривалище.

Силното предимство на конспиративния писател е в свободата на перото му: той няма наум нито цензорите, нито редакторите, нищо не се изпречва пред него освен материала, нищо не рее над него освен истината. Но това негово положение крие и едно голямо неудобство: недостиг на читатели, и то най-вече на литературнопрефинени, вискателни. Защото малцината си читатели (моите бяха десетина души, предимно бивши зекове, а и измежду тях нито един не можа да прочете всичките ми неща — нали живеем в различни градове, никой

не разполага нито с излишни дни, нито с излишни средства за пътуване, нито с излишни стаи за посрещане на гости), читателите си писателят конспиратор избира по съвсем други признаци: политическа сигурност и умение да мълчат. Тия две качества рядко си съседстват с изтънчения литературен вкус. И тъй, остра художествена критика с познаване на съвременните литературни норми писателят конспиратор не получава. А се оказва, че тази критика, трезвото топографско ситуиране на написаното в естетическото пространство е много нужно, нужно за всеки писател поне веднъж на пет или барем на десет години. Оказа се, че Пушкиновият съвет „Харесва ли се сам изкусният художник?“ е верен, но не докрай. Като пишеш десет, дори дванайсет години в пълна самота, неусетно се разпасваш, започваш да си прощаваш, просто да не забелязваш — ту някоя прекалено остра тирада, ту патосния изблик, ту баналната традиционна връзка на място, където не си намерил по-сигурно скачване.

По-късно, когато излязох от литературната нелегалност и олекотявах произведенията си за външния свят — олекотявах ги от онова, което съотечествениците ми нямаше начин на първо време да приемат, — с учудване забелязах, че от смекчаването на резките изрази произведението само печели и дори става по-въздействащо; и ония места взех да откривам, където преди това не бях усещал, че съм претрупвал работата, че съм слагал вместо цяла, огнеупорна тухла — счупена и крехка. Още от първия си досег с професионалната литературна среда почувствах, че трябва да се стегна.

Поради пълното си невежество особено се изложих в пиесите. Когато започнах да пиша пиеси в лагера, а после в заточението, имах в представата си единствено гледаните от мен театрални спектакли в провинциалния Ростов от 30-те години, които още тогава далеч не са съответствали на световното театрално равнище. Уверен, че най-важното в творчеството са правдата и житейският опит, аз подцених, че формите търпят остаряване, и че вкусовете на XX век рязко се променят и не могат да бъдат пренебрегвани от автора. Та сега, след като походих по московските театри от 60-те години (театри, уви, вече не на артистите и дори не на драматурзите, театри на режисьорите като почти единствени творци на представлението), съжалявам, че съм писал пиеси. (Прозата на Шаламов според мен също е пострадала от дългогодишната изолираност на работата му. Тя би могла да е по-

съвършена — въз основа на същия материал и при същото авторово виждане.)

През 1960 година не бих могъл точно да формулирам и да обясня това, но усетих, че закостенявам, че бездейства една вече доста голяма написана от мен камара — и взех да изпитвам някакъв стремеж към движение. А тъй като движение не можеше да има, нямаше накъде дори да шавна, светът ми се видя черен: беше влязла в задънена улица цялата ми толкова хитро замислена, беззвучна и невидима литературна акция. Толстой преди смъртта си е писал, че изобщо е безнравствено писателят да се печата приживе. Трябвало било да се работи само за бъдещето, а нека го печатат след смъртта му. Като оставим настрана, че Толстой до всичките си възвишени мисли е стигал след цял един кръг страсти и грехове — тук той греши дори и за бавните епохи, а за нашата, бързата — още повече. Той е прав, че жаждата за повторен успех сред публиката разваля писателското перо. Но още по разваля перото дългогодишната невъзможност да имаш читатели — и строги, и враждебни, и възхитени, — невъзможността изобщо да повлияеш с перото си на заобикалящия те живот, на растящата младеж. Такава немота дава чистота, но и — безотговорност. Създанието на Толстой е прибързано.

Съвременната печатна литература, която дотогава само ме разсмиваше, вече започваше да ме ядосва. По едно време се появиха мемоарите на Еренбург и Паустовски — и аз изпратих до редакцията остра критика, разбира се, от никого неприета, защото никой не ми знаеше името. По форма статията ми се беше получила уж против мемоарната литература изобщо, а в действителност това беше яд, че писатели, които са видели една голяма мрачна епоха, все се стараят да „минат метър“, да не ни кажат нищо важно, а само някакви дреболии, мажат ни очите с благ мехлем, за да не виждаме и занапред истината — а от какво толкоз се страхуват те, писателите с положение, незастрашените?

Нея есен, сврян в дупката си и изнемогвайки, започнах да изобретявам: не мога ли все пак да напиша нещо такова, което, макар и да не става за печатане, но все пак може да се покаже на хората! Поне да не трябва да го крия! Така намислих да напиша пиесата „Свещ на вятъра“ — пиеса на базата на съвременен, но безнационален материал:

за всяко благополучно общество от нашето десетилетие, било то западно или източно.

Тази пиеса — най-нескопосното от всичко, което съм написал — ми струваше и най-много сили. По-точно казано: за пръв път разбрах колко трудно и дълго може нищо да не излиза от работата ти, па ако ще и 4–5 пъти да я преписваш; може и цели сцени да изхвърляш и да ги заменяш с други, и всичко това ще е измишльотина. Много труд похабих по нея, мислех, че съм я завършил — ала не, нищо не излезе. Хем бях взел за основа истинската история на едно московско семейство и никак не бях си кривил душата, вмъквах в нея все искрени и дори любими мисли, като още от първото действие се бях отказал да угаждам на цензурата — защо тогава нищо не излезе? Нима само поради това че се бях отказал от руската конкретност (далеч не за маскировка и не само за „откритост“ на пиесата, но и за по-голяма общност на положението, защото за дивия Запад това важи още повече, отколкото за нас) — а без руската почва непременно ли трябваше и руския език да загубя? Но други как пишат свободно в тоя безличен безезиков стил — и сполучват, защо тогава при мен?... Значи и абстрактната форма не всекиму приляга, както и конкретната. Не може в абстракцията да направиш крачка и половина, а всичко останало да пишеш конкретно.

Друг опит направих през 1961 година, но съвсем неосъзнато. Не знаех — за какво, нямах никакъв замисъл. Просто взех „Щ-854“ и го преписах на машина олекотено, като пропусках най-острите места и съждения и дългия разказ на капитан втори ранг Цезарю за това, как сме будалкали американците в Севастопол през 45 година с нашето фиктивно благополучие. Преписах го не знам защо — и го оставих. Но го оставих вече открито, без да го крия. Това беше много радостно освободено състояние! — да не си блъскаш главата къде да скриеш новозавършения ръкопис, а да го държиш просто в бюрото си — щастие, което писателите не оценяват както трябва. Защото никога не бях си лягал да спя, преди да проверя всичко ли е скрито и как да се държа, ако през нощта почукат на вратата ми.

Вече изнемогнах от конспирацията, тя ме караше да решавам къде по-трудни задачи от самото писателство. Но никакво облекчение отникъде не се предвиждаше и западното радио, което слушах винаги, макар и да го заглушавах, нищо не знаеше за дълбочинните геоложки

размествания и пукнатини, които скоро щяха да разтърсят повърхността. Никой нищо не знаеше, нищо радостно не очаквах и се залових отново да изглаждам и да преписвам на машина „Кръга“. След безцветния ХХІ конгрес, който остави в забрава и безмълвие всички славни начинания на ХХ-ия, нямаше начин да предвиди човек внезапната гръмогласна яростна атака срещу Сталин, която щеше да нареди Хрушчов на ХХІІ конгрес! И ние, неосведомените, не можехме и не можехме да си я обясним.

Но тя бе започната, и не тайна, както на ХХ конгрес, а открита! Отдавна не помнех толкова интересно четиво като речите на ХХІІ конгрес. В малката стаичка в дървената прогнила къща, където всичките ми дългогодишни ръкописи можеха да изгорят от една нищо и никаква кибритена клечка, аз четях ли, четях тия речи — и стените на моя скришен свят се разлюляха като платното на театрални кулиси и в свободното си люлеене се разширяваха и разлюляваха и разкъсваха и мен: дали не е настъпил дългоочакваният страшен и радостен момент — мигът, когато трябва да подам темето си изпод водата?

Не биваше да допусна грешка! Не биваше да се подавам, преди да му е дошло времето. Но не биваше и да изтърва редкия миг!

А на всичко отгоре добре се изказа на ХХІІ конгрес и Твардовски, и там имаше такава нотка, че отдавна може да се публикува по-смело и по-свободно, а „ние не използваме“. Такава нотка, че „Новый мир“ просто не разполага с по-смели и по-остри произведения, а инак би могъл.

Твардовски от времето на „Муравия“ (Става дума за поемата „Страна Муравия“ от Ал. Твардовски. — Бел. ред.) изобщо не го различавах в общата редица на поетите, обслужващи кадилницата на лъжата. И отделни негови заслужаващи внимание стихотворения не знаех — не открих такива, когато прехвърлях по време на заточението си неговия двутомник от 1954 година. Но още на фронта бях запомнил „Василий Тьоркин“ като смайваща сполука: много преди появата на първите правдиви книги за войната (от Некрасовите „Окопи“ насам те не са кой знае колко много и от всичките сполучливи да са може би половин дузина) в потока на ударната агитационна пукотевица, която съпровождаше нашата стрелба и бомбардировка, Твардовски бе съумял да напише извънвременно, мъжествено и неомърсено произведение — поради рядкото си лично чувство за мярка, а може би

и поради по-общата си селяшка деликатност. (От тази деликатност под загрубялата необразованост на селяните и в тежкия им бит никога не съм престанал да се смайвам.) Макар че не е имал свободата да каже цялата истина за войната, Твардовски обаче се е стъписвал на последния милиметър пред всяка лъжа, никъде не е прекрачил тоя милиметър, никъде! — и оттам именно е дошло чудото. Споделям не само личното си мнение, така мислеха и войниците от моята батарея през войната. Работата на нашата звукоразузнавателна служба беше такава, че те дори и в бойни условия имаха много време да слушат каквото им се чете (нощем — по фуниите на звукопостовите, а и по централната радиоуредба им четяха нещо). Та от многото неща, които им се предлагаха, те явно си бяха харесали и предпочели „Война и мир“ и „Тьоркин“.

Но после лагерната и заточенската, и преподавателската, и конспиративната липса на време не ми позволиха да прочета нито „Къща край пътя“, нито нещо друго. (Само „Тьоркин на онзи свят“ бях чел в преписи още през 56 година, самиздат винаги се ползваше с предимство и внимание.) Дори не знаех, че в „Правда“ е била публикувана глава от „Шир след шир“, че поемата същата година е получила Ленинска награда. Поемата прочетох значително по-късно, а главата „Така беше“ — когато ми попадна в „Новый мир“.

За онова време поради всеобщата плахост тя изглеждаше смела: трудонощта на леля Дария, „ура, той пак ще бъде прав!“ и дори „Москва многоетажна се въздига като чудат изложбен павилион“. И още тогава усетих първия трепет: дали да не покажа нещо от написаното на Твардовски? Дали да не се пристраша? Но докато разгръщах същата тая глава и си мислех, се натъквах и на „страховития баща“, и на „правотата“ му наред с неправотата, и на „победата дължим му ние“, и на приликата на Сталин с ратната стомана, и на

*...И в златната ни книга, зная...
ни точка, нито запетая...
която да петни честта ни.
Да, много нещо преживяхме!*

Чак прекалено меко: четирийсетгодишният позор на лагерите не бил опетнил честта. Чак прекалено безконтурно: „било, каквото било“, „щем не щем, това е“. Така и за всички видове фашизъм може да се каже. Тогава и Нюрнберг ли е излишен? — Било, каквото било...? Безпомощна философия, негодна за мерило на историята. (Лидия Чуковская в „Записки за Анна Ахматова“ си спомня как тя пет години по-рано се ядосвала на Твардовски заради тогавашната глава „Приятел от детство“: „Нова лъжа вместо старата!“

*Страната? Крива ли е тя?
...Народът? Крив ли е народът?!*

И поетът заедно със зека:

*Аз знаех. Хляб един и същи
ядяхме с него...*

И зекът:

*С покана също като мене
бе гост във Кремъл.*

Да: за 1956-а удобна стълбичка от лъжи.) Поетът опипваше с крак встрани от прокараната през блатото дъсчена пътечка, но го беше страх да слезе от нея.

И не знаех: ако се изскубна към него от тресавището и му подам ръце: слез! — ще тръгне ли, или ще се запъне?

И за „Новый мир“ няха много високо мнение: по онова, с което бяха запълнени главните му страници, за мен той, кажи-речи, не се различаваше от останалите списания. Контрастите, които съзираха помежду си списанията, за мен бяха нищожни, а особено пък за далечна историческа гледна точка — все тая. Всички тези списания използваха една и съща главна терминология, едно и също верую, едни

и същи заклинания — и от всичко това дори една чаена лъжичка не можех да кусна.

Но нали все нещо значеше тътенът на подземните пластове, който се разнесе на XXII конгрес?... Престраших се. Тогава именно ми влезе в работа неизвестно с каква цел и по какви подбуди „олекотеният“ „Щ-854“. Престраших се да го дам в „Новый мир“. (Да не беше се случило това — щеше да се случи нещо друго и по-лошо. Вече цяла година горчилката от моята безизходица ме подтикваше към някакъв порив.)

Не отидох лично в „Новый мир“: просто краката ми не искаха да тръгнат натам, защото не предвиждах успех. Бях на 43 години и вече достатъчно много се бях блъскал на тоя свят, за да цъфна в редакцията като начинаещ хлапак. Моят приятел от затворите Лев Копелев се нае да занесе ръкописа. Макар и шест авторски коли (Около 150 стандартни машинописни страници. — Бел. пр.), той беше съвсем тънък: преписван от двете страни, без полета и с долепени редове.

Дадох го и — ме обзе вълнение. Само че не вълнението на млад славолубив автор, а на стар и патил лагерник, който е имал непредпазливостта да остави диря.

Това стана в началото на ноември 1961 година. Дотогава не бях стъпвал в московски хотел, но поради празничното безлюдие получих легло. Тук преживях дните на последните колебания — още можеше да спра, да върна ръкописа. (Бях останал не за колебания, а за да прочета самиздатския (По настояване на Долорес Ибарури, която не била съгласна с някои пасажии в романа, той дълго време не се издаваше в СССР. — Бел. пр.) „За кого бие камбаната“, даден ми за три дена. Дотогава и от Хемингуей нито ред не бях прочел.)

Хотелът се оказа в Останкино, на две крачки от семинарията пандизбюро (На жаргона на лагерниците с руската дума „шарашка“ (буквално — „тояга“) са били наричани конструкторските бюра, в които висококвалифицираните затворници работели по специалността си. — Бел. пр.), където се развива действието на моя „Кръг“ и където, вече понасъбрал лагерен опит, сериозно започнах да пиша. Редувайки с Хемингуей, излизах да се поразтъпча покрай стобора на моето пандизбюро. Той се издигаше все така, заграждайки по периметъра все същото малко пространство, където навремето бяха сврени толкова много изключителни хора и кипяха нашите спорове и размисли.

Сега вървах бавно на десетина метра от оная архиерейска къщичка дядова ръкавичка и от ония липи, вечни липи, под които три години бях марширувал-марширувал-марширувал сутрин, обед и вечер, мечтаейки за далечната светла свобода — в други, светли години и в озарена от светлина страна.

А сега, в навъсения кишав ден, по мократа ноемврийска рядка кал вървах от отсамната страна на стобора, по пътеката, където само смяната на караула от кула на кула минаваше навремето, и си мислех: каква беля направих? Пак им влязох в ръцете.

Как можах, без никой да ме бие по главата, сам да напиша донос срещу себе си?...

МОЕТО САМОРАЗКРИВАНЕ

А после в Рязан цял месец се притеснявах: съдбата ми невидимо вървеше нанякъде и аз все повече се уверявах, че не отива към добро. За същинския зек, син на ГУЛАГ, е почти недостъпно да вярва в доброто. И отвикнали през лагерните години от всякакво собствено решение (почти винаги всички важни неща, свързани с теб, се решават от каприза на съдбата), ние дори свикваме, че най-безопасно е нищо да не решаваме, да не предприемаме: щом си жив — живеи си.

А аз бях нарушил тоя лагерен закон и ме достраша. На всичко отгоре бях захванал нова книга, тя цялата беше у дома и затуй още по-пагубно лекомислие ми се стори това начинание с „Новый мир“.

Колкото и да си дереше гърлото XXII конгрес, какъвто и паметник да обещаваха да издигнат на загиналите зекове (впрочем — само на комунистите, Впрочем — и до ден днешен не са го издигнали), а да повярвам, че вече е дошло време да казваме истината — е, в туй не можех да повярвам, прекалено отучени бяха и главите, и сърцата, и езиците ни! Вече сме се примирили, че нито някой ден ще кажем истината, нито ще я чуем.

Но в началото на декември получих телеграма от Л. Копелев: „Александър Трифонович е възхитен от статията“ (бяхме се разбрали с думата „статия“ да зашифроваме разказа, статията можеше да е и по методика на математиката). Както птица се блъсва в прозорец — така дойде и тая телеграма. И се свърши дългогодишната неподвижност. На другия ден (тъкмо на рождения ми ден) получих телеграма и от самия Твардовски — покана да отида в редакцията. А в по-други ден заминах за Москва и когато прекосявах Страстной площад на път за „Новый мир“, суеверно се поспрях край паметника на Пушкин — отчасти подкрепа му поисках, отчасти му обещах, че си знам пътя, няма да сбъркам. Излезе нещо като молитва.

Заедно с Копелев се изкачихме по широкото богаташко стълбище на „Новый мир“ — то беше само за снимки на балове в някой филм. Беше пладне, но Твардовски още го нямаше, а и редакцията току-що бе

се събрала, толкова късно започваха. Взехме да се запознаваме в отдел „Проза“. Една от редакторките в него — Анна Самойловна Берзер — бе изиграла главната роля във възнасянето на моя ръкопис до ръцете на Твардовски.

Това станало така (но то ми бе разказано чак след години). Дълго варденият ми и скришен ръкопис престоял на бюрото на А. Берзер една седмица неприкрит, дори не в папка, достъпен за всеки доносник или крадец — Анна Самойловна не била предупредена за естеството на книгата. Веднъж А. С. взела да разчиства бюрото си, прочела няколко фрази, гледа: нито тъй може да се държи, нито тук може да се чете. Взела го вкъщи, прочела го вечерта. Смаяла се. „Сверила си часовника“ с една приятелка — Калерия Озерова, редакторка в отдел „Критика“. Мненията им съвпаднали. Понеже добре познавала обстановката в „Новый мир“, А. С. преценила, че всеки от членовете на редакционната колегия в съответствие с разбирането си за благополучието на списанието непременно ще се вкопчи в този ръкопис, ще го сграбчи, ще го потули, не ще го остави да стигне до Твардовски. Значи трябвало да измисли как да прехвърли ръкописа, подминавайки всички тия хора, как да го запокити над блатото на предпазливостта и пъзльовщината — та да влезе право в ръцете на Твардовски. Но! — няма ли да го отблъсне ръкописът с неугледния си, нечетлив, сбит вид? А. С. помолила да го препишат на машина за сметка на редакцията. За това отишло време. Още време отишло за чакане, докато Твардовски се върне от поредния пристъп на своя запой (злочести запои, а може би и спасителни, както разбрах постепенно.) Но най-голямата трудност била — как да изманеврира членовете на редакцията и да се добере до Твардовски, който рядко я приемал и несправедливо не я обичал (дали защото не оценявал нейния художествен вкус, трудолюбието ѝ и всеотдайността ѝ към интересите на списанието, дали защото я ревнувал спрямо авторите, които до един другарували с нея и постоянно киснели в отдел „Проза“). Но понеже добре познавала същината и слабостите на всичките си началници, тя попитала първия от тях, зав. отдел „Проза“ Е. Герасимов:

„Има един ръкопис за лагерите. Ще го четеш ли?“ И охолният Герасимов, той самият автор на дебели романи, я отпъдил с ръка: „Не ме занимавай с тия лагери.“ Същият въпрос — към втория заместник на Главния, А. Кондратович — дребничък, сякаш с щръкнали уши и

душещ нос, тормозен и напласен от цензурата. Кондратович отговорил, че за лагерите вече всичко знае, нищо не го интересува. Освен туй все едно няма да може да се отпечата. Тогава А. Берзер сложила ръкописа пред отговорния секретар Б. Закс и го попитала доста коварно: „Я погледнете четете ли ви се това.“ По-хитър въпрос не може да се измисли! От много години насам Б. Г. Закс, сух, малко дотеглив джентълмен, не искал от художествената литература нищо друго, освен да не му съсипе края на живота, заплатата, черноморските слънчеви есени и най-престижните зимни московски концерти. Той прочел първия абзац от моя разказ, оставил го мълком и си излязъл. (Как иначе, като е невъзможно да се печата.)

Сега А. Берзер имала пълното право да поиска мнението и на Твардовски — нали всички ѝ били отказали! Изчакала удобен момент, вярно, в присъствието на Кондратович, насаме не можела, и казала на Главния, че има два по-специални ръкописа, задължително изискващи неговия прочит: „София Петровна“ от Лидия Чуковская и един такъв — „лагерът през очите на селяк, много народно произведение“. Още една голяма сполука, с тия осем думи тя уцелила Твардовски право в сърцето! Той веднага казал — тоя ми дайте (А на „София Петровна“ ѝ се наложи да чака още няколко години — докато навърши четвърт век и бъде публикувана в чужбина. Твърде разбираемото у нас е съвсем неразбираемо за Запада: едно и също списание не би посмяло да публикува втора повест на затворническа тема. Ами да, би се получила линия...). Но се сепнал и рипнал Кондратович: „Абе я ми го дайте до утре, първо аз да го прочета!“ Не можел да пропусне да послужи като защитен филтър за Главния!

Взел го Кондратович и още от първите редове разбрал, че безименният (не бях си изписал фамилното име, по тоя начин един вид забавях враждебния ход на събитията) съмнителен автор на лагерния разказ не знае достатъчно добре дори как се подреждат основните части на изречението, пък и пише някакви шантави думи. Наложило му се да изподраска с молив първата, втората, петата, осмата страница, връщайки подлозите, сказуемите, та дори и допълненията на местата им. Но разказът се оказал неграмотен докрая и Кондратович от някоя страница нататък зарязал тази работа. Какво мнение си е създал до заранта — не знам, но мисля, че лесно би могъл да го извърти и в

едната, и в другата посока. А Твардовски, без да го пита за мнението му, се заловил да чете ръкописа.

Когато опознах по-късно живота на редакцията, се убедих, че нямаше да види Иван Денисович бял свят, ако А Берзер не се беше преборила да се добере до Твардовски и да го заинтригува с подмятането, че това е през очите на селяк. Моя Денисович жив щяха да го излапат тримата вардияни на Главния — Дементиев, Закс и Кондратович.

Не искам да кажа, че точно такъв ми е бил планът, но сигурната ми догадка предчувствие беше тъкмо тоя селяк: към него не можеха да останат равнодушни нито по-горният селяк Александър Твардовски, нито най-горният селяк Никита Хрущов. И това се сбъдна: дори не поезията, нито дори политиката решиха съдбата на моя разказ, а ей тая негова дълбока селяшка същина, толкова пъти осмивана, газена и ругана у нас, като се почне от Великия прелом, та чак и отпреди туй.

Както ми разказа по-късно Твардовски, вечерта той си легнал в кревата и взел ръкописа. Но след две-три страници решил, че лежешком четенето няма да му спори. Станал, облякъл се. Близките му вече спели, а той цяла нощ, прескачайки от време на време до кухнята да изпие един чай, чел разказа — един път, после и още един път (нищо мое по-нататъшно втори път той не е чел, пък и изобщо нищо не четеше втори път, дори след поправките на авторите). Така минала нощта, заредили се по селяшки сутрешните, но за литераторите още нощни часове, затуй му се наложило да потърпи. Решил да не си ляга. Обадил се по телефона на Кондратович и му наредил да разбере от Берзер (а защо не направо на нея? не по йерархията) — кой все пак е авторът и къде е той. Така бил насочен към Копелев и започнал да го търси по телефона. Най му харесало, че това не е мистификация на някое известно перо (впрочем той бил уверен в това), че авторът не е нито литератор, нито московчанин.

За Твардовски започнали щастливите дни на откритието: хукнал да обикаля с ръкописа приятелите си и ги карал да слагат на масата бутилка водка в чест на появата на нов писател. Човек трябва да познава Твардовски: тъкмо това го прави същински редактор, не като другите — че до тръпки, до златотърсаческа страст обича да открива нови автори.

Хукнал по приятели, но чудно нещо: на петдесет и една години, известен поет, главен редактор на най-доброто списание, важна фигура в Съюза на писателите, не на последно място и сред комунистите — Твардовски имаше малко приятели, кажи-речи, нямаше: първият му заместник (зъл дух) Дементиев; другарчето му по чашка, мътният И. А. Сац; М. А. Лифшиц, изкопаем марксист догматик. (Казват, че много пъти през живота си бил правил опити да намери приятел, имало периоди на нежна дружба с Виктор Некрасов, с Казакевич, с тоя-оня, но после дружбата тръгвала по трапове и бабуни, засядала, прекатурвала се, нищо свястно не излизало. Значи и в Твардовски имало нещо такова: обреченост на самотия. И поради големия му мащаб. И поради характера му. И поради туй, че е излязъл от село. И поради неестествения му живот на съветски велможа: с благоразположението на Фадеев навремето се гордеел, а други гледаше отвисоко.)

Докато се пиели тия бутилки и се вадел за смайване на гостите изходният ми ръкопис, където буквите бяха наблъскани като скупчени овце и нямаше една бяла ивичка, по която да мине редакционният молив — в редакцията, както беше прието при тях за важни случаи, се съставяли писмени заключения за ръкописа. Кондратович написал: „... Това надали ще можем да го отпечатаме... На автора преди всичко трябва да се препоръча да вмъкне темата за това, как затворниците очакват края на страданията си... Редно е да се поизчисти езикът.“ Дементиев: „Гледната точка: в лагера е ужасно и отвъд границите на лагера всичко е ужасно. Случаят е сложен: не го ли поместим — плашим се от истината... да го поместим пък е невъзможно: все пак показва живота едностранчиво.“ (Нека читателят не си прави от това извода, че Дементиев наистина се е колебаел — да го поместват ли или не. Той много добре знаел, че отпечатването е и невъзможно, и вредно, и няма да се осъществи, но щом шефът му толкова се е запалил и увлякъл, не е редно да се прави прекалено остър завой.)

Но всичко това чак после, не за една година, го научих и натаманих. А при първото ми идване Кондратович, като се стараеше да е важен (впрочем плиткоумието и несамостоятелността му аз забелязах от пръв поглед), многозначително ме попита като ощастливен плах автор:

— А какво още сте написали?

Лесен въпрос! Естествен въпрос — ще им се да разберат доколко случайна или неслучайна е сполуката ми. Но тъкмо това беше най-голямата ми тайна. Затуй ли бях хитрувал пет години на лагерните обиски, три години бях изобретявал скривалища в заточението и още пет години се бях спотайвал на свобода, че да поддържам сега любезен разговор. Срязях Кондратович:

— Не бих искал да започваме познанството си с този въпрос.

Пристигна Твардовски и ме викнаха в тяхната голяма редакционна стая (новомирци тогава се разполагаха доста сгъстено и за кабинет на Твардовски се водеше един от ъглите на същата тази стая). Тъй като го знаех само от лоши вестникарски снимки и както съм зле със запомнянето на лица, можех да не го позная. Той беше едър, широк отвсякъде, но към мен се запъти и още един, също едър и също широк отвсякъде, ама направо симпатяга, който едвам сдържаше добродушието си. Този вторият излезе Дементиев. А Твардовски, както подобаваше на момента, се държеше с достойна церемонност, но дори и през нея веднага ме порази детското изражение на лицето му — откровено детско, дори беззащитно детско, сякаш изобщо непоковарено от дългогодишния му престой във висшите слоеве и дори от благоволенieto на трона.

Цялото ръководство на редакцията насяда около голямата старинна дългоовална маса, аз — срещу Александър Трифонович. Той много се старееше да се сдържа и да се държи солидно, но това зле му се удаваше; той все повече греиваше. Сега беше един от най-щастливите му моменти, виновник за тържеството бях не аз — той.

Гледаше ме с доброжелателство, вече почти преминаващо в любов. Той бавно прехвърляше различните примери от разказа, дребни и едри, които му идваха наум — прехвърляше ги с удоволствието, гордостта и радостта дори не на откривател, на покровител, а на творец; с такава нежност и умиление цитираше, сякаш той самият е изстрадал всичко това и това е дори любимото му произведение. (Другите членове на редакцията не преставаха да кимат и да потвърждават похвалите на Главния, комай само Дементиев седеше умерено безразличен. Него ден той изобщо дума не каза.)

А най-сдържан от всички и дори почти мрачен седях аз. Бях си наумил тази роля, защото очаквах, че ей сега ще започнат да ми чупят

китките, да настояват за отстъпки и съкращения, а аз за нищо на света няма да ги правя — знаят ли те, че държат в ръцете си вече олекотено произведение, вече загладено? Разбихах, че само ме баламосват, а след малко ще извадят ножицата — да клъцнат всичко, с което бode лагерът, и всички дрипи, и всички цветя. И с мрачния си вид отсега им показвах, че ни май-малко не съм се главозамаял и не държа кой знае колко на новото познанство.

Но чудо! — не ми извиваха ръцете. Но чудо! — не измъквах и не разтваряха ножицата. Полудявам ли? Нима редакцията сериозно вярва, че това може да се отпечата?

То и забележките на Твардовски — любезни молби, изречени с най-деликатен тон! — бяха общо две: че не можел Иван Денисович да хвърля око на чуждия частпром — боядисването на килимчета; и че не можел чак дотам да не допуска, че един ден ще излезе на свобода. Но това комай си беше и вярно, това лесно го обещах тутакси. А Закс изрече, че не можело Иван Денисович на сериозно да вярва, че Бог троши луната на звезди. А Мариямов ми посочи две-три сгрешени украински думи.

Ама вие сте били сладури, бе. То с вас можело и да се сътрудничи! Другояче си бях представял вашите редакции...

Предложиха ми за „по-тежко“ да нарека разказа повест — щом искате, нека е повест. (Напразно се съгласих на тая отстъпка. У нас се заличават границите между жанровете и настъпва обезценяване на формите. „Иван Денисович“, разбира се, е разказ, макар и голям, натоварен. Като по-малка от разказа бих обособил новелата — лека като строеж, ясна откъм сюжета и мисълта. Повестта е онова, което у нас най-често напъват да нарекат роман: където има няколко сюжетни линии и дори почти задължително е разпростирането във времето. А романът (отвратителна дума! не може ли другояче?) се различава от повестта не толкова по обема си и не толкова по разпространеността си във времето (на него дори му прилягат сбитостта и динамичността), колкото по обхващането на множество съдби, хоризонта на обзора и вертикалата на мисълта.) Освен туй с недопускащ възражения тон Твардовски каза, че със заглавието „Щ-854“ повестта никога не ще може да бъде отпечатана. Не знаех за страстта към смекчаващи, разводняващи преименувания, затова и тоя път не се заинатих.

Посредством прехвърляне на предложения през масата с участието на Копелев съвместно съчинихме: „Един ден на Иван Денисович“.

Твардовски ме предупреди, че не ми дава твърдо обещание за отпечатването (Господи, бях благодарен, че не ме предадох на ЧКГБ!), нито ще ми посочи срок, но че нямало да жали усилията си.

С любопитство ми задаваха разни околни въпроси. Колко време съм писал тази повест? (Внимавай, може да гръмне! Дни месеца съм я писал. Щом е тъй, какво съм правил през останалите години?) Ами какво да ви кажа, трудно мога да направя сметка, защото нали все на пресекулки, след училище... Коя година съм я започнал, коя година съм я завършил, колко дълго съм я държал в бюрото си? (Всички дати пламтяха в мен! — но взема ли да ги казвам, веднага ще стане ясно още колко празно време остава.) Годините не ми идваха наум... А защо преписвам толкова нагъсто — без междини, от двете страни? Абе вие разбирате ли какво е това кубически сантиметри, будали с будали?!...) Просто, знаете ли, в Рязан хартията трудно се набавя... Кое то също е вярно.)

Разпитваха ме за живота ми, за миналия и за сегашния, и всички смутено мълкнаха, когато бодро отговорих, че изкарвам с преподаване шейсет рубли месечно и че те ми стигат. (Аз и не исках да заемам цяла щатна бройка, за да ми остава време, а при високата заплата на жена ми не се налагаше аз да издържам семейството.) Такива цифри за литераторите изобщо са извън границата на разбираемото, за рецензия от няколко реда плащат толкова. Пък и бях облечен според заплата си. Твардовски властно и радостно нареди веднага да сключат с мен договор по най-високата приета при тях тарифа (само авансът беше колкото заплата ми за две години). Аз седях като замаян и се напругах да не кажа нещо излишно за себе си.

Най-настойчиво Твардовски и редакцията ме разпитваха: а какво още съм написал? още — какво? още? Прехвърляйки моите погребани от 1948 година насам пластове, избирах кое да им спомена. На път за насам не се готвех нищо повече да разкривам, но все нещо трябваше, трудно можех да ги убедя, че „Иван Денисович“ е първа проба на перото.

Рекла лисицата на селянина: остави ме само лапичката да си сложа на колата, а цялата сама ще скоча.

Същото стана и с мен.

Обещах им, че ще се поразровя до следващия път, че май ще се намери още едно разказче, пък и няколко етюда, няколко стихотворения. (Тогава зарадвано се обади Кондратович, че лагерната тема е изчерпана с „Иван Денисович“ и добре би било да се заловя за фронтовата. Двайсет години, хиляди усти, те дружно надуваха армейската свирка — и темата не била изчерпана! А на петдесетте милиона загинали по заточения и лагери им стигала къртичинката на моя разказ!...) През оня декември още на два пъти ми се наложи да пътувам до Москва. Сметкахме в повестта десетина израза, но правилно ме предупреди Берзер, с която бързо и топло се сприятелихме, че никога не се знае кое ще мине и за кое ще се заядат, и най-добре е колкото може по-дълго нищо да не се поправя. Пък и нямах настроение да отстъпвам. По-лесно ми беше да си прибера повестта, отколкото да я осакатявам.

При тези си идвания донесох на Твардовски няколко лагерни стихотворения, няколко по-безобидни „ситнежа“ и разказа „Няма село без праведник“, олекотен от най-хапливите фрази. „Ситнежите“ той окачества като „бележки в обща тетрадка за запас“, изобщо не усети жанра им. За стихотворенията каза: „Някои могат да се поместят, но изстрел няма да се получи, а ми се ще изстрел.“ (Метежният жадуваше за буря! — не, той хич не е плесенясал!) А за разказа на 2 януари 1962 година се състоя редакционно обсъждане.

(Оттогава схванах, че някой ден ще ми свършат работа записите на литературните срещи, и взех да си записвам винаги, докато всичко още е прясно в паметта ми, а понякога дори и по време на самите обсъждания. Така е записано и всичко за Твардовски — и сега ми е жал да не възпроизведа ония срещи достоверно и обемно, макар че това може да направи по-тежка конструкцията на „Очерците“, да ги лиши от краткостта и лекотата, които ми се ще да постигна.)

Край същата голяма дългоовална маса, където наскоро бяха насядали толкова много от тях, сега Твардовски не събра „кворум“: един не сколасал да го прочете, друг не е в редакцията. Дойде Дементиев (на щатна бройка в Института за световна литература, в „Новый мир“ той се мяркаше за малко, тук той не си изкарваше хляба, а изпълняваше важна мисия). Твардовски го покани: „Сядай, Саша!“ Но Дементиев пренебрежително махна с ръка: „Какво има да си приказваме!“ Рече го наглед съкрушено (все едно и тъй, и тъй не става

за печатане), но аз долових друг тон: яд, че им нося разкази кой от кой по-нахални и тегля Твардовски встрани от проверения павиран път. Още тогава усетих правилния смисъл на това тяхно кратко спречкване, а по-късно, когато ги опознах по-добре и двамата, се уверих: Дементиев го е прочел и още у тях (живееха в една сграда) е убеждавал Твардовски, че и дума не може да става за печатане. А прелъстеният Твардовски не се е поддал.

Те бяха на „ти“, винаги се държеха помежду си много свойски, и двамата си викаха един на друг „Саша“. Никой в редакцията не смееше да възразява на Твардовски, единствен Дементиев беше си извоювал правото на независимо мнение и спореше до насита, и дори дотам се беше стигнало, че Твардовски никое решение не смяташе за окончателно, преди да се е разбрал с Дементиев — все едно дали го е убедил, или му е отстъпил. А особено вкъщи Дементиев умееше да надвива Главния: Твардовски и му крещеше, и думкаше с юмрук, но най-често се съгласяваше. Така неусетно единият Саша зад гърба на другия насочваше лекичко списанието. Казват, че Дементиев влияел предпазливо, много премерено. Твардовски надали е щял да търпи, ако Дементиев винаги само го е спъвал. Не били малко случаите, когато и той прокарвал нещо — какво толкоз има да се плашим (така станало с разказите на В. Гросман например). И почти неизменно подхвърлял: „Саша, не си прав! Това ще го поместим!“, когато Твардовски се запъвал по някакви лични причини, поради лична антипатия (често пъти и такива неща ставали). Дементиев спорел, но и си знаел мярката — къде да отстъпи, да се признае за победен. Той никога не биваше глупаво надменен, надут и това облекчаваше съществуването и на него самия, и на членовете на редакцията. Никой от редакторите не се страхуваше да му поиска съвет, в случая нищо не зависеше, както при Твардовски, от лошото му или благо настроение. Дементиев винаги беше настроен делово, бързо напипваше същината и ако можеше да помогне да се пробута някоя статия или абзац — като се сложи параванче, като се разместят думите, — непременно помагаше. Не беше безразличен като Закс към това как ще изглежда книжката, допринасяше списанието да е и по-свежо, и по-сочно, и дори по-остро — но всичко в рамките на разумното!, но стегнато с проверения партийен обръч и захлупено с проверения партийен капак!

Той и с авторите разговаряше свободно, успешно, лишен от каквото и да било самодоволство, имаше очи да прецени автора и правилно да се отнесе с него. Много приятно говореше на „о“, усмихваше се приятно и много добре знаеше, че се харесва на събеседниците си — заобленичък симпатичен човечец с доста пооредяла, леко чуплива коса, на около шейсет години. Той умееше и с поглед да ти се усмихне, и тихо да ти намекне — наше момче, откровено. Вижте го колко охотно приема вашия ръкопис! — „е, ще поработим, то се знае, ще поработим“ (и ще изопачим). Той и пред Главния, пред когото вие се стеснявате, умее да каже добра дума за вас: „Саша, прав си, боклук е, но няма как да сложим на автора твоята глава. Нищо, ще го подкрепим, ще го пооправим и ще го поместим.“

Но там, където се скъсваше обръчът, където изхвъркваше капакът — там Дементиев не разбираше какво има да се умува. Тогава се включваха сърцето и зрението на Твардовски. Така закъса Дементиев с „Иван Денисович“: впечатленията от безсънната нощ и двойното четене твърде силно били завладели Твардовски, за да посмее Дементиев да се изпречи пред порива на поетичното и селяшкото му чувство.

Впрочем всички тия неща ги научих и разбрах чак след години. А тогава само усещах, че Дементиев ми е враг. Още не разбирах, че главното обсъждане на „Матрьона“ вече се е състояло между тях двамата, вкъщи, скришом, че тоя път вторият Саша вече е надвил първия. Беше надвил редактора, но не можеше да заглуши чувството в поета. И Твардовски, обречен да ми откаже, се измъчваше и канеше втория Саша на масата на нищо незначещото обсъждане единствено за да му помогне да анализира неговото собствено объркване и да ми обясни защо разказът за Матрьона в никой, ама в никой случай не може да бъде поместен. (Сякаш им предлагах такова нещо. Бях донесъл разказа само за да се отърва от подпитвания.) Но Дементиев си отиде, не му помогна — и Твардовски се видя принуден да „обсъжда“ сам — при трима мълчащи сътрудници на редакцията и редките ми слаби отговори. Близко три часа трая това обсъждане — монолог на Твардовски.

Беше разпокъсана, объркана и сърдечна реч. (Седящата сред нас Берзер после ми каза, че откакто работи в „Новый мир“, не е запомнила, не е чувала Твардовски такъв.)

Той правеше кръг над разказа и после кръг от общи разсъждения, и пак над разказа, и пак — общи разсъждения. Истински художник, той не можеше да ме упрекне, че съм излъгал. Но да признае, че тъкмо това е пълната истина — щеше да е подкопаване на партийните, обществените му убеждения.

И не за пръв път, колко пъти вече той бе преживявал този разрушителен душевен сблъсък, само че може би не толкова остър! От един-единствен извор черпеше той сили: от руската литература — още от първите Некрасови стихотворения, научени наизуст от босоногого хлапе, и от първото си стихотворение, написано на тринайсет години. Беше предан на руската литература, на нейния свят подход към живота. И му се искаше да бъде само като онези, като Пушкин и другите след него. Повтаряйки Есенин, той на драго сърце би умрял от щастие, ако го споходи Пушкиновата съдба. Но друг беше векът и всички и навсякъде бяха признали и на всеки бе втъпена, — а особено на главния редактор, — друга, по-важна истина — партийната. Да насочва днес руската литература, да ѝ помага той не би могъл без партийната членска книжка. А партийната членска книжка не можеше да носи неискрено. И като въздух му беше нужно тия две правди не да се раздвояват, а да се сливат. (Затова скоро толкова ще обикне и ще направи свой приближен Лакшин, защото той ще съумява да придобрява тия две правди, ще съумява пластично да преминава от едната към другата, без да личи пукнатината.) След като обикнеше един ръкопис най-напред с първото си чувство, Твардовски непременно трябваше да го прекара през второто чувство и чак тогава да го печата — като съветско произведение.

Всички седяхме неподвижно, а той ставаше и използваше пространството зад стола си, правеше по две-три крачки насам-натам. Казваше: „Прекалено не откъм парадната страна показвате селото — поне веднъж да бяхте минали откъм парадната... Всички до един са дегенерати, караконджули — а нали все от някои села и генерали излизат, и директори на заводи, и после пристигат тук в отпуск.“ Но веднага сам променяше посоката: „Не, не ви карам да направите Кира комсомолка.“ Ту намираше за „прекалено християнско“ отношението на разказвача към живота. Ту се въртеше като кон на харман около мисълта, че в езика ни думата добро е приела смисъла на имущество, и ни припомняше за Толстой: „Деца, старецът добро ви думаше!“ И

хвалеше разказа ми за неговата прилика с моралната проза на Толстой. И го упрекваше, че бил „художествено по-разводнен“ от „Иван Денисович“. (Значи, щом е художествено по-разводнен, тъкмо поради туй може и да не се публикува...) Но веднага след туй пак ме хвалеше ту за народните думи, ту за селските наблюдения.

Стигна дотам, че хвалеше „реализма без прилагателни“ и признаваше, че критическият му допада не по-малко от социалистическия.

И сума приказки изприказва за материално-техническата база — за оная, която и в Америка, и в Швеция е по-висока, и ние за 20 години няма да я достигнем, но отсега „с отвращение я отритваме“. И веднага след това си спомняше как Сталин, възразявайки на Троцки, бе обещал да построи социализма „не за сметка на ограбването на селото“. И изведнъж се сепна като застигнат от сноп светлина, огледа ни с изумени очи и попита: „Ами тогава за сметка на какво е построен?“ Но ние не му подадохме сламка, мълчехме и той пак тръгваше по лепкавия паркетен под и разсъждаваше за разрива между материално-техническата база и морала. Но, настояваше той, „религията е имала слабо сдържащо влияние върху лошите инстинкти“. (Да се чуди човек кое тогава ги е сдържало?...))

Така водеше той своя почти непрекъснат монолог, ту озарен от благородство, ту превит под догматическия таван; ту трепвайки от осъзнаването на истината, изпреварващо и пръстите, и очите на поета, ту като булдозер, с напъване избутвайки пред себе си същинска барикада от авгиево гюбре.

А ние не възразявахме и не се съгласявахме — ние мълчяхме. Възразяваше му разказът за мизерстващата старица Матрьона, безмълвният ръкопис, който той бе обещал на Дементиев да отхвърли. И без да е получил нито едно възражение на глас, но сякаш бит по всички аргументи, Александър Трифонович със стон на разкаяние извади последния си и най-важен коз:

— Ама не може да се каже, че Октомврийската революция е била направена нахалост!

Никой от нас не бе казвал такова нещо, да пази Господ! Никой не беше го писал! Само че стана конфуз — и сега никой от нас не потвърди, не се усмихна, дори не кимна. Ние неприлично мълчехме.

Как? — и това най-просто нещо ли не разбираме? В недоумение, като заслепен от насрещни фарове, Александър Трифонович застана насреща ни, заканително навел глава, и възкликна измъчено:

— Ами ако не бе станала революцията, нямаше да бъде открит Исаковски!... А какво щях да съм аз, ако не беше революцията?...

Само тия факултативни поетични събития му дойдоха наум в този миг! (А Есенин, а Клюев, а Кличков — не са ли станали без революцията? Какво им е дала тя?)

И „обсъждането“ завърши с това, че — не, разбира се, не, безусловно не, това произведение не може да се публикува.

Но макар че естествено беше след това ръкописът да се върне на автора, Твардовски с виновно запъване каза:

— И все пак го оставете засега в редакцията. Да го прочете тоя-оня...

След като вече го бях разкрил, сега нищо не губех и ако го оставя.

И освен туй А. Т. ме помоли (след многото казано то звучеше съвсем смайващо):

Само, моля ви, не ставайте идейно издържан! Недейте писа нещо, което редакторите и без мое знание, сами, да биха посмели да пуснат за печат.

Тоест нищо от донесеното от мен не можеше да публикува и ме молеше занапред да не пиша другояче!!

Тъкмо това лесно можех да му обещая...

От желание да смекчи още повече отказа А. Т. заговори за мерките по отпечатването на „Иван Денисович“ — засега още фантастични. И засече. Наистина и той не знаеше: какво да предприеме? от коя страна? кога? Каза ми примирително:

— Хайде, не ни карайте да бързаме. Не питайте в коя книжка ще излезе.

Изобщо нямах такова намерение. Щом ми се размина без Любянка, пак добре. Загубата ми се състоеше само в това, че изобщо се разсекретих и сега трябваше тройно по-предпазливо да крия готовите си неща и текущата си работа. Отговорих му:

— Това на младини е важно — час по-скоро да се видиш отпечатан. Аз вече съм на друг акъл.

Та така се разделихме доста задълго. Не карах Твардовски да бърза и през нея година не намирах нищо неправилно в мудността му. Пък и с какво можех да сравнявам тая мудност, с каква единица да я измервам? Имаше ли в нашата литература дотогава подобен случай?

Най-лесното нещо е да упрекваш. Когато чукаш в масата кокоше яйце откъм тъпия край, всички виждат, че то може да стои вертикално. А преди туй всички са се опитвали и то все се е търкулвало. Кой от велможите на съветската литература преди Твардовски или освен Твардовски би поискал и би се одързостил да предложи такава разрушителна повестчица на шефовете? В началото на 1962 година изобщо не можех да си представя: как е намислил да действа той? доколко ще сполучи? Но минаха години, сега знаем, че Твардовски е отпечатал повестта с 11 месеца закъснение, и с основание можем да го обвиним, че се е бавил, че недопустимо е протакал. Тъкмо когато повестта ми стигна до редакцията, Никита още бълваше змии и гущери по адрес на Сталин, търсеше какъв друг камък да запрати по него — и толкова на място щеше да му дойде една повест от пострадал! Ако още тогава, в инерцията на XXII конгрес, бе публикувана повестта ми, още по-лесно би се постигнало антисталинското дюдюкане около нея и, смятам, Никита, както беше се запалил, на драго сърце щеше да пусне в „Правда“ и моите глави „Една нощ на Сталин“ от „Първия кръг“. Такава една публикация в „Правда“ с 5 милиончета тираж се очертаваше пред очите ми много ясно, почти зрително, виждах я като наяве.

И сега не знам как е по-правилно да се оцени. Нямахме начин да взема и да занеса повестта си на Никита. Без съдействието на Твардовски и XXII конгрес нямаше да ми помогне. Но същевременно не мога да не кажа сега, че Твардовски изтърва златното време, изтърва приливната вълна, която би прехвърлила нашето буренце далеч отвъд веригата сталинистки скали и чак там би разкрила съдържанието му. Да бяхме отпечатали тогава, 2–3 месеца след конгреса, и главите за Сталин — колко по-непоправимо щяхме да го разголим, колко щяхме да затрудним по-нататъшното му гримиране. Литературата можеше да ускори историята. Но не я ускори.

Виктор Некрасов нервно ми говореше през юли 1962 година:

— Не разбирам за какво са му толкова сложни околни пътища. Събира някакви отзиви, пък после ще съчинява писмо. Нали има достъп до слушалката на оня телефон?! Вдигай слушалката и се обаждай направо на Никита! Страх го е...

Характерът на Твардовски наистина е такъв, че много му докривява, ако негова молба се натъкне на отказ. Разправяха, че направо се измъчвал, ако го помолят да ходатайства за някого, за нечие жилище: ами ако вземат, че откажат на него, депутата от Върховния съвет и кандидат-члена на ЦК? — Унизително ще е...

Може да се допусне, че го е било страх да не навреди на повестта и с едно твърде пряко и неподготвено обаждане на Хрущов. Но мисля, че тук повече си е казала думата привичната мудност на номенклатурния кръг, в който той толкова дълго се бе въртял: те живеят лениво и не са свикнали да бързат да коват изплъзващата се история — дали защото тя няма да им избяга? дали защото всъщност не те я коват? А освен туй Твардовски бе завладян за няколко месеца и от известна наситеност от собственото му откритие, повестта му пълнеше душата и неотпечатана. Без да бърза, той я даваше за прочит на Чуковски, на Маршак — и не само за да подкрепи с имената им бъдещото движение на ръкописа, но и за да се порадва лично на тия отзиви, да ги почете на глас и на членовете на редакцията и да ги занесе на добрите си познати (само мен не ме показваше, страхуваше се да не ме поквари). И на Федин давал ръкописа (той никак не се отнесъл) и не попречил да бъде даден за прочит на Паустовски и Еренбург (понеже не ги обичаше много, не им го предложил лично). Той дълго стъкмява предговор за повестта (а всъщност него можеше и да го няма: на какво отгоре да се оправдава?). Така той проведе многомесечна мудна подготовка, без още да е определил как да напредва нагоре. Просто да я даде за набор и да я изпрати на цензурата му се струваше пагубно (а пагубно си беше): цензурата не само ще я забрани, но и незабавно ще изпрати донос до отдел „Култура“ на ЦК и той ще сколаса да направи враждебните предупредителни крачки.

А месеците си вървяха — и спадаше, и съвсем вече не се усещаше градусът на XXII конгрес. Непостоянен във всичките си начинания, а особено в продълженията, неустойчив в настроенията си, Никита трябваше освен всичко друго и да подкрепя Насър, и да

снабдява с ракети Кастро, и да изобретява окончателен (вече най-добър) начин за спасяване и пълен разцвет на селското стопанство, па и космоса да потегне тук-там, и лагерите да укрепи, че бяха позанемарени след падането на Берия.

И още една, неочаквана за Твардовски опасност се криеше в този метод на прочити, препоръки и планомерна подготовка: в нашия машинописен и фотографски век бързо плъзваха копия от ръкописа. (На дъното на всичко май беше същият В. Некрасов, който по приятелски беше взел само за нощ ръкописа и го беше дал да се преснима, и нашият скоро станал близък приятел Н. А. Столяров, вж. Пето допълнение, очерк 9. Действията на двамата доброжелатели били съвсем непредумишлени, но всъщност — пагубни.) В желязната каса на „Новый мир“ изходните екземпляри се пазеха строго — а междувременно вече десетки, ако не стотици преписи и фотокопия се предаваха от ръка на ръка в Москва, в Ленинград, бяха проникнали в Киев, Одеса, Свердловск, Нижни Новгород. Разпространяването вървеше толкова бурно поради всеобщото убеждение, че тази повест никога няма да бъде отпечатана. Твардовски се ядосваше, търсеше „предателството“ в редакцията, защото не разбираше техниката и темповете на нашия век, защото не разбираше, че той самият с това събиране на устни възторзи и писмени рецензии е станал главният разпространител. Той все проявяваше нерешителност, не можеше да се престаши, месеците минаваха — и ето че нарасна вече явната опасност повестта да се изплъзне на Запад, а там хората са по-чевръсти — и, отпечатана там, тя никога вече няма да бъде отпечатана у нас. (Логика, напълно разбираема за съветския човек и абсолютно неразбираема за западния. Защото за нас светът не е свят, а постоянно воюващи „лагери“, така ни е втъпено.) Това, че в течение почти на година тя не се появи на Запад, е истинско чудо — не по-малко, отколкото самото ѝ неотпечатване в СССР. А не се появи поради повърхностното отношение на Запада; някой от чужденците да беше и понаучил нещо за повестчицата — не ѝ придал значение.

Като че ли тъкмо тази опасност накара Твардовски да се разбърза. През юли той даде ръкописа, съпроводен от букет препоръки, на експерта на Хрушчов по културата Владимир Семьонович Лебедев.

Междувременно Твардовски не ме повика нито веднъж и само от разказите на Берзер научавах какво става в редакцията. И започнах от

време на време да се запознавам с хора, които вече бяха прочели повестта ми. След конспиративното затишие двайсетината такива читатели ми създаваха усещането за тълпа и бурна известност.

Бързах да се подготвя за новия опасен период от живота ми. Едно е да крия ръкописите си, когато съм песъчинка сред безброй други; друго — след като съм се разкрил и Лубянка може да прояви по-настойчива любознателност от „Новый мир“ и да изпрати пипкавите си хългъзници — да потърся още какво съм написал. Взех да преглеждам скривалищата си — и те ми се сториха прекалено прости, напълно разгадаеми за тия шперцаджии. Сам се заех да разкъртвам и унищожавам някои, така че и следа да не остане; доизгарях всички излишни варианти и чернови. Останалото реших да не държа вкъщи и срещу новата 1962 година двамата с жена ми тръгнахме да носим моя пазен архив при приятеля й Теуш в Москва (след три години и половина тъкмо той ще бъде набаран от ченгетата). Много добре съм запомнил това пътуване, защото в празничния влак някакъв нахълтал пиян хулиган започна да се гаври с пътниците. И така стана, че никой от мъжете не му противодейства: едни бяха стари, други — прекалено предпазливи. Естествено беше да скоча аз — седях наблизко и видът ми беше внушителен. Но в краката ни стоеше заветното куфарче с всички ръкописи и не посмях; след сбиването неизбежно щяха да ме помъкнат в милицията, макар и като свидетел, с куфарчето или без — все там. Щеше да стане съвсем руска история, ако покрай такъв хулиган се прекъснаха хитрите ми нишки. Та, за да изпълни руския си дълг, човек трябва да има неруски нерви. И аз позорно, страхливо седях, свел очи от упреците на жените — че не сме били мъже.

Може би не в толкова позорна форма, но все така потискащо — колко пъти — моята изнуряваща литературна конспирация ме е лишавала от свобода на постъпките, от свобода на изказванията, от свобода на изправения гръб. Всички се превивахме, но как ме притискаше мен тоя допълнителен утежняващ подземен етаж, колко душа ми отнемаше от литературата. Всичките ми кости ме болят, всичките ми кости молят — да се изправя!! — па ако ще да умра.

Закарах архива, но от януарската среща в „Новый мир“ разбрах, че за печат всъщност нищо не отива. В новото си уязвимо положение трябваше и занаят, съвместявайки с училището, да пиша на пресекулки, когато намеря време. Изпитвах необходимост от още едно,

последно преписване на „Кръга“ и от януари 1962-ра рискувах. Четири месеца, до края на април, с нищо друго не се занимавах, а около съдбата на „Иван Денисович“ само една грижа имах — най-добре ще е през тия месеци нищо да не се помръдва, да не се променя, па ако ще и да не напредва, — та да мога спокойно да си довърша романа.

Това и молитва не искаше: около „Иван Денисович“ нищо не се помръдна. По време на първомайските празници, когато още не ме следяха, благополучно отнесох екземпляри от преписания на машина роман на Зубов в Крим (където те се бяха преместили след заточението) и още един таен четлив комплект на индиго. След това вкъщи доизпипвах някои неща, наближи лятото и трябваше да го прекараме приятно в пътуване, а по пътя да разнесем още копия на микрофилми из Урал и Кама. Цялата работа с „Новый мир“ ми изглеждаше дотам заглъхнала (и за добро! — мислех си аз, ще се върна постепенно в безопасното си състояние), че намислихме с жена ми да прескочим до Енисей и Байкал (бях ходил в Сибир, но само със затворнически вагон и само до Новосибирск). Стана съвсем според поговорката „тръгнал бедният да се жени...“ Тъкмо в Иркутск, но не и по-близо, ме чакаше копие от бързата телеграма на Твардовски, който ме канеше да се отбия „за късо време“ в редакцията.

Преди това „късо време“ ме чакаха четири дена път от Иркутск и Байкал остана неразгледан.

Пак уредиха общоредакционно заседание. Неопределено ми бе заявено, че в една важна инстанция (това значеше — от В. С. Лебедев) повестта ми е одобрена. Но са изказани известни пожелания за подобряването ѝ. Твардовски смяташе, че тези пожелания са съвсем малко и много би ме молил да ги изпълня, да не изтъквам появилата се възможност.

Той много се сдържаше да не ликува прекалено открито. Детското в него проличаваше в неугасимата радост в очите му. Много беше доволен от своя сполучващ многомесечен план и само от редакционна церемониалност се правеше, че добавя някакви свои забележки, а други от мен не искаше, стига да приема Лебедевите. Но не го казваше направо, а сериозно водеше заседанието и караше всички членове да предлагат необходими поправки.

Казваха едно-друго, но нищо съществено, защото едничката им цел беше да угодят на главния редактор и изобщо не искаха да имат

собствено мнение, различно от неговото. Някой ден историята на литературата с учудване ще установи и научи, че тази свободолюбива, най-либерална редакция на списание в СССР през тия години на хулене на култа към личността на Сталин вътре в себе си беше изградена по култовския принцип. (И това не го беше въвел Твардовски, само си се беше оформило така в списанието, естествено, според закона, изискващ всяка част да бъде подобие на своето цяло, оформило се беше както във всяко учреждение, във всяко звено от съветската система.) Ала Дементиев беше тук и много добре виждаше, че обръчът се къса, че капакът отхвърква. Александър Григориевич Дементиев, който през злокобната 1949 година не си поплювал на длъжността палач парторг на ленинградската писателска организация, а по Хрущово време бе станал комисар на най-либералното списание — кой ли и защо ли го беше изпратил тук? — донякъде да се освежи, донякъде да се пречисти, — ала и да варди! Пред онези, които го бяха изпратили тук на половин заплата, но с двойна отговорност, той не можеше сега да признае авторитета дори на Хрущовия референт и да се поддаде на благодушието на цялата редакция. Делови човек, той не спореше тогава, през декември 61 — ва, когато всички ме хвалеха и ласкаеха: много добре си знаеше, че тази повест все едно няма да бъде публикувана. Но сега, когато изкривеният, незаконен развой на събитията очерта евентуалното обнародване на повестта — сега той трябваше да направи всичко възможно, за да я поправи.

Къде се бе дянало лукаво-приятелското му, сърдечно изражение в приятния наклон на прошарената му глава? И колко беше се втвърдило неговото покоряващо-мило изговаряне на „о“-то?! Как беше поруменял, как беше пламнал чак до ушите! Само едно: не вещаеше гръмогласно от Олимп, а спореше развълнуван — развълнуван да не би да загуби, да не би да не убеди. Гръмотевици се долавяха само в самите формулировки — в комунизма, в патриотизма, в материализма, в соцреализма. Да зависеше от Дементиев, той щеше идеално да рендоса цялата ми повест, нямаше да остане нито една грапанвинка. Но в случая трябваше да се бие по същината. И той ме обвини, че съм опозорявал знамето и символа на съветското изкуство — броненосеца „Потьомкин“ — и затова всички приказки за него трябвало да се махнат. А освен туй трябвало да се махне разговорът на Шухов с Альошка за Бога — защото художествено бил съвсем неизразителен, а

идеологически неправилен и твърде дълъг, и само развалял хубавата повест. А освен туй авторът не трябвало да отбягва политически точната преценка на бандеровците (Украински националисти, подпомагали Хитлеровите войски през Втората световна война и окончателно ликвидирани едва през 1950 г. — Бел. пр.) дори в тяхното лагерно съществуване, защото те са опръскани с кръвта на наши съветски хора. А освен туй... Излезе, че той бил направил по ръкописа много забележки и можел конкретно да ми ги покаже, само че бил забравил ръкописа ми вкъщи.

Към края на монолога си Дементиев заприлича на разярен глиган и ако бяха сложили сега отпреде му сто и петдесетте страници на моята повест — сигурно щеше да ги разхвърля със зурлата си.

А Твардовски мълчеше. Правилно, я! много правилно разсъждаваше политическият комисар, той искаше да изкове от аморфната ми повест оръжие на соцреализма — и какво можеше да му възрази главният редактор? Той не можеше да му възрази, но, не знам защо, мълчеше. Не го подкрепяше нито с кимване, нито с вежда. И ме гледаше изчаквателно. Ако бях отстъпил, значи тъкмо така щеше да стане.

Но Дементиев прехвърли мярката! Независимо от безспорния си и бърз ум той изобщо не знаеше какво е зек, не подозираше каква е закалката ни. Ако беше се изразявал по-предпазливо, ако беше искал дребни, но гадни отстъпчици, достатъчно развалящи повестта, аз щях да си запиша всичко това, а после покрай исканията на Хрущовия експерт щях да ги обмисля и сигурно да разваля това-онова. Но пред напиралите разядосани очи отговорих без колебание, без усилие, без изобщо да се замисля изгодно ли ми е това. Пред моите зекове, пред моите братя, пред екибастузката гладна стачка, пред кенгирския бунт ми стана срамно и гадно, че още обсъждам тук с тях нещо, че сериозно съм могъл да си мисля, че литераторите с червени книжки дори след XXII конгрес са способни да отпечатат една дума правда.

— Десет години съм чакал — освободено отговорих аз, — мога и още десет да почакам. Не бързам. Животът ми не зависи от литературата. Върнете ми ръкописа и да си заминавам.

Тогаваше намеси стреснатият Твардовски:

— Ама нищо ие сте длъжен! Всичко, което бе казано днес, представлява само препоръка, с която ще се съобразите, ако имате

желание. Но просто на всички много ни се иска ръкописът да мине.

И Дементиев престана да спори! Млъкна. Омекна. Беше стигнал до ограничителя, където свършваше влиянието му върху Главния. Понататък не можеше да рискува.

И веднага след това се наложи да тръгна... именно за дома му — да взема основния екземпляр. Как се промени той, колко дружелюбен стана! Нима той преди половин час толкова разпалено ме връхлиташе, трополейки с копита? И най-неочаквано ми предложи... да съм работел в жилището му. Ненадейно, съвсем забравил терминологията на гръмовните –изми, с някакви мъгляви намеци взе да ми обяснява, че трябвало да го разбере. Аа, не беше от парче чугун тоя комисар, ами сякаш се намираше зад сума паравани и зад всеки следващ ставаше все по-тъжен. (Между другото, по-късно чувах, че произлизал от заможна търговско семейство; по възраст би трябвало още да е закачил от оня бит. Поради анкетни опасения ли толкова го избиваше на ортодоксалност? Случва се. Защото и Софронов май...)

И ето че пак се намерих над повестта си. Само аз си знаех туй, което редакцията не знаеше: не е това тук изобщо същинският вариант, тук вече беше и пипано, и стригано, не е това непокътнатата ми рожба, моята повест. Където е започнато, може да се продължи. Достатъчно заряд ще остане дори да изхвърля това-онова. Ала не ми допадаше такова начало на литературния ми път: да отстъпвам като всички тях. Ясно си спомням, че лично за мен в момента най-примамливо беше нищо да не поправам — да вървят по дяволите, нека не я публикуват. Обаче глупаво щеше изобщо да не опитам. Отслабено с половин процент, с три четвърти процент (толкова по значение и обем тежеше отстъпката, която бях решил да направя на Лебедев и „Новый мир“) — какъв страхотен удар все пак ще е това в отпечатан вид.

Ако се замисли човек, исканията на Лебедев дори смайваха със своята незначителност. Те не засягаха нищо важно в повестта. Най-парливите места, които със свито сърце комай дори бих прежалил, бяха подминати от него, сякаш не ги е забелязал. Абе какъв ли ще е тоя тайнствен либерал там, горе, в първа близост до първия секретар на ЦК? Как ли се е промъкнал там? Как ли се крепи? Каква ли му е програмата? Редно е да се помогне на такъв човек!

Главното, което искаше Лебедев, беше да се махнат всички онези места, в които капитанът втори ранг се представяше като комична

фигура (според аршина на Иван Денисович), както и си беше замислен, и да се подчертае партийността на капитана втори ранг (все пак трябва да има „положителен герой“!). Това ми се струваше най-малката възможна жертва. Махнах комичното, остана уж „героичното“, но „недостатъчно разкрито“, както констатираха по-късно критиците. Малко напompан ставаше сега протестът на капитана втори ранг по време на развода (замисълът беше — че протестът е смешен), но това като че ли не нарушаваше картината на лагера. Освен туй трябваше порядко да употребявам думата „дупета“, намалих ги от седем на три; порядко — „гад“ и „гадове“ за началствата (бях попрекалил); и не авторът, а капитанът втори ранг да се изкаже осъдително за бандеровците (приписах такава фраза на капитана втори ранг, но в отделното издание после я изхвърлих: за капитана втори ранг тя беше естествена, но тях много често си ги псуваха и бездруго). Освен туй — да припиша на вековете някаква надежда за свобода (това обаче не можах да направя). И най-смешното за мен — ненавижданият Сталин, — поне веднъж да посоча Сталин като виновник за бедствията. (И наистина — в повестта той от никого нито веднъж не беше споменат.) Направих тази отстъпка: споменах веднъж „мустакатия“...

Вмъкнах поправките, заминах си от Москва и пак започна за мен период на пълно безмълвие и мрак. Пак всичко се върна в неподвижното предишно състояние, сякаш движението на повестта никога не бе започвало, сякаш всичко това беше само сън. Чак в края на септември, и то под строга тайна, от Берзер научих как са се развивали работите. На вилата в Пицунда Лебедев започнал да чете на Хрущов на глас (самият Никита изобщо не обичаше да чете, гледаше да черпи образованието си от филмите). Никита добре слушал тая забавна повест, където трябва, се смеел, където трябва, охкал и пъшкар, а от средата накарал да викнат Микоян, да слушат заедно. Всичко било одобрено докрая и особено му допаднала, разбира се, трудовата сцена, „как Иван Денисович пази хоросана“ (нея Хрущов после и на кремълската среща я спомена). Микоян не възразил на Хрущов и тъкмо по време на това домашно четене била решена съдбата на повестта. Но Хрущов искал да придаде на процедурата демократичност.

След около две седмици, когато той вече се бил върнал от отпуск в Москва, „Новый мир“ посред работния ден получил нареждане от

ЦК: до другата заран да бъдат представени 23 екземпляра от повестта — ни повече, ни по-малко. А в редакцията имали само три. Да ги преписват на машина? Няма да сколасат! Значи трябва да се дадат за набор. Заели няколко наборни машини в печатницата на „Известия“, раздали на словослагателите късове от повестта и те ги набирали в пълно недоумение. Пак на късове и коректорите на „Новый мир“ ги проверявали през нощта, побъркани от шантавите думи, от необичайния словоред и смаяни от съдържанието. А после подвързвачът през предутринната смяна подвързал 25-те със синия картон на „Новый мир“ и заранта, сякаш това изобщо никого не било затруднило, 23 екземпляра били занесени в ЦК, а наборът — прибран под ключ. Хрущов заръчал да раздадат екземплярите на водещите партвождове, а той самият заминал да оправя селското стопанство в Средна Азия.

Върнал се след около две седмици под съдбоносните за него звезди от средата на октомври (Намек за свалянето на Н. С. Хрущов на 14 октомври 1964). На поредното заседание на политбюро (тогава — на „президиума“) Никита взел да иска от членовете съгласие за публикуване. Достоверно не ми е известно, но май членовете на политбюро все пак не проявявали съгласие. Мнозина си траели („Какво мълчите?“ — настоявал Никита), някой се осмелил да попита: „А в чия воденица ще налива вода това?“ Но по онова време Никита „колеше и бесеше“, а сигурно не е минало и без похвали, как честно реди тухлите Иван Денисович. И било постановено — да се отпечата „Иван Денисович“. Във всеки случай решителен глас против не се чул.

Така стана чудото на съветската цензура или, както го нарекоха по-точно след три години — „последницата от волунтаризма в областта на литературата“.

На 20 октомври, в събота, Хрущов приел Твардовски — да му съобщи решението. Това бил — не знам дали първият им, но — последният им благ разговор рамо до рамо. В сърцето на Твардовски, както сигурно във всяко руско, пък и човешко сърце, е много силна жаждата да вярва. Така навремето въпреки явната гибел на селячеството и страданията на собственото му семейство той се отдал на вярата в Сталин, после искрено оплакал смъртта му. Също така искрено после той се стъписа от разобличения Сталин и търсеше вяра в новата, пречистена правда и в новия човек, излъчващ светлината на

тази правда. Именно такъв той видял по време на тази дву-тричасова среща Хрущов; след един месец, по времето на най-сърдечната ни близост, А. Т. ми казваше: „Ей, много сърдечен и умен човек е! Какво щастие е, че ни възглавява такъв човек!“

По време на тази среща с Твардовски Хрущов бил мек, замислен, дори философичен. Вече се бяха подредили в кинжален клин срещу него враждебните звезди. Сигурно вече е бил получил телеграмата от Громико, че предния ден в Белия дом са му задали въпроса: „Кажете честно, господин Громико, имате ли ракети в Куба?“ И както винаги Громико отговорил честно и уверено: „Нямаме.“ Не е знаел, разбира се, Хрущов, докато си приказвал кротко с Твардовски за художествената литература, че във Вашингтон вече се изработват табла с увеличени снимки на съветските ракети в Куба, че в понеделник те ще бъдат показани на делегатите на американските държави и Кенеди ще получи съгласие за безпримерно смелата му крачка: да проверява съветските кораби. Само неделният ден дялял Хрущов от неговата седмица на позор, страх и капитулация. И така стана, че тъкмо през тая последна събота той даде благословията си за „Иван Денисович“.

„Аз дори го прекъсвах! — разказваше ми Твардовски и сам си се чудеше. — Казах му: «От целувки деца не се раждат, отменете цензурата на художествената литература! Защото тръгнат ли произведенията в преписи — от това по-лошо няма!»“ И Никита го изслушвал примирително, като че ли и той самият не бил далеч от тия мисли, както му се сторило на Твардовски. (От съпоставянето на преразказите му в редакцията можем да допуснем, че А. Т. неволно е приписал на мълчаливия Хрущов своите собствени изказвания.)

Хрущов разказал на Твардовски, че са събрани вече три тома материали за престъпленията на Сталин, но засега не се публикуват (Хрущов нищо не докарваше докрай, не доизкара и събарянето на Сталин. А още съвсем малко да беше се напънал, и вече ничия уста не би зейнала да се обади за „огромните заслуги“ на убиеца.). „Историята ще си каже думата за това, което предприехме.“ (Никита винаги се извисяваше и се размекваше, когато говореше за всеобщата смъртност, за ограничения човешки живот. Това звучеше и в публичните му речи — беше негова неосъзната християнска черта. Никой от комунистическите вождове нито преди, нито след него, нито по-

западно, нито по-източно от него, никога не е говорил така. Никита беше цар, който изобщо не разбираше нито своята същност, нито историческото си значение и винаги подкопаваше слоевете, които искаха и можеха да го подкрепят, никога не търсеше и нямаше нито един умен съветник. Отракан сметкаджия, зет му Аджубей също не беше умен, но беше и авантюрист, който още повече ускори падането на тъст си.) Хрущов беше уверен, че Сталин е убил Киров, но и разбираше, че сам по себе си Киров е бил незначителна личност.

Като че ли всичко около повестта беше решено и Твардовски изкомандва да я пускат в 11-а книжка. Точно тогава обаче започна ракетната драма с Америка. Като нищо можеше някоя вихрушка от карибската криза да мине по коридора на ЦК и да помете моята повестчица.

Но бурята утихна! Срещу 7 ноември, точно една година след като изпроводих повестта си, ме викнаха за първа коректура. Докато седях над машинописните текстове — всичко това беше мит, изобщо не го усещах. Но когато пред мен легнаха необрязаните страници на списанието, представих си как изплува на повърхността и тръгва към милионите несведущи крокодилското страшилище на нашия лагерен живот — и в разкоша на хотелската стая за пръв път сам се разплаках над повестта си. („Новый мир“ си направил една изящна шега с цензурата: без каквото и да било обяснение им изпратил за параф шпалтите на „Иван Денисович“. А цензурата в мъртвешката тишина на своите зандани нищичко не знаела за решението на ЦК, нали то било взето в най-тесен кръг, както винаги става у нас. Когато получила повестта, цензурата се сацисала от тая „идеологическа диверсия“ и се обадила със заканителен тон в списанието: „Кой е изпратил тоя ръкопис?“ „Ами ние“ невинно отговорила зав. редакцията Н. П. Бианки. „Но кой лично го е одобрил?“ „Ами всички го харесахме“ — чуруликала Бианки. Заканили й се нещо и затворили телефона. След половин час се обадили весело: „Изпратете ни още два-три екземпляра“ (и на тях им се дощяло да я прочетат). Хрущов си е Хрущов, но все едно на всяка кола трябва да има параф на цензурата.)

Тъкмо тогава ми съобщиha молбата на Лебедев: да съм изхвърлил от ръкописа думите на Тюрин: „Прекръстих се и рекох: «Все пак те има, Създателю, на небето — дълго търпиш, но удариш ли, много боли.»“ Сетили се... Сетили се, но късно, за най-важното място

в повестта, където бях катурнал и преобърнал наопаки цялата легенда за гибелта на ръководещите през 37 година! В редакцията ме увещаваха: ама Лебедев беше толкова съчувствено настроен! Именно той прокара и уреди всичко! Редно е сега да му се отстъпи. Така си беше и бих отстъпил, ако това ставаше за моя сметка или за сметка на литературата. Но сега ми предлагаха да отстъпя за сметка на Бога и за сметка на селяка, а това се бях зарекъл никога да не правя. И отказах на още непознатия ми митичен благодетел.

И такава бе инерцията на отместения и търкулнал се камък, че дори съветникът на Хрущов нищо не можа да поправи и спре!

Опита се да го стори Аджубей: не да спре търкалянето, но барем да промени посоката му. Може би под натиска на ортодоксите — защитници на режима, които искаха все пак по своему за пръв път да представят историята на лагерите (себе си — като главни страдалци и главни герои); но по-вероятно причината ще да е била още по-нищожна: просто да измъкне инициативата („да свие номер“), да изпревари Твардовски вече след трудния път и пръв да грабне наградата. На редакционната сбирка на „Известия“ Аджубей се ядосвал, че други, а не неговият вестник „открива“ важната тема. Някой се сетил, че имало такова разказче от Чита, но било „непубликуемо“ и го отхвърлили. Втурнали се да ровят из кошчетата — разказът бил унищожен. Свързали се с Г. Шелест и той от Чита спешно им предал по телефона своя „Къс злато“. И го отпечатаха в празничния брой на „Известия“ — отпечатаха го с безсрамна „наивност“, дори без един възкликателен знак, сякаш разкази за лагерния живот от четирийсет години насам се печатат в нашите вестници и са омръзнали на всички. Твардовски много се разстрои тогава и се разсърди на Аджубей. А аз смятам, че „Къс злато“ нищо не им даде: нашият камък се търкаляше неотвратимо и именно в такъв вид било писано на руските читатели да видят контурите на лагера.

Вече осъзнал победата, Твардовски като предвидлив печен редактор гледаше напред и през същите ноемврийски празници ми изпрати голямо писмо: „...Като човек по-възрастен и с по-голям литературен опит бих искал да Ви посъветвам. Още отсега толкова хора се мъчеха да изкопчат от редакцията адреса Ви, такъв интерес има към Вас, разпалван понякога и от извънлитературни импулси. А какво ли ще стане, когато повестта се появи в печата?... Ще стане

всичко онова, което се нарича слава... Казвам Ви го, за да подчертая, че разчитам на Вашето спокойствие, на здравите ви нерви, на високото Ви чувство за собствено достойнство... Минали сте през много изпитания и ми е трудно да си представя, че не ще устоите на това изпитание... наопаки, понякога съм се питал не е ли чак прекомерна Вашата несуетност, почти безразличие... На мен, заедно с другарите ми по редакция... преживелия същински празник на победата, на триумфа в деня, когато научих, че «всичко е наред», ми се стори леко огорчителна сдържаността, с която отговорихте на моята поздравителна телеграма, онази думичка «приятно» която в случая беше, да прощавате, просто обидна за мен... Но сега апелирам тъкмо към Вашата сдържаност и несуетност — нека те крепнат и си остават неизменни спътници на по-нататъшния Ви труд... Ще Ви досаждат с натрапчиви молби «да дадете нещо», откъс, парченце, ще Ви предлагат договори, пари... Умолявам Ви — дръжте се... не им се давайте, озовавайте се (имаме известно право да се надяваме на това) на обещанието Ви пред «Новый мир», който, така казвайте, прибира всичко, което излезе изпод перото Ви.“

Те имали „празник на победата“! А аз му обясних моята обстановка:

„Знаете ли с какви мисли разпечатах Вашия плик? Жена ми го донесе и каза тревожно: «Дебело писмо от „Новый мир“. Защо ли е толкова дебело?» Опипах го и казах: «Съвсем ясно. Някой иска от мен още отстъпки, но аз повече не мога да ги правя. С това печатането засега приключва...» Животът ми в Рязан във всяко отношение тече дотам постарому (с лагерната ватенка сутрин отивам да цепя дърва, после се готвя за часовете, после отивам в училището, там ми се карат, задето съм пропуснал сбирка на кръжока за политпросвета или не съм свършил нещо от извънкласната работа), че московските разговори и телеграми ми изглеждат като същински сън... На мен от Вашата телеграма ми стана ясно само едно — че засега забрана няма. Затова, драги ми А. Т., забравете час по-скоро моята думичка «приятно», щях да съм неискрен, ако бях се изразил по-силно, тогава не изпитах никаква бурна радост. Изобщо целият ми живот ме е свикнал повече с лошото и в лошото винаги вярвам по-лесно, с готовност. Още в лагера усвоих руската поговорка: «На щастieto не вярвай, от беда се не бой», нагодил съм се да живея според нея и се надявам никога да не я

изоставя... Главната радост на «признанието» аз преживях през декември миналата година, когато Вие оценихте «Денисович» през безсънната нощ.“

Как да не откликна обаче на неговия призив: „Дръж се!“, „Не им се давай!“, като мен тоя разкош на хотел „Москва“ на Охотний ряд, кадифетата, килимите и услугите на портиера не ме радваха, а ме плашеха. Първото усещане на славата — все едно че езикът ти е престанал да чувства вкуса, а пръстите ти вече не осезават толкова фино, както досега. „Защо не пътуваш с такси?“ — зачуди се Копелев. А на мен да се кача на такси ми се струваше предателство, приемах само едно — с раницата в автобус. И уверено отговарях на Твардовски: „Славата няма да ме схруска... Но предвиждам краткотрайността ѝ — и ми се ще най-разумно да я използвам за моите вече готови книги.“ (То и „Новый мир“ още не ги знаеше...)

Вече бяхме станали толкова близки, макар на четири очи, без хора от редакцията, да не бяхме се срещали нито веднъж. Скоро след това бях поканен в дома му — и тъкмо тогава куриерът от редакцията (после — разобличен доносник) ни донесе сигналния екземпляр на 11-а книжка. Прегърнахме се. А. Т. се радваше като дете, мечешкото му тяло се въртеше из стаята: „Пилето изхвъркна! Пилето изхвъркна!... Сега вече надали ще го спрат! Сега вече е почти невъзможно!“ (Почти... И той до последния момент не беше сигурен. Че не беше ли се случвало — унищожаваша целия отпечатан тираж? Труда ли, парите ли жалим? Свидна ни е идеологията.) Поздравих го: „Победата е повече ваша, отколкото моя.“

„Бегом при мен!“ — в такъв необичаен тон заговори той с мен по телефона при следващото ми пристигане. Веднага след излизането на тиража на 11-а книжка имало пленум на ЦК, струва ми се — за промишлеността. Няколко хиляди екземпляра от списанието, предназначени за ръчна продажба в Москва, били прехвърлени в павилионите, обслужващи пленума. От трибуната на пленума Хрущов заявил, че това е важна и нужна книга (фамилното ми име той не споменал и нарекъл автора също Иван Денисович). Дори се оплакал на пленума от своето политбюро: „Питам ги — ще я печатаме ли? А те мълчат!...“ И участниците в пленума си „напазарували“ по две книжки: червена (материалите на пленума) и синя (11-а книжка на „Новый мир“). Всички до един, смееше се Твардовски, си ги носеха

под мишница — червената и синята. А секретарят на новосибирския обком преди заключителната реч на Хрушчов казал на Твардовски: „А, и по-големи страхотии са ставали... В моята област и сега има такива стопанства, знам. Само че защо трябва да се пише за това?“ А след речта на Никита търсил Твардовски да му стисне ръката и да замаже неправилните си думи.

Силата на общата възхвала, на общия възторг беше такава, че пак през тия дни Твардовски ми каза: сега ще пуснем „Матрьона“! Матрьона, от която списанието в началото на годината беше се отказало, която „никога не ще може да се публикува“ — сега той преспокойно даваше за набор, сякаш изобщо беше забравил за отказа си преди време!

„Най-опасна е втората крачка! — предупреждаваше ме Твардовски. — Първа книга, както се казва, всеки глупак може да напише. Ама втора...“

И ме поглеждаше разтревожено. Под „втора“ той имаше предвид не „Матрьона“, а — какво ще напиша след това. А аз, като прехвърлях написаното от мен, не можех да преценя коя да измъкна на бял свят: всичките бяха с бодли.

За щастие тъкмо през тоя месец с голяма лекота написах „Кочетовка“ (Наложи се обаче да го сменя на „Кречетовка“, за да не разгарям враждата на кочетовския „Октябрь“ към „Новый мир“.) — направо за списанието, за пръв път през живота си. (Истинска случка с моя приятел Лъоня Власов — тогава той комендантствал на гара Кочетовка — със същата подробност, че пътникът именно бил забравил от какво е преименуван Сталинград — и на което никой не можеше да повярва, като се почне от А. Т. А според мен за човек с едновременно възпитание е много естествено и да не помни такова нововъведение.) А. Т. много се вълнувал, когато я вземал, и още повече се вълнувал, когато я зачел — страхувал се от издънване, страхувал се, сякаш за негов ръкопис ставало дума. С появата на Тверитинов опасенията му се засилили: сметнал, че това ще излезе патриотично криминале, че към края ще заловят истинския шпионин.

Щом се убедил, че не е така, веднага ми изпратил радостна телеграма. Над „Кречетовка“ и „Матрьона“, които според неговия замисъл трябваше да утвърдят името ми, той за пръв и последен път не изразяваше политически съображения „ще мине ли — няма ли да

мине“, а извърши заедно с мен сред кълбета тютюнев дим честна редакторска работа (Съображенията „ще мине ли — няма ли да мине“ дотам помрачаваха мозъците на членовете на редакцията на „Новый мир“ (а да не говорим за хората от всички други съветски списания), че, кажи-речи, не им оставаха зоркост, вкус и енергия да правят убедителни художествени забележки. Във всеки случай освен този единствен разговор с А. Т. никой в „Новый мир“ нито веднъж не е работил с мен по същество, като редактор — а все като досаден цензор.). Уроците му (при моята самоувереност) се оказаха много уместни, особено по селския материал: не може да се казва „селски дюлгерин“, защото на село всеки е дюлгерин; не може да има „дялани летви“; ако прасето е угоено, то не е лакомо; ходенето в гората за диви плодове, за гъби не е труд, а занимавка (впрочем тук той ми отстъпи, че в съвременното село това вече е труд, защото дава по-голямо препитание от работата на колхозната нива); освен туй — че край гарата не може да расте трепетлика, защото там всичко е засаждано, а нея никой никога няма да я посади; че „момчурлякът“ е по-голям от „момченцето“. Много настояваше за това, че причастията не били присъщи на народния говор и по тази причина не можело да се каже „забъркала, па замеси́ла, ще опе́ка“. Но тук аз не се съгласих; някои наши поговорки звучат точно така.

Тия чести наши срещи през есента на 1962 година май че бяха и непринудени, и много топли. През ония месеци А. Т. ме носеше на ръце и се гордееше с успехите ми като със свои. Най му харесваше, че се държа така, както той си представяше, че трябва да се държи откритият от него автор: пъдя кореспондентите, не давам интервюта, не позволявам на фотографи и кинооператори да ме снимат. Той имаше усещането, че ме е сътворил, че ме е изваял и сега ще определи вместо мен най-добрите решения и ще ме води по сияйния път. Беше си наумил (макар нито веднъж да не съм му го обещавал), че занаят няма да правя нито една важна стъпка, преди да се посъветвам с него и да получа одобрението му. Например нае се лично да определи на кой фотограф мога да разре́ша да ме снима (фотографът излезе некадърен, но онова, което ми трябваше — измъченото и печално изражение, го изобразихме). Наближи необходимостта все пак да се съобщят някакви сбити биографични данни за мен — А. Т. лично грабна писалката и взе да съставя тази биография. Аз смятах за нужно да се посочи в нея за

какво съм лежал — за порицаващите ми Сталин съждения, но Твардовски остро възрази, направо не го допусна. (Той не знаеше каква добра работа можеше да свърши това, когато партията на своите инструктажи ме провъзгласеше за изменник на родината. Погледът му обхващаше предимно настоящето, а бъдещето — почти никога. Освен туй прекалено подслонни биваха същинските причини на външните му изяви. Например той самият дълго бе вярвал в Сталин и всеки, който още тогава не беше вярвал, един вид оскърбяваше днешното му „аз“. Така той отхвърли и обяснението ми, че Тверитинов може да не обича Сталин единствено защото има изтънчен вкус. Откъде накъде няма да го обича — значи или той е лежал в затвора, или негови роднини, другояче А. Т. не можеше да си го обясни.)

Не бързах да се бунтувам срещу неговото покровителство, не се напъвах да му доказвам, че един четирийсет и четири годишен човек какъвто си е, такъв е. Но — не може да има истинско приятелство без макар и само признавано равенство. А. Т. преувеличаваше съотношението на нашите кръгозори, цели и жизнен опит. За най-важна част от своя опит той смяташе доброто познаване на йерархията, на заседателските, телефонните и задкулисните ходове. Но преувеличаваше обхватността и продължителността на цялата тази система. Не допускаше, че може изцяло да се отхвърля. Не допускаше, че в литературата или политиката аз мога да зърна или да знам нещо, което не вижда или не знае той.

Той имаше склонност да покровителства младите, липсваше му способността да се обединява с равни.

С мен той преживя изблик на нова надежда, че най-сетне си е намерил приятел. Но аз не се заблуждавах в това отношение. Бях обикнал и селяшкия му корен; и ненадейните прояви на поетичната му детинщина, зле защитена от навиците му на големец; и онова особено природно достойнство, което той демонстрираше пред враговете си, понякога — по-горепоставени (ако ги виждаше насреща си, по телефона най-често се смущаваше), и го овардваше от смешни или жалки положения. Но моето и неговото минало бяха твърде различни и твърде различни неща бяхме извели оттам. Нито веднъж и никога не можех да съм с него така откровен и естествен, както с десетки хора, върху които бе паднала лагерната сянка. Характерите ни пак криволяво можеха още да се оглаждат взаимно, да се напасват — но няма

мъжко приятелство без сходство на представите, без зоркост и внимателност един към друг.

Ние приличахме на две математически криви с различни уравнения. В някои точки те могат да се доближат, да се срещнат, да имат обща допирателна, общо производно — но тяхната изходна първообразност неминуемо и скоро ще ги раздалечи.

НА ПОВЪРХНОСТТА

Както дълбоководната риба, свикнала с постоянното многоатмосферно външно налягане, щом изплува на повърхността, загива от недостига на налягане затова, защото прекалено ѝ е олекнало и тя не може да се нагоди, така и аз — благоразумно спотайвалият се цели петнайсет години в дълбините на лагера, заточението и нелегалността, никога неразкривалият се, никога недопускалият нито една забележима грешка в преценката си за човек или действие, — след като изплувах на повърхността на внезапната известност, на прекомерната многофанфарна слава (у нас и като хулят, и като хвалят, все прекаляват), започнах да правя грешка след грешка, защото не разбирах новото си положение и новите си възможности.

Не разбирах степента на придобитата от мен сила и значи степента на дързостта, с която мога да се държа сега. Запазвах инерцията на предпазливостта, инерцията на потайността. И едната, и другата наистина ми трябваха, защото случайният пробив с „Иван Денисович“ ни най-малко не примиряваше Системата с мен и не ми обещаваше никакво лесно движение занапред.

Не ми обещаваше движение, да — но сега-засега, за късо време, за два месеца, не, месецът беше един, можех да вървя, без да се спирам: измежарско-прекомерната реклама ми отвори през този месец вратите на всички редакции, на всички театри!

А аз не схващах... Бързах сам да се спра, преди да са ме спрели, пак да се потуля, да се престоря, че нищо нямам, че нищо не се каня да предприема. Сякаш това връщане беше възможно! Сякаш сега щяха да ме изтърват от погледа си!

А освен туй покрай неволното ликуване заради публикацията зле преценявах, че ние с Твардовски не сме спечелили, а сме загубили: бяхме изтървали цяла година, годината на тласъка, даден от XXII конгрес, и доплавахме чак с последния плисък на последната вълна. По най-скромни пресмятания си давах половин година, та дори и две години, преди да ударят ключа на всички врати пред мен. А съм

разполагал с един месец — от първата хвалебствена рецензия на 18 ноември до кремълската среща на 17 декември. И дори с още по-малко — до първата контраатака на реакцията от 1 декември (когато насъскаха Хрушчов в Манежа (Някогашният императорски манеж в центъра на Москва, използван по съветско време като изложбена зала. — Бел. пр.) срещу художниците модернисти, а това бе замислено много по-мощно). Но и през тия две седмици бих могъл да завзема няколко плацдарма — да обявя няколко заглавия на мои произведения.

А аз не го сторих поради погрешната ми линия на поведение. Канех се „най-разумно да използвам“ кратковременния бяг на моята слава, но тъкмо това не върших — и до голяма степен поради криворазбраното чувство за дълг спрямо „Новый мир“ и Твардовски.

Това трябва да се обясни правилно. Наистина бях задължен на Твардовски, но лично. Ала нямах право да се съобразявам с едно лично гледище и с това какво ще си помислят за мен в „Новый мир“, а би трябвало постоянно да изхождам от това, че аз не съм аз и моята литературна съдба не е моя, а на всичките ония милиони, които не додраскаха, не дошепнаха, не доизхриптяха затворническата си съдба, закъснелите си лагерни открития. Както Троя дължи съществуването си все пак не на Шлиман, така и нашата лагерна подмолна култура си има своите завети. Затова, след като се бях върнал от света, който не връща мъртъвците, не биваше да се кълна във вярност нито към „Новый мир“, нито към Твардовски, нито пък да държа сметка ще ми повярват ли те, че изобщо не съм се главозамаял, ами много пресметливо завземам плацдарм.

Макар в сравнение с прекомерната ми предпазливост новомирските окови да бяха за мен вторични, все пак и те доста ме спъваха.

Мен, както бе предсказал А. Т., ме молеха за „каквито и да е откъси“ за литературните вестници, за изпълняване по радиото — и аз би трябвало незабавно да им ги давам! — от вече готовия „Кръг“, от готовите пиеси и така, с обявените заглавия, да заграждам периметри, от които после трудно ще бъда изтласкан. През четириседмичната вълна на зашеметяване след експлозията на повестта всичко бе минало безпрепятствено — а аз казах: „Не.“ Въобразявах си, че по този начин овардвам собствените си произведения... Бях горд, че толкова лесно устоявам на славата...

У дома в Рязан и в московските хотелски стаи хлопаха на вратата ми кореспонденти, обаждаха се от московските посолства в рязанското училище, изпращаха ми писмени анкети от разни агенции с такива дори глупави молби като: да съм оценял за западния читател доколко блестящо „е решил“ Хрущов кубинския конфликт. Но на никого от тях не казах нито дума, макар че безпрепятствено можех да казвам вече доста много, доста смело и ошашавените кореспонденти да разпръснат всичко това по света. Страхувах се, че ако започна да отговарям на западните кореспонденти, и от съветските ще получа въпроси, предопределящи или незабавен бунт, или унило верноподаничество. Тъй като не исках да лъжа и не смеех да се разбунтувам, предпочетох мълчанието.

В края на ноември, десетина дена след появата на повестта, художественият съвет на „Современник“, след като изслуша моята пиеса („Еленът и ловният излет“, също вече смекчена от „Република на труда“), настойчиво поиска да им разреши да я поставят незабавно, трупата щяла да яде и да спи в театъра, но се наемат да я поставят за един месец! И това беше сигурно обещание, познавам театъра. А аз — отказах...

Но защо? Първо, бях усетил, че за публично представяне тя иска още едно преписване, което са седем чисти дена, а при работата ми в училището и наплива на безделно-възторжена кореспонденция — може би и цял месец. „Современник“ скланяше и на това да променям текста по време на репетициите — тогава не можех да нарежа училището! Но защо? Ами: как тъй изведнъж да стана свободен човек? отведнъж да се отърва от всекидневните дотегнали ми задължения? И още нещо: как да не доизкарам децата до края на срока? кой тогава ще им пише бележките? А на всичко отгоре, сякаш напук, в училището довтаса инспекторска комисия тъкмо за последния месец. Как да изоставя директора си, който толкова години се е държал добре с мен, и да се измъкна? За една седмица можех да дам на „Современник“ текста, приготвен за публичност; два пъти седмично можех да пускам по един „олекотен“ откъс от „Кръга“ и да го чета по радиото, да давам интервюта — а аз си губех времето в училищната лаборатория, подготвях нищожни демонстрации на опитите по физика, пишех урочни планове, проверявах тетрадки. Бях жалък червей, изкаран на космическа орбита...

А и друго: ами ако за беля „хора от горе“ видят пиесата още преди премиерата — и се разгневят? и теглят шута не само на пиесата, а и на разказите, които всеки момент трябва да се появят в „Новый мир“? А тиражът на „Новый мир“ е сто хиляди. А в салона на „Современник“ се побират едва седемстотин души.

И още нещо: нали бях обещал да давам всичко ново най-напред на Твардовски! Как тъй ще дам пиесата на „Современник“, преди да я е видял „Новый мир“? И тъй, забравих нещата с борбения „Современник“ и дадох пиесата на дремещото списание. Но там имаше и хора, които не дремеха, Дементиев, да речем, и пиесата не влезе в самото списание: тя не излезе от от двете жилища в сградата на „Котелническая“, от двамата Сашовци. Те именно помежду си решили, а на мен ми бе съобщено от Твардовски: „изкуство не е станало“, „това не е драматургия“, това е „преораване на все същия лагерен материал като в «Иван Денисович», нищо ново няма“. (А сега де, бива ли сам да защитавам произведението си? Допускам, че не е драматургия. Ама не е и преораване, защото същинската оран още не е започнала! Туй не е Особлаг, (Специален („особый“) лагер за по-опасни престъпници. — Бел. пр.) а ТВО (Трудово-възпитателно общежитие. — Бел. пр.); смесица на полове, на членове от наказателния закон, господство на криминалните и тяхната психология; производствени шмекерии.)

Е, след „Иван Денисович“ изглежда слабовато. Не ме тревожи, че Твардовски не харесва пиесата. То ако работата беше свършила с това, че „Новый мир“ отхвърля пиесата и ми предоставя свобода да правя с нея каквото си искам. А, да имам да вземам! Другояче схващаше Твардовски моето обещание и нашето сътрудничество и нине, и присно, и во веки веков. Че нали той ме е открил на моите 43 години, без него аз все едно че не съм писател, нито знам цената на произведенията си (едно съм донесъл, а десетина крия зад гърба си). И сега всяко произведение ще чака присъдата на Твардовски (и на Дементиев): дали да се печата то в „Новый мир“, или да се скрие и на никого да не се показва. Трети вариант не съществува.

Тъкмо така бе отсъдено за „Еленът и ловният излет“: да не се публикува и да не се показва. „Пазете се от театралните гангстери!“ — много сериозно ми внушаваше А. Т. Това го казваше главният редактор на най-либералното в страната списание за най-младия и най-смелия театър в страната! Откъде тая увереност на преценката? На много

представления на „Современник“ ли е ходил? Нито едно не бе гледал, прага им не бе прекрачвал (за да не се унизи). Високото му положение го принуждаваше да получава информация от втора (и мръсна) ръка. В някой правителствен санаториум край Москва, на някой кремълски банкет, а освен туй от няколко услужливи лица в редакцията беше чул, че този театър е дързък, подмолен, безпартиен — и значи „гангстери“ са...

Само две седмици след като бях публикуван, още не беше завършил меденият ми месец с Твардовски — аз още не смятах за достойно и полезно да се разбунтувам открито, и така изпаднах в положението на молец — молец за разрешение да покажа собствената си пиеса на някого, а Твардовски се опъваше, разубеждаваше ме, възразяваше, а най-сетне чак се ядосваше от непослушанието ми. Едвам-едвам си даде съгласието да покажа пиесата на театър... само че не на „Современник“, а на мъртвия театър на Завадски (само защото той беше поставил „Тьоркин“). Закъсняло съгласие! Надявайки се на слабата осведоменост на А. Т. (встрани и над обикновените литературни кръгове, над московската динамична среда), останах свързан със „Современник“. Но забавих пиесата с още един месец — неповторим месец! — чаках цензурата да подпише „Матрьона“ и „Кречетовка“. Чак тогава изцяло дадох пиесата на „Современник“ — само че бях изтървал момента: вече се усещаше натискът върху театрите след декемврийската кремълска „среща“. „Современник“ не посмя да пристъпи дори към репетиции и пиесата заседна за дълги години. А Твардовски научи със закъснение за своеволието ми — и жестоко ми се обиди и през следващите години много пъти ме упрекваше: как съм можал да потърся „Современник“, след като той ме е молил да не го правя?...

А впрочем можеше и без Твардовски: скоро пристигна при мен представителка на Ленфилм с договор в четири екземпляра за „Кречетовка“, вече подписан от страна на Ленфилм, оставаше ми само да си сложа подписа и да получа небивали за мен пари — и „Кречетовка“ ще се появи на съветските екрани. Веднага се отказах: ще им дам правата, а те ще го изпортят, ще покажат нещо посъветчено, фалшиво? — а аз не ще мога да го оправя...

А. Т. в писмото си беше ме нарекъл „най-драг в литературата човек“ за него и от все сърце ме обичаше безкористно, но тиранично:

както скулпторът обича изделието си или дори както сюзеренът — най-добрия си васал. И изобщо не му минаваше през ум да попита — а няма ли да имам аз някакво мнение, предложение или съвет — по работите на списанието или по лично неговите литературни работи. Не му минаваше през ум, че моят извънлитературен жизнен опит може да му предложи неочаквана гледна точка.

Дори в темповете на битовото поведение усещахме разликата между нас. Сега, след нашата голяма победа, пречеше ли ни нещо да поседим край голямата редакционна маса, да си пийнем чай с гевречета, да си поприказваме ту за важни неща, ту за глупости? „Всички писатели така правят, например Симонов — шеговито ми внушаваше А. Т. — седнат като хората, запалят спокойно цигара. Защо сте толкова припрян?“ А аз бях припрян, защото и на петото ми десетилетие още твърде много ненаписано ме разпъваше отвътре и твърде стабилно стояха глинените, ала и железобетонни крака на неправдата... И цъфтеше като буренак измамническата литература (Съвсем не насмогнах, още по-малко Твардовски, а си струваше да се разтичам: какво става с преводите на „Иван Денисович“ на различните езици? Ужасността на това — че посичат разказа ми за 25 и за 40 години отсега нататък, — изобщо не си я представях. Макар че СССР не е член на международните съглашения за авторското право, разказът беше изкаран на тезгяха да го граби който иска. А е такава политическа сензация! Само на английски език се заеха да го издават 6 издателства, не съм броил другите. И все пак се втурнаха — кой ще изпревари, преводачите — най-случайни, само и само работата да се свърши по-бързо! — а пък преводът е извънредно сложен. Дори групата на Хингли и Хейуърд, най-солидната, го преведе несполучливо, — та какво да кажа за другите! Сив полуграмотен поток с политическа неприятна миризма. Угаснаха всички бои, всички езикови пластове, всички тънкости, а намеците за ругатня се превеждаха с най-долни отявлени псувни, от игла до конец. (Бел. от 1978 г.)

През 1981-ва в щатове Масачузетс и Върмонт книгата се изземваше от училищните библиотеки заради тия груби псувни (макар че днешните американски ученици псуват по-мръснишки от нашите пандизчии) — и аз получавах негодуващи писма от родители: как може да се печата такава гадост! (Бел. от 1986 г.)).

Първата рецензия за мен — голямата, написана от Симонов, в „Известия“ — А. Т. сложи отпреде ми тържествуващо (тя току-що беше излязла, още не бях я виждал), но на мен още от първите абзаци ми се стори скучно-официална, отместих я настрана, без да я чета, и го помолих да продължим редакторския разговор за „Кречетовка“. А. Т. направо се възмути, а може би го схвана като маниерничене. Той не виждаше колко дълъг-дълъг-дълъг път ни чака и колко паешки са силиците на всички тия рецензии, дето никой не им ги е искал.

Още повече се раздалечаваха представите ни за това, какво се иска сега в литературата и какъв трябва да е „Новый мир“. Самият А. Т. го смяташе за пределно смел и прогресивен — покрай големия успех на списанието сред родната ни интелигенция, покрай вниманието на западния печат.

Това беше така, да. Но привържениците на „Новый мир“ не можеха да имат за свой мащаб нещо друго освен сравнението с бездарната върволица на останалите наши списания — мътни, дори предизвикващи гадене със съдържанието си и скапани поради художествената си невзискателност. (Дори и да се появеше в тези списания — прескачам „Юность“ — нещо интересно „за стръв“, то беше или спекулация с имената на покойни писатели, вкарани в гроба от също такива палета, с което се прочу „Москва“, или статии, далечни от литературата.) Вродените достойнство и благородство, които не изневеряваха на Твардовски дори в миговете на най-обидните му заслепявания, му помагаха да не допуска в списанието директна пошлость (по-точно казано, тя течеше и насам, особено в мемоарите на сановници като Конев или Емелянов, но все пак тоя поток се дозираще) и да запазва солидния тон на просветено списание, така да се каже, извисено над времето. В първата половина на книжките се срещаха и кухи, и нищожни неща, но във втората, в публицистиката, критиката и библиографията, винаги се усещаше солидност, съдържание, винаги имаше много интересни публикации.

Но съществуваше и друг мащаб: какво трябваше да стане това списание, за да може в него литературата ни да се вдигне от колене. За да стане това, „Новый мир“ би трябвало във всичките си рубрики да помещава материали с две-три степени по-смели от тези, които помещаваше. За да стане това, всяка негова книжка трябваше да се изгражда независимо от днешното настроение на големците, от

колебанията, страховете и слуховете — не в рамките на разрешеното вчера, а с всяка книжка поне малко разчупвайки тия рамки. Разбира се, в този случай често би им се налагало да ядат пердах.

Ще ми възразят, че това е безумие и фантазьорство, че такова списание у нас не би просъществувало дори година. Ще ми изтъкнат, че „Новый мир“ не е пропускал възможността дори половин абзац да прокара там, където е било възможно. Че колкото и завоалирано, езоповски и сдържано да се е изразявало списанието — то е изкупвало това с тиража и известността си, но неуморно е разклащало камъните на овехтялата стена. А да се сблъска макар и само веднъж до трясък и крах и после съвсем да прекрати издателския си живот редакцията не може: списанието, както и театърът, както и киностудията, е своеобразна индустрия, това не е воля на свободен индивид. Те са свързани с постоянния труд на много хора и през епохите на преследвания неизбежно трябва да лавират.

Сигурно това възражение съдържа повече истина от обвинението ми. Но аз все едно не мога да се отърва от усещането, че „Новый мир“ далеч не правеше максимално възможното — дори и първите след XXII конгрес, неповторимо свободни месеци — как ги използва „Новый мир“? А колко книжки на „Новый мир“ едвам се крепяха на нулево положение? Малко ли бяха ония, където на две-три стойностни публикации останалото беше плява и сивотия, така че съотношението между страниците на едните и другите даваше к. п. д. по-нисък, отколкото на най-загубения парен двигател?

Година след година свободолюбието на нашето либерално списание изникваше не толкова от свободолюбието на редакционната колегия, колкото от натиска отдолу на свободолюбивите ръкописи, устремени към това единствено списание. Този натиск беше толкова голям, че както и да го отблъскваш и осакатяваш — в останалото все едно имаше доста ценно. Смяташе се за възможно някои автори да бъдат гледани отвисоко или хокани. Вътре в либералното списание се вкаменяваше консервативна йерархия, „нагоре“ се докладваха само благоприятните и приятните неща, а неприличните също толкова успешно (но по приятелски) се удушаваша още при появата им, както и в „Москва“ или „Знамя“. За тия отхвърлени смели ръкописи Твардовски изобщо не научаваше нищо друго освен изопачени клюки. По тоя въпрос той веднъж ми каза:

— Нарочно изпращат в „Новый мир“ литератори провокатори с антисъветски съчинения: били сме единственото свободно списание, къде другаде щели да публикуват.

И според него заслугата на неговата редакция се състоеше в това, че „провокациите“ навреме се отгатвали и отхвърляли. А в действителност „провокациите“ бяха тъкмо свободата, а „нарочно изпращаше“ провокаторите голямата руска литература.

Пиша всичко това за общата истина, далеч не за себе си (с мен наопаки — Твардовски се нагърбваше и пряко сили да прокарва безнадеждното). Пиша за десетките произведения, които значително повече се доближаваха до нормата на легалността и за които „Новый мир“ можеше да направи повече, ако обкръжението на Твардовски не беше се вкопчило така здраво в облегалките на креслата, ако не ги сковаваше постоянният мъчителен страх „тъкмо сега моментът не е удобен“, „такъв е моментът сега...“ А тоя момент продължава вече близо половин век.

Веднъж попитах А. Т. мога ли, тъй като миея за списанието, да му препоръчам произведения, които особено ми харесват. А. Т. много приветливо ме подкани да върша това. Два пъти се възползвах от полученото право — и не само че безуспешно, но и с вреда за отношенията ми със списанието. Първия път — още през медения ни месец, през декември 1962-ра. Убедих В. Т. Шаламов да подбере онези стихотворения от „Из колимските тетрадки“ и „Малки поеми“, които ми се струваха категорични, и ги предадох на А. Т. чрез секретарката му в запечатан плик.

Начело на „Новый мир“ стоеше поет, а отдел „Поезия“ на списанието беше мижав, не бе открил нито едно видно поетично име, от време на време откриваше имена незначителни, които бързо се забравяха. Отделяше се много внимание на дипломатическия „национален етикет“, печатаха се преводни стихотворения на Поети от съюзните републики (Съществуват литератури на всеки отделен народ и световна литература (тя върви по върховете). Но не може да има никаква междинна „многонационална“ литература (пропорционална като Съвети на националностите). Тази нереална представа, наред със соцреализма, също спъваше развитието на нашата литература през изминалите десетилетия.) или 2–3 къси стихотворения на някой вече известен поет, но никога не се пускаше голяма подборка от

стихотворения, която да очертае насока на мисълта или формата. Стихотворните публикации на „Новый мир“ никога не ставаха художествено събитие.

В подборката на Шаламов влязоха от „Малки поеми“ — „Омир“ и „Авакум в Пустозерск“, и 20-ина стихотворения, между които „През часовете нощни, ледени“, „Като Архимед“ и „Погребение“. За мен, разбира се, и фигурата на самия Шаламов, и стихотворенията му не се побираха в областта на „просто поезията“ — те бяха памет пламтяща и болка сърдечна; това беше мой незнаен и далечен брат по лагер; тия стихотворения той беше ги писал също като мен, едвам тътрейки крака, и наизуст, плашейки се най-много от обиските. От тоталното унищожаване на всичко пишещо в лагерите да сме изпъззели четирима-петима души.

Не се смятам за съдник в поезията. Напротив, признавам на Твардовски изтънчения му поетичен вкус. Нека допуснем, че съм в голяма грешка — но при сивотията на поетичния отдел на „Новый мир“ редно ли беше да ги отхвърля толкова нетърпимо? До времето, когато ще могат да бъдат публикувани тия мои очерци, читателят вече ще е прочел и забранените стихотворения на Шаламов. Той ще оцени мъжествената им интонация, тяхното кървене, недостъпно за опитите на младите поетчета, и сам ще реши заслужават ли те тяхното третиране от страна на Твардовски.

На мен той ми каза, че не му допадат не само самите стихотворения, били „прекалено пастернаковски“, но дори тази подробност, че когато разпечатвал плика, се надявал да види нещо ново от мен. А на Шаламов писал, че стихотворенията „Из колимските тетрадки“ категорично не му харесват, това не е поезията, която може да развълнува нашия читател.

Започнах да обяснявам на Твардовски, че това не е „интрига“ на Шаламов, че аз сам съм му предложил да направи подборката и да я изпрати по мен — Твардовски изобщо не ми повярва! Той беше смайващо невъзприемчив към простите обяснения. Завинаги си остана убеден, че лукавият Шаламов ме е манипулирал.

Вторият път (вече през есента на 1964-та) стана нужда доста настойчиво да подканвам редколегията да публикува „Очерци по история на генетиката“ на Ж. Медведев. Те съдържаха популярно изложение на неизвестната на народа същност на генетичната

дискусия, но още повече — плам и зов против несправедливостта на базата на вече напълно легален материал, но все едно тоя зов разбуждаше общественото сърцебиене. И тази книга, както се казва, „единодушно се харесваше“ на редакцията (е, Дементиев си беше против) и на заседанието на редакцията Твардовски ме помоли да прекратя потока от аргументи, защото „вече са убедени“ всички. И само помолиха автора да направи „малки съкращения“; а после — големи, а после — да „потърпи няколко месеца“ — и така книгата се заклини. Защото „отпускаше“ свободата на мисълта в още неразрешена порция.

Твардовски смяташе за непростимо и това, че бях посмял да предложа „Еленът и ловният излет“ на „Современник“. Обидата в гърдите му не се укротяваше, не избледняваше, а шаваше. Той много пъти без необходимост се връщаше на тази случка и вече не просто порицаваше пиесата, но просто говореше за нея недоброжелателно, но и предричаше, че тя няма да види бял свят, тоест изразяваше вярата си в защитната здравина на цензурните прегради. Нещо повече, каза ми (на 16 февруари 1963 година, три месеца след кулминацията на нашето сътрудничество!):

— Аз не че бих забранил пиесата ви, ако това зависеше от мен... Аз бих написал статия срещу нея... а дори бих я и забранил.

Когато говореше злобно, очите му ставаха студени, дори побеляваха, и това беше съвсем ново лице, вече далеч но детско. (А защо ще я забранява? — за да оварди името ми, от добри подбуди...)

Подсетих го:

— Но нали самият вие сте съветвали Никита Сергеевич да отмени цензурата за художествените произведения?

Нищо не ми отговори. Но и не се съгласи, не, вътрешни той някак не можеше да съчетае едното с другото. Щом едно произведение не му допада — защо да не го спре и със силата на държавната власт?...

Такива отговори на Твардовски подкопаваха приятелството ни още от най-ранните му дни.

Твардовски не само се заканваше да попречи на движението на пиесата, но и наистина попречи. Пак по това време, в началото на март 1963-та, търсейки пътища за разрешаване на пиесата, аз лично я изпратих на В. С. Лебедев, благодетеля на „Иван Денисович“. „А

Твардовски чел ли я е? Какво каза той?“ беше първият въпрос на Лебедев сега. Отговорих му (в по-мека форма). Допълнително те се свързали. На 21 март Лебедев уверено ми отказа:

„Дълбоко съм убеден, че пиесата в сегашния ѝ вид не е годна за поставяне в театър. Театралните дейци от «Современник» искат да поставят тази пиеса, за да привлекат публиката (Че кой театър иска нещо друго?...) и с вашето име, и с темата, която безусловно ще зазвучи от театралната сцена. И не се съмнявам, че зрителите, както се казва, ще «щурмуват» театъра от желание да се запознаят... какви явления са ставали в лагерите. Но... в края на краищата театърът ще се види принуден да се откаже от поставянето на тази пиеса, тъй като към театъра на облаци ще литнат «огромните охранени мухи», за които говори в неотдавнашната си реч Н. С. Хрущов. Подобни мухи ще са кореспондентите на чуждестранните вестници и телеграфни агенции, всевъзможните нашенски еснафи и други подобни хора.“

Еснафи и „други подобни хора“! Тоест, другояче казано, народът ли? И дали „театърът сам ще се откаже“? Да, когато му се обадят от ЦК... Ето ги — и епохата, и театралните задачи, и държавния деец!

Отнашенията на Твардовски с Лебедев не бяха просто отношения на зависим редактор и околотронен референт. И двамата като че ли наричаха тия отношения приятелство, на Лебедев му беше драго да се смята за приятел на първия поет на страната (от някоя година насетне това място на йерархичната стълбица му бе официално признато). Той се радваше на неговите (после и на моите) автографи (при голямата му педантичност, смятам, и специална папчица си е имал). Когато Твардовски занесъл на Лебедев „Иван Денисович“, подплатен с препоръките на белокосите писатели, на Лебедев му било драго и той да мине за ценител, да покаже, че прекрасно се ориентира в качествата на произведението и не ще подлага нежната му тъкан на грубо прекрояване.

Откъде се е взел той в обкръжението на Хрущов и с какво се е занимавал преди това? — докрая не можах да науча. По професия този тайнствен върховен либерал се смяташе за журналист. Може би го е ръководело лично съперничество с Иличов (По онова време завеждащ отдел „Пропаганда и агитация“ на ЦК на КПСС. — Бел. ред.), когото можеше да изпревари само ако яхне либерално конче?... С него се запознахме на първата „кремълска среща“ на ръководителите на

партията и правителството с творческата интелигенция — на 17 декември 1962 година.

Поканата за първата среща ме свари неподготвен: в събота вечерта в училището се получи нареждане от обкома на партията, че в понеделник ме викат в ЦК при другаря Поликарпов (главния удушвач на литературата и изкуството), а дотам ще ме закара кола на обкома. Поради конспиративната си нагласа го ударих на мрачни предположения. Реших, че Поликарпов, след като не е можал да спре повестта, сега ще иска поне в партията да ме вкара. И нарочно тръгнах с училищния си костюм, закупен от „Работно облекло“, с черни обувки, по които имаше безброй кръпки от червена кожа, и доста обрасъл. Така щеше да ми е по-лесно да се опъвам и да се правя на луд. Та като такъв закъсал провинциалист ме докараха в мраморно-копринения Дворец за срещи.

И тъкмо там през една от почивките уж случайно (а фактически нарочно) около нашия с Твардовски край на масата започнаха да минават ту червеноликият надменен Аджубей, ту нищожният подлизурко Сатюков (главният редактор на „Правда“), ту един нисък, много интелигентен, естествен и по погледа, и по държането си човек, с когото Твардовски побърза да ме запознае. Излезе, че това е Лебедев. Смая ме несходството му с партийните дейци, неговата безспорна тиха интелигентност (той беше с очила без рамки, само стъклата святкаха от време на време, оставяха впечатление като от пенсне). Може би защото той беше главният ми благодетел и ме гледаше галъовно, съм го възприел така. Съдържателен разговор не водихме, той ме увери, че аз „сега съм на такава орбита, от която няма начин да бъда свален“, похвали ме, че не давам интервюта, и ме помоли за „Иван Денисович“ с автограф. Това беше просто от небето сложен да варди разтурения Хрущов ангел от чеховски тип. (Обясни ми защо така екстрено са ме извикали: „Забравиха ви вече в ЦК.“ Макар че бяха готови живи да ме изядат.)

(Добавка от 1978 г.): За тези срещи в печата почти никой не е разказал, аз не съм срещал. Освен туй повечето участници си останаха в същата сфера и под същата пета, на някои тя се услажда — те няма да разкажат, а и не им трябва. И, естествено, с отдалечаването ни от онези дни все по-нищожни стават и самото събитие, и участниците му. Дори сега не всички имена са запомнени, а за следващото поколение

ще са дивотия. Но дивотия ще стане някой ден и цялото ни робство — и как после ще си го представят? Запазил съм бележки — от самите съвещания, правени на място, на коляно, и още същите вечери допълнени по пресни спомени. Няма да разказвам подробно всичко, но дори глътка въздух да гребнеш от онези зали и да я дадеш на закъснелите да подишат — може би си струва.

Идеята за „среща на ръководителите на партията и правителството с дейците на културата и изкуството“ не беше нова: по всякакви поводи и Сталин се е срещал, изричал е напътствия пред разните там загубеняци, а и Хрушчов през лятото на 1957-а приел във вилата си край Москва отбрана група литератори и им внушавал, че не бива да разклащат основите; тази среща е възпята от Алигер — я в стихотворение, я в спомени. Че ръководителите на правителството си зарязват държавническите работи и се залавят с оправяне на изкуството — за тоталитарната държава си е в реда на нещата, тя тогава само е тоталитарна, тогава само се крепи, ако не изпуска никое местенце, където има живот, така че живописиста, музиката, а особено литературата за тях са не по-маловажни от съвременното въоръжение. А самите „дейци на изкуството“ тези срещи не само че не ги учудваха, но бяха искрен празник за повечето и повод за жестока надпревара: как да влезеш в списъка на поканените? Почти всички поканени можеха да се смятат поради самия този факт за наградени: ЦК ги причислява към „челниците“, а следователно занапред са им осигурени тиражите, изложбите, театралните представления. От оная заран си спомням един разговор в отдел „Култура“ на ЦК в мое присъствие, че Исаковски, за пръв път подминат, разплакан си измолвал покана: за пръв път за него не се намерило място във важно събрание и следователно той вече е престанал да бъде челник и кариерата му един вид приключва. А поканените тоя път бяха доста — 300 души, но заедно с нацреспубликите, които пристигаха в Москва със самолети и влакове, предизвестени няколко дена по-рано, — а самият подбор се извършваше в ЦК, но, то се знае, водеха се разговори по телефона с ЦК на нацкомпартиите и с ръководствата на творческите съюзи и там се сблъскваха сума желаня, обиди, лични покровителства и партийни грешки. А освен „челниците“ се викаха и онези, на които трябва да им се издърпат ушите, които трябваше да бъдат вкарани в правия път

(този път това беше Ернст Неизвестни, а Евтушенко — хем такъв, но и челник, вече беше си пробил път).

Срещата на 17 декември стана месец без един ден след публикуването на „Иван Денисович“ на 18 ноември — и събитията бяха свързани. На всички благоразумни комунисти „Иван Денисович“ беше им показал, че повече не бива да отстъпват, че както е тръгнало, ще се сринат и държавата, и партията. Сталин, колкото и да е проявявал тъй да се каже, личните си прищевки, всъщност никога не е напускал партийния коловоз: дори унищожавайки ленинската партия, той е бил не против партията, а с нея — и се е носел инерционно на верев по ленинския път. А Хрущов, без никога да унищожават и външно спазвайки партийната линия (по мисленето си той беше значително по-близо до 20-те години, достатъчно е да се сети човек за лютата му омраза към църквата), — час по час, подтиква и от характера, и от сърцето си, най-неочаквано изскачаше встрани, което една равномерна тоталитарност не можеше да си позволи. Измежду тези разрушителни явни подскоци беше разделянето на партията на промишлена и селскостопанска; но и разхлабването в литературата за предвидливите комунисти беше доста застрашително: ами ако бъде позволено печатно да се обсъжда ГУЛАГ, нали нищо няма да остане от системата? И тъй, след пробива на „Иван Денисович“ се налагаше спешно да вразумят Хрущов и да го издърпат обратно в коловоза. Кой от ЦК ръководеше тоя поврат — не се знае достоверно, но като нищо може да бъде заподозрян Суслов. (В противоречие с това единственият от вождовете, който през почивката дойде да се запознае с мен, беше пак Суслов. Но може би тук няма противоречие: оглеждал ме е и си е правил сметка как да придърпа и мен на техния коловоз?) Беше разработено хубавичко: ако вразумяването беше насочено срещу Хрущов, а той се опънеше, — щеше да се развали работата, нищо нямаше да стане. А да се навират между шамарите и да убеждават Хрущов, че „Иван Денисович“ е грешка, — нямаше начин. Но измислиха как срещу Хрущов да насъкят самия Хрущов! — и така бяха осигурени натискът и енергията на обратния завой. Още на 1 декември нагласили в Манежа изложба на художници от недопускаемите течения (включително и на платна от 20-те години!) — и приятелски завели Хрущов да му покажат докъде води слободията в изкуството. Хрущов, естествено, поради простодушието

си се вбесил — и още там го навили да вразуми дейците на изкуството, ако ще още утре, оставало само да се извърши организационната подготовка. Права им излязла сметката, че инерцията на общия завой после ще забърше и лагерната литература. Но аз се озовах на тази среща засега не като главен виновник, а като главен герой.

Някъде към 10 заранта ме закараха с кола до сградата на самия ЦК на Стария площад, за която дотогава само бях чувал, насам изобщо не бях се навъртал, това е особено чисто място, паркираните коли са само големи и черни, охранявани, а пешеходците, случайно попаднали на тази отсечка от тротоара, — скромно строго бързо се изнизваха, за да не издадат с престъпните си очи нещо непозволително на охраната и да не бъдат опандизени. А аз — дори влизам, заставам пред гишето, оттам се обаждат по телефона и веднага ми издават пропуск и се заизкачвам покрай стражата по безлюдното стълбище, защото не ми стиска да взема асансьора, после по обширните безлюдни коридори — а на вратите само фамилни имена, без чиновете и длъжностите (помежду си всички всичко разбират, а на чуждите хич не им трябва).

За мое облекчение самият Поликарпов не пожела да ме види (сигурно му е било гадно — и правилно му е подсказало сърцето), за сметка на което отделът ме прие възхитително-грижовно (тия хора сигурно цял живот са съчувствали на лагерната литература! ако го знаех, откога да съм съм донесъл повестта си право тук), веднага се изясни, че съм викнат само на тържество, а младшите сътрудници от апарата бързаха да надникнат през вратата, да ме зърнат. Дадох ми парче шарен картон — това беше пропускът за днес за кремълския дворец за приеми, интересен: цветът, буквите, номерът — означават нещо, но не се знае какво, няма нито дата, нито е посочено мястото, където съм поканен, и ако го намериш изтървано на улицата, никога няма да се сетиш, че това е пропуск и закъде. А първо — в хотел „Москва“ (с лека кола, разбира се) — същия онзи, като бастион на централния московски площад, — и смазан от величието му — колко пъти съм минавал край него, тук през 1945-а отивах с конвой от трима човека да се сдам в Лубянка, тук след 1956-а мъкнех тежки пазарски чанти с московски провизии — по-бързо да стигна до метрото — и право към Казанската гара. И ето ме — вътре и насочен не към безнадеждния пулт, където стаи никога няма за никого освен за чужденци, а към обикновена, уж хотелска стая, а там именно, за

всички знаещи, се разпределят всички места. И щом влязох във владение на невиджданата си луксозна стая — вече нова голяма черна кола ни чака долу — нас, неколцината почетни; до мен — добре гледан мъж на години, благолява да се представи, излезе — Соловьев-Седой, колко досадни негови песни ни се навираха в ушите от радиоапаратите, докато работехме като роби — мислил ли съм, че някой ден съдбата ще ни събере? Но май целият ми сън не е за един ден, а тепърва има да живея и да се въртя сред тях и трябва някак да свиквам. Междувременно грамадната лека кола ни въздига по виадукта на Комсомолския проспект — и право към Воробьевите хълмове. Колко пъти през живота ми ме е мачкала тая Държава, колко безмилостна, непристъпна и несговорчива беше тя, и повечето хора ще останат с това вярно впечатление цял живот, — а не щеш ли, оказа се, че тая мощ имала и обратна страна: тя изобщо не мачка до смърт, нито е затворена отвсякъде с железни кепенци, ами е кадифено разтворена и носи с такива уверени криле, както може би никоя сила на света не умее да носи. Ей, внимавай, стар пандизчийо, всичко това не е на хубаво!

Първо безкраен дувар над стръмнината (дали Херцен и Огарьов) не са се клеели тъкмо тук за свободата?), на портата — проверка на колата от часовия, чак тогава я пускат да влезе (а пристигналите със случайни коли вървят пеш през целия двор, измежду тях дори Федин го познавам; а ние — чак до входа.). В съблекалнята юначаги с ливреи поемат охлузеното ми унило дълго провинциално балтонче, без да им мигне окото. А по-нататък — зали с едър паркет, и днешният ден уж май е делничен или изобщо не е ден? спуснати са всички великолепни прозоречни белоснежни завеси, лее се белота от луминесцентните лампи, на всичко отгоре скрити. Някъде си се бършат из страната — трудови вахти, мини, висят трудещи се по стъпалата на автобусите, които подскачат по калните трапове, — тук залите са препълнени с издокарани безделници, всички мъже са с островърхи лачени обувки, в каквито и по уличния разкашкан сняг не можеш мина, — и всички са се разбързали един към друг — да се ръкуват, да си приказват, да се шегуват, всички се познават освен някои от малцинствата. Има и дами, издокарани, но са малко. Аз вървах покрай стената, за да не се набивам много в очи, стъпвах колкото може по-незабележимо с обувките си, с никого тук не се познавах, никого не познах, единствено Шолохов,

когото фотографираха с много светкавици и бръмчене на кинокамери, а той стоеше и им се хилеше безкрайно глупаво. Дотам ми беше притеснително-чуждо тук, че се зарадвах, като видях казахите, които добре различавах след интернирането си, отидох и седнах до тях, мислейки да си кротувам там, но, не щеш ли, дойде някаква едра проклета дама пика и взе да се запознава мнимо-радостно с казахите, че също била от Казахстан, — и тогава разбрах, че това е Серебрякова.

Поседях край казахите, без да вдигам очи, много опасявайки се от всякакви въпроси и разговори, а когато ни повикаха в банкетната зала, пак отидох при казахите и седнах до тях, местата не бяха поименни. Цялата зала, оградена с бели колони с позлатени основи, се заемаше от широка маса във вид на буквата „П“ — и изведнъж всички пак станаме на крака, приветствайки с душевно-радостни ръкопляскания идването край късата страна на масата на десетината ръководители на партията и правителството. Дългунестият Суслов беше сред тях, дебелият Брежнев, уморено-отегченият Косигин, непроницаемият Микоян, — но по средата нисичкият плешив Хрущов ни покани с мек глас: „Като си похапне, човек става по-благ“ — и ни предложи засега да се наобядваме. С голяма готовност насядахме — а всички снимачни апарати изчезнаха. А масата вече беше сервирана — такова нещо в живия живот не бях виждал: пред всеки по 5 кристални чаши, три ножа — нормален, малък и крив, за какво ли е пък този кривият? хайвер, филе от есетра, меса, пилешко, салати, вина, минерални води — то само с тия студени закуски всички можехме да се наядем до насита, — но плюскането продължи. Шашнах се сред това изобилие и разчитах да се оправя, гледайки съседите си, не казахите, естествено. А от другата ми страна и срещу мен седяха руснаци — ама едни мутри, едротици, едротели мъже в жив весел разговор помежду си, много отворено за Поликарпов, и изведнъж започнах да загревам, че всичките са важни клечки: същинският ръководител на целия Съюз на писателите Георгий Марков, а до мен охраненият самоуверен Вадим Кожевников, а наблиз по диагонал — невзрачния Шолохов между две невероятно едри мутри (Софронов май.) И пак между тях — дребничкият чевръст Чаковски, който с кожата на носа си час по час подхвърляше своите очила и пръв с вдигната чаша, кланяйки се по диагонала: „За ваше здраве, Михаил Александрович!“ — и всички подир него, за да не

изостанат: „За ваше здраве, Михаил Александрович!“ (Аз — не се помръдвам, нали съм от друга република.)

Това бяха все страховити имена, звучни в съветската литература, и аз се чувствах сред тях съвсем незаконно. Никога не бях се стремил да вляза в тяхната литература, спрямо целия този свят на официалното съветско изкуство отдавна и искрено бях враждебен, отхвърлях ги изцяло всичките закуп. Но ето че ме въвличат — и как ли ще живея и дишам сред тях оттук нататък?

Междувременно, възползвайки се, че не се вторачват в мен повече, отколкото във всеки казах, скришом от съседа ми Кожевников на коляно си записвах в бележничето: супа с есетра, лимон и маслини; есетра с картофи; панирани котлетчета с картофен чипс; банички; плодова салата; сладолед; кафе. Всичко се сервираше от млади дресирани келнери с фракове, пречупени в кръста, едната ръка с блюдото, другата зад гърба. И това през всичките десетилетия, докато ние си избачквахме дажбата, а в Саратов и днес се редят на опашки за макарони, — а тия ей така си похапват! И церемониалът на обслужването не е от вчера, пък и дейците на изкуството май доста са посвикнали с него.

Обедът продължи към час и половина, след това се разхождахме през почивката — и се стичахме в отделна зала да гледаме картините на художниците, осъждани от партията, — така се предопределяше темата на съвещанието. Ненадейно се натъкнах на Твардовски и той ме хвана подръка и ме заразва, избирайки с кого да ме запознае, с кого не. През тази и през следващата почивка той ме запозна с композитора Свиридов, когото аз все пак отделях от другите, пък и той самият се се оказа симпатичен; с прочутия тогава кинорежисьор Чухрай, с Бергголтц, Панова, Кетлинская, Боршчаговски и Малцев (Пупко). Запознавах се, запознавах се, всички до един изразяваха радостно съчувствие, а аз се учех да разговарям с тях, но за свои хора никого тук не можех да призная. Не ми предстоеше да избирам с кого съм, ясно — с никого освен с моя водач: те са тук от сума време, кога на една маса с правителството, кога на съседни, — но никой от тях не е стоял на и опашка за макарони. И колкото и да се правят на либерали, колкото и да се правят на опозиция, — всичките се прехранват от държавни поръчки и работят за държавата и в сравнение с онова, което мъкнех на раменете си, — всичките бяха от един дол дренки.

Така двамата с Твардовски се поразхождахме (междувременно се разкри още един комичен номер: в мъжката тоалетна на етажа, където беше банкетът, пускаха само членове на политбюро, в коридора специално дежуреше ченге, — останалите ги насочваха към долния етаж). Вече и звънецът звънна, и всички се прибраха в залата, а Твардовски изчакваше нещо или пък предварително беше уговорил работата, не можах да разбера, — в безлюдния и вече полутъмен вестибюл изведнъж се оказахме само ние двамата и кинооператорите с някакви невиджани микрофони, наврени пред лицата ни, — и ненадейно Твардовски ме извъртя — през вестибюла вървеше самичък Хрущов. Твардовски ме представи. Хрущов беше досущ като на снимките си, още як и валчест селяк. И ми подаде ръка съвсем не като велможа и с простодушна усмивка ми каза нещо одобрително — наистина си беше такъв непрефърцунен, какъвто ни го описваше в лубянската килия шофьорът му Виктор Белов. И изпитах към него изблик на благодарно чувство, казах му, както го усещах, стискайки му ръката:

— Благодаря ви, Никита Сергеевич, не за мен, а от милионите пострадали.

Чак ми се стори, че в очите му се появи влага. Той разбираше какво е направил изобщо и му стана приятно да го чуе от мен.

Още докато ръцете ни бяха съединени, още докато траеше този необезпокояван от никого миг — можех да му кажа каквото си искам, можех да направя някаква важна и необратима крачка — ама не бях подготвен, главата ми не загря: усещам, че изтървам възможността, но не загрях.

Не загрях и чак после разбрах, след месеци: трябвало е да му поискам аудиенция, макар че още не бях съставил разговора в главата си. Трябваше да схвана, че целият ни успех, едвам-едвам постигнат, вече се клати, че не ми остава и онази половин година откритост, на която разчитам, че изобщо приближава края на полета ни към свободата, а сега всичко ще тръгне заднешком, — и за да се опитам да спра това, да го осуея — трябваше смело да говоря с Хрущов! Той беше човек на индивидуалните решения, напълно възможно бе да го подтикна да затвърди захванатото! Но не се оказах на висотата на момента — още при първото ми докосване до развоя на руската история. Твърде рязък и бърз за мен се оказа възходът ми.

А сигурно и дълго да бях седял, не бих могъл да съставя правилен план на разговора ми с Хрушчов.

И си отпуснах ръката. И нямаше какво друго да си кажем (кинаджиите междувременно въртяха ли, въртяха — и ръкостискането ни се появи в кинопрегледите). Оставаше ми да се обърна и да вляза в залата. И се обърнах. И там, пред затворената врата, където наистина нямаше жива душа, самотно стоеше дребосъкът Шолохов и се хилеше глупашки. Както Твардовски беше дебнал Хрушчов — така и на Шолохов му бяха подсказали този момент и той беше изпъплил тук, назад, също да присъства като цар на литературата. Но Хрушчов го отмина, а на мен ми предстоеше да вървя право към Шолохов, нямаше друг начин. Направих крачка — и се състоя ръкостискането ни. Цар — не цар, Шолохов беше твърде влиятелна фигура и нямаше смисъл да се скарвам с него още от първите си стъпки. Но и се натъжих — просто нямаше какво да му кажа, дори нещо любезно.

— Земляци, а? — продължаваше да се усмихва той под малките си мустачки, объркан и сочейки ми пътя за сближаване.

— Дончани! — потвърдих аз студено и донякъде заплашително.

Влязохме в залата. Започвах.

Сега по масите беше останала само минералната вода и кинооператорите вече снемаха без възбрани. Твардовски ме заведе в най-далечния край, където се струпваше, тъй да се каже, опозицията и където — какъв белег на времето! — седеше и Сурков. Какво ти, не само седеше, но и на мен пробута шега: „Знаете ли как се казва този дворец? Колхоз «Заветите на Илич».“ Така се люлееха тогава стълбовете и никой не разбираше накъде са се завъртели небесните светили!

В края на масата на вождовете се надигна niskият кльощав Иличов, завеждащият отдел „Пропаганда“ на ЦК, и започна да изнася доклад, гънейки тънкия си врат като змия. Не особено — може би — силният му глас мощно се повтаряше от стенните високоговорители, а и смисълът на думите беше партийно-силен. Че е полезно от време на време да си сверяваме часовниците. Че абстракционистите действат извънредно активно и принуждават соцреалистите да преминат към отбрана. (Наличието на война се подразбираше от само себе си.) Формалистите натрапват на партията нов диктат. И в ЦК се получават писма: нима решенията на партията (безброй бяха те през тия години,

но всичките в една и съща насока) са остарели? Не! — трепна Иличов с целия си врат, — няма да допуснем кощунствено да се разпространява за Ленин, че бил привърженик на лозунга „нека цъфтят сто цветя“! — Той ту прибираще глава между раменете си, ту си прехапваше устните от негодувание: — И кинематографистите ровичкат в задния двор, не щат да видят генералната магистрала. И в литературата младите бравират с презрителния си скептицизъм. А чужденците издирват негодници като Есенин-Волпин. (Хрушчов: Порнография, а не изкуство.) А част от поетите пропагандират общочовешкото начало — като Новела Матвеева: за всички била пеела, на всички давала. Настъпило е време на безнаказано своеволие на анархистичните елементи в изкуството! Настояват за изложби без жури, за книги без редактори. Искат мирно съвместно съществуване в областта на идеологията! На събранията се създават такива условия, че на човек му става неудобно да отстоява партийната позиция. (Сталинистко хриптене.)

Така той представи партията съвсем мъничка, слаба и тормозена, а интелигенцията — застрашително настъпваща. Но макар и дребничък, се възправяше срещу нея и въртеше глава. Оказва се, отнякъде плъзнали фалшиви слухове, че щяло да има нов поход срещу творческата интелигенция, — и се получило писмо, адресирано лично до Никита Сергеевич с подписите на такива видни дейци като Фаворски, Коненков, Завадски, Еренбург. (И... Сурков! Я къде се озовал!) Направете всичко, за да не се повтори произволът! Без възможност за различни течения изкуството било обречено на гибел. После — оттеглили писмото си. (Хрушчов: По-добре изобщо да не бяха го изпращали!)

Редички ръкопляскания от залата.

А Иличов нагнетява и тръгва в настъпление, издувайки се от малкия си обем: диверсия на буржоазията в областта на идеологията, нямаме право да подценяваме. Не младите художници „търсят пътища“, а тях са ги намерили и са ги помъкнали подире си. У нас има пълна свобода за борбата за комунизъм, но няма и не може да имасвобода за борбата против комунизма! Голямо щастие е, че партията определя цялата насока на изкуството.

В залата ставаше все по-страшно. Дотам се смесиха в една церемония именният ден с погребението, че ми мина през ум: май и с

мен дават отбой, сега ще ме връхлетят, защото моят Иван Денисович в никой случай не е за комунизма. Пък и кога ли са се стеснявали нашите да дадат заден ход? Аз единствен тук предизвиквах раздвояването, че днес все пак е и имен ден.

А там близо пред тях стоеше, само че ние не я виждахме, медна скулптура на Ернст Неизвестни и Хрущов заръмжа срещу нея ни в клин, ни в ръкав: „Туй се казва произвол. Ако станат мнозинство, в миша дупка ще ни наврат!“

Ама ги бива да правят завои, когато кормилото винаги им е послушно. С нова извивка на врата като от много неудобна яка Иличов подхвана съвсем нова рулада: за разлика от упадъчните произведения партията трябва да отличава макар и остро-критичните, но жизнеутвърждаващи произведения. Напоследък се появиха много правдиви, смели произведения — такива като „Един ден на Иван Денисович“. Показани са човечни хора в нечовешки условия.

Хрущов разчиташе най-много на инстинкта си, по което именно се различаваше от всички комунистически вождове: че разказът ми е против комунизма, не бе забелязал, защото в случая си бяха казали думата не главата му и не бронираната догма. А че е честно по селяшки — забелязал. Сега, сепнато прекъсвайки Иличов, той забоботи:

— Това не значи, че цялата литература трябва да е за лагера. Каква литература ще е това?! Но как Иван Денисович се грижел да не се похаби хоросанът — това ме трогна. Твардовски днес ме запозна. Не е зле да го погледнете.

Вече бях забелязан от любопитната зала още докато минавахме с Твардовски, сега към нас започнаха да се извързат и да ръкопляскаат — най-големите подмазвачи още преди Хрущов, а след Хрущов съвсем нагъсто.

Станах — без ни най-малко да съм се полъгал от тези ръкопляскания. Станах — без каквато и да е дори минутна надежда да живея с това общество. Пред ръкопляскащата зала станах като пред врагове, сурово. Те не си представяха цялата дълбочина на нашата правда — и е излишно дори да се опитвам да търся съчувствието им.

Поклоних се студено в едната посока, в другата и веднага си седнах, прекъсвайки ръкоплясканията, предупреждавайки, че не съм техен.

Още продължаваше докладът на Иличов, но все повече преминавайки в непрекъснат коментар на Хрущов. Той все отговаряше на авторите на онова, оттегленото, писмо, че — не, не, връщане към култа на личността няма да има. „В затвора никого няма да вкарваме — уверено заяви Хрущов. — Получавайте си паспортите и прав ви път, проявявайте талантите си там.“

(Тогава това още беше толкова неправдоподобна нота, че никой не я взе насериозно.)

Както всеки новак никога не обхваща цялата обстановка на местността, когато всички са го забелязали, но той нищо не вижда, — не схванах, че за мен обстановката от първата почивка до втората решително се е променила. През първата почивка още не беше известен докладът на Иличов, още никак не се бе проявил спрямо мен Хрущов — и мнозина може да са си мислели: ами ако ненадейно бъде извършен още един завой? ами ако ненадейно партията вече е размислила за „Иван Денисович“? И затова през първата почивка малцина идваха при двама ни с Твардовски, това бяха само смелчагите, а се юрнаха през следващата почивка (чак сега дойде и Чухрай), когато бях вече явно утвърден от партията и можеше да се очаква, че възходът ми ще продължи. Тогава за по-пряко мина покрай нашия далечен край на масата Сатюков, човек с невъзможно за запомняне, никакво лице. Толкова приятелски се лепна за нас, че оттам нататък вървахме тримата и Сатюков сам ме попита нетърпеливо: предстои ли нова моя публикация и няма ли да дам откъс за „Правда“. Не ми стана съвсем ясно защо трябва да се съсипва новомировският разказ. Не загреях, че „Правда“ се е амбицирала да изпревари „Известия“ и да се докара пред Хрущов. И не загреях, че за самия разказ и за „Новый мир“ това отваря път без критика. Но Твардовски мигновено разбираше всичко — и обеща непременно да даде.

А след близо още пет минути при нас дойде някакъв висок кльощав човек с доста неглупаво издължено лице и енергично радостно ми раздруса ръката и взе да говори нещо за безкрайното си удоволствие от „Иван Денисович“, така я раздрусваше, сякаш оттук нататък по-близък приятел няма да имам. Всички други си казваха имената, а тоя не го каза. Аз: „Да прощавате, с кого имам честта...?“ Твардовски укорително, тихо: „Михаил Андре-еич!“ Аз: „Да прощавате, кой Михаил Андреич?“ Твардовски доста се изпритесни:

„Суслов, бе!“ Нали сме длъжни на ретината и в сърцето си постоянно да носим две дузини техни портрети! — но моята зрителна памет доста често ми свива номера, та затуй не го познах. И Суслов май дори не се засегна, че не съм го познал, още продължи ръкостискането. Така се разгръщаше моята орбита! Големите бандити от Съюза на писателите също, то се знае, сега съжаляваха, че са пропуснали съседството ми в началото на банката, но в присъствието на Твардовски не можеха да дойдат при мен, той беше другият лагер.

Макар че мнението на партията беше ясно, започна третият сеанс — дебатите. За да може същия гвоздей сега да го утвърждават и забиват самите дейци на изкуството. И те бързаха да се изприкажат, понякога по-изразително от самия ЦК. Страховитият Грибачов ги нижеше едни: искат да подменят идеологическото с общочовешкото, изобщо за доброто, в духа на християнския морал — ами тогаз по какво ще се различаваме от враговете си? Приканваше „младото поколение да не пречи на старото мъжествено да заличава петната от миналото“. И вече познатата ми Галина Серебрякова („Цялата се подмладявам, когато се срещна с Никита Сергеевич“ — тя искаше да изрази по този начин политическата пролет, но Твардовски много се смя), заяви уверено и властно: „И в органите, и в охраната има честни хора, които спасяваха нас (тоест старите болшевики) и вярваха в нас“. Тъкмо нея бяха изтикали срещу моята опасност и сега тя поучаваше: „Лагерната тема може да бъде колкото полезна, толкова и вредна. Закономерното е не това, че ставаха такива неща, а че те отминаха, че ЦК ни очисти от тях.“ Говори и едрият охранен художник Серов (ироничен съименник на великия си предшественик) и откровено заяви, че в изкуството бездарността не е опасност, а само нещастие, и че опасност е абстракционизмът. Чистият ленински път не е мармалад и само онези страни от живота са хубави, в които се отразява слънцето на изграждащия се комунизъм.

Пиша тия бележки 16 години по-късно — и всичко дотам е останало в миналото, издребняло е, овторостепенило се е в сравнение с новите хапещи удари и болки, които тогава изобщо не можеха да се предвидят, че на мен самия започва да ми дотяга и ми спира перото. Но и идвам на себе си: ами че това царува половин век и затлачва мозъците в Съюза до ден днешен, — затуй свидетелските ми показания не могат да са излишни.

Всъщност три нишки се виеха в дискусията през тоя ден. Първата — абстракционизмът в живописа, вече безусловно порицан, безнадежден и неподлежащ на отстояване. Но от нея като полунишка се разбридаше „общочовешкото“, което също се осъждаше от партията и от здравите дейци на изкуствата, но което — за това се искаше смелост! — можеше човек да се опита донякъде и да поотстоява! Общочовешкото като част от абстрактното изкуство! — тази беше цялата ни уродлива пролука към свободата! Дори беловласият джентълмен с благороден глас Шчипачов (по друго време — обрядоверен марксист) изведнъж се осмели да каже: „Бъдещето е наше — и темите трябва да са много широки. Тъкмо на нашата литература принадлежат общочовешките теми, буржоазната е загубила правата си над тях.“ С много пясък беше забъркано всичко, но и това през тоя ден в тая зала звучеше като смелост, — и аз след тези думи побързах пръв да поразмърдам залата, — и ръкоплясканията бяха добри.

И втора нишка се виеше — лагерната тема. А третата — тъмнонажежена — антисемитизмът. Московската творческа интелигенция остро се опасяваше да не би новото гонение да стане противоеврейско и този сгъстен, добре известен на ЦК страх влезе и този път в залата в голям брой гърди. Иличов, макар и да говори цял час, заобиколи тази тема, но Никита още в репликите си каза: неправилно е написан „Бабий яр“, че уж Хитлер бил изстребвал само евреите, а от славяните не са ли изстребени още повече. Има ли сега антисемитизъм в нашата страна? Не! А имало ли е? През първите години на съветската власт процентният превес на евреите, макар и напълно обясним, все едно предизвикваше антисемитизъм. А Шостакович, като написа симфония по стихотворението на Евтушенко, извърши вредна работа. (Но — меко на Шостакович: „Аз ви уважавам. Мисля, че грешите.“) И дори на Грибачов (макар и вече като на подкрепен от апарата) му се наложи да се оправдава, че не бил антисемит. А когато след това взеха думата Евтушенко и Еренбург, те — със самия факт на изказванията си и със самите себе си — подсещаха, че току-тъй няма да предадат позициите си.

Евтушенко се намираше (той още не го знаеше) на последната вълна на гърмящата си роля и слава, оттам нататък му предстоеше залез. Ако увереността на Грибачов се крепеше на подкрепата на властта, Евтушенко се държеше именно самоуверено, повишено

многозначително, театрално (и Твардовски ми каза поради съседството ни: „Гледай сега, не говорим ние с теб, а, който знае защо, се чувстваме неудобно“). Той не мина и без театрализирани басни — как разговарял с един шофьор на такси, докато пътувал насам (любим сюжет на градските драскачи), или как им идвал на гости освободен концлагерист и разказвал колко бил предан на ленинизма дядо му, който загинал в лагер, — и гласът на Евтушенко потреперваше от съчувствие. Позволи си да поразсъждава и за Сталин — че той „може би дори понякога е вярвал в комунизма“ (Хрущов разпалено го поправи: „Сталин беше предан на комунизма от цялата си душа! Въпросът е — как го изграждаше...“) Осмели се да нарече догматизма също форма на ревизионизма — и оттук извърши най-смелата си атака: „А малко ли бяха на изложбата бездарно-догматичните картини? Никита Сергеевич, например вашият портрет там е слаб!“ (Тогави това звучеше много дръзко, макар Евтушенко да е бил сигурен, че на лична почва Хрущов няма да се засегне.)

А Еренбург, напротив, излезе — грохнал дърдорко, вече близък до края си. Колко пъти през живота си е бил царедворец, колко пъти е лъгал, извъртал се е, вървял е по острието. И сега, за който ли път, преценявайки непрекъснато обновяващата се обстановка, крачеше — къде по-смело, къде по-робски. Да, той се е страхувал от Сталин. Колко пъти безмълвно се е питал „поради какво?“ погубва хора. И — няма никой няма да каже на Сталин истината? И ето че сега възниква задачата (?) да се обясни на младежта защо народът (и Еренбург) е продължавал да работи и по времето на Сталин. Но, но! — Сталин не е бил антисемит! (Като поука за днешните, като най-удобна форма да изкаже становището си.) Сталин уж бил викнал главните редактори и им се скарал: какво безобразие е това — разкриването на еврейските псевдоними във вестниците? (Какви храбри редактори!) Общо взето, дядовците (Лениновите съратници) били добри, бащите се поизложили. Призна си: „Аз самият не разбихах какво пишех през 20-те години“. (Ама колцина е отровил!) А сега ако нещо го тревожи — то е „непълното съгласие с Никита Сергеевич“. — С такава нищожна равносметка завърши този наш учител от комунистическите десетилетия. Гадно ми беше да го слушам и да си спомням как са ме вълнували през 1941-ва статиите му.

А междувременно — докато траяха обедът, докладът, разходките и дискусиите — се бяха минали повече от шест часа, зад белоснежните завеси вече се стъмни, работният ден на страната беше се претъркулил в почивка за трудещите се, а ние продължавахме да седим и в някаква особено нажалено-магарешка поза, без да споделя това съборище и да има нещо общо с него, седеше Косигин. Глава на правителството — той самият тук беше роб безизходен, комичен, макар че го чакаха важни работи. Според необятния размах на замисленото от партията имаше да си говорим още сума време. Бяха се записали 40 души, а изказалите се бяха едва 8, и днес явно вече нямаше да сколасаме.

Да го отложат? Но за утре нямаше как да го отложат: предполагаше се няколкодневно посещение на Тито. Значи — за неопределено време. А щом е тъй — неизбежна беше предварителната заключителна реч на Никита Сергеич. И тя настъпи.

Е, то се знае, за печата като дългобойно оръдие на партията. Вътре в нашата страна няма съвместно съществуване на системите, тук става дума за чистота или мръсотия. (Още веднъж проличава какъв маньовър е за тях съвместното съществуване.) Борбата не търпи компромиси. (Искам да вметна: макар че с Кенеди склонихме на разумен компромис. — Защото Хрушчов току-що се бе измъкнал от страшните дни, след като за пръв път докара света до ръба на ядрената война, и ето че едно от първите му мирни занимания е с нас.) Води се борба за умовете на хората. Вашите умове са много ценни за нас, вие самите сте маршали. Това, че ви викнахме, само по себе си вече доказва (?), че не съществува култ към личността. Да, партията е допускала грешки. Възможни са грешки и занапред. (Зарадва ни. Но — прозвуча смело, обикновено така не се говореше.) Във вашите очи и аз ще изляза сталинист: аз подкрепях тези устои. Колкото по-малка е отговорността за бъдещето — толкова по-голям е апетитът към затворническата тема. (Тъкмо наопаки!) Да се смята, че всичко написано е от Бога дадено и трябва веднага да се носи в печатницата — не бива. Такова общество е неуправляемо, то няма да оцелее. „Живей и оставяй другите да живеят“ — това аз не го признавам. Живеем от средства, създадени от народа, — и на народа трябва да се плаща. (Ядоса се и посочи с пръст изложената скулптура на Неизвестни:) „Шелепин! Провери откъде вземат медта. Тук има осем кила народна мед!“ (Ту по-тихо:) Призовавам и към мир, и към борба!

(Ту непримиримо:) Аз съм за война, не за мир! По време на война се отстоява онова, което облагородява човешката душа. Съдник е историята, но ние отговаряме за държавата и ще отстояваме онова, което е полезно. Сигурно Ной не е бил глупак, щом не е вземал със себе си нечисти.

А по-нататък Хрущов все повече загубваше тона на държавник и залиташе към изразяване на личните си вкусове, което мислеше за редно, след като беше цар. През целия ден бяха хулили Есенин-Волпин (включително и Евтушенко), сега Хрущов изруга и Есенин-баща: „Който завършва живота си със самоубийство, не може да има уважението ми. Май и Есенин (като сина му) е бил заразен от лудост. Попитам Неизвестни: истински мъже ли сте или педерастии? От музиката на Шостакович получавам колики, заболява ме стомах. Не искам да обиждам негрите, но целият американски джаз идва от негрите. А аз, като слушам Глинка, от очите ми рукуват радостни сълзи. Аз съм старомоден. Харесвам Ойстрах, колектива на цигуларите. Някой път дори не знам какво свирят, а ми харесва... Аз съм възпитаван в руско село, закърмен съм с руската музика. Нека защитим старината!“

Нека защитим старината! — това прозвуча за болшевиките толкова необичайно: не, в Хрущов освен комунизма имаше и нещо от отколешното.

Но и с това не привърши Хрущов, вече беше прехапал юздата. Взе да си спомня епизоди от сталинските времена — „ето, Анастас го помни“ (Микоян през цялото заседание седя като истукан). Как било написано постановлението за „Богдан Хмелницки“ — седели в ложата, Ворошилов се обадил, Сталин продиктувал... После нещо съвсем шантаво: че Сталин бил смятал Хрущов за полски шпионин и наредил да го арестуват...

Всички охотно слушаха. Към 9 часа вечерта това се свърши.

Всичко отмина — и ето че вече не е и за вярване. А имах, имах през тия седмици някаква особена възможност и не я уцелих. Живеех си в родния си край и ме носеха едновременно признанието отдолу и признанието отгоре. „Новый мир“ с „Иван Денисович“ отдавна бешеразпродаден, а в редакцията се нижели поклонници, студенти носели тестета студентски книжки като залог срещу екземпляр за едно денонощие. Купища писма от цялата страна се получаваха в

редакцията и в Рязан. Вече се набираше 700-хилядната „Роман-газета“, 300-хилядното отделно издание (изневиделица нареждане: да се намалят на 100 хиляди! — казаха ми, но не обърнах внимание, не започнах да оспорвам). Няколко дена след съвещанието „Правда“ отпечата откъс от „Кречетовка“. Това вече даваше гаранция, че цензурата няма да спре набирането в „Новый мир“ „Кречетовка“ и „Матрьона“. Не усещах възхода си, но независимо от цялата ми концлагеристка предвидливост не си представях и колко кратък ще е той — още до февруари ще секне.

Измежду двете борещи се страни аз дотам безвъзвратно бях избрал интелигенцията, че заедно с тях смятах за позорно дори да се видя с така наречената „черна стотня“ (По алюзия с погромаджийските шайки, съставени от цивилни лица (продавачи, касапи, занаятчии, хамали и др.), които през 1903 г. тероризирали евреите и революционерите. — Бел. пр.) — ръководството на Съюза на писателите на РСФСР. Малко преди Нова година те ме приеха в съюза без обичайната процедура, без гаранции, отначало дори без молба (аз, за да се изгавря, не я дадох в бързината на рязанския секретар, не исках да им давам подписа си, но после се наложи да я изпратя допълнително), освен туй ми изпратиха колективна поздравителна телеграма (Соболев, Софронов, Кожевников и другите), а като пристигнах на 31 декември в Москва, ме викнаха да съм идем при тях на Софийската крайбрежна улица, били се събрали там всички (смаяни от моя тътен, те предполагаха и по-нататъшни, подозирайки ме в някакви специални тесни връзки с Хрущов), викали ме, за да ми издадат за половин час настанителна заповед за московско жилище (разполагаха с такива възможности) — аз гордо отказах да отида. Само за да не се видя с „черната стотня“, само за да не си лепна това петно, гордо се отказах от московското жилище (пълна щуротия; впрочем отчасти се страхувах и от московската блъсканица, от това, че ще ме развеждат като мечка, че тук няма да ме оставят да работя, не бях схванал, че всичките работят в околностите на Москва), обрекох себе си и жена си на 10-годишно тежко съществуване в гладния Рязан, на последвалия тормоз там, в капана, на вечните пътувания с тежки продукти — за жена си дори не се и замислях и после тя, след раздялата ти, единствено благодарение на това, че взе да говори против мен, можа да се пресели в Москва. (А като се замисля сега, правилно

съм постъпил: не станах московчанин, а приех съдбата на унижената провинция.)

И още през януари, за преизбирането на рязанския секретар, пристигна М. Алексеев, повтаряйки най-доброжелателно поканите им, — на всичко отгоре веднага след преизбирането бях поканен на гуляя, където вече речите се произнасят не официално-събранчески, а по същество, открито, но и там не отидох. Всичко върших не като всички, не както се очаква и както е разумно.

Междувременно отлагаха-отлагаха и най-сетне се състоя продължението на кремълските „срещи“ — на 7 и 8 март 1963-та.

Събраха ни в абсолютно кръглата Екатерининска зала на Кремъл под купола, който и откъм Червения площад всеки може да види. Кръгла, но така, че колоните да открояват зрителната част с небесносинята мекота на креслата от председателското, един вид съдийско възвишение от жълто дърво, а отзад в нишата, под гипсови нимфи — портретът на Ленин. Небесносиният цвят умерено се повтаряше и по стените на залата, тук и там. А тъй като дневната светлина от купола не достигаше, имаше електрическа.

Сега цялото правителство, или политбюро, все тая, седеше не някъде далеч на нашето равнище, а високо издигнато над нас, ясно видимо — и дошло да ни съди. Сега сред публиката имаше и много непознати лица, не само на мен, но и на дейците на изкуството — те бяха пооредели, пък и бяха викнали стотина — сто и петдесет души партийни мутри. И Никита беше не онзи гостоприемнен домакин — първо да си похапнем по седем ястия, че да станем по-благии, ами се изправи и свиреп — неговата свирепост също се получаваше изразително — заяви:

— Всички аргати на западни чорбаджии — да напуснат залата!

Изтръпнахме — за кого се отнася това? какво? дали не за мен? Дори взехме да се озъртаме — не излиза ли вече някой? (А той имал предвид: някой прошепнал нещичко на западните кореспонденти за предишната среща — та да не шепнат и за тази. Колко малко време се мина от 1956-а! А вече не бива и да шепнем.) Но не беше се доизгърмял още Никита:

— Ще приложим закона за опазването на държавната тайна! (Тоест: до 20 години лагер.)

Стресна ни и си седна.

И над съдийския подиум, над трибуната, отново се подаде мижавият Иличов. Змийското в него беше дори по-малко в сравнение с предния път, защото събитията бяха се обърнали в негова и в тяхна полза.

Оказва се, че „под влияние на животворните идеи на партията е изчезнало чувството за незащитеност“ (кой знае защо, вярвам в това тяхно чувство, тъй като с десетилетия стоят на командните коти — и от една повест, от една изложба вече се чувстват незащитени), „хората с ясен глас заговориха за соцреализма“. На Запад вече се говорят в рели-некипели за бунт на децата против бащите, които уж се били опетнили през годините на култа. Еренбург въведе двусмисленото понятие „размразяване“ — а сега предричат „застудяване“.

Хрущов (заканително): „А за враговете на партията — студове.“ (Него, изглежда, здравата го бяха навили от декември насам, човек не можеше да го познае. Насочили му ръката да сече клона, на който седи той самият, и той го сече в захлас.)

Косигин седи все така унило с хлътнали между ръцете му рамене, показвайки, че няма нищо общо с цялата тази работа, не участва, с такава глупост той не би се занимавал. Брежнев, до Хрущов, едър, пълноплещест, в цветущо състояние. И Суслов, недоброжелателно-чирозен, (не че е чак толкова кльощав, ами останалите са дебели).

Подражавайки на Хрущов, и Иличов започва да жестикулира заканително „Държат речи, разобличават, а нямат капчица талант. Изкарват се вождове на младежта, а вождът на младежта е един: «КПСС».“ По-нататък похвали Ернст Неизвестни, Евтушенко, които през това време бяха сколасали да си признаят грешките. А еди-кои си художници (струва ми се: Андронов, Неведов, Гастев, Вилковир) са заели войнствена и неправилна позиция. И за писателите: „Можем да разберем такива, които пишат бавно, но не можем да разберем онези, които изобщо мълчат.“ (Аз седя, записвам всичко и си мисля — на тия как да им угодиш?! Едно време можех да мълча колкото си искам, а сега и да мълча не бива!) След това налегна Еренбург (тогава той им се струваше водач на опозицията, опасна фигура): докато неговите мемоари разказваха за отдавнашни събития — нашият печат мълчеше. А сега — читателите протестират: Еренбург лансирал „теория на мълчанието“. (Тоест: за всичко отдавна са знаели, но са си мълчали.)

Как се променя всичко в проекцията на времето! А през онази година нямаше по-остър въпрос от този: знаели ли са, или не са знаели всички вождове, всички партийни големци за вършеното по Сталиново време? В такова идиотско положение ги бе поставил Хрушчов. За да не бъдат заплюти, на тях им оставаше само да приемат теорията на незнанието.

Иличов: „И какво излиза според Еренбург: знаехме и си спасявахме кожата, а? Но ЦК в постановлението за преодоляването на култа към личността обясни защо народът е мълчал.“ (Пак се оградиха с народа.) А вие, Иля Григорич, не мълчахте, а възхвалявахте. През 1951-ва сте казали: „Сталин ми помогна да напиша повечето от моите книги.“ През 1953-та: „Сталин обичаше хората, знаеше сълзите на майките, знаеше бляновете и чувствата на милионите.“

И какво да отговори Еренбург, дори да го бяха поканили? Цитатите са добре подбрани, а и са десетки сигурно, че и още по-лоши. Няма що, хубаво го сплескаха. (И редно би било да пише мемоарите си не на това равнище — а като разкажание. И при неговата европейска известност да не превива чак толкова гръб в тях.)

И Иличов уверено променя посоката: „Споменавам ви, Иля Григорович, не за да ви упрекна заради възхваляването. Всички вярвахме и възхвалявахме. А вий сте възхвалявали — и не сте вярвали.“ (Наказаха го и за онова малко, което се е осмелил да каже.)

Така е разбит главният лидер на опозицията. Само че още едно име трябва да ѝ се отнеме — на Мейерхолд. „И за Мейерхолд не пишете всичко. Мейерхолд умееше да възрази на критика: «Така ли искате да поставите пиеса, че тя да може да се играе във всеки град на Антантата?» (Хрушчов чак се тресе от смях. И Суслов изразява смях по следния начин: изхвърля двете си дълги ръце по диагонал и там пляска с тях) Мейерхолд е писал: «Моят театър служи и ще служи на делото на революцията. На нас ни трябва именно тенденциозни пиеси.» И тъкмо затова го реабилитирахме.“

Така си е: техен човек е. През първите години от революцията кой е бил палачът в изкуството, ако не Мейерхолд?

След това излезе дългучът и пелтекът Михалков с трите медала за трите му Сталински награди. И ме смая с това, че се позова на едно писмо на Николай Александрович Бенуа: „Абстракционизмът е изчадие на ада, а се подкрепя и от католическата църква. Западното

общество не е способно да се съпротивлява на естетическия терор.“ Записах си го, продължавайки да се чудя. И до днес не знам така ли го е казал Бенуа, къде, кога, — а за естетическия терор си е вярно! (Впрочем самият Бенуа през 1917-а какви ли не наивности е изприказвал.)

По-нататък Михалков прочете хапливо стихотворение срещу някой си млад и авангарден, май Евтушенко. А след това зачекна първостепенен въпрос: как „под формата на борба с религията“ (не под формата!) се унищожава дървената народна архитектура, но Иличов го прекъсна: „Докладвано е, отстранено е, за това можем да не говорим. Биете лъжлива тревога.“

Веднага му свиха сармите — това не им вършеше работа. А от свой човек не бяха очаквали, че ще им извърти такъв номер. (Ама какво време беше — все пак нещо се промушваше и през тия прегради!)

Инак списъка на ораторите бяха го подготвили много грижливо — една желязна кохорта и всичките да удрят по едно и също място, да всяват ужас. Излезе свинокартотчето Александър Прокофиев, поет, направо излъчваше отрова. Най-много се заяждаше с Андрей Вознесенски — стихотворенията му са формалистични, на кого служат, спомена „Триъгълната круша“ (Никита пак подскачаше и се смееше). Каза, че преди време бил получил писмо (това е разпространен съветски ораторски прием — не ти да ругаеш, а да си получил писмо от Пролетарски Читател, върви го опровергававай, ако можеш), пишат му: „Младите искат да стигнат до славата на всяка цена.“ Стихотворенията на Вознесенски са кресливи и ориентирани към модата (и тъй да е, не е ваша работа да критикувате). Маяковски без Вознесенски отдавна е описал Америка — къде се вре Вознесенски?

А иначе като цяло Прокофиев „почувствал огромното доверие на партията към нас“. Дребният подмазвач Андрей Малишко: „Срам ме е, че толкова дълго не смеехме да се борим с формализма. Пикасо също трябва да се очисти от доста неща, ние признахме от творчеството му само «Разрушаването на Герника» и гълъба на мира.“ Патосният Петрус Бровка: „Благодарни сме на ЦК и лично на Никита Сергеевич. Срамота е да се твърди, че през годините на култа били създавани

нищожни произведения, — а от кои произведения са се възпитавали легендарните борци? Ами че златният фонд бе създаден тъкмо тогава!“

Така изредиха колона само от свои хора, чак до почивката. Седнало хранене не беше предвидено, но ни пуснаха до мезетата прави. Лауреатите и дейците много лакомо се тълпяха край масите, грабейки кой каквото сколаса. В кулоарите чух Ермилов: „Ако знаехме, щяхме да полудеем“ (тоест за ужасите на култа). А пък рижавата Шевельова се хвърли към някакъв оратор: „Благодаря ви, че защитихте съветските хора!“

Срещнахме се с Твардовски и той ми каза с весело грейнали очи, но не без тревога: „Разпространява се слух, че Шолохов в някаква вила край Москва със 140 помощници е подготвил реч против Солженицин.“ А аз бях още толкова самоуверен, а и наивен, че му рекох: „Ще го дострашее да стане за смях в историческа перспектива.“ Твардовски си изохка: „Абе кой ли мисли за историческата перспектива! Само за днешния ден.“

Запозна ме със Солоухин. „Какво познато лице“ — си казах аз. А ми се стори познато, защото беше „общоселско“. Той именно заговори — за Матрьона и че можел да ме запознае с Корин (отдавна мечтаех да видя „Отиващата си Рус“). Вярно, имах зъб на Солоухин: още от моята неизвестност бях му изпратил писмо до вестника против гръмогласните радиовисокоговорители, бича за селската тишина (той във „Владимирските черни пътища“ има подобно място) — и го помолих да направи нещо, да напечата, от свое име. А Солоухин изобщо не ми отговори. Казах му го, но той не си спомни, а Твардовски ме скастри:

„А вие сега — на всички ли отговаряте? Колко получени от вас писма остават без отговор.“ (И колкото повече години минават — толкова повече въздишам за това.)

Върнахме се в залата — но не само че нямаше просветление в ораторската върволица, ами пак излезе Иличов и зачете някогашни стихотворения на Еренбург (значи някой му ги е пробутал през почивката). Хрущов обаче нетърпеливо му взе думата — той на трибуната не излизаше, а не си спомням заставахе или не на подиума, че и бездруго седеше високо — и оттам пращаше неограничавани от нищо гръмотевици. С интерес бил чел мемоарите на Еренбург: защото и самият Хрущов, човек на неговите години, честно воювал в

Червената армия, а Еренбург ту по Дон, ту в Крим, и виждал лакеите на буржоазията. „Еренбург не се радва на революцията, а страда от прозореца на таванския етаж. Щом е тъй, другарю Еренбург, с каквито очи гледате вие на нас, с такива и ние ще гледаме на вас. Сега ли, когато врагът трепери пред нашата мощ, ще ни предлагат идеологическо съвместно съществуване? Свободно да се продават у нас западни вестници? Не е лоша идеята, ама недейте бърза. (Иличов отметна назад глава и се ухили.) Вие доста добре умеете да прикривате мислите си. Но животът ни принуждава да четем между редовете.“

Оказа се, че предния път Хрущов просто не дочул какво казва Евтушенко и затова не се обадил. Казвате — времената са други! Но са различни и от онези, които временно бяха създадени в Будапеща!

Москва не е Будапеща! И клуб „Петьофи“ няма да има! И такъв завършек — няма да има! Да, обстоятелствата ни принуждават да четем между редовете. (Сякаш някога са правили нещо друго. В Малий театър поставили „От ума си тегли“ с намек, че не бива да се учим от бащите си. И „Портата на Илич“ (филмът на Хуциев) — натам бие. Другарю Хуциев, не ви вярвам! Кучката винаги спасява кученцата си (тоест както КПСС — младежта). Добре, правете сатира. Но и от сатира до сатира има разлика. Да не излиза, че в селското стопанство е настъпил провал, в промишлеността е настъпил провал — защото е поведена борба с абстракционизма. Много ми харесват предишното и сегашното ни съвещание. „Но трябва не партията, а самите вие да се борите за чистотата на вашите редици. Както казва Чеховият селяк: една гайка отвинтваш, друга гайка завинтваш, за да не стане железопътна катастрофа. Не е ли време в театрите да престанат да водят към ешафода клетата шотландска кралица?“ (Това е против класиката, сега не мога да възсъздам цялата връзка на речта.) И завърши решително: „Да прощавате, партийното ръководство с никого няма да делим. Партията и народът са едно цяло! Да не мислите, че при комунизма ще има абсолютна свобода? Това е стройно, организирано общество, автоматика, кибернетика, но и там ще съществуват овластени хора и ще казват кой какво да върши.“ (Много откровена картина. Надали тя е попаднала във вестниците, както и по-голямата част от тази реч. Рядка, полезна откровеност.)

И всъщност след това разяснение на Никита, след двете изказвания на Иличов и още няколко угоднически — съвещанието би

могло да приключи, най-важното вече беше казано. На всичко отгоре не бива да се забравя колко партийни дейци бяха натикани в залата — поне 40%. Седяха сплотено и силно, дружно ръкопляскаха на всички правилни речи — това също внушаваше — тътенът и неотвратимостта на партийната сила.

Да, ама оборотите на бюрократичната машина сега изискваха от цялото правителство и от всички ни да седим и да се потим още денонощие и половина, та партийната воля по-добре да стигне до ошашавеното ни съзнание.

Ненадейно дадох думата на Шолохов, спомних си думите на Твардовски и сърцето ми се сви: сега и мен ще ме смъкнат от седлото, не поюздих кой знае колко!

В записките си отбелязвах времето на началото на всеки оратор. Иличов и Хрущов започнаха в 13,25, Шолохов — в 13,50. А следващия съм го записал — 13,51. Общо една минута, не смаявам, говори нашият литературен гений, като в това време влиза и смяната на ораторите. На извисената трибуна той изглеждаше още по-нищожен, отколкото отблизо, а и мълкаше. Изпружи напред късите си ръчички и каза само: „Вижте, не съм въоръжен. (Пауза.) Еренбург, да речем, казва — бил имал със Сталин любов без взаимност. А как е сега при вас — със сегашния състав на ръководството? При нас е любов с взаимност.“

И толкоз, и вече слизаше, когато Хрущов му подаде ръка от възвишението: „Ние ви обичаме заради вашите хубави произведения и се надяваме, че вие също ще ни обичате.“

И толкоз. Тъкмо този жест на невъоръженост показваше, че Шолохов няма да държи подготвената реч. (После се разбра: него и Кочетов ги предупредили да не държат речи против мен, за да бъде „пощаден личният художествен вкус на Хрущов“. А трябвало две речи да изтрещят, бандата била тръгнала в настъпление!)

След това излезе първият не от кохортата — кинорежисьорът Ром. За московската интелигенция той беше вторият лидер след Еренбург и сега, когато разгромяваха Еренбург, очакваха да им се противопостави. Но той изобщо не беше готов, беше му трудно. Цялата му смелост (както и на мнозинството) отиде за аналогии („Обикновен фашизъм“), а — направо ей тъй, без да цепи басма? И изразите му бяха усукано-извиняващи се, и гласът му беше извиняващ

се, и все допираше с пръсти гърдите си. „Трудно ми е да споря с първия секретар на ЦК.“ (Но и тук сгрещи, Хрущов сърдито му подхвърли: „По този начин ме лишавате от правото да ви репликирам. Но аз също съм гражданин на моя народ!“) От една страна, кинематографията ни била на прав път, от друга — тревожел се за младите. (Хрущов: „На сочеността да е по-остра!“) Възразяваше против вече разчулото се ликвидиране на Съюза на кинематографистите. (И точно така си беше, Хрущов, „Искам да помагате не на министерството, а на партията!“) А Ром все за съюза им (бяха му възложили да отстоява творческите домове, курсовете). И направо се молеше: оставете ги! (Хрущов: „Разчитайте на партийното ръководство!“ Направо не го остави да говори.) Това беше цялата реч на очаквания лидер.

После се изтапани оная рижавата Шевельова и, кой знае защо, прочете стихотворението „Вярвам в съдбата ти, Индийо“. След това излезе като някой затлъстял бияч председателят на композиторския съюз Хренников и взе да громи „намирисващите на либерализъм настроения в творческите съюзи“, а Москва нарече джазоубежище заради посрещането на джазове. (Хрущов начумерено: „Министерството на културата ги кани толкова несериозно.“)

След това приличащият на циганче Чухрай, толкова моден сред авангардистите, надеждата на либерализма, — и толкова предпазлив. Първо, голяма чест било да говори човек пред членовете на правителството. Бил скачал с парашут в тила на противника (вероятно да филмира партизани), воювал, лежал в болница, но толкова високо като сега — не му се било случвало. Лозунгът за съвместното съществуване на идеологиите е безсмислица. (Много им допадна.) В Югославия този опит беше направен. (Хрущов: „Ама сега Тито другояче гледа на нещата!“) Чухрай веднага премина към отстъпление: „Може и да съм поизостанал, бях там преди две години.“ Има западни филми — само полови проблеми и режисьорът се гордее, ако е показал полов акт на екрана.

Внезапно на Хрущов му се прииска да ни покаже картина на съветски художник. И тогава стана най-голямата смехория в цялото съвещание: Хрущов сръчка с пръст по рамото извисения до него дебелак Брежнев — „я иди я донеси“. И Брежнев — а тогава той беше председател на Президиума на Върховния съвет, тоест президент на

СССР — не просто стана достойно да отиде или да изпрати някого да я донесе, ами хукна презглава: не просто се завтече, а показвайки с друсането на телесата си, с мекостъпното мяркване на лапите особената си готовност и услужливост, май дори разпери ръце. А просто трябваше да се втурне през задната вратичка и веднага да я вземе. И наистина тутакси се появи с картината и пак с мечешките си лапи я поднесе на Хрущов, с ухилена зурла. Епизодът беше толкова ярък, че нито самата картина, нито защо я изнесоха, не съм запомнил, не съм го записал.

През същата врата от време на време се появяваше някакъв аргатин с черен костюм и носеше на поднос единствена чаша със сок или кока-кола за някого от вождовете. И тържествено отнасяше празната.

А Чухрай продължаваше меко-слагачески — и вече не можеше да се разбере: откъм страната на опозицията ли говори или откъм страната на властта. — Разбира се, всеки комунист трябва да има мъжеството да брани социалистическия реализъм. От това не си струва да се оплакваме. На мен ми доставя удоволствие, когато ме освиркват враговете. Съгласен съм: опасността от формализма е голяма. Преди малко, докато слушах речта на другаря Иличов, се запитах: и защо толкова се паникьосвах? (Иличов се усмихва.) А после се замислих: не, тук има основания за тревога. (Иличов се нацупи.) Във всичките ми филми търсеха: абе дали Чухрай не иска да подкопае съветската власт?... Не! Някои бездарници и тъпаци схванаха сегашните мероприятия на партията като сигнал за пререзглеждане на политиката на партията. XX конгрес провъзгласи принципа на доверието към художника. Аз не съм за либерализма, аз съм за доверието. Не мога другояче освен с народа. Нека партията ме шамаросва колкото си иска. (Хрущов: „Никой не е застрахован от грешки. Нещастieto на Сталин беше: казах — и толкоз. А грешката трябва само да се посочи. Виж, ако настоява, че е прав — тогава... Ние посочихме на Евтушенко грешката му — а сега нашите посолства във ФРГ и Франция го хвалят.“) — Чухрай, окуражен от съчувствието на Хрущов: „Антигероизмът е хитроумното конче на капитализма: щом няма герои, кой ще излезе на улицата да събаря капитализма? Навъдили са се хора, които разглеждат нашите дълбоки спорове като състезание по борба. Трябва да се борим за чистотата на

комунистическата идеология! (И... и... какъв е изводът, кулминацията на речта? Ако ни оставите Съюза на кинематографистите — ние ставаме гаранتي с честта си!“

За тази реч после всички кинематографисти възхваляваха Чухрай и цялата интелигенция следователно беше доволна.

Така в края на краищата на тепиха на тази зала — чужд за мен тепих — се състезаваха вождовете на властта, кохортата привикани и интелигенцията: за да не им бъдат отнети позициите и богатата, които те смятаха за свои. Ето това тъкмо е тя — образованщината на центъра. Нито народната правда, нито глас, че съществува и една друга онеправдана страна — Русия, с нейната страдателна история, без нужда от тия творчески съюзи, — тук не се раздаваха. Но всички задължително се кълнях в името на Народа.

След това говори страшният Владимир Ермилов — джудже, а главата му започва направо от раменете като на жаба. (По време на цялата негова реч доброжелателно му кимаше Иличов.) Да недостатъците ни станаха по-забележими, защото нашата литература израсна. Трябва постоянно да усещаме идеологията на противника. Специално да инструктираме заминаващите за чужбина — и после да изслушваме отчетите им. Най-много хокаше Виктор Некрасов: срамува се заради страната си, радва се, че е в чужбина и зяпа. (А кой от тях не се радваше на тези пътувания?) Колебливо се държал със закъснелите студенти от Колумбийския университет. „Може би е трябвало да тракне с тока на обувката си по масата?!“ (Хрушчов: „Може, може!“) „Дълбоко недемократично“ е, че Некрасов в Ню Йорк предварително разказал за още неизлезлия филм „Портата на Илич“ (осуetyвайки по този начин възможността за забрана). Да не създаваме нито мода, нито илюзия за преследване около някои имена.

Междувременно взех да забелязвам, че много погрешно съм избрал мястото си в залата — освен централните редове, в средата, имаше столове и кресла по издигнатия външен кръг, между колоните, нещо като ложи, където бях седнал. Поради това твърде добре ме виждаха цялата зала и президиумът — че през цялото време драскам ли, драскам на коляно в бележника си, оправдавайки тъкмо със заетостта ми с молива, че ръцете ми не могат да ръкопляскаят заедно с всички, — а те ръкопляскаха на най-обидните и верноподанически места. И това, че не ръкопляскам — е прекалено забележимо и

прекалено забележимо е, че може би единствен в залата непрекъснато пиша нещо. (Нито стенограма, нито протокол не се водеха.)

И след почивката отидох и се скрих на едно от задните места, зад гърбовете на всички, близо до Олег Ефремов.

Заседанието пак бе възобновено от словоохотливия Хрущов, той се чувстваше напълно като домакин на семейна сбирка. Каза на Чухрай: „Е, вие с речта си разложихте ръководството.“ Тоест за Съюза на кинематографистите: хайде, да си остане. Ала нека киното оправдае определението си „дългобойно оръдие на изкуството“. И пак — на темата, която единствен той си позволяваше да обсъжда: „Нашето разбиране е: Сталин беше деспот, но разбираше деспотизма в интерес на партията. Ние, естествено, не прощаваме деспотизма (о, засега още поне е така!), но някои сбъркани хора биха искали да изхвърлим заедно със Сталин и комунизма.“ (Тъкмо това исках от тях аз.)

Художникът Йохансон: „Човешките страдания не бива да станат модни в нашето изкуство. А модата се появява. Трябва, дори отричайки, да утвърждаваме. Патосът на утвърждаването е най-добрият паметник на онези, които не са сред нас.“ (Добре ви е, като не сте били в лагер.)

Хрущов: „Правилно! Правилно! Излишно е да се описват боклучийските кофи, тях и при комунизма ще ги има. Така само ще радваме враговете.“

Роберт Рождественски, тогава известен поет, с вид на стеснителен мулат, много се вълнуваше, дори заекваше. „Нашата партия е най-поетичната на света. Проблемът за неразбирателството между бащи и деца е измислен. Не бива да се говори за младежта като цяло: «Няма да ви се уреди играта, момченца!» Напротив, младежта се учи от бащите си на принципност.“ (Иличов му изръкопляска. А Хрущов откри неясноти в изразите: „С кого се каните да водите борба — не ми е ясно. Заставайте в редиците!“)

Най-сетне — от главните стълбове на съветската литература разяреният и страшен Леонид Соболев. Завайка се къде е останала у нас „свободата да критикуваме младите“ по ленински? Не бива да се отказваме от ленинските принципи на партийността в изкуството. Не бива да се пишат мрачни, особено опасно хлъзгави произведения. Който не е с нас, е против нас! Сега взехме да се срамуваме да създаваме положителен образ, страхуваме се, че ще ни упрекнат

либералите. „Нужен е патос, за да се възхитим от самите себе си.“ (На него, естествено, много му ръкопляскаха, както и на всички техни, сигурни хора.)

Не щеш ли, май по недоглеждане, пуснаха художника Пластов, който взе да се прави на будала — и така изрече единственото свежо нещо в цялата тази поредица от срещи. В дълбоката провинция не разбират нито соцреализма, нито абстракционизма. Там питат: а плащат ли ви пари? Щото ние вече втори месец работим — на нас не ни плащат. (Не втори, а сто и втори? — разбира се, смекчил е.) На село не съществува проблемът бащи и деца: бащата е коняр, синът — говедар. Вие в Москва се чешете, където не ви сърби. Питат ме: колко вземаш за тая картина? Петара ще ти дадат ли? Знам, че ще са петстотин, но казвам: дваисет и пет. Смайват се: брей, ти си имал златни ръце! А един дядо седи до мен, кима: „Все от нас ги вземат тия пари, все от нас.“ (На това място Никита искрено се хвана с двете си ръце за главата. Да беше се хванал по-яко.) Освен туй и заплата ли получавате? И премии ли ви дават?... Не бива човек да живее само в Москва, тук правдата няма да я видиш. Тук ще чуем какво трябва да говорим, а там ще видим какво трябва да правим. (Хрушчов: „На картините трябва да се придават героични черти.“)

Това, дето го каза Пластов, беше първото, което бих казал и аз. Каза го от сърце, вместо мен го каза.

И завършиха с Ернст Неизвестни, с външност на френски министър. Някъде преди това май се беше покаял? Сега: „С вяра гледам към бъдещето. Може би ще дойде ден, когато ще поискат да ме нарекат помощник на партията.“

Не, да завърши можеше само Хрушчов: Рождественски може да спи спокойно, не казвам, че стихотворението му е антипартийно. А Грибачов рекъл: „Няма да ви се уреди играта, момченца“, — но той е добър войник и е имал правото да го рече.

Уууф, уф, май е време да привършваме: победихме, покорихме, смазахме — да свършваме, утре всички нас ни чака работа. Не: прекъсване до утре.

И на другия ден пак идва цялото главно правителство да заседава с нас за изкуството. Но вчерашната атака — срещу Еренбург, Ром, срещу по-възрастните — се изчерпа. Днешният ден трябва да се посвети на сплашването на младите.

И за целта е аранжирано първото изказване на старата, суха, мляскаща Ванда Василевская, полска комунистка, присъединена заедно със Западна Украйна. Тя зафъфли, че вземала думата по принуда — заради интервюто, което дал в Полша Вознесенски. На всичките предишни съветски литературни поколения той противопоставил Гросман, Еренбург и Солженицин. Как може да се дават такива интервюта в Полша, където има силни буржоазни влияния? Ами че това там се възприема като директива от СССР. За какво да се борим, след като Съветският съюз за 45 години е стигнал до такива мрачни перспективи? Онова, което може да се печата в Париж, не бива в страните, които още се борят.

И едновременно с бурните ръкопляскания, предназначени за нея, се раздадоха задружни организирани гласове: „Нека Вознесенски каже!... Да чуем Вознесенски!“

Тъкмо затова беше нужно днешното заседание — заради новата крачка назад от вчерашното, та партийната тумба да се окуражи: ще върнем атмосферата от 30-те години! Измъкваш на трибуната хора, които изобщо не са искали думата!

Кльощавия тесен Вознесенски се изкачи на подиума посивял. Вривата още не беше стихнала. Със стегнато гърло:

— Както и моят любим поет и учител Маяковски — аз не съм член на партията.

Хрушчов избухна (или май си наложи да избухне, — но много страховито):

— Това не е доблест! Предизвиквате ли ни?? — И — с юмрук по масата. — Не мога спокойно да слушам подлогите на нашите врагове! Ние умеем, можем да се борим! (Гласове: „Долуу!“) Той партия на безпартийните ли иска да създаде? Води се историческа борба, господин Вознесенски!

Гръмнаха ръкопляскания — като погребален звън.

Притеснен, явно несвикнал, Вознесенски дълго чака. Найсетнеси довърши приказката:

— И аз, както и той, не си се представям без комунистическата партия.

Не знам слушаше ли го Хрушчов, не го ли слушаше, но продължи да бушува, май такъв им беше сценарият:

— За такива ще има най-жестоки мерки!... Ние сме хората, които помогнахме на унгарците да потушат въстанието!... Имаме си опитни хора, които могат да кажат, а не вие!... Ще ви вкараме в пътя! Ако искате, още утре си вземете паспорт — и заминавайте на бабината си! Не всеки роден на руска земя е руснак!... Еренбург си затискал устата, а когато умря Сталин, се разплямпа! — И все повече увлечен от върлата си ярост, сочейки тъкмо ложата, където седях вчера и откъдето навреме се магнах:

— А ония младежи защо не ръкопляскаат? Ей оня очилатият! (Гласове: „Накарайте го да стане!“ Той стана, с червен пуловер и с почервеняло лице.)

Междувременно Вознесенски уцели пауза (думите му не са по конспекта ми, а — дословно, той нещо повече не сколаса):

— Не си представям моя живот без Съветския съюз.

Но Хрущов си довършваше бушуването:

— С нас ли сте или против нас? Никакво размразяване! Или лято, или студ!

— Имал съм погрешни залитания, както и в това полско интервю.

Хрущов поомекна:

— Няма безнадеждни хора. Шулгин е лидер на монархистите, но патриот. Нека го послушаме . Има време да вземем мерки. Внук може да ми бъде. На колко сте години?

— На двайсет и девет.

— Нашата младеж принадлежи на партията. Недейте я закача, иначе ще попаднете между воденичните колела на партията! (Това е предупреждение — вече към всички в залата.)

Вознесенски, искайки да докаже предаността си, издекламира скучното стихотворение „Секвоята на Ленин“.

Хрущов изслуша стихотворението със смъкнати вежди, нацупени устни, по челото му се познава, че мисли. По-кратко:

— На вас ще ви помогне само скромността. Главозамаяли са ви: родил се принц. Не посягайте към младежта! Ние, старците, здраво пипаме. Вие вземате Ленин, без да го разбирате. Както и да е, станете войник на партията! — И му подаде ръка през масата.

— Няма да казвам думи — обеща Вознесенски. — Работата ще покаже. (Още тогава ли е замислил „Лонжюмо“? Или е разчитал да

мине метър с електрониката на ХХІ век и антисветовете?)

Веднага след това измъкнаха онзи с червения пуловер, графика Голицин. Взеха да го разпитват защо не ръкопляска, кой е той и кой е баща му, разбра се, че е починал в лагер, Хрушчов пак скочи:

— Да не би да ни отмъщавате заради баща си?

(А за едновременноните хора би било достойно.)

След това трябваше да срещат още един от младите — Аксьонов. Той ли искаше да се качи на трибуната, него ли го викнаха, не знам, но не го оставиха да говори. Хрушчов пак се развика:

— Защо клеветите нашата партия? Ние оплакваме баща ми. Борбата е на живот и смърт. Няма да позволим на империализма тук да никнат семена. При размразяване могат да никнат плевели. Ние не признаваме лозунга „нека цъфтят сто цветя“!

Но Аксьонов можа да се вреди:

— Мисля само за едно — да съм полезен за страната си.

Хрушчов недоволен:

— И Пастернак казваше същото. И Шулгин — „за единна и неделима“. Да сте полезен за родината — само че за коя?

Младите лесно бяха обуздани. Но по тертипа от 30-те години, с цялата възстановена атмосфера на „единодушните“ събрания, където се възпитавали люти зверове, а обречените доживявали само до най-близката нощ, вече крещяха, настояваха да се стигне още по-далеч. „Нека потърсим сметка от московската организация!“ — тоест кой е насочвал. „Да излезе Шчипачов!“ Шчипачов трябваше да го одрусат и за „общочовешкото“. Но се оказа, че той от два месеца вече не заема поста — вместо него избрали комичния дребничък Елизар Малцев. (Турнат от фракциите като лесноуправляема фигура.) Излезе, забравил някъде очилата си, нищо не вижда.

— Стават два месеца, откакто съм секретар — и непрекъснато чакам продължението на това съвещание. Нямаме указания. Чуждестранна информация също нямаме...

Хрушчов, със стряскащ тон:

— Нали сте комунист?! Трябва да разпознавате контрареволуционерите!

Контрареволуционерите! — изобщо не става дума за „допуснали грешки“! Звучи направо страшно! Туй са вече не 30-те, а 20-те години. Близо до мен отстрани седеше възмъжало овчарче, големи уши,

разчорлена коса. Не го познах, един съсед ми обясни: Евтушенко. Сега започнах да го поглеждам от време на време. Той порозовя, с живите си устни изразяваше вълнение. Всеки миг удар можеше да се стовари и върху него. Беше му провървяло, че вече се изказа предния път, в по-добра обстановка.

И пак се заредиха верните. Истериичният Василий Смирнов: нещата трябва да се казват докрай, а Соболев само намекна, след XXII конгрес писателското събрание нарочило Кочетов за главна опасност! Ние в московската организация сме потиснати. Принудени сме за конгреса на РСФСР да се стараем да съберем от всички области, за да бъдем избрани. (Откровено.) Рибата се вмирисва откъм главата, Съюзът на писателите — откъм московската организация. Нека партията ни подкрепи, иначе няма да имаме литература!

Хрущов:

— Ако не се справят самите комунисти, ще ви назначим бюро от ЦК.

(Диктатура на пролетариата.)

Възслабият, приличащ на вълк Кочетов след Смирнов изглежда уверен в себе си.

— Младите не са свикнали със срещи като днешната. Ние рядко излизаме в чужбина. А тия млади поети кръстосват Европа. Там те се стесняват да произнесат думата „соцреализъм“.

Хрущов:

— Вас и Грибачов ви познавам като добри бойци. Трябва да се борите!

Кочетов:

— В чужбина очакват нашите книги — именно онези, в които те биха видели утрешния си ден.

А Хрущов, като се сети за нещо, не си го записва, ами веднага прекъсва:

— Как е можал безпартийният Еренбург да увлече един кандидат-член на ЦК да подпише този документ за мирното съвместно съществуване? С кого се каните да съществувате съвместно, другарю Сурков?

Сурков (от място):

— Аз донякъде се поборих. (Не става ясно: против Еренбург или против буржоазията навремето?)

Хрущов:

— Абе капитулирали сте! Не сте войник на партията, разоръжили сте се пред враговете. А по враговете трябва да се води огън!

Кочетов спомена за московската писателска организация — нов повод за Хрущов:

— Невярна, неправилна насока е преселването в Москва. Писателят е от Сибир — дайте му жилище в Москва. Като елмази трябва да пронизват пластовете на народа... Или пак да разпределим московските писатели по един в заводските партийни организации? Това трябва да го обмислим. Ще задишате чист въздух.

На Кочетов това му допада:

— Конструктивно предложение. Сега всичко у нас се реорганизира по производствения принцип. Писателските организации не произвеждат продукция. Фантазия: съюз на хора, които пишат. Или — на такива, които клюкарстват? А защо пък да не създадем нов творчески съюз на всички изобщо творчески работници — и да започнем да приемаме в него на нова сметка?

Това беше подготвеният план на кохортата през ония дни. Надявах се по този начин да объркат опозицията, а те самите да стъпят здраво на крака.

Хрущов:

— Не ръкопляскам, още не съм се ориентирал. Може и да трябва.

И така си продължава — не доклад, а диалог с Никита. Кочетов се оплаква, че ходил в Норвегия — там всички говорят за Пастернак, Никита гласно:

— Ако „Живаго“ беше отпечатана, никаква награда нямаше да получи.

Кочетов охули „Вологодската сватба“ на Яшин, противопостави на такова впиянчено село просветеното, жадуващо за списания (за неговия „Октябрь“) и завърши неудовлетворено:

— В края на краищата няма да изхвърлим със Сталин и съветската власт. Бях подготвил друга реч, да прощавате, прочетох тази.

Трябва да се разбира: речта е била против „Иван Денисович“. И много им се ще да го прегазят с валяци! сега е моментът за атака! Но — не бива. Такова нещо е „култът към личността“!

След още един оратор говори известният портретист и украсител на Сталин Налбандян. Положението му е деликатно: как да се изкара сега чист? „Народът ни негодува против абстракционистите, но негодуванието не се отразява от печата. Докога ще има демокрация?“

Хрущов охотно му отвърща:

— Щом има такива залитания в Съюза на художниците, трябва да свикате не конгрес, а съвещание — да съберете само онези сили, които са ни нужни. А за онези, които си играят на опозиция — ще им издадем паспорти за чужбина. — (Още тогава е зрела тази идея в главите им, зрела е.) Демокрацията е средство, а не цел. Когато трябваше да разтурим Учредителното събрание, защото беше против Октомврийската революция, ние го разтурихме. Свердлов трябва да излезе на трибуната, а го заболява стомах. Особено пък на нашия етап сега — как така ще изложим на опасност нашите завоевания?

Налбандян:

— Но нима са виновни художниците и писателите, които честно възпяваха култа към личността? Трябва ли сега да ги жигосваме?

Хрущов:

— Че то 99% от непуснатите по Сталиново време книги правилно са били спрени. Той Сталин не беше враг на революцията. Сега разчитат: каквото са ми издали навремето — сега ще го допълня и ще зазвучи още по-силно. Не, тоя номер няма да мине! Да не би писателят, който си седи в кабинета, да е съдник? Съдник ще бъде партията! Никой от нас никога не говори от свое име, съветваме се. А защо смятате, че е принуда, когато искат от вас да посъкратите туй-онуй? Гони ви мания за величие. Това вече ще е не демокрация, а лудница. Сега няма да затягаме гайките, но ще има по-голямо внимание към вас.

През почивките започнах да забелязвам, че хората, които през декември жадуваха да се запознаят с мен, сега не само че не ме търсеха, но и ме отбягваха. Вярно, Симонов този път сам дойде при мен, запознахме се.

А има и едно патетично джудже, Турсун-Заде:

— В националните литератури сега има такава тенденция: Солженицин проправи пътя — значи измъквай от боклукчийската кофа. Не! Като ще критикуваш — трябва същевременно и да

утвърждаваш. Защото за положителните герои не достигат думи. Еренбург за Маяковски не е намерил ярки бои...

Еренбург? Никита не може да чуе името му и да не се обади:

— В Париж бил писал и дишал, а го теглело към Русия. Откъде накъде ще го тегли към Русия?

Турсун-Заде:

— Сърцата ни принадлежат на партията.

Хрушчов:

— Ами на мен, да речем, никога не са ми били налагани партийни наказания, защото притежавам вътрешна дисциплина. Ако и с писателя е същото — никакъв цензор няма да е необходим. Защото някои си мислят: как да го напиша, че да мине? Това е антипартийност.

Дотук бяха все реплики. А сега, оказва се, започва непрекъснатата му реч. Не си спомням застана ли на трибуната, или продължи да си говори от средата на президиумната маса (като че ли). Началото на неговата реч беше интересно с това, че му поднесоха няколко листа и той ги зачете. Дълго чете. Нещо като резолюция, но не предназначена за гласуване от нас, или заключение на ЦК, което се довежда до нашето сведение.

Идейно-творчески провали не са станали, но са допуснати редица грешки. И до ден днешен с удоволствие пеем песните на Демян Бедни. Някои представители на изкуствата си правят изводи по миризмата на нужниците. (Изреждат се областите на изкуствата и в коя какво хубаво е направено, а в коя — какво лошо.) В киното — нещата далеч не са благополучни. На нас, в ЦК, предварително ни прожектираха „Портата на Илич“. Там още има неприемливи места, трябва да се оправя. Но тъй като Некрасов вече се е изказал за това в чужбина — ще си кажем думата и ние. При такова символично заглавие тримата млади герои не знаят защо живеят. Съмнителни гуляи. Бащата не може да отговори на въпросите на сина си — как така? Защо трябва да се скарваме с бащите си?

— Това няма да го бъде! В Съветския съюз не съществува проблемът бащи и деца! В Ленинград поставили „От ума си тегли“ (май че Товстоногов), а на завесата: „Кой ли дявол ме накара да се родя с моя ум и талант в Русия?!“ В случая Грибоедов е взет като щит. А Грибоедов е прогресивен писател. Гнила идея! Оставете на мира

шотландската кралица! Шекспир е бил велик, но навремето си. А вие ни дайте нещо, което буди гняв или трудов патос.

Дори и Сукарно е привърженик на дирижираната демокрация. Ето ги острите произведения, разобличаващи култа: „Шир след шир“, „Един ден на Иван Денисович“, „Чисто небе“ (филм на Чухрай) и няколко стихотворения на Евтушенко. Но се забелязва погрешна тенденция: едностранчиво да се съсредоточава цялото внимание върху беззаконията. Онези години не бяха пълно беззаконие.

— Ами ако сравним недостатъците на така наречената лакировка с недостатъците на онези, дето бърникат в боклукчийските кофи?... Бил ли е Еренбург приятел на Сталин, не мога да кажа, но и враг не му е бил. Враговете му на това събрание вече не присъстват... Но Галина Серебрякова издържа — и веднага грабна оръжието... Защо не сложихме край на култа тогава? Не знаехме, че арестуват невинни. (?...) Класовите врагове още не бяха физически изкоренени. Добре е показано в „Разораната целина“. А Сталин ни призоваваше да се борим с враговете.

Дострашава ме, над залата се стъсти смазващ мрак. И какво остана от ХХ, от ХХІІ конгрес и от доскорошния „добър“ Хрушчов, от ликвидатора на ГУЛАГ?

— Но Сталин остана без сдържащи центрове, както е казал Ленин още през 1923 година.

По-нататък някаква фантасмагорична измишльотина: че ЧК далеч не била разстрелвала толкова много, колкото се съобщавало. Давала списъци на разстреляните — фиктивни имена, просто за стряскане. (Да не говорим за метода за „стряскане“ — какво стряскане ще е, когато никой не познава тези лица? Никой няма да се уплаши, всичко ще се стопи.) След това изреди заслугите на Сталин, нещо като славословие по негов адрес. Сталин особено израсъл в борбата против враждебните опозиции. Ако Бухарин-Риков-Томски бяха надделели, у нас щяла да стане реставрация на капитализма. Ленин е смятал Сталин за марксист. Той само искал генсекът да е малко по-учтив и некапризен. Но ние отдаваме дължимото на Сталин. Той само допускаше теоретически и практически грешки.

— Аз се просълзих, когато го погребвахме.

Пушек се виеше над развалините на целия ХХ конгрес. Сега ако внесат портрета на Сталин, ако Никита нареди: „На колене пред

портрета!“ — всички партийци ще паднат на колене и цялата кохорта радостно ще коленичи — а останалите къде ще се дянат? Недей коленичи, ако ти стиска!

Но Никита е неизчерпаем, знае да докарва от сто кладенеца вода. И в радост, и в мъка не те оставя на мира. Веднага без паузи започва да разказва случка подир случка, коя от коя по-шантава, и дори аз, сталиномразецът, ги записвам, без изобщо да им вярвам.

Тежко болен, подозрителен. Ако не го възпирали работещите около него, „процесите“ щели да бъдат още повече. Например извиква Никита от околностите на Лвов по телефона. Той пристигнал. „Вижте това писмо! В Москва има контрареволуционен център.“ Чета, някакъв кучи син пише: създадена е организация под ръководството на Попов и в нея участват всички секретари на районни комитети. Прибрах писмото в сейфа си, не го подсецам. Но той — друг път ще забрави! „Е, какво става?“ Абе, казвам, някой мръсник го е написал. „Така ли?“ — Сталин не обичаше недоверието към такива материали. — Или в Сухуми казва на мен и на Микоян: „Аз съм несретник, на никого не вярвам и сам не си вярвам.“ Кара Микоян да остане във вилата му: „Не си тръгвай.“ После викне мен: „Иди попитай Микоян — няма ли си той вила, защо седи тук?“ Не обичах да ходя във вилата му: ще те принудят да се напиеш, ще те наляят с вино. (Но не добавя: „Я, изиграй казачок, украинецо!“) — Все си измислях някакво оправдание. Ама Поскръбишев пак ми се обажда „Още ли не сте тръгнали? Защото другарят Сталин ви чака.“ Представям си как Сталин стои до него, налага се да тръгна. Обикновено не се ръкуваме — така е по-хигиенично. Идвам, сядам край масата. Сталин се начумери: „Кой ви е викал?“ Тръгвам на разходка из планината. След един час ме вика: „Какво ще речеш, Микита? Дали да не идем за риба?“

— Абе той си беше един луд на трона. Питат ни: а защо не го свалихте? На XIX конгрес казва: „Вече остарях, дали да не изляза в оставка?“ И — гледа кой пръв ще каже „да“. Или вземе списъка на политбюро: „Как се е промушил Ворошилов?“ — „Ами лично вие го вписахте.“ Това, дето ви го казвам, утре няма да го има във вестниците... Той самият свикваше конгрес на партията веднъж за 13 години — ама щяхме да си изпатим, ако Украйна не свикаше! Но беше предан на устава, внимаваше да няма партийни нарушения... Тогава,

след доноса, двамата с Маленков: я тоя Попов да го засилим по-надалеч, да го спасим. Но на него няма как да му обясним. А Попов: „Защо ме пъдите от Москва?“ Мисли си, че Москва без него ще загине... А пък Каганович не можеше да живее без процес срещу украински националисти. Но ние не се поддадохме и не го оставихме да затрие творческата интелигенция на Украйна.

През 1933-та Шолохов бил надигнал глас срещу насилията по Дон, сега открили писмото му в архивите. Че с десетки хиляди колхозници се гаврят, както у Короленко с трима. Изпратете във Въошенския район допълнителни комунисти! Сталин му отговорил: писмата ви правят едностранчиво впечатление. Това е само едната страна, трябва да се вижда и другата. Земяделците от вашия район са провеждали италианска стачка, искали са тихомълком да видят сметката на съветската власт. „Уважаемите земяделци“ не са чак толкова безобидни хора.

— Берия не криеше радостта си край ковчега на Сталин. Берия и Маленков предлагаха да се откажем от ГДР. Ние с Молотов бяхме съмишленици — против. Добре де, ще стигнат до полските граници. А после — до нашите ли? Да имат да вземат!... Маленков беше напълно безволев. През лятото на фестивала седим, приказваме си. А неговата жена му наредила да си направи инжекция и сега го боли ръката.

(Записвам и си мисля: да, само при такава последователност на мисълта е можал да се провери моят „Иван Денисович“.)

— На нас са ни чужди песимизмът, унинието. Да ги описват могат само хора, които стоят извън творческия труд... Хубав беше филмът на Торндайк „Руското чудо“.

— А вие, момченца, уважавайте покойниците и живите. Грехота ще е да не овардите наследството. Трябва да го опазите! Грибачов е добър войник, стара служба, той е опитен. Сега с оръжие никой не може ни победи. Значи — надяват се само на „размразяването“, искат да взривят съветското общество отвътре... За мен днес би било по-изгодно да не удрям с юмрук по масата. Както след XX конгрес, когато се изказаха някои учени, и ние: да ги изключим от партията, да ги поставим под наблюдение, ако не се вразумят — да ги арестуваме... Ама за какъв дявол да държиш хора по затворите, нали там трябва да ги храниш... Но понякога става наложително... Ето, ние си имаме

сума работа за вършене — а седим с вас цели три дена. Защото няма по-сложен въпрос от идеологията.

Безпартийност в нашето общество няма и не може да има. Човека го определя не партийната книжка, а душата му. Пяна се образува и по сладкото, домакинята я изхвърля. Същото е и със социализма, пяната трябва да се маха. „Как се каляваше стоманата“ винаги ще си остане наша настолна книга... Участието в революцията на страната на трудещите се е най-хуманното нещо. Който не върви заедно с тях, неизбежно върви против тях. Когато по време на октомврийските боеве обстрелвали Кремъл, Луначарски се опитвал „да спасява съкровищата на изкуството“, но Ленин му се присмял... Другарят Шолохов е борец за щастието на трудещите се. Добре вижда приятелите, добре разпознава враговете. Който знае началото — не бива да забравя за края. Москва не е Будапеща!... „Да защитим онова далечно време?“ Значи ли това, че трябва да го върнем? Няма да стане тая!... А Евтушенко не бива да се нагажда към вкусовете на еснафите. Преценете чии похвали са ви нужни... Централният театър на Съветската армия е глупава идея на Каганович, уж като петолъчка, най-неразумно построената сграда... А ние навръх Нова година се разхождахме в гората — каква красота! Туй се вика красота!... А додекафонията е какофония... Еренбург е голям специалист да натрапва вкусовете си. То се знае, че Ленин не е можел да казва за левитехудожници това, което му приписва Еренбург... А Некрасов се възмущава, че на младите им дават за пример един стар работник...

И — колко смели били дейците на изкуството — онези, които седяха около Кочетов и Шолохов, впрочем и размешани с партийната агитка, — смело прекъсваха самия първи секретар на ЦК! Взеха задружно да викат.

— Позор!... Граждански позор!... „Новый мир“!... („Новый мир“ — заради Некрасов.)

Хрущов одобрително посрещна врявата. И поднесе извода:

— Абсолютна свобода на личността няма да има дори при комунизма!... Както, да речем, ако мъжът или жената хърка — откъде накъде ме лишавате от свободата да хъркам?... При комунизма отклоненията от волята на колектива трябва да бъдат само като единични явления.

Партията подкрепя само произведенията, които сплотяват народа. „Размразяване“ го осъждаме: неустойчиво, непостоянно, незавършено време!... Няма да оставим нещата да вървят на самотек!... Здравео държим юздите. Във всички издателства — наплив на ръкописи за затворите и лагерите. Опасна тема! По нея си падат любителите на пикантерията! Но това не е за всяка уста лъжица. Тук се иска мяра. Какво ще стане, ако всички започнат да пишат?

— Помня процеса срещу Бейлис, тогава вече ходех с дълги гащи... Ционистите накачулиха другаря Евтушенко, използваха неговата неопитност... Направо виц: велики поете, как сте със здравето? Ласкателството е най-отровното оръжие... Аз съм против погромите... Богатите евреи се криеха в жилищата на полицейските началства. Другарю Шостакович, и вие не сте се ориентирали както трябва. А Израел предлага да постави ваша симфония. А там държавата е класова. Евреите, които заминаха затам, сега пишат, че са безработни.

(Погледнах крадешком — на Евтушенко му бяха пламнали ушите. Как няма да пламнат, като те хулят от катедрата в присъствието на хиляда и петстотин души плюс триста души агитка. Не е чак толкова глупав и процесът на обработка, може би е имало смисъл да си губят времето.)

— Стихотворението „Бабий яр“ не е антисъветско, казват, че музиката била добра, ще я чуя. Глупост е да се забранява... Ами че заместник на маршал Малиновски беше евреинът Кайзер, той и сега командва в Далечния изток. Измежду първите, които плениха Паулус, беше един евреин, полковник Винокуров, комисар на бригада.

От пътуването до Франция на Некрасов, Паустовски и Вознесенски оставаме с неприятно впечатление. Грешки е допуснал и Катаев в Съединените щати. Евтушенко не устоял пред изкушението да се хареса на буржоазната публика: казал, че „Бабий яр“ се критикува от догматиците, а народът го приема.

— Не съм за разграничаване от Запада. Сталин се плашеше, мислеше: ако започнем да разговаряме, веднага ще ни смачкат. А ние, ако не ни достигнат думите, можем да изпсуваме. Можем да общуваме, но трябва да държим високо достойнството на съветския човек. Така че общуването да е в наша полза.

(И тази програма великолепно бе изпълнена през следващите години. Започнах да възстановявам тези бележки с усмивка, като куриоз и анекдот. А както вървят страниците, гледам — и ония съвещания са имали смисъл и, дето се казва, партията победи. Там нямаше кой да се бори против партията, нашите дейци ставаха храбри чак когато се измъкнеха на Запад.)

С тия срещи Хрушов ни търкулна обратно не само до XXII конгрес, но и до XX. Той търкулна билиардната топка на собствената си глава до джоба на сталинистите в ъгъла на масата. Сега му стигаше само едно леко чукване.

На тази среща Лебедев не си направи труда да ме търси, беше угрижен и бързаше по совнаркомовския коридор от една врата към друга. Видът му беше значително по-началнически. След две седмици той ми отговори и за пиесата.

А въртележката на идеологията набираше скорост, вече беше по-лесно да спреш слънцето, отколкото нея. Преди да заглъхне ехото на двете кремълски съвещания, бе замислено друго, още по-важно: пленумът на ЦК през юни 1963 година, посветен изключително на „въпросите на културата“ (Никита си нямаше по-големи грижи в своята занемарена неугледна държава)! И с хрущовски размах на пленума се канеха хиляди „работници“ от избраната област. Сега ми предстоеше по жегите цяла седмица да ходя и цяла седмица да дивея на тоя пленум, сякаш бях член на партията от „... година“, а не закоравял зек, а не писател през първите месеци на придобитата свобода. Моята клета слава започваше да ме въвлича в придворно-партийния кръг. Това вече опорочаваше биографията ми.

Наложи ми се да искам среща с Лебедев — да го увеща вам да ме лиши от високата чест да бъда поканен на пленума, да ме отърве от това. Така се видяхме за трети и последен път — в ЦК, на петия етаж на главното (Хрущовото) стълбище.

Молбата ми крайно го учуди, защото хората се натискаха за покани за тия срещи и пленуми, измолваха ги по телефона, по тях се пресмяташе кой колко тежи. Можех ли да му откажа направо? Разбира се, не. Мънках нещо за семейните си обстоятелства... И Твардовски по-късно ме порицаваше: „октябристите“ (Редколегията на сп. „Октябрь“. — Бел. пр.) ще сметнат, че са ви пренебрегнали, че цената ви пада; в никой случай не сте имали право да отказвате. Ами да, аз

вече не бях просто аз, моето подценяване водеше и до подценяване на „Новый мир“... От такава именно политика се състоеше литературата ни десетилетия наред.

Лебедев още веднъж ми обясни кое й е лошото на моята пиеса: нали в лагерите хората все пак и са се превъзпитавали, и са излизали от тях, а при мен това не личи. После (много важно!): тази пиеса ще засегне интелигенцията — излиза, че някои там са се нагаждали, някои са се борили за блага, а у нас сме свикнали да тачим свято паметта на загиналите в лагерите (откога, бе?!...). И неестественото при мен е, че нечестните побеждават, а честните са обречени на гибел. (Вече беше се разчуло за тая пиеса и дори Никита питал — каква е? Ако е по „Иван Денисович“, нека я поставят. Но Лебедев му казал: „Не, не бива.“ Вярно, що се отнасяше до мен, Лебедев трябваше да удари спирачка.) С голямо самочувствие Лебедев ме убеждаваше: „Ако Толстой живееше сега, а пишеше както по-рано (е, тоест против държавата) — той нямаше да е Толстой.“

Такъв бил тоя дружелюбен либерал, тоя интелигентен ангел, който направи цялото чудо с „Иван Денисович“. Доста дълго време прекарах в кабинета му — и все по-незначителен и банален започваше да ми се струва той. Невъзможно беше да си представя, че в тая изгладена главица ще има дори не собствена политическа програма, а макар и отделна мисъл, различна от партийната. Просто след XXII конгрес тиганът така се беше нажежил, че моята палачинка зацвъртя, нажежи се и взе да изглежда много апетитна. А като изстина, видя се, че е сурова и тежка за стомаха. И майстор-готвачът се уплаши, че като нищо може да яде пердах.

Той час по час вдигаше слушалката да си говори с важни чекисти (и все за дреболии, някакви закачки, нещо за футбола, будалкаха някого с една статия в „Комсомольская правда“), смееше се неприятно на къси тласъци, ситнеше в смеха си. Фотографираше ме до припадък, хвалеше се със свръхновата си си „Лайка“ от ФРГ за 550 рубли, „нали получихме награда за книгата“ (ставаше дума за Ленинската — за репортажа как Никита ходи в Америка). С гордост и готовност ми показваше тежките кадифени албуми, където под целулоидни листове се пазеха едрите му цветни снимки, по един албум за всяка разходка на Никита из чужбината: Иличов ту в одеждите на Нептун, ту жонглира с блюдо на главата; Аджубей и Сатюков са се долепили с палячовски

гримаси до статуята на богиня; Хрушчов целува прелестна бирманска девойка, Громико блаженства в самолетно кресло. Те наистина си живееха в най-щастливото общество на земята. (На всичко отгоре обработката на Лебедевите филми се извършваше от фотолабораторията на ЦК, а самият Лебедев през работно време само разглеждаше, сортираше и подреждаше негативите и снимките.)

В един албум на фона на същите книжни лавици, на който той току-що ме бе фотографирал, се усмихваха Шолохов и Михалков. Имаше място и за мен... Все пак Лебедев не подозираше колко жестоко се е излъгал в мен.

* * *

Но и аз се бях излъгал, когато си правех сметка, че ми остават две години или поне половин година до заключването на всички врати. Времето на моето печатане отлитна, преди изобщо да е започнало. На мазния В. Кожевников възложиха да опита доколко яко ме брани тронът. В една хубаво огладена статия той провери допуска ли се леко да ръфнс „Къщата на Матрьона“. Излезе, че можело. Излезе, че нито аз, нито дори Твардовски не разполагаме с никаква защита „горе“ (Лебедев вече беше се стреснал — за какво му е да се свързва чак дотам тясно с нас). Тогава започнаха да пускат втори, трети — първо да хулят разказите ми, след това и височайше-одобрената ми повест, — никой не се застъпи. Тогава взеха да се заяждат с „Денисович“ до идиотизъм: защо не съм бил изобразявал „тайните партийни събрания“ на затворниците в лагерите и защо Иван Денисович не се е вслушвал в думите им. А най-често използван коз стана, че той е повторение на Каратаев: примиренчество. (Да бяхте погледнали внимателно: заради какво се е озовал в армията Платон Каратаев? — нали брат му е трябвало да ходи войник, а не той? „Война и мир“, т. IV, ч. 1, гл. 12: „Платон разказа дълга история за това как влязъл в чужда гора да си насече трупи и го спипал пазачът, как го опердашили, съдили и изпратили войник.“ И какво стои зад тази „дълга история“? Сигурно и се е отбранявал? Май излиза, че Каратаев донякъде е хитрец и бунтар?)

Всъщност след лагерната дресировка тия нападки ни най-малко не ме засягаха, не ме ядосваха. Както се казва, за тях плачка, за мен — играчка. Напротив, в този печат значително повече ме смайваше и позореше предишната прекомерни възхвала. А сега бях напълно съгласен на реми: лайте си по малко, само не ме хапете, тогава и аз ще си кротувам. Реално погледнато, положението ми беше превъзходно: с ракетна скорост ме бяха приели в Съюза на писателите и по този начин ме отърваха от училището, което ми поглъщаше толкова време, за пръв път можех да ида да живея отвъд реката по време на пролетното пълноводие или в есенна гора — и да пиша; най-сетне, сега получавах разрешение да работя в специалните хранилища на Обществена библиотека — и сладострастно се нахвърлях на забранените книги. (Но тъй като няхах вяра на моето ново положение, си оставах политзатворник: в конспектите на онези книги вписвах, уж от свое име, в съветски дух неодобрителни бележки: та ако ненадейно ме претърсят, да не докажат, че съчувствам на вредните автори. Защото ако Хрушчов утре вземе, че умре — какво става с мен? Всичко се крепи само на Хрушча.) Направо грехота беше да се сърдя, че не ме печатат, щом не ми пречат да пиша — какво още искам? Свободен съм — и пиша, какво още да искам?

Уголемиха се денонощията, уголемиха се месеците, аз започнах да пиша неимоверно много наведнъж — четири големи произведения: събирах материали за „Архипелага“ (бяха известили за мен зековете в цялата страна и зековете ми носеха записани или устни спомени), за заветния ми главен роман за революцията от 17-а година (условно „Р-17“), захванах „Ракова болница“, а от „Първият кръг“ намислих да изцеждам глави за ненадейна публикация, ако има сгода.

Да мълча! Да мълча — ми се струваше най-силното в моето положение. Но не е толкоз лесно да мълчиш, когато си свързан с благожелателна редакция. Все пак занасях така от време на време по нещо, за да ми е чиста съвестта — да не изтъквам възможностите. Веднъж занесох няколко глави от старата ми повест в стихове „Пътечици“ (също преиначена и смекчена), Твардовски с основание я отхвърли. „Разбирам — каза ми той, — в лагера човек все трябва да пише нещо, инак ще затъпее. Но...“ Той се тревожеше няма ли да се обидя. Успокоих го: „Александър Трифонович! Дори десет мои

произведения да отхвърлите поред, все едно, и единайсетото пак на вас ще донеса.“

Грейна, остана сърдечно доволен. А моето обещание излезе пророческо: не чак десет, но горе-долу толкова трябваше да мунося, преди да стане ясно, че той е загубил правата си върху мен.

През пролетта на 1963-та написах за списанието разказ, който вътрешно можех да не пиша: „В интерес на работата“. Той като че ли беше и достатъчно истински, и в същото време в тежката обстановка след кремълската среща ми изглеждаше, че става за печат. Но го писах с доста мъка (сигурен признак за несполука) и излезе повърхностен. Независимо от това в „Новый мир“ го посрещнаха с голямо одобрение, този път дори единодушно (лош признак!). А всичко се дължеше само на това, че той заздравяваше позициите на списанието: ето, с въвеждането ми в литературата те не са допускали идеологическа грешка.

Списанието дотам бе стигнало с правата си върху мен, че през лятото, докато ме нямало, Закс без мое знание отстъпил на цензурата от моя разказ няколко остри израза (като стачката, която студентите искат да организират). Това беше техен похват с мнозина автори: трябва да се спасява книжката! списанието трябва да оцелее! И ако при това страда линията на автора — чудо голямо... Когато се върнах в Москва, много им се разсърдих. Твардовски застана на страната на Закс. Те просто не проумяваха какво толкова принципиалнича. Голяма работа, че пооскубали разказа! Ние, авторите на „Новый мир“, сме родени от списанието и трябва да правим жертви за него.

Неприятен спомен имам от печатането на тоя разказ, макар че на фона на общото затягане дори той предизвика голям брой възбудени отзвучи. В този разказ започнах да се свличам от моята позиция, бяха се появили струйки на нагаждачество.

Чак след време разбрах и си наложих, че и към приятелски настроения към мен „Новый мир“ трябва да се отнасям с нормалната противоначалническа хитрост: да не им се навирам много в очите, първо да разузнавам накъде вървят работите. По време на това мое идване, през юли 1963 година, докато аз се ядосвах заради цензурните намеси, А. Т. напразно се опитваше да ми предаде радостта си:

— Говорим за вълка, а той — в кошарата, за вас стана дума там!

Казвам „радост“, но той биваше радостен по различен начин: чист и светъл, когато е освободен от слабостта си, а тоя път — с мътни очи, полумъртъв, будеше жалост (само два-три дена преди това с лекарствен удар бяха го изскубнали от запоя, за да го закарат в ЦК при Иличов). А на всичко отгоре пушеше, пушеше, без да се жали! Радостта на А. Т. тоя път се дължеше на това, че на заседанието при Иличов усетил някакъв „нов полъх“, доловил някакви „стоплящи лъчи“. (А това беше просто поредното кълчене на агитпропа, маневра. Но в безправния унизителен живот на главен редактор на изпаднало в немилост списание и при искреното блъскане на сърцето в червената книжка в левия вътрешен джоб Твардовски беше обречен да пада духом и да се запива от едно нелюбезно телефонно обаждане на второстепенен чекистки инструктор и да разцъфтява, щом зърне кривата усмивка на завеждащия отдел „Култура“.)

Та ето какво станало там, на Стария площад. „Подработваб“ се съставът на съветската делегация за Ленинград, за симпозиума на КОМЕСКО (Европейската асоциация на писателите) за съдбините на романа и А. Т. можал да издейства аз да бъда включен в тази делегация. (А Иличов му отстъпил, защото за симпозиума бил нужен декор.)

Още преди той да си довърши приказката, вече бях разбрал: за нищо на света няма да ида! Ето от какви панаирджийски мероприятия се състои животът на писателя на повърхността... Евтин начин бяха измислили те за показването ми на Европа (а и каква ти Европа се бе събрала под крилата на Вигорели!): в състава на делегация, разбира се, единодушна — а всяко отклонение от единодушието ще бъде не само измяна към родината, но и предателство спрямо „Новый мир“. Да кажа каквото мисля, наистина е невъзможно. И рано. А да ида, за да ме показват като маймуна, е позор. След като бях върнал с празни ръце толкова западни кореспонденти, трябваше да продължавам линията си и занапред.

— Излишно сте се трепали, Александър Трифонич. Мен съвсем не ме влече натам, а и няма какво да правя: наскоро се върнах от Ленинград, не съм свикнал да миткам.

Тук именно минаваше между нас чертата, непрекръсната през всичките години на литературната ни близост: никога не можахме истински да разберем и приемем какво мисли другият. (Поради

потайността на моята работа и моите цели той особено не можеше да ме разбере.)

А. Т. се засегна. (Колко е засегнат, той обикновено показваше не отведнъж, но после непрекъснато се връщаше към тази обида. Както впрочем и аз.)

— Задачата ми беше — да отстоя справедливостта. А вие можете да откажете, ако искате. Но интересите на съветската литература налагат да бъдете там.

Аз да не би да съм полагал клетва за вярност към нея?

Случи се там и Виктор Некрасов, неотдавна жигосан на мартенската „среща“ и от няколко месеца под партийно следствие в Киев — и той, той също ме увещавахе... да съм заминел!

Дори и на него толкова неща още не му бяха ясни и не можех да му ги обясня...

Дружният вътрешен порив ги теглеше и двамата към ресторанта, а аз по-скоро щях да пукна, отколкото да прекрача този праг. Без да сме намислили какво ще правим, поехме отначало към Страстной булевард (така го наричат още — бившия Нарискински — инак самия Страстной болшевиките го унищожиха напълно). Тогава забелязах колко неумело и плашливо прекосяваше А. Т. платното на улицата („Много са опасни тия московски кръстовища“). Нали беше отвикнал да се движи по улиците другояче освен с автомобил... А автомобилният пътник не може, не е способен да разбере пешеходеца дори и на симпозиум. А. Т. започна да ни говори, че симпозиумът, разбира се, ще е празна работа: няма, романи, за които да ти се ще да спориш; и изобщо роман сега няма; и „в наше време романът дори надали е възможен“. (Вече бе започната „Ракова болница“, преди една година бе завършен „Кръгът“, но не знаех в какъв вид да го предлага на Твардовски. И тъй, с вързани ръце и запушена уста ще трябва да седя на симпозиума и да слушам стоустото: романът умря! мина му времето на романа! не може да има роман!...)

С тъга говореше А. Т. и за това, че на Запад добре го познават като прогресивен издател, но не го познават като поет. „Ами да, при мен стихът е мерен и има съдържание...“ (Ама не беше в модернизма работата, а в това как да се преведе руската душевност, селяшкото, земното в най-хубавите стихотворения на А. Т.) „Вярно, моите «Зидари» обиколиха цяла Европа“ — утешаваше се той.

Всичко вървеше наопаки: и партийното следствие в Киев, и моето упорство — и те двамата се отскубнаха от мен и тръгнаха да пият лимонада. Изпроводих ги като пропаднали хора: векът е толкова забързан, а те не знаят къде да си даяват времето.

Но работата не свърши с това: по-късно ми се наложи заради този симпозиум да забягна от къщи с велосипед, без да си оставя адреса. Както навремето директорът ме викаше в училището, така сега ме привикваше управата на съюза с телеграми и вестonosци: да съм заминел и толкоз. Но не ме намериха.

(А Твардовски добре използвал този симпозиум: после ги закарали в Пицунда, на Хрущовата вила, и Лебедев му направил добра услуга: нагласил рецитиране на „Тьоркин на онзи свят“. Чужденците се зверили, Хрущов се смял — е, значи разрешено е, пробутали го (Тарикатът Аджубей пръв я отпечата, само че с такова встъпление: колко красиво слушал Шолохов поемата (!?...)) Съвсем по аджубеевски: хем и с едните, и с другите да е добре, хем: като не си писал нищо свое от 30 години, ще слушаш...).

След „Тьоркин на онзи свят“, който бе втасвал (и превтаса) 9 години в готов вид и девет години бе връзвал ръцете на Твардовски, сега сякаш бяха готови за риск. И през есента на 1963 година подбрах четири глави от „Кръга“ и ги предложих на „Новъш мир“ за проба, под формата на „откъс“.

Отказаха се. Защото е „откъс“ ли? Не само. Пак — затворническата тема... (Нали е „изчерпана“? и като че ли „преорана“?)

Междувременно трябваше да поместят списъка на заглавията за идната година. Предложих им повестта „Ракова болница“, вече я пиша. Да, но заглавието не им хареса! — първо, намирисвало на символ; но дори и без символа — „само по себе си звучи страшно, не може да мине“.

Със своята решителност да преименува всичко донесено в „Новый мир“ Твардовски веднага отсече: „Болни и лекари“. Да се включи в списъка на предстоящите публикации.

Бебешка кашичка, размазана по чинията! Болни и лекари!... Отказах. Точно намереното заглавие на книга, дори на разказ — никак не е случайно, то е част от душата и същността, то има кръвна връзка и да смениш заглавието, значи да нараниш произведението. Ако

повестта на Залигин получава аморфното заглавие „Край Иртиш“, ако „Живият“ на Можаяев (колко дълбоко! колко важно!) се преправя на „Из живота на Фьодор Кузкин“ — увреждането е непоправимо. Но А. Т. никога не приемаше това, смяташе го за дреболия, а редакционните ласкатели и сладкодумните му приятели дори бяха му внушили, че той великолепно преименова, от пръв поглед. Даваше по-незабележими, по-неизразителни заглавия, надявайки се, че така по-лесно ще ги прокара през цензурата — и вярно, прокарваше ги.

Не се спазарихме и „Ракова болница“ не влезе в обещанията на списанието за 1964 година. За сметка на това списанието се зае да ми издейства Ленинска награда. Само преди година всички килими бяха постлани, сега вече беше по-сложно. (След още две години на всички ще им стане ясно, че това е груба политическа грешка, оскърбяване на Лениновото име и на самата институция на наградите.)

А. Т. взе много присърце тая борба и всяко лисиче извъртане на Аджубей, който се изказваше ту така, ту иначе. Наистина през първия тур А. Т. не беше на крака, победата бе спечелена без него. За сметка на това във втория той се зае настойчиво, пресмяташе вътрешнокомитетските тънкости (за кого да гласува, за да събере повече привърженици за себе си). В секция „Литература“ гласовете се разделили далеч не случайно, а дори пророчески: за „Иван Денисович“ гласували всички от националностите и Твардовски, против — всички останали руснаци. Но според статута се вземали под внимание и резултатите от гласуването в секциите „Драматургия“ и „Кино“, а там мнозинството се оказало „за“. И тъй в списъка за тайното гласуване „Иван Денисович“ влязъл против гласовете на „руските“ писатели! Този успех много разтревожи враговете ми и на пленарното заседание първият секретар на ЦК на комсомола Павлов пуснал клевета срещу мен — първата и все още най-безобидната от поредицата клевети: заявил, че съм бил лежал в лагера не по политическо дело, а по криминално. Твардовски, макар и да извикал „не е вярно“, бил зашеметен: ами ако излезе вярно? Това е показателно: вече над две години с него в редакцията се целувахме при срещи и раздели, но толкова непреодолима оставаше дистанцията или разликата в постове помежду ни, че у него не бе възникнало желание да ме попита, а у мен повод да му разкажа — как е станало хвърлянето ми в затвора. (И изобщо нито един епизод от затворническо-лагерния ми

живот, от ония, които разказвах наляво и надясно на всеки срещнат, нито дори от фронтовашкия — нито веднъж не беше се случило да му разкажа. А той на мен, макар и да го подпитвах, не ми разказваше за интернирането на семейството му, което много ме интересуваше, а само епизоди от литературно-сановническият, придворния живот: как Хрущов възложил на петима поети и петима композитори да съчинят новия химн; за случки в правителствения санаториум, за ходовете на главните редактори на „Правда“, „Известия“ и „Октябрь“ и за ответните ходове на самия А. Т. — обикновено флегматични, но винаги пълни с достойнство.) Сега той за едно денонощие, по моя препоръка, получи от Военната колегия на Върховния съд препис на съдебното заключение за реабилитирането ми. (Във века на връхлетялата ни свобода тези документи би трябвало, естествено, да се публикуват в сборници, но те бяха поверителни дори за самите реабилитирани и пътя към тях научих случайно, покрай срещата ми с Военната колегия.) На другия ден Твардовски успял ефектно да прочете това заключение на заседанието на ленинския комитет преди тайното гласуване. Прозвучало, че аз съм противник на „култа към личността“ и на фалшивата ни литература още от годините на войната. На секретаря на ЦК на ВЛКСМ му се наложило да стане и да се извини. Но машината вече беше задействана. Сутрешната „Правда“ два часа преди гласуването обяви: според високата взискателност, която дотогава, оказва се, била проявявана към ленинските награди, повестта за един лагерен ден, разбира се, не я заслужава. Преди самото тайно гласуване на всичко отгоре задължили партийната група вътре в самия комитет да гласува против моята кандидатура. (И все едно, разказваше ми Твардовски: никой не събрал достатъчно гласове. Свикали комитета повторно, пристигнал Иличов и им наредил да гласуват още веднъж в негово присъствие — да гласуват за „Тронка“ на Гончар. Вече нееднократен лауреат и член на самия комитет, Гончар седял до урната и безсрамно наблюдавал тайното гласуване.)

Още тогава, през април 1964-та, в Москва се заговори, че тази история с гласуването е била „репетиция на преврата“ срещу Никита: ще съумее ли, или няма да съумее апаратът да отклони една книга, одобрена от Първия. За 40 години никой не се бил осмелявал да направи такова нещо. Но ето че се осмелиха — и сполучиха. Това им даваше надежда, че и Първият не е много устойчив.

Над статията в „Правда“ в новия си кабинет (сградата на бившите килии на Страстной манастир) заранта, преди последното гласуване, Твардовски седеше съвсем съсипан, като над телеграма за смъртта на баща му. „Das ist alles“ — посрещна ме той, не знам защо на немски, и това ме бодна с приликата си с Чеховото „Ich sterbe“: нито една дума на чужд език не съм чувал от А. Т. нито преди, нито след това. Ленинската награда, за която Твардовски се сражаваше, без да се жали (и чудно нещо — дори не се запи покрай поражението си), беше като престиж за списанието, нещо като орден, забоден на синкавата му корица. (Точно такова бе отражението. След като ми отказаха наградата, оплакваше ми се после А. Т., положението на списанието станало съвсем непоносимо, в цензурата се заяждали за всяка дреболия. И за да не закъснява безнадеждно списанието, налагало се да правят отстъпки.) Когато ми отказаха, той напираше (впрочем не за пръв и не за последен път) демонстративно да напусне — тоя път комитетата по наградите. Но съредакторите и близките му го увещаваха, че задачата му е да пази и ръководи списанието. И наистина поводът не си струваше.

Аз самият не знаех какво искам. Получаването на наградата си имаше своите плюсове — затвърдяването на положението ми. Но минусите бяха повече и най-важният от тях: затвърдяване на положението — а за какво? Нали все едно това не би ми помогнало да отпечатам моите произведения. „Затвърдяването на положението“ ме задължаваше да проявявам верноподаничество и благодарност, тоест да не вадя от бюрото си неблагоприятни произведения, а то само с такива бе пълно.

През същата зима довърших олекотения за редакцията и за читателите роман „В първия кръг“ (Кръг 87). Той че беше олекотен, беше, но рискът да го покажа бе почти същият както преди две години с „Иван Денисович“: прекрачваше се една черта, която никой не бе преминавал дотогава. Колко ли ще му секне дъхът на Твардовски? — дали не дотам, че той също да се превърне в мой противник? Във всеки случай през тия зимни месеци, докато той се бореше за наградата, не му пречех в неговата борба и не му показвах обещания „Кръг“. През пролетта дойде ред Твардовски да чете романа ми. Но как през това време да го откъсна от главните му противосъветници и преди всичко — от Дементиев? Искаше ми се А. Т. да си изгради

собствено мнение за романа. Казах му: „Александър Трифонич! Романът е готов. Но какво е за писателя да даде в редакция романа си, ако за цял живот той се кани да напише само два? Все едно че син женя. Я елате на такава сватба при мен в Рязан.“

И той се съгласи, дори с удоволствие. Това като че ли беше уникален случай в редакторския му живот.

В Рязан тъкмо по великденската нощ (но А. Т. надали помнеше за нея) го посрещнахме колкото може по-разкошно — със собствения ни „Москвич“. Но той се поизмъчи, докато влезе в тази малка (за неговата фигура наистина малка) кола: покрай положението си не беше свикнал да се вози на нещо по-долу от „Волга“. А и беше пристигнал като обикновен пътник с местния влак, сам си купил билет в Кръглата кула, не чрез депутатската стая — може би от смоленските си юношески години не беше пътувал така.

Още по време на първата вечеря А. Т. тактично ме подготвяше, че всеки писател има слаби произведения, че това трябва да се възприема спокойно. От другата заран започна да чете не много грабнат, но от закуската до обeda набра скорост, забравяше да пуши, едва ли не подскачаше по време на четенето. Отбивах се при него уж случайно, сверявах настроението му с номера на главата. Той ставаше иззад бюрото: „Браво!“, и веднага се коригираше: „Нищо не съм казал!“ (тоест не обещава окончателната оценка да е същата). Както аз разбирам работата, той трябваше да е трезвен, докато не я привърши, но гостоприемството ме задължаваше да сложа на трапезата и коняк, и водка. От това той бързо престана да се владее, очите му станаха диви, побеляха, започна да говори на висок глас. Поиска да идем до пощата, да се обадел в Москва (те с жена си водеха преговори за купуването на нова вила); пощата беше на четиристотин метра, а дотам и обратно вървахме два часа: А. Т. през минута се спираше, преграждаше тротоара и колкото и да го подканвах да върви или да говори по-тихо, гръмогласно си изплакваше болката: че човек на никого нищо не е длъжен; че „началствата изпитват трогателна обич към самите себе си“; за маршал Конев (виждал съм го в редакцията цивилно облечен — възтъп среден колхозен бригадир), който във вид на похвала казал на Твардовски, че би го направил от полковник от запаса генерал-майор; и за тайнствеността на московската комисия по адресната регистрация, която решава кой да живее, кой да не живее; и за тайните места

(острови в Северно море) за тайно интерниране на инвалидите от войната (за пръв път от Твардовски го чух, не се съмнявам в достоверността; умонепостижимо е за всички освен за съветските хора: тия бивши герои и тия жертви, които ни донесоха победата, да се изхвърлят, за да не развалят с чуканите си стройния вид на съветския живот и да не си търсят прекалено гръмогласно правата); и за това как Брежнев станал „жертва на култа“ (изпатил си от Сталин, задето в Кишинев си присвоил градската градина, да си строи резиденция); и за това, че несправедливо се плащат стихосбирките — масовите издания по-зле, отколкото немасовите (забелязвал съм, че той внимателно преглеждаше калкулациите и удръжките по своите издания, а след като похвалеше изданието, добавяше „пък и парите не са малко“, но не алчно, а с добродушната гордост на труженик, както селянинът се завръща от пазара); и за Булгаков („блестящ, лек“); и за Леонов („него го разду, прекомерно го възвиси Горки“); за Маяковски („остроумието му е плоско; не е национален, макар и да се беше изпраксал в пародирането на църковнославянските думи; не заслужава площад до Пушкиновия“).

Същата вечер се опитах да му обясня, че единият му заместник е нищожен, а другият — враждебен към начинанията му, лице от съвсем друг лагер. А. Т. изобщо не се съгласи. „Дементиев много еволюира през последните десет години.“ „Абе как ще е еволюирал, щом като с пяна на уста беше против «Иван Денисович»?“ „Той много е патил...“ Но изобщо А. Т. се издаде, че мечтаел да има „първо лице“ в редакцията — такъв знаещ и решителен заместник, който безпогрешно да се оправя и сам. (Това бъдещо „първо лице“ вече беше назначено в редакцията и вече се въздигаше — Лакшин.) Вторият ден от четенето премина изцяло с конячен съпровод, а когато се опитвахме да го съдържаме, А. Т. сам настояваше за „чашчица“. Завършваше деня пак с бяло-възбудени очи.

— Не, не вярвам да сте развалили романа във втората половина! — казваше той с надежда и страх.

След главата „Критерият на Спиридон“:

— Не, сега, в края, вече няма начин да го развалите!

След не знам кои си пак:

— Ужасен човек сте. Ако можех да дойда на власт, щях да ви тикна в затвора.

— Това, Александър Трифонич, си ме чака и при другите варианти.

— Но ако и мен не ме тикнат, ще ви нося колет. Ще живеете по-добре от Цезар Маркович. Дори бутилчица коняк...

— Там не приемат.

— Ама аз — една бутилчица на Волковой, една — на вас...

То че се шегуваше, шегуваше се, но затворническият въздух все повече влизаше и заразяваше белите му дробове.

След „Освобождаването на секретаря“:

— Утре ще имаме разговор в съвсем друга плоскост, отколкото предполагате: ще си говорим повече не за вас, а за мен.

(За ограничените му възможности ли?... за дълга на съвестта?... за това, как той усеща собствените си промени? Такъв разговор не се състоя и не знам какво е имал предвид Твардовски.)

Това настроение — че може би и на самия него няма да му се размине влизането в затвора (по-точно казано: жалното трепване на душата, както при Толстой на старини: а жалко е, че не съм полежал в затвора, на мен ми се пада...) — при това му гостуване на няколко пъти се прояви у него. Той и във влака беше чел книгата на Якубович-Мелшин „В света на отритнатите“, тя вече го е подготвяла. С голямо внимание се отнасяше към подробностите от живота зад решетките, с любопитство питаше: „А защо там си бръснат космите по срамните места?“ „А защо не дават да се внасят стъклени бутилки?“ По повод на една линия в романа каза: „Ако ни е писано да се изкачим на кладата, ще се изкачим, но поне да има за какво.“ Няколко пъти, вече загубил в конячените пари и добрия тон, и чувството за хумор, той се връщаше на обещанието си да ми носи колет в затвора, но и аз да съм му носел, ако не ме затворят. А надвечер на втория ден, когато в процеса на четенето арестуването на Инокентий ставаше неминуемо („губиш чувството си за защитеност“), а и след трите водни чаши старка той много се напи и настояваше да „играя“ с него „на лейтенант от МГБ“ (Министерство на държавната сигурност (1946–1953). — Бел. пр.), тоест: да му крещя и да го обвинявам, а той да ми стои мирно.

По много досаден начин четенето на романа преминаваше в начало на обикновен запой на А. Т. — и при това в дома на автор трезвеник! Но чувството за реална опасност растеше в него не от пиенето, а от романа.

Стана нужда да му помогна да се съблече и да си легне. Но скоро се събудихме от силен шум: А. Т. викаше и разговаряше, и то на различни гласове, изобразявайки няколко лица едновременно. Беше запалил всички лампи, които беше намерил в стаята (той изобщо обича в стаята да има повече светлина — „по-весело е“), и седеше край вече опразнената от бутилки маса само по долни гащи. Говореше жално. „Скоро ще си замина и ще умра.“ Ту ревеше: „Млък!! Стани!!“ — и скачаше сам пред себе си с изпънати край тялото ръце. Ту скръбно: „Дори и така да е, аз другояче не мога...“ (когато се решаваше да се качи на кладата заради убийствения ми роман!). Ту размишляваше: „Смоктуновски! Ама че шантаво фамилно име! Но Хамлет изигра по-добре от мен...“

Тогава влязох при него и поседяхме заедно към един час. Той запали цигара, постепенно лицето му омекваше, започна и да се смее. Скоро отново го настаних в леглото и той повече не се разлудя.

За третия ден бяха му останали вече малко глави, но той започна утрото с искането: „Вашият роман без водка не може да се чете!“ Когато довършваше главата „Не, не теб!“, на два пъти си изтрива сълзите: „Жал ми е за Симочка... Отивала е като на причастие... Аз бих я утешил...“ Изобщо на различни места от романа възприятието му беше не редакторско, а най-простодушно читателско. Смееше се на Прячников или размишляваше от името на Абакумов: „Ама наистина, такъв като Бобинин какво да го правиш?“ По повод на краймосковските вили и хладилници на съветските писатели: „Но там и честни писатели имаше. В края на краищата и аз имах вила.“

Той свърши четенето и тръгнахме да разгледаме рязанския Кремъл и да си говорим за романа. Обещаният разговор за самия А. Т. явно се бе просмукал до капка в нощния самодialog.

— И след като разполагате с такъв роман, сте могли да ходите и да събирате материали за следващия?

Аз: — Непременно трябва да има застъпване. Насред реката не можеш да се спреш, трябва да се завзема предмостов плацдарм.

Той: — Вярно. Защото свършиш, починеш си, седнеш да пишеш следващия и — ядец! не върви!

Твардовски хвалеше романа от различни страни и със силни изрази. Там имаше съждения на художник, много ласкателни за мен: „Енергията на изложението е от Достоевски... Здрава композиция,

истински роман... Велик роман... Няма излишни страници и дори редове... Хубава е иронията в автопортрета, при самолюбование човек не може да се изрисува... Опирайте се само на най-главните (тоест на класиците), но не се държете за тях като слепец за тояга, а вървите по свой път... такъв роман е цял един свят, 40–70 души, изцяло се потапяш в живота им, и какви хора са!...“ (хвалеше кратките, без размазаност описания на природата и времето). Но имаше и съждения на официален редактор. „Вътрешен оптимизъм... Отстояване нравствените устои“, и най-важното: „Написан е от партийни позиции (!)... ами да, в него не се осъжда Октомврийската революция... А в положението си на арестант бихте могли да стигнете дотам.“

Това „от партийни позиции“ (за моя роман!...) е много характерно. Това не беше цинична формулировка на редактор, който се кани да „прокара“ романа. Съвместяването на моя роман и на „партийните позиции“ беше искреният, вътрешният, единствено възможният път, без който той, поетът, но и комунистът, не би могъл да си постави за цел отпечатването на романа. А такава цел си беше поставил — и ми го заяви.

Вярно, помоли ме за някои промени, но много малки, предимно около Сталин: да махна главата „Етюд за великия живот“ (където излагах и се стараех психологически и с външни факти да докажа версията, че Сталин е сътрудничил с царската политическа полиция); и да не правя толкова уверено-точни подробностите от бита на монарха, в които не можех да съм сигурен. (А аз смятах: нека Сталин пожъне посевите на своята секретност. Живееше тайно — сега всеки има правото да пише за него всичко според представите си. В това се състои правото и задачата на художника: да даде своя картина, да зарази читателите.)

А изобщо за сталинските глави в романа той добре каза: биха могли и да се изхвърлят, но липсата им в романа би могла да се възприеме като „уплашил се е, дострашало го е, че няма да се справи“. За тях може дори да се допусне, че са до известна степен излишни, тоест свръх онова, което е необходимо за конструкцията на романа.

А Спиридон му се беше сторил прекалено коварен, хитър, нарисуван „донякъде с градски представи“. Отначало се учудих: нима не съм го описал както трябва? Но разбрах: толкова много лоши думи са казани от 20-те години насам за селяка, че Твардовски го жегва дори

ако не се говорят само хубави от край до край. Това вече е отглас, неволна идеализация.

Заранта на четвъртия ден неумело се опитахме да пресечем началото на запоя на А. Т. с това, че не му дадохме нищо да си разкара махмурлука — но гърлото му се стегна, на закуска не можа да сложи залък в уста. С детинска обиди и молба се усмихваше: „Вярно, ескимосите не пият за разкарване на махмурлука. Ама това тяхното живот ли е? Какво ниско развитие!“ Криво-ляво се съгласи да закуси с бира. Но на гарата се втурна нагоре по стълбището към ресторанта, изпи половинка водка почти без мезе и вече в блажено състояние зачака влака. Само повтаряше често: „Не мислете лоши работи за мен.“

От гледна точка на личната деликатност може би не трябваше да осветлявам всички тия подробности. Но тогава няма да се получи и представата за това с какви непостоянни, периодично изнемошаващи ръце се ръководеше „Новый мир“ — и с какво вибриращо огромно сърце.

И тъй замисълът ми — да спечеля Твардовски с романа си в отсъствието на Дементиев — май сполучи. Твардовски не само хвалеше романа — готвеше се да понесе заради него и страдания. Той дори ме подканваше на раздяла по-бързо да преработя сталинските глави и да му занеса окончателния вариант.

А това вече надхвърляше границите на моите очаквания. Не можех да повярвам, че „Кръг първи“ ще изскочи ни бял свят през 1964 година. Но тогава защо го давах на Твардовски?... какво исках? Май пак както с „Иван Денисович“: да прехвърля на неговия гръб отговорността за това произведение. За да знае той: има такова. А аз да не се упреквам, че нищо не съм направил за прокарването му. Но сега като че ли се въвличах в измамно безплодно губивреме и само се отклонявах от истинската работа.

След две седмици занесох на Твардовски романа с поправките. Като всички мои пещерни ръкописи и тоя беше отпечатан двустранно, без интервали и с малки полета. Тепърва трябваше да бъде преписан на машина, преди да си прави каквото и да било.

А. Т. ме посрещна у тях чистичък, по детски симпатичен, с кадифено якенце, направо да не повярваш, че изобщо пие, камо ли да си го представиш като мучащ бивол по долни гащи. Беше сам: жена му

бе заминала да разгледа отблизо новозакупената тия дни вила в Пахра (предишната си той бе дал на по-голямата си омъжена дъщеря).

А. Т. не само се беше съвзел от запоя, но бе изтрезнял и от възторзите си по повод на романа, бе настроен значително по-предпазливо: вече съкращаваше списъка на лицата, на които трябва да бъде даден за прочит. „АлГриг“ (Дементиев) беше, разбира се, първият читател.

— Той, естествено, ще е против — не пропуснах да го предупредя още веднъж. — Но нали вече е на шейсет години, бил е гонен — докога може да се свива?

— Той еволюира пред очите ми! — повтаряше А. Т.

Наистина в редакцията бързо влизаше под кожата на Твардовски Лакшин, неговото влияние през ония години беше противоположно на Дементиевото, те често се сдърпваха. По време на една от схватките Лакшин каза:

— И двамата с Александър Григориевич сме историци на литературата и трябва да разбираме, че същинската история на литературата сега се прави в „Новый мир“, а не в Института по история на световната литература.

Това бе добре казано (и през някои месеци точно така си беше.) Лакшин подкрепи „Кръга“.

Докато романът се преписваше на машина, Твардовски прибираше в сейфа всички екземпляри и зорко следеше те да се четат само от членовете на редакционната колегия (дори на редакторите на отдел „Проза“, на своите откоleshни неоценими бачкатори, не го даде за прочит!): сега най го беше страх романът да не тръгне от ръка на ръка, както бе станало с „Иван Денисович“.

Така се случи, че през трите дена на Великдена той чете у нас романа, а за обсъждането му редакционната колегия се събра на Възнесение, на 11 юни. Заседанието трая почти четири часа, самият А. Т. още при започването му го обяви за „полагане на клетва“. Той каза, че през всичките тия 40 дена романът е бил за него „неразделен душевен спътник“, че непрекъснато го обмисля, „съобразявайки се не само от гледната точка на вечността, но и от това как може да бъде прочетен от онези, от които зависи решението“. Като уязвими Твардовски посочи само подробностите от Сталиновия бит; освен това той искаше да „смекча резките антисталински характеристики“; да

съкратя „Съда над княз Игор“ „заради неговата литературност“. Изказването си завърши дори тържествено: „За нормативната критика този роман не само трябва да бъде сринат, но трябва да се заведе наказателно дело срещу автора. А ние кои сме? Ще се измъкнем ли от отговорност? Кой иска да формулира? Кой иска да скочи във водата?“

Така се оправда четенето на романа от Твардовски, „откъснато“ от заместниците му! „Най-първото обсъждане“, както каза А. Т., се провеждаше тук, в мое присъствие, и с такава тържествена покана го откри главният редактор. Още при влизането си на обсъждането се постарях да се ръкувам в такава последователност, че Дементиев да остане последен. Днес очаквах от него свирепа атака. Но той от самото начало, вместо да се излегне удобно на креслото, не знам защо, се намести на перваза на отворения прозорец. Откъм улицата нахлуваше шум. Твардовски не пропусна да му подметне:

— Какво, да не искаш после да ми кажеш: не чух за какво си приказвахте?

Дементиев продължи да седи там, с неудобно провесени крака:

— Горещо ми е.

Твардовски не мирясваше:

— А, значи разчиташ да хванеш пневмония. И после да се спотайваш в кревата колкото трябва?

На Дементиев му се наложи да слезе и да седне с всички. Беше толкова потиснат, че дори не се опита да отвърне на шегата с шегата. Той отдавна и правилно предчувстваше докъде ще ги доведе тази игра с тихия рязански автор.

А дебатите трябваше да започне Кондратович. Лицето на Кондратович сякаш беше пригодно към убедено изразяване на вече съществуващо, вече формулирано мнение. Тогава той умее и да говори с искрена развълнуваност, в захлас, като че ли е готов дори да умре за това мнение, толкова е верен на службата. Но не си представям лицето му, озарено от самостоятелно зреещо убеждение. Непоносимо би било за Кондратович да започне тия дебати, ако дългогодишното му общуване с цензурата не беше изравнило обонянието му с нейното. Както вътре във военния бинокъл вече се съдържа ъгломерната скала и се наслагва върху всичко видимо, така и очите на Кондратович постоянно виждаха деленията от червената линия на опасността.

Кондратович изрази радостта си, че „не е умрял жанрът на романа“, ето че той се движи. И все пак изръмжа тихичко за „подкопаването на основите“, „колкото по-голяма е художествената сила на изложението, толкова повече разобличенията прерастват в символ“ („Е — успокой го А. Т., — за комунистическата идея тук не става дума“). Но нали освободеният секретар не е просто конкретният парторг Степанов, това е символ! Кондратович предлагаше „да се изваждат карфиците на озлобеността“ от произведението тук и там, тия места са много на брой. Намери много „излишно“ дори в главата за Голяма Лубянка. Стреснало го, че лубянските стъпъла са се протрили за трийсет години, „значи пада сянка и върху Дзержински?“ — А заключението му беше „и така, и вака“, както за „Денисович“ навремето: „Да се напечата е невъзможно. Но и да не се напечата е морално невъзможно: как ще допуснем това произведение да си стои, а читателите да не го четат?“

Сложна задача им беше дал Главният! Мекото връхче на носовете им усещаше, че боцка, и правилно им подсказваше — не бива, а Главният ги подканваше: може! по тази диря!

След това говори мудният предпазлив видял и патил Закс. Той беше толкова уплашен, че дори обичайното му покорство пред Твардовски се свличаше. Започна оттам, че трябвало да четат втори път (тоест да спечелят време). Че се радва: всички разбират (ама Твардовски не разбираше! това му беше мъката, натам теглеше и намекваше) изключителната трудност на този случай. Че всъщност той нищо не предлага, а усеща. Усеща следното: не са нужни и не са интересни всички глави извън затвора, не е нужно това разпростиране върху обществото. И не е правилно, че по време на война на войника му било по-трудно, отколкото на кореспондента: и измежду кореспондентите сума бяха убити (и самият Закс беше работил в такъв вестник). И освен това го тревожи въпросът за секретната телефония. (Не го подведе цензорският му нюх! А Твардовски простодушно му възрази: „Ама това е напълно фантастично хрумване. Но е измислено много сполучливо!“) И не му харесвала сцената с Агния и цялото това християнство. И където героите философстват — също било зле. И необикновено пълен бил комплектът от заяжданици, сякаш авторът специално се е старал нищо да не пропусне. И нощта на Ройтман не му харесваше кой знае колко. (Това ми го каза после и насаме.)

Тогава ми се наложи да го прекъсна:

— Такава си ми е натурата. Аз не мога да подмина нито един важен въпрос. Например еврейският въпрос — за какво може да ми е нужен той? По-спокойно би било да го прескоча. Само че аз не мога.

Бяха свикнали с литература, която се плаши да засегне макар и един въпрос — и като хамут им претриваше вратовете литература, която се плашеше да пропусне макар и един въпрос.

А предложението си Закс формулира много дипломатично:

— Ако се изсилим, преди да му е дошло времето, ще погубим романа.

Той е з а романа, з а! — и затова трябва да го удушат още тук, в редакцията!

Но на А. Т. му бяха известни и тия редакционни поврати!

— Редно е да си съдържате страха! — назидателно каза той на Закс.

Лакшин говори много доброжелателно, но сега прехвърлям бележките си от обсъждането (с голяма скорост на пръстите ги водих по време на заседанието, само с това бях зает) и като си давам сметка колко набъбнаха тия ми очерци, но виждам кое би си струвало да взема оттам. Лакшин възприе линията на Твардовски — и за целия роман, и за сталинските глави, че без тях не може. Достатъчно беше обаче да каже именно в този дух, че публицистичната заостреност някак стърчи от основния пласт на романа — и Твардовски веднага го прекъсна:

— По-внимателно! Това са черти на стила му!

Все пак умееше той да е редактор!

Мариямов изказа няколко доброжелателни думи — присъедини се, похвали, възрази, че не вижда подкопаване на устоите.

— А какво мисли комисарят — попита Твардовски напрегнато. Толкова пъти по толкова ръкописи беше се съгласявал с тоя комисар, преди да си създаде свое мнение, а и именно заедно с него го създаваше! — а днес още с тона си го предупреждаваше, че на Дементиев ще му е трудно да спори.

Но Дементиев не се втурна в ръкопашната атака, която очаквах. Поради объркването си започна дори някак смутено:

— За конкретните подробности няма да говоря... Трудно ми е да се концентрирам... (На него ли, печения?!...) Когато дава съвети на такъв голям художник, човек рискува да изпадне в неудобно

положение... Публицистиката понякога е на ръба на памфлета, на фейлетона...

Твардовски: — А не се ли среща това и при Толстой?

Дементиев: — ...но е написано гигантски, разбира се... Сталинските глави да се сбият до една-единствена... Ако съществуваме на този свят, ако не сме се отказали да мислим и преживяваме — романът хвърля в съмнение и объркване... Горчива, тежка, съкрушителна правда... Когато имаш партийна книжка в джоба...

Твардовски: — И не само в джоба!

Дементиев: — ...започваш да влизаш в допир с нея (с книжката)... Тази правда оре толкова дълбоко, че обективно или субективно излиза извън рамките на култа към личността... Изкуството и литературата са огромна ценност, н о н е н а й — г о л я м а т а. (Разредката е моя. — А. С. Нима на редакцията на едно литературно списание диктатурата на пролетариата не му е по-свидна?) ...Започва да изглежда непонятно: за какво бе направена революцията? (Дойде на себе си! — изправи се в цял ръст! И тръгна в атака!...) По философската част липсват отговорите на автора: какво все пак да се прави! Само да сме почитени ли? (Подканваше ме да се подам от окопа до кръста!...)

Твардовски: — Това и Камю го казва. А пред себе си имаме руски роман.

Дементиев: — Достоевски и Толстой отговарят на поставените от тях въпроси, а Солженицин — не отговаря...

Твардовски: — Е, да — какво ще стане с доставките на месо и мляко, нали?...

Дементиев: — Засега мисля... Още нищо не разбирам...

И той не разбирал!... Пак залегна. Сложна задача им даде Главният!... Тъкмо тогава Мариямов и Закс си зашепнаха нещо, А. Т. измърмори: „Какво си шепнете там? Някоя маневра ли искате да измислите?“ Дементиев беше толкова развълнуван, че го взе за своя сметка: „Не си шепна...“

И още нещо смайващо подхвърли Дементиев:

— Не може ли авторът да се отнесе към хората и живота по-благо?

Тоя упрек после неведнъж ще ми го навират в очите: не сте добър, щом се отнасяте зле към герои като Русаков, Макаригин и Волковой, към грешките от нашето минало, към пороците на нашата Система. (Към нас те нали се отнасяха по-добре?) „Че той народа не обича!“ — възмущавах се на закритите семинари на агитаторите, когато ги насъскваха срещу мен през 1966 година.

Но още преди туй публично налагаха и мен, и Иван Денисович, и най-вече клетата ми Матрьона заради това, че сме „прекалено добрички“, „безогледно добрички“, че човек не може да е добър спрямо всички околни (виж, те спрямо нас и не бяха!), че добротата към злото само увеличавала злото в света. („Октябрь“ от глупост дълго хули „непротивленците“, като си мислеше, че ще засегне мен.)

А всичко заедно? А заедно това се нарича диалектика...

След членовете на редакцията думата получих аз и се учудих, че на някои членове на редакцията им се струва, че моят роман се отнася не до култа към личността, явление много разклонено и още неизкоренено, а до нашето общество, което оздравява пред очите ни, или до самите идеи на комунизма. Но случаят наистина е труден. Пред избор е поставена редакцията, не аз: аз вече съм си написал романа и няма какво да избирам. Но ако редакцията 2–3 пъти реши нещата в моя вреда, аз, да прощавате за нетактичността, ще ида в някое „Знамя“ или „Москва“.

Толкова нахален бях. Но щедролюбиво настроеният към мен Твардовски и сега не се засегна и не позволи на никого да се засегне, като заяви, че съм им направил комплимент: те стоят по-горе от онези списания.

С целия развой на обсъждането той изцеди съгласието за романа ми и сега с голямо удоволствие резюмира:

— Крайно ми е приятно, че за пръв път (?) никой не остана настрана: много съм умен, седя и си кротувам. (Тъкмо това се стараеха да правят всички!...) Сега покрай Шолоховите еполети забравяме, че неговият герой не е наш, герой, а партията при него е представена само от неприятни хора. Въпросът на „Тихият Дон“ е: какво коства на човека революцията. Въпросът на обсъждания роман е: какво коства на човека социализмът и може ли той да плати тази цена. Съдържанието на романа не противостои на социализма, а само липсва онази яснота, която бихме искали да съществува. „Войната“ тук е

дадена изчерпателно, ала „мирът“ — най-хубавото от онова, което го имаше през ония години — не е показан. Къде е историческото творчество на масите?... Скромното ми пожелание като читател е: о, ако поне като първи утринни лъчи се загатне и този живот! Да се озари крайчецът на небето само в онази степен, в която го допуска художникът...

Уви, там вече нямаше какво да озарявам. Смятах, че и бездруго съм им представил хоризонта прояснен.

А Твардовски в един от своите върхови редакторски мигове също не настояваше за нищо:

— Впрочем, ако Толстой беше стоял на платформата на РСДРП — нима щяхме да получим повече от него?

Пак през тия дни по настояване на Лакшин с мен бе сключен и договор за романа (страхливият Закс прежълтя, сгърчи се и успя да се измъкне по някакъв начин: да пробута на Твардовски постоянното си задължение да сложи един подпис). (Пак през тия дни и М. А. Лифшиц, ортодокс с дългогодишно много силно влияние върху Твардовски, даде писмена рецензия за моя роман. Тя беше предходник на ония облаци на критиката, които биха се струпали над романа, ако бъде напечатан, и може би донякъде разколеба Твардовски. Стана нужда да се браня писмено.)

Да беше в нормална страна — какво имаше да чакаме оттук нататък? Да се дава романът за набор и толкоз. А у нас решението на редакцията беше нула, нищо. Тепърва имаше да си блъскаме главите: ами сега накъде?

Но освен обичайното даване на цензурата за съсичане — какво друго можеше да измисли А. Т. Пак ли да покаже романа на същия онзи Лебедев? „Мисля — каза А. Т., — че ако на Лебедев му се привиди нещо в романа, няма да тръгне... Това и на него самия му е неизгодно...”

Лебедев, разбира се, не тръгна, но не тръгна и романът. Аз наивно си представях, че за схватката с китайците за тях всяко оръжие ще е добре дошло и ще им свършат много добра работа моите сталински глави, още повече че с хуленето на Сталин ще се нагърби не ЦК, а някакъв си писател. Но беше август 1964-та и Лебедев трябва да е усещал колко несигурна става почвата под краката на шефа му.

Сигурно вече много пъти се бе разкайвал, задето е опетнил реномето си покрай мен.

А. Т. му дал за проба само една четвърт от романа, като му казал: „Първа част. Над останалите работи.“

Така се случи, че А. Т. влезе в сблъсък с Лебедев заради Еренбург. Поликарпов (отдел „Култура“ на ЦК) и Лебедев искали с отхвърлянето на последната част на Еренбурговите мемоари да се нагърби Твардовски, тоест те да не бъдат „забранени от цензурата“, а „отхвърлени от редакцията“. А. Т. им отговорил с достойнство: „Не съм го аз правил и лауреат, и депутат, и борец за мир. Аз изобщо не съм негов поклонник. Но щом е и лауреат, и депутат, и световноизвестен, и е прехвърлил 70-те си години — значи трябва да се печата, каквото и да напише.“

Заради главите от моя роман раздразнението се засилило още повече. Лебедев ги обявил за клевета срещу съветския строй. А. Т. го помолил за обяснения. Лебедев отговорил с един-единствен пример: „Нима нашите министерства работеха нощем? И то така — на морски шах да играят...“. (Съвсем наскоро ми казаха, че Лебедев бил чекист... Като си направим сметка — по Сталиново време. Тогава, разбира се, не са играли на морски шах.) И му препоръчал: „Скрийте романа хубавичко, та никой да не го вижда.“ А. Т. му отговорил твърдо: „Владимир Семьонович, не мога да ви позная. Как се отнасяхме ние с вас доскоро към подобни рецензии и рецензенти?“ Лебедев: „Ех, ако знаехте кой сега е недоволен и съжалява, че «Иван Денисович» беше отпечатан!“

(От други източници, достоверно: Н. П. Хрушчова се оплакала на един генерал от запаса: „Ах, ако знаехте как си изпатихме заради Солженицин! А, не, повече няма да се месим!“)

Пък и не минава чудото два пъти по една и съща пътечка. Да коря ли Лебедев, задето ни заряза? Не е ли по-правилно да се чудя как първия път намери кураж? (След свалянето на Хрушчов при новата делба на баницата Лебедев загубва само длъжността си, но не бил изгонен от висшите кръгове и не изпаднал в мизерия. К. И. Чуковски го срещал в правителствения санаториум в Барвиха. Бившият „приближен болярин“ пишел някакви мемоари и казал на Чуковски, че опровергава всичките ми неточности за Сталиновия бит (бъзнали са го все пак моите глави). Освен това той ми честити Новата 1966 година с

писмо — и това ме смая, защото бях на ръба на ареста (а може той да не е знаел?). До него стигнали слухове, че сме се скарали с Твардовски, и той ме подканваше да се сдобрим. Много криво ми беше по онова време и аз не оцених неговия може би най-безкористен душевен порив. А после и с Твардовски близо година нямах никакъв допир. А неотдавна научих: през същата тази година, 1966-а, Лебедев умрял на не повече от петдесет години. На погребението на бившия всесилен съветник не дошъл никой от ЦК, никой от партията, никой от литературата — само Твардовски. Представям си едрата му широкогърбеста фигура, приведена над ковчега на дребничкия Лебедев.)

С това приключи засега „движението“ на „Кръга“. Наистина в обявата за 1965 година Твардовски посмя да съобщи, че аз „работя над голям роман за списанието“.

Исках да мълча и да пиша, исках да се въздържа от каквото и да било шаване на моите произведения — и самият не устисквах. Защото е трудно да прецениш същинския смисъл на обстановката и своята правилна линия: ами ако изтърва нещо? Така разнасях по няколко театъра „Свещ на вятъра“, но тази пиеса няма успех сред режисьорите. А през пролетта на 64-та в противоречие с предпазливата си тактика, просто по някакъв подтик, раздадох на няколко души моите „Ситнежи“ с условието, че могат да не ги крият, а „да ги дават на свестни хора“.

Тия „Ситнежи“, обратното, имаха голям успех. Те много бързо се разпространиха в стотици екземпляри, стигнаха до провинцията. Най-неочаквано за мен беше това, че откровената защита на вярата (а не бе ли тя доскоро в Русия толкова позорна, че нито едно писателско реноме не би я издържало?) бе сърдечно приета от интелигенцията, самиздат прекрасно поработи над разпространяването на „Ситнежите“ и очерта един добър изход за писател, когото властите са решили да забранят. Разпространяването на „Ситнежите“ бе толкова бурно, че само след половин година — през есента на 64-та, те бяха отпечатани в „Грани“, за което „Новый мир“ и аз научихме от писмото на една руска емигрантка.

За Твардовски това нелегално движение дори и на най-дребните ми (и вече отхвърлени от него!) неща беше болезнено неприятно: тук имаше и ревност, че нещо мое върви без неговото редакторско одобрение; и опасения, че това може да навреди на романа и изобщо на

легалната ми литература (с какво още можеше да ми се навреди?...). И ето как се променяше той или какви черти е имало в самия него: след като надмина себе си в усилията да лансира безнадеждния ми роман, той вече с погнуса ме попита по повод на един мой насила прочетен ситнеж (бяха го принудили в някаква компания в правителствения санаториум, той го чел едва ли не с отвращение — дори се разпространява не чрез него!):

— Творец — и с главна буква. Какво е туй?...

А новината, че „Ситнежите“ са публикувани в чужбина, бе за него гръмотевичен удар. Те с уплаха прочели в цензурния си справочник какво ужасно антисъветско списание е „Грани“. (Нали там не било написано какви статии за Достоевски, за Лоски се срещат в него...) Впрочем половин година се искаше, за да стигнат „Ситнежите“ до Европа — а за да се докладва за станалото нагоре по мудните ни инстанции и инстанциите да се сепнат — още 8 месеца...

А междувременно стана „малката октомврийска“ — катурнаха Никита. Това бяха тревожни дни. Такава форма на „просто преврат“ не бях очаквал, но за евентуална смърт на Хрущов се бях подготвил. Издигнат единствено от този човек — не се ли и крепях единствено на него? С неговото падане не трябваше ли да изгърмя и аз? Естествени опасения за един вечно гонен лагерник — та аз дори не можех да си въобразя цялата истинска сила на моята позиция. Беззвучен и бездеен преди свалянето на Хрущов, аз се канех сега да стана още по-беззвучен и по-бездеен. Първото, което ми хрумна, беше да ида веднага при Твардовски, на новата му вила. Аз бях настроен тревожно, той — бодро. Решението на пленума на ЦК бе за него задължително не само административно, но и морално. Щом пленумът на ЦК е сметнал за добре да свали Хрущов — значи наистина не е бивало да се търпят повече неговите експерименти. Преди две години А. Т. преливаше от възхищение, че начело стои „такъв човек“. Сега откриваше твърде обнадеждаващи страни в новото ръководство (с него „добре бяха разговаряли горе“). Пък и през последните месеци от Хрущовото управление животът на Твардовски беше станал непоносим. На моменти той просто не виждаше как ще може да съществува списанието. „Москва“ можеше да печата и Бунин (подкастрен), и Манделщам, и Вертински, „Новый мир“ — никого, нищо, и дори Булгаковият „Театрален роман“ две години бе спиран — „за да не се

оскърби МХАТ“. „Трябва ни верноподанически разказ от вас“ — тъжно ми казваше той, без изобщо да го иска.

Бях пристигнал с доста панически проект: да подменим романа с друг роман. Тоест аз да си взема от сейфа на списанието „Кръга“, който сега не е известен на никого освен на вече загубилия властта си Лебедев, а вместо него скоро да дам „Раковата болница“ и това ще се брои за „онзи роман“, само че преименуван от автора. Опасявах се, че всеки момент ще дойдат да проверят сейфа на „Новый мир“, ще изземат моя роман и двамата с Твардовски ще се сринем далеч в преизподнята. Сега вече смятах за голяма глупост това, че измъкнах романа от скривалището и го дадох за прочит в редакцията. Сега се щурах — как по-незабележимо да се долепя до земята и пак да се слея със сивия ѝ цвят. Само и само да си пиша тихо както преди, казал сбогом на всички издателства.

Но — още зле съм разбирал Твардовски, за да му предлагам такова авантюристично-лагерно начинание. Той твърде много уважаваше и списанието си, и поста си, за да действа по метода на криенето и подмяната. Пък и: какво да крием, след като в романа „няма нищо против идеята на комунизма“, както се бяхме съгласили на заседанието на редакцията?... Сега не биваше да давам заден ход: не сте си отваряли достатъчно очите! — това беше значително по-опасно!

А. Т. се страхуваше от друго, той още от лятото заканително ме подпитваше не върви ли романът от ръка на ръка. „Има слухове, че го четат“ — за всеки случай ме стряскаше той. Той би сметнал това за черно предателство от моя страна. На романа му бяха преградили всички пътища, може би дълги години той няма да получи никакво движение — но аз, авторът, не смеех на никого да го дам за прочит. Така разбираше А. Т. смисъла на договора ни с редакцията.

Впрочем, тъй като очаквах разправа, и на мен не ми беше до разпространяването.

Покрай катурването на Никита загубих един пълен комплект от всичко мое написано: това беше втората (от две) пълна сбирка, далеч от Москва. Бях дал на пазителя разрешение в случай на опасност да изгори всичко. Падането на Хрущов му се сторило (в затътената провинция няма как да прецениш) такава опасност: щом е станал преврат, ще започнат масови обиски и арести. И го изгорил. Впрочем

общо имаше по 3–4 преписа, само „Пирът на победителите“ — в два, и сега остана само единият в Москва.

А Хрущовото падане ме научи да спасявам произведенията си: нали всичките бяха тук, всичките можеха да бъдат удушени. През същия октомври със свито сърце (и успешно) изпратих „Първият кръг“ на Запад. Много ми олекна. Сега, ако щете, разстрелвайте ме!

Но в свалянето на Хрущов за мен имаше и едно малко облекчение — малко, призрачно, което щеше да проличи не тогава, значително по-късно, но го имаше: оттеглянето на Хрущов ме освобождаваше от един дълг на честта. Възнесен от Хрущов, по негово време не бях имал същинска свобода на действие, би трябвало да се държа благодарно спрямо него и Лебедев, макар това и да звучи смешно за един бивш зек — с елементарната човешка благодарност, която не може да бъде отменена от никоя политическа правота. Освободен сега от покровителството (а съществуваше ли то?), аз се освобождавах и от благодарността.

Вярвах, че ще дойдат по-добри времена и дори ми е писано да доживея до тях, че тепърва ще настъпи времето на пълната публичност. А засега си избирах пътя на дългогодишното мълчание и потайния труд. По възможност да не правя нито една обществена крачка, да се оставя да ме забравят (о, ако можеха да ме забравят!...). Никакви опити за печатане. А аз самият — да пиша, да пиша. Че лошо ли е това? Изглежда ми мъдра линия. А това беше самоунищожаване.

После половин година и в „Новый мир“ не стъпих — нямаше какво да правя там. Цялата зима 1964/65-а работата ми спореше, с пълен ход пишех „Архипелага“, материалът от зековете започна да секва. Пришпорвайки съдбата, наваксвайки пропуснатия половин век, аз се втурнах към Тамбовска област да събирам остатъците от сведения за селските въстаници, които вече самите им потомци и роднини заучено наричаха бандити.

Гоненията срещу мен като че ли не се засилиха. След като ми бяха запушили устата по Хрущово време, не ми натикваха парцала по-навътре.

И аз пак се разпасах, живеях като незастрашен: намислих да се преместя в Обнинск, близо до него си купих великолепна лятна виличка край р. Истия до село Рождество. Разкъсвах се да пиша и „Архипелага“, и да започна „Р-17“.

Впрочем новото ръководство изобщо се отличаваше с голяма предпазливост и много бавно решаваше или променяше каквото и да е. Чак през април 1965-а „агитпропът“, или как му викат, се сдоби с началник — Дьомичев. Но тъкмо тогава Твардовски беше в продължителен упадък, в болница и санаториум (чисто руски начин! от най-голямата безизходица, от напрежението и обидното си положение на издател той можеше за две, за три седмици, а тоя път и за два месеца да излезе по немислимата алкохолна ос на координатите в един свят, който не съществуваше за сътрудниците и служителите му, а за него беше напълно реален, и да се върне оттам, макар и с болно тяло, но с оздравяла душа). Чак през юли Твардовски за пръв път бил приет от Дьомичев. Срещата преминала доброжелателно и Дьомичев споменал, че би искал да види тоя Солженицин. Твардовски не знаел къде да ме търси и не обещал, но него ден мен ненадейно неудържимо ме затегли към „Новый мир“ — нека ми разправят, че нямало предаване на мислите и волите. Оттам А. Т. веднага се свърза по телефона и за другия ден, 17 юли, ми бе определена среща.

Почти цялата редакция седеше в кабинета. Отдавна не бях ги виждал всичките и ми се стори чуждо и скучно с тях. В главата ми бяха „Архипелагът“ и Тамбов от 1921 година, а те в един глас ми искаха „разказчета, които стават за печат“, като че ли „публикуването на нещичко“ мое след двегодишно прекъсване (и в знак на лоялност към новото ръководство) сега било „много важно“.

За тях и за лоялния „Новый мир“ — разбира се, да. А за мен едно „разказче, което става за печат“, би означавало опорочаване на името ми. Силата на положението ми беше в чистотата на моето име от сделки — и трябваше да го пазя, та ако ще и още десет години да мълча.

Освен туй всички те (подир Твардовски, наистина; това беше очевидно, как единодушно подкрепяха мнението на шефа си и по най-дребните въпроси) настояваха за утрешната среща да съм обръснел неотдавна пуснатата си брада. Аз, независимият и безпартиен руски писател, отивайки да се представя на началника на партийния агитпроп, трябвало (откъде накъде изобщо? защо?) непременно да приема онзи безлик вид, с който са свикнали в партийния апарат. И толкова сериозно ме убеждаваха в това, като че ли си нямаха по-важна работа в редакцията. Аз три-четири пъти се измъквах (разбира се, без

да споменавам за партийния апарат) — тогава взеха да настояват да не съм ходел с лекомислената си апашка риза, хем извадена над колана, а с черен костюм и вратовръзка — в най-голямата юлска жега! (Разбира се, тъй и не отидох.)

Опитах се да си поприказвам с А. Т. на четири очи, но нищо не излезе. Той беше възбуден и дори окрилен от това, че са разговаряли любезно с него, и възлагаше големи надежди на утрешната ми среща: че от нея щяло да се заздравя и моето положение, и новомировското.

А аз тръгнах за срещата с такава задача: да удължа колкото може повече съвместното съществуване в патова позиция. Аз ни най-малко не съм опасен за вас — затуй ме оставете на мира. Работя много бавно, почти нищо не съм написал освен онова, което е отпечатано или се редактира в момента. И в края на краищата аз съм математик и съм готов да се върна към тази си професия, след като литературата не ме изхранва.

Това беше отколешният привичен стил, лагерното „покриване на бялата“: и мина великолепно. Отначало много напрегнат и недоверчив, Дьомичев в хода на двучасовия разговор взе да проявява топло отношение към мен и изцяло ми повярва. В тихия му глас изобщо липсваше живо чувство, но към края то дори се появи — облекчение. Той беше крайно неугледен, а речта му — изтъркана.

Вече беше започнала да се проявява онази „клевета от трибуната“, която в откритото общество няма как да се приложи, защото обвиняемият винаги може да отговори, а в нашето закрито представлява безпогрешна и убийствена форма: печатът пази мълчание (това е за Запада, за да не се привлича вниманието към хайката), а на закрити събрания и инструктажи ораторите по обща команда произнасят многозначително и уверено какви ли не лъжи за негодния човек. А той не само че няма достъп на тези събрания и инструктажи — за отговор, но дълго време дори не знае къде и какво са говорили за него, само ненадейно усеща, че го загражда стена от глуха клевета.

Засега това бяха само наченките на тази клевета, още и формата не беше се открила, но вече бяха обявили, че съм изменил на родината, че съм бил в плен, че съм бил полицай. Да ги давам под съд? Но клеветниците бяха твърде много и заемаха официални постове.

Дьомичев ме гледаше строго-съчувствено, със съчувствено-осъждащо око (второто му не беше съвсем наред).

Понеже аз насочвах разговора, заех се да отговарям на вестникарската критика на „Къщата на Матрьона“. Какви са тия глупави журналистически упреци: защо не съм бил прескочил на 20 километра по-нататък да покажа заможен колхоз? (Критиците просто не бяха забелязали, аз споменавах „съседния председател“, който вдигнал колхоза си на крака чрез спекула с дървен материал — намек за същия този Горшков, когото критикът ми сочеше за пример.) — че аз не съм журналист, а учител и работя там, където са ме назначили. И освен това чак толкова мрачна ли е моята колхозна картина, щом като „Известия“, (От 30 март 1963 г.) подлагойки ме на унищожителна критика, сами потвърдиха, че не само Матрьониното село, но и цяла група колхози, и не през 1953-та, а след 10 години, още не ожънват толкова жито, колкото те самите посяват в земята? Великолепно селско стопанство — устройство за похабяване на зърно! Ами типът жена, безкористна, безплатно работеща ако ще за колхоза, ако ще за съседите си? — нима не искаме да видим безкористни всички?

Той все си мълчеше и аз му зададох един въпрос, който ге е редно да се задава от долу на горе:

— Съгласен ли сте с мен? Или искате да ми възразите?

Подканването беше твърде неочаквано, мнението още не беше избрано (а и не можеше да бъде избрано еднолично от него!), аргументите ми никак не се покриваха с установената при тях система от фрази и той запокити въпроса далеч настрана:

— Винаги ли разбирате какво пишете и заради какво?

Тихо!... То аз, естествено, винаги разбирам, достатъчно ме е покварила руската литературна традиция. Но е рано да го съобщавам. С предпазливи крачки вървя по хлъзгавото.

— Зависи в кои произведения. „В интерес на работата“ — да: да утвърдя ценността на вярата у младежта; да напомня, че комунизмът трябва да се гради първо в хората и чак тогава в камъните. „Кречетовка“ — с явната цел да докажа, че не някакъв ограничен брой закоренели злодеи са извършили злодейства, а могат да ги извършат най-чисти и хубави хора, и трябва да се борим със злото в себе си. (Впрочем Дъомичев малко по-късно каза, че не е чел нито „В интерес на работата“, нито „Кречетовка“ и не е подготвен за разговора с мен.) А в „Матрьона“ и „Денисович“ аз... просто съм вървял подир героите. Никаква цел не съм си поставял.

(Това място ще се окаже за него ключово в разговора. В няколко свои речи той ще разказва с едни и същи думи как ме бил притиснал до стената с въпроса защо пиша и аз не съм можал да измисля нищо друго, освен да повторя остарелия и вече негоден за соцреализма довод — „вървя подир героите“. А авторът трябва да ги води след себе си...)

Докато защитавах „Денисович“, гръмнах с втората цев по книжлето на Дяков (голям интелектуалец, вярно, ама защо не реди тухлички за социализма? защо за 5 години е свършил само за половин час женска работа — кастрил клони...) и по разказите на Г. Шелест (как любимият му герой е можел да взема хляб и храна, крадени от бачкаторите, и при това да конспектира Ленин?). Но поведението на Шелестовия стар комунист не се стори на Дьомичев осъдително, напротив, тъкмо тогава той с готовност ми възрази:

— А Иван Денисович не задига ли една порция каша в повече?

— Ама той си е Иван Денисович! Не е дорасъл интелектуално, не конспектира Ленин! Лагерът го е покварил! Ние го съжаляваме, задето се бори за едната дажба.

— Да — важно каза Дьомичев. — Би ни се искало той повече да слуша тамошните съзнателни хора, които биха могли да му дадат обяснение на ставащите събития...

(А къде беше ти с твоите обяснения, когато това ставаше? Какво ли щеше да стане с тая клета повест, ако на всичко отгоре бях обяснил кое как е?...)

Аз: — За обхващане на целия лагерен проблем се иска още една книга. Но (изразително) — не знам нужно ли е?

Той: — Не е нужно! Стига за лагерите! Това е тежко и неприятно.

Като повтарях, че за нищо написано не се разкайвам и отново бих написал всичко по същия начин, аз му втълпявах замисъла си: че работя много бавно и затова от време на време си мисля дали да не се върна към математиката (това той прие явно без тревога за родната ни литература); че съм много недоволен от произведенията си и често унищожавам написаното.

— Ще ви кажа съвсем нескромно: ще ми се моите произведения да живеят двайсет, трийсет и дори петдесет години.

Той ми прости тази нескромност и с топло чувство ми даде за пример Гогол, който изгорил втора част на „Мъртви души“.

— Ами да! И аз правя като него.

Много доволен остана.

— А колко време сте писали „Иван Денисович“?

— Няколко години — въздъхнах аз. — Не мога да ги пресметна.

Все очаквах въпрос за „Кръга“, който вече цяла година стоеше като затворник в сейфа на „Новый мир“. Очаквах въпрос и за отпечатаните на Запад „Ситнежи“. Но ръководителят на агитпропа, разбира се, не знаеше за тях.

На градуса на взаимната откровеност споделих с него творческите си задушежни планове: „Ракова болница“.

— Не е ли твърде мрачно заглавие?

— Засега е условно. Там ще се показва работата на лекарите. И душевното противопоставяне на смъртта. И казахи, и узбеци.

— А няма ли да е прекалено песимистично? — все пак се разтревожи той.

— Нее!

— А ние изобщо песимист ли сте или оптимист?

— Аз съм неизкореним оптимист, не го ли виждате по „Иван Денисович“?

И той ми изложи какво не бива да има и какво не иска партията в произведенията (много отчетливо, вече му беше готово в главата):

1) песимизъм; 2) очернителство; 3) тайни стрели.

(Смая ме колко точно бе изразено третото, все едно че ставаше дума тъкмо за мен. Ако можех да разбера кой от техните хора го беше формулирал?...)

„Тайните стрели“ ги подминах, а относно „очернителството“ поисках да уточня термина. Да речем, богучаровските селяни, които не пускат княгиня Мария да се евакуира (а те сигурно чакат да дойде Наполеон) — това очернителство на патриотичната война ли е или не?

Но май Дьомичев не беше чел тая книга, („Война и мир“. — Бел. пр.) спор не можа да стане. А разговорът вървеше все по-добре и по-добре.

— Харесва ми, че не сте се разсърдили на критиката и не сте се огорчили — вече с известна симпатия ми каза той. — Страхувах се, че сте озлобен.

— Аз и в най-тежките минути никога не съм се озлобявал.

По време на разговора той на няколко пъти ми сервира дори без нужда: „Вие сте силна личност“, „вие сте силен човек“, „към вас е приковано вниманието на цял свят“. „Ама недейте така! — учудвах се аз. — Преувеличавате!“ (Той наистина преувеличаваше: на Запад тогава почти не ме слагаха по-горе от политическата мода.)

— Приковано е — недоумяваше и той самият. — Съдбата си е направила такава шега с вас, ако мога така да се изразя.

Все по-предразположен към мен, той дори се зае да ме утешава:

— Не всички писатели ги признават приживе, дори в съветско време. Например Маяковски.

(Ама нали и аз искам същото! — нека не се закачаме взаимно, да отложим работата до вечността.)

— Виждам, че наистина сте много скромен човек. С Ремарк нямате нищо общо.

А, ето от какво ги било страх — от Ремарк!... А от руската литература вече са се отучили да се плашат. Ще съумеем ли да им върнем тоя навик?

Радостно потвърдих:

— С Ремарк — нищо общо.

Накрая с цялата си откровеност заслужих и неговата откровеност.

— Въпреки нашите успехи сме в тежко положение. Трябва да водим не само външна, но и вътрешна борба. Сред младежта се ширят нихилизъм, критиканство, а някои дейци (??) час по час я тласкат натам.

Но не и аз! Искрено възкликнах, че продължаващото равнодушие на младежта към общите и големите въпроси на живота ме възмущава.

Тогава стана ясно, че с него сме родени през една и съща година, и той ми предложи да си припомним нашата жертвена пламенна младост.

(Имаше, имаше такава, другари... Само че историята не се повтаря толкова унило, че пак... Тя все пак има вкус.)

И двамата останахме много доволни.

Не го молих нито да се отпечата сборникът с мои разкази, нито да ми помогне с пиесите. Главният резултат беше, че най-неочаквано, без усилие и подготовка, се закрепих при новите ръководители и сега известен брой години ще мога да пиша спокойно.

— Т е не получиха втори Пастернак! — изпроводи ме секретарят по агитацията.

Не, един среден инженер или математик от XX век никога няма да свикне с костенурските скорости, с които Старият площад (В няколко сгради на Стария площад (близо до Кремъл) е настанен ЦК на КПСС. — Бел. пр.) беше се нагодил да получава информация в собствения си апарат! Едва 9 месеца бяха се минали, откакто „Грани“ поместиха „Ситнежите“ — откъде ще знае Дьомичев?... Поликарпов беше се научил едва преди един месец, показвал ги на Твардовски и питал — мои ли са. Твардовски му отговорил, че е сигурен — повечето не са мои.

Нали Твардовски не беше ги виждал всичките — затуй е бил с и г у р е н, че не са мои! И толкова сигурен, че когато ме прашаше при Дьомичев, изобщо не се сети за тоя разговор, не ме предупреди, а аз щях да му кажа, че всичките са мои! Такава е номенклатурната логика: подчиненият (аз) не бива да знае всичко, което знае началникът (той). И подчиненият (аз) не може да е написал нещо такова, за което да не е поставен в известност началникът (той).

Но най-неочаквано А. Т. случайно научил, че списание „Семья и школа“ се кани да отпечата една част в родината ни. Той изпаднал, кажи-речи, в смут: нали бил гарантирал пред началствата, че „Ситнежите“ не са мои! На всичко отгоре го измъчвала ревността: нали никой друг (нито дори аз самият!) нямаше правата за публикация на мои произведения, а само „Новый мир“. А „Ситнежите“ той преди три години ги беше определил като „суров материал“ — за какво печатане може да става дума? И най-сетне, щом е станало такова ужасно нещастие, че те са отпечатани на Запад, значи в родината ни н и к о г а няма да бъдат публикувани! (Това възприемане на чуждестранните издания като безнадеждна загуба на произведението и унижение за автора беше присъщо на Твардовски през всичките години на нашето познанство. Със същата погнуса той се отнасяше и към самиздат. Признаваше само откритото официално печатане, което за авторите на неговото списание беше по-закрито, отколкото за всеки друг.)

И той незабавно започнал да ме вика. Сигурно и в другите издателства е така, но аз го знам по „Новый мир“ и не преставам да се учудвам: щом авторът сгази лука — го викат в неговата редакция!

Авторът очевидно се разглежда като намиращ се на държавна служба в неговото списание и както във всяка друга служба може да бъде изискан от началника си.

Но през тоя август не помогнали на Твардовски да ме издири и той заминал за Новосибирск (където, между другото, на една читателска конференция вече му изпратили бележка: „Вярно ли е, че Солженицин е служил в Гестапо?“).

Мога само пипнешком да преценявам какъв поврат се е готвел в нашата страна през август-септември 1965 година. Някой ден все ще доживеем до публична история и ще ни разкажат точно какво е било. Но с доста голяма увереност може да се каже, че се е подготвяло рязко връщане към сталинизма начело с „Железния Шурик“ Шелепин. Казват, че Шелепин бил предложил: икономиката и управлението да се стегнат по сталински — по този въпрос той като че ли спорел с Косигин, а че идеологията трябва да се стегне, тук изобщо нямало разногласия. Шелепин предлагал да се поклонят на Мао Дзедун: няма да им отхапе главата, за сметка на това ще има единство на силите. Сталинистите разсъждавали, че ако не настъпи връщане към Сталин, за какво изобщо са сваляли Хрушчов?... и кога друг път да опитват? През тоя август било свикано важно идеологическо съвещание и било разяснено: „борбата за мир“ си остава, но не бива да се разоръжават съветските хора (а непрекъснато да ги насъскват срещу Запада); да се повдига воинският дух, да се води борба срещу пацифизма; нашата генерална линия далеч не е съвместното съществуване; Сталиновата вина се състои единствено в отменяването на колективното ръководство и в незаконното репресиране на партийно-съветските кадри и в нищо друго; не трябва да се плашим от думата администриране, време е да възродим полезното понятие „враг на народа“; духът на Ждановите постановления за литературата е бил правилен; трябва да се поогледа списание „Новый мир“, защо толкова го хвали буржоазията. (Станало дума и за мен: че съм изопачил същинската картина на лагерния свят, където били страдали само комунистите, а враговете имало за какво да лежат.)

Всички крачки, замислени от шелепинци, си остават неизвестни. Но една крачка те успяха да направят: арестуването на Синявски и Даниел в началото на септември 1965 година. („Хиляда интелегенти“

— толкова си били наумили да арестуват в Москва помощниците на Семичастни.)

През това тревожно начало на септември ме завладя планът да изтегля романа си от „Новый мир“ — ще дойдат, ще отворят сейфа и... Рано подхванах цялата тази работа, трябва час по-скоро да мина в нелегалност и да се замаскирам с математиката.

На 6 септември бях у Твардовски на вилата му, въпреки че той беше се запил. С тежки стъпки слезе от втория етаж, по долна риза, с мътни очи. Дори и трезвен да беше, сега трудно щяхме да се разберем, а с пиян: той яхна главните си обиди, а останалото не виждаше, не чуваше, не възприемаше.

— Заради вас си слагам главата на дръвника, а вие...

Можех да го разбера: не бях му се разкривал, цялата мрежа на моите замисли, сметки и ходове бе скрита от него и пролича неочаквано.

В един объркан разговор, който не можеше да се концентрира около никоя ос, А. Т. ми се караше:

— че нямам право да действам самостоятелно, „без да се посъветвам“ (тоест без да поискам разрешението му);

— че не е трябвало да разрешавам „Ситнежите“ на „Семья и школа“;

— а освен това — за брадата! за брадата... Ама че му се беше набила тая брада. Клатеха се царства, хвърчеха глави, а той — за брадата... Впрочем сега, с пиянска откровеност, ми обясни:

— Казват, че така искате да се скриете...

— Кой го казва? Кого слушате?

— Не съм длъжен да ви отговарям... Казват: не току-тъй си е пуснал брада... Удобен начин да мине границата...

— Че с какво брадата ще ми помогне да мина границата?!

— Ами — като я обръснете, ще минете незабелязан.

Размазано пиянско присвиване на очите, заместващо многозначителността и досетливостта... Покрай това А. Т. ми издава и какво говорят в отдел „Култура“ на ЦК: че сигурно аз лично съм дал „Ситнежите“ на „Грани“.

Докривя ми. Не защото така говорят за мен в отдел „Култура“, а защото самият Твардовски е завладян от това и няма сили за съпротива.

Все пак криво-ляво си казах какво искам: да си прибера „Кръга“.
„За преправяне на синтаксиса“...

Не ми вярва.

Признавам си: не смятам техния сейф за сигурен.

Това му се струва дивотия — кое може да е по-сигурно от сейфа в едно официално съветско учреждение?! Макар и да съм автор, договорът ме е заробил и списанието има право да не ми даде романа. Още повече че настоявам да си взема и четирите екземпляра.

Но А. Т. е добър, вярва ми и колкото и да му е жал, обещава утре да се обади по телефона в редакцията — да ми го дадат.

Е, май всичко се оправи. Сега важното е да дочакам Железния Шурик да падне от власт! Рано си подадох главата... Рано...

На 7 септември от редакцията едвам измолвам да повикат Твардовски на телефона му във вилата. Гласът му е слаб, но смислен, не вчерашният. Той благо ме моли: не ги вземайте, недейте. При нас е сигурно, недейте! Добре, вземете три екземпляра, оставете един.

Все едно че майка изпровожда синовете си от къщи. Поне един ми оставете!...

Но аз съм като луд: всичките ми трябва! (Аз виждам по-добре! аз гледам по-надалеч! аз съм решил! Помня, че романът на Гросман е бил взет именно от новомировския сейф.) Тази моя суетливост! Вечно ме ръчка, под сторва ме да предвиждам с двайсет хода напред!

Вземам и четирите. Отпечатани с издателски размах, те издуват големия куфар, пречат ми дори да го заключа.

Да носех нещо друго, поверително, сега щях да се вардя, да се озъртам, да си заплитам дирите. Но нали това е явно произведение, подготвено за печат. Аз само го отнасям от застрашения „Новый мир“. Понесъл съм го всъщност дори не за да го крия.

Вярно, понесъл съм го към едно опасно важно жилище (на Теуш), където съвсем доскоро се пазеше главният ми архив — същият онзи, който през една новогодишна нощ докарах от Рязан. Но основната част от укриваното, цялото съкровище, неотдавна бях взел оттам, останаха второстепенните, полуявните неща като „Свещта“. И стопанинът на дома В. Л. Теуш, пенсионер, антропософ, понеже щял да прекара лятото извън Москва, предал всички тези остатъци на своя последовател антропософ, младия И. Зилберберг.

Има минути, когато разсъдъкът ни отслабва, побърква се. Когато излишното предвиждане се превръща в най-груба слепота, пресметливостта — в смут, волята — в безхарактерност. (Без такива провали нямаше да имаме равни на себе си.) Теуш — пенсионер, професор по математика — е напълно достоен човек, но, от друга страна, неакуратен, малко загубен, нестрог в конспирацията — качество, за което знаех, — обаче повече от три години някак му се разминаваше, нищо че стопанинът беше словоохотлив по телефона, пък и той самият беше написал криминален труд върху „Иван Денисович“ и дори дочухме, че трудът му вече се намирал в ЦК, — но, да чукна на дърво, беля не беше ставала. След като го знаех обаче що за човек е, аз, когато неотдавна вземах преносимото ковчеже — грамофона с архива си, не проверих съдържанието му, не направих тараш — действително ли само второстепенни неща се държат у Теуш открито. А той, нарушавайки уговорката ни, от време на време вадел да почете и препречете: ту „Пирът на победителите“ (последния екземпляр!), ту „Република на труда“, ту лагерните ми стихотворения, пак като по чудо — не някои други. И нито едно от тях поради своята небрежност не прибирал обратно! Като намерил после в мое отсъствие всичко това, той спокойно, без дори да ми съобщи, го изпратил за през лятото на младия си приятел Зилберберг.

И ето че сега домъкнах в жилището на Теуш — ама и аз намерих по-сигурно място от сейфа на „Новый мир“! — куфара с четирите екземпляра на „Кръга“. (Докато го влачех по московските улици, се чувствах като удушен, като съсипан: сигурно защото в гърба ми се забиваха прожекторите на бухалските очи.)

Направо ме досмешава, като се сетя колко си бях изгубил ума: бях решил по мъжки да се гмурна надълбоко и като хлапак повярвах на смешните уверения на Ю. Карякин, че м-много либералният му шеф Румянцев, сега главен редактор на „Правда“, се канел да публикува една-две безопасни глави от „Кръга“. И след като оставих у Теуш три екземпляра, помъкнах четвъртия за „Правда“. Бях обезумял.

Вечерта на 11 септември — в пролуката между арестите на Синявски и Даниел — гебистите (От ГБ (Государственная безопасность — рус.) — Държавна сигурност. Така след войната в бившия СССР започват да наричат служителите на тайната полиция. — Бел. пр.) едновременно дошли и у Теушови (взели „Кръга“), и

измежду всичките им приятели — именно у Зилберберг — за моя архив.

В последния миг, преди да започна да набирам дълбочина, в последния ми миг на повърхността — бях улучен!

Улучен.

Улучен...

РАНЕНИЯТ ЗВЯР

Оттогава още не са минали две години, пък и за 22 години — откак бях арестуван — чувството поизбледня, но по-тежко от оня арест преживях това ново крушение. Дори ареста понесох някак по-леко поради това, че ме прибраха от фронта, направо от боя; че бях на 26 години; че освен мен никакви мои готови произведения не погиваха (те просто не съществуваха); че се захващаше нещо интересно, дори увлекателно; и с вече съвсем смътно (но прозорливо) предчувствие — че именно чрез този арест ще съумея някак да повлияя върху съдбата на моята страна.

А провалът ми през септември 1965-а беше най-голямата беда през 47-те ми години живот. Няколко месеца го усещах като истинска физическа нездравяваща рана — с копие в гърдите, прободна и острието е заседнало, не може да се измъкне. И най-малкото ми помръдване (споменът за един или друг ред от конфискувания архив) ми причиняваше остра болка.

Най-тежкият удар се състоеше в това, бе бях изкарал пълното лагерно училище — а ето че се оказах глупав и незащитен. Че 18 години бях плел нелегалната си литература, проверявайки здравината на всяка нишка; от грешка с един човек можех да хлътна в трапа с всичко, което бях написал, но не хлътнах нито веднъж, не сгреших нито веднъж; толкова усилия бях положил за предпазни мерки, толкова жертви заради самото писане; замисълът ми изглеждаше грандиозен, след десетина години бих бил готов да изляза пред хората с всичко написано и в експлозията на тази литературна бомба никак не ми беше жал да изгоря и аз самият; но ето че едно подхлъзване на крака, един гаф — и целият замисъл, трудът на живота ми претърпя крушение. И не само трудът на живота ми, но и заветите на милионите загинали, на онези, които не дошепнаха, не доизхриптяха своето си на пода на лагерната барака — техните завети не изпълних, предадох, оказах се недостоеен. Писано ми било да изпълзя почти единствен, на мен

толкова се надяваха черепите на погребаните в лагерните братски могили — а аз рухнах, изпуснах от ръцете си надеждите им.

Непрекъснато нещо ме притиска. Близко до слънчевия сплит усещам гадене и не мога да определя какво е това: болест на душата или предчувствие за нова беда. Нетърпимо вътрешно парене. Изгаря ме — и нищо не помага. Продължителна сухота на гърлото. Напрежение, което не може да ми мине. Търсиш спасение в съня (както навремето в затвора): ще ми се да спя, да спя и да не ставам, да виждам безгрижни сънища! — но след няколко часа отпадат защитните прегради и парещият свредел те дърпа към реалността. Всеки ден да издирваш в себе си воля да ходиш изправен, да вършиш нещо, да работиш, като си даваш вид, че това е нужно и в ъ з м о ж н о за душата, а в действителност през всеки пет минути мисълта ти се отвлича: за какво, сега — за какво? Целият живот, който водиш, ти прилича на роля, изпълнявана от теб: нали си знаеш, че всъщност всичко се провали. Впечатление за спрял световен часовник. Мисли за самоубийство — за пръв път в живота ми и, надявам се, за последен. (Едно ме крепеше: че лентите ми вече бяха на Запад! Цялата предишна част от работата ми няма да се затрие!)

В такова състояние — наистина, с паузи към движение и просветление, изкарах три месеца. Импулсивно извършвах защитни действия — най-неотложните, най-ясните (понякога впрочем също погрешни), но не можех правилно да определя общото си положение и правилно да избирам постъпките си. Реално очаквах арест, почти всяка нощ. Вярно, за ареста си подготвих нова твърда линия: ще откажа да давам каквито и да било показания; ще ги обявя за недостойни да водят следствие и съд над руската литература; ще поискам лист „за саморъчни показания“ (според Наказателно-процесуалния кодекс имам това право) и ще напиша: „Съзнавайки отговорността си пред моите предходници във великата руска литература, не мога да призная и приема жандармския надзор над нея. Няма да отговарям на никакви въпроси на следствието или съда. Това е първата ми и последна декларация.“ (Къде ще се дянат, ще го подшият към делото!) По такъв начин бях готов ако ще за смърт, ако ще за безкрайно заточение. Но и в двата случая това щеше да е прекъсване на работата ми. А то вече настъпи, това прекъсване: провалът ме свари в разгара на работата над „Архипелага“. И безценните материали, и част от вече написаната

първа редакция бяха в единствен екземпляр и бяха атомно опасни. С помощта на верни приятели и с много предпазни мерки срещу проследяване всичко това ми се наложи да прехвърля в далечното Скривалище, но кога ли ще се върна пак към тази книга — не се знае.

Работата все едно беше спряла — дори още преди арестуването ми.

Известието за бедата ме настигна на два пъти, не наведнъж. Първо научих само за залавянето на романа — но и това ме жилна до стон: каква я свърших! не послушах Твардовски, взех си романа — и сам го погубих. Точно тогава ми съобщиха за арестуването на Синявски. Моят ли роман даваше по-малко поводи? Може би не са ме прибрали през тия две дена само защото не са ме намерили в моето Рождество? А какво е станало в рязанското ми жилище — не знаех, животът ми беше разпокъсан. Може би там вече са идвали!

Беше надвечер. На бърза ръка нахвърлях в автомобила някакви дрехи и каквото имах от ръкописите ми (в наше отсъствие, след един час, могат да дойдат и да претърсват) и поех по краймосковските пътища, заобикаляйки Москва, за вилата на Твардовски: да сколасам да му обадя, преди да са ме хванали.

Сега дори не разбирам защо откриването на романа ми се стори тогава катастрофа: още не знаех за главната катастрофа, а влизането на романа в Лубянка просто си беше „съдба на книгата“ според латинската поговорка — начало на нейното особено литературно движение. (Мисля, че те са идвали не за романа, това е било за тях допълнителен подарък, и на някого са дали орден заради него, и са ликували по инстанциите. И само годините ще покажат няма ли да им излезе солено това ликуване. Още нераздвижен, като ледник в планините, романът май беше по-безопасен за тях...)

Бедата сама не ходи — не ми стигна бензинът за последния километър и до писателското селище Пахра тръгнах с празна туба. Твардовски си беше вкъщи и разговаряше с майсторите, които потягаха стобора на новата му вила и местеха портата. Майсторите искаха голямо капаро. В тоя разговор се намесих и аз, повиках А. Т. настрана и му казах тихо:

— Лоши новини. Прибраха романа.

Той направо изтръпна:

— Оттам ли?

Той трябваше да си довърши разговора с майсторите, аз — да взема от Тендряков бензин и да докарам колата — през това време А. Т. успял да свикне с новата мисъл.

Нея вечер той се държа прекрасно, много по-добре от мен. Само преди седмица в същите тези стаи по един значително по-дребен случай той толкова се ядосваше, вълнуваше се, упрекваше ме — а сега, напротив, изобщо не ме упрекваше, макар и да бе излязъл прав. Днес той се държеше мъжествено, разсъдливо, дори не бързаше да ме попита къде и как е станало това, не бързаше и да го обсъжда. В мрачновато-замъчната си вила той запали съчки в камината и така седяхме.

Първият му порив беше — още утре той лично да обжалва пред Дьомичев. След час и след като обмисли положението — че най-добре ще е аз да сторя това.

Веднага седнах да пиша черновата на писмото — и като първа съвсем лека пукнатинка се очерта онова, което по-късно трябваше да зейне: А. Т. настояваше за най-меки и дори умоляващи изрази. Особено не допускаше да напиша „незаконно изземване“. А. Т. настояваше непременно да махна тази дума, защото техните действия не могат да са „незаконни“. Аз се съпротивлявах без желание. (На другия ден в Москва той и по телефона допълнително провери — сменил ли съм думата. За мой позор аз отстъпих, преправих я на измежарската дума „незаслужено“. В замъгления ми ум не влизаше по-подходяща със същите начални букви, за да е по-малка поправката.)

След безсънната знойна нощ рано потеглихме за Москва. Там след няколко часа научих за още по-страшната беда: че същата вечер на 11 септември са били прибрани и „Пирът па победителите“, и „Република на труда“, и лагерните ми стихотворения! — по какъв начин е могло така да се случи? нали бях взел всичко от Теушови! — аз още не можех да проумея. Това се вика беда — досегашните бяха само предвестници! Трошеха се и рухваха мостовете под краката ми, безславно и преждевременно.

(Тъкмо такива обрати имам предвид, когато с болка написах подзаглавието на тази книга — „Очерци от литературния живот“...)

Но заявлението до Дьомичев написах така, сякаш знам само за романа. Прекосих слънчевия, многолюден и съвсем нереален московски ден; пак преминах през пронизителни контрол в

излъсканата сграда на ЦК, където толкова неотдавна и толкова успешно бях разговарял; минах по безлюдните, широки, мебелирани като стаи коридори, където на вратите не личеха длъжностите, защото и бездруго всички трябваше да ги знаят, а само фамилните имена. Банални, неизвестни, изтъркани; и дадох заявлението на вече познатия ми любезен секретар.

Оттам се отбих в „Новый мир“: А. Т. се тревожеше за „незаконните действия“, искаше да му потвърдя, че съм ги махнал. И за още нещо важно настояваше: да не казвам на никого, че романът ми е отнет! — инак нежелателната разгласа много ще затрудни положението.

Пукнатинката се разширяваше. Чие положение?... на големците или моето? Нежелателна ли?... Че разгласата с едничкото ми спасение! Ще разказвам на всеки срещнат! Ще ловя и ще търся — на кого още да разкажа, дето ще раздрънка още по-нашироко!... (Прибирането на „Кръга“ заедно със скандалния „Пир“ се оказа не за лошо, а за добро: ще мога по-гръмогласно да говоря за изземването.)

Но ако сега разкрия това пред Твардовски — ще му се пръсне сърцето! Как може да се промъкне такава немислима дързост в главата на автор, открит от партийния „Новый мир“?!... А какво ще стане тогава с „Новый мир“?... Не, не е готов А. Т. да чуе този ужас. Нека го подготвя за другото:

— Оказа се, че са прибрали не само романа. Освен него — старата редакция на „Еленът и ловният излет“ и лагерните ми стихотворения.

Още повече се навъси А. Т.

— И стихотворенията не са за татко и мама, нали?

Вкисна се. Но се радваше, че един от преписите на романа е оцелял и дори се намира в сейфа на „Правда“ (нали се канех в „Правда“ да помествам глави!...).

През тия дни обаче всичко се раздвижи, Румянцев бе свален от „Правда“ и се наложи моят доброжелател Карякин трескаво да измъква романа ми и от „Правда“.

Това стана чак на 20 септември. През седмицата, изминала от арестуването на Синявски и Даниел, разтревожената, както се казва, „цяла Москва“ укриваше някъде самиздата и престъпните емигрантски

книги, разнасяше ги на връзки от къща в къща, надявайки се, че така ще е по-добре.

Два-три обиска — и колко паника, разкаяния и дори отстъпничество! Толкова хилава и паянтова излезе нашата свобода на разговорите и ръкописите, подарена ни и протекла по времето на Хрущов.

Помолих Карякин да докара романа от „Правда“ направо в „Новый мир“. Преувеличавайки наблюдението и ноктите на ЧКГБ, не бяхме сигурни, че ще може да го докара. Но го докара благополучно, аз го сложих на канапенцето в кабинета на А. Т. и зачаках Главния. Не се съмнявах, че при гледката на спасения екземпляр сърцето на А. Т. ще трепне и той на драго сърце веднага ще върне романа в сейфа. Ясно си представях тази негова радост! Дойде А. Т., поведохме разговор — а познатата ни дебела папка лежеше диагонално на канапенцето. А. Т. я зърна, приближи се и без да я докосне с ръце, попита настръхнал: „Това — какво е?“

Казах му. И — не го познах, начумерен и отведнъж отдалечил се от мен:

— А з а щ о сте го донесли тук? Сега, след изземването (ето го законното изземване!) не можем да го приемем в редакцията. Сега недейте се кри зад гърба ни.

Как ме удари той!... Не защото треперех над тоя екземпляр, имах още (и на Запад един), но нали си мислеше той, че е от двата най-последни! Сценка, достойна да се вреже в историята на руската литература!... (На А. Т. му ставаше драго, когато сравнявах неговото списание със „Современник“. Но ако на Пушкин му бяха донесли за спасяване роман, по дирите на който е влязло Трето отделение — нима Пушкин не е щял да грабне папката, нима би се отдръпнал настрани?)

Но нещо повече — А. Т. отказа да помести в „Новый мир“ писмото ми с опровержение на клеветата за биографията ми („служил при германците“, „полицай“, „гестаповец“ вече се разнасяха от агитаторите на партията и комсомола из цялата страна). Две седмици преди това самият А. Т. ме бе посъветвал да напиша такова писмо (със загадъчното „препоръчаха ми...“) Но за беля бях изпратил в „Правда“ първия екземпляр на моето писмо, защото се надявах на фалиралия сега Румянцев, а за Твардовски остана вторият. И чувам:

— Не съм свикнал да действам по писма, които ми се изпращат във втори екземпляр.

Така са се променили поетите...

— И как да опровергавам, докато е арестуван романът?... Ще казват: значи има си крушка опашка!...

Това ми прозвуча уверено-номенклатурно. Логика! — щом през 1965-а е арестуван романът — как може да се твърди, че авторът не е бил полицай през 1943-та? (Другаде беше работата, разбира се! Просто нямаше сили да публикува моето опровержение и трябваше сам на себе си да обясни благовидно отказа: все едно че е по убеждение!)

Аз седях загубил ума и дума, едвам отговарях, а Твардовски дълго и досадно ме упрекуваше:

1) как съм могъл, без да се посъветвам с него (!), да изпратя тия дни още три жалби до трима други секретари на ЦК — ами че по този начин аз съм оскърбил Пьотър Нилич Дьомичев и сега ще отслабя желанието на Пьотър Нилич да ми помогне.

Поясни ми го така: „Ако молят за жилище само мен — помагам според силите си, а ако напишат: «До Федин, до Твардовски», казвам си — нека Федин му помага.“

И той откриваше тук прилика?! Като че ли размерите на събитието позволяваха да се размишлява за някакво „оскърбление“, за някакви лични чувства на секретарите на ЦК. Дьомичев и роден баща да ми беше — пак нищо нямаше да направи. Бяха се сблъскали държавата и литературата, а Твардовски виждаше тук някаква лична молба... Аз затова бях побързал да изпратя още три писма (до Брежнев, Суслов и Андропов (И през ум не ми минаваше, че ще стане по-нататък шеф на КГБ!...)), защото ме беше страх: Дьомичев не ми е ясен, може да излезе шелепинец, тогава ще потули писмото ми и ще каже — не съм се оплаквал, значи — чувствам се виновен.

А. Т. чак ми прощаваше моята човешка слабост: работата се е поразчула, защото не съм се сдържал да кажа на тоя-оня за арестуването на романа. (Не съм се бил сдържал!... — аз нарочно отидох в консерваторията на концерта на Шостакович и там разказах каква беда ме е сполетяла.) Но:

2) ако съм се бил посъветвал с него до кого още да изпратя жалба, той, А. Т., щял да ми препоръча да се обърна пряко и

непосредствено към Семичастни (министъра на ГБ (От КГБ — Комитет за държавна сигурност — Бел. пр.)). Защо да го прескачаме?

Аз чак се дръпнах уплашено: а, това — никога! Да се обърна към Семичастни — значи да призная суверенността на Държавна сигурност над литературата!

И пак, и пак, и пак Твардовски не можеше да разбере:

3) как съм можал навремето да дам пиесата си на „Современник“ въпреки неговия съвет!...

Колко важно беше за него тъкмо сега да си разчисти сметките с тия „гангстери на сцената“! И още:

4) как съм могъл да пазя светия „Иван Денисович“ заедно с ожесточените ми лагерни пиеси (нали по този начин хвърлях сянка не само върху „светия Иван Денисович“, но и върху „Новый мир“!)? И още:

5) защо не съм получил апартамент в Москва навремето, „когато съм можел да получа палат“? И:

6) как съм могъл да разреша на „Семья и школа“ да печата моите „Ситнежи“? И, най-сетне, извънредно важно, много ново (навъсено, без усмивка и в абсолютно трезво състояние):

7) защо съм си пуснал брада? Дали не за да я обръсна при сгода и да премина границата? (Не пропусна да ми съобщи и нечие висше подозрение: защо съм правил постъпки да се преселя в „атомния център“ Обнинск?...)

Повторителността и дребнавостта на тези упреци беше дори немъжка.

Аз не се бранех. Не бях преценил дължината на въжето, бях паднал и заслужавах жалкото си положение.

И едничката приятелска поява на А. Т. през този час беше, че той ми предложи пари. Но не безпаричието ме съсипваше!...

Взех си под мишница моя отхвърлен бездомен роман и слязох при новомировския куриер доносник да запечатам папката с червен восьък (също робска сметка: когато дойде ГБ — нека видят, че не съм го давал да се чете). Впрочем само след още едно денонощие ми хрумна: да го дам в официален архив — ЦГАЛИ. (Централен държавен архив за литература и изкуство. — Бел. пр.)

Предната седмица — тъгата си е тъга, борбата си е борба — бях зает със спасяването на главните си ръкописи и на всичко неиззето,

после — с предупреждаване на хората да престанат да ми пишат писма. Когато тия грижи отпаднаха, а най-близкото и безспорното бе сторено, ме обзе оная изгаряща и разпъваща мъка, с която започнах тази глава. Не знаех, не разбирах как да живея и какво да правя и с голям зор се съсредоточавах да поработя два-три часа на ден.

По онова време К. И. Чуковски ми предложи (безстрашие се искаше за това) подслон, което много ми помогна и ме ободри. В Рязан ме беше страх да живея: там лесно можеха да ме лишат от правото да напускам града, там можеха да ме арестуват съвсем беззвучно и дори безотговорно: винаги може да се каже, че това е било произвол, „грешка“ на местните гебисти. Във вилата на Чуковски в Переделкино такава „грешка“ на изпълнителите беше невъзможна. Разхождах се под тъмните сводове на боровете в градината на К. И. — часове наред, с безнадеждно сърце и безплодно се опитвах да осмисля положението си, а още повече — да открия висшия смисъл на сполетялата ме беда.

Макар че познанството с руската история отдавна би могло да убие желанието ми да търся някаква ръка на справедливостта, някакъв висш вселенски смисъл във веригата на руските беди, в моя живот съм свикнал да усещам тази насочваща ръка, този много светъл, не от мен зависещ смисъл още от затворническите години. Аз не винаги успявах да разбера навреме резките промени в моя живот, често пъти поради слабост на тялото и духа ги тълкувах обратно на тяхното същинско и надалеч пресметнато значение. Но по-късно непременно ми се разясняваше същинският разум на станалото — и само онемявах от смайване. Много неща в живота си съм вършил противоположно на поставената от самия мен главна цел, без да разбирам истинния път — и винаги ме поправяше Нещо. Това бе станало за мен толкова привично, толкова сигурно, че ми оставаше едничката задача: по-правилно и по-бързо да разбера всяко голямо събитие в моя живот.

(Вяч. Сев. Иванов е стигнал до същия извод, макар че жизненият му материал е бил съвсем друг. Той формулира така: „В живота на мнозина има мистичен смисъл, но не всички го разбират правилно. Той ни се дава най-често в шифрован вид, а ние, понеже не съумяваме да го разшифроваме, се отчайваме колко безсмислен е животът ни. Успехът на един велик живот често пъти се дължи на това, че човекът е разшифровал спуснатия му шифър, разбрал е и се е научил правилно да върви.“)

А с моя провал — не разбихах! Кипях, бунтувах се и не разбихах: защо трябваше да рухне работата? — не моята собствена, но — почти единствената, оцеляла в паметта правда? защо трябва да е нужно потомците да научат по-малко истина, почти никаква (защото на всеки след мен ще му е още по-трудно да изкопава, отколкото на мен; а онези, които са живеели преди, не са се запазили, не са запазили или са писали съвсем не за онова, което ще жадува Русия много скоро)? Отдавна се оправдаха и арестуването ми, и смъртоносната ми болест, и много лични събития — н о т о з и провал не можех да проумея! Този провал изцяло заличаваше целия предишен смисъл.

(Слаба ми беше вярата, затова така ми се струваше! И чак след две есени, тая зима, струва ми се — вече всичко разбрах. Затова се залових за тия записки.)

Две — но не малки — политически радости ме посетиха в края на септември, докато гостувах на Чуковски; те вървяха почти през едни и същи дни, свързани от общи звезди. Едната беше поражението на индонезийския преврат, втората — поражението на Шелепиновата акция. Излагаше се онзи Китай, на който Шелепин ни подканваше да се поклоним, и самият Железен Шурик, който бе започнал апаратното си настъпление от август, не можа да свали никого от приемниците на Хрущов. Половин година преди XXIII конгрес бяха определени докладчиците — Шелепин го нямаше между тях.

Властта на Шелепин би означавала за мен незабавен край. Сега ми обещаваха половин година отсрочка. Разбира се, в това още нямаше никаква сигурна защита, само надежда, а и тя мъглява. Сигурна защита ще е, мислех си аз, ако западното радио съобщи за арестуването на моя роман. Това не беше, разбира се, арестуване на живи хора като Синявски и Даниел, но все пак, да му се не види, ако арестуват десетгодишния труд на един руски писател, защитниците на гръцката демокрация и на Северен Виетнам не биха ли могли да отделят на това събитие макар и едно редче? Или вече всичко им е безразлично? Или не знаят?

Бяха ми продължили времето — но какво ще е най-правилно да направя сега? Не можех да преценя. И погрешно реших: тъкмо сега да публикувам нещо! Каквото и да е.

И изпратих на „Новый мир“ пиесата „Свещ на вятъра“, неизвестна за тях досега. Когато всички я прочетоха, отидох н

редакцията.

За месеца, през който не бяхме се виждали, Твардовски още повече беше помръкнал, беше притеснен, чувстваше се като в капан, безпомощен, дори разрушен: и всичко това, защото зле разговаряли с него горе. (Дьомичев сурово го нахокал, задето не се оказал в нужната минута на крака: трябвало да помине за Рим да го избират за вицепрезидент на Европейската асоциация на писателите, там не искали нито Сурков, нито Симонов.)

Все пак А. Т. на два пъти питал Дьомичев за моя роман, макар и по телефона. Като знам колко мъчително е било за него това, редно е да оценя високо усилието му. Първия път Дьомичев отговорил: „Да, наредих да му го върнат.“ (Излъгал, разбира се.) Втория път: „Да, казах да проучат въпроса.“

Твардовски зле си представяше какво трябва да правим и аз — не кой знае колко по-добре. И се съгласих на глупост — да помоля Дьомичев да ме приеме.

Отзивът на А. Т. за пиесата не ме зарадва. Знаех, че тя е без нерв и многословна, а той я намерил за „много сценична“ (горкият А. Т., неговото номенклатурно положение не му позволяваше да ходи в московските театри, да следи съвременната сцена). Тогава защо да не я отпечата?

— Замаскирали сте я с белезите на неизвестно коя страна, но това е за нас, прекалено е ясно, изводът от пиесата е недвусмислен.

Аз, съвсем искрено: — Писал съм това за пороците на цялото съвременно човечество, особено — на ситото. Допускате ли, че може да има общи съвременни пороци?

Той: — Не, не мога да приема такова гледище, без разграничаване на капитализъм и социализъм. И не мога да споделя вашите възгледи за живота и смъртта. Да ви кажа ли какво бих направил, ако всичко зависеше изцяло от мен? Сега бих написал не предговор, а послеслов (не схващам къде е тук принизяването), че ние не можем да крием от читателя произведенията на автора (хо-хо! колко пъти през тия петдесет години!...), но не споделяме изказаните възгледи и трябва да възразим.

Аз: — Това би било чудесно! Повече изобщо не искам.

Той: — Но не зависи от мен.

Аз: — Чуйте, А. Т., ами ако това беше го написал западен автор — нали у нас щяха да се разтърчат, веднага щяха да го поставят: погледнете как бичува буржоазната действителност.

Той: — Да, ако го беше написал някой Артър Милър... Но дори при него отрицателният герой щеше да се изказва антикомунистически.

Но само в пиесата да беше работата! Зле и подозрително се отнасяше А. Т. към мен самия: не се оказах аз онзи непомътен кристал, който той мечтаеше да представи на Стария площад и на цялото прогресивно човечество.

Нямаше обаче какво да губя и му подадох „Дясната китка“, на което досега не се бях решавал.

Той я пое с радостни, почти разтреперани ръце. Испитан жанр, моя проза — ами ако изведнъж стане за печат!

На другия ден по телефона:

— Описателната част е много добре, но изобщо — това е най-страшното от всичко, което сте написали. — И добави: — Но аз не съм поемал никакъв ангажимент...

О, разбира се, не! Разбира се, списанието не е поемало ангажимент! Ангажименти поемах само аз: да разнасям произведенията си насам-натам. Но още на колко отказа трябва да се натъкна — и пак да продължавам да се смятам за новомировец?...

Много ме утешаваше през тия месеци всекидневното четене на руските пословици като молитвеник. Най-напред:

— Тъгата не уморява, ами поваля.

— За такава беда сънят не е цяр.

— Съдбата ще дойде, ще ти върже ръцете.

— Времето е като стръмнина: чак като се търкулнеш, можеш да се огледаш.

(Това е за моите грешки, когато бях се издигнал — и дремех, правех се на смирен, изтървах възможности...) После:

— От бедата няма да се спасиш, ако се обесиш.

— Ние с тъгите си, Бог с милостта си.

— Всичко ще мине, правдата ще остане!

Последната особено ме утешаваше, само не ми беше ясно: а как да помогна на тая правда? Защото:

— Със скръб море не се прекосява.

И тая с пряк намек:

— Един от страх умрял, а друг оживял.

И още по-загадъчна:

— Дойде ли беда, не се гнуси от нея.

Излизаше, че трябва „да оживея от страх“. Излизаше, че трябва да използвам бедата си за добро. И дори може би ла тържество. Но — как? Шифърът на небето си оставаше неразгадан.

На 20 октомври в ЦДЛ (Централен дом на литераторите. — Бел. пр.) честваха С. С. Смирнов (50 години) и Копелеви ме увещаваха да се появя там, за пръв път през трите години, откакто съм член на съюза — вижте, жив и здрав съм и се усмихвам. И изобщо за пръв път седях на юбилей и слушах как тук се хвалят взаимно. Че Смирнов е председателствал при изключването на Пастернак — не знаех, иначе нямаше да дойда. С Брестката крепост той като че ли бе свършил добро дело. Но си правехме сметката как би отхвърлил тази работа, ако не са му давали да иде на развалините на крепостта, ако не са му давали да застане пред микрофона на всесъюзното радио, нито да напише дори един ред във вестник или списание, нито веднъж да говори публично, нито дори в писмата си да пише за това открито, а когато се среща с бивш брестовец — да разговаря с него само тайно, по-надалеч от подслушвачите и скришом от ченгетата; и да обикаля в търсене на материали без командировки; и събраните материали и самия ръкопис — да не ги държи вкъщи; да го видим тогава как? би написал за Брестката крепост и колко пълно?... Това не са измислени условия. Именно в такива условия аз бях събрал 227 показания за „Архипелага ГУЛАГ“. (Между другото, така се подредиха нещата тази вечер, че главен „юбиляр“ се оказа, не знам защо, маршал Жуков, който седеше като гост в президиума. При всяко споменаване на името му, а това стана пет-шест пъти, в салона избухваха искрени ръкопляскания. Московските писатели демонстративно приветстваха изпадналия в немилост маршал! Струйка обществена атмосфера... Но за добро ли шурти тя? Несъстоялият се наш Дьо Гол седеше с цивилен черен костюм и се усмихваше мило. Мило, мило, но пак си остава измекарян като всички маршали и всички генерали. Колко ниско е

паднала нашата националност: дори и сред военачалниците — нито една личност.)

След тържеството през вестибюла на ЦДЛ премина слухът, че съм тук. И десетина московски писатели и после сътрудници на ЦДЛ дойдоха да се запознаят с мен — като че ли не бях застрашен автор на арестуван роман, а обсипан с милости и всесилен лауреат. И наоколо — шепнене, чужди погледи. Какво беше това? Дали обикновеното привличане на славата, макар и на изпаднал в немилост човек? Или — вече ободряващ знак на времето? Или просто неосведоменост за моя крах?

На юбилея беше и Твардовски. Примижавайки от блясъка на фотографските светкавици, той рано се измъкна от омразния президиум зад сцената, може би и в ресторанта, а във външния вестибюл пак изплува. Загложга го ревността, че не той ме е довел за пръв път в ЦДЛ (и че изобщо не съм се посъветвал с него за това мое идване!), веднага ме дръпна настрана от моите приятели и от тия запознавания, примъкнаха се оръженосците му Дементиев и Кондратович. Къде беше се дянала онзиденшната нацупеност на А. Т.? Той ми заяви: „А брадата ви престава да е хемингуеевска, вече можете да се мерите с Добролюбов!“ Ония двамата, естествено, с готовност потвърдиха това. За два дена и брадата ми бяха започнали да възприемат другояче! А ето защо: била ми обещана за утре среща с Дьомичев.

— Победа! Победа! — ликуваше освеженият Твардовски. Той вече сещаше благоуханното миро, което всеки момент ще се излее от горе най-напред върху мен, но значи и върху него, но значи и върху списанието. — Каквото и да ви кажат, ще ви върнат ли ръкописа, няма ли да го върнат, но щом ви приема — вече е победа! Утре непременно ми се обадете, през целия ден ще съм на телефона.

Горкият А. Т.! Той ни най-малко не беше се отдалечил от мен, душевно продължаваше да е за мен, само че и аз трябваше да се опомня, да не ядосвам ръководството, а да си върна милостта му.

Но на другия ден, за огорчение на Твардовски, Дьомичев отказа да се срещне с мен. Тоест не ми отказа направо, прие ме „помощникът“ на Дьомичев, по-точно казано — референтът по въпросите на културата И. Т. Фролов, но това не можеше да се брои за „среща“. Референтът беше на 36 години. Още незатъпяло лице и умен

колкото трябва, много умело и старателно провеждаше средна линия между природния си, естествено, демократизъм, съчетан с крайна деликатност спрямо уважавания писател — и постоянното почтително осъзнаване на собствената му приближеност до високопоставения политик.

Можех само да повторя на референта съдържанието на новото ми писмо до Дьомичев, където вече споменавах за отнетия ми архив, но пишех, че и мнозина партийни ръководители също не биха искали сега да повторят някои свои изказвания отпреди XX конгрес и да отговарят за тях. Абсолютно нахалство! Но още по-нахално в писмото ми беше това, че тъкмо сега, когато ми подготвяха жилищна площ на Голяма Любянка, аз заявявах, че в Рязан жилищните ми условия са прекалено лоши и моля за жилище... в Москва! Понеже нямаше какво да правим, си поприказвахме с референта на общолитературни теми. Ето какво ми каза той: че била много сива цялата съвременна съветска литература (тяхната рожба! на тяхната цензура! — но той си обясняваше това с временното обедняване на народа откъм таланти. „Аз гледам по-оптимистично от вас! — упрекнах го. — Таланти има, само че вие ги спъвате“); че поради това абсолютно няма с кого да ме уравновесят, уви, дори с Шолохов не могат, моето произведение непременно ще се прочете, а уравнилителят няма — и единствено заради това не бива да ме печатат с моите трагични теми; и друго, много интересно: той виждал проява на егоизма на изстрадалите лагерници в това, че сме искали да натрапим на младежта нашите преживявания по повод на някогашни работи.

Това направо ме смая, моралът на Големия Хю от Уайлдовата приказка! — тези няколко бисерни мисли за егоизма на хората, които искат да казват истината! Значи в ръководните кръгове това е отлежало, оформило се е и минава за чиста монета! Беше им приятно и важно да знаят, че добрите са именно те, като се стараят да възпитават младежта в лъжа, забрава и спорт.

Минаха се десет дена от подаването на писмото — и ми бе отговорено чрез рязанския обком, че моята „жалба е предадена на Генералната прокуратура на Съюза на ССР“.

Ново двайсет! В Генералната прокуратура е получена от нищожния бивш (явно недостатъчно лежал) зек Солженицин жалба — срещу апарата на всесилната Държавна сигурност! За правова държава

това е единствено правилният ред: кой друг, ако не прокуратурата, може да защити един гражданин от несправедливите действия на полицията. Но у нас това съдържаеше съвсем друг нюанс: това значеше, че ЦК отказва да вземе политическо решение — най-малкото в моя полза. И затова сега в прокуратурата на делото можеше да се даде само една насока: жалбата ми да бъде обърната срещу мен. Представях си как те плахо се обаждат по телефона в ГБ, оттам им отговарят: ами елате да почетете! Тръгват трима прокурори (от тях двама са закоравели сталинисти, а третият — напласен) — и косите им щръкват: ами че през добрите сталински времена за такава мерзост — само разстрел! — а тоя безсрамник на всичко отгоре се оплаква!... Но, от друга страна, ако ЦК е искал да ме тикне в дранголника, не е имало нужда да натоварват с тази работа прокуратурата: достатъчно е било да дадат разрешение на Семичастни. ЦК обаче се е измъкнал от вземането на решение. Какво ѝ остава на Генералната прокуратура? Също да се измъкне. (Точно така стана. След една година научих, че романът ми бил прибран в сейфа на генералния прокурор Руденко и дори на жадуващите началник-отдели не го давали за прочит.) Страшно звучеше: „Делото ви е предадено на Генералната прокуратура“, но още тогава ми се натрапваше обнадеждаваща прогноза.

Изтичаше вторият месец от арестуването на романа и архива, а мен не ме прибраха подир тях. Не само с пълен, но дори с повече от пълен комплект за наказателно обвинение срещу мен разполагаха те, десетократно по-голям, отколкото срещу Синявски и Даниел, но въпреки това не ме прибираха? О, какво дивно време бе настанало!

Храбростта е половин спасение! — шепнеше ми книжлето с поговорки. Всички обстоятелства ми подсказваха, че трябва да съм смел и дори дързък! Но в к о е? Но — к а к? Да не се гнуся от бедата, да я използвам — но как?

Ех, ако го бях разбрал същата есен! Всичко става много просто, когато е разбрано и свършено. А тогава все не можех да се досетя.

Ако на Запад бяха вдигнали поне малко врява за моя роман, ако арестуването му беше станало световноизвестно — аз комай можеше да си гледам работата преспокойно. Но те мълчаха! Антифашисти и екзистенциалисти, пацифисти и закрилници на Африка — за гибелта на нашата култура, за нашия геноцид те мълчаха, защото се равняваха

по нашия левофлангови нос, само в това им бяха силата и успехът. И защото в края на краищата нашето унищожаване си е наша вътрешна руска работа. Зъбът зад чужда буза не те боли. Приключваха следствието на Синявски и Даниел, жандармските нокти терзаеха моя архив и сърцето ми — и тъкмо през тази есен натикаха Нобеловата награда в палаческите ръце на Шолохов.

На Запада не се надявах, както впрочем и не бива да се надяваме на него никога. Дори и да се освободим — сами ще го постигнем. Ако ще има за човечеството урок на XX век, ние ще го дадем на Запада, а не Западът на нас: от прекалено спокойното благополучие волята и разумът им са отслабнали.

Половин година по-късно човекът, който издейства тази награда за Шолохов и не можеше да нанесе по-голяма обида на руската литература, Жан-Пол Сартър, беше в Москва и изрази чрез преводачката си желание да се види с мен. С преводачката се срещнахме на площад „Маяковски“, а „Сартърови ме чакаха за вечеря“ в хотел „Пекин“. На пръв поглед за мен беше много изгодно да се срещна с него: той „господства над умовете“ във Франция и Европа, независим писател е със световно име, нищо не ми пречи само след десет минути вече да седя на една маса с него, да му се оплача как се отнасят към мен и този трубадур на хуманността ще вдигне на крак цяла Европа.

Но само да не беше Сартър. На Сартър аз му трябвах донякъде от любопитство, донякъде — за да има правото после да разказва за срещата си с мен, може би — да ме осъди, а аз после има да търся къде да се оправдая. Казах на преводачката: „Каква среща на писатели ще е това, ако на единия от събеседниците му е запушена устата и са му вързани ръцете зад гърба?“ — „Безинтересна ли ви е тази среща?“ — „Тя е горчива, непоносима. На мен само ушенцата ми стърчат над водата. Нека първо помогне да ни печатат.“

Дадох ѝ за пример изкривеното томче от „Раковата болница“. Така едностранчиво-изметната изглежда руската литература, ако се гледа откъм Европа. Неразкритите възможности на нашата велика литература си остават там напълно неизвестни.

Прочел ли е Сартър в отказа ми да се срещнем колко дълбоко го отхвърляме?

Все пак започвах да действам. Както проличава сега — неправилно. Да действам неадекватно на моя общ стил и моя вкус. Бързах да ми се чуе гласът по някакъв начин — и за целта се заядох с една объркана статия на академик Виноградов в „Литературная газета“. Аз наистина отдавна трупах материал за езика на художествената литература, но сега го смачках, дадох го прибързано, повърхностно, неубедително, а на всичко отгоре в рязка дискусивна форма, а на всичко отгоре във вид на вестникарска статия, от които бягах като дявол от тамян. (И на всичко отгоре премълчах главната си мисъл: че най-много са развалили руския език социалистите в нескъпосните си брошури и най-вече Ленин.) И едничкият резултат от тази статийка беше това, че викнах на Държавна сигурност: „Ето — жив съм и публикувам и не ме е страх от вас!“

Главният редактор на „Литгазета“, отраканият и надарен с остър нюх Чаковски, хукнал да се „съветва“ с Дьомичев: може ли името ми да се появи в печата? Дьомичев явно веднага му разрешил.

И беше прав.

А аз — съвсем неправ, аз бях се объркал. За сетен път показах, че, предоставени на себе си, с тая кълбовидна кутия, дето ни се върти на врата ни, най-често избираме неправилния път.

Защото тъкмо по това време благословеният умен вестник „Нойе Цюрихер цайтунг“ отпечата, че ми е правен обиск и са ми конфискували произведенията. Тъкмо това бях чакал през изминалите два месеца! Сега това можеше да се разпространи, да се потвърди. Но тогава се получила на Запад „Литгазета“ и аз с жалката си статийка един вид съм опровергал всичко, викнал съм: „Ето — живея и публикувам и нищо ми няма!“, само че съм го викнал не на Държавна сигурност, а на вестник „Нойе Цюрихер цайтунг“, изложил съм неговите точни информатори.

Но няколкото реда, които той отпечата за мен, много ме ободриха и укрепиха. Не разбрах веднага грешката си. Тогава смятах, че и статията в „Литгазета“ също ме е укрепила.

Възвърнах си работното равновесие и можах да довърша няколко разказа, започнати преди това: „Колко жалко“, „Захар-калита“ и още един. И реших: да ги обединя с опасната ми „Дясна китка“ и в такъв пакет от четири разказа да ги предложа на някого. На някого, но не на

„Новый мир“. Нали Твардовски вече бе успял да отхвърли половин дузина мои произведения — повече, отколкото беше публикувал. Нали Твардовски току-що беше се уплашил от „Дясната китка“ — толкова се беше уплашил, че не я показва дори на членовете на редакцията. (И ми го каза като своя заслуга — че ме вардел, че се грижел за „доброто“ ми име... Колко по-страшни неща бяха прибрани в Лубянка! Неосъзнато или осъзнато той пазеше себе си, своето реноме: че не е сгрешил, като ме откривал.)

Л. Копелев се пошегува тогава, че съм извършил „изменничеството на Хаджи Мурат“, като минах с тия четири раказа през няколко редакции на враждебни спрямо „Новый мир“ списания. И наистина, от гледна точка на „Новый мир“, особено от личната гледна точка на Твардовски, аз тогава извърших жестоко предателство. (Впрочем както винаги зле информираният за неофициалните събития А. Т. изобщо не можа да научи целия обем на това предателство: че „Дясната китка“, която той скри дори от верните си помощници, аз безгрижно я раздавах на враговете му и не пречех на куриерите и машинописките да я преписват.)

А и не виждах и не виждам в това никакво предателство, защото отчаяното противоборство на „Новый мир“ срещу „Октябрь“ и цялото „консервативно крило“ ми прилича само на силите на общото повърхностно опъване, създаващи, така да се каже, обща здрава обвивка, през която не могат да изскочат дълбочинните пъргави молекули. Онзи главен редактор, който не печата една пиеса само защото в нея не е прокарана разлика между капитализма и социализма; плаши се и се гнуси от стихотворения в проза единствено заради това, че първо ги е публикувало емигрантско списание; за когото руската литературна чужбина изобщо не съществува или почти по нищо не се различава от сметище, а нашият самиздат — от търговията с наркотици; който е напласен от разказ, където авторът не е избягнал да даде етична оценка на един джелатин от гражданската война; по какво друго тоя главен редактор се различава от „заклетите си врагове“ Кочетов, Алексеев и Софронов освен по добрите си намерения? Тук проличава изравняващото действие на червените книжки! А пък членовете на техните редакции, например на „Огоньок“ — Кружков, Иванов, са направо неразличими от Кондратович и Закс, дори в кабинетните си преценки са по-прями и по-смели (не са напласени).

Например за селячеството, изтребено по време на колективизацията, тук някак по-открито говореха, по-естествено чувстваха. Дори изцяло ангажираният с кариерата си М. Алексеев ми каза нея есен, наистина насаме: „Дълги години градяхме всичко върху лъжата, време е да престанем!“ (Разбира се, пред хора Алексеев гради само върху лъжата. В автобиографичния си „Вишнев въртоп“ той е премълчал гибелта на собствените си родители от глад по време на колективизацията като незначителна подробност.)

Някои ще ми кажат да не кощунствам, да не правя такива сравнения. Ще ми кажат, че „Новый мир“ дълги години е бил за четящата руска публика прозорче към чистата светлина. Да, беше. Да, прозорче. Но криво прозорче, изсечено в гнила стена и преградено не само с цензурната решетка, но и със собствения му доброволен идеологически филтър — като армирано мътно стъкло на затвора в Бутирки... (Малка корекция към казаното: в приказките на тези „октябристи“ долавях не само омраза към „Новый мир“, но и страх от новомировския критичен отдел, скрито уважение към него. На пръв поглед — при обема на безбройните си страници, при всеобщото взаимно възхваляване — какво толкова ги интересуваше критиката на едно-единствено, вечно закъсняващо, притежаващо слаб гласец списание? Да, но непрекъснато си спомняха за нея тия тарикати, здраво ги жегваше тя. Много добре разбираха, че само новомировският щемпел се лепва и остава завинаги, а техните ще бъдат измити от първия дъжд. „Новый мир“ беше единственият за съветската литература съдник, чиято художествена и нравствена преценка за дадено произведение бе убедителна и трайна. Между другото, такава преценка, и то с полза за себе си, щеше да получи в „Новый мир“ и Евтушенко, ако арестуването на Синявски не бе попречило да се публикува вече набраната му статия, съсипваща самодоволната „Братска ВЕЦ“.)

А аз просто исках да разбера тази неосъществена възможност — току-виж излязло нещо: да предложи на прословутото „консервативно крило“ (а никакво друго „крило“ нямаше пребитата птица на нашия печат) разказите си начело с „Дясната китка“ и да видя ще ги налапат ли. Ами ако техните литературни разногласия с „Новый мир“ дотам ги разлютяват, че те пренебрегнат идеологическата си преданост и прокарат моите разкази през родствените им цензурни рога — само и

само за да ме „подмамят“? Шансът беше много слаб, но ми се струваше, че трябва да използвам и тази „степен на свобода“ — па ако ще и за да не се сърдя после на себе си. А да отпечатам „Дясната китка“ не беше никак срамно, пък ако ще и в печатницата на КГБ.

И още една историческа проверка, историческа бележка исках да направя: от много години насам тия господинчовци се перчеха, че били руснаци, наблягаха на това, че са руснаци. И ето че им давах първата в техния живот възможност да го докажат. (И вътре в три дена, получили стомашно разстройство от страх, те доказаха, че са комунисти, че никакви руснаци не са.)

През първите часове „изменничеството на Хаджи Мурат“ наистина предизвика объркване сред тях. Не ме оставяха една крачка да направя пеш — докарваха ме, откарваха ме и ме закарваха само с автомобили. В „Огоньок“ за срещата с мен се събраха в пълен състав, Софронов пристигна от вилата си, радостно ме подсещаше, че и двамата сме ростовчани, и бързаше да измъкне от забравата, че навремето е писал похвална рецензия за „Иван Денисович“ (когато всички ги пишеха като стадо); Стаднюк, хванал още нечетените ръкописи, молитвено каза: „Дай, Боже това да ни влезе в работа!“; Алексеев одобряваше: „Да, трябва да се преместите и Москва и да се приобщите към литературната общественост.“ Главредът на „ЛитРоссия“ Поздняев също разговаряше с пружинна готовност, също ме подсещаше за един забравен случай, когато той имал честта да ми напише писмо, и чак избързваше напред, хвалеше ми се колко бързо умеели да печатат, как връзвали броевете два дена преди излизането ми.

В това възбудено посрещане отново съзрях белег на времето: нито партийната им преданост, нито чекистката заплаха вече не бяха толкова абсолютни. Както по Булгаково време — литературното име вече ставаше самостоятелна сила.

Но цялата им радост трая само до първото четене. В „ЛитРоссия“ ги прочетоха за два часа и Поздняев побърза да ми се обади по телефона:

— Ясно ви е, че за толкова къс срок не бихме успели да се посъветваме. (Дори това гледаха да изтъкнат — че не са хукнали да правят донос!) — Нека си говорим откровено: в ушите ни още звучи

всичко, което чухме на последните партийни събрания. Нашето единодушно мнение е: можем да отпечатаме само „Захар-калита“.

И веднага ми каза деня на отпечатването и дори хонорара — в него беше жива експедитивността на някогашните вестникари, макар че в ушите му звучеха партийните събрания!... Помолих го да ми върне и четирите разказа. А той продължи да ме увещава.

На „Огоньок“ толкова му се щеше да ме напечата, че отначало отхвърлиха само „Дясната китка“, останалото се наемаха да прокарат. После ми се обадиха: „Колко жалко“, също не може. Работата и тук се разтури.

По-лесно е да напишеш нов роман, отколкото да уредиш отпечатването на готов разказ при издатели, които са се върнали от идеологическо съвещание! Цялото ми начинание, цялата суетня с разказите ми омръзна за три дена — и в мъртвешкото списание „Москва“ дори не отидох, не се обаждах по телефона, изпратих разказите по приятели. А там — мълком ги държаха няколко дена и мен ме достраша, че главният редактор Поповкин е замъкнал „Дясната китка“ да я показва в Лубянка — в допълнение към всичко иззето.

На 2 декември отидох в „Новый мир“ да си поговорим открито — в ден, когато А. Т. го нямаше — с останалата редакция, защото и на тях А. Т. вече не им даваше нищо нито да четат, нито да решават с мен. На Дементиев и Лакшин обясних, че Твардовски с поредица от откази ме е подтикнал да действам самостоятелно и дори да отида при ония. (То аз и статията в „Литгазета“ нямах право да печатам, без да съм се посъветвал!) Дементиев, този постоянен мой враг в „Новый мир“, ненадейно май всичко разбра и одобри: и самостоятелните ми крачки, и отиването ми при о н и я, и че дори ще е много добре да се напечатам не в „Новый мир“, а някъде другаде: ще покажа, че тук няма „груповщина“, че има широки възгледи.

А къде е била скрита пружината, не вникнах веднага: „либералът“ Дементиев вече разбираше по-добре от всички тия „консерватори“ — и Алексеев, и Софронов, и Поздняев, — разбираше, че е настанало време, когато аз изобщо не мога да бъда печатан, нито да ставам или да не ставам за печат; че вече тегне забрана над самото ми име и добре ще е „Новый мир“ също да се отърве от този товар. Дадох им „Захар-калита“ (ако ще се печата само той, поне да е в „Новый мир“), а Дементиев и Лакшин в един глас, някак странно, ми

казаха: да не съм го печатал в „Новый мир“, а някъде другаде. Лакшин предложи „Известия“, Дементиев вдигна мерника — в „Правда“! През тази поучителна вечер (още по-поучителна, защото всичко ставаше в отсъствието на Твардовски) тоя мой противник прояви рядка загриженост за мен: дълго въртя телефона, търси зав. отдел „Култура“ на „Правда“, видния мракобесник Абалкин; със сладък глас и гальовно изговаряме на „о“-то взе да му докладва, че Солженицин има светъл патриотичен разказ, и злободневен, и много подхожда за вестника, и „ние ви го отстъпваме“. И веднага подгони младшия редактор на отдел „Проза“ да занесе плика с разказа в „Правда“. (А във всички останали редакции дори куриерите се возеха на волги.)

Въртележка! През целия следващ ден разказът ми вървя из „Правда“, въздигайки се от бюро на бюро. Знаех къде съм сложил там антикитайска мина и най-много на нея се надявах. А те може би не са я забелязали (или тя не им е трябвала), а забелязали само думата „монголи“. И ми обясни Абалкин по телефона: оформи се мнение (ама че израз се е оформил!), че отпечатването на „Захар“ именно в „Правда“ международно би било изтълкувано „като промяна на нашата политика спрямо Азия. А между Монголия и Съветския съюз са се създали специални отношения. В списание, разбира се, може да се печата, но при нас — не.“

Виж, тук му повярвах: че те така мислят, че такъв им е таванът. А в „Новый мир“ всички се разсмяха, казаха, че това било ход, извъртане.

Него ден за пръв път ми се стори, че благодарение на честите и дългите си излизания от строя А. Т. започва да губи здравината на ръководството си в списанието: списанието не може да замира и да мъртвее за две-три седмици като своя Главен! Два дена преди това членовете на редакцията бяха наложили на А. Т. мнението си за разказите на Некра-сов (да се печатат), вчера смело оперираха с моя разказ, а днес дори не му дадоха да прочете „Захар“, защото екземплярът е един и трябва да се прави нещо с него оттук нататък (И. Лакшин тепърва ще намери начин да го пробута на „Известия“, и там ще го наберат, и едва когато разпилеят набора — ще се наложи „Новый мир“ да се нагърби с тази публикация.). Твардовски седеше смутен и безразличен.

Здрависахме се хладно. Дементиев вече беше му изложил моите вчерашни обвинения и претенциите ми към „Новый мир“ — ужасно неочаквани за А. Т., защото той не можеше да си представи, че телето ще има претенции към кравата. Нямах намерение да се препирам с А. Т. пред членовете на редакцията, но точно така стана, а после надойдоха и други, като чуха врявата. Пък и изобщо не исках да упреквам Твардовски (за отхвърлянето на вече толкова мои произведения; за отказа му да запази оцелелия екземпляр от романа; за отказа му да помести моята защита срещу клеветата) — исках само да покажа, че все някъде свършват моите задължения. Но А. Т. вече беше напрегнат да отблъсква всичките ми доводи подред, веднага взе да ме прекъсва свадливо, аз — него, и разговорът ни придоби хаотичен и взаимно обиден характер. Него го обиждаше моята неблагодарност, мен — възтъпото му опекунство, необосновано от превъзходство на миогледа.

Цялата есен той беше ме обсипвал с упреци и сега не само че не ги забрави, но и взе да ми ги повтаря упорито:

— как съм можал, без да се посъветвам с него, да занеса произведенията си да ги пази „лайнаният антропософ“ (А. Т. не беше го виждал, не знаеше нищо за него, но само заради убежденията му го смяташе за „лайнан“. Това по-близо до Пушкин ли е? или до Кочетов?...);

— как съм посмял заедно със „светия“ Иван Денисович и т. н., (за мен всяко подсещане за този провал от 11 септември, за това какво, къде и как съм държал у Теуш за голямо мое нещастие, беше голяма моя болка, болка, от която примирах, а той не преставаше да човърка раната ми);

— и как съм можал да не го послушам и да си взема романа от редакцията;

— и как съм можал да пробутам „Ситнежите“ на „Семья и школа“;

— и на всичко отгоре, крайно важно: как съм можал да пиша жалби до четирима секретари на ЦК, а не само до Пьотър Нилич? (Разнасяше се железното скрибуцане на историята, а той все виждаше йерархията на писалищните маси!);

— и отново: защо съм си пуснал брада? Дали не би с цел да...?

Но в досадната повторна поредица звучаха и нови упреци, като стон:

— аз ви открих!!

— като му отнеха романа — най-напред при мен дотърча! Успокоих го, приютих го и го стоплих! (тоест късно през нощта не ме е изгонил на улицата).

И това го слушаше цялата редакция! И най-накрая, по пресни дири:

— как съм можал да ида „да целувам ръка“ на Алексеев, когато в поредната книжка на „Новый мир“ го правят на нищо и половина?

Бих могъл да му отговоря така, че да го заболи. Но въпреки обидния тон на разговора ни най-малко не му се сърдех: разбрах, че това не е никаква лична кавга, никакво лично разногласие, а просто — къс се оказа общият ни път, но който можехме да вървим като литературни съюзници, преди да ни одраскат и отблъснат острият ръбове на идеологиите. Раздалечаването ни беше раздалечаване на руската и съветската литература, а далеч не лично.

И му възразявах само по същество:

— Ами кога да се съветвам с вас? Пристигна в Москва за ден-два, а вас постоянно ви няма.

И в тоя безкрайно важен трагичен разговор А. Т. възкликна с достойнство:

— Две седмици бях на бреговете на Сена!

Не каза просто: в Париж.

Но само в това да беше фалшът! Главният фалш беше в това, което той говорил за мен на бреговете на Сена, а сега го криеше от мен. Син на своята партия, той се защитаваеше чрез глухотата и немотата на информацията! А на мен вече бяха ми превели от „Монд“ интервюто му. След тревожния сигнал, даден от „Нойе Цюрихер цайтунг“, естествено, го попитали за мен. И ако съдбата на художника, който вече е нагълтал солена вода и едвам задържа още устата си над повърхността, беше за него на първо място, а империализмът като последен стадий на капитализма — на второ, той с благородната си тактичност би съумял без опасност за себе си някак да отговори непълно, уклончиво, някъде да направи пауза — и светът щеше да разбере, че наистина съм зле, че се намирам в опасност. А Твардовски казал на кореспондентите, че прекалената ми скромност (която той

много цени!...), моето направо монашеско поведение му забраняват и на него, като мой редактор и приятел, да разкаже нещо повече за творческите ми планове и за мен. Но че уверява кореспондентите: още много мои „прекрасни страници“ ще прочетат.

Тоест уверил ги, че благополучно пиша и нищо не ми пречи освен моята прекалена монашеска скромност. Тоест опровергал „Нойе Цюрихер цайтунг“.

Аз от солената вода в устата не можех да викна за помощ — и той със същата канджа помагаше да ме набутат под водата.

Защото ми мислел злото ли? Не!! — защото партията прави поетите такива... (Доброто ми е мислел: искал е да ме изкара толкова послушен, че Пьотър Нилович да се умилюва!...)

Все пак градусът на кавгата беше толкова висок, че ядосан от пълното ми несъгласие и упорството ми, А. Т. скочи и викна гневно:

— На него му... в очите, а той вика: „Божия роса!“

Непрекъснато се стараех да помня, че той е заблуден, безсилен човек. Но тогава загубих самообладание и гневно му отвърнах:

— Недейте ме обижда! От надзирателите съм чувал и по-груби думи!

Той разпери ръце:

— Е, щом е тъй...

Три сантиметра оставаха, за да се скараме лично. А това беше съвсем излишно, това само замъгляваше важната картина на разцеплението на двете литератури. Но присъстващите предотвратиха експлозията, никой не я искаше (освен, струва ми се, Дементиев).

Завършихме със сухо ръкостискане.

До влака ми оставаше час, а трябваше да свърша още една работа... да си обръсна брадата, да! Твардовски направо щеше да подскочи, ако беше се научил! Един час до влака, и не за Рязан, но не и „границата да минавам“, а — към далечния пущинак, към Скривалището, за няколко месеца без кореспонденция — там, където ме чакаше спасеният потулен „Архипелаг“. Колкото можах, през тази есен вдигнах шум, подействах, показвах се, кръгът на тия безполезни начинания трябваше най-сетне да бъде разкъсан. Заминавах за такова място, където да не знаят за мен, да не могат и да ме арестуват. С освободена душа пак се връщах към работата, която Държавна сигурност бе прекъснала и попиляла.

Това ми се удаде! В Скривалището по транзистора следях и процеса на Синявски-Даниел. В страната ни за 50 години бяха извършвани и сто пъти по-грозни гаври, и милион пъти по-многолюдни — но всичко това не направи впечатление на Запада, всичко това не го забелязаха, а което забелязаха — ни го простиха заради Сталинград. А сега — пак знак на времето, „прогресивният Запад“ се развълнува.

За себе си прецених, че заради този шум на жандармите ще им се наложи да изберат за мен някакъв друг път. Те се колебаеха. В края на декември и през януари, както ми разказаха по-късно, на няколко събрания техни началства заявявали, че заловеният ми архив „се концентрирал за прехвърляне в чужбина“. Но те изоставиха тази версия не защото от жилището на Теуш не водеха пътища за чужбина (майстори на фалшификацията, те лесно биха скалпили нещо), а защото не вървеше втори също такъв съд подир първия.

Както навремето Пастернак с изпращането на своя роман в Италия, а после с изтръгнатото си насила покаяние, така сега Синявски и Даниел с отказа си да се покаят и с готовността си да приемат разплатата за своята писателска душевна раздвоеност отваряха пътищата за литературата и затваряха пътищата за нейните врагове. Мракобесниците получаваха по-малко простор, литературата — повече.

В Ленинград на срещата на КГБ с писателите (близки специалности: и едните, и другите са инженери на човешките души) Гранин попитал: „Вярно ли е, че на Солженицин са му отнели романа?“ С отработена прелестна чекистка наивност му било отговорено: „Роман ли? Не, не сме изнемвали. А той дори не ни се е оплаквал. Там имаше някакъв роман «В първия кръг», но не се знае чий е.“ (На заглавната страница стои моето име.)

Просто още не бяха решили какво да правят.

А когато намислиха — решението се оказа много странно: решили да издадат подбрани мои произведения в служебен тираж! Явно са си правили сметката, че те ще предизвикват само отвращение и негодувание у всеки честен човек.

Когато през март 1966-а се върнах към явния живот и до мен стигна първият разказ, че някой от ЦК не в специална стая и не срещу разписка, а просто в лека кола е давал за прочит романа ми на

Межелайтис — направо не повярвах: ами че това е игра с огъня, нима чак толкова ги е лишил Господ от разум? Тоя огън скоро не ще може да се спре дори и с асбестови ръкавици, нали той ще плъзне! А и при четене той няма да работи за тях: на враговете ми, на скално-надеждните чела той ще отнеме известна част от увереността им; замъглените глави ще проясни донякъде. Току-виж, един, втори, трети от това четене си променил възгледите.

Но през пролетта на 1966-а, месец подир месец, от едни уста и от други разказите вървяха: издали са и романа, и „Пирът на победителите“! И ги дават да се четат! Но кой ги дава? Очевидно ЦК, там е било прехвърлено всичко това от ЧК. На кого ги дават? На партийните големци (само че те не си падат много по четенето, мързеливи и нелюбознателни са) и на високите чинове в творческите съюзи. Прочел Хренников и на заседание на композиторите загадъчно се заканва: „Ама знаете ли какви пиеси пише той? Едно време за такава пиеса биха го разстреляли!“ Прочел Сурков и разяснява, че съм класов враг (на коя класа?). Седнал да изучава романа ми Кочетов, току-виж, откраднал нещо. Дават ги за четене на главните редактори на издателствата — за да се задейства сам санитарният кордон против името ми и всеки мой нов ред.

Не, не го е измислила тъпа глава: в страната на безгласността да използваш за удушване на една личност не пряко тайната полиция, а контролираната малка гласност — така да се каже, номенклатурната гласност. Очаквах се същите резултати, хем без скандал около арестуването ми: да ме удушат, но постепенно.

И все пак се минаха, минаха се! Това е плагиаторска афера! — без мен и против мен да издават собствените ми книги! Дори в нашата беззаконна неправова страна (където служебното издание дори не се брои за „издание“, дори не можеше да заведеш дело за нарушаване на авторските права!), но със зараждащо се обществено мнение, но със слабичко ехо и на световното мнение, — нокътят им се заби май твърде нагло и дълбоко. Ей, да не се заклеши? ще се обърне един ден тоя способ срещу тях.

Със своето служебно издание те подтикваха и мен към някакво действие, но пак си блъсках главата и не можех да разбера — към какво именно? Аз не само не видях в това начинание опасност, то дори ми допадна. Щели да настроят срещу мен номенклатурата. Че тя и

бездруго ме мрази. Но затова пък значи — сега не се канят да ме приберат.

Ето как неочаквано и смайващо се развива историята: навремето нас, клетите, ни вкарваха в затвора за нищо, за половин дума, за четвъртинка бунтарска мисъл. Сега ЧКГБ разполага срещу мен с пълен съдебен букет (според техния кодекс, разбира се) — а това само ми развързва ръцете, станах идеологически екстериториален.

Половин година след провала с моя архив се проясни, че този провал ми е донесъл пълна свобода на мисълта и изповеданието: не само за изповядване на Бога — от мен, члена на атеистично-марксисткия Съюз на писателите, — но и за изповядването на която си ща политическа идея. Защото каквото и да мислех сега, то няма начин да бъде по-лошо и по-рязко от сърдитото, което бях написал в лагерната пиеса. И щом не ме вкарват в дранголника заради нея, няма да ме вкарат и за никое сегашно мое убеждение. Сега мога да отговарям колкото си искам откровено в писмата на моите кореспонденти, да говоря каквото си искам на моите събеседници — и това няма да е по-опасно от оная пиеса! Каквото си искам мога да записвам сега в моите дневници — вече няма защо да шифровам и да се крия. Наближавам незнаен предел: да не се нуждая повече от лицемерие! никога! и пред никого!

След като прецених през пролетта на 1966-а, че ми е дадена дълга отсрочка, разбрах и още нещо: че ми трябва открито, достъпно за всички произведение, което засега да извести, че съм жив и работя, което да заеме в съзнанието на обществото мястото, където не можах да нахлуят конфискуваните ми работи.

За тази роля много подходдаше започнатата преди три години „Ракова болница“. И аз се залових с продължението ѝ.

ЧКГБ не чакаше, не дремеше, тактиката ми налагаше и аз да избързам с „Болницата“ — а може ли да се бърза в писането? Тогава ми хрумна: засега да дам първата част, без втората. Самата повест (Отначало я нарекох повест само и само да не я бъркат с конфискувания роман, да не кажат: ах, значи са му го върнали? Чак после се изясни, че и по същество най-й приляга да се нарича повест.) не се нуждаеше от това, но тактиката ме гонеше с камшик по ждрелото.

Колко ми се щеше да работя, без да бързам! Колко ми се искаше ката ден да редувам писането със спокойна безкористна езикова гимнастика. Колко ми се искаше по десетина пъти да преписвам текста, да го оставям настрана и да се връщам след години, и на пропуснатите места дълго да примервам ли, примервам кандидатите за думи. Но целият ми живот беше и си остана надпрепускване, прекомерно сгъстяване — само и само да мога да очертая контура на най-неотложното! А времето може и за контура да не ми стигне...

Толкова писатели са бързали! — обикновено заради договорите с издателствата, заради притискащите ги срокове. На пръв поглед аз — защо трябваше да бързам? — можех да си шлифовам ли, шлифовам! Не. Винаги имаше могъщи погнали ме причини — ту необходимостта да крия, да разсредоточавам екземплярите, да използвам нечия помощ, да се освободя за други задачи. — И така нито едно произведение не съм пуснал от ръцете си без бързане, в нито едно не съм намерил последните точни думи.

Когато довършвах първата част на „Болницата“, виждах, разбира се, че няма да я вземат за печат. Най-се надявах на самиздат, защото приятели ми препоръчаха да я давам за обсъждане — в московската секция „Проза“, в Мосфилм — и така да утвърдя и легализирам безконтролното ѝ разпространяване. Но за да мога да направя всичко това, трябваше да имам безукорното право да се разпореждам със собственото си произведение, а нали бях задължен да го занеса първо в „Новый мир“. След всичко, което Твардовски вече беше ми отхвърлил, изобщо не можех да се надявам, че той ще я публикува. Но в случая загубата на един месец беше неизбежна.

От онова си спречкване не бяхме се виждали. С учтиво писмо (все едно че нищо не е ставало) уведомих А. Т., че скоро ще предлага половин повест и много моля да не ме бавят много с редакционното решение.

Сърцето на А. Т., разбира се, трепнало. Вероятно той не е преставал да се надява на литературното ни обединяване. Той все обясняваше нашата кавга с моя лош характер, с припряността на постъпките ми, с упорството ми в грешките — но всички тези пороци и дори нещо отгоре той беше готов великодушно да ми прости.

А да прощава или да не прощава не предстоеше на никого от нас. На някого от двамата ни трябваше да се продуха главата. Моята вече

беше продухана от първите затворнически години. След Хрущовата реч на XX конгрес започна това развитие и А. Т. Но както и за цялата партия, то скоро се забави, после се заплете и дори тръгна назад.

Твардовски, както и Хрущов, беше в доживотен плен на приетата идеология. И при двамата природният им ум безсъзнателно се бореше с нея и когато побеждаваше — те достигаха върха си. Един от тези върхове на селяка Хрущов беше отказът от световната революция чрез война.

В „Новый мир“ още в мига, когато получили ръкописа на „Болницата“, го превърнали в поверителен документ, така наредил Твардовски. Страхували се, че ръкописът ще се изскубне, ще тръгне, опасенията им били чак комични: не давали да го четат... в собствения им отдел „Проза“! А от мен повестта вече беше плъзнала по Москва, крачеха самиздатските батальони!

На 18 юни — две години след многообещаващото навремето обсъждане на романа, се състоя обсъждането на първа част на „Болницата“. Мненията се разделиха, дори рязко. Само деликатният професионален начин на изразяване замазваше тази пукнатина. Може да се каже, че „младата“ част на редакцията или „долната“ по служебно положение беше енергично за печатането, а „старата“ или „горната“ (Дементиев — Закс — Кондратович) също толкова категорично против. Току-що постъпилият в редакцията Виноградов каза: „Това ако не отпечатаме, не знам за какво съществуваме.“ Берзер: „Недосегаемият рак е превърнат в обект на изкуството.“ Мариянов: „Наш нравствен дълг е да я предоставим на читателя.“ Лакшин: „Такова сборище на положителни герои отдавна не съм срещал в нашата литература. Да държим тази повест под ключ, да не я дадем на читателя — с такъв грях съвестта ми не може да се нагърби.“ Закс взе да замазва и замъглява съвсем ясни неща; „Авторът се оставя да го заливат емоциите на омразата... Много грубо е вкаран толстоизмът.. Излишък на запалителен материал, а на всичко отгоре — болната тема за спецпреселниците. Какво стои зад това? ... произведението е много незавършено.“ Кондратович уверено го подкрепи: „Липсва завършеност!... Разговорът за ленинградската блокада и други петънца на раздразнение.“ Дементиев започна с ленив тон: „Разбира се, много ми се ще (баш на него!) да отпечатаме повестта на Солженицин... Като изява на силите на художника тя отстъпва на романа... (Но тъкмо

романа той не приемаше! Сега, когато романът не заплашваше да бъде отпечатан, можеше и да го похвали.) ...Обективната обрисовка ненадейно отстъпва мястото си на оголено тенденциозната... — А след това възбуден и ядосан: — При Толстой, при Достоевски има вътрешна концепция, заради която е написано цялото произведение, а тук тя липсва, повестта не е завършена във вътрешните си подбуди! (Всеки път едно и също: тегли ме да се доизкажа докрай, че после да му е полесно да ме бие. Ще имаш да вземаш!...) «Хора, замислете се как живеете» — това не стига. Липсва цялостност — и значи в този вид не бива да се печата. (Като че ли целият печатан боклучен книжен поток е надскочил тази степен на цялостност!...) — И все повече сърдейки се: — Как така да не е имало предвидливост с Ленинград? Каква по-голяма предвидливост може да се иска — нали преместихме финландската граница!“

Това се вика — литературна близост! Върви другарувай с „Новый мир“! Дивен аргумент: били преместили финландската граница! И аз съм битият, наклеветил съм в повестта. А как да им разкрия докрай „вътрешната си концепция“: „Ами че нападението срещу Финландия си беше агресия!“ Тук работата не е само в Дементиев, по-нататък в разговора и Твардовски ще ме прекъсне:

— За принципни отстъпки от ваша страна и дума не става, нали не сте против съветската власт, иначе изобщо нямаше да разговаряме с вас.

Е, това е либералното списание, факелът на свободната мисъл! Като са се хванали за тая „съветска власт“, иди им разправяй, че съветската власт не съществува от 18-а година.

Къде бяха единни всички? Осъдиха Авиета и фейлетонния стил на главата и изобщо всички изказвания за съветската литература, които се срещат в повестта: „Не им е тук мястото.“ (А къде им е мястото? На целия този куп квакаща лъжа все някой някъде веднъж може ли да отговори?) Тук ме смая общата немъжественост (или наплашеност, или оклюманост) на „Новый мир“: нали за тяхното тежко време през 1954 година, когато Твардовски бе свален заради статията на Померанцев „За искреността“, вземах от тяхно име реванш през погледа на страничен историк, а те в един глас начело с Твардовски настояваха: не бива! не бива да се споменава за „светлосинята корица“ — не бива! не бива да ни защитавате!

Мислех, че само за пред вестника са се разкаjali навремето, за пред ЦК, за отмятане на мероприятиято. А те значи от сърце са се разкайвали: не е трябвало да пишат за искреността.

Бе обсъден и важният (за нашите условия) въпрос: ами като не е завършена повестта, като е само първа част, какво да направим? Едни казваха: какво толкова, ще го пишем. Но Твардовски, който добре познаваше високопоставените си опекуни, изобщо прекрати обсъждането: „Лишени сме от възможността да съобщим, че това е първа част. Ще ни кажат: нека напише и представи втората, тогава ще решим. Принудени сме да я печатаме като завършено произведение.“

А тя не е завършена, всички сюжетни линии са увиснали!... Ала какво да се прави, такива са условията.

И тъй, разцепиха се мненията на „долните“ и „горните“ трябва ли да се печата повестта ми и като последен камък трябваше да легне мнението на Твардовски.

Колко различен беше той! — в различни дни, а понякога и в различни часове на един и същи ден. Сега той заговори като художник, който правеше забележки и предложения, далечни от редакционните цели, а за кандидат-член на ЦК и направо невъзможни:

— Изкуството съществува на тоя свят не като оръдие на класовата борба. Щом то научи, че е оръдие, вече не може да стреля. В преценките си за това произведение ние сме свободни: все едно че сме на онзи свят, не разсъждаваме — ще мине ли, няма ли да мине... Четем ви не с редакторско, а с читателско око. Това е щастливо състояние за редакторската душа: иска ти се да дочетеш произведението час по-скоро... Съвременността му е в това, че събуденото народно съзнание дири нравствена сметка... Не било завършено. Великите произведения винаги съдържат черти на незавършеност: „Възкресение“, „Бесове“, че къде ли го няма това?... Ние искаме да напечатаме тази повест. Ако авторът поработи още над нея — ще я пуснем и ще я браним според силите си и дори повече!

Така той внезапно наклони везната в полза на „младите“ (те бяха го трогнали с пламенните си речи) и против своите заместници (макар че очевидно беше им обещал друго).

И веднага след това, на същото заседание, заговори съвсем други неща: ту — за съветската власт; ту — „заглавието ще махнем“, без да пита няма ли насрещни мнения. Ту прекъсваше отговора ми с

държавнически реплики, с покровителствен тон и в политиката, и в майсторството. Беше абсолютно сигурен, че във всички обсъждани въпроси е по-вещ от присъстващите, че само той проумява пътищата на развитието на литературата. (Толкова извисено умееше да разсъждава! — а и днес не се сдържа да не помърмори: „пуснал си брада, за да...“ — не знаеше, че брадата е вече втора... Това беше не просто мърморене, а подчиненост на личното му мнение спрямо мнението на компетентните органи.)

Възразих на всички най-подробно, но само защото бях сколасал да запиша добре всичките им изказвания и те все едно бяха пред мен на листа. Само на едно местенце се запалих: какви отстъпки се искат от мен? Русановци са милиони, юридически съд над тях няма да се провежда, толкова по-задължителен е съдът на литературата и обществото. А без това нито литературата ми трябва, нито ми се ще да пиша.

Нито в бълнуванията на Русанов, нито в „отдела за досиетата“, нито в навиците на „новата класа“ не се канех да правя отстъпки. А инак през всичките часове на това обсъждане забелязах у себе си незаинтересованост: все едно че не ставаше дума за моя книга и ми е безразлично какво ще решат.

Работата беше в това, че самиздатските батальони вече крачеха!... А в легалното печатане бях престанал да вярвам. Но докато маршируването на батальоните не е стигнало до кабинета на Твардовски, трябваше да натискам. Още повече че предвиждах втора част „да става още по-малко печат“.

Не, те не искат от мен да махна отдела за досиетата или чертите на новата класа, или комисията по чистката, или заточаването на цели народи. А ленинградската блокада можеше да се раздели поравно между Сталин и Хитлер. Главата с Авиета с въздишка засега да махна. Най-безсмислено и най-неприятно ми беше да променя заглавието. Нито едно не вършеше работа.

Все пак се покорих и след седмица върнах в „Новый мир“ подстригания ръкопис и в скоби за най-краен случай посочвах на Твардовски резервно заглавие (нещо като „Болница на края на алеята“, така размазваха те всичко подред.)

След още една седмица се състоя новото редакционно обсъждане. Не знам дали случайно, дали не случайно, но ги нямаше

нито Лакшин, който смяташе, че е грехота да се държи ръкописът под ключ, нито Мариямов с нравствения дълг той да бъде предоставен на читателя. За сметка на това всички противници бяха тук. Днес те бяха много сдържани, изобщо не се гневяха: нали вече бяха пречупили гръбнака на Твардовски там, зад сцената.

Сега започна А. Т. — смутено, раздвоен. Първо неуверено ме обвини в „козметично“ недостатъчно редактиране (за сметка на това сега Дементиев с много спокоен тон се застъпи за мен — о, лисицо! — че и редактирането ми било доста съществено, и произведението станало завършено... поради изхвърлянето на главата!). Сега А. Т. настояваше съвсем да съм махнел и смекчения разговор за ленинградската блокада, и разговора за искреността. Но веднага след това рязко отхвърли всички заобикалки и каза:

— Външни благоприятни обстоятелства за печатане сега няма. Невъзможно и рисковано е да предлагаме повестта поне през тази година. (Като че ли през идната „юбилейна“ 50-годишнина от Октомври ще е по-лесно!...) Искаме да разполагаме с такъв ръкопис, където бихме могли да отстояваме всяко място от него, защото го споделяме. (Доста тежко изискване: авторът изобщо ли не бива да се различава от редакцията? предварително ли трябва да се нагажда към нея?) А Солженицин, уви, е същият, какъвто си беше...

И дори надвисването на лагерната тема над раковата болница, което предния път бе обявено от него за съвсем естествено, сега беше наречено „литературно, както Гросман пишеше за лагера по слухове“. (Аз за лагера — и „по слухове“!) Освен това „редакцията трябва да пусне ръкописите, които са се залежали“. (Ставаше дума за Бековия роман за Тевосян и за Симоновите „Дневници“. Но и тях ги рязнаха.) Но в противоречие с всичко казано дотогава А. Т. обяви: редакцията смята ръкописа за „общо взето, одобрен“, веднага подписва договор за 25%, а ако имам нужда от пари, после ще го направим на 60%. „Пишете втората част! Ще почакаме, ще видим.“

Втората част я пишех и без те да ми казват. А засега ми се предлагаше да получа пари за това, че първата ще бъде напъхана в ковчега на сейфа и, то се знае, според правилата на „Новый мир“ и в съответствие с личните претенции на А. Т. към мен, никому нито ред, нито дума, да не давам на „Раковата болница“ да живее, докато някой дъждовен ден не дойде полковник от Държавна сигурност и не я

прибере. Това решение на редакцията искрено ме облекчи: всички поправки можеха да се унищожат незабавно, повестта да се възстанови както вече я траках на машини и си я предавах от ръка на ръка. Отпаднаше грижата ми: как да издържа новото избухване на А. Т., когато той разбере, че повестта е тръгнала. Бяхме свободни един от друг!

Но не заявих всичко това драматично, защото лагерното възпитание ни повелява да не декларираме предварително намеренията си, а да действаме веднага и мълком. И казах само, че засега няма да подпиша договор и ще си взема ръкописа.

Като че ли от съчетанието на тези две действия редакцията би могла да разбере! — но те нищо не разбраха. Сторило им се е, че съм се покорил, признал съм си вината и сега ще продължа да работя, смятайки, че не заслужавам дори договор. Пак бях станал за тях овчицата на „Новый мир“!

Но преди да се мине и месец, Твардовски чрез роднините на жена ми Туркини спешно ме викна. Както винаги „не ме намериха“, но на 3 август се озовах в Москва и научих: до А. Т. е стигнало, че моята „Ракова болница“ върви и че той е страхотно разгневен; само иска да се увери, че не аз, разбира се, съм го пускал (нима би посмял?!...) — и тогава ще знае кого да изгони от редакцията! (Беше заподозряна трудолюбивата Берзер, безкрайно вярното конче на „Новый мир“, което неуморно теглеше каруцата.)

Той беше поет и цекист, който мислеше държавнически: невъзможната за четене, дори за показване на цензурата „рискована“ книга, написана обаче под съветско небе, вече беше собственост на държавата — и не можеше по каприза на възглулавия автор ей т а к а да се дава за прочит на хората!

А аз си мислех, че е тъкмо обратното! Наближаваше да стане година от провала ми, но дори в моята невъзприемлива глава се проясни тяхното и моето положение: че аз няма, няма, няма какво да губя! Че открито, без да се тая, без да се отричам да я давам наляво и надясно, „Болницата“ за мен с нищо не е по-опасна, отколкото онази лагерна пиеса, която вече цяла година е прибрана на Голяма Лубянка. — Вие ли ги раздавате? — Да, аз ги раздавам!! Аз съм ги написал, аз ги раздавам! Не ме интересуват всичките ви издателства! — моята книга се разграбва, четат я и преписват на машина по цели нощи, тя

ще стане литературен факт, преди да зяпнете! Я нека се опитат вашите ленински лауреати така да разпространяват своите ръкописи!

Ето, ето в какъв смисъл било казано: „Дойде ли беда, не се гнуси и от нея!“ Бедата може да ни отключва свободата! — стига да съумееш да разгадаеш тази беда.

За моята сила ми беше говорил навремето Дъомичев — тогава не го доразбрах. Сега с едногодишното си бездействие самите власти ми показаха каква е силата ми.

Разбира се, не се явих на повикването на Твардовски, а му написах следното:

„...Ако Ви е развълнувало, че повестта стана известна не само на редакцията на «Новый мир»..., би трябвало да изразя учудване... Това е право на всеки автор и би било странно, ако сметнете, че трябва да ме лишите от него. Освен това не мога да допусна «Раковата болница» да повтори печалния път на романа: първо неопределено дълго очакване, молби към автора от страна на редакцията на никого да не го дава за прочит, след това романът е загубен и за мен, и за читателите, но се разпространява по някакъв таен списък на подбрани лица...“

Написах му — и не мислех, че ще е жестоко. А за А. Т. излязло много жестоко. Казват, че бил плакал над това писмо. За загубената детска вяра? за загубеното приятелство? за загубената повест, която сега ще влезе в ръцете на редактори гангстери?

Оттогава в „Новый мир“ нито съм стъпвал, нито съм се обаждал по телефона; освободен в действията си, аз се блъсках и гърчех в напъни да измисля: какво още? какво още да предприема срещу безсрамния нокът на враговете, толкова дълбоко забит в моя роман, в моя архив? Съдебният протест би бил безнадежден. Натрапваше се общественият протест.

Навремето, когато гледах Съюза на писателите отдалеч, той целият ми приличаше на глумливо тържище в литературния храм, достоен единствено за бича. Но — безшумно никне живата трева, обгръщайки нахвърляните стоманени греди, и ако не я тъпчат — дори тия греди ще покрие. Здрави и напълно неомърсени стебла безшумно прорастват това гнило болно тяло. След Хрушчовите разобличения техният растеж става особено бърз. Когато попаднах в СП (От ССП — Съюз на съветските писатели. — Бел. пр.), с учудване и радост открих тук много живи свободолюбиви хора — открай време такива или

неуспели да се покварят, или отхвърлящи покварата от себе си. (Още един пример за това, че никога не бива да се съдят всички вкупом.)

Сега лесно бих могъл да намеря и сто, и двеста честни писатели и да им изпратя писма. Но огромното мнозинство от тях не заемаха в СП никакви ръководни постове. Подбирайки ги не по служебния, а по душевния признак, можех да им създам неприятности и ни най-малко нямаше да допринеса за целта си: гласността на съпротивата. А да изпращам протести до многолюдните и бездарни управи — общосъюзни и общоруски — на СП, би било отчайващо безплодно. Но се задаваше през декември 1966 година писателският конгрес, отложен неотдавна от юни — първият конгрес, откакто бях в СП, и може би последният. Това се казва случай! В момента на конгреса старото ръководство вече е безправно, новото още не е избрано и аз имам правото да различа достойните делегати според собственото ми разбиране. Не е ли същинска Ленинова тактика апелирането към конгрес? Нали той именно ни учи така: да избебваме момента, когато вече не... и още не...

Но имаше време до конгресния декември, а много ми се щеше да протестирам по някакъв начин срещу онова, което се върши с моите произведения. И реших засега да се обърна — още веднъж и за последен път — до ЦК. Не съм член на партията, но до това полубожествено учреждение всеки трудещ се има правото да изпраща молби. Бяха ми казвали, че там дори очакват писмо от мен, разбира се, секретно, тоест пълно с разкаяние, умоляващо да ми се даде възможност да оплюя всичко онова, което съм бил до днес, и да докажа, че съм „напълно съветски човек“.

Отначало исках да пиша писмо в доста дързък тон: че те самите вече няма да повторят онова, което са говорили преди XX конгрес, ще се засрамят и отрекат. Е. Генри ме убеди да не правя това: освен че щеше да нажежи отношенията, такова писмо практически не ми даваше нищо — нито печалба на време, нито съвместно съществуване. Преправих го и адресирах упрека си към литераторите, а и към ръководителите на партията. Оттам нататък се постарях да се обясня делово, но да се изразявам при това с независимост. Вероятно това не ми се е удало докрай: още няма традиция на такъв тон в нашата страна, не е лесно да се създаде.

Писмото до Брежнев бе изпратено в края на юли 1966-а. Никакъв отговор или отзвук не последва. Не се прекрати и поверителното четене на книгите ми, не намаляха и нападките по партийно-инструкторска линия, може би позаглътнаха временно. И все пак това писмо ми помогна да забавя с няколко месеца развоя на всички събития и през това време да довърша „Архипелага“. Освен това то спомогна, струва ми се, да се разреши организирането на обсъждане на първа част на „Болницата“ в ЦДЛ (защото тя от два месеца се намираще под арест у секретаря на московския СП генерал-лейтенант от КГБ В. Н. Илин).

Обсъждането бе обявено в служебно-рекламната диплянка на ЦДЛ — и така за пръв път, пряко волята на „Новый мир“, печатарски бе набрано това вече неотменимо заглавие: „Раковата болница“. Но се оказа, че твърде много хора искат да присъстват на обсъждането, ръководството на СП се уплаши, смениха датата и насрочиха час през деня, съобщиха го вече не публично и строго проверяваха на входа поканите на белетристите.

То се състоя на 16 ноември. За три месеца бяха я прочели и мнозина врагове, които не само в статии в списанията сриваха мизерната ми философия и жалкия ми художествен метод, но дори (Е. Панков) посвещаваха на това сриване цели глави от учебници. Обаче чудо: от цялата тази шайка освен З. Кедрина („обществената обвинителна“ на Синявски и Даниел) и лагерния ортодокс (дали не и доносник?) Асанов никой друг не посмя да дойде. Това беше двоен знак: силите на вече пораслото обществено мнение (щом липсват аргументи, как да спориш, а от доносите вече са престанали да се плашат) и силите на още самоуверената бюрокрация (защо да идват тук да се джафкат и да стават за смях, когато и бездруго тихомълком ще потулят тази повест и няма да я пуснат?).

И обсъждането се превърна не в бой, както се очакваше, а в триумф и провъзгласяване на някаква нова литература, още от никого неопределена, от никого неанализирана, но жадно очаквана от всички. Тя, както заяви Каверин в отличната си смела реч (а хората като него от много години насам вече можеха да говорят смело, какво бяха чакали!), ще измести досегашната рептилна литература. На Кедрина направо не ѝ дадох да говори; демонстративно започнах да напускат салона на тълпи, следвайки примера на Виктор Некрасов. (А на

новомировци А. Т. им забранил да участват в обсъждането! Като е избягала кравата, да захвърлим и кофата.)

Не по разумен предварителен план, а по стечение на случайности тоя ноември протече за мен много бурно. Има такива удивителни периоди в живота на всеки човек, когато различни външни неочаквани сили внезапно се раздвижват едновременно. И едва в това движение, вече завладян от него, аз от него именно разбрах как трябва да се държа: колкото може по-дръзко, отказвайки се от всички доброволни ограничения. По-рано нали отказвах да участвам в публични изяви? А сега — приемам всички покани. Отказвах ли винаги да давам интервюта? А сега — на кого ли не.

Защото нямаше какво да губя. По-зле, отколкото си мислят за мен, те вече не могат да си мислят.

Не за пръв път бях докоснал, не аз пръв бях разбутал моя архив в мирното му скривалище: ЧКГБ го грабна. Но и ГБ нямаше дарбата да предвижда тайния смисъл на нещата, тайната сила на събитията. В развоя им и ГБ, и аз вече бяхме станали само изпълнители.

Първата ми публична изява бе уговорена внезапно: случайно ме срещнаха и ме попитаха на улицата дали не искам да говоря в някоя си „пощенска кутия“. („Пощенска кутия“ — научен институт или конструкторско бюро, което за засекретяване е известно не под някакво име, а под номера на неговата пощенска кутия. — Бел. пр.) Защо пък не? Ще дойда. Всичко се уреди бързо, охранителните инстанции не сколасаха и да разберат какво става и при физиците в института на Курчатов се състоя среща с 600 души (вярно, над сто от тях бяха външни хора, никому неизвестни персони, „по покана на партийния комитет“). Имаше, разбира се, и доста много кадесари, тоя оня и от районния, и от градския комитет на партията.

Когато тръгнах за първата среща, не си бях взел нищо за казване, просто за четене — и три часа и половина четох, а отговорих само на малко въпроси и хлъзгаво. Прочетох няколко ефектни глави от „Болницата“, едно действие от „Свещ на вятъра“ (за целта на науката, та да грабна научната аудитория), а после станах съвсем нахален и обявих, че ще чета глави (срещата в Лефортовския затвор) от „Кръга“, от същия онзи арестуван от Лубянка „Кръг“: щом те го дават за четене на номенклатурните лекета — защо авторът да не може да ги чете на

народа? (Май не аз пръв развързвах възелчето на забраната, това беше утехата за моя лагерен фатализъм.)

Не, времето не е някогашното и ние не сме някогашните! Не ме заглушиха, не ме прекъснаха, не ми извиха ръцете назад, дори не ме викнаха в ГБ да давам обяснения или да ми внушават нещо. Стана друго: министърът на КГБ Семичастни взе да ми отговаря! — публично и задочно. На този пост, допускайки да разкрият една след друга подривните и шпионските му мрежи в Африка и Европа, той бе насочил всичките си сили към идеологическата борба, особено против писателите като главна опасност за режима. Често държеше речи на идеологическите съвещания, на семинарите за агитатори. През този ноември в речите си той изразил възмущение от моето нахалство: че съм четял от сцената конфискувания роман. Това беше отговорът на КГБ!

Всяка тяхна крачка ми показваше, че моята предходна е била недостатъчна.

Сега търсех случай да отговоря на Семичастни. Разнесе се слухът, че съм се срещал с курчатовци, и започнах да получавам много покани — едни предположителни, други точни и настойчиви, давах съгласие на всички подред, стига да не се застъпваха датите. И в тези учреждения уж всичко беше уредено, разрешено от директорите им, очакваха се обяви, отпечатваха се и се раздаваха покани — само че ядец! — не дремеха и т а м. В последните часове, а някъде и минути се обаждаха по телефона от московския градски комитет на партията и казваха: „Ако уредите среща със Солженицин — ще се разделите с партийната си книжка!“ И макар учрежденията организатори да не бяха чак дотам загубени (Несмеяновият НИИ, Карповият, Семьоновата Черноголовка, Механо-математическият факултет на МГУ, Баумановият институт, ЦАГИ (Централен агрохидродинамически институт. — Бел. пр.), Большая енциклопедия), за протести никой нямаше сили, а оглавяващите ги академици — мъжество. В Карповия толкова късно отмениха срещата, че дори успяха да ме закарат дотам, но вече висеше обява: „Отлага се поради заболяване на автора.“ А директорът на ФБОН (Фундаментална библиотека за обществени науки) сам я отменил от уплаха: съобщили му по телефона, че на срещата ще дойде инкогнито с цивилно облекло един генерал от КГБ, та нека му бъде осигурено място.

Късно разбрах, че при курчатовци съм бил прекалено сдържан, сега търсех къде да отговоря на Семичастни — но се затръшвах всички врати: изтървал си момента, миличък! Една, само една среща ми трябваше, за да му отговоря веднъж хубавичко — но беше късно! През целия си живот не бях усещал толкова остро лишаването от свобода на словото!

И съвсем ненадейно от Лазаревия институт по изтокознание, където веднъж вече забраниха срещата с мен (а после всички партийни началства отрекоха — не били я забранявали), ме поканиха настойчиво: няма да я отменят! На тази среща отидох право от рязанския влак. И наистина не я отмениха (на 30 ноември).

Но тоя път бях дошъл да говоря! Тоя път дойдох с написана реч и само трябваше да търся повод, за да я вмъкна. Прочетох две глави от „Болницата“, насъбрах се няколко десетки бележки и използвайки като повод една от тях, забързах, докато не са ме изгонили от този подиум, да извикам и да излея всичко, което бяха ми забранявали на девет места. До мен на сцената бяха сложили неколцина мъже от партийния комитет, дали не за да изключат и микрофона, и мен, ако работата вземе да става много дебела? Но не им се наложи да влязат в действие: в салона седяха високообразовани хора и за тях бе достатъчно да говоря спокойно, да не се изсилвам. Приемах вълни, че седи тук някаква клечка от ГБ и може би дори с портативен магнетофон. В гипсовите украшения на институтските стени ми се привиждаше изпъкналият горелеф на шефа на жандармите и той сега нищо не можеше да ми възрази, а аз на него — можех! И на висок глас, с тържествуващо, направо радостно чувство обяснявах на публиката — и му натривах носа. Нищожен зек в миналото и може би в най-скоро време, преди новите единички и преди новия таен процес — ето че бях получил аудитория от петстотин души и свобода на словото!

Трябва да ви обясня защо се отказвах от интервюта и публични изяви — но започнах да давам интервюта, но ето че стоя пред вас. Както и преди, смятам, че работата на писателя е да пише, а не да стърчи на трибуната, а не да дава пояснения на вестниците. Но ми бе преподаден урок: не, писателят не трябва да пише, той трябва да се брани! Приех урока! Излязъл съм пред вас, за да се защита! Има една Организация, на която май хич не ѝ е работа да опекунства художественото творчество, която изобщо не бива да ръководи

художествената литература, но тя върши това. Тази организация ми отне романа и моя архив, който никога не е бил предназначаван за печат. Но дори и в този случай аз мълчах, продължавах да си работя кротко. Използвайки обаче едностранчиви извадки от моя архив, започнаха клеветническа кампания срещу мен. Това е нов вид клевета — клевета от трибуните на закрити инструктажи. Какво ми остава? Да се браня. Ето ме пред вас! Вижте: още съм жив! Вижте: тази глава още е на врата ми! (въртя я), а вече без мое знание и против волята ми моят роман е издаден служебно и се пуска сред подбрани хора — такива като главния редактор на „Октябрь“ Всеволод Кочетов. Но кажете ми, защо трябва да се отказвам от същото аз? Защо аз, авторът, да не ви прочета днес глави от същия този роман? (Викове: „Да!“)

Иска се дълго да си живял като роб, да си се превивал пред началствата от дете, да си скачал заедно с всички за фалшиви ръкопляскания, да си кимал на явната лъжа, никога да не си имал право да възразиш — и това още като роб гражданин, а после като роб зек, ръцете отзад, не се оглеждай, не излизай от строя, — за да оцениш този час на свободно говорене от подиума на петстотин души, също побъркани от свободата.

Струва ми се, за пръв път — за пръв път в живота си усещам, виждам, че правя историята. Бях избрал да чета главите за разобличаването на доносниците („родината трябва да познава своите доносници“), за нищожеството и празноглавието на тайнствените оперативни пълномощници. Почти всяка реплика лумва в салона като барут! Колко са зажаждали тези хора за истината! Боже мой, колко им трябва истината! Бележка: обяснете вашата фраза от прочетената глава, че „Сталин не допуска Червения кръст до съветските военнопленници“. Тези съвременници и участници във всеобхватната нещастна война — и на тях не им е позволено дори за нея да знаят всичко докрай. В коя килия коя тъпа глава не го е усвоила? — а ето че седят петстотин души с хуманитарно образование и не им е позволено да знаят. Моля, другари, на драго сърце, тази история за съжаление е почти неизвестна. По решение на Сталин министърът на външните работи Молотов отказал да сложи подписа си под хагската конвенция за военнопленниците и да прави вноски в Международния Червен кръст. Затова нашите бяха единствените в света военнопленници, изоставени от своята родина, единствените обречени да измират от

глад, гощавани само с немската постна помия... (В поредния си „отговор“ Семичастни ще заяви, че съм бил клеветял, че ние сме морели от глад немските военнопленници.)

О, аз като че ли започвам да обичам това си ново положение, след провала на моя архив! това открито и гордо противостоене, това признато право на собствена мисъл! Комай вече би ми било дори тежко, вече почти невъзможно да се върна към предишната си кротост. Ето кога започна да ми се разкрива висшият и таен смисъл на онази беда, за която не намерих оправдание, на подхвърленото ми от Върховния Разум, което не можем да предвидим ние, дребните: затова ми е била изпратена моята убийствена беда, та да ми се отнеме възможността да се спотайвам и да мълча, за да започна да говоря и действам от отчаяние.

Защото — бе настанало времето...

Започнах тези очерци със спомена как се става от мирен гражданин конспиратор — днес това, утре онова, докато някоя заран не се събудиш: о-о, че аз вече... И пак така, благодарение на горчивия ми провал, който ме докара до ръба на ареста или самоубийството, в после малко по малко, квант подир квант от седмица на седмица, от месец на месец, осъзнавайки, осъзнавайки, осъзнавайки — щастлив е, който би могъл по-бързо да разбере небесния шифър, аз — бавно, аз — дълго, но една заран се събудих и аз свободен човек в свободна страна!!!

* * *

Така ударих гонга с втората си беседа, извиквайки ги на двубой — сякаш оттук нататък само това ще ми е работата — да говоря — и същите тези дни безследно, макар и без да си бръсна брадата тоя път, пак се шмугнах в моето далечно Скривалище, в пущинака — да работя! да работя! — защото времето вече бе настанало, но аз не бях готов за него, не бях си изпълнил дълга.

Разчитах, че с цялата тази бъркотия съм си осигурил три месеца спокойствие, до пролетта. Точно така излезе. През декември-февруари направих последната редакция на „Архипелага“ — с преработването и преписването на машина на 1 750 страници за 73 дена, а на всичко

отгоре и боледувах, и си палех печките, и сам си готвех. Не го извърших аз, ръката ми бе водена!

Но и бях си направил сметката, че срещу Новата 1967-а ще избухне още една бомбичка — първото ми интервю с японския кореспондент Седзе Комото. Той беше го взел в средата на ноември, трябваше да го публикува по Нова година — но дните на януари си вървяха, а транзисторът в моята сгушена под снега бърлога по никоя от станциите, нито по японската, нито по западните, нито дори по „Свобода“ не казваше нищо за това интервю.

През ноември то стана импровизирано и според официалните критерии — нахално. Съществуваше някакъв разработен ред, задължителен и за чуждестранните кореспонденти, ако не искат да се разделят с московската си служба, а да не говорим пък за съветските граждани. Писателите трябва да получат съгласието на Външния отдел на СП (всички тези „външни отдели“ на всички учреждения са филиали на КГБ). Не бях разпитвал за тоя ред навремето, а сега изобщо не исках да зная за него. Новата ми роля се състоеше в екстериториалността и безнаказаността.

С. Комото по обичайния начин изпратил молбата си за интервю до мен, а втория екземпляр — до Външния отдел. Там дори не се сепнали: нали отдавна съм се отказал от всякакви интервюта. А аз — аз тъкмо това исках от година и нещо насам, още от провала: да заявя в интервю какво се върши с мен. И ето че внезапната помощ дойде: японски кореспондент (уж не е криминален западен, но същевременно си е съвсем западен) ме молеше да му отговоря писмено на пет въпроса, ако не пожелае да се срещнем лично. Даваше ми московския си адрес и телефон. Дори само тези пет въпроса напълно ми вършеха работа: там вече имаше въпрос за „Раковата болница“ (значи слухът достатъчно се е разнесъл) и за моите „творчески планове“. Подготвих писмения отговор. [Вж. Приложение 1.] Все пак да тръгна към пълна експлозия — да обявя на цял свят, че са ми арестувани романът и архивът, не се престаших. Но изброих няколко мои произведения и написах, че не мога да си намеря издател за тях. Щом един автор преди три години са си го дърпали от ръцете и са го издавали на всички езици, а сега в родината си не може да намери издател, нима може да остане още някаква неяснота?

Но как да предам отговора си на кореспондента? Да го изпратя по пощата? — сигурно ще го спрат, а аз дори няма да знам, че не е стигнал. Да помоля някой приятел да иде и да пусне писмото в неговата пощенска кутия на стълбището? — сигурно в тяхната специална сграда стълбището се наблюдава и фотографира (още не знаех: долу има милиционер и изобщо не пуска). Значи трябва да се срещнем, а щом ще се срещаме, защо да не дам и устно интервю? Само че къде да се срещнем? В Рязан няма да го пуснат, в Москва не мога да излагам на опасност ничие частно жилище. И избрах най-нахалния вариант: в Централния дом на литератора! В деня, когато обсъждахме там „Раковата болница“, достатъчно добре огледах помещенията, обадох се от автомата на японца и му предложих интервю на другия ден по обед в ЦДЛ. Тази покана звучеше много официално, вероятно той е смятал, че аз съм съгласувал всичко където трябва. Обади се на преводачката си (разбира се, проверена в ГБ), тя поръчала в АПН (Агенция по печата „Новости“. — Бел. пр.) фотограф за снемане на интервюто в ЦДЛ, това също звучало много официално, и у АПН не можели да възникват съмнения.

Дойдох в ЦДЛ половин час преди уреченото време. Беше делничен ден, от писателите — нито един, от вчерашното оживление и строгост — нито следа, работници внасяха столове през широко отворената външна врата. Вместо чернокос японец влезе едно много светло руско момиче и се запъти към масичката на администраторката, дочух фамилното си име, пресрещнах момичето и го помолих да викне японците (излезе, че те били двама и ме чакали в колата). Портиерите бяха същите, които вчера ме видяха във вестибюла в центъра на вниманието, и за тях прозвуча авторитетно, когато казах: „Те идват при мен.“ (После научих, че за влизането на чужденци в ЦДЛ се искало всеки път специално разрешение от администрацията.) Поканих ги в уютното фоайе с килими и мека мебел и изразих надеждата, че скромността на обстановката не ще бъде пречка за деловата ни среща. Точно тогава запъхтян дотича и фотокореспондентът от АПН, домъкна тукашните ЦДЛ-ски огромни светкавици и започна двайсетминутното ни интервю на светлината на светкавиците. Администрацията на дома видя незапланираното мероприятие, но неговата импозантност, важност, а значи и разрешеност, не подлежаха на съмнение.

Комото доста добре говореше на руски, така че преводачката беше само за щат, тя нищо не превеждаше. В края на срещата се изясни и това обстоятелство: Комото каза, че той самият бил изкарал три години в наши сибирски лагери! Е, щом е зек, може би много добре е разбрал ментата в нашата среща! Още повече пък трябваше да е разбрал всичко недоизречено. Сбогувахме се сърдечно.

Но ето че се мина една и втора седмица след Нова години, а транзисторът не донасяше в моето уединение дори и чотвърт отзвук, дори една фразичка от моето интервю. Всичко ли е отишло на вятъра? Какво е станало? Попречили ли са на Комото, заплашили ли са го? Или главният редактор на вестника не е поискал да разваля общата обстановка на смекченост на японско-съветските отношения? (Тяхната радиостанция на руски език се изразяваше сладникаво-угоднически.) Само едно не допусках: интервюто да е било отпечатано в срок и изцяло, в пет милиона екземпляра, в четири вестника, на четвърт страница, нищо че с японски йероглифи — и да не го е забелязал на Запад нито един човек! Във връзка с „културната революция“ в Китай всеки ден всички радиостанции по света се позоваваха на японски кореспонденти, значи все пак преглеждаха вестниците им — а моето интервю никой да не го забележи! Говореше ли това за краткотрайността на земната слава, значеше ли, че Западът отдавна пет пари не дава за някакъв си руснак, който беше ги гъделичкал в продължение на две седмици със зле преведения си бестселър за живота в сталинските концлагери? Като нищо можеше да е така. Но ако се мернеше някъде, па ако ще и в Полинезия или Гвинея, съобщение, че ляв гръцки деец не е намерил за един свой абзац издател в Гърция — тутакси Бертран Ръсел и Жан-Пол Сартър, и всички леви лейбъристи направо щяха да викнат, щяха да изразят недоверие на английския министър-председател, да изпратят проклятие на американския президент, международен конгрес щяха да свикат за анатемосване на гръцките палачи. А че един руски писател, недоудушен по времето на Сталин, продължават да го душат по време на колективното ръководство и той скоро ще предаде Богу дух — това не можеше да наскърби левичарския им мироглед: щом душат в страната на комунизма, значи е необходимо за прогреса!

В многомесечно и пълно усамотяване — колко хубаво ти върви работата и ти текат мислите! Същинските размери, тегла и

съотношения на предметите и проблемите толкова добре се напасват. Завладян от безспирна работа, през тази зима открих, че през четирийсет и деветата година от живота си аз ще завърша моето „n-1“ произведение — всичко, което съм се канил да напиша през живота си, освен последното и най-главното — „P-17“. Този роман от трийсет години насам — от края на 10-и клас, се обмисляше, прехвърляше, отлежавахе и натрупваше в главата ми, винаги беше главната цел на моя живот, но още практически не е започнат, винаги нещо пречеше и го изместваше. И чак през пролетта на 1967 година ми предстоеше най-сетне да досегна заветната работа, от която чак дланите ми пламваха, щом започнех да прехвърлям онези книги и онези бележки.

И ето че сега в Скривалището, в почти невероятната за нашия век тишина, гледайки елите, по богоявленски натежали от неподвижен сняг, ми предстоеше да направя един от най-важните си жизнени избори. Единият път беше да повярвам във външното си неутрално благополучие (не ме закачат) и колкото неустойчиви години като сегашната да са ми отредени — да продължавам да седя колкото може по-безшумно и да пиша, да пиша главната си история, която никому досега не са дали да напише и която кой ли и кога ли ще напише? А за тази работа ми трябват седем или десет години. (Неоправдани са ми били надеждите. Невъзможно е и за двацет години. И дори изобщо, изцяло е невъзможно. (Бел. от 1978 г.))

Вторият път: да разбера, че така могат да се изкарват година-две, но не седем. Сам да продължа да взривявам това външно измамно благополучие. Да измъкна щраусовата си глава изпод камъка. Защото Железния Шурик също не дреме, промъква се там, по криволичещите улички, към властта и една от първите му работи ще е да ми откъсне ей тая глава. Та значи в навечерието на най-любимото ми дело — да захвърля перото и да рискувам. Да рискувам да загубя и перото, и ръката, и гласа, и главата си. Или — така безнадеждно и така гръмогласно да си разваля отношенията с властта, че да мога тъкмо чрез това да се укрепя? Не ме ли тласка тъкмо натам съдбата? Нека не я карам да повтаря предупреждението си. Много десетки години всички ей заради такива лични сметки и най-важни собствени работи — всички си пазехме гърлата и не умеехме да викнем, преди да са ни натикали в торбата.

Още от есента знаех, че конгресът на писателите пак е отсрочен, този път за май. Тъкмо навреме! (Ако беше през декември — нямаше да се откъсна от Скривалището, от „Архипелага“, нямаше да го има писмото ми до конгреса.) Щом интервюто не помогна — оставаше ми само писмото до конгреса. Само че повече неща да спомена сега и да викна по-смело.

Безкрайно тежки са всички онези начала, когато простото слово трябва да помръдне материалната инертна канара. Но няма друг път, щом цялата материя вече не е твоя, не е наша. А все пак и викът понякога предизвиква лавини в планините.

Е, нищо, че ще ме пораздрусат. Може би само грабнат от потресения, ще разбере сътресението на душите през 17-а година?

Не орисията търси главите, главата сама си търси орисията.

А най-близката ми сметка беше — да се утвърдя още с довършването и разпространяването на втора част ип „Раковата болница“. Когато тръгвах, за да изкарам зимата тук, я оставих почти завършена. След завръщането ми в шумния свят ми предстоеше да я довърша.

Но дългът на честта ми налагаше и тази втора част преди пускането ѝ по самиздат все пак да покажа на Твардовски, макар отсега да ми беше ясно, че това е само загуба на цял месец, а те и бездруго няма да ми стигнат до конгреса. За да спечеля време, помолих близките си да занесат на Твардовски междинния, не съвсем довършен вариант един месец по-рано със следното писмо, уж от рязанската гора:

„Драги Александър Трифонович!

Струва ми се справедливо да Ви предлага да станете първият читател на втора част, ако пожелаете... Текстът тепърва ще бъде подложен на шлифоване, засега не предлагам повестта на цялата редакция... Възползвам се от случая, за да Ви уверя, че нашето несъстояло се сътрудничество по първа част ни най-малко не е повлияло на моето отношение към «Новый мир». Както и досега, с пълна симпатия следя позицията и дейността на списанието... (Тук съм се поизсилил, наистина.) ...Но

общолитературната обстановка е твърде сурова за мен, за да мога да си позволявам и занапред пасивната позиция, която заемах четири години...”

Тоест дори не го молах да разгледа въпроса за отпечатването. След кавгата ни и половингодишния разрыв я предлагах на Твардовски само за прочит.

Откъм времето всичко се нареди добре: докато аз през март 67-а се върнах и доработих втора част, в „Новый мир“ не само А. Т., но и всички я прочели — и ми оставаше само да получа техния отказ, отказ от всякакви по-нататъшни претенции върху повестта. За една година бях получил от пет съветски списания отказ да напечатат дори най-безобидната глава от първа част — „Правото да лекуваш“ (ташкентското списание не я помести дори в благотворителната си безхonorарна книжка); след това от цялата първа част се отказаха — „Простор“ (чрез страхливо протакане) и „Звезда“ („в Русанов е вложена повече омраза, отколкото майсторство“ — а такова нещо на страниците на съветските книги никога не се е допускало сякаш!, „ретроспекциите в миналото създават усещането, че култът към личността е зачеркнал всичко онова хубаво, което е направено от съветския народ“ — нали високите пещи напълно компенсират и гибелта на милионите, и всеобщата развратеност; и им се искало „да видим по-ясно отликата на авторите позиции от позициите на толстоизма“ — ами щом е тъй, и от Лев Толстой повече ред да не напечатат!)).

Всеки такъв отказ беше прерязване на още-още-още едно въже, което държеше вързан балона на моята повест. Оставаше да получа последното прерязване от Твардовски — и никаква омразна връзка не би удържала повече повестта ми, която напираше да литне.

Срещата ни стана на 16 март. Влязох весел, много жизнерадостен, той ме посрещна потиснат, неуверен. Естествено беше да говорим за втора част, но през оня час и половина, който прекарахме на четири очи, най-малко за нея стана дума.

Пътят ми вече беше тайно определен и с повдигнат дух аз вървах към моята орис. Като видях колко е потиснат А. Т., доця ми се да поободря и него. През това време той беше претърпял няколко

партийни и служебни поражения: на XXIII конгрес вече не го избрали в ЦК; сега не го избираха и във Върховния съвет („народът го отхвърлил“, както му обяснил Дьомичев); със загубването на тези постове той бе станал още по-безпомощен пред наглата цензура, която кълцаше колите на неговото списание както си иска; затягаше се примката и около „Тьоркин на онзи свят“ в Сатиричния театър: пиесата се играеше все по-рядко и се готвеха съвсем да я свалят; а наскоро ЦК с един внезапен и необясним акт, прескачайки Твардовски, без да го предупреди, бе свалил двамата му най-верни заместници — Дементиев и Закс: кактонавремето от ГБ хората не се завръщаха вкъщи, така и тия двамата вече не се върнаха от ЦК на предишната си работа. (Впрочем Дементиев още дълго и жално навестявал редакцията с насълзен глас. Той никога не бе работил тук заради заплата, изпълняваше обществено поръчение, а сега сигурно и съвсем безплатно би се хванал.) Административно това беше, разбира се, заплуване на Твардовски и на цялата му редакция, но по същество беше пак такова прерязване на въжетата, освобождаване за излитане, защото свалените бяха тъкмо двамата най-верни вътрешни пазачи, които отслабваха енергията на Твардовски. Но А. Т. толкова беше свикнал да се доверява на Дементиев, толкова вярваше в деловите и дипломатическите качества на Закс, толкова привично вече бе свързан с тях и на всичко отгоре формата на сваляне беше толкова груба дори и за всички сътрудници на редакцията, че се подготвяше едва ли не колективна оставка в знак на протест, а самият А. Т. надали някога толкова се бе доближавал до отказването от главното си редакторство. (Значи добре са си направили сметката враговете му. А може да са имали и още едно съображение: без удържащите вътрешни ключалки ще се разрегулира в „Новый мир“ цялата стреляща част, ще гръмне прекалено силно — и сама ще се погуби.)

Аз другояче приех оставките на Дементиев и Закс: само като пречистване на списанието. Но безполезно се оказа да убеждавам в това Твардовски, па и сътрудниците. По всичко останало се стараех да пренастроя сега А. Т.: че свалянето му от ЦК и Върховния съвет е било за него не обществено падение, а освобождение, че по този начин неговото положение и положението на списанието все повече се приближават до Пушкиновите: вие сте свободен поет, който ръководи независимо списание. (За да заслужи това сравнение, А. Т. имаше още

доста хляб да изяде. Но традиционната форма на разговорите в списанието беше такава, на този градус. Нямаше как да избягна тази форма и аз, ако исках да му дам някакъв съвет.) И А. Т. веднага се откликна: че той ни най-малко не съжالياва за свалянето си, дори се радва. (Пак добре, че говореше така, макар и явно неискрено. Два-три дена преди това на „Столешникова“ улица, в пияно състояние, той спрял непознат полковник и му се изплакал, горкият, колко засегнат се чувства.)

Аз: — Толкова по-добре! Радвам се, че така схващате нещата, че вече имате вътрешна свобода. (О, де да я имаше!)

Той (без аз да го подсещам): — Или дете не ми дадоха медалче! (Един месец преди това бяха дали златна звезда на Шолохов, Федин, Леонов и Тичина, а на него — на първия поет на Русия — нали така се водеше той по йерархията — не му дали, нарушили йерархията заради смелите му обществени крачки.) — Соболев ридае, а аз се радвам, че не ми дадоха. Щеше да е позор за мен (неискрено).

Аз: — Разбира се, че е позор, в такава компания!

И тъй, макар че не бяхме се виждали 8 месеца и бяхме един вид пред скъсване и в началото той ме посрещна като обиден, и съществуваше взаимна боязън от нова обида, боязън да не се докоснем несръчно — сега свободно потече разговорът, по-интересен за него и за мен: моята цел открай време беше те да смъкнат поне доброволния си намордник.

А. Т. взе подробно да ми разказва защо не подал оставка заради Дементиев и Закс, как те самите го разубеждавали; как горе му рекли: вашата оставка би била антипартийна постъпка. Освен това ми разказваше благодушно как добре и умно е реорганизирил редакцията на списанието, как с един и същи (?) израз — „ще го сметна за чест“ — приели предложението му да влязат в редакцията Дорош, Айтматов и Хитров. И как тия дни минало обсъждането на списанието в секретариата на съюза (след псуваческата статия в „Правда“): противоположно на очакванията му — благоприличие и благополучно.

И след този преглед той получи не жална, а радостна рекапитулация: за кой ли път списанието е проявило своята непотопяемост! А какво би станало иначе? Иначе вълните биха се срещнали над него и би угаснал светилникът.

Но едно нещо на това светлорозово небе тревожеше А. Т.: вчера на заседанието на секретариата Г. Марков му казал, че „Раковата болница“ вече е публикувана на Запад. И главният редактор ме изгледа страховито. (Пуснал съм си брада... Дали не съм дал лично „Ситнежите“ си в чужбина?... Всичко говореше против мен.) Тогава А. Т. ми напомни с правото си на по-възрастен, че дори някакъв (безименен) буржоазен орган (по-близо до безпартийните ми разбирания той сочеше по-разбираем авторитет) написал, че за Солженицин, естествено, би било недостойно да действа като Синявски и Даниел.

Отговорих му: — Л и ч н о аз не се каня нищо да изпращам в чужбина. Но от моите съотечественици няма да крия книгите си. Давал съм им ги, давам ги и ще ги давам!

А. Т. въздъхна. Но разумно призна:

— В края на краищата това е право на автора.

(В началото на началата!!)

А откъде можеше да е тръгнал слухът? Опитах се да му обясня. Една глава от „Болницата“, отхвърлена от много съветски списания, действително е отпечатана в чужбина — а именно от централния орган на Словашката комунистическа партия „Правда“. А, между другото! тия дни дадох интервю на словашки кореспондент, да ви разкажа ли? Да! Нали през ноември дадох интервю на един японец, не съм ви разказвал... („Чух“ — мрачно кимна Твардовски. — „Незаконно сте предали нещо в японското посолство...“) Да! Ама нали не сме се виждали от осем месеца, а утре А. Т. заминава за Италия и е наложително да бъде осведомен за новия ми начин на действие: защото сега аз се държа по съвсем друг начин! Я да ви разкажа!...

Но А. Т. загуби всякакъв интерес към нашия разговор. Започна да се обажда на секретаря, да се свързва със Сурков, с Бажан, с всички онези, за които половин час преди това остроумно беше се изразил, че „на една поляна с тях не би клекнал да...“: нали тъкмо с тях трябваше да заmine утре да спасява КОМЕСКО. Помнех как с парижкото си интервю от есента на 1965 година А. Т. беше успокоявал журналистите за съдбата ми и значи беше помагал да медушат. Сега много изразително му казах, че мразя Вигорели заради това, че той излъгал на Запад, че наскоро бил разговарял приятелски с мен и аз съм му бил

казал, че романът и архивът са ми върнати. Той помагаше да ме душат. (Сиреч: утре недейте им помага там!...)

А сега правя следното: давам ръкописите си за обсъждане в секция „Проза“...

А. Т. клати глава: — Не е трябвало да ги давате.

— ...Освен туй — говоря на обществени места...

А. Т. се мръщи: — Много лошо. Грешите. С резките си изказвания злепоставяте „Новый мир“. Упрекват ни: ето значи кого сте отгледали, ето кого сте направили човек!

(Божичко, излиза, че не само аз, а и цялата руска литература трябва да млъкне и да се самопотопа — само и само да не упрекват и да не потопят „Новый мир“!...)

— Браня и вас! От сцената на висок глас обяснявам на хората защо закъсняват с два-три месеца вашите книжки: цензурата!

— Няма нужда да им обяснявате! — все повече се начумерваше той. — Рекоха ми, че изобщо се изказвате против мен...

— Против? Как сте могли да им повярвате?

— Отговорих им: нека! А аз против него дума няма да кажа.

(Повярвал е! веднага е повярвал горкият Трифониш! Но е решил той да постъпи по-благородно!... Това се вика приятелство.)

Та къде остана в целия този разговор „Раковата болница“? Е, споменавахме от време на време: с по две фрази, с по два абзаца.

За втора част на „Болницата“ каза най-големи похвали; че била три пъти (съществува ли такъв прибор за измерване?) по-добра от първата част. Само че...

(Знам: сега, тъкмо сега, такива са условията, такава е ситуацията... Драги ми Александър Трифониш! Знам! И не ви моля да я печатате! Пазете списанието. То аз ви дадох повестта само за да не се засегнете! На редакцията не съм я давал!)

— ...Само че: дори ако публикуването зависеше изцяло единствено от мен, нямаше да я публикувам.

— Тези ваши думи вече ми причиняват болка, Александър Трифонович! Но защо?

— Там има отхвърляне на съветската власт. Вие нищо не искате да простите на съветската власт.

— А. Т.! Този термин „съветска власт“ е започнал да се употребява неточно. Той означава: власт на депутатите на трудещите

се, само тяхна, свободно избрана и свободно контролирана от тях. Аз с ръце и с крака ще гласувам за такава власт!... Но, да речем, и секретариатът на СП, с който вие на една поляна не бихте клекнали да... — също ли е съветска власт?

— Да — каза той с печално достойнство. — В известен смисъл и те са съветска власт и затова трябва да се разбираме с тях и да ги подкрепяме... Вие нищо не искате да забравите! Вие сте прекалено паметлив!

— Но, А. Т.! Художествената памет е основата на художественото творчество! Без нея книгата ще се разпадне, ще бъде лъжа!

— Липсва ви същинска грижа за народа! (Ами да, нали се отнасям зле към големците!) — Имам впечатлението, че не искате колхозите да се оправят.

— Ама, А. Т.! В цялата книга няма нито дума за никакъв колхоз. (Впрочем не съм ги аз измислил, защо аз трябва да се грижа за тях?...) А ако нещо действително надвисва над повестта — това е системата на лагерите. Да! Не може да бъде здрава една страна, която носи в себе си такъв тумор! Знаете ли, че тази система, която, кажи-речи, беше се разпаднала през 1954–1955 година — пак бе укрепена от Хрушчов, и то тъкмо през годините на XX и XXII конгрес? И когато Никита Сергеевич е плачел над нашия „Иван Денисович“ — той току-що е бил утвърдил лагери, не по-меки от сталинските.

Разказвам му.

Слуша ме внимателно. И все едно:

— А какво можете да предложите вместо колхозите? (Не се ли въртеше пак около това и „разборът“ на „Матрьона“?...) Все в нещо трябва да вярвате. За вас няма нищо свято. Трябва да направите някаква отстъпка на съветската власт! В края на краищата това е просто неразумно. С камшик срещу брадва не се излиза.

— Ами тогава с брадва срещу брадва, А. Т.!

— Няма обществено мнение в страната!

— Грешите, А. Т.! Вече има! Вече расте!

— Страхувам се да не конфискуват вашата „Ракова болница“ като романа.

— Късно е, А. Т.! Вече тю-тю! Вече се разхвърча!

(Още не е. За втора част ще потърпя скромно още два месеца. Но до писателския конгрес тъкмо толкова остават.)

— Вашата озлобеност вече се отразява зле на майсторството ви. (Тогава защо втора част е станала „три пъти по-хубава“ от онази, която той искаше да печата?) — На какво разчитате? Никой няма да ви печата.

(Да, ако се държа „по-достойно от Синявски и Даниел“. Хубаво капанче!...)

— Няма къде да ходят, А. Т.! Като умра, всяка моя думичка ще приемат както си е, никой нищо няма да пипне!

Това дълбоко го засегна:

— Туй вече е самозаблуждаване. Най-лесно е да си представиш, че „само аз съм смел“, а всички останали са подлеци, правят компромиси.

— Защо правите такива паралели? Тук изобщо няма място за сравнение. Аз съм индивидуалист, сам съм си господар, а вие сте главен редактор на голямо списание...

Пазете списанието! Пазете списанието... Литературата все някак и без вас...

Не бяха това последните думи от нашия разговор и той не се превърна в кавга или спречкване. Сбогувахме се сдържано (той — вече и разсеяно), съжалявайки всеки един за непоправимостта на възгледите и възпитанието на другия. Такъв завършек си беше най-достоеен и се радвам, че всичко свърши именно така: не характерите ни, не личностите ни станаха причина за раздялата. Съветски главен редактор и руски белетрист, ние вече не можехме да вървим рамо до рамо, рязко и необратимо се раздалечаваха нашите литератури.

На другия ден той замина за Италия и скоро дал там многолюдно интервю (дали пак с надеждата, че аз няма да науча?). Питали го за мен: вярно ли е, че част от моите произведения се разпространяват от ръка на ръка, но не се печатат? Вярно ли е, че има и такива неща, които не смея да извадя от бюрото си?

„В бюрото му не съм бъркал — отговорил популярният главен редактор (наистина, за бъркане в бюрото си има ГБ). — Но изобщо с него всичко е наред. Видях го точно преди заминаването ми за Италия (потвърждение за нашата близост и за достоверността на думите му!). Той е довършил първата част на ново голямо произведение (кога, А. Т.,

кога?...), то бе прието много добре от московските писатели («не биваше да я давате там?»), сега го продължава по-нататък.“ (А — втората част забравихте ли я, А. Т.? А какво стана с „излишната паметливост“? а „няма нищо свято“? Защо да не кажете на този католически народ: „За Солженицин няма нищо свято“?)

Самият душен през тия месеци, той помагаше и мен да душат...

На един поет не може да му се размине безнаказано, че толкова години е членувал в партията.

* * *

Мислех на три пъти по-малко място да се натъкмя. Срамота е, набъбна.

Само заради туй писах, че още няколко дена — и писмото ми ще се разхвърчи до конгреса [2] и не знам какво ще стане, дори дали ще съм жив. Или шията ще се прекърши, или примката ще се скъса.

И ме боли, че това после никой няма да го различи, никой няма да го обясни.

Не съм аз измислил и избрал целия този път — други са го измислили вместо мен, други са го избрали.

Аз се браня.

Ловците знаят, че понякога раненият звяр е опасен.

7 април — 7 май 1967

Рождество на Истия

ПЪРВО ДОПЪЛНЕНИЕ
НОЕМВРИ 1967

ПРИМКАТА СЕ СКЪСА

Какво лепкаво тесто излязоха мемоарите: докато не си подвиеш краченцата — не можеш да свършиш. Защото междувременно възникват нови събития и са нужни допълнения. И както непрекъснато се хокам за скучната обстоятелност, прахосвам времето хем на читателя, хем моето.

С нищо не мога да сравня това състояние — облекчението от изричането. Защото трябва половин век да се превиваш, да се превиваш, да се превиваш, та накрая да се изправиш, да ревнеш, ама не от покрив, не към някой площад, а така, че цял свят да те чуе, — за да усетиш как цялата успокоена и стройна вселена се връща в гърдите ти. И вече няма нито съмнения, нито мятане, нито разкаяние — чисто озарение от радостта! Така е трябвало! Отдавна е трябвало така! И дотам се озарява цялото възприемане на света, че чак ме облива благодушие, макар нищо да не съм постигнал.

Впрочем как да не съм постигнал? Ами че близо сто писатели ме подкрепиха — 84 в колективното писмо до конгреса и петнайсетина души в лични телеграми и писма (броя само ония, от които имам преписи). Как да не се смаеш? Изобщо не смеех да се надявам на такова нещо! Бунт на писателите!! — у нас! След като толкова пъти са ги премазвали напред и назад, напред и назад със сталинския валяк! Клета хуманитарна интелигенция! Нали теб, главната хидра, те унищожаваша още от 1918 година — исичаха те, косяла те, преследваха те, тровеха те, опожаряваха те? Уж бяха те унищожили до корен! Как ли не си пулеха очите, с какви ли метли не се втурваха! — а ти пак си жива? А ти пак тръгна, изправена в целия си незащитен, безкористен, лудешки ръст! — именно ти, пак ти, а не охолните ти братя, ракетчиците, атомчиците, физиците, химиците, с техните гарантирани заплати, модерни апартаменти и приспивен живот! Редно би било те, оцелелите, да се нагърбят с твоята горчива орис, да наследят твоя безнадежден жребий, — ама не! конник пешака не разбира! (Измежду тях заявяваха: че какво толкоз е казал, дето да не го

знаем? а защо само по литературните въпроси, а не изобщо?) Те ще ни подготвят огнена гибел, а за цъфтящата земя — ти гини!

В писмото на 84-мата малко бяха неочакваните имена — за тях и бездруго се знае, че са мърморковци. Но съвсем неочаквана беше телеграмата на Валентин Катаев (дали за миг не му се е сторило и на него, че се извършва необратима промяна?), пуснатото в самиздат писмо на Павел Антоколски до Дьомичев — макар все още в рамките на партийната терминология, но с изблици на честно сърце, и писмото от Сергей Антонов до конгреса с рязко наблягане срещу цензурата (но прозорливо ме поправяше още тогава, че нравствената цензура не подлежи на премахване). А всичките ги увенчаваше доблестното безстрашно писмо на Георгий Владимов, който чак ме надмина — в химна за самиздат. Общо взето, с писмата отзвуци моята аргументация бе доразвита и коригирана.

И пак на валчестата кутия върху врата ми не ѝ достигна да предвиди най-близките последици! Бях писал и разпращал това писмо — все едно че доброволно се качвах на ешафода. Вървах по тяхната идеология, но носех насреща им под мишница и собствената си глава. Виждах в това завършек на моя още недосъсипан, недоизкормен живот, прекъсване на последната отсечка от онова усреднено битие, без което всички сме сираци. Бях решил да стана курбан — неизбежен, но далеч не радостен и не благоразумен. Но се минаха няколко дена — и В. Каверин ми каза: „Писмото ви е блестящ ход!“ И смаян видях: да; ама че изненада! Излезе, че изобщо не е саможертва, а ход, комбинация, която след двегодишни гонения ме възкачи на скала. (Едва след доста години разбрах какво всъщност е представлявала тази крачка: защото Западът не след изопачения „Иван Денисович“, а чак след това шумно писмо ме забеляза и се вторачи в мен. Само година и половина преди това разгромяването на моя архив премина съвсем незабелязано. А оттук нататък се констатираше всеки мой жест срещу Съюза на писателите. (Бел. от 1978 г.))

Блажено състояние! Най-сетне заех присъщата си, отредената си позиция! Най-сетне мога да не се суея, да не търся, да не се кланям, да не лъжа — да съществувам независимо!

Уж бях съвсем наясно какво представляват босовете на нашата литература и босовете на идеологията. И все пак съм подценявал нищожеството и нерешителността им: достраша ме да разпротя

писмото твърде рано, да им дам време да подготвят контраудар. Разпращах писмата едва през последните пет дена, а съм можел и цял месец предварително — все едно поради тъпотията си нямаше да измислят с какво да ми отвърнат, все едно нямаше да се окопитят. (Списъка на кого да разпращам бях го разработвал дълго, прехвърляйки всяко име. Трябваше да разпратя до всички национални републики и по възможност не до най-големите негодници (надеждата ми да получа подкрепа от националните покрайнини впрочем не се оправда — там не се намериха ръце и гласове); до всички истински писатели; до всички общественозначителни членове на съюза. И най-сетне, за да не заприлича списъкът на донос, — да го напудря със самите босове и доносници.) Затова голям брой свестни хора получили писмата твърде късно, разминали се с тях, докато пътували за Москва (една трета от писмата направо ги спипала цензурата). (А бях си направил сметката: пускаха се по различните райони на Москва, в различни пощенски кутии, не повече от две писма наведнъж. Помагаха ми неколцина души (вж. Пето допълнение).) И затова не се събраха толкова подписи, колкото би могло, пламъкът не лумна до тавана на конгресната зала.

Но из Москва писмото ми се разпространи с бързината на огън. И на Запад бе отпечатано още навремето — на 31 май в „Монд“, веднага след закриването на конгреса, когато още не беше увяхнал споменът за това позорище. И по-нататък из Запада отекна като камбанен звън, пак надминавайки очакванията ми. (За разлика от злополучното ми интервю с японците. Така стана, защото всяко интервю нищо не струва, както разбрах сега. А писмото до конгреса беше събитие от нашия вътрешен живот.) Дори онази страна от писмото, където се оспорваше западният опит, тук-там бе разбрана, а пък нашата страна бе подчертана и подета. И десет дена подред — първите десет дена от юни, между нажежените предавания за шестдневната арабско-израелска война — няколко световни радиостанции цитираха, излагаха, четяха от игла до конец и коментираха (понякога много късогледо) моето писмо.

А босовете мълчеха гробовно.

И така взе да ми се струва, че съм постигнал неочаквана и дори съкрушителна победа!

И тъкмо тогава ми съобщиха, че Твардовски искал спешно да се види с мен. Това стана на 8 юни, на Киевската гара, няколко минути преди потеглянето на мотрисата за Наро-Фоминск, с пазарски чанти в двете ръце, с пет дузини евтини яйца, — а по телефона отдавна нечуваният познат глас доброжелателно и многозначително боботеше, че било много важно да съм зарежел незабавно всичко и да тръгвам за редакцията. Хич не ми беше до главата да се настройвам наново на тая вълна, да се пренагласям, да изпускам влака и да мъкна продуктите в редакцията (земния ни живот, могат ли ме разбра те, на които всичко им се поднася на тепсия?), но по-бързо и над това схванах: за какво му е изтрябвало да ме търси? Само за някакво покаяние в полза на „Новый мир“? но това изобщо не си струваше да се обсъжда. Ако ли пък, след като са пропуснали лятото, се втурват да берат гъби под снега, ако са решили да ме печатат след толкова години — да почакат до понеделник, да почакат тъкмо тези дни, докато (програмата вече е обявена) Би Би Си на три пъти ще чете писмото ми за яд на босовете. По-силно ще стане желанието!

И отговорих на А. Т., че ми е абсолютно невъзможно, ще дойда на 12-и. Той много се разстрои, гласът му стана глух. После, казват, ходел из редакцията засегнат и съсипан. Такъв си беше той, ако се е запалил за нещо, иска го начаса, не може да изтрае. А. Т. се примирява, когато спънката идва от началствата, но не и ако е от подчинените му. А на всичко отгоре: хубав номер измислил, в моя полза — и аз, не щеш ли, отблъсквам протегнатата за помощ ръка.

Толкова са ни различни орбитите, че никога не можем да се разберем.

Впрочем същия ден чух с едното си ухо (май от Берзер) и се смаях: още една пълна изненада — Твардовски изобщо не е възмутен от писмото ми до конгреса, дори е доволен от него! Не, не го бях проумял този човек! Четири глави спомени написах за него, а не съм го проумял. Представях си, че ще ревне от гняв, че ще ме прокълне навеки заради моята вироглавост. (Но ако се замисли човек, всичко е ясно: все пак не се оплаквам на Запада, не от Запада търся закрила, а тук, у нас, вътре цапардосвам по мутрата. Това според разбиранията на А. Т. бива. И просто според естеството на юмручния бой: нас, „Новый мир“, ни тормозят, цяла година поражения, а ние, от друга страна — ги цапардосваме по мутрата!)

На 12 юни в редакцията го видях за пръв път след онзи мартенски разговор, който смятах за последен между нас изобщо. Нищо подобно! А. Т. се сдържаше, докато се ръкувахме, но в очите му святкаха весели искрици.

— Много се радвам, Александър Трифонич, че не сте се отнесли отрицателно към моята акция.

Той (неуспешно опитвайки се да бъде строг):

— Кой ви е казал, че се отнасям неотрицателно? Аз не одобрявам постъпката ви. Но всяко зло за добро. Може би сте роден с късмет, ако това ви се размине. А надежда има.

След това взе да ми внушава със закланателен глас и аз не видях надежда за възраждане на приятелството ни:

— Трябва да се държите така, че да не угасите мястото, откъдето направихте прощъпалника си, единственото място, където нещо мъждука.

Най-трудната за мен аргументация, най-силното, в което може да ме упрекне той... Но при вас ли направих прощъпалника си, приятели? И нима никъде другаде не мъждука?... И след всички камбани — нима ще отстъпя дори една крачка. Как можете чак дотам да не разбирате?

— По какъв начин — ме попита той със същата напрегната сериозност — писмото ви стана известно на Запад и вдигна такава врява?

— А как искате във века на всеобща бърза информация: хем да функционира демокрацията — хем нищо да не става известно в чужбина? В Англия нали не упрекват Бертран Ръсел, че в СССР се печатат негови статии?!

А. Т. замаха с едрите си ръце, с едрите си въздебели длани:

— Ако обичате, недейте дърдори такива дивотии пред секретариата на СП! По-добре ми кажете: наистина ли към конгреса сте се обръщали, или сте разчитали на западната врява?

— Недейте така, Александър Трифонич! То се знае, че само към конгреса.

— Тогава нека идем в секретариата — и там им потвърдете това. Кажете, че западната врява и вас ви ядосва.

(Моят спасител, от когото ликувам?!)

— А. Т.! От нито една дума в писмото сега няма да се отрека и няма да променя. Ако поискат да пиша нещо, да се извинявам...

— Ама не! — пак заразмахва ръце той. — Никой не ви кара да пишете нищо! Само ще им потвърдите това, което ми казахте, нищо повече. И недейте им казва, че се борите срещу съветската власт! — Той вече се смееше, вече завършваше с една от любимите си шеги. А излезе следното. Върхушката на съюза възприела писмото ми като „удар под кръста“ (правилата нали са в техни ръце, те го знаят) и витиите призовавали „да се отвърне на удара с удар“. Но бързо отслабвала и тяхната решимост, и решимостта на ония горе: поради това че ме подкрепиха сто писатели, а най-вече — поради начина, по който се разнасяше звънът из чужбина (нищо подобно не бяха очаквали!). А Твардовски проявил неприсъща за него чевръстина и дипломатически натиск. Той и на Шауро (вместо на Поликарпов, отдел „Култура“) сколасал да каже: „Кого смятате за първи руски писател? Михаил Александрович (По всяка вероятност — М. А. Шолохов. — Бел. пр.) ли? Грешите!“, и да вразуми секретариата на съюза, че така не бива, че е неизгодно и за самите тях: като давят мен, ще удавят и себе си. И ги убедил да съставят проект за съвсем друго комюнике: да потвърдят безупречната ми служба през войната; да признаят някои неща в писмото ми за заслужаващи разглеждане; и „сурово“ да ме порицаят за „сензационния“ начин на действие. И тъй като никой в секретариата не можал да предложи нищо по-умно, а това им изглеждало доста спасително, а да си траят повече им се струвало невъзможно (с оглед на международните пътувания и на въпросите), скланяли да изпратят горе тъкмо такъв вариант на решението. И аз тъкмо в такъв момент не помогнах на Твардовски с появяването си, не му дадох да завърши една от най-добрите си операции!... (Впрочем тя все едно нямаше да бъде завършена: началствата бяха заети със скандалното поражение на арабите, а повече от един проблем наведнъж главите им не побират.)

А защо секретариатът на съюза просто не бе ме викнал? Защото след моето писмо не били сигурни ще се съглася ли да дойда. Ами ако взема да не дойда, а отгоре не се получи указание да бъда изгонен — как ще се измъкнат тогава от задънената улица?... Както постепенно си изясних, те искали да ме видят, за да се убедят, че изобщо разговарям с тях. Иначе губеше смисъла си и тяхното комюнике.

Ето на каква скала бях рипнал с моя „ловък ход“!

Пристигнахме в прочутата колонадна сграда на „Поварская“ и А. Т. ме заведе при секретарите. Това бяха секретарите канцеларисти К. Воронков (чене), Г. Марков (охранена лисица), С. Сартаков (зурла, но отчасти комична), никакви писатели, но тъкмо на тях шестте хиляди членове на съюза бяха „възложили“ да движат всички най-висши и най-важни работи на СП. Влязох като върлина с глава на робот — нито човешко движение, нито човешки израз на лицето. Воронков с почит подхвърли от креслото фигурата си на як бияч и украси ченето си с усмивка: сякаш настъпваше един от най-щастливите дни в живота му. Радваше го дори това, че е получил възможността да ме пусне пред себе си през две врати. В полусалона с кариатиди и гипсови тавани Марков с възхитро мекичко полуженско лице затръшна телефонната слушалка, щом видя най-сетне под сводовете на съюза най-добрия и желан гост. От някаква скришна, незабележима от пръв поглед врата влезе Сартаков. Но той ни най-малко не ми се зарадва и изобщо няколко часа подред седя безразлично начумерен. А освен това чакахме Соболев, той пък се щурал из апартамента си, но нямало свободна кола да го докара, а друг път не му бил известен. Попитах няма ли гарафа с чешмяна вода — и тутакси скришната врата се отвори и сервитьорката от някакъв заден таен кабинет започна да мъкне на огромната полирана маса плодови сокове и минерална вода, после силен чай със скъпи хрупкави бисквити, цигари и шоколадови бонбони (народните парици...). Започна се светски разговор: за това, че сградата била къщата на Ростови и как я поддържали; и как графиня Олсуфиева, когато пристигнала от чужбина, помолила да я разгледа (на Воронков мед му капеше от устата, когато изговаряше думата „графиня“, представям си как се е пресуквал край нея — и как би влязъл да разстреля въпросната графиня през 1917 година); и какви тъкани портрети на Толстой (18 милиона взела), Пушкин и Горки красят стените на този полусалон. От гърба ми до прозореца, отворен към знойния неподвижен ден, имаше близо шест метра. Но опазването на скъпоценния ми живот толкова вълнуваше Воронков, че той деликатно се осведоми не ми ли духа, защото стаята им била „коварна“.

Както слушах тези празни приказки, сложих пред себе си на масата две-три стари мои писма — до Брежнев и до „Правда“. Белите листове с неизвестен машинописен текст кротуваха на кафявата маса,

но ужасно развълнуваха Марков, който седеше от отсрещната страна. Сигурно беше си помислил, че съм приготвил някоя нова бомба, че ей сега ще я прочета на глас, и нетърпението не му даваше сили да дочака удара: той трябваше да ги прочете! Нарушавайки целия приличен тон на разговора, той си източваше врата и си извърташе очите.

Дойде Соболев — и Марков започна така: на конгреса било невъзможно да разгледат писмото ми, конгресът си имал „своя напрегната програма“. За съжаление писмото станало факт не от вътрешно, а от международно значение и засяга интересите на нашата държава. Трябва да разнищим въпросите и да намерим изход. (Малко по малко това ще се превърне в главна мелодия: как заедно да намерим изход от положението? помогнете ни да намерим изход!)

Изваза се кратко и ме погледна притеснено. Със същия светски тон, с който си говорехме за къщата на Ростови, аз се осведомих няма ли да им е интересно „да научат историята на това писмо“. Излезе, че — да, много ще им е интересно. Тогава надълго и нашироко започнах да им разказвам историята на всички клевети по мой адрес и как съм възразявал, и как съм изпращал ей тия писма (размахвам ги, на Марков му пооекна). После се случи нападението, което ми струваше романа и архива...

Мурджоподобният Соболев: — Какво нападение?

Аз (любезно): — ...на Държавна сигурност.

След това — няколкото ми жалби до ЦК, и всичките оставени без отговор. След това — началото на „тайното издаване“ на моите книги, всички условия за плагиат. А клеветата непрекъснато се разширява. (Патетично): Към кого още да се обръщам? Ами че към върховния орган на нашия съюз — към конгреса! Незаконно ли е това? (Марков и Воронков едновременно: напълно законно е. Сартаков и Соболев се цупят.) Конгресът беше насрочен за юни 1966-а, аз подготвих писмото (лъжа, още не беше ми хрумнало). Но конгресът, както е известно на присъстващите, бе отложен за декември (кимат). Ами сега? Тогава реших да се обърна непосредствено към Леонид Илич Брежнев. Там вече говорех и за положението на писателя в нашето общество, и как е можело да бъде спряно навреме култът към Сталин. И това писмо остана без отговор. (Те помежду си бързо, сякаш са се наговорили, като актьори в добре изрепетирана масовка: „Леонид Илич не го е получил... Не го е получил Леонид Илич!... Леонид Илич, разбира се,

не го е получил!...“) Зачаках декември, за да пиша до конгреса. (Лъжа, заминах за Скривалището да дописвам „Архипелага“.) Но конгресът пак бе отложен — за май. (Кимат.) Добре! Зачаках май. Ако бяхте го отложили още веднъж — още щях да чакам. (Сигурно вътрешно са съжалили — защо не са го поотложили още?)

Сартаков: — Но защо в четиристотин екземпляра?! (Цифрата е от Би Би Си.)

Аз: Откъде накъде — четиристотин? Двеста и петдесе. Тъкмо защото писмата, изпратени по един-два екземпляра, потъваха някъде, бях принуден да разпратя стотици.

Те: — Но това е неприет начин на действие!

Аз: — А тайно да се издава роман приживе на автори това приет ли е?

Соболев (по мурджовски): — Но къде е логиката? Защо да се изпраща до делегатите, щом се изпраща до президиума?

Аз: — За мен беше важно да получа подкрепата на авторитетни писатели. Получих от сто и съм напълно удовлетворен.

Марков: — Но откъде накъде до някаква си „Литературная Грузия“?

Аз: — Защо органът на една братска република да не знае за писмото ми?

Марков: — Отвсякъде ни изпращат ваши писма. И недейте си мисли, че всички са за вас, мнозина са решително против.

Аз: — Тъкмо затова искам открито обсъждане.

Марков (жално): — Да, но ако това не беше станало известно на нашите врагове. (Те за „съвместното съществува не“ не знаят друг термин: всички наоколо са врагове!)

Аз: — Много ми е неприятно. Но вината е ваша, а не моя. Защо стана това? Защото вие три седмици не отговаряхте на писмото ми! По каква причина бе загубено толкова много време? А аз очаквах, че още през първия ден от конгреса президиумът ще ме повика, ще ми даде възможност да прочета пред всички писмото или поне ще организира обсъждането му.

Марков (страдалчески): — Хайде сега, това са упреци, а най-важното е какво да правим оттук нататък.

(И всички в един глас: какво да правим?)

Марков: — Посъветвайте ни вие като най-печен в политиката!

Аз (смаян): — Каква политика? Аз съм художник!

Воронков: — Хем как го предават! — по два пъти във всяко предаване! (Лъже, но не мога да му възразя: нали не слушам западни радиостанции.) Израел! — вашето писмо! — Израел! — вашето писмо! — Израел! — вашето писмо! А как го четат! — майстори на рецитацията!

Марков (хапливо): И все пак в писмото ви има една малка неточност.

Една малка неточност? В писмото, където направо им отрязвам главите? Където не оставям камък върху камък от техните десетилетия?...

— И каква е тя?

Марков: — Ами ето я: че „Новый мир“ бил отказал да печата „Раковата болница“. Той не е отказвал.

Това Твардовски им го е рекъл. Така го е запомнил. Той честно, искрено помни така. По този въпрос днес си приказвахме с него още в редакцията: „А. И., кога съм ви отказвал?“ — „А. Т.! Нали взехте втора част в ръцете си, вдигнахте я и казахте: дори ако всичко зависеше само от мен...“ Не, не помни! И че аз „нищо не искам да забравя“?, и че за мен „не съществува нищо свято“, и това е забравил. — „Може би е ставало дума за някоя ваша страница? А цялата втора част не съм отказвал...“

Сега Твардовски седи отстрани, пуши и наблюдава със сериозно внимание нашето театро. Дойде ред всички да се извърнат към него.

Твардовски: — Е, кипнахме, какво ли не си казахме и двамата. Това беше най-обикновен разговор, но тогава редакцията не ви отказа.

„Наи-обикновен разговор“, който насмалко не сложи край на всичките ни отношения...

Твардовски: — Сега цялата редакция е съгласна да печатаме пълния текст на „Ракова болница“. Разногласията ни с автора засягат една и половина-две страници, не си струва да говорим за тях...

Една и половина — две ли? Помня, че цели глави задраскваха, цели персонажи... Но всичко се промени — победителите не ги съдят. За пръв път през моя живот можех да смятам, че тази поговорка важи и за мен.

А. Т. усети засечката и — браво! Откъде се взеха в него тая чевръстина и това умение? — ненадейно с бащински суров тон,

тържествено:

— Но в редакцията не ви зададох, А. И., един важен въпрос. Кажете според вас могат ли „Раковата болница“ и „Първият кръг“ да стигнат до Европа и да бъдат публикувани, там?

Подходяща карта ми подхвърли! Такива въпросченца ми задавайте!

Аз: — Да, „Раковата болница“ се е разпространила извънредно нашироко. Няма да се учудя, ако излезе в чужбина.

Някой (съчувствено): — Ама ще я окепазят и изопачат!

(Не повече от вашата цензура!)

Соболев (ужасявайки се да изпадне в такова беззащитно положение): — И на всичко отгоре каква система са въвели: приемат за издаване дори ръкописи, получени чрез трети лица, а на авторите, виждате ли, се запазват хонорарите!

Някой: — Но как стана така, че „Болницата“ толкова се разпространи?

Аз: — Давах го за обсъждане на писатели, след това в няколко редакции и изобщо на всички, които ми го искаха. Моите произведения на моите съотечественици — защо да не им ги давам?

И не посмяват да ми възразят! Какви времена доживяхме...

Твардовски (уж че току-що се е сетил): — Да! На мен Вигорели ми изпрати отчаяна телеграма: Европейската асоциация е заплашена от разпадане. Членовете искат от него разяснения относно писмото на Солженицин. Засега им изпратих неопределена телеграма.

Воронков: — Междинна. (Смее се цинично.)

Твардовски: — Без нас Европейската асоциация не може да съществува.

Марков: — Че тя тъкмо за нас беше създадена.

(След това научих от А. Т.: през юни той трябвало да замине за Рим на пленума на президиума на асоциацията да обсъжда тежкото положение на писателите... в Гърция и Испания. И на гръцките писатели не им се уредила играта заради моето писмо.)

Аз: А „Първия кръг“ дълго не го изпусках от ръцете си. Но когато разбрах, че го дават за прочит и без да ме питат, че авторът има не по-малко права върху романа си. И престанах да отказвам на онези, които ме молеха да им го дам. По този начин и той вече се разпространява, но значително по-малко от „Раковата“.

Твардовски (стана, развълнуван, започна да крачи):

— Тъкмо затова казвам: трябва незабавно да печатаме „Ракова болница“! Това веднага ще пресече топурдията на Запад, и ще изпревари отпечатването му там. И трябва до два дена да пуснем в „Литгазета“ откъс с информация, че изцяло повестта ще бъде отпечатана... (с мило запъване) — ...е, да речем, в списанието, което авторът си избере, което му е най-близо.

И никой не възрази! Обсъждаха само: ще сколаса ли „Литгазета“ за два дена, вече е набрана. Може би — „ЛитРоссия“?

Тоя ден те бяха не ошашавени, а направо нокаутирани: не от срещата ни, а преди нея, от радиобомбардировката. И най-неприятното в тяхното състояние беше, че май този път им бяха предложили сами да се измъкнат от положението (ЦК беше се оттеглил, писмото не е до него!) — а това нещо те не го могат, през целия си живот нито един въпрос никога не са решавали с а м и. И възползвайки се от тяхната тъпотия, винаги мудният Твардовски завладя инициативата.

Марков и Воронков един през друг ми благодаряха — ама за какво? За това, че съм дошъл при тях!... (Сега и аз поомекнах и им благодарих, че те най-сетне са се заели с писмото ми.)

Този ден за пръв път през живота си усетих нещо, което дотогава разбирах само отстрани: какво значи да покажеш силата си. И колко добре разбират те този език! Само този език! Единствено този език — откакто са се родили!

Двамата с Твардовски се прибирахме с големия черен автомобил на вестник „Известия“ (Списание „Новый мир“ се е намирало под шапката на „Известия“ — Бел. пр.). Той беше много доволен от развоя на събитията, предполагаше, че секретарите вече са се съветвали с хората горе, иначе откъде ще се вземе такава сговорчивост? Къде остана „на удара с удар“?... В същия миг А. Т. измисли коя глава да вземем за откъса в „Литгазета“ и лично я надписа: „Откъс от романа «Ракова болница»“. Така се развиваха събитията.

Но нещата вървяха прекалено добре, за да са истински. След това, естествено, всичко засече: горе удариха спирачка, и преди всичко Дьомичев. (В някое от жилищата, където хумористично бях разказвал как съм го будалкал по време на срещата ни, е имало кадесарски микрофон, очевидно у Теуш. На Дьомичев му занесли касетката с този

запис. И въпреки, че ако подслушваш иззад вратата, не трябва да се ядосваш, ако те фраснат по носа, Дьомичев ме намрази, стана мой върл враг. Върху целия голям конфликт се насложи за много години личната му мнителност. В негово лице един-единствен път направи опит да се запознае с мен Колективното ръководство — и ето какво излезе от това...)

Нито комюнике на секретариата, нито откъс в „Литгазета“ не се появиха: прекрати се радиобомбардировката от Запада и босовете решиха, че може да се отърват, без да предприемат нищо. А. Т. разполагаше със сведения, че на 30 юни горе са обсъждали моя въпрос. Но пак нищо не бе решено. А Дьомичев измислил такъв план: секретарите (Твардовски: „цяла чета юнаци“) да прочетат томовете ми: и „Кръга“, и „Раковата“, но на първо място и задължително — „Пирът на победителите“ (жал им беше да се лишат от този коз!). Ако вземем под внимание, че сред секретарите имаше хора, които не само не владееха перото, а и сричаха, когато четат, замисленото протакане ставаше половингодишно и обещавахе да прескочи до следюбилейното (половин век на „Великия Октомври“) време, когато ще могат да ми свият сармите.

Всичко това го научих от А. Т., когато се отбих в редакцията в началото на юли. Той беше кисел и мрачен. Всеки месец се сблъскваше с тази преграждаща тъпа сила — но и за сто и петдесет месеца не беше свикнал. Цензурата му забраняваше и най-елейни повести (на Е. Герасимов). Воронков, когото бях видял толкова услужлив съвсем неотдавна, дори той не всеки път скланял да вземе слушалката, а отговарял надменно. Но този път по случай моето идване А. Т. се насили и му позвъни още веднъж. Воронков благоволи да се обади и да каже, че секретарите четат, но не знаят откъде да си набавят „Ракова болница“ (сякаш не го бе конфискувала ЧК и го нямаше в ЦК...). А. Т. живна: ще ви го изпратя!

Надежда! Беше решил да изпрати онзи единствен редакционен чистичък, неизмачкан и неиздраскан екземпляр, който им бях дал наскоро. Възмутих се: „Не ща да го давам на тия кучета! Ще го омърлят и разпарцаливят!“ Кипна и А. Т.: „Става дума за главата ви! А вие — щели да го разпарцаливят!...“ Само взе да ме моли „да изхвърля страничката за мстастазите“ — очевидно това бяха онези спорни „една и половина — две страници“. Помнеше (беше му го втъпил някой от

редакцията, сигурно още Дементиев, преди да напусне), че там уж имало дълго разсъждение, където лагерите се сравняват с разсеяни из страната метастази (сякаш би трябвало да се разточва това на цяла страница!). Много трудно е да измъкваш А. Т. от първоначално неправилно убеждение. Уверявах го, че няма такава страница, но той не ми вярваше. Показах му абзаца, където има горе-долу такава фраза, като нищо мога да я задраскам, колко му е. Не, има някъде страница! Точно тогава през вратата се промуши дребничкият Кондратович и взе да рие пъргаво с носа си под страниците: при Шулубин трябва да е, при Шулубин! Пред двамата започнах да прехвърлям шулубинските страници; и на всичко отгоре давах на Кондратович да погледне, като на свой човек, без да се опасявам, че ще ме ръфне за крака. Но очите му светнаха — това не бяха неговите очи, а изкуствени, имплантирани от цензурата, и ноздрите му не бяха неговите, а снабдени с надушващите косъмчета на цензурата, — и той уверено-радостно отхапа една мръвка:

— Ето! Ето!

— Къде?

— Ето:

*Деспот е той на длъж и шир,
предател или пък затворник!*

— Че това за метастазите ли е?

— Все едно че е за метастазите. И още по-зле!

Разказвам далеч не за Кондратович — за списанието и за Тиардовски. Съсипаният и напласнен Твардовски прегърна предупреждението на Кондратович:

— Май излиза, че казаното за Николаева Русия е валидно и за нас?...

— Абе става дума не за Николаева Русия, а за Англия, която се канела да предаде на нашето правителство декабриста Тургенев.

Дали защото се засрами, че не е знаел подбудите за Пушкиновото стихотворение, дали защото изобщо бе вдигнал ръка срещу Пушкин, А. Т. се примири:

— Тогава само махнете фразата, че Костоглотов е съгласен.

Това беше нормалното за тях притеснено очакване: не само какво ще кажат за цялото произведение, трябва да предвидят и от коя ивица ще изрежат ремъче, ще го вържат за камшик и ще започнат да ги цитират с камшика през мутрите.

За душевно успокоение на А. Т. магнах и тази фраза. Той се развесели и реши да ме „утешава“: че ето на, Егоричев го свалиха, а мен не ме свалиха, че добре съм се държал на секретариата: хем без зъбене, хем без каквото и да било разкаяние. (Секретарят на московския градски комитет на КПСС, който беше се заял с Брежнев.)

На него сега изобщо не му се щеше да се разкайвам! Моето начинание с писмото определено му допаднаше. И май за пръв път, откакто се познавахме, беше повярвал, че мога самостоятелно да си местя краката.

Започнахме да говорим за „Пирът на победителите“, — как да предотвратим четенето му в секретариата и че Симонов също като Твардовски отказал да го чете.

— Поне на мен го дайте — примоли се той.

— Честно ви казвам, А. Т.! — имах само един екземпляр и те взеха, че ми го задигнаха. И аз не разполагам с текста.

— В края на краищата — разсъждаваше той сговорчиво, съзерцателно — Бунин е написал „Злочести дни“. Да не би вашата пиеса да е по-антисъветска?! А ние всичките му останали произведения печатаме...

Не, Твардовски се променяше! Променяше се, и съвсем не бавно. Доскоро ме питаше как съм посмял да сложа някакви си лагерни пиески „редом със светеца Иван Денисович“. Доскоро отхвърляше цели глави дори от „Ракова болница“. А сега напълно обнадеждаващо написа:

*Сам своите грешки ще прозра
и сам до тях ще стигна.*

И само молеше:

Само не дишайте над мен,

не стойте над душата!

И добродушно добави:

— Аз също си позволявам да се изказвам срещу съветската власт, но само в най-тесен кръг. (Човек трябва да знае какво подразбира Твардовски, когато казва „срещу съветската власт“ с добродушна ирония. Това значи — не във вестникарския остър смисъл, това значи — без да се засягат основите и партийният замисъл, а само: недейте ме кара да се съгласявам с всичко наред, позволете ми да си имам мое гледище, дявол да го вземе!) А например, когато съм в чужбина — там да имат да вземат, там всичко е обратното.

Такъв си е човекът, така е възпитан.

Минаха се още месец и половина — всичко си беше все така, ни глас, ни въздишка. То аз нищо не очаквах, а не ми и трябваше — нали бях стъпил на скала! Но тревогата, че може би изтървам още някаква възможност, ме подсети да предложи на Твардовски този път за „Раковата“ да сключим договор: все едно че отново сме се сватосали. А то в това блатно неустойчиво равновесие, където не казват нито „да“, нито „не“, където всички избягват да вземат решение, може би се иска само едно леко подбутване? Нека го извършим. И нека някой наложи възбрана, макар и на договора! А ако не се стигне дотам — ще можем да дадем ръкописа за набор. Нека се опитаме!

Това планче завари Твардовски неподготвен: изненадващо му се стори, че аз пръв отварям дума за договор, а на исичко отгоре го подстрекавам към бунт — сам да пренебрегне волята на началствата. И ми се струва така: вътрешно в него веднага се задейства, че той не може, не смее, няма да се престаши. Но ако коравите хора незабавно превръщат мярналото им се усещане в думи, мекушавите не се решават да говорят толкова твърдо. И той, общо взето, ми обеща, но тепърва трябвало да се уточни, и с десетдневните уточнявания, с двете му ненужни отбивания в редакцията, а и с неговото непристигане (прокарвали газ до вилата му) и с телефонното му обаждане от вилата се изясни: „Все едно не мога да сключа с вас договор за «Раковата», докато не получа разрешение.“

Откога редакцията се нуждае от разрешение дори за договор? (Та да излезе, че редакцията „не е отказвала“ „Болницата“ ли?) Твардовски

пак бе изпаднал в малодушие. В тези сгромолясвания и възходи, между биографията и душата му, в тези затъмнения и проблясъци е изтерзаният му живот. Той не е нито с онези, които от всичко се плашат, нито с онези, които не цепят басма никому. На него му е най-тежко.

А за мен неговият отказ имаше вече освобождаващ характер: защото ми беше хрумнал нов план — за голям тласък, а не за малък, и договорот само щеше да ми върже ръцете.

Вече се носеха слухове (после излязоха лъжливи), че в Италия вече се подготвяло издание на „Ракова болница“. А у нас протакаха! И измислих предвардваща стъпка, обеща за ухото: нали ви казвах, оттук нататък вие ще отговаряте! Крайно време беше да разкъсам тяхната съдебна примка на литературния врат. Нима при нашата цензура, нима при нашето безправие, нима при отказа на държавата от международното авторско право за излезлите на Запад книги не трябва да отговарят нашите босове? Защо — авторите?...

По тертипа на първото писмо намислих пак да разпратя към 150 екземпляра, като съкратя само нацрепубликите. Но ме склониха да не правя разгласата отведнъж, да не си дера ризата с трясък, а само да се закамая с този трясък. Стори ми се разумно. И реших да разпратя второто писмо само до четирийсет и двамата секретари, до „четата юнаци“, и до секретариата като цяло — и на никого да не го давам, та да не тръгне по самиздат и да не стигне до чужбина.

Освен туй трябваше да избира най-подходящия момент. Макар че сега нищо не ме караше да бързам, време имах цели езера, но най-сгодно беше да се изрепча преди пищния Юбилей на Революцията. И вместо половингодишнината от конгресното писмо избрах трите месеца след срещата на „Поварская“. [3]

Но пак възникна спънчица: нали трябва да се „съветвам“ с А. Т., нали отново другаруваме с него? А нима той може да одобри такава стъпка?... А нима аз мога да се откажа от замисленото?...

Насрочих деня, когато ще отида в редакцията. А. Т. обеща да дойде — и не пристигна. Притеснявал се е, че ще го питам за договора! — и избягна срещата. Така допълнително възникналата безсмислена идея с този договор също намери място в общата конструкция: аз съм се натискал да се посъветвам с него! Но него го е нямало! И до вечерта на 12 септември четирийсет и трите писма вече

бяха в московските пощенски кутии! Добре беше и за А. Т., и за мен, че не се срещнахме.

Но какво ли си мисли той сега? Тази нова дързост ще го накара ли да изпищи? Секретарите изпищяха, сякаш им бях настъпил опашките, Михалков вече крещеше и ръмжеше по телефона в „Новый мир“, още за 15-и насрочиха предварителен секретариат за първо хокане, все още без стенограма. И същия ден ми изпратиха повикване за 22-ри. И същия ден погнал вестоносци да ме търсят Твардовски.

Тръгнах за срещата с него на 18-и, вече обзет от съмнения: не съм ли прекалено суетен? Защо ми е да разръчквам това гнездо на оси? Хем се държа здраво на краката си, хем разполагам с време — защо ли не си работя кротко?! Нима боричкането е по-важно от работата?

И с Твардовски споделих съмнението си същия ден, но той! — той ми каза: трябваше!! Щом сте се захванали — докарайте работата докрай!

Тоя човек пак ме смая, пак изскочи непредсказуем. Къде се бяха дянали неговата отпадналост, уклончивост, умора? Той пак беше чевръст и бодър, второто ми писмо беше го вдигнало на бой като сигнална тръба — и той вече беше приел този бой, предбоя, Шевардино (Асоциация с Бородинския бой от „Война и мир“. — Бел. пр.), — на заседанието на секретариата на 15-и. Каза ми, че го подкрепили (да се отпечата „Ракова болница“) Салински и Бажан, а имало и разколебани. „Нещата не са безнадеждни!“ — окуражаваше той и себе си, и мен.

Дори едно-единствено заседание ми се струваше, че може да разруши работния ми ритъм и душевен стил — толкова много се тормозех и съмнявах. А той през поетичния си живот като бурлак — колко ли ги беше изтърпял? Триста ли, четиристотин ли? На какво да се чудя? — на това ли, че се е поддал на кривото завинтване на мозъците? Или на душевното му здраве, благодарение на което е понесъл всичко и е оцелял?

Криво ми беше, че ме вика да си приказваме, че ми губи времето. „Абе скоро може никакво време да не остане!“ — озъби ми се той. От това се плашеше, викаше умело-сдържания Лакшин и заедно с него се готвеше да ме увещае и настрои да съм сдържан там, да не се репча, да не подхвърлям остри реплики от гняв, защото като нищо ще ми изкълват очите, тогава съм загубен, а те до един са опитни петли.

От толкова време се знаем с А. Т. — и изобщо не се познаваме!...

— Ще ви разкрия една тайна — им казах аз. — Никога няма да изляза от кожата си, това е просто невъзможно, изтренирал съм го в концлагерите. Ще избухна — само по план, ако се споразумеем да избухна, на деветнайсетата минута или — колкото пъти се наложи по време на заседанието. А ако не искате, здраве да е, няма да избухвам.

Но А. Т. ми нямаше вяра — де да беше така!... Той знаеше как усукват червата по тия заседания, как препъват, боцкат по задника и ръфат петите. Неизгодността на разположението за нас се състоеше в това, че те бяха чели „Пирът на победителите“, бяха обсъждали „Пира“, искаха да говорят само за „Пира“ и да пердашат „Пира“ и с „Пира“ — мен. А трябваше да ги накараме да млъкнат за „Пира“ и да говорят за „Болницата“.

Все пак разработихме как трябва да измествам „Пира“, без да прекъсвам нито един оратор.

Имах още два дена време, на тишина, но вече мислено в бой. Това, което можеха да ми кажат, да попитат, как щяха да се нахвърлят — просто ме връхлиташе отвсякъде, от въздуха, ядосваше ме преждевременно, провокираше моите отговори. Записвах възможните реплики — и след това моите отговори.

Например: „Изкарвате на показ кирливите ризи!“ Отговор: „Всяка провокация заслужава да бъде разобличена и нека за нея се научи ако ще и цял свят. Тъй като ни е страх от западното разгласяване, съгласяваме се да живеем в постоянна безгласност. А безгласността е майка на беззаконието.“

Например (жалко, не ме попитаха): „С какви пари живеете?“ Отговор: „Осем години сърбах лагерната чорба — и тогава никой от вас не ме попита с какви пари живея. Като учител живеях с 60 рубли месечно — и никой от вас не ме попита с какви пари живея. А сега, когато издадох моя книга, от която при скромните ми потребности мога да изкарам 10 години, аз ще ви попитам: къде дяват народните парици, които толкова щедро ви раздават всяка година?“

Постепенно от отделните реплики сама взе да се оформя възможната реч. Никога през живота си не бях подготвял писмена реч дословно, презирах това като правене на „пищови“ — но ето че написах. То се знае, не можех да предвидя точно всички заяжданици, с

които ще ме посрещнат, но на нашите събрания изобщо не са свикнали думите точно да съответстват една на друга, защото най-често говорят в страни, всеки за това, което го сърби, и никой не се учудва.

Да се готвя за тази първа (но трийсет години бях вървял към нея!) схватка всъщност не ми беше трудно: и защото ясно си представях моето гледище за всичко, което можеше да шавне под техните темета; и защото фактически предстоящият секретариат не беше за мен решилице на съдбата на моята повест: и да пуснат „Ракова болница“, и да не я пуснат — все едно губят. А освен това този секретариат не ми трябваше и като аудитория: безполезно беше да се опитвам наистина да ги разубедя. Трябваше ми само едно: да се изправа с праговете си лице срещу лице, да проявя непреклонност и да съставя протокол. В края на краищата — как няма да ме мразят?! Нали съм отрицание не само на тяхната лъжа, но и на целия им лукав минал, сегашен и бъдещ живот?!

И все пак, докато се готвех за това копиеборство, към края се изморявах и ми се искаше да премахна прекомерното, нетворческо, съвсем излишно за мен напрежение. А с какво? С лекарства ли? Проста мисъл: надвечер — малко водка. И веднага омекваха контурите, и вече нищо не ме подстрекаваше към отпор и зъбене, и спях спокойно. И в още едно отношение разбрах Твардовски: а той с какво е трябвало да премахва цели трийсет и пет години това гадно, парещо, срамно и безплодно напрежение, ако не с водка?... Ха замери го с камък де. (Той никак не обичаше приказките по повод на пиенето му. Кажеш му: „Трябва да се вардите, А. Т.“ — сърдито те прекъсва. И за неговото безспирно пушене съм се опитвал да му говоря, плашех го с раковата болница, — отпъжда ме с ръка.)

Планът ми беше следният: единственото, което искам от заседанието, е да го запиша колкото може по-подробно. Така ще имам възможност хем да не вдигам глава, когато вземат да ми размахват и леви, и десни юмруци: „кажете направо — вие за социализма ли сте или протпиви“, „кажете направо — споделяте ли програмата на Съюза на писателите?“ Така и те не може да не се стреснат: нали все пак с някакви цел дракам? Нали това ще замине занаяк? Ще започнат да подбират по-предпазливо изразите си — не са свикнали мътните им речи да се изплискват под слънцето на гласността.

Приготвих си чисти листове, номерирах ги, очертах полетата и в насрочения 13,00 на 22 септември влязох в същия онзи полусалон с кариатидите. А там въздухът беше вече гъст от тяхното дишане, от цигарите им, от дневното електричество, опразнените чаени чаши и пепелта, разсипана по полировката на масата — бяха заседавали вече два часа преди идването ми. Не бяха всичките четирийсет и двама: за Шолохов беше унизително да пристига; за Леонов — хлъзгаво пред потомците, той разчиташе на посмъртност. Нямаше ги хапливия Чаковски (може би също от предпазливост) и яростния Грибачов. Но над трийсет секретари се бяха събрали и трите стенографки заеха масичката си. Аз сдържано кимнах към едната и другата посока и си затърсих място. Само едно беше останало свободно. И то се оказа до Твардовски. След като изслушах търпеливо Феdinовия увод (Изложението на секретариата [4]), долових онова петсекундно запъване, когато той си преглъщаше слюнката, докато се канеше да даде думата на някого, и с благ гласец помолих:

— Константин Александрович! Ще ми позволите ли да кажа две думи по въпроса, който обсъждаме?

Не заявление! Не декларация! Само две безобидни думи! — и то по въпроса, който обсъждаме... Колко важно беше да ги отскубна! Помолих толкова невинно — Федин галантно ми разреши.

И тогава тържествено станах, разгърнах папката си, извадих машинописния лист и с непроницаемо лице, а с глас, който декламира към историята, им тряснах първата си декларация, отклоняваща „Пирът на победителите“, — но не с разкаяние, а триумфално, обвинявайки ги всичките в дългогодишно предателство спрямо народа!!!

После разбрах: те отдавна си имали разписание кой след кого и как ще започне да ме кълве. Вече се бяха строили в бойни редици, но преди условия им знак — изстрелях по тях залп от сто четирийсет и четири оръдия и сред кълбата дим скромно си седнах (след като дадох препис от декларацията през рамо на стенографките).

Седях, готов да записвам, а те кой знае защо не вземаха думата. Бях избил от ръцете им всичко главно — съсипването на „Пирът на победителите“. Разшаваха се, взеха да идват на себе си и Корнейчук ми подхвърли въпрос.

— Не съм ученик, та да скачам на всеки въпрос — отговорих му аз. — В края на краищата нали и аз ще се изкажа?!

Но ето че ми задават втори въпрос! трети! Намериха формата: сега ще ме объркат и зашеметят с въпроси, ще ме превърнат в обвиняем! Това те го умеят, тарикатите!

Аз не приемам: нали все пак ще направя изказване.

Аха, хванаха се на въдицата! Те се сливат в глъчка — в (ропот — във вой: „Секретариатът не може да започне да обсъжда без вашите отговори.“ — „Можете изобщо да откажете да разговаряте, но го заявете!“

Разбъркани са и нашите стройни редици, тези хора смачват и моя план за боя — откъде ще взема безпристрастност да записвам?! Но нали сте бездарници, бездарници! — предварително ви знаех въпросите. На всички ваши устни въпроси предварително разполагах с подробно изложени писмени отговори. Жал ми е само за едно: че ще трябва да разкъсам речта си на парченца и да ви налагам с тия парченца.

Ставам, изваждам листовете си и вече не с исторически-фаталистичен, а с все по-освободен глас на драматичен актьор им чета готовите си отговори.

И ги подавам на стенографките.

Те са смаяни. Вероятно през 35-те години на гнъсния им съюз това е първият такъв случай. Но напират резервите, вторият ешелон, напират дяволските изчадия! И ми се задават още три въпроса.

Да опустеете дано, кога да ви записвам? Добре е, че всичките ми отговори са готови. Ставам и грабвам следващите листове. И вече по-свободно и все по-изчерпателно, лично аз, определяйки границите на боя, вече не толкова на техните въпроси, колкото според моя план, ги погвам по цялото Бородинско поле чак до най-отдалечените редути.

И — тишина, разсеяност, смут, неопределеност настават в пространството. И откъм фланга се задават нечии редици, но това не са съвсем врагове, те са полунаши. Изказват се Салински и Симонов, те, макар и да не са съвсем за нас, все пак са поне за „Раковата“. Врагът е смутен, никой не иска думата и вече няма въпроси. Ама какво е това? Да не би да е победа? С тежките драгуни Твардовски започва да се рее и да прпуска из полето: тогава вземаме решение! Печатаме

„Болницата“! и незабавно откъс в „Литгазета“! нали приехме комюнике, къде е комюникето, Воронков?

Но чевръстият Воронков не бърза. По-точно казано, той търси комюникето, търси го, но не може да го намери веднага. (А току-що беше ми потрябвало моето Писмо до конгреса, за да го цитирам — той още преди мен се извърна и ми подаде: „Заповядайте!“ — позива, издаден от „Посев“, — стигна ми умът да го отклоня.) Още малко, още малко им остава да се държат! А къде са имперските резерви?... Тук-там се надигат изпод копитата: „Защо да гласуваме? Нали още не сме решили?! Нали има и за, и против?!“

И ето я черната гвардия! — Корнейчук (разярен скорпион, изправен на задните си краченца)! Кожевников! И на бели коне — готовата да премине на противниковата страна конница на Сурков! И още, и още, от дълбочина — нови и нови твърдочели — Озеров, Рюриков, приличащият на хокеист Баруздин.

(Баруздин седи до мен, за всеки изказващ се го питам: тоя пък кой е? А онзи там? Казва ми името на своя съсед. Не, ей онзи? Казва ми името на друг съсед. Не, между тях! — лицето му прилича на дебел задник с наденати светли очилца. Ах, това бил другарят Мелентиев от отдел „Култура“ на ЦК. Тайният диригент! Седи и драска в бележника си. Драскай! Да разбереш какво е бивш концлагерист!)

И после — всички национални роти (Абдумомунов, Бровка, Кербабоев, Яшен, Шарипов), в техните републики се разорават целинни земи, изграждат се язовири — каква ти „Ракова болница“? какъв ти Солженицин? Защо той пише само за страдания, когато ние пишем само за радостни неща?

Колко ли са? Край нямат! Само прибалтийците мълчат с наведени глави. Виждат изтървания си жребий. Не стихва войнишката стъпка, не секват заучените фрази. Противниците са запълнили цялото поле, цялата земя, целия въздух! Бойното поле ще остане в техни ръце. Ние уж бяхме посмели, непрекъснато атакувахме. А бойното поле е в техни ръце.

Бородино! Трябва да се мине време, за да проумеят двете страни кой е победил през този ден.

По лицето на Федин неговите дългогодишни компромиси, предателства и подлости са отпечатани една върху друга, една върху друга, и без изключение (и преследването на Пастернак той го започна,

и процесът срещу Синявски е негово предложение). При Дориан Грей всичко това се сгъстявало на портрета, на Федин му било писано да го поеме с лицето си. И с това лице на порочен вълк той води нашето заседание, нелепо предлага да съм вдигнал лай срещу Запада, понасяйки с удоволствие притесненията и оскърбленията на Изтока. През избледнелия лицето му слой от пороци неговият череп още се усмихва и кима на ораторите: ама той наистина ли вярва, че ще им отстъпя?... Аз отдавна съм влязъл в ритъма: пиша ли, пиша протокола. Лицето ми е смирено — о, вълци, още не знаете какво представлява политзатворникът. Има да съжалявате за непредпазливите си думи!

В моето последно, вече четвърто, изказване си позволявам да се закамкам и на отдел „Култура“ на ЦК („за «Пирът на победителите» ще отговаря организацията, която...“) и да си поиграя с Федин — то се знае, че приветствам предложението му! (Всеобща усмивка! Аз съм сломен!...) То се знае, че съм за публичност. Стига сме крили стенограмите и речите!... Отпечатайте моето Писмо, а после ще видим!...

Ропот и вой. Става Рюриков и, скръбно бърчейки догматичното си чело:

— Александър Исаевич! Вие просто не си представяте какъв ужас пише за вас западната преса. Би ви настръхнала косата. Елате утре в „Иностранная литература“, ще ви дадем подборки, изрезки.

Поглеждам си часовника:

— Искам да ви припомня, че не съм московски жител. Сега тръгвам да хвана влака и не ще мога да се възползвам от любезността ви.

Ропот и вой. Измаменият разгневен Федин закрива обсъждането, което бе траяло пет часа. Аз коректно измърморвам две довижданета през двете си рамена и си тръгвам.

Бойното поле е в техни ръце. Те не отстъпиха никъде, нищичко.

Но чия е победата?

Същия ден не сколасах да се видя с А. Т. Той ми изпрати писмо: „Просто Ви се любувах и се радвах за Вас и нас... Очевидно превъзходство на правдата над всевъзможните хитрини и «политиката». На пръв поглед няма никакъв напредък. Но в действителност безусловно настъпи промяна в наша полза...

Практическият ми извод е, че сме готови да сключим с Вас договор, а по-нататък ще видим.“

Но не по малко от Твардовски ме смая Би Би Си. Заседанието приключи в петък вечерта. Мина се weekend-ът — а в понеделник през деня англичаните вече предаваха, че са ме викнали на секретариата, и за смисъла на заседанието — доста точно.

Не съм игла в купа сено, сега няма да се изгубя!

ЦДЛ беше бръмнал от слухове. Писателите, които бяха ме подкрепили по време на конгреса, сега искаха разяснения от секретариата.

След няколко дни на заседание на управата на СП на РСФСР било прочетено писмото на Шолохов: той настоявал да не бъде допускан до перото! (Не до печатниците — до перото! Като Тарас Шевченко навремето.) Той не можел повече да членува в един творчески съюз с антисъветчик като мен! Руските братя писатели ревнали на заседанието на управата: „И ние не можем! Резолюция!“ Соболев се стреснал (нали нямало указания!): Другари, неправилно би било да поставяме това на гласуване! Който не може — да пише индивидуално заявление.

И се уплашили. Нито един не написал.

Сред московските писатели: а може би и ние с него не можем?

Възможно ли е да се завинтиш в гранит? Съществуват ли такива свредели? Кой би предсказал, че при нашия режим е възможно да кажеш на висок глас истината — и да не те повалят?

А ето че можело?...

Юздата на лагерната памет стяга венците до болка: хвали деня, когато се свечери, а живота — след като умреш.

Ноември 1967

Рязан

ВТОРО ДОПЪЛНЕНИЕ

ФЕВРУАРИ 1971

Чудата става тая книга. Непредвидена от по-ранни планове и незадължителна: мога да я пиша, мога и да не я пиша. Три години не бях я пипвал, държах я на много скришно място. Не знаех ще се върна ли към нея, ще намеря ли време. Неколцина близки приятели, които бяха я прочели: хич не е зле, непременно я продължи! И ето че докато се съвземам между Възлите на главната ми книга (завърших „Август“), пак се захващам за тая.

И първото, което виждам: трябва не да я продължа, а да допиша скритото, да обясня по издълбоко това чудо: че свободно вървя по блато, стоя върху тресавище, прекосявам въртопи и във въздуха се държа без подпора. Отстрани изглежда: прокълнат от Държавата, обграден от Държавна сигурност — как така не се пречупвам? Как така устоявам сам-саменичък, а на всичко отгоре върша огромна работа, кога сколасвам и в архивите да се ровя, и в библиотеките, и справки да набавям, и цитати да сверявам, и стари хора да интервюирам, и да пиша, и да преписвам на машина, и да коригирам, и да подвързвам — книгите ми излизат една след друга в самиздат (а през една и се заделят настрана), — с какви сили? Какво е това чудо?

И хем не бива да се премълчат тези обяснения, а още повече не бива да се посочат. Някой ден, ако е рекъл Господ, като настъпи безопасност — ще я допиша. (Вж. Пето допълнение, „Невидимите“) А засега дори плана на такова обяснение ме е страх да напиша черно на бяло: току-виж хартийката влезе в ръцете на ЧКГБ.

Но вече виждам, като я препрочитам, че през изминалите години съм заякнал, събрал съм кураж и се осмелявам все повече и повече да си показвам рогцата, и днес се престашавам да напиша неща, които преди три години ми изглеждаха убийствени. Все по-ясно се проследява движението ми — към победа или към гибел.

Това е чудатото на тази книга, че за всяка друга създаваш архитектурен план и още ненаписана я виждаш вече изцяло, и с всяка

част се стараеш да служиш на цялото. А тази книга прилича на отрупани пристройки, нищо не се знае за следващата — колко голяма ще е и накъде ще тръгне. Всеки миг тази книга е също толкова завършена, колкото и незавършена, мога да я зарежа, мога да я продължа, докато съм жив или докато телето не си счупи врата в дъба, или дъбът не изпраци и не рухне.

Случаят е невероятен, но твърде го допускам.

ПРОПУКА СЕ!

Да, приликата с Бородино се потвърждаваше: от битката се бяха изминали два месеца — без почти един изстрел и от двете страни — без нито едно вестникарско споменаване, без особени трибунни ругатни, пък и Петдесетгодишнината пъплеше и за тях беше наложително тя да премине колкото може по-нескандално, колкото може по-гладко. А и аз, със склонността си към примирие, не пусках в действие моето „Изложение“ за боя [4], пазех го, правилно или неправилно, за двоен удар някой ден. Не се извършваха никакви забележими размествания на литературните маси и бойното поле, както си спомням, оставаше в ръцете на противника, той държеше Москва, но тъкмо в това затишие усещах: някъде нещо безшумно, невидимо се подриваше, подкопаваше — и не ни ли викаше обагрената земя да се върнем на нея без никаква схватка?

С това усещане пристигнах в Москва след великия юбилей, за да осъществя някои действия, преди да се гмурна през цялата зима в безмълвие. За действията ми трябваше Твардовски, но излезе, че него отдавна го няма, вече цял месец пребивавал в присъщата си слабост, в нея неусетно прекарал и барабанния Юбилей (от който неизлечимо наивният Запад очакваше амнистия поне за Синявски и Даниел и за своя слабонервен европеец Джералд Брук — но не подхвърлиха, то се знае, нито залък от празничната трапеза). Все така ставаше между нас двамата с А. Т., трябваше да го очаквам: когато аз му трябва, не може да ме намери, когато той ми трябва — не е достъпен.

Ден след ден го чаках в редакцията, телефонирах във вилата — най-сетне бе решено на 24 ноември да замина за Пахра, направи си устата да дойде с мен и Лакшин. Потеглихме сутринта с черната „Волга“ на в. „Известия“, прехвърчаше сняг. Имах спешни неща за четене из пътя, но нищо не излезе, спътникът ми ме развличаше с приказки. Може да ви се стори доста шантаво, но аз имам инерция на вече захванатата работа и все ми се ще непременно да я завърша според плана, макар че ми пада от небето единствен може би случай — например да си поприказвам с Лакшин, с когото никога, не знам защо,

това не ми се уреждаше. А в присъствието на непознат шофьор за какъв разговор може да става дума? Много празни приказки изприказвахме, но все пак на задната седалка той ми разказа нещо интересно: през 1954 година, когато се решавал въпросът за свалянето на А. Т. от Главен в „Новый мир“, това сваляне можело и да не се състои, ако Твардовски се бил изскубнал от запоя. И вече го освествали, но в самия ден на заседанието той се изплъзнал от вардещия го Маршак и се напил. Заседанието в ЦК вървяло благоприятно за „Новый мир“: Пospelов бил посрамен, Хрущов казал, че на интелигенцията просто не са й разяснили въпросите, свързани с култа към личността, — и редакцията, общо взето, не я разпъдили, но отсъстващия дори на заседание на ЦК главен редактор — как да не го свалиш?!

Понякога спасително разтоварване била тази склонност, понякога го погубвала.

Английският петнист дог ни посрещна още на улицата. Влязохме в къщата безпрепятствено и повикахме стопаните. А. Т. бавно слезе по стълбището. В този момент той беше по-болен, по-безпомощен и по-ужасен отвсякога (после по време на разговора се посъвзе и постегна). Много бяха се смъкнали долните му клепачи. Особено беззащитни изглеждаха бледонебесносините му очи. На никого от двамата ни поотделно изрече много тъжно:

— Виждаш, приятелю Мак, докъде съм стигнал.

И се просълзи. Лакшин го прегърна ободряващо през гърба.

В същия хол, и сега мрачен поради силния снеговалеж зад целостенния прозорец, близо до камината, където се разпалваха съчки за загиналия роман, ние седнахме, а Трифонич крачеше нервно, едро. Съвсем замалко помълчахме, та да дойде А. Т. на себе си, а на него това му се сторило много тягостно и той попита:

— Станало ли е нещо? — и едро се разтрепери, дори заподскачаха ръцете му, вече не само от изнемощялост, а и от страх.

— Не, бе! — побързах да викна аз, — абсолютно нищо. Тоест спомняте ли си колко мрачно беше тогавашното ми идване, а сега всичко е друго!

Той се успокои донякъде, ръцете му, кажи-речи, се отърваха от треперенето. Мачкаше цигарата, но не я запали. Седна на канапето, попита със смалена наполовина тревога:

— Е, какво става по света?

Много ме бодна това. Спомних си как като ученик, ако пропуснех два-три дена в училище, се чувствах много потиснат, все едно че съм се провинил: а какво ли е ставало там без мен? Сякаш през тези дни неминуемо е нараснала застрашителността на онзи външен опасен свят. И същото очевидно изпитваше той, след като ей тъй, за цял месец, напълно се бе изключил не само от списанието, а и от целия външен свят.

— В Новия мир („Новый мир“ значи на български „Нов свят“. — Бел пр.) или в останалия? — пошегувах се аз.

— В целия — тихо ме помоли той.

Лакшип му поднесе следната версия: след юбилея нищо не се е подобрило, но и нищо не се е влошило. А аз дори исках да го убедя, че е по-добре: в Англия е имало телевизионна инсценировка по процеса на Синявски-Даниел, надига се нова вълна в тяхна защита, така че работите вървят добре... Но тази аргументация изобщо не им влизаше в главите, за тях Синявски-Даниел не съществуваша.

За да не протакам, започнах да излагам моя въпрос: че усещам слабо място у противника. Най-добре ще го напипаме по следния начин: без да питаме никого, да пуснем за набор няколко глави от „Ракова болница“. Дори ако номерът не мине, тогава при появата на „РБ“ в чужбина ще мога справедливо да негодувам срещу СП. Тоест предупреждавах ви, внимавайте: в най-скоро време „РБ“ неизбежно ще се появи в чужбина и вината ще бъде стоварена върху вас и мен: ще кажат, че не сме направили никакви опити, не сме могли да се споразумеем.

А. Т.: — Това трябва да се обмисли, веднага не може да се каже.

А тоя тон вече ми е известен: той значи отказ. Опитвам се да го убедя: и в двата случая, и ако откажат, и ако го пуснат — печелим!

— Това ще е дързост след всичко, което се случи — да поднесем нещата, сякаш нищо не е ставало. Първо трябва да идем да разговаряме, но аз вече не мога, разберете го.

(Лакшин после ще ми обясни: последния път в отдел „Култура“ Шауро пак натискал Твардовски да прочете „Пирът на победителите“ — и А. Т. за сетен път бил достойно непреклонен: не пожелал да вземе в ръце крадено произведение, разпространявано против волята на

автора! — но твърде псувателно отговорил на Шауро и повече не можел да ходи при него.)

Аз: — Ама изобщо не трябва да ходим да им се молим. Ще дадем ръкописа за набор по нормалния начин — и ще чакаме. Защо да не може?

Лакшин (напрегнато, замислено): — Не казах на Александър Исаевич, докато пътувахме насам...

(А защо не каза? Време ли нямаше? Затова значи е тръгнал с мен, сега разбирам това, но е трябвало да го каже пред шефа.)

— ...а има и още един вариант. Хитров бил в отдела на Шауро, приказвали си за туй-онуй, станало дума за Солженицин. Там се чудят: нали 24-ма писатели са му казали да напише антизападно изказване, как смее да не го напише? Да го напише — и всичко ще е наред. Е, не непременно в „Правда“ или в „Литгазета“... Нека е макар и в „Новый мир“...

(Дааа? Май те вече дават заден ход. Не са свикнали да се натъкват на твърдост!)

И тъй, предлага Лакшин: наистина нека наберем няколко глави от „Болницата“ — и в същата книжка, „па било и в рубриката «Писма»... някаква декларация на А. И., че е учуден от западната шумотевица...“.

Благоразумното момченце (на 35 години) беше се друсало до мен на задната седалка, возело е капитулацията — и не ми я показа. Много благоразумно, да, за този малък квадрат, но те са шейсет и четири и то би трябвало да вижда, че противникът е смазан!

Но още преди да сколасам да отговоря на Лакшин, — редно е да му се признае на Трифонич, той тутакси се изгърби и избоботи:

— Че какво може да пише той? По какъв повод, след като всичко се потули? Писмото до конгреса съществува, него няма как да го промениш!

И Лакшин си затрая, нито един нов довод: мнението на А. Т. за него е по-важно от мнението на ЦК. Затрая си, макар че вътрешно не се съгласи.

Е, и аз не настоявах повече. Говорихме си за какво ли не. Пихме черен и гъст като катран чай. А. Т. продължи да става, да крачи, да сяда — и все повече благообразееше, съвземаше се. Изведнъж Лакшин сложи на масата пакет с екземпляри от най-новата стихосбирка на

Твардовски, а аз, без да си давам сметка какво правя, подадох на А. Т. писалка:

— Дължите библиотечна такса.

Той дори не я взе, не се опита, ръцете му се тресяха! Извинително:

— Сега не ще мога да ви я надпиша... Друг път...

За да не загуби А. Т. интерес към отпечатването на „Р. Б.“, няхах намерение да му разказвам отсега за „Август Четиринайсета“. Но толкова тягостно ми се стори неговото състояние, че реших да го поободря: ето на, сега пиша за Самсоновата катастрофа, до идното лято може би ще сколасам да я завърша.

А. Т., вече връщайки се към предишната си ирония:

— Никаква катастрофа не е имало и не е можело да има. Сега е установено, че предреволюционна Русия изобщо не е била изостанала страна. Неотдавна четох една икономическа статия, дори и положението на крепостните преди 1861 година се очертава доста благоприятно: помешчиците едва ли не ги хранели, старините и инвалидността им били гарантирани.

(Най-смешното е, че новата официална версия е значително по-точна от предишните, „революционните“...)

Стояхме по-малко от час, колата ни чакаше (шофьорите на „Известия“ винаги се гевезяха и подканваха новомировските редактори да бързат), наканихме се да си тръгваме, на А. Т. му хрумна да се поразходи, облече някакво яке, сложи на главата си фуражка, взе в ръката си тояжка, за да се подпира, наистина не дебела, и под тихия снеговалеж ни изпрати до улицата — много приличаше на селяк, е, може би горе-долу грамотен. Сне фуражката и снегът запада по слабо-окосмената му светла, едра, също селяшка глава. Но лицето му беше бледо, болнаво. Сви ми се сърцето. Пръв го целунах за сбогом — този ритуал отдавна го бяхме прекъснали заради кавгите и експлозиите. Колата потегли, а той продължаваше да стои под снега, селянин с тояжка.

В редакцията лично смекчих разговора между Костоглотов и Зоя за ленинградската блокада, за да не оставя на онези поводи за сериозни възражения.

И си заминах. Но когато пристигнах в Рязан, получих писмо от Воронков [5] — сондираща нота: кога най-сетне ще се разгранича от

западната пропаганда? Май са се разшавали? Без много да му мисля, тутакси му изстрелях десетина контравъпроса: т е кога ще се оправят? В края на краищата аз също чакам отговор!! [6]

И облекчен продължих по-нататък, към пущинака, към Солотча, към студената тъмна селска къща на Агафия (втората Матрьона), където през топлите пролетни дни палехме печката, за да докараме градусите до 15 по Целзий, а през студените се събуждах най-често при два-три. Според многомесечния ми план трябваше да изкарам тук зимата. Бях се оградил с портрети на Самсоновите генерали и дерзаех да захвана главната книга на моя живот. Но плахостта пред нея ме сковаваше, съмнявах се — ще прескоча ли летвата. Безжизнените редове увисваха, ръката ми изнемощяваше. Изведнъж открих, че и в „Архипелага“ много неща са пропуснати, трябва още да изуча и да напиша историята на публичните съдебни процеси и това трябва да се направи преди всичко останало: недовършената работа е досущ като незапочнатата, тя е уязвима при всеки удар. Не щеш ли, изтресе ми се тревожно писмо, че продавали „Раковата болница“ на англичаните — хем от мое име, което не биваше да става, от което уж с какви ли не щитове се бях предпазил! Така се обърка работата ми, а след няколко дена ме връхлетя и друго — че от Москва вече оздравелият Твардовски е проточил до Рязан дългата жица на взривателната халка: ела и застани пред мен! спешно е нужно! А кое е спешното, не се казва, макар че надали е измишльотина. За пет пари работа няма да свърша с такива приятели, дяволите да ги вземат. Неохотно, мудно, мърморейки се стегнах за път. Най мразя външни обстоятелства да рушат плана ми за работа.

А Твардовски се чудел защо не се втурвам начаса: викали него и мен в секретариата на СП на СССР да идем да си поприказваме човешки; Воронков му се обадил по телефона, безпокоял се: платил ли е „Новый мир“ на Солженицин поне аванс за „Раковата болница“ — все пак човекът трябва да ръфа нещо! („Ръфа“ е популярен сред тях термин за авторовите потребности.)

А, проклетници, така ли било?! Но дори не се учудвам: щом аз не отстъпвам — значи ще отстъпвате вие! Учудва ме друго, че за половин век цял свят не вижда това най-просто нещо: те се плашат само от силата и твърдостта, а които им се усмихват и кланят — тях ги мацкат.

На 18 декември заварих А. Т. в редакцията, вече плаващ върху меки облачни възглавници на не знам кое си небе. Също неинформиран точно, Твардовски по дребни странични признаци безпогрешно си направил сметката, че някой горе, едва ли не Самият (Брежнев) не чак пряко е наредил да се печата „Ракова болница“ (признаците щяха да са други), но е подхвърлил фраза, в смисъл че трябва ли да се забранява? И, пусната някъде във въздуха, но не до пода, от никого незаписана, тая фраза все пак била подета и по хорските ръце, рамене и уши се разпълзяла, разпълзяла, и онемели от нея апаратът на Дьомичев и всички литературни марионетки, а почевръстите и по-печените нагаждачи като Воронков се втурнали пред нея да ѝ преметат пътя с опашките си. И тъй, още нищо не беше решено, но завоят от септемврийската ситуация е толкова остър, че на седалката на известинската „Волга“, която ни возеше към улица „Воровски“, Твардовски пак, както преди половин година, се размечта не само за отпечатване в списанието, а и непременно още сега да се пусне една глава в „Литературка“ за заякчаване на позициите, и пак умуваше коя глава да дадем, за кое парченце от „рибицата“ няма да ни е жал. С благодушна отстъпчивост спомена предпоследната (Костоглотов из града и зоологическата градина), но се сепна:

— Не, няма да дам на Чаковски правото на първата нощ.

Бяхме ли на прага на ново цензурно чудо? Това му е приказното на бюрократичния свят, че за късо време той може да отмени вътре в себе си всички физически закони — и тежките предмети ще литнат нагоре и електроните ще се устремят към катода. Но този път не очаквах чудо и, както си спомням, не го исках кой знае колко: нали пак ще започнат да изцеждат редове и абзаци, дребни мизерийки, а в самиздат „Болницата“ се разпространяваше толкова безпрепятствено, толкова неосакатено! Вече по ми допадаше отварящият се независим път. Но не пречех на краткотрайното щастие на А. Т., не възразявах.

Набитият широкочелюстен хамелеон Воронков пак беше внимателен и любезен, макар и не толкова сладникаво, както след писмото ми до конгреса, но не беше и онзи бияч, който ми пробутваше позива на „Посев“. Четиримата седнахме, сякаш щяхме да играем на карти: ние с Твардовски един срещу друг, Сартаков срещу Воронков, само че ние тримата край малката масичка, а Воронков зад туловището на бюрото си и, самият той туловище, седеше на тежко кресло, но и

доста подвижно. Аз — само най-необходимото подхвърлях, изобщо не напругах силите си, защото не усещах реалността на цялата игра; хапливо-педантичният Сартаков също подхвърляше само от време на време; а дуелът, далеч неизразяван в произносими думи, се водеше между Воронков и атакуващия Твардовски. Воронков искаше да проведе разговора, без да каже и да обещае нищо, но все пак да демонстрира дружелюбие. Твардовски след 35-годишно мотане из съветско-литературния свят добре разбираше всички тези ходове, искаше да притисне Воронков и да измъкне от него, макар и само устно, съгласие за отпечатването на „Болницата“ .

— Това е работа на списанието — учудваше се Воронков. — Правете каквото искате.

— Но нали поне не възразявате!

— Ама какво общо има с това Съюзът на писателите? — все повече се учудваше Воронков.

(Нима у нас някой натиска издателствата?)

— Не, аз не съм свикнал да се возя в трамвая без билет! — парира го Твардовски с фраза не от своя бит, но отработена в СП.

А ако Воронков маневрираше настъпателно, че все пак трябва да се отрека (от Запада и от писмото), в края на краищата не бива да се правим, че нищо не е станало, — аз просто махах отрицателно с ръка, вече беше ми омръзнало да си моря езика, а Твардовски уверено:

— Може! Ще си затраем и всичко ще е наред.

— Как ще си затраем?? — смайваше се любителят на гласността Воронков.

— Ей тъй — много авторитетно и уверено, сякаш се бе заслушал в горната част на стената, го затапи Твардовски. — Когато сваляхме Хрущов, затрахме си и номерът мина! А събитието беше къде по-значително от писмото на Солженицин.

Как изобщо бе стигнал Воронков до това кресло? защо изобщо ръководеше шестте хиляди съветски писатели? беше ли първият класик? Разказвали са ми, че навремето Фадеев си избрал за любовница една от секретарките на СП, в резултат на което тя вече не можела да върши проста техническа работа и й хванали за помощник аргатчето Костя Воронков. Така той станал свой човек, вкопчил се и се издигнал. Но какво е писал! Майтапеха се, че главните му книги са адресните справочници на СП. А впрочем съвсем неотдавна, кой знае

защо, тъкмо на Воронков (дали за да облекчи съдбата на „Новый мир“?) тъкмо Твардовски повери... драматургичната редакция на „Тьоркин“. Не съм чувал кой незнаен негър е свършил работата вместо Воронков — но Воронков стана драматург.

Дърдорихме към час и половина — но все пак хлъзгавият обемист Воронков не се остави да го сграбчат дебелите ръчища на Твардовски: лъжеше, мажеше, обаче нищо не обеща и нищо не разреши. Тръгнахме си с А. Т. по малките улички към Никитската порта и по-нататък по Тверския булевард към редакцията. И през този половин час, леко мразовит, с умерено зимно слънчице, подкрепяйки А. Т. подръка и особено вардейки го на пресечките, от които той беше отвикнал, забелязах как в него вътре се обработва, доизпипва, доузрява — и се връща изходното му радостно състояние, но вече основано не на мечтата, а на собствената му твърдост. Илязохме в „Новый мир“ — той нареди да свикат редакцията, а на мен каза съдържано-тържествено:

— Даваме „Раковата“ за набор! Колко глави?

Разбрахме се да са осем. А. Т. „се качваше на трамвая, без да си купува билет“!

О, сило на безликото мнение! Развивайки своята твърдост (включена впрочем и във фамилното му име, и де да беше такъв през целия си живот!), Твардовски не се погнуса лично да иде в печатницата на „Известия“ и там втълпи на някакъв началник, че това с „Болницата“ не е самоуправство, а има такова мнение и не бива да се губи време. И партийният началник, естествено, неспособен да си представи подобна дързост в друг партиен началник, толкова се разбърза, че макар и не за няколко нощни часа, както бе набран „Иван Денисович“, но до края на следващия ден в редакцията донесоха цял топ шпалти и аз, още несколасал да се завра в бърлогата си, тутакси ги изкоригирах. И тутакси издържах яростна схватка с Твардовски: той до побелели гневни очи ми забраняваше да изкарвам отпред съдържанието (Както е направено в „Кръга“. Щеше ми се да е така и в „Болницата“, после се отказах, може би напразно. (Бел. от 1986 г.)), — и самата идея, и шрифтът, и възможното разположение — всичко му изглеждаше отворатително: „Така не се прави!“ А аз държа на своето — па ако ще да се скараме и разделим, ако ще да бъде разсипан целият набор! Ей така, на няколко нива едновременно, обитаваше

Твардовски. Ама пък и аз какъв обременителен във всяко отношение съюзник бях за А. Т.

Осъществи се актът на „набора“, за чието разпиляване още дълго има да хока западната преса нашите върховни злодеи, — осъществи се поради обзелата ЦК изнемога и обзелата издателя твърдост. На мен това ми продължи парите за близо две години живот, важни две години. Но много скоро в ЦК се окопитиха, влязоха в крак (кой бе казал тая непредпазлива фраза, не се знаеше, а може и никой да не я е казал, аргатите криво са разбрали нещо, изтълкували са го неправилно; кой сега забрани — също не се знае, май че пак Брежнев), — и всичко увяхна.

Лишил ги е Бог от всякаква гъвкавост — от признака на живото творение.

А на мен дори ми олекна — пак се стелеше път незнаен, но прав, осезаемо безпогрешен. Не ме отвличаше съжалението, че отпечатването не се състоя.

Съвсем другояче беше за Трифонич. За него този провал беше същинска трагедия. Вече беше си повярвал! Тъй да се каже, беше се въодушевил от безумната си храброст! — но поривът му потъна в тъпото меко тесто. Искало му се е да предприема нещо през тия дни и да споделя с мен и ми изпращаше в Рязан телеграми, че съм му нужен спешно (май за да подготвим смекчавания в текста). А аз не исках смекчавания и най-вече не ми се тръгваше, два часа до Рязан и три часа до Москва, ама как да обясниш на захласналия се селяк, че срещу Нова година десетте околни гладни губернии пътуват до Москва да купуват продукти, за билети се стои на опашка, пътуването е трудно, няма да тръгна да се мъча. Телеграфирах отказ. Тогаз инак: да съм пристигнал веднага след Нова година! Абе няма да тръгна и след, кога да работя, съсипват ме тия призовки! А той не проумява: борбата ни е обща, защо съм равнодушен? „Я ми кажете къде е той, ще му пратя вертолет!“ Лакшин-Кондратович особено си позволили да кипнат: „Когато се набира произведение, авторът е длъжен да живее тук ако ще две седмици!“

А добре направих, че не заминах: от отдел „Култура“ отново натискали Трифонич да напиша, макар и смекчено, но все пак писмо-самоотричане: „Уйдисахме му, напечатахме «Иван Денисович», а той с какво се отблагодари? С «Пирът на победителите» ли?...“ — „Няма с

кого да разговарям — много тъжно въздишал Трофимич на жена ми. — Наричат я дори не «Болница», а «Ракова крепост»!...“ И си мечтаел: „Да можеше сега да отпечатаме «Болницата» — как щеше пак да се промени цялата обстановка в литературата! Още колко неща щяхме да пуснем след това!...“

Минаха се още два дена и ето че нашият безкрайно лоялен Трифонич седнал да съчинява писмо! — век на писмата! — вярно, писмо само до Федин, но затова пък, кажи-речи, на две авторски коли (Една руска авторска кола по онова време беше 40 000 знака. — Бел. пр.), А. Т. го писал дълго, дори от датирането личи — повече от една седмица, писал го на вилата си през най-хубавите работни часове, събирайки за него мисли и фрази, докато ринел снега.

Това писмо не само не беше в темпа на водещата се борба, но не и в стила ѝ, и беше наистина не „отворено“, — ако бяха предупредили А. Т., че то ще се разпространи, най-вероятно не би го написал. В тази обстоятелствена мудност, в обема, в спомените за правителствените санаториуми — изобщо не му е минавало през ум за самиздат. И си личи с какъв огромен душевен труд е преодолявал мъчителното за него писмо — хем пише „без особена надежда за благоприятен резултат“, но „за мен беше въпрос на дълг и съвест да го напиша“. Чак от това писмо ние (и аз) научаваме, че в секретариата на СП е бил организиран някакъв многомесечен „процес срещу Солженицин“, предизвикал „цяла поредица от тесни, разширени и широки заседания в секретариата“ (Трифонич изобщо не беше ми споменавал за тях), „въпрос на въпросите в днешната дейност на Съюза на писателите“, и как от А. Т. искали „да използва влиянието си върху Солженицин“, да го склони да се изкаже срещу Запада; и как в един подходящ (очевидно през лятото на 1967-а) момент А. Т. вече съставил „комюнике“ за секретариата и Федин го редактирал и одобрил, — а ето че е отхвърлен; и че по време на последните си срещи с Федин (значи през късната есен на 1967-а) А. Т. му изрекъл „думи жестоки, може би обидни... без достатъчна съдържаност и в моя вреда“. Но Твардовски през всичките изминали месеци все повече се е зареждал с обществена смелост и още по време на тия заседания и сега в това писмо ги зашлевя: да, след „Иван Денисович“ вече никой не бива да пише както досега и тъкмо това поражда главната съпротива; Солженицин „много усложни литературния живот, той се намира на кръстопътя на две

противоположни тенденции в общественото съзнание“. А. Т. не помни от секретарите „дори опити да опровергават поне една точка от неговото писмо“ до конгреса, „те са неопровержими... бих се подписал под тях с двете си ръце“ (!!), — да, А. Т. се е изказвал и в секретариата, и в ЦК и за цензурата, и за личната съдба на Солженицин „дори по-рязко от него“. И дори: от моя никъде непубликуван, на никого (освен на А. Т.) непоказан протокол на септемврийското заседание на секретариата А. Т. безстрашно цитира на Федин — и за земята на отечеството под моите подметки през целия ми живот, и за „Пира“, както дословно се бях изразил; и от последното ми писмо до самия А. Т.: че „моето вътрешно състояние ми е по-свидно от съдбата на моите произведения“. И Твардовски споделя всичко това! И за него също това е станало така, поради което пише въпросното писмо и, рискувайки 5-ия том на събраните му съчинения, отказал да изхвърли споменаването за Солженицин. Той още дописва това писмо до Федин — „всичко изцяло зависи от Вас“, разрешете печатането „макар и по преценка на «Новый мир»“, — но не в тези молби, а в собственото му душевно възправяне е главният смисъл за Твардовски.

А по-нататък: дал го на двама-трима близки приятели и някой от тях се изкушил и го подхвърлил на самиздат. След което Твардовски можал само да изохка със закъснение.

А аз в Солотча се трепех над последните доизкусуряваници на „Архипелага“, вечерно време се кефех със слушане на западното радио и през февруари смаян чух ноемврийското си писмо до Воронков — смаян, защото изобщо не го бях изпускал от ръцете си, отделно изобщо не би имало смисъл, — ха пази документи за всеки случай... (Изплъзнало се е, естествено, при Воронков, датата беше изрязана като при припряно фотографиране, но дълги години ще ми натякват, че аз съм виновният.)

До март ме налегна силно главоболие, пурпурни приливи — първият пристъп на кръвното налягане, първото предупреждение за старостта. А за да довърша само „Архипелага“, ми трябваша, без да вдигам глава нито за час, април и май. Дано през тия два месеца нищо не избухне, не ми попречи... Много се надявах, че ще се върнат силите ми в моето любимо Рождество на Истия — от допира със земята, от слънчицето, от зеленината.

За пръв път през живота ми мое късче земя, сто метра мой ручей, особено вписване в цялата околна природа! Къщурката, кажи-речи, всяка година се наводняваше, но аз винаги бързах затам още с първото спадане на прилива, още докато бяха мокри дъските на пода и близо до прустчето идваше вечерно време езикът на водата от долчинката. През студените нощи всичката вода се прибира в рекичката, оставяйки по ливадите и долчинката покриви от бяло-стъкленист лед. Той виси крехък над кухнята, сутрин се срина на големи парчета, сякаш някой върви по него. А през топлите нощи водата в реката не спада, не отстъпва, а звучно и шумно ромоли цяла нощ. Дори и през деня не заглушават пролетната река колите от шосето, можеш да седиш и да слушаш мъдрия звук на нейното ромолене с часове, оздравявайки с всеки изминал час. Ту силно и едро избълбука, ту странно шибне (паднал е клон, увиснал на върбата от придошлата вода) и пак многогласно равномерно ромолене. Матовото задоблачно слънце нежно се отразява в бързащата вода. А после по баирчетата започва да изсъхва — и милваш топлата земя с греблото, очиствайки я от пожълтялата трева за поникващата зелена. Ден след ден спада водата и ето че вече може да разчистваш с вила брега от довлечените боклуци и съчки. И просто да седиш и безсмислено да се припичаш на слънчицето — на стария дърводелски тезгях, на дъбовата пейка. На парцела ми растат ели, а наблизко има брезова гора и всяка пролет ми предстои да проверя поличбата: ако елата напъпи преди брезата — лятото ще е дъждовно, ако брезата преди елата — сухо. (И всяка година: правилно! А когато напъпят едновременно — тогава и лятото ще е шарено.)

Хубаво ми е! През една точно такава пролет лани тук бе написана главната част от тези очерци. А след месец, когато съвсем се стопли и раззелени, тук на няколко ръце ще преписваме окончателния „Архипелаг“: да смогнем, докато няма виладжии, докато не е толкова забележимо и никой не чува тракането на пишещите машини.

От Рязан до Рождество се стига през Москва. Няма как да не се отбия в „Новый мир“: „Здравейте, Александър Трифонович!“ Какъв е смисълът на това „здравейте“, отдавна прегоря онова, което беше, главата ми вече е заета с друго. Близо три месеца ще станат, откакто бе изпратено писмото до Федин, вече и на „Горкиевите тържества“ са се срещали, и какво направил Федин? Целувал се с Твардовски.

„Благодаря ви, драги А. Т.! Толкова ми тежи на сърцето...“ — „А вярно ли е, К. А., че сте ходили при Брежнев?“ — „Да, другарите около мен решиха, че трябва да се срещнем.“ — „И стана ли дума за Солженицин?“ — (С въздишка:) „Стана.“ — „И какво му рекохте?“ — „Е, ясно ви е, че нищо хубаво не можех да му река. — (Сепва се:) Но и нищо лошо.“ (? Какво ли тогава?...)

Слушам, както винаги в „Новый мир“, повече от учтивост, не споря. Не е лошо, че Трифонич е изпратил такова писмо (а според мен трябваше да е четири пъти по-кратко), още по-добре стана, че то се разгласи...

Трифонич притежава уравновесеността на благородна натура: враговете са много, битките са много, всичките не можеш ги изреди, така че няма защо да се мяташ насам-натам, а с времето всички ще надвием, делото ни е право, ще надделеem. Я сега да си пийнем чайчец с меки гевречета.

Да! Ето и една рана, прясна: защо из Москва се разпространява някакво ново мое произведение, — а той, А. Т., е подминат, — защо? Защо не съм му го донесъл, нищо не съм му казал? Някакви литератори в Пахра имали нахалството да предложат на А. Т. да го прочете, „аз, естествено, отказах!“

(Ах, ама как да му обясня всичко?! Защото, ако ти го донеса, непременно ще го спреш, ще кажеш: не бива да се дава! А на мен ми трябва, нека се шири. Да речем — „Четат Иван Денисович“, бивша глава от „Архипелага“, която при последната преработка отпадна оттам, а ми е жал да става зян, е — пуснах я...)

— Ама, А. Т., не е мое произведение това, затуй не го донесох, аз не съм автор, аз съм съставител, там 85% са цитати от читатели. Изобщо не мислех, че ще се разпространи, че ще има успех. Просто го дадох на две бабички, бивши концлагеристки, да го прочетат.

— Къде са тия бабички? — заканително избухва той. — Сега ще викнем кола, отиваме и го прибираме. Как е могло да изтече?

— А как изтече писмото ви до Федин? Нали на никого не сте го давали?!

Това е смайващо за него. Той е сигурен, че не го е давал.

— Сега трябва да кротувате! — внушава ми той.

Сега — да, съгласен съм. Но все пак го придупреждавам: ако „РБ“ бъде отпечатана в чужбина, ще разпрятя на писателите

обясненията си. (Какви обяснения — също не бива да му казвам. Ако му кажа преждевременно, ще наложи възбрана и отиде на кино моето „Изложение“. Така забранителят сам се обрича да не научава навреме истината!...)

Тръгнах си с обещанието да кротувам. Това стана на 8 иприл. И същия ден във Франкфурт на Майн се съставяла динамитната телеграма на „Грани“... Малко ми предстоеше през тая година да си пийна от раннопролетната сладост на моя „чифлик“. Беше тъкмо Връбница, но студена. В събота на 13-и дори заваля сняг, и изобилен, и не се топеше. А във вечерното предаване на Би Би Си чух: в литературното приложение към „Таймс“ са отпечатани „обширни откъси“ от „Ракова болница“. Удар! — гръмовен и радостен! Започна се! (Крача ли, крача по пътеката за разходки, под пролетния снеговалеж — започна се! Хем го очаквах, хем не го очаквах. Колкото и да ги очакваш, такива събития се разразяват преди очакваното време.

Именно „Болницата“ никога не бях изпращал на Запад. Предлагаха ми и имаше начини — аз, не знам защо, отказвах, без да правя никакви сметки. А щом сама е стигнала, — значи така е трябвало, дошло е определеното от Господа време. И каква вихрушка ще се извие? — година след процеса на Синявски-Даниел — такава наглост? Но — предчувствие, че нещо ме носи по неотразим път: ще видите — нищо няма да ми направят!

По време на тази разходка под априлския сняг ме завари жена ми, току-що от Москва. Развълнувана. Тя нямаше откъде да знае, предадох я току-що. Не, тя има друга новина: Твардовски вече четвърти ден ме търси, развилнял се е — къде да ме намери? В Рязан ме няма, московските ми роднини „не знаят“ (аз крия моето Рождество тъкмо от „Новый мир“, само това създава защитеност, иначе биха ме викали десет пъти). В понеделник се видяхме, а от сряда вече „вилнее“? „Никога досега не е било толкова важно“? За тях (за нас) — винаги е „никога“, винаги е „особен момент, толкова важно“! Не съм будала. Ще почакай. Не бива всеки път да викаш: „Вълци!“, когато вълци няма, и тогава ще ти вярват. Не мога да се паникьосвам при всяка промяна на външните условия. Ще ида след три дена, Твардовски ще изтрае. Безчовечно спрямо тях? — но и те не са погрижовни спрямо мен: ако през тия години бях се явявал на всяко тяхно повикване, щях да престана да съм писател.

По-нова от моята новина не могат да имат: „Болницата“ се издава на Запад! И трябва да ме вълнува не това, че се издава, а: как ще го приемат там. И трябва да обмислям не защо се е развълнувал „Новый мир“, а: не е ли дошло времето за моя удар? Защото при мен превтасват документи, за „Бородинския бой“ никой не знае — не е ли време да ги покажа? Жадувах за спокойствие, а трябва да действам! Не да изчакам, докато се подготвят за атака, — тъкмо сега трябва да ги атакувам!

Ръководи ме не обемната пресметливост, а тунелната интуиция.

С такова настроение тръгвам във вторник, 16-и: да пускам „Изложението“! Страниците са много, сто и петдесет екземпляра са преписани на машина за всеки случай още зимъс (Литвинов и Богораз вече предаваха своите неща направо на кореспондентите, но аз още се вардя, аз съм гърмян заек, крия се зад гърба на петдесет писатели), сега трябва само да натракам бързо на пишеща машина съпроводителната бележка [7] — снопчето от ръчни бомби, та отделните части да детонират всичките едновременно и в разбираемо за всички сега време:

„...Аз настойчиво предупреждавах секретариата за опасността произведенията ми да прескочат границата, защото отдавна и широко се разпространяват от ръка на ръка... Бе пропусната цяла година, неизбежното се случи... ясна е отговорността на секретариата.“

В последния момент още ме дърпат за ръкавите московските ми приятели: трябва да изчакаш! тъкмо сега, такъв момент — общата реакция, пречупват волите... не бива да ядосваш началствата...

Ами че именно затуй точно сега трябва да действам!!!

Тъкмо за това бях пристигнал в Москва. А между другото и да се отбия в „Новый мир“: защо са се паникьосали?

Крайна възбуда! Горестен тъмен гняв по лицата на Лакшин и Кондратович — но човешки нищо не ми казват: йерархията и дисциплината преди всичко, без А. Т. не бива! А той все не може да дойде от вилата си: по пътя пукнали гума, известинският оял се шофьор дори нямал ключ да смени гумата. След три часа А. Т. влезе, вътрешно напрегнат, но и съсипан, съсипан от мен! Сега се събра в кабинета му цялата главна колегия като следствена комисия, изпитателно-строга. И слагат пред мен — ама толкова гнусливо, сякаш чак е непоносимо да я държат в ръцете си, — долната, отвратителна

телеграма от предателски подлите „Грани“ (а заглавието е толкова хубаво за мислещите хора!):

„Франкфурт ам Майн, 9.4., до «Новый мир»

Уведомяваме Ви, че Комитетът за държавна сигурност по Виктор Луи е препратил на Запад още един екземпляр от «Раковата болница», за да блокира по този начин публикуването ѝ в «Новый мир». Затова решихме да публикуваме това произведение незабавно.

Редакцията на списание «Грани».

Толкова неочаквано и толкова противоречия има тук, дори загадки — не мога да проумея, не ми го побира главата. Но не се и иска да разбирам! — провокация! — и като съветски човек съм длъжен... И на самите тях почти нищо не им е ясно, но не им достига простата гражданска зрелост да се заловят най-напред с изясняване на неяснотите. С какво единствено са свикнали съветските хора? — да дават отпор! Вместо да умуваш, вместо да изследваш, вместо да обмисляш — даваш отпор! Десетилетия наред са яли пердах. Но и младият, критичен, схватлив все пак Лакшин, без много да му мисли, надвисва рамо до рамо с останалите: да съм дадал отпор.

О, главна слабост моя — „Новый мир“! О, главна моя уязвимост! С никого не ми е трудно да разговарям, само с вас ми е трудно. На никое съветско учреждение отдавна нищо не дължа, единствено на вас, но тъкмо чрез вас ме докопва и обгръща цялата лепкава система: длъжен си! длъжен си! наш си! наш си!

Твардовски (многозначително и дори тържествено):

— Сега настъпи моментът да докажете, че сте съветски човек. Че онзи, когото ние открихме, е наш човек, че „Новый мир“ не е сгрешил. Трябва да мислите за цялата съветска литература, трябва да мислите за другарите си. Ако започнете да се държите неправилно, могат да закрият списание то ни...

Постоянната заплаха: могат да закрият... И аз не съм просто аз, а или воденичен камък, или въздушен балон на врата на „Новый мир“...

След Бородино бях си въобразил, че съм свободен човек, Не, не, ни най-малко! Как ми затъват краката, колко трудно ги издърпвам!

Правя опит да се измъкна с това, че:

„Закъснели са «Грани». «Таймс» вече го е отпечатал...”

„Таймс“ — не е важно, важни са „Грани“! Важни са отпорът и съветската принципност!...

Подавам на А. Т. съпроводителното ми писмо, втория екземпляр — на Лакшин (на Кондратович не го давам, той чете през рамото на Лакшин). Не, на А. Т. не му повлиява. И на останалите (след като хвърлиха поглед към А. Т.) не им повлиява.

— В „Таймс“ не е на руски...

Лакшин: — Много важно е, Александър Исаевич, пред историята. Така или иначе, в справочниците винаги се посочва първата публикация на родния език. И ако бъде посочено „Грани“, това ще е същински позор!...

Ненадейно А. Т. се събужда и — към съпроводителното писмо:

— Каните ли се да разпращате това?! Не му е сега времето, не му е сега времето! Знаете какво е настроението в момента... могат да ни отрежат главите... В наказателния кодекс добавят нов член...

Аз: — За мен цялата хармоника на кодекса отдавна не важи, не ме е страх.

А. Т.: — И започнали ли сте вече да го разпращате?

Не съм започнал, но лъжа: — Да. (Та да е по-неотвратимо.)

Не одобрява, не одобрява. Дори не иска да прибере в чекмеджето на бюрото си такъв погрешен, недообмислен документ. Но друго е най-важното сега! Отново ме наобикалят единомислено и строго. И Твардовски направо ми диктува:

„Категорично забранявам на Вашето неоемигрантско, откровено враждебно списание... Ще взема всички мерки...”

Какви?! Правителството не защитава правата ни, но настоява сами да се защитаваме! — ей така е по нашенски.

— А в противен случай, Александър Исаевич, оттук нататък вече не сме ви приятели!

И по лицата на Лакшин-Хитров-Кондратович каменното, задружно: не, вече не сме ви приятели! Ние сме патриоти и комунисти.

О, колко трудно е да не отстъпиш на приятели!... А и на мен не ми се ще „Грани“ да отпечатват „РБ“, само ще ми объркат работите, особено когато вече е започнало европейското отпечатване. Добре де... скланям... ще изпратя телеграма... (Сломен ли съм?... Толкова

бързо?...) Опитвам се да скалъпя нещо, но не намирам думи. Оставете ме да си помисля! Завеждат ме в кабинета на Лакшин. Но един вид съм под арест: докато не напиша забранителната телеграма — няма да ме пуснат от редакцията.

А винаги е редно да си помисли човек! Винаги да се огледа. На гърба на същата телеграма с молив — какво е това? Чернова:

„Многоуважаеми Пьотър Нилович!

Смятам, че Солженицин трябва да изпрати на това неоемигрантско (в това нео те съзират някакъв особен укор!) — откровено враждебно спрямо нашата страна... Опитвам се спешно да повикам Солженицин, чието местонахождение сега не ми е известно, в Москва. Чакам указанията Ви. Твардовски.

11 април.“

(Указания Твардовски все едно не получил и, съклетясан, след едно денонощие сам се обадил на Дьомичев. Той: „Аа, да прави каквото ще.“ С намека: а вие ще оперете пешкира. В още по-голямо угризение Твардовски ме затърсил отново.)

А думите на телеграмата все не ми идват и не ми идват в главата. Надрасках нещо, но без никакви ругатни, занесох го да го покажа — А. Т. се разгневи: слабо е, не върши работа! Потупах го меко по рамото, той окончателно кипна:

— Аз не съм нервен! Вие сте нервен!

Какво да правя, като не ми върви писането. Утрото е по-мъдро от вечерта, оставете ме да си помисля, утре заран ще ви я изпратя, обещавам.

Как да е, пуснаха ме.

А ми е криво донемайкъде.

Л. К. Чуковская с недоумение:

— Не разбирам. Атовете се ритат... Най-добре ще е да се оттеглите.

И наистина, чавка ли ми изпи ума? Как можах да им обещаю? Нали първо трябва да разбере каква е работата? Верига от догадки:

1) как е могло да се случи, че такава телеграма изобщо е била връчена? Или немарливост на апарата — или провокация на КГБ.

2) кой е тоя Луи?

3) „още един екземпляр“? А къде и от кого е занесен първият? (То се знае, че и за двата е платено! И парите от моята „Болница“ вече са отишли за заякчаване на Държавна сигурност!)

Докато неотклонимо се готви моят залп от петдесет „Изложения“, да разбера за Луи, — и веднага се намира бивша политзатворничка (Н. И. Столярова, вж. Пето допълнение), донася ми дивен букет: никакъв Луи не е, а Виталий Левин, влязъл в затвора като недоучил студент заради чейнчаджийство с чуждестранни туристи; в лагера бил известен доносник; след лагера не само че не е лишен от Москва, ами и станал кореспондент на твърде „десни“ английски вестници, женен е за дъщерята на английски богаташ, свободно пътува в чужбина, има предостатъчно валута и приказна вила в генералското курортно селище Баковка, съседка му е Фурцева. И ръкописа на Алилуева тъкмо той го е пренесъл на Запад.

Всичко е ясно. Телеграмата е автентична (връчена по погрешка, по чудо), ГБ търгува с моята „Болница“, „Грани“ честно предупреждават Твардовски, заради което аз трябва по съветски да ги окалям, а ГБ нека продължава да търгува с душата ми, тя е власт, тя е наша, тя има право.

И половин дузина редакционни новомировски тъпаци половин дузина дни се чумерят в кабинетите си, споделят помежду си какъв мизерник съм, че се крия от редакцията, угоднически кимат при всяка дума на Главния, а той ме тъпче с крака и се подмазва на Дьомичев, и трепери от страх за „Новый мир“ — и нито един не си дава труда да прочете телеграмата както трябва, и нито един не се обажда в пощата: наистина ли е автентична телеграмата, не проверява: съществува ли такъв Луи? в коя страна? кой е и какъв е?

Такова си е съветското възпитание: верноподаническо овчедушие, хибрид от угодничество и пъзльовщина, важното е да се даде отпор — в безопасна посока!... Просто ме досмеша, като се сетих, че предния ден съм можал да си изгубя ума и да се заколебая.

Опази ме Господ, не допусна да се орезилия заедно с тях. От шеметната вихрушка се изскубвам, яхнал моя вихрогон: „Изложенията“ потекоха! И веднага след това, подир тях, литна и

новото ми писмо — за Луи! [8] Ако не съществуваше Виктор Луи, заслужаваше си да го измисли човек, толкова на място ми дойде! За цялото печатане на „Болницата“ сега ще отговаря ГБ, а не аз! За да се засрами А. Т., му оставям ден след ден две бележки в редакцията — и, освободен, заминавам за моето Рождество. Всички удари са нанесени, и то в най-подходящото време, сега нека трещи без мен, а аз ще работя.

А преди всичко — ще посрещна тихия топъл Великден. Храм наблизко няма, обезглавеният се вижда от моето балконче — в село Рождество, църквата „Рождество Христово“. Някой ден, ако съм жив или макар и след смъртта си, трябва да я реставрирам. А сега само нощното предаване на Би Би Си ще замести всенощната литургия. А през Страстната събота, през кроткия слънчев ден, горещ, защото клоните още са голи, с наслада прехвърлям купищата съчки, домъкнати от наводнението, пропивам се от спокойствие. Колко мъдро и силно ме водиш, Господи!

Неочаквано — бързи мъжки крачки. Това е Боря Можаяев, писател, мой много добър приятел, петимен да помага. Довтаса, донесе нова беда: словакът Павел Личко самоволно продава от Чехословакия „Раковата болница“ на англичаните.

Не, човек никога не знае къде да си постеле.

Нямам мира! Същото кротко слънчице огрява същата оголена гора и все така мъдро ромоли, шурти потокът — но се изпари покоят от душата ми и всичко се промени. Само преди час, преди ден моят вихрогон препускаше триумфално — и ето че строши крак и политаме в пропастта.

Какво да правя? Да осуемя и тази заплаха. Да удържа защитеното равновесие на гребена или дори връхната точка на опасността, където ме запокитиха последните дни. Твърде много писма за няколко дена, но такива са дните, трябва да напиша още едно! Може пък да излезе „всяко зло за добро“: защита от своите и същевременно добра възможност да нахокам и западните издателски чакали, които ми окепазиха „Иван Денисович“ до неузнаваемост, до политическа агитка.

На човек е присъщо да бие слабия, силно да се гневи на беззащитния. Малко ли съветски писатели с удоволствие (и дори без никаква нужда) са ритали руската църква, руското духовенство (ако щете — и в „Дванайсетте стола“), или целия „западен свят“, защото са знаели колко безопасно и безответно е това, колко укрепва шансовете

им пред тяхното правителство. Този подъл наклон насмалко не обзема и мен, наклонявам писмото си (до „Монд“, „Унита“ и „Литгазета“) прекалено рязко срещу западните издателства — сякаш имам на разположение някакви други! (Н. И. Столярова навреме ме поправя...)

И ето ме вече (на 25.4.) с преписано на машина писмо [9] крача към редакцията на „Литературная газета“. Само ми е гадно, че ще се срещна с Чаковски — но за щастие него го няма. А двамата му заместници (и те същата стока), ошашавени от идването ми, ме посрещат напрегнато-любезно. Без да ми мигне окото, сякаш всеки ден се отбивам при тях, им слагам на бюрото моето писъмце. Втурнаха се, зачетоха един през друг, сепнаха се:

— А до „Монд“ изпратихте ли го вече?

— Сега отивам да го изпратя.

— Недейте бърза! Може би... Разбирате, че това не зависи от нас... — Веждичките към тавана. — Но ако...

— Всичко разбирам. Добре, два дена ще чакам да ми се обадите.

В „ЛитРоссия“ пък стряскам плешивия, хитър, безсрамен и предпазлив Поздняев със същата хартийка — и си тръгвам.

Часовете текат — и изведнъж ми се свива сърцето: а не съм ли допуснал подлост? а не съм ли твърде рязък спрямо Запада? а не изглежда ли това като пречупване, като подлизурство пред нашите?...

Много ми е криво. Това е най-страшната опасност: да погазиш съвестта си, да омърсиш чистата си чест — никаква заплаха, никаква физическа гибел изобщо не могат да се сравнят с нея.

Моите приятели ме разувериха, че в писмото няма нищо позорно.

Но все едно: не искам да ми телефонира от „Литгазета“, че са съгласни.

А и те не се обаждат. Отнел им е Господ разума, та да се затрият, отдавна им го е отнел (а те все не се затриват...). В международната политика горе-долу се оправят, защото Западът, кажи-речи, е коленичил пред тях, защото всички прогресисти се надпреварват да им се мазнят, — ала във вътрешната политика нашите почти винаги избират най-лошото за себе си решение от всички възможни. При липсата на свободни събеседници не може да е другояче.

Изпращам до „Монд“ препоръчано писмо с обратна разписка. (Всичко е на вятъра, все едно няма да го изпратят.) А до „Унита“?

Казват ми, че Виторио Страда бил в Москва, тия дни щял да си заминава, комунистически литературен критик — него да помолим. (Чрез Копелев.)

Но очевидно го бяха наклепали, че носи доста неща, и се пристрашили да го проверят, да! — къде остана гордостта на „свободните независими“ комунисти? — пребъркали го и го отарасили като най-жалък буржоазен турист. И какво станало в Италия? Писал ли е до своята „Ринашита“? Оплакал ли се е на своя ЦК? Техният ЦК протестира ли е пред нашите? Нищо подобно, затраяли си, дотук стига независимостта им: нали, като дойдат на власт — и те ще вършат същото.

А в Рождество — нежна зеленина, първите славеи, призори над Истия се вдига мъглица. От тъмно до тъмно се коригира и преписва на машина „Архипелагът“, едвам сколасвам да подавам листове на двете машинописки, които ми помагат, а на всичко отгоре едната машина всеки ден се поврежда, ту аз я запоявам, ту я карам на поправка. Най-страшният момент: с нас е единственият оригинал, с нас са всички преписи на „Архипелага“. Сега ако ни сгаци ГБ — и общият стон, предсмъртният шепот на милиони, всички неизречени завещания на погубените — всичко ще отиде в техните ръце, това вече не мога го възстанови, главата ми втори път няма да се задейства. Толкова десетилетия все им върви, всеки път пред тях се отдръпва водата от Сиваш (Плитък залив, по дъното на който през ноември 1920 г. минали хитлеристите на Фрунзе и направили пробив в дълбоко ешелонираната отбрана на Врангеловите войски по Перекойския провлак. Оттам започнало поражението на белогвардейските войски в Крим. — Бел. пр.), нима Бог и сега ще им помогне? нима съвсем е невъзможна справедливостта в руската земя?

Но чуруликат, надпяват се разногласните птички, квакат жабите, все повече наедряват листата на дърветата, все по-гъста става сянката, а хора няма, летовниците още не са пристигнали, никакви шпиони не бродят, а и не знаят те, не ни виждат, ще ни изпуснат.

Вярно, дочух, че са отарасили В. Страда на митницата. Провал на границата уж е нещо страшно за съветския човек, но аз съм станал толкова нагъл, че вече чак не се плаша: започвам да усещам силата си и набраната височина. А и писъмцето е невинно, на всичко отгоре до комунистически вестник — не ми е жал за него. Продължаваме да

работим!! И, не щеш ли — на вилния ми адрес, където никакви писма не се получават (на всички е забранено да ми пишат, да идват), — писмо от митницата! „...във връзка с необходимостта... по засягаща Ви работа...“ ме канят в шереметиевската митница при някой си Жижин. (Къде изтече руската нация? Знаем къде, просмука се в земята на Архипелага. А на повърхността изплуваха ей тия — някакви си Жижини, Чечеви, Шкаеви...)

Значи над главите е не безметежното небе, а огромният зъркел на КГБ, — и намигна като Главата от „Руслан“: правете си сметката!... Всичко виждат те, всяко наше мръдване, — и ние сме им в ръцете...

Изтръпнах. Но — спокойно! Овладей се, помисли няколко часа. Ако не беше лагерната ти подготовка, като нищо щеше да хукнеш, свободен гражданин, защото си получил призовка от митницата. А не е ли време да ги сложим на мястото им? Я нека напишем така:

„...Не съзирам изразената от Вас необходимост да се срещнем. Обикновено художествената литература няма общи работи с митницата. Ако обаче тази необходимост Ви изглежда настояща — Ваш представител може да ме посети...“

И — жилището на Щейн, в Москва, датата — с десет дена по-късна от посочената в призовката, и — давам им на разположение три часа, ще ги чакам.

Изпратено е. Две работни седмици продължаваме като ненормални! — крепим се, никой не се озъби, никой не ни връхлетя. И ето че моята работа е завършена, още няколко дена работа на пишещата машина. Заминавам за Москва. Седим в жилището, минава час — Щейн и жена му се смеят: да не би да си повярвал, че ще дойдат? намерил си балами! Под прозорците има градинка, отивам да се разхождам там с един приятел, а стопанина на жилището, Юра Щейн, помолвам: ако дойдат, отвори широко ей тоя прозорец. Но се заприказвахме, забравих да поглеждам към прозореца и оттам Юра ми изсвирва с все сила като същински разбойник. (Какво ли ще си помислят горките митничари? — май че са се натъкнали на засада!) Прибрах се бързо.

— Извинявайте, накарах ви да чакате.

Те преливат от любезност, съблекли са си шлиферите, още стоят, ама стреснати след такова изсвирване: сега току-виж ги вързали!

Майорът, на около шейсет години, с тънка празна чанта и наглед май наистина е митничар. Младичкият лейтенант безусловно е гебист.

Сядаме, разговаряме половин час — и на никого не му прави впечатление, че до мен на канاپето безгрижно, открито се кипри токущо донесената ми мондадориевска „Ракова болница“ — явна контрабанда!

Младият: — Нека затворим вратата, май пречим на някого.

(А там зад вратата двама мои юнаци подслушват.)

Аз: — Ама моля ви се, на кого ще пречим? Тук сме само свои хора.

Възрастният: — Все пак съществуват изключителни случаи, когато на митницата ѝ се намират общи работи с литературата.

Отваря тънката си чанта, вади оттам тънка папчица и с ехидна готовност ми подава — моето „Изложение“! „Изложението“ е моето, но от пръв поглед загарявам: пишещата машина не е моя, не е от нашите.

Аз: — По съдържание е мое, оформлението не е мое, как е попаднало това у вас?

— Спряно е на границата.

Аз (много укорително): — На границата?! (Клатя глава.) Но то е за вътрешна употреба.

Той: — Именно!

Пауза. И двамата сме съкрушени. Само че аз нищо не знам нито за Страда, нито за никого, не бива да направя погрешно движение, пипнеш ли фигура — играеш с нея.

Тогава възрастният, вече от джоба си, с изяцно-небрежно движение изважда плик и ми го подава с превъзходна любезност:

— Ами това?

И четири очи се впиха в мен! Но и аз не съм сляп: почеркът на плика е моят и дори обратният адрес е рязанският, още по-добре — значи не съм се крил. Но сега трябва бързо да грабна фигурата, че инак пак ще излезе неестествено (или по много хора съм изпращал?), ти му кажи името:

— Как — от Виторио Страда?! Да го вземете от него!... Божичко, каква беля сте направили! Каква беля сте направили! Защо сте го сторили?

Възрастният (благородно):

— Такива са ни правилниците. Пликът си беше разпечатан. Виж, ако беше запечатан, в никой случай нямаше да го отваряме!

— А какво щяхте да направите?

— Щяхме да кажем на пътника: пуснете го пред нас в пощенската кутия...

(А от тая пощенска кутия започва ръкав, то се знае, към тях в задната стая.)

— А щом е разпечатано — гледаме и виждаме, че работата тръгва от вас... Това трябва да се изясни...

А аз размахвам „Изложението“:

— Я ми кажете: а с този материал запознахте ли се?

Възрастният, не толкова уверено:

— Д-да.

— При вас много хора ли работят? Би ми се искало колкото може повече да се запознаят с него! та да сте в течение на литературния живот.

— Е, не всички в службата го прочетоха — все пак ме обнадеждава майорът, значи попаднало е в ръцете на този-онзи!

— Слушайте — започвам по-настъпателно аз. — Сега разбирате ли какво става? Разиграва се някаква тъмна игра: някакви мрачни сили са продали произведението ми в чужбина. Сега аз се опитвам да прекратя това проституиране на нашата литература...

— Защо проституиране?

— Ами как? Наше произведение се продава, там се изопачава, а как другояче да го нарека? — и не ми дават да възразя! Пиша до един вестник, до втори, обещават ми — и нищо не отпечатват! Тогава протестирам в „Монд“, занасям писмото в пощата, препоръчано с обратна разписка, — спират го...

— Откъде знаете, че го спират?

— След като обратната разписка не се връща цял месец, какво друго да си помисля?... Надявах се на „Унита“ — в „Унита“, кой знае защо, също няма. А сега — става ми ясно! Сега всичко ми е ясно... Голяма беля сте направили!... Давате ли си сметка кой ще спечели от това?...

А сега те трябва незабавно да разгледат случая и да изпратят това писмо на Виторио Страда с извинения, та онези да сколасат да го отпечатат. Той още се държи:

— Не, да прощавате, имаме си правилници...

Аз (с лекота, със съчувствие, абе просто като между съветски партийни хора):

— Другари, не искам да ви наричам чиновници, нали разбирате? Не искам да имам толкова лошо мнение за вас. Но все пак, като оставим настрана служебния ви дълг, вие в края на краищата сте и граждани! На нашето общество! Нали не е редно да се отнасяте така: това ми е работата, а останалото не ме интересува? Вашите правилници — да, добре, а пощенските правилници? Те задължителни ли са? Откъде накъде писмо, изпратено според пощенските правилници, не се получава? Добре, няма да се позовавам на конституцията... Но по същество — ако едно писмо е изгодно за страната ни, за нашата литература, защо е трябвало да го спират? Това е страхотна тъпотия...

— Е, в работата на пощите не можем да се месим...

— А ако сте граждани! Трябва да обхващате всичко околоръст! Пуснато е писмо против разбойниците издатели — до италиански комунистически вестник. Това е изгодно за Италианската компартия! Защо все пак сте го спрели? Освен ако сте го сторили само от общо отвращение към моето име?

И неочаквано старият митничар се усмихва, сякаш извинявайки се за своите пагони, сякаш за миг е останал без тях (довечера със същия израз на лицето ли ще разказва на близките си?):

— Това важи не за всички. Не за всички.

За да не го излагам пред младока, не забелязвам поправката:

— И ето че са загубени три седмици!

— Ами вие не дойдохте!

— Чакайте, чакайте, а каква е тая призовка? — Изваждам я, тикам му я в лицето: — „Необходимо е да се явите...“ — кого викат по тоя начин? Това си е милицейска призовка! Една бабичка я викнали така и тя насмалко не умряла, а излязло че става дума за реабилитацията на мъжа ѝ, приятна новина!

Майорът е притеснен:

— Е, в писмото не можехме направо да напишем...

Аз вече се превивам от смях:

— Защото ще го спрат ли? Ще го прочетат ли? Че ако вие не спирате, кой друг тогава?...

Митничарят прави последни усилия да се върне към програмата, с която са го изпратили, но — между другото, това не е кой знае колко съществен въпрос:

— А на Виторио Страда лично ли го дадохте?

— Не, не можахме да се видим с него.... (През живота си не съм го виждал.)

Още по-леко, още по-незначително:

— А чрез кого?

Но за този най-лесен въпрос аз най-съм готов! С очарователна хапливост, местейки пръст по собствената им бланка:

— Кажете ми, ако обичате, това вярно ли е, тук пише, че сте от Министерството на външната търговия?

— Да, разбира се — още не загреват те.

Отпускам се на канапето, толкова леко и приятно ми е с тях:

— А за едно Министерство на външната търговия — не станаха ли твърде много въпросите?

Веднага подскочиха и двамата:

— Не сме комитетчици! Недейте си мисли, не сме комитетчици!

Я какъв термин си имали. Не казват „гебисти“.

Значи постигнахме пълно разбирателство:

— Щом е тъй, останалото не може да ви интересува!

Разговорът е към края си, взаимна яснота и само аз настоявам:

— Настоявам! Много ви моля час по-скоро да изпратите това писмо на Виторио Страда!... Тия дни наши представители заминават за КОМЕСКО в Рим и ако това писмо беше отпечатано, колко по-лесно щеше да им е да отговарят на въпросите!

— Ще докладваме... ще докладваме... Сами не можем.

Аз вече съвсем зевзешки:

— Там няма марка. Ако трябва, моля, ей сега ще залепя.

И приятно зарадвани, май много доволни от изясняването, те си тръгнаха, без да ми предлагат никакъв акт и без да ме заплашват с каквото и да било.

Ей тъй трябва да се разговаря с вас! Моите свидетели се кикотят.

След няколко дена „Архипелагът“ е довършен, преснет, лентата е прибрана в капсула — и същия ден, 2 юни, в Рождество пристигнаха Столярова и Угримов (Пето допълнение, очерк 9-и) със следната новина:

На Запад е излязъл „Първият кръг“! — засега малък руски тираж, заявячен за копирайт, английското издание може да се появи след един-два месеца. И ето какво ми предлагат: тези дни ще има възможност да изпратим „Архипелага“.

Тъкмо се бях протегнал сладко, че съм отхвърлил работата, и камбаните забиха! Забиха!! — същия ден и почти същия час! С никакво човешко планиране не можеш да го нагодиш така! Бие камбаната! Бие камбаната на съдбата и на събитията — оглушително! — и никой още не я чува в юнската нежна зелена гора.

Прехвърлянето ще бъде авантюрно, с голям риск, но при малките ни възможности друго не се вижда, не се очертава. Значи изпращам го... Тъкмо изплува сърцето ми от тревогата — и се гмурва в нова. Няма отмора.

Ами издаването на Запад на два мои романа наведнъж, дублетът! Като на хавайския прибой у Джек Лондон, застанал изправен на гладката дъска, без изобщо да се държа, без да съм се вързал с нещо, на гребена на деветия вал, в раздирането на белите ми дробове от вятъра — усещам! Предчувствам: а това — ще мине! А това ще успее! А това нашите ще го преглътнат!

Но — мрачна, смазваща седмица. Злочести случайности, затрудняващи изпращането. Всичко се сгъстява срещу 9 юни, срещу православната Петдесетница. И така се стича, че ще науча за провала или сполуката чак след няколко дена. Вече си имам следващата работа — последната редакция на същинския „Кръг“, „Кръг“-96 (от 96 глави и сюжетът не е изопачен), който никой не знае (на Запад излиза „Кръг“-87), но не ми се похваща, не мога да работя. Когато си изнемощял и си зле — толкова хубаво е да прегърнеш ходилата на Бога. Да накършиш в брезовата гора клонки и да украсиш дървената си любима виличка. Какво ли ще стане след няколко дена — вече затвор или щастлива работа над романа? Това го знае само Бог. Моля се. Можех толкова хубаво да въздъхна, да си почина, да се поразтъпча, но дългът пред покойниците не ми разреши това отпускане: те умряха, а ти си жив, тогава изпълнявай дълга си, за да може светът да научи всичко.

Стане ли провал, мога да спечеля няколко дена, седмици, дори месеци и да поработя още, да свърша нещо последно, само че трябва да се скрия от къщата, където съм засечен, където ще дойдат. И

вечерта срещу Петдесетница забягвам от вилата (припряно стягане на багажа, главата ми не работи както трябва, това не ми е първото бягство от къщи — тъжно бягство от родния дом, а през гражданската война колцина ли сигурно по същия начин?!), спя на скришна квартира, без телефон.

И цял ден — и още един ден — и още един ден — цялата Петдесетница преминава в неизвестност. Работата не ми върви. Няма простор, няма въздух. Дори и до прозорците не бива да се приближавам, ще видят чуждия човек. Аз вече съм самозаточен, само ги няма решетките и не е ограничена дажбата. А колко не ми се влиза в Лубянка! За онези, на които им е познато това... Изобщо здраво съм стъпил, много неща ми се прощават. Но „Архипелага“ няма да ми го простят! Ако го спипат на изхода, още неизвестен на никого, ще удушат заедно и него, и мен.

Чак на третия ден от Петдесетница се научих, че сме успели. Свобода! Лекота! Иде ми да прегърна целия свят! — нима съм в окови? тормозен писател ли съм? Отворени са ми пътищата за навсякъде! Аз съм по-свободен от всички поощрявани соцреалисти! Сега за три месеца да направя „Кръг“-96, после да разчистя няколко дребни задължения — и ще хвърля всичко, което години наред ми тежеше, трупайки се по търкалящата се снежна топка, и се разкрива простор към главното произведение на моя живот — „Р-17“.

И почти като закачка, като летен пухкав, но не страховит облак премина голямата статия срещу мен в „Литературка“ (26.6.68). Преглеждах я набързо, търсейки чувствителни удари, и не виждах нито един! Колко ненаходчиви са те, колко им липсва ясен разум, колко са се разклатили изгнилите им зъби! Дори отхвърлят страхливо, че архивът ми е задигнат: не, не бил задигнат! Не ми стига температурата дори да се ядосам от тази статия. И освен туй, шамаросвайки се сами, цитираха с 9-седмично закъснение априлското ми писмо, с което забранявах „Раковата“. И колкото по всяка вероятност и да са обсъждали и редактирали статията в секретариата на СП, в агитпропа на ЦК, никой не е зърнал моето уязвимо място: че против печатането на „Кръга“ аз все пак не възразих, не протестирах — защо ли?...

Борец е не победилият, изкубналият се.

В самиздат излязоха два сериозни отговора на статията в „Литгазета“. В. Ф. Турчин съвсем открито пердашеше Чаковски, че той

самият е фалшификатор и клеветник, че със забавянето на моето писмо до вестника тъкмо те самите допринасят за публикуването на „Болницата“ на Запад, и отделно — заради подличките фрази на вестника, хвърлящи сянка върху реабилитацията изобщо. Л. К. Чуковская до насита се изгаври с овехтялата им идеологическа терминология, от която именно е изплетена цялата гръмогласна част на вестникарската статия; откриваше, че е дадена „беззвучна команда да бъде обгърнато с мъгла нашето минало“; обвиняваше „Литгазета“, че е съучастничка на похитителите, щом преразказва открадната пиеса. Така отговаряха у нас сега на официалните съветски вестници, а на тях им оставаше само да бършат храчките и да си траят.

Много скоро, към есенните месеци, на основните световни езици трябваше да се появят два мои романа. След дюдюкането около Пастернак, след съда над Синявски и Даниел — аз уж би трябвало да се свия и да зажумя в очакване на двоен удар заради моя нагъл дублет. Но не, друго време беше настанало — както и да обуздавах, както и да слагаха решетки, то си течеше все по-свободно и по-нашироко! И всички пътища и ходове на моите писма и книги сякаш не бяха измислени от моята човешка глава и, то се знае, не моят щит ги осеняваше.

Все някой ден водата на Сиваш трябваше да не се отдръпне!

По-щастливо от онова лято не може да се измисли — с толкова лека душа толкова бързо довършвах романа. Надали щях да съм по-щастлив, ако не беше Чехословакия...

Тъй като не смятах нашите за окончателни безумци, мислех, че няма да предприемат окупация. На сто метра от вилата ми дни наред се лееха по шосето на юг танкове, камиони, специавтомобили — аз все смятах, че нашите само плашат, че това са маневри. А те — нахлуха и успешно смазаха. И значи, според представите на XX век, излязоха прави.

Тези дни — 21, 22 август — за мен бяха ключови. Не, нека не се крием зад фатума, главните насоки на живота си все пак избираме самите ние. През тия дни отново сам избирах съдбата си.

Сърцето ми искаше едно — да напиша кратко, да видоизменя Херцен: срамно е да си съветски! („Советский“ заменя „русский“. В езика на оригинала и двете думи граматически са оформени като прилагателни, но фактически са съществителни. — Бел. пр.) В тези пет

думи е целият извод от Чехословакия, а и извод от нашите петдесет години! Текстът се оформи отведнъж. Пламнаха ми подметките — трябва да тръгна, да замина. И започнах да паля колата (с манивелата).

Мислех си така: разни знаменитости като академик Капица, като Шостакович търсят срещи с мен, канят ме на гости, ухажват ме, но за мен са дори не примамливи, а досадни тия салонни комплименти — плитки, неведещи до нищо, празно губене на време. Я да ги обходя на бърза ръка с колата — а и Леонтович, той е близък със Сахаров (със Сахаров по онова време още не се познавах), освен него Ростропович (лани в Рязан той ме връхлетя като вихър да се запознаем, а след втората среща ме покани да съм живеел у него), накрая Твардовски, и да сложа пред всеки моя съставен от пет думи текст, моя съставен от пет думи извод: срамно е да си съветски! И — това е изборът на живота ви: подписвате ли или не?

Тия седем подписа, ако ги пусна в самиздат! след два дена по Би Би Си! — нашите с всичките им танкове ще се видят в небрано лозе, ще се вцепенят.

Но докато се морях да въртя манивелата на моя капризен „Москвич“, физически усетих, че няма да разшавам тая седморка, няма да я вдигна на крак: няма да подпишат, не им е такова възпитанието, не им е такъв начинът на мислене! Плененият гений Шостакович ще се замята като ранен, ще запляска със свити ръце — няма да удържи писалката в пръстите си. Диалектичният прагматик Капица ще обърне нещата наопаки, ще каже, че по тоя начин само ще навредим на Чехословакия, а и на нашето отечество също, разбира се; в краен случай и след сто поправки, след един месец, може да се напише на четири страници: „независимо от всички успехи на нашето социалистическо строителство... все пак съществуват сенчести страни... признавайки истинността на стремежите на братската компартия към социализма...“ — тоест изобщо може да удушаваме, но братята си по социализъм не би трябвало. И сигурно някак сходно мислят и ще се втурнат да изопачават моя текст останалите четирима. А това пък аз няма да го подпиша.

Двигателят заръмжа — а аз не потеглих.

Ако ще подписвам такова нещо — само аз. Честно и красиво.

И — прекрасен миг да си загубя главата: сега, когато боботят танковете, ще ми я отрежат незабелязано. Още от публикуването на

„Иван Денисович“ това е първият истински момент да ме забършат в суматохата, в общата шумотевица.

А ме чакат — недовършеният „Кръг“, да не говорим за незапочнатия „Р-17“.

Не, такива изблици на отчаяние аз ги разбирам, споделям ги. В такъв момент съм способен да викна! Само че: главният вик ли е това? Ако викна сега и си загубя гласа, значи: такъв ужас не съм виждал през живота си. А бях виждал и знам много по-лошо, целият „Архипелаг“ е оттам, за това не викам ли? Всичките петдесет години са оттам — а ние мълчим! Ако викна сега — значи да се отрека от родната ни история, да спомогна за разкрасяването ѝ. Трябва да си пазя гърлото за главния вик. Вече малко остана. Нека започнат да превеждат „Архипелага“ на английски...

Оправдание за страхливостта ми ли е това? Или разумни доводи?

Премълчах. От този миг — допълнителен товар върху раменете ми. За Унгария — бях никой, за да викна. За Чехословакия — премълчах. Особено ми тежи, защото имах и особена лична отговорност: всички признават, че при тях се започна от писателския конгрес, а той — с моето писмо, прочетено от Кохоут.

(Този срам за Чехословакия толкова дълго и силно ми пареше после, че през следващите години, когато съставях „Да не живеем в лъжа“, небмислено написах: „предаденият от нас, измаменият от нас велик европейски народ — чехословашкият“. А ако се замислим по-издълбоко — кой кого е измамил и с какво душевно величие, когато чехословашките legioneri (Става дума за чешки и словашки пленници от австро-унгарската армия, които руското царско правителство организиращо, въоръжило и изпратило по Транссибирската магистрала към Владивосток, за да стигнат с кораби до Европа и да се бият срещу германците на Западния фронт. Докато пътували, те взели участие в гражданската война в Русия на страната на промонархическите сили, макар че някои чехи като Ярослав Хашек, да речем, или пленникът от австро-унгарската армия, хърватин по националност, Йосип Броз, станал известен по-късно като Тито, се били на страната на болшевиките. — Бел. пр.) дезорганизирали Колчаковата съпротива, предали самия Колчак на болшевиките да го разстрелят, а през Сибир отнесли откраднатото руско злато? (И никой не ги принуждавал да вършат това под заплаха, че ще бъдат

разстреляни, както нашите войници през 1968 г.) Това е един от нередките в историята примери, когато хора, групи и дори цели нации в безумна слепота коват собственото си гибелно бъдеще. (Бел. от 1986 г.)

И се трепех, завършвах „Кръг“-96. И пак — съвпадение на сроковете, каквото не можеш планира в човешка черепни кутия: през септември завърших, и значи спасих, „Кръг“-96. И през същите седмици подмененият, маломерен „Кръг“-87 започна да излиза на европейски езици.

Навършвах се три години от конфискацията на архива ми от Държавна сигурност. Два мои романа шетаха по Европа — и май имаха успех. Желязната завеса беше пробита! А аз бродех из есенната крайистиинска гора — без конвой и без вериги. Не сколаса дяволската уста да ми отхапе главата навреме. Раненото животно оздравя и твърдо стъпи на крака.

* * *

Тук могат да се разкажат още сума смешни неща: как на истиинската ми вилчка взе да идва изнеженият Луи със своята бригада — да си изясняваме отношенията, а аз се измъквах до него изпод автомобила си — сплескан и дрипав бачкатор. Как той тайно ме фотографираше с телеобектив и продаваше снимките на Запад с напълно антисъветски коментари, а по съветско-чекистка линия, то се знаеше, правеше доноси срещу мен и май разпиля звукоапаратура по парцела ми. Как съседните вилджии поради съветската си подозрителност смятаха, че имам заровена в гората радиостанция: иначе защо ще ходя толкова често в гората, на всичко отгоре с посетителите си — очевидно резиденти на разузнаванията? Как, изпълнявайки договора, благородно натрапен ми от „Мосфилм“ преди година и половина, се напъвах да им напиша сценарий за комедията „Тунеядец“ (за нашите „избори“), и как той се изпращаше нагоре, на Дьомичев, и незабавно получаваше абсолютно забранителна резолюция. Как Твардовски с редакторско сладострастие ме умоляваше да му дам този сценарий с тайната надежда: а току-виж

става за печат? — и ми го връщаше с добродушна усмивка: „Не, както гледам, трябва да ви тикнат в затвора, хем час по-скоро!“

Вървах по страховито-забранени литературни пътища, а се държах с наглата увереност на признат съветски литератор. И ми се разминаваше. В секретариата на СП на РСФСР разпитвали нашия рязански секретар Е. Сафонов: как съм отговорил на критиката на „Литературная газета“ и „Правда“ — искало им се да погледнат този документ, явно го били подминали — и не можели да повярват, че изобщо не съм им отговорил! В съветските глави това направо не се побираше: щом те критикуват, значи трябва да се покаеш, да признаеш грешките си. А аз, не щеш ли, — хич.

През тоя декември навърших петдесет. На предшествениците ми през глухите десетилетия колко такива юбилеи бяха отминали задушени, така че дори близки приятели се страхували да ги посетят, да напишат. Но ето че се разкъсаха санитарните кордони, образува се пробив към забранената зона! И — към изпадналия в немилост, към прокълнатия, още от предната седмица към Рязан литнаха телеграми, после и писма, и по-малко „по втория начин“, а предимно по пощата, и по-малко анонимни, а все подписани. Последните няколко денонощия разносвачите на телеграми носеха наведнъж по 50, по 70 парчета — и по няколко пъти дневно! Общо телеграмите бяха над петстотин, писмата — към двеста, и хиляда и петстотин отделни лични безстрашни подписа, рядко замаскирани (като Шулубин, Нержини, Ида Лубянкая, Децата на Сим).

„Да ви дава Господ да се държите все така...“

„...в трудна минута се сецайте обсъждането в съюза...“

„...още дълго-дълго да бъдем Ваши читатели и да отпадне нуждата да бъдем Ваши издатели...“

„Всеки сам си избира пътя и вярвам, че няма да се отбиете от избрания от вас път... радвам се, че нашето поколение поне изстрада такива синове.“

„Живейте още толкова напук на всички мръсници; нека писането Ви спори, както на тях им спори непрекъснато да се провалят.“

„Моля Ви, не захвърляйте перото. Повярвайте ми, не всички умеят да обичат само мъртвите.“

„...и занапред бъдете автор само на произведения, под които не е срамно да се подпишеш...“

„Всичко, което направихте, е надежда за измъкване от духовното стъписване, в което е застинала цялата страна...”

„Да живееш в едно време с Вас е и болка, и радост...”

„Слава Богу, че днес не ще Ви се наложи да чуete нито една неискрена, фалшива думичка...”

„Четем книгите Ви на пелюр, затова са ни още по-свидни. И ако за големите си грехове Русия плаща скъпо и прескъпо, то сигурно за големите ѝ страдания, както и за да не паднем съвсем духом от срам, на Русия сте изпратен Вие...”

„Когато стане нужда да мисля как да се държа в службата си, обръщам се към Вашите постъпки... когато падна духом — обръщам се към Вашия живот...”

„...озоваваш се пред лицето на съвестта си и с болка съзнаваш, че мълчиш, когато вече не бива да се мълчи...”

„Не обичам предателите. Вие отпразнувахте рождения си ден, а след 10 дена ще празнуваме рождения ден на другаря Сталин. Този ден ще вдигнем пълни чаши!!! Историята ще сложи всичко и всички на местата им. С това, че заслужихте признанието на Запада, Вие си спечелихте презрението на Вашия народ. Много здраве на Никита, приятеля Ви“! (на пишеща машина, без подпис, пуснато в пощенската кутия на входната врата).

(А по самиздат се получиха и такива честитки:

„...Смаяни сме от способността Ви, след като сте доживели до 50 години, да пишете истината. — Молим Ви да споделите опыта си на страниците на нашия вестник.“

Редакцията на „Правда“,

„...През годината на вашата 50-годишнина по количество и качество на произвежданата продукция заехме първо място в света.

САМИЗДАТ“

„Кацо! Драги! Големи благодарности за уточняването
отделни подробности от забележителната ми биография.
Не е зле, никак не е зле, поздравя!

Йосиф Джугашвили!“)

„С гласа Ви заговори самата немота. Не познавам по-
дългоочакван и по-необходим писател от Вас. Където не е погинало
словото, там е спасено бъдещето. Вашите горчиви книги раняват и
лекуват душата. Вие върнахте на руската литература гръмовното ѝ
могъщество. Лидия Чуковская.“

„Живейте още петдесет, без да губите прекрасната сила на
таланта си. Всичко ще отмине, само правдата ще остане... Винаги Ваш
Твардовски.“

Ще кажа без превземки: през тая седмица се чувствах горд.
Дочаках благодарност приживе и май не за дреболии. А на 11-и между
стотиците телеграми взеха да се очертават, да покълват редовете на
отговора, макар че нямаше къде да го изпратя освен на спасителния
самиздат — е, като оставим настрана „Литературка“ [10]:

„...Едничката ми мечта е да се окажа достоен за надеждите на
четяща Русия.“

И през ум не ми минава, че приближава денят, когато тази клетва
ще ме спъне като букаи.

ДУШАТ МЕ

Като се отплесна по моята линия, по моите планове и действия — забелязвам: изтървал съм линията за Твардовски, а тя здраво се е вплела в тази книга, макар че за нея мога да кажа само изведеното от срещите ни.

Цялата 1968 година, започната с дългото писмо до Федин, бе година на бързо развитие на Твардовски, на неочаквано разширяване и задълбочаване на неговите на пръв поглед окончателно оформени възгледи и дори принципи — а той щеше да навърши петдесет и осем! Ни праволинейно, ни равномерно протичаше това развитие (както, да речем, около онази телеграма до „Грани“), но не преставаше.

Когато видях А. Т. през лятото на 68-а, смая ме промяната, станала в него за 4 месеца. Той пак ме завика — със зов към тъмната празнота, защото пак не знаеше, клетият, къде съм (а от вилата му до моето Рождество няма и един час път с кола, той би ме спохождал час по час!), питайки ще се появя ли изобщо. „Кога ще дойде краят на тая конспирация?!“ — тропал той с крака в редакцията. И може да бъде разбрано неговото раздражение и дори отчаяние: по кой начин да се споразумява и да действа съвместно с мен? Вероятно много пъти се е заричал да ме задължи с твърда връзка, но аз се появя, обезоръжа го с готовността и дружелюбието си — той омекне и не настоява за обещания от моя страна.

Може би и този път нямаше да се явя, но от редакцията скришом ми обадиха каква е новината: в отдел „Култура“ на ЦК казали на Лакшин и Кондратович, че „на Солженицин скоро ще му видят сметката“ — Мондадори печата „Пирът на победителите“. Беляев: „Ще го разкъсат!“ — тоест разгневените патриоти. Мелентиев: „Е, няма да го разкъсат, у нас има закон. Но — ще го вкарат в затвора.“ Твардовски много се уплашил и, най-важното: дали аз не съм пуснал пиесата? Той все не вярваше докрай, че у мен не е останал екземпляр от „Пира“, че само те са могли да го пуснат. (А колко им се щеше да видят тоя „Пир“ на Запад! Колко пъти ги сърбяха ръчичките сами да го прехвърлят, но не посмяха, поплювковците, защото през рамо,

заднешком, силно ги хапеше „Пирът“, на тях щеше да навреди повече, отколкото на мен.)

Рипнах и пристигнах във вилата на А. Т. незабавно — много по-рано, отколкото бе разчитал да ме види. Той много се зарадва на тази изненада, прие ме с широките си ръце. Седнахме пак в същия мрачен хол, където преди три години на кладата от съчки изгаряха моето спокойствие и моята нерешителност. Престорих се, естествено, че не знам повода, и А. Т. подробно ми разказа всичко, а аз, за негово пълно облекчение, за десети път потвърдих, че нямам екземпляр от „Пира“, честно, че това е провокация на агитпропа. (Тогава Трифонич: „В такъв случай как да го прочета аз самият?“ Аз: „Вземете го от тях, да опустеят дано, кажете им — с мое съгласие.“ Не, не склони да го вземе.) Но му сложих и насрещен аргумент: тъкмо неговите „момченца“, Лакшин и Кондратович, толкова изобретателни в защитата на списанието, биха могли не просто да се уплашат и да се втурнат да се жалват на А. Т., а той да тропаш крака и да ме вика, а още там, в отдел „Култура“, да се начумерят и да отговорят: „Моля ви се, това е крайно важно съобщение. За да може да действа, редакцията трябва да знае източника и достоверността му.“ Сиреч, ако е западен вестник, посочете датата; а ако сте го научили по тайни канали — в такъв случай не сте ли го продали самите вие, милички?... Толкова трудно ли е било да се доведат? Но за това трябва да притежаваш свободно дишане. А те, възпитани на съветска служба — както и в случая с Луи, с „Грани“, всичко, което са знаели и умеели, по съветски, е било да поемат упреците отгоре и да ги преразказват надолу. А. Т. и сега пропусна покрай ушите си моя аргумент като най-малозначещ.

Но с всичко останало крайно ме зарадва. Заварих го да чете „За чуждестранните връзки“ от Жорес Медведев. Учудваше се: „Пробивни две братлета!“ (Става дума за братята Рой и Жорес Медведеви. — Бел. пр.) И изобщо за самиздат, възхитено хванал се за главата с две ръце: „Та това е цяла литература! И не само художествена, а и публицистична, и научна!“ Съвсем доскоро го шокираше всичко, което не е написано законно, което не е минало през одобрението на някоя редакция и не е получило печата на Цензурата, макар и да не го тачеше ни най-малко. В многобройните ми произведения, тръгнали по самиздатския път, виждаше само опасна контрабанда, — и изведнъж такъв обрат! И ревниво следял, оказва се, самиздатските отговори на

охулването ми в „Литературна“. С голямо одобрение: „А Чуковская четохте ли я? Добре ги е подредила!...“ А с Рюриков и Озеров (предполагаемите автори на литературкината статия срещу мен) А. Т. решил да няма нищо общо и за Лозана да замине не заедно с тях, както го изпращат, а отделно.

Но това не е нищо! Както си седяхме и си бърборехме, той изведнъж скочи леко, независимо от цялата си телесност, и се сепна, без да крие: „Три минути сме пропуснали! Елате да слушаме Би Би Си!“ Това той ли е? Би Би Си?!... Шашна ме. И все така чевръсто, неудържимо, с големите си крачища ситнеше към „Слидола“-та, както аз се втурвах от толкова години натам, точно по часовник. Именно заради този порив го почувствах по-близък отвсякога! Още няколко версти да бяхме извървели рамо до рамо — и между нас би могло да потече откровено, неспотаяващо се приятелство.

— Радио ли сте започнали...? А за вашето писмо до Федин чухте ли?

Нетърпеливо, но с известна тревога:

— А подробния му текст не са ли предавали?

А, ето откъде е тръгнало! — от своето писмо насам е започнал да слуша. Естествен път. Но първата му победа беше — да се пристраши, да прекрачи със свободен акт на волята си, да изпрати самото писмо! Не бива да се забравя, че тъкмо през пролетта на 1968-а стъписалите се по едно време власти започнаха да настъпват набралата кураж общественост, да я настъпват много примитивно и успешно: със „събеседвания“ петима срещу един от подписваните в парткомите и в директоратите, с изгонване на отделни хора от партията и от институтите, — и поразително бързо угасна протестното движение, свикналите да се плашат хора послушно се връщаха в превитото положение. А Твардовски, наопаки, тъкмо по това време взе да се опъва там, където можеше и да отстъпи: не само около списанието, това винаги го бе правил, но и заради отделни фрази за мен в неговата статия за Маршак забавяше цял том от събраните си съчинения.

След Би Би Си:

— Толкова сериозна радиостанция, никакво пристрастие.

Неотдавна Твардовски заминавал за Рим и предупредил Дьомичев: „Ако ме попитат за Солженицин — ще кажа каквото мисля.“ Дьомичев, уверено-цинично: „Ще измислите как да се

изплъзнете!“ Но, казва А. Т., с него в чужбина се държали като с болен, избягвали да го подсецат за здравето му: избягвали въпроси за „Новый мир“ и Солженицин...

Него път го научих как се правят копия от писма с химикалка. Много се зарадва: „Защото не всичко може да се дава на машинописката.“

Разделихме се по-сърдечно отвсякога.

Това беше на 16 август. А на 21-ви върху ни се сгромоляса окупацията на Чехословакия.

И не стигнах до Твардовски с моето писмо. Не, него той не би подписал и вероятно би ме нахокал. Но ето как започнал да се държи той. Тарторите на СП, за да окалят по-нашироко и по-сигурно писателския кръг, през тия дни изпратили на А. Т. да подпише две писма: 1) за освобождаването на някакъв гръцки писател (често прилаган отвличащ маньовър) и 2) писмо до чехословашките писатели: как не ги е срам да защитават контрареволуцията? Твардовски отговорил: първото е неуместно, второто отказвам да подпиша.

Прелистете сто страници назад — нима това е предишният Твардовски?

Тогава, през септември, го попитах: — Ако това писмо се появи с безличния подпис „Секретариатът на СП“, може ли да разказвам на други хора, че не сте били един от тях?

Той, изгърбен: — Не се каня да правя от това тайна.

(Преди три години: „Нежелателно разгласяване“!...)

— Дълбоко се радвам, Александър Трифонич, че сте заели такава позиция!

Той, с достойнство: — А каква друга можех да заема?

Ами каква друга? Същата... Същата, която горе-долу по това време без никаква полза, безсмислено подписа редакцията на „Новый мир“: „горещо одобряваме окупацията“! Гадно-официозни, на съседните колонки на „Литературка“ — едни и същи и от „Октябрь“, и от „Новый мир“!...

В очите на чехите: значи руснаците до един са палачи, щом напредничавото списание също одобрява...

Нека припомня: в голям брой московски НИИ през ония дни все пак се намериха бунтари. Вярно, на предварително събраната партгруппа не се съгласил да подпише тая гадост Виноградов, но

благоразумните Лакшин-Хитров-Кондратович му казали да си ходи вкъщи и така се състояло партийното единодушие и то било поднесено на общото събрание на редакцията. Впрочем и театър „Современник“ гласувал единодушно. Че кой не е гласувал? Кой не е спасявал кожата си? Аз самият не си ли затряях, че сега да замерям с камъни?

И все пак смятам този ден за духовната смърт на „Новый мир“.

Да, то се знае, притискали ги: не просто секретариатът на СП, с който вече били свикнали, а районният комитет на партията (работа от партийна важност!) през два часа се обаждал в „Новый мир“ и настоявал за резолюция. Как да не се ошашавиш! А Твардовски го нямало в редакцията: официално е в отпуск. И Лакшин с Кондратович заминали за вилата да искат неговото съгласие.

Твардовски вече изправял стръмния си гръб, вече се готвел — за пръв път през живота си! по такъв важен въпрос! — за необявен, мълчалив отпор срещу началствата. А с каква ли задача хвърчели към него по шосето заместниците му? Какви ли доводи носели? Ако при този нов Твардовски те бяха пристигнали с горещ порив: „Не е страшно да загинеш пред цял свят, може пак и да устоим гордо!“ (И щяха да устоят! Усещам го, виждам го!), решението е щяло да бъде взето мигновено, и ясно какво: плюс, умножен по плюс, дава само плюс. Но ако позицията на Твардовски е била плюс, а това го знаем, а умножението е дало минус, тогава позицията на Лакшин ни се разкрива алгебраично. Ясно е, че още с пристигането си той е казал на Твардовски: „Трябва да спасяваме списанието!“

Да спасява списанието! Да благослови публична позорна резолюция — и да плесне като изсекнат сопол в земята собствената си горделива съпротива на главен редактор. Краката му се раздалечавали — единият на земята, другият — на салчето. Да устоиш душевно и да се предадеш публично! Задълго ли ще спаси това списанието? Нима злопаметните началства ще му простят, че той лично каза на окупацията „не“, но не му достигна сръчност да го разгласи.

„Да спасяваме списанието!“ беше вик, на който Твардовски не можеше да не откликне! От онези години колкото по-рядко и по-рядко изпод перото му излизаха поеми и стихотворения, толкова по-страстно обичаше той своето списание — наистина чудо на вкуса сред бостанските плашила на всички останали списания, умерен човешки глас сред лаещите, честно лице на свободолубец сред циничните

карагъзчийски мутри. Списанието малко по малко ставаше не само главното дело, но и същинският живот на Твардовски, пазеше своята рожба с широкогърбия си, широк в талията корпус, поемаше всички камъни, ритници и храчки, завади списанието беше готов да търпи унижения, да губи постове кандидат-член на ЦК, депутат във Върховния съвет, да губи представителство, да изпада от различни почетни списъци, което болезнено преживяваше до последния си ден, — той гордо си плащаше и за отпечатването на „Иван Денисович“, и за това, че ме защитаваше, и за развитието си през последните месеци. Прекратяваше приятелства, губеше познанства, с които се гордееше, все по-загадъчно и самотно се иависяваше — отпаднал от вкостенените началства и неслял со с динамичното ново племе. И ето че — нали баш от това племе? — пристига при него младият, пълен с блясък и знания негов заместник и казва: трябва да отстъпим, силата кърши сламата.

Сламата! — само сламата. Е, и съчките. Но дори фиданка не може.

Макар че доста пъти бяхме се виждали с Лакшин, но винаги припряно, за малко, набързо (заради мен), а и никога не сме решавали нито един въпрос, моите винаги се решаваха от Твардовски. А поради затворените ни характери между нас не възникваха и подробни ненасочени разговори. И тъй, нямам солидни основания да преценявам убежденията и подбудите му. Но не мога да го отмина в разказа си. И ще рискувам, опирайки се на явни факти, да дам не толкова достоверен негов портрет, колкото етюд за него.

Смятам Лакшин за доста надарен литературен критик — на равнището на най-добрите ни критици от XIX век, и няколко пъти съм му го казвал. Той самият усещаше тази традиция в себе си и много я ценеше, със звучната баритоналност на поставения си глас произнасяше: До-бро-лю-бов. Както и мнозина у нас, той надали осъзнаваше естетичната недомасленост на тази критика, никога неотделена от общественото направление, никога недостигнала най-високото възможно интуитивно равнище, както се произнася голям художник за друг голям художник, Ахматова за Пушкин. Защото от великия критик се иска безкрайно рядка дарба: да усеща изкуството като художник, но по някаква причина да не е художник.

При Лакшин съществува рядка приемственост с руската критика от XIX век. И в това, че статиите му обикновено не съдържат същински художествен анализ, а се състоят от анализ на социалното, доизтълкуват сюжета, нравствено допоясняват персонажите (което е много полезно и потребно за подивелия съветски читател). И в това, че след като много е чел предходниците си, доста и уместно ги цитира. И във воденето на жив разговор с читателя, в стремежа към бавничкото, вкусно разказване, благодарение на което самият процес на четене на Лакшиновите статии доставя удоволствие — това винаги е било важно качество за всяко литературно произведение, макар че по темпо и по плътност на мисълта такова забавено излагане на мислите вече не настига нашето време.

На всичко отгоре Лакшин понякога пише и на отличен руски език, което в наше време е станало рядкост: мнозина автори на статии и дори на книги представя си нямат какво е руският език, особено — руският синтаксис. Например (чак ме досмешава, като си помисля докъде стигнах в тая вторична литература: авторът прави критически разбор на своя собствен критик), например една статия за „Иван Денисович“. Докато преразказва и тълкува повестта, критикът се старае да се придържа към съответстващия ѝ лексичен фон, но това е художнически похват, а не критически. И друг художнически похват: Лакшин вкарва в статията самия себе си — ту за характеристика на своето поколение („профучават покрай живота на зелен светофар“), ту дори за пряко политическо самообвинение, но изразено художнически-меко, изтънчено: през дните, когато Иван Денисович ходел на зимен развод, младият Лакшин обичал „да гледа красивите, леко варосани със скреж стени на Кремъл“ и „зубрел курса на Сталиновото учение за езика“. Такова не се измисля, то е родено от искрен подтик през малкото месеци на променливото Хрущово размразяване, когато човек е можел да се увлече и наистина да повярва, че „това няма да се повтори“.

Ако оценим и трудолюбието на критика, който чете материала си явно многократно, надлъж и нашир. Ако добавим великолепното му нагаждане към подцензурното многозначително писане, към полемиката и иронията, когато цензурата е на страната на противника, а на теб са ти вързани ръцете, зъбите и устните, — редно е да признаем: такъв критик е щедро надарен от природата. А освен това

способностите му щастливо са били задълбочени от дългите болести на младини и значи от изобилното четене и размишляване.

Но и отпечатъкът от държавната обстановка, онези „зелени светофари“ и „недостъпни зъбци на Кремъл“ също бяха влезли без изключение в личността, таланта и съдбата на критика. Университетът му дал не само систематичен курс по руски език и литература, а и общ курс по марксизъм-ленинизъм, и за да изкара добра диплома, той трябвало да избути настрана любимите си критици от XIX век в полза на класиците на изма-изма. (Впрочем това избуване не е чак дотам мъчително: и едните, и другите в доста отношения не си противоречат, а в утилитарността, обществената страстност и най-вече в настойчивия атеизъм доста си приличат. А където се различават — един гъвкав ум може да открие преходна формула. И тогава цялата Прогресивна Теория се възприема далеч не като мъртва, а като извор за духовната жажда.) Другото изискване за университетска успешност, за постъпване в аспирантура, се състоеше в това да си комсомолец, хем не обикновен, а виден във факултета. (Това изискване прескачаха мнозина, та дори, не се смейте, авторът на тези редове, макар и не за аспирантура — такава беше орисията на амбициозните съветски младежи през 30-те-50-те години.

Но какво да правиш след всякакъв вид учене? А литературния критик е още по-уязвим от художника за какво ли не политическо разпердушинване. Как хем да имаш изключителни способности, хем независимо от това да им намериш простор? Самата природа защитава своите творения, снабдява ги с качества за оцеляване. Поколението, завършило средното училище някъде около великата Сталинова седемдесетгодишнина, не разцепваше в себе си служебността и искреността, те се преплитаха в него — и то можеше да намира въздух там, където такъв изобщо нямаше. Във всеки случай виждаме, че Лакшин не се задушил: водел семинари в университета, станал известен критик, дори завеждащ отдел „Критика“ в „Литгазета“, а покрай комисията по наследството на починалия автор на „Новый мир“ Шчеглов той става все по-близък с редколегията, забелязва го и го харесва Твардовски, който решава да направи тъкмо от това момче литературна звезда.

И го взел с ревнивото нетърпение към най-хубавите си открития и придобил перо, което красяло списанието. Правилен бил и изборът

на Лакшин: той намерил единствената от стоте невъзможности да разцъфти в тази страна, през тези години — защитен от вярното мощно крило на Твардовски. И бързо започнало да крепне взаимното им разбирателство, двояко: художествено и обществено — двете линии, които на Твардовски винаги му беше трудно да хармонизира, сякаш ги възприемаше като различни органи, а при Лакшин нещата винаги се напасваха хубавичко и примирително, винаги му идваха наум Ленинови цитати, които свързваха като мостчета несъединимото. През април 1964-та съм си записал: „В очите на Твардовски Вл. Яков. стои по-горе от останалите членове на редакцията“, по-лесно влиза в кабинета му. Колкото и отдавна да беше близък А. Т. с Дементиев, с усета си на художник той долавяше, че Дементиевите формули са вече прекалено вкостенели, че трябва да свързва съдбата на списанието с по-гъвкавото отзивчиво младо поколение. От друга страна, доколкото си спомням и мога сега да съпоставя, мнението на наблюдателния, внимателен, досетлив Лакшин винаги съвпадаше с мнението на Твардовски, като понякога го изпреварваше дори още неизказано и добре го аргументираше. (Впрочем върху откритото лице на Твардовски работата на мисълта му се изписваше тутакси.) Не си ги спомням не само спореци, но дори с някакъв клин на възражение. Така смяната на първия заместник бе подготвена душевно, преди да тресне отгоре организационно, и по този начин бе смекчена, оказа се поносима за Твардовски. Много навреме през същата 1966 година Лакшин влезе в КПСС — и то вероятно без противоречие с общия си мироглед (макар че вече мнозина интелегенти през същата година се чудеха как да се измъкнат от тази партия), и само враждебността на секретариата на СП попречи на Лакшин да стане първи заместник официално. Започнаха да водят за „първи“ главния ходатай пред цензурата, литературно скопения Кондратович (А. Т. не мислеше така за него, защото лично го бе създал), а реално пръв стана Лакшин.

Никой не знае как ще се промени, когато заеме нов пост, когато се залови за нова работа. Не само външно — осанката, друго лице, мустаци като пиявици, друга походка, преминаване на „вие“ с хора, с които досега си бил на „ти“. Но и самият ти литературно-критически талант някак се преобразява, преразцъфтява в талант административен, талант на предпазливост, на предвиждане на опасностите — с една дума, за либерално списание, въжеиграчески

талант, без което такова списание не може да излиза. Главният е поет и дете, може да си разреши да е простодушен и в гнева, и в добротата си, и в щедрите си обещания — първият заместник не може да се отдаде на порива на чувствата, а трябва деликатно да поправи Главния, трябва да отсича заплахите. По-рано тази благородна работа е вършил предшественикът ти и ти си можел да си позволяваш по-голяма свобода — сега обръчът на царската корона осезаемо стяга кожата на твоята глава. И ако ти донесат ръкописите на две сестри: огнения „Пушкин и Пугачов“ на покойната Марина и проточените, лишени от бодли, за никого необидни спомени на живата Анастасия, след като прецениш: „Да, и двете сестри са талантливи“, отместваш настрана блестящо-опасния ръкопис, а гладкия заглаждаш още малко — и все едно ще е крачка напред. Нали „Новый мир“ е единственият светилник в мрака на нашия живот и не бива да допуснем да го духнат. Заради такова списание — какво ли няма да пожертваш? какво ли няма да изтърпиш? Само тук се развива нашата литература, нашата мисъл и на това ни най-малко не пречи марксистко-ленинската идеология, умно разбрана, а самиздат, разните младежки групички, петициите и демонстрациите — всичко е боклук. Тъкмо в това се състои изключителната сложност на задачата, че несдържаните бунтари нямат възможност да се изказват пред публиката в сто и четирийсет хиляди екземпляра. Ето защо е по-добре сам да спреш, да преубедиш, да окастриш прекалено фрапантните публикации още преди цензурата. Сега това вече не е само наше списание, но в известен смисъл и твое — по-високо положение няма и не може да има за критик, пишец на руски, а ти си го достигнал още преди Пушкиновата възраст, затова бъди предпазлив не според годините си и тъкмо заради общото литературно дело пази това списание от прекалено лекомислените обикновени редактори, за които важното е да прокарат материал, дори с антисъветска миризмица, да го изпратят в цензурата „за проба“, излагайки списанието на смъртна опасност.

Според написаното дотук за Дементиев — как би трябвало да й олекне на редакцията от сменянето му! Но ето какво казва Дорош: „С Александър Трифонович тъкмо се разприказваш откровено — влезе в кабинета Лакшин и веднага се променя атмосферното налягане, и вече за нищо не ти се приказва.“

Новото поколение не винаги донася обновяване на формите на живота (достатъчно виждаме това по ръководството на нашата страна), наопаки: стремежът към дългогодишен път го кара да търси стабилност.

А самият критик? Променя ли се той? Да, с човека се променя и критикът, но, естествено, неизменна в него е оста на Единствено Правилния мироглед. Онова, което в ранния Лакшин се възприемаше като досадни сенки (вярата на баптиста е „наивна и безсилна“ в сравнение със селяшкия здрав разум; но и на Шухов му е „непосилно“ да обхване общото положение в селото), сега се превръща в черни ивици. Ето как той оценява ролята на насилието. Естествено било да се отбележи, че именно насилието, а не самоусъвършенстването води към исторически върхове. Разбира се, на благородните дейци не винаги им е лесно да го прилагат. Такива меки сърдечни хора като Урицки мечтателно шепнат между две екзекуции: „Лист не трепва в мрака, / пътят не кънти, / само миг почакай — / ще заспиш и ти“... Така неоспоримо се приема от критика митологичната лъжа за най-новата ни история. И в такива пропорции се схваща историята на два века. Когато Александър II дава някакво си освобождаване на селяните и други окастрени реформи (най-великите в цялата руска история), той е „либерал по принуда“, а за потушаването на полското въстание (това вече е сторено със свободна воля), осъждането на Чернишевски и неколкостотин революционери — палач, който заслужава бомбата си. Докато с Никита Хрушчов и неговия светлоносен XX конгрес, който не освободи селяните, не даде нито една освободителна последователна реформа, потуши (по принуда) Унгарското въстание и Новочеркаск, осъди хиляди и ги изпрати в лагери, не по-меки от сталинските, възобнови лютите гонения срещу религията, — е започнало великото прогресивно движение на съвременността, в което именно, без да жали сили, се влива „Новый мир“.

Понякога човек не забелязва как душевните му движения се наслаждат върху неговата външност. Не забелязва и как перото му се променя. Колко дълго се готвиш, как си проправяш път към заветната статия за „Майстора и Маргарита“. Но ето — постигнато е, разрешено, можеш да пишеш — а самото перо изписва вензели от забележки за всеки случай. В интереса към Булгаков има, естествено, „елементи на сензационност“. „Речем ли да говорим за неговите слабости“ (това

речем ли много придава оттенък на сладкодумие)... Та какво представлява тоя Булгаков? — „субективността на социалните му критерии и емоции забележимо стеснявала художествения му обзор“, „изобразяването на социалната конкретност е *най-уязвимата страна на неговия талант*“ (! — курсивът мой. Ами да, кой ни е изобразил Москва от ранно-съветските години толкова апатично и бледо като Булгаков?!...) А и от художествената страна „нищо, че не всичко (в романа) е изпипано гладко и докрай“. А и от философска: „християнската легенда“ „уж е“ реален исторически епизод. Ама нали е известно, че и у Лермонтов „Божият съд“ ни най-малко „не изразява религиозно чувство“. Е, може някой „суеверен читател“ и да се „прекръсти“ (какво мило кокетиране, създаващо у читателя благоразположено доверие). А нашата линия е „в съгласие със старата марксистка традиция...“; „комунизмът изобщо не бяга от морала, защото той е необходимо условие за крайната му победа“...

За този роман — целият в пируети на фантазията, в изблици на смях, трийсет години трагично укриван, насмалко не стъпкан — по мярка ли е написана статията? Пак подражателната старомодна мудност, околният път на преразказа, маниерната епиграфичност (като си се запасил с цитати — къде да ги денеш?), а мисли, препускащи като Воландовата конница, — няма! а разгадка на загадъчния роман — няма! Тази заплепеност от нечистата сила — вече не в първа книга, и тази прилика с Гогол, вече в толкова черти и пристрастия на таланта, — откъде идват? Защо? И каква е тази удивителна трактовка на евангелската история с такова унизяване на Христос, сякаш видяна с очите на Сатаната, — това какво е целяло, как да го проумеем?

Абе какво толкова! — възразява Лакшин. И тъкмо за тази статия, с реверанси, насмалко не му откъснаха главата. Така е, така е... Но човек се замисля: сносно е, ако само пишеш така, когато ти е превит вратът, ама и ако мислиш не по-високо, не по-широко. През ноември 1968 година изприказвах на Лакшин всичко това за статията му и той ми отговори:

— Не искам да се оправдавам с това, че не са ми дали да кажа нещо заради цензурата. Всичко мога да кажа и при цензура.

Е, това ли е всичко?...

И накъде сега, ако тази статия е подписана за печат на 19 август, а през нощта срещу 21-ви започва чехословашкият ужас, а на 23-ти,

когато още не е готов сигналният екземпляр, а целият тираж като нищо може да бъде претопен, — обаждат ти се от райкома на партията и искат една незначителна формалност, абсолютно неангажираща резолюция в подкрепа на окупацията, която все едно и бездруго бе осъществена и победи, — защо пък да не дадеш таква резолюция? накъде ще скланяш Твардовски, когато пристигнеш във вилата му?

Може би Лакшин не всичко е мислел именно така — но така действаше.

А Твардовски, който доскоро мислеше и вярваше именно така, — тъкмо бе започнал да се променя, да се преориентира, да излиза извън рамките.

И от онези месеци през 1968-а, когато завърших „Архипелага“ и Твардовски толкова видимо ставаше по-задълбочен, търсеше, — ми се до щя да му го дам за прочит. Това му беше нужно — като желязна опора, това би му заменило дългите околни шетни по нашата най-нова история. Но съществуваха пречки:

— по-малката: да донеса „Архипелага“ от тайното скривалище и през 5-те дена, докато А. Т. го чете, да живея с него, да не изпускам книгата от очи;

— по-голямата: още при първата нетрезвост той няма да устиска, ще започне да споделя впечатления — и ще потече, ще потече моят най-варден, моят най-таен. (Тъй като, не знам защо, подозирах същата човешка слабост — неспособността да пази тайна, аз и на Ахматова не можех да дам да чете скришните ми книги, дори „Кръга“ — на такава поетеса! съвременничка! на нея ли да не ѝ ги дам?! — не смеех. Напразно. Така си умря, без да ги е прочела.)

Все пак за ноември се разбрахме, че ще донеса на Трифонич „Архипелага“. Но когато пристигнах, той не беше на крака, появил се и тутакси на нечий юбилей си пийнал коняче, отново изнемощял. После пък не отишъл в редакцията, защото си монтирал в стаята на вилата библиотека.

И аз скрих „Архипелага“.

А след няколко дена, на 29 ноември, А. Т. излезе при мен от редакционното партийно събрание сърдечно весел, много доброжелателен, налетя да ме целува.

— Май не биваше да ви изкарвам от събранието?

— Аз да не съм председателстващ?! Видяха ме, че съм дошъл, поседях, стига им!

Естествено, заяде се за брадата ми. И веднага след това, самокритично:

— Когато станете знатен и богат — не си правете библиотеки колкото стаи... А впрочем какво да правя с подарените книги? Изпращат ли изпращат, купища, всеки с надеждата да отпечата за него рецензия в „Новый мир“. Отговарям им: „Знаете ли как се получи в редакцията «Иван Денисович»? През гишето на регистратурата. При което авторът от разсеяност не беше написал адреса си и ми се наложи да го търся чрез криминалната милиция.“

Нова легенда, и не без тенденция.

Тия дни бяха се състояли избори за Академията на науките. В секцията за руски език кандидатствал Твардовски, но с натиск отгоре не дали да го изберат. Много е огорчен. Обаче:

— За моето самолюбие е достатъчно, че във вестника се появи кандидатурата ми.

От мен научи, че при общото гласуване физиците и математиците провалили и Леонов. Доволен е.

Но ето и нова тревога: онзи ден по Би Би Си май имало „провокационно предаване“, „променя цялата картина“. За какво става дума? Предавали цитати от писмото му до Федин — „и абсолютно точно! как е могло да се промуши?!“

Ами десет месеца се минаха!...

Как ли? Дори на мен ми го дадохте да го прочета под арест, ей тук в кабинета, без изнасяне!

А. Т. (добродушно, доволен от хрумването си): — Няма как да сте преписали и седемнайсетте страници!

(Вярно, само четири преписах тогава, екстракта.)

Все пак се надява: — Може да не са и седемнайсетте у тях?

Аз: В самиздат е цялото писмо! При нас в Рязан го донесоха дори не от литературните кръгове, а лекари.

— И точно ли е всичко?

— Съвсем точно!

А. Т. се смайва от незнайността на пътищата, но повече с удоволствие, отколкото със страх. Нали сега одобрява Би Би Си и че

оттам четат „Раковата болница“ — „добре, нека ги четат“. Въздъхна, но не завистливо, ни най-малко:

— В Европа славата ви май вече е по-голяма от моята.

Смених темата: в армията сега, ако видят у някого небесносинята книжка на „Новый мир“, донесена от „цивили зацията“, водят го при политкомандира като за нелегални литература. Това се казва слава. Той ненадейно:

— А все пак библиотеката стана красива, ако и да е от най-евтино дърво, от ясен! Като дойдете при мен следващия път, няма да бързате...

Кога ли се е случвало да не бързам... кога ли ще се случи?...

Пак ми предложи пари:

— Хиляда? Две хиляди? Три хиляди?... Едно време са казвали: моята кесия е ваша кесия, сега: моята спестовна книжка е ваша спестовна книжка!

Отново не приех. Да можеше за „Раковата“ да получа 60%, а не 25%. Трябват ми официални приходи по години, да личи от какво живея.

Смути се. Това му е по-трудно. Това трябва пак да го прокарва през началствата, през счетоводството на „Известия“, а още преди туй — през собствения си млад хладнокръвен предпазлив Хитров.

— Като дойде Хитров, може да измисли нещо.

(И това последно плащане ще ми уреди А. Т. — „мокър от дъжд се не бои“ — въпреки възраженията на Лакшин-Кондратович, че така може да навреди на списанието.)

А като разбра, че съм предал в Мосфилм някакъв сценарий, взе да ме моли с пиянска настойчивост, все едно че за забранена чашка, да му дам този сценарий, и то още сега.

Тръгнах да го взема от чантата си, А. Т. веднага ревниво:

— С първия етаж по-близък ли сте, отколкото с втория?

(На втория етаж са главните членове на редколегията, на първия — всички обикновени, и отдел „Проза“, и чантата ми винаги остава там, за да буди така постоянната ревност на А. Т.)

Махнах шокиращите, за изборите (означени само с букви), страници, останалите занесох на А. Т. Един час по-късно, след партийното събрание, вече цялата колегия се събра над моя „Тунеядец“ и А. Т. настояваше:

— Правото на първата нощ — на нас! Предупредете Мосфилм — правото на първо отпечатване остава за „Новый мир“!

Това — докато не го прочетоха подробно.

Но ето кое е интересното, отбелязал съм си го в тетрадката: макар че само преди няколко дена „Правда“ беше се заяла с мен — ние с Трифонич в разговора си дори не споменахме за това! Дори за него правдинските ругатни вече не представляваха нищо!... Какви времена!...

Сетне още веднъж за четене на „Архипелага“ се разбрахме с А. Т. за четирите майски дни на 1969-а (Денят на победата се падаше в петък, почивните дни се сливаха), че го нзвам в моята „ловджийска хижа“ (така той гальовно, без да я е виждал, наричаше неznайната ми истиинска вила). Но тъкмо преди уречената дата А. Т. отново „изтървал“ — не дълбоко, още спасяемо. Научих, че Лакшин ще ходи при него в Пахра, втурнах се при Лакшин в жилището му, дадох за Трифонич ободряваща бележка, а самия Лакшин умолявах: подействайте му, увещайте го да дойде при мен, това е важно за собствената му издръжливост, за отстояването на списанието. (Не беше ми останало време тогава да се поглеждам и да се замисля: ами че за предпазливите цели на Лакшин моето влияние върху А. Т. беше разрушително. По стар навик, от времето на „Иван Денисович“, бях свикнал да виждам в Лакшин свой естествен съюзник. А това отдавна не беше така.) Лакшин ми кимаше — учтиво, дружелюбно, но май разсеяно. Видях: не, няма да седне да го увещава. Още повече че Твардовски ще изкара при мен и понеделника, а през този понеделник ще се състои важно обаждане на Воронков в редакцията и по всички съображения на пресметливата дипломация Главният още преди обаждането трябва да е на кабинетното си място. (Провеждаше се мълчалива обсада на Твардовски, прилагаше се нова тактика: натискаха го на четири очи, принуждавайки го доброволно да подаде оставка.)

Само че независимо от безкрайните си лабиринти дипломацията не познава небето. Тъкмо заради това скрито противостоене Твардовски имаше нужда от огнеупорна твърдост, каквато се придобива само в политзатворническият Архипелаг.

Не, не дойде А. Т. Без полза мъкнах книгата. И я скрих — тоя път завинаги от него.

Така си живеехме: уж наблизо, но той не можа да я прочете.

(На всичко отгоре поради постоянната ми забързаност в борбата и поради постоянните ни разногласия за тактиката двамата с него никога не се задълбахме сериозно в литературния процес — назад и напред. Твардовски беше много верен на класическата традиция и много недоброжелателно се отнасяше към фокусническите нововъведения: той сякаш предсещаше как новата литературна младеж ще се втурне да раздира на парцали самата руска литература. Защо по онова време не се затвърди съюзът ни върху тази основа? Защото аз толкова надалеч не виждах, целият бях в напрегната борба с бастионите на съветската лъжа, а и него го ядосваха тогава предимно фалшивите съветски „класици“, новата чума тогава още не беше се проявила. Това са все загуби, свързани с бърдото, което тепърва трябваше да изкачи руското съзнание: да не рухне нито в пропастта на острокаменния национал-болшеvizъм, нито в блатото на мъглявата интернационална (безнационална) популярия. (Бел. от 1986 г.))

От плетеницата на своите чиновническо-депутатски-лауреатски десетилетия Твардовски се измъкваше по свои дълги, обиколни пътеки. И преди всичко, естествено, се напъваше да измине този път, яхнал изпитаното впрегатно кончо на своята поезия. През задушните месеци след чехословашкото потушаване той написа отначало отделни стихотворения — „На сеновала“, после те взеха да се разширяват в поема — „С правото на паметта“. Дописваше я през същите тези пролетни месеци на 1969 година, когато не можах да го повикам да прочете „Архипелага“. Клетият, наистина му се струваше, че казва важна нова дума, че разкъсва завесата на недообмисленото от всички, че носи освобождение на мисълта не само на себе си, а и на милионите жадуващи читатели (които отдавна го бяха изпреварили с километри!...). С голяма любов и надежда редактираше тази поема вече на отхвърлените от цензурата вързани страници и през лятото на 1969-а отново се канеше да я дава на някого от големците. (Съдбата на главния редактор! Нямаше право да публикува любимата си поема в своето собствено списание!! През юли ми подари вързаните страници и много ме молеше да му напиша как ми се струва. Прочетох я — и ми увиснаха ръцете, устата ми се затвори: какво да му напиша? Какво да му кажа? Ами да, отново Сталин (всичко ли се върти само около него?)

и „синът не отговаря за баща си“, а после и „званието син на враг на народа“,

*Как все ѝ липсват на Русия
отхвърлените синове;*

и чак сега, след цели 30 години! — за родния си баща и за своята синовна вярност към него — хайде! хайде! още! още!, — не, не му стигнал напорът, веднага се отметнал: че откарваният на заточение с конски вагон заедно с кулаците баща на автора

*сред своите по участ гордо
и отчуждено се държал...
...Сред враговете на народа
едничък славил тази власт.*

И се получила лична семейна реабилитация, а 15-те милиона в тундрата и тайгата ли да гинат? Със Сталин Твардовски вече не се примиряваше, но:

*Тоз, който все до нас е уж
и все на славата е чужд,
когото вечно жив зовеше
и свой Учител най-велик —
най-верният му Ученик...*

Как и с какво можех да реагирам на тази поема? За 1969 година, Александър Трифонич, е малко! слабо! плахо!

Изобщо Твардовски и оглавената от него редколегия имаха преувеличена представа за това, доколко те са пулсът на напредничавата мисъл, доколко те водят и оглавяват обществения живот дори на цялата страна. (А движенията на същински протест и борба отдавна и бурно течеха покрай тях.) В редакцията всички те

взаимно така се допълваха и убеждаваха, прекарвайки по няколко души по няколко часа в една стая, че им се струваше: тъкмо те, членовете на редакционната колегия, са движещият духовен център, самообградил се в притежаването на истината, а авторите им са техни възпитаници, от авторите не можеш да получиш светлинен тласък.

През зимата на 1968-1969-а, отново в солотчинската тъмна селска къща, няколко месеца се мъчих, притеснявах се да пристъпя към „Р-17“, твърде висока ми изглеждаше летвата, а и ми беше студено, не можеш да се разхвърляш, да се разположиш, затова с часове се разхождах из гората и, крачейки, изчетох „Новый мир“, изчетох от игла до конец цяло топче, над двайсет книжки подред, пропуснати поради напрегнатата ми работа, — и си създадох цялостно впечатление за списанието. Вярно: по-приятно и по-разумно четиво в СССР нямаше. Четиво освежаващо, браунизиращо мислите. Интелектуална лека гимнастика. Винаги — благородно, честно, старателно (ако простиш, прескочиш стотиците празни и гадни страници на тъпоглавите казионно-революционни, казионно-интернационални и казионно-патриотични публицисти).

Но така е, ако го сравняваш с всичко печатно. А ако имаш до списанието нещо подбрано от самиздат — коя ръка няма да предпочете самиздатското? С развитието през 60-те години на самоволното машинописно печатане живият живот все повече отиваше натам, а редакцията на „Новый мир“ трагично не разбираше това и заместниците, събирайки се в кабинета на Твардовски, сериозно планираха стратегията на родната ни мисъл. Като че ли най-несполучливият такъв опит беше статията на Дементиев (НМ–1969, кн. 4, а излезе през юни) — отдавна вече не член на редакцията, но все още сродна идеологическа душа, все още — радетел, верен приятел.

Историята на тази злочеста статия трябва или направо да се прескочи, или да се разнищи по-подробно. Тя уж се отклонява от оста на тази книга, но, кой знае защо, не е за подминаване.

През 1968-а в „Молодая гвардия“ бяха публикувани две статии от посредствения възгупав публицист Чалмаев (а вероятно зад него е стоял някой по-умен), които дадоха повод за продължителна полемика във вестниците и списанията. Изградени през куп за грош, безредно наскубани по материал (от всички лехи, до които му стигнали ръцете),

полуграмотни по равнище, силно декламационни по стил, с хаотично насъбрани цитати, със смехотворни претенции да дадат „съществените контури на духовния процес“, „ориентация в световната култура“ и „цялостна перспектива на движението на художествената мисъл“, — тези статии все пак не току-тъй привлякоха към себе си много гняв, и то от различни страни: устата, заградена от догматични изкуствени челюсти, бълваше не реч, а мучене на ням, отвикнал да говори, но мучене на мъката по мъгляво спомнената национална идея. Естествено, тази идея беше казионно обърната наопаки и отвратително раздута — с прекомерни възхвали на руския характер (само в нашия характер има правдотърсачество, съвестливост и справедливост!... само ние си имаме „заветен извор“ и „светлоносен поток от идеи“), с клеветене на Запада („нищожен, задушаван се от излишък на омраза“, — да де, нали ние преливаме от любов!...), с охулването му и заради „ранния му парламентаризъм“, че и Достоевски дори е набъркан (където Достоевски хулел социализма — прехвърлили тези ругатни срещу „буржоазния Запад“). То се знае, тази идея беше издокарана в компатриотичен парцалив тоалет, авторът час по час повтаряше комунистическата клетва, правеше поклони пред идеологията, представяше кървавата революция като „красиво празнично деяние“ — и по този начин влизаше в унищожавашо противоречие, защото комунистичността изстребва всяка национална идея (както това стана в нашата страна), невъзможно е да бъдеш комунист и руснак, комунист и французин — човек трябва да избира.

Но ето кое учудва: в това мучене се забелязваха възхвали към „светците и праведниците, родени от очакването за чудо, за блага доброта“, че дори някои и бяха посочени, макар и с известни грешки: Сергей Радонежки, патриарх Гермоген, Йоан Кронщадски, Серафим Саровски; споменаваха се и „Отиващата си Русия“ на Корин (разбира се, „лишена от религиозното чувство“), и „народният копнеж по нравствената сила“; и със симпатия беше цитиран Достоевски в доста божествените му пасажи — веднъж „От дълбините“ замаскирано; а веднъж и направо за Христос — че „изтръскал ризата си над поляната“; и дори се беше промъкнало (най-хубавото място!) дълбокото предупреждение — да не съгрешим, като отвърнем на насието с насилие; и против жестокостта, и против взаимната отчужденост на сърцата — това вече хич не беше по ленински! И

далеч не от ленинска позиция възразяваха на Горки (!), защитавайки духовното слово от пазарското; и дори се намеждаше за мащабността на руската хилядагодишна история, в която потъват „формациите“, няколко от тях се побират (социализмът страхливо не е споменат); и се казва с половин уста дори за извършеното унищожаване на руската нация — само че, както излиза, не от ЧК и ЧОН (Часті със специално предназначение, съответства на Вътрешни войски. — Бел. пр.), а от „буржоазното развитие“, — да не би от руските търговци?; и за обедняването на нашето съвременно село се посочва духовното — когато в киното се събират от околните села, както едно време се събирали за всенощно бдение; и някъде към края мимоходом се зашлевят и „алуминиевите дворци“, и Базаров... Могат да се извадят, изброят и оценят отделни мисли от тази и от съседни статии на „Молодая гвардия“, твърде неочаквани за съветския печат:

1) Нравственото превъзходство на „пустинниците“, „духовните ратоборци“ и старообрядците пред революционните демократи, както са си разигравали коня у нас от Чернишевски до Керенски. (Честно казано — присъединявам се.)

2) Че в дискусиите на списание „Современник“ издребняваха и се покриваха с публицистична кора културните ценности от 30-те години на XIX в. (От вечното? — издребнявали са, разбира се.)

3) Че передвижниците (Школа в руската живопис, господствала през втората половина на XIX в. (Получила е наименованието си от подвижните изложби, които обикаляли големите градове на Русия.) Най-ярки нейни представители са Суриков, Репин... — Бел. пр.) не са изразявали народния копнеж по идеала за красота, а Нестеров и Врубел са го възродили. (Не може де бъде оспорено.)

4) Че през 10-те години на XX век Руската култура е направила нови стъпки в художественото развитие на човечеството — и упречи към Горки (!) заради оплюването на това десетилетие. (Не буди съмнения.)

5) Народът иска да е не само сит, а и вечен. (То ако не е така, пет пари не струваме.)

6) Земята е нещо вечно и задължително, а откъснеш ли се от нея — това не е живот. (Да, усещам, че е така, убеден съм в това. А Достоевски възкликнал: „Ако искате да възродите човечеството към по-добро... дайте му земя! В земята има нещо сакраментално...

Нацията трябва да се ражда и да расте на земята, на почвата, в която растат житото и дърветата.“)

7) Селото е опората на родните ни традиции. (Със закъснение. Сега, уви, вече не е опора, защото селото го убиха. Но е било така. Нима — царският Санкт Петербург? Или Москва на петилетките?)

8) Търговското съсловие също ярко проявявало в себе си руския национален дух. (Да, не по-малко от селячеството. А каква огромна концентрация на национална енергия!)

9) Народният говор е хранителната среда на поезията. (Същото твърдя и аз.)

10) У нас израсна просветено еснафство. (Да! — и това е ужасна класа — необятен, некачествен образован слой, образованщина, която се смята за интелигенция — за същински творчески елит, който е много малоброен и подчертано индивидуалистичен. В същата тази образованщина влиза целият партийен апарат.)

11) Младите хора в нашата страна ги обгръщат: скопеният език, който опустошава мислите и чувството; телевизионната суета; надпрепускването на кинофилмите.

С една дума, през 20-те и 30-те години авторите на такива статии тутакси щяха да ги тикнат в ГПУ (ГПУ — Държавно политическо управление, създадено през 1922 г. — Бел. пр.) и да ги разстрелят на бърза ръка. Докъм 1933 година за най-малка проява на руско (сиреч тогава „белогвардейско“, а ругателно спрямо селяците — „русолобско“) чувство екзекутираха, преследваха, интернираха (нека си спомним дори само статиите доноси на Осип Бескин срещу Ключев и Кличков). После малко по малко това чувство се разрешаваше, но — червенооплескано, с пеленки от кармъзен плат и със задължителното клеймо на върл атеизъм. Но оцелелите пораснали селяшки (и търговски? та дори и свещенически?) рожби, омърсени, двулични и продали се срещу червените партийни книжки — от време на време, като копнеж по загубения рай, ги е спохождало все пак неунищоженото национално чувство. Тъкмо то е подбудило някои от тях да напишат тези статии, да ги прокарат през редакцията и цензурата, да ги отпечатат.

И естествено е, че през същите тези месеци официалната съветска преса, като се почне от „Коммунист“, изпердаши „Молодая гвардия“ за тези статии. „Порицанието беше единодушно“, както пише

Дементиев, „на пръв поглед по-нататъшният разговор беше безсмислен“. Но комунистическите патриоти от „Молодая гвардия“ дори след разгромяването на Чалмаевите статии се опитваха да извадят от калта противоестественото съединение между „рускостта“ и „комунистичността“, тоя мелез от помияр и свиня, който не струва повече от „диалога“ между комунисти и християни преди деня, когато комунистите идват на власт.

Но всичко това може би нямаше да се разчуе и запомни и моите очерци щяха да олекнат с няколко гъсти страници, ако на редакцията на „Новый мир“ не ѝ бе хрумнала злочестата идея — да се присъедини към общото насъскване, а на всичко отгоре да възложи написването на статията на спаружения Дементиев.

Ако речем да си припомним десетилетията на съветската литература, потока от ортодоксално-помийна критика на разните напостовци, литфронтовци, раповци, на ЛитЕнциклопедията от 1929–1933 година, а после официалщината на СП, — статиите на Чалмаев, честно казано, няма да ни се сторят най-отвратителни. Защо тогава те бяха ядосали и нахъсили „Новый мир“?

Емоционалният тласък бил — да се разплатят за вечната си онеправданост: от всички кучета, които постоянно хапеха „Новый мир“, едно се провини, откъсна се от глутницата — и останалите започнаха да го хапят. След преценка на ситуацията: сега е удобно да ударим и ние! А с какво да ударим? — с марксизма, разбира се, с най-чистото Прогресивно Учение. На Дементиев това много му идеело отръки. Но поне един човек в редакцията — Твардовски — би могъл да помни и разбира поговорката: не викай вълка на помощ. Дори срещу зли враждебни кучета недей вика на помощ вълка на марксизма, бий ги с честна тояга — но вълка не викай. Защото вълкът ще ти изяде джигера.

Но там е работата, че марксизмът не беше за „Новый мир“ принудителен цензурен баласт, а се схващаше именно като Единствено Правилно учение, стига да е „изходно чисто“. По същия начин и много необходимият за тая акция атеизъм беше своеобразно, искрено убеждение на цялата редколегия на „Новый мир“, включително, уви, и на Твардовски. И затова не бяха случайни и не са им се сторили погрешни аргументацията и тонът на тази позорна изява на списанието

— толкова скоро преди кончината му. (Казват, че Дорош бил против тази статия.)

В изходния замисъл, още непрехвърлен на хартия, още обсъждан в кабинета, новомировци очевидно са имали и напълно правилни съображения: „тази банда“ истерично хули Запада не само като капиталистически Запад (него марксистите не го жаят, включително и Дементиев), а като псевдоним на всеки свободен повеи в нашата страна (в противоречие с марксизма тези прогресивни повеи, кой знае уащо, се подкрепят именно от обречения Запад), като псевдоним на интелигенцията и на самия „Новый мир“. В статиите на „Молодая гвардия“ някак твърде подозрително се изтъкват „народните основи“, църквичките, селото, земята. А в нашата страна това е толкова мъгляво напрегнато, че произнесеш ли похвално думата „народ“ — това вече се възприема като „бий интелигенцията!“ (от която, уви, 80% са образованщина, а от кого се състои народът, никой не знае...), произнесеш ли с похвална интонация „село“ — това вече е заплахата за града, а „земя“ — значи упрек към „асфалта“. Та срещу тези тайни, неизречени закани, защитавайки се под псевдонима на интернационализма и използвайки всички ловкости на диалектическия марксизъм, — на бой, Александър Григорич!

И ето, с професорската си ученост, лесно откривайки неграмотното и смешното в статиите на младогвардейските полуграмотници (цели двацет и пет етажа глави са отрязани на този народ, какво има да се чудим на лилипутското мучене?), като таран се засилва ново-мировският критик през проверки, разминиран, безопасен процеп, където от 20-те години насам се уцелва безпогрешно и днес също е угодно на държавната власт.

Той добре помни задачата, с която са го насъскали — да удари и съкруши, без много да му мисли няма ли някъде нещо живо, съобразявайки се не толкова с истината, колкото с тактиката. Като се започне от отдавнашната ни история, него го втриса, щом само чуе за някакви си „пустинници, патриарси...“: или пък в никой случай не ще да допусне възхвала на 10-те години, сурово осъдени от др. Ленин и др. Горки; вече по инерция, по навик, макар и без да взема отношение към спора, — на два пъти ще изпсува „Вехи“ (Собрник със статии на видни руски философи (Н. Бердяев, С. Булгаков, С. Франк, П. Струве, М. Гершензон и др.), издаден през 1909 г. и определен от Ленин като

„енциклопедия на ренегатството“. — Бел. пр.): „енциклопедия на ренегатството“, „позорен сборник“, пътъом ще срита Леонтиев, Аксаков, дори Ключевски, „почвеничеството“, „славянофилството“, — а какво да им противопоставим? Нашата наука. (Ах, стига сте разсмивали хората с „вашата наука“! — две по две е колкото определи Централният комитет...) Впрочем партията ни учи (едва от 1934 година) да не се отказваме от наследството си — и в наследството Дементиев широко забърсва „и Чернишевски, и Достоевски“ (единият призовавал народа да грабне бравата, другият — към разкаяние, редно е да се избере едно от двете), та дори „и Рубльовата Петдесетница“ (след 1934-та също може).

Но критика комунист най го втриса от всичко църковно: и от порочното „църковно красноречие“ (от висшата поезия!), и от някакви си „добри храмове“, „тъжни църкви“ у поетите на „Молодая гвардия“. (Каквито и да са стихотворенията, болката е несъмнена, а съжалението — искрено: потъва под водата църква —

*Но ще застана аз до нея,
та върхлети ли ни вълна —
и двамата да ни залее...*

А Дементиев студено и фалшиво: „Събитието хич не е весело“, но не ни трябва „състояние на екзалтация“, „църковната тема изисква по-обмислен и трезв подход“. (Кое у нас беше унищожавано по-обмислено, отколкото църквата? По Хрущово време и с булдозери. Колкото и да не ни допада „Молодая гвардия“, тя поне косвено защити религията. А либералният, искрено атеистичен „Новый мир“ с удоволствие подкрепи следсталинския натиск срещу Църквата.)

И какво представлява патриотизмът също ни съобщава Дементиев: той е не в любовта към старините и манастирите, той е неотделим, както разбирате, „от пролетарския интернационализъм“. И каква е тая уродлива привързаност към „малката родина“ (края, мястото, където си порасъл), когато и Добролюбов, и КПСС са разяснили, че трябва да сме привързани към голямата родина (така че границите на любовта точно да съвпадат с границите на държавната власт, така се опростява и армейската служба). И откъде накъде

образният руски език се пазел именно в селото (след като Дементиев цял живот е писал на социалистическия жаргон — и нищо му няма)? Пу-пу, селяндурстващите на всичко отгоре смеят да ни предричат, че

*...с протегнатата ръка
при изворите свои ще се върнем —*

не, няма да се върнем! — знае Дементиев. Щом ви се ще да възпявате селото, възпявайте новото, „познало големи промени“, покажете „духовния смисъл и поезията на колхозния земеделски труд и на социалистическото преобразяване на селото“ (иди ти да се трудиш там, червен професоре!).

Щом тактиката изисква да защитаваме Европа — какво толкова не ѝ харесва на „Молодая гвардия“ магнетофонният вой в градския двор? или че във воронежките крайни квартали „вилнее джаз“, а не четат Колцов? С какво попмузиката е по-лоша от руските песни? Съветското благополучие „води към обогатяване на културата“ (това личи по играчите на домино, на сантасе, по пияниците — на всяка крачка го виждаме!). Нас ли ще ни учат да обръщаме нещата с краката нагоре? В „Молодая гвардия“ твърдят, че Есенин го тормозели, че го убили? Есенин го обичаха! — безсрамно си спомня Дементиев (не той лично, разбира се, бил е комсомолски активист, не партийните, не профсъюзните комитети, не вестниците, не критиците, не Бухарин — но... обичали го).

А най-важното: „извършена бе велика революция“, „възникна социалистическият строй“, „моралният потенциал на руския народ се въплъти в болшевиките“, „да гледаме уверено напред“, „вятърът на века духа в нашите платна“...

И — до втръсване така, ръката ми се измори да преписва. И непременно цитати от Горки, и непременно от Маяковски, и всичко четено по хиляда пъти... Заплаха? Има, разбира се, но ето каква: „проникването на идеалистически“ (тутакси и с другата ръка, за да заплете нещата: „и вулгарно-материалистически“, „ревизионистически“ и (за баланс) „догматически“... „извращения на марксизма-ленинизма“. Ето кое ни заплашва! — не националният дух е в опасност, не нашата природа, не душата ни, не нравствеността ни, а

марксизмът-ленинизмът е в опасност, така смята нашето напредничащо списание!

И тази вестникарска помия, това студено безсърдечно скудоумие няма ни го предлага не „Правда“, а нашият любим „Новый мир“, единственият светилник, — и то като своя програма?

Така в нашата страна, в наше време за никой проблем (а хиляди такива се гънат изопачени) не може да се говори ясно и чисто — все мъгляво. И в двете спореци списания мислите не само не са прояснени, а и са сплескани с комунистическа терминология и слюнка, а ненадейно се включиха най-чевръстите трупоядци — „Огоньок“ — и дадоха по „Новый мир“ двумилионен залп — „писмото на единайсетимата“ писатели, за които никой изобщо не е чувал. Хем вече не в защита на „страната на бащите ни“ или, да речем, на „духовното слово“, а — потапяйки последните следи от спора в политическо квичене, в най-пошли доноснически обвинения: провокационна тактика на прехвърляне на мостове! чехословашка диверсия! космополитическа интеграция! капитулантство!

Каквото повикало, такова се обадило. И Дементиев пише: в опасност е марксизмът-ленинизмът, не нещо друго. Не викай вълка да ти помага срещу кучетата.

Не щеш ли, дръпнаха конците и на бърза ръка поместиха, не знам защо, в „Социалистическая индустрия“ писмо до Твардовски от някакъв стругар: „Би ми се искало всички да вървим в крак“ (стоманолеярите и литераторите), „Искаме партиен отговор, друг отговор работническата класа (а от нейно име стругарят Захаров) няма да приеме.“

И — захвана се дискусия по съветски! Типичен с бездарността си оскърбителен фалшификат на некритикувана, неносеща отговорност преса. Каква унизителна участ, какво слонско търпение — да си главен редактор на официално списание и насериозно да изслушваш как неграмотен глупак оценява твоята литература — и колко години от живота на Твардовски са преминали ей в това!... Но този път му помогнало чувството за хумор: помолил „Социалистическая индустрия“ да му изпрати поне фотокопие на този фалшификат и да даде поне паспортните данни на тайнствения Захаров. Впрочем Захаров се оказа съвсем реален — онзи стругар, който е депутат във Върховния съвет и член на ЦК, и вече

предупреждаваше пророчески: „Който не вярва в работническата класа, на него и работническата класа няма да му гласува доверие.“ И уверената (и обоснована) наглост на съветските вестникари: че нашият читател не ще седне да сверява вестник отпреди 10 дена, — и дори малката страничка, която те цитират, не си дали труда да поднесат като вестникарска статия!

(на фотокопието)	(във вестника с 10 дена по-рано)
Уважаеми др. др. от вестник	Уважаеми Александър Трифонович!
„Соц. индустрия!“	
отдавна се каня да повдигна в	отдавна се каня да ви пиша
печата	
Но отлагах:	
(нула)	В завода сме много заети, а и
	обществената работа постоянно
	отнема време (брей че работническа
	автентичност на интонацията!)
Но един разговор	
се състоя тия дни	се състоя тия дни в цеха
попита ме един мой другар	попита ме един мой другар, наш
	работник
(Другар по ЦК ли? По	
Върховния ли съвет?)	

Само първата странична на фалшификата си ни показаха, по-нататък сам се сещай.

И никой никъде не може да опровергае! — в това се състои нашата непродажна преса, независима от богатите.

(Отдавна си мечтая: някой фотограф да направи такъв албум: „Диктатурата на Пролетариата“. Никакви пояснения, никакъв текст, само лица — двеста-триста високомерни, охранени, одрямани и свирепи мутри — как се качват в автомобилите си, как се качват на

трибуните, как се извисяват над бюрата си — никакви пояснения, само: Диктатурата на Пролетариата!)

Лесно ли му беше на Твардовски? Лесно ли ѝ беше на цялата редакция на „Новый мир“? Ако тук-там в тази книга ги престъргвам твърде яко, поправете ме: заради техните мъки, заради сковаността и беззащитността им.

Аз за тия атаки нищо не знаех. Вкъщи, в истиинската си вила, прочетох с голямо закъснение статията на Дементиев и ахнах, и взех да вия, и се ядосах на „Новый мир“. Съставих дори писмен анализ. На 2 септември отидох в редакцията. Те се гордееха само с дискусията си (ама пак по-весела е публичната схватка, отколкото когато през пролетта се мъчеха да удушат Твардовски в затворения кабинет) и с малкия си отговор на „Огоньок“, който независимо от едномесечната тромавост и цензурното забавяне на „Новый мир“ все пак сколасаха да лепнат в последната книжка и да издадат. Твардовски тържествуваше скромно:

— Отговорът е достоен!

(А не беше нищо особено. Умерено остроумие. Дементиевата воня за щастие липсва.)

— Достоен е. Но изобщо, А. Т., статията на Дементиев ми причини болка. Не ги биете откъдето трябва. Тая спаружена Дементиева догматичност...

Много се сепна:

— Че то половината статия аз я написах. (Не му вярвам. Твардовски притежава тази несъветска черта: ако нещо се кули, не бяга от него, а го обиква още повече.) Ама ония са банда!

— Не отричам. Но вие все едно не откъдето трябва... Спомняте ли си, в Рязан, докато четяхте романа: „Ако ще се качваш на кладата — поне да има за какво.“

— Знам бе — възбуждаше се той за спор и се разпалваше, — нали вие сте за църквичките! За старините!... (Не би било зле и един селски поет да е за същото...) Затуй те вас не ви атакуват.

— Мен не да ме атакуват, мен направо не бива да ме споменават.

— Но на вас ви прощавам. А ние отстояваме ленинизма. В нашето положение това е дори твърде много. Чистият марксизъм-

ленинизъм е много опасно учение (?!), него не го допускат. Добре, напишете ни статия с какво не сте съгласни.

Чак статия не, но предишните страници вече ги имах тезисно на един лист. Статия, то се знае, няма да пиша вместо Самсоновата катастрофа, но — можем ли да си поговорим? След половин век потъпкване на всяка изясняваща дума, отсичане на всяка мислеща глава — такава всеобща бъркотия, че дори близки хора не могат да се разберат. Ето на тях, на приятелите ми, за това открито — може ли?... В тоя „Новый мир“ винаги са толкова доброжелателни към мен, че често пъти сърце не ми дава да им казвам неприятни неща.

— Александър Трифонич, чели ли сте „Вехи“?

Три пъти ме накара да повторя заглавието! — думичката е къса, ама непозната.

— Не.

— А Александър Григорич чел ли ги е някога? Май не ги е чел. А защо без нужда ги подритва два пъти?

А. Т. се намръщи, докато си спомняше:

— Ленин е писал нещо за тях...

— Абе какво ли не е писал Ленин... в разгара на борбата — побързах да добавя, и без това ще прозвучи рязко, и без това — ще се скараме!...

Твардовски не е предишната партийна увереност. Новите търсения се изписват във вид на бръчици по лицето му:

— А откъде да я намеря? Забранена ли е?

— Не е забранена, но в библиотеките я крият. Нека вашите момчета ви я набавят.

Веднага отидохме в другия кабинет, тъкмо при същите тези момчета — Хитров, Лакшин.

Твардовски, гръмогласно-добродушно, но докачено:

— Чуйте, излезе, че той бил дванайсетият към „писмото на единайсетимата“, просто не сколасал да го подпише!

Когато смехът заглъхна, аз:

— А. Т., не бива така: който не е 100% с нас, той е против нас!... Владимир Яковлевич! Непременно трябва да намерите „Вехи“ за А. Т. А вие самият чели ли сте ги?

— Не.

— Ама трябва!

Лакшин, достатъчно сдържано, достатъчно студено:

— На мен — сега — това — не ми трябва.

(Интересно, как ли се отнася вътрешно към статията на Дементиев? Не могат да не оскърбяват слуха му тия вкиснати заклинания. Но щом се харесват на Главния — не бива да противоречи.)

— В такъв случай защо ги подритвате?

Също толкова отсечено, изразително, баритонално:

— Аз — не ги подритвам.

Да де, не той, а — Дементиев!...

Аз: — Великите книги винаги са потребни..

И ненадейно А. Т., изправен наред малката стаичка, едър, малкоподвижен, на всичко отгоре разперил ръце и с обаятелна откровена усмивка:

— Я ме освободете от марксизма-ленинизма, тогава всичко ще е другояче. А сега-засега — на него сме стъпили.

Това се изтръгна от дълбините на душата му. Това беше векторът на развитието на Твардовски! Колко път бе извървял за година и половина!

Да беше свободна страната, наистина — да основеш друго списание, да започнеш с него публична дискусия от другата страна, да докажеш на самия Твардовски, че той съвсем не е Дементиев. А в нашата страна другояче се бе разпоредила сивата лапа: затиснала беше и мен, и тях.

Както вече затискаше, затискаше, затискаше всичко растящо, петдесет години.

* * *

След бурната пролет на 1968 година нещо твърде дълго ме оставиха на мира, толкова дълго не ме закачаха, не ме нападаха.

Получих френската награда „За най-добра книга на годината“ (дублет: и за „Раковата“, и за „Кръга“) — нашите зъб ие обелиха. Избраха ме в американската академия Arts and Letters — нашите не шавнаха. В друга американска академия, Arts and Sciences (Бостън), — нашите дори не тупнаха с опашка. Разполагах със свободно време,

никой не ми пречеше и аз се подготвях за работа, от пролетта на 1969-а набирах скорост за „Р-17“ и дори в Историческия музей, на две крачки от Кремъл, работих — дадох ми официално разрешение и само чекистите идваха да ме зърнат със собствените си очи, да видят как съм. И из страната попътувах — никакви спънки. Толкова дълго е тихо, че чак се задушаваш.

Не знам в КГБ ли са го измислили, или му е хрумнало на този изобретателен авантюрист, но докато аз се криех в миша дупка, в Москва шумно се проявил лъже-Солженицин и се държи по най-скандален начин: вдига тежки гуляи в „Славянский базар“, пиянски крещи, че бил велик писател, закача жените и си урежда срещи с хубавички артистки. И какво да правя? Добре, че Копелев помогнал да го разобличат. А по-нататък как да го спра? До кого да пиша? [11]

През лятото на 1969-а получих агентурни сведения (моите съчувственици не са по-малко от техните платени агенти), че се подготвя изключването ми от СП, но работата нещо позаглъхна, получила се странна телеграма — „да се отложи заседанието до края на октомври“, далечни сметки! Рязанското отделение на СП дотам самото нищо не знаеше, че една седмица преди моето изключване ми издаваше служебни бележки за жителство. Разрешителният ключ беше: че в четвъртия четвъртък на октомври обявиха Нобеловата награда за литература — и не на мен! Само от това са се плашели. А сега са им развързани ръцете. Дръпнал конците Соболев (СП на РСФСР) от Москва, викнал там нашия Ернст Сафонов, машинката се завъртяла.

Ама как се нагласиха нещата — през цялата 1969-а ме нямаше в Рязан, а аз тъкмо тогава взех, че пристигнах: да поработя вкъщи през дъждовния месец с помощта на читалнята — този път над Ленин. Разгеле бяха заковали и портрета на Ленин (завинаги, на таблото) — на улицата, точно пред прозореца ми. И добре ми потръгна! Толкова добре: през нощта срещу 4 ноември се събудих, а мислите ми сами текат, по-бързо записвай, заранта няма да ги хванеш. От сутринта седнах да работя — с наслада, и усещам: получава се!! Най-сетне! — че замисълът е на 33 години, една трета от века — и ето чак кога...

Но Персонажът ми знае да се бие, той никога не дремеше. В 11 часа на вратата се позвъни, дотърча една секретарка от СП, много припряна, крие си очите и суетливо ми подава натракана на пишеща

машина хартийка, че днес в 3 часа подиробед щяло да има съвещание за идейното възпитание на писателите. Отиде си, можех да поработя още три часа и половина, но: защо толкова внезапно? На всичко отгоре идейно възпитание. Не, мисля си, тук нещо е свързано с мен. И се опитвам да продължа да работя сладко — не, не върви, вътре в мен някаква пружина се развива, усещам опасност. Зарях романа, взех старата си папка, нарекъл съм я „Аз и ССП“, там има разни хартийки, по борбата, по взаимните упреци и доноси до мен от разни читатели: къде, кой, какво е казал за мен от трибуна. Всичко това е в хаос — трябва да се подготвя. И бързо: ножицата, лепилото, монтирам за всеки случай, имам и някои материали от по-лани, подготвени за боя в секретариата, тогава не ги използвах, — тях също ги лепя на нова сметка, преписвам ги.

Специално се подготвих да ги шамаросам за това идейно възпитание така (малко от Дидро): „Какво значи — човек се нахваща да става писател? Значи той дръзко заявява, че се залавя, тъй да се каже, с идейното възпитание на другите хора и върши това чрез книги. А какво значи — идейно да се възпитават писатели? Двойна дързост. Щом е тъй, не повдигайте въпроса, не свиквайте заседания, а напишете книга — ние ще се просълзим, ще ни просветне: ах, ето как трябвало да пишем, а ние, глупаците, бродим в мрака!...“ — Приготвих го, но в бързината го забравих, много малко време ми оставаше.

Дойдох в СП преди определения час, 5–7 минути по-рано, за да не ми се наложи да пиша на коляно, ако ще трябва да пиша, а да си завардя място край единствената там кръгла масичка, да се настаня на нея с всичките си цветни химикалки. (Отдавна чаках изключване и се канех да донеса диктофон на заседанието, и щях да го донеса! — ама нали не става дума за изключване, а само за „идейно възпитание“. Но и с химикалките май нямаше защо да бързам: цял час преди събранието винаги започват да се навъртат рязански писатели, вкъщи няма какво да правят, а тук — я, празна стая, и само седи на перваза на прозореца Василий Матушкин — един такъв благообразен, кръглолик, добро руско лице, вече пенсионер, тъкмо той през дните на хрущовския бум лично ме издири, лично ме мъкнеше да попълвам формулярите за СП, толкова се радваше на „Иван Денисович“, казваше, че за него това бил важен езиков урок. Ръкувам се с него.

— Здравейте, Васил Семьонич! Да не би да го отложат?

Отвърща ми важно, без да слиза от перваза на прозореца:

— Защо? Ще се състои.

— Ама кога ще се съберат?

— Ще се събераат.

Един такъв оклюман и си отмества очите. Само двамата с него сме, други хора няма, какво му струваше да ми прошепне, да ми каже? — не, мълчи, проклетникът. Повеждам с него учтив разговор: вие, казвам, нова пиеса сте написали и пак областният театър я поставя... Масата май няма да ми потрѣбва, но за всеки случай я заех.

А — никой не идва. До последната минута! И изведнѣж — всичките едновременно и дори повече от всичките — нахълтват с голяма скорост и не забелязвам, че всички вече са се съблекли, никой не е с палто и шапка, а обикновено чак тук ги свалят.

(Как са ги събирали и подготвяли — научих после. Секретарят на рязанската писателска организация (от седем души) Ернст Сафонов точно предчувстваше и песимистично ми казваше лятос, че цялата процедура ще я прокарат чрез него. В СП на РСФСР той се запънал срещу изключването ми. Но зав.-отдел „Пропаганда“ на рязанския обком на партията Шестопалов го настигнал и в болницата след операция и безуспешно се опитвал да изтрѣгне съгласието му там. (Заради съпротивата си Сафонов после дълги години влачеше партийно мѣмрене.) На 4 ноември още заранта Шестопалов викнал четирима писатели в обкома и на всеки втѣлпявал, че трябва да бѣда изключен. Но това ѝ е лошото на цифрата 7, че 4 не правят две трети от нея. И тѣй, за да има кворум, трябвало да докарат още един, пети, писател — Николай Родин от гр. Касимов. Той е на 200 километра от Рязан, по изровени пътища, и Родин наистина лежал с висока температура, очевидно с пневмония. И по телефонна команда от областния комитет секретарят на касимовския райком принудил Родин да се качи на райкомовската кола. Но Родин се върнал, казал, че може да умре из пътя (шофьорът съжалил Родин, нарушил партийната дисциплина). Секретарят на райкома се разгневил: „По пътя има четири болници, ще се отбивате при лекарите!“ — и повторно ги натирил. Родин сколасал да пристигне за заседанието на „партгрупата“ — петима партийни писатели (тоест всички освен мен), където секретарят по пропагандата Кожевников още ги кандѣрдисвал,

наставлявал и се уверявал, че те ще го послушат. Именно оттам след един час те всичките нахълтаха в писателската стая. (Заб. от 1978 г.))

Нижат се един след друг и макар че могат да отминат моята маса, всички писатели се отбиват и се ръкуват с мен — и Родин (на нищо не прилича, болен, над 38 градуса, разпитвам го, ахам, ама защо сте пристигнали?), и Баранов, хитра лисица (неотдавна: „Може ли да нося в Ростов много здраве от ваше име? Там ми завиждат, че се срещам с вас“), и Левченко — открита душа, просто момче, и Женя Маркин — млад, прекалено мързелив и прекалено авангарден за Рязан поет. Ето го и Таурин, представителя на секретариата на РСФСР, почтително ми се представя, почтително се ръкува с мен. Не, никакво изключване няма да има. А ето че се задава още някакъв сияещ, радостен, охранен гад, и той идва при мен, и той направо радостно ми раздрусва ръката — сигурно днес празнува нещо! Стискам му ръката и аз. А кой е — не знам. Останалите не се здрависват. Насядахме, брей — 12 души, а членовете на СП са само б, другите си външни лица.

Настаних се, но май няма да ми се наложи да пиша. А един вече драска нещо, на коляно, — дали не е граждански гебист? Таурин докладва скучно, апатично: ето, Анатолий Кузнецов забягна, такъв позорен случай, СП на РСФСР има решение, в тулската организация са го разгледали, всички са дълбоко възмутени (абсолютно безизразно), решили да се разгледа във всички организации. Разбира се, ще засилят контрола над заминаващите за чужбина писатели и възпитателните мерки...

(Аз май отдавна не съм робско мъниче, вече не ми се свива сърцето, че ще ме привикат: „Сега нека каже отношението си др. Солженицин...“, — но аз вече стоя здраво на краката си, вече не могат изкубна думичка от мен. А впрочем положението е глупаво: нали ще предложат да гласуваме за сурово осъждане на Кузнецов? Какво — да го одобрявам ли?)

...Виж, в московската организация на високо, на добро равнище преминало събранието. Били изказани делови обвинения срещу Лидия Чуковская, Лев Копелев и Булат Окуджава...

(Няма как — за тях ще трябва да се застъпя. Но ми се мярва робска мисъл: дали да не си затрая? Това не е Москва, Рязан е, какво толкоз... И ако не бяха близки приятели, ако бяха просто либерални писатели — като нищо щях да се наведа, нека профучи. Но за тия

твърдо реших: ще кажа! Тъкмо ще имам повод да не гласувам и „за резолюцията като цяло“.)

Таурин каканиже печално и като за нещо незначително:

— Е... стана дума и за вашия член, за другаря Солженицин.

Край. Докладът е приключен. „Станало дума.“ Очевидно — несериозно.

Кой ще се изкаже? Матушкин. Смъква се от перваза на прозореца, потрива се. Дават му 10 минути регламент.

Аз (предвиждайки, че и на мен ще ми потрябва): — Дайте му повече, какво толкоз?!

Всички (предвиждайки, че и на мен ще ми дотрябват): — Не, десет, десет!

Полека-лека, леко извърнат към мен, Матушкин започва да ме напада. (Текстът е известен.) Аз драскам ли, драскам, но сам се чудя: как са се претрашили? Почти бях сигурен, че няма да се претрашат, и станах нагъл от моята безнаказаност. Ама не, ясно виждам: на самите тях не им е изгодно, търсят си белята, защо? Злобата им е изпила ума.

Един след друг, без паузи, се изказват братята писатели: и любезният Баранов, и простакаът Левченко, и чистата душа Родин, и тревожният чорлав Маркин. Маркин толкова явно се колебае дори в изказването си: „Не искам да участвам в това махало — сега изключваме А. И., после ще го приемем, после пак ще го изключим, пак ще го приемем...“ — и гласува за изключването ми. (Ако можеше съвсем малко да го подкрепя, ако бях се намесил малко по-рано — но така се съвпадна: той от две години чакаше да му дадат стая — и утре обещава да му издадат настанителна заповед. И Левченко от колко години е без жилище. И Родин от колко години моли да го преселят в Рязан — също не му дават. И опитът на началството показва: така, дръжте се.)

Аз: — Позволете да задам въпрос.

Не дават: не! не бива.

Аз: — Няма стенографка. Няма да има протокол.

Нищо, на тях не им трябва!

Нещо се разприказва онзи шкембестият, величествен като Наполеон, питам го:

— Извинявайте, кой сте вие, че да присъствате на писателско събрание?

Той чак се разсмива от смайване:

— Как — кой? Ха-ха! Не знаете ли? Представител съм на областния комитет!

— Какво от туй, че сте представител? А какъв сте именно?

— Секретар на обкома!

— Какъв именно секретар? — не мириясам аз.

— По агитацията.

— Да прощавате, как се казвате?

— Хъм. Не ми ли знаете името? — Явно е засегнат, дори унизен:
— Кожевников!!!

Бреей! — наистина е смешно, бих се засмял и аз, но нямам време. Според съветските представи това е чак дивотия: той се пада роден баща на всички рязански идеологически дейци, не е мърдал от Рязан, аз от седем години съм рязански писател и го питам кой е!... Как няма да се докачи...

— Да — наиздателно продължава той, — ние с вас никога не сме се виждали.

— Не, виждали сме се — казвам, — просто имам слаба зрителна памет. (Какви ли шеги не си е правила тя с мен.) Видяхме се, когато се прибрах от Кремъл, разказвах тук за срещата с Хрущов, вие дойдохте да ме послушате.

Щом се прочух, той ме повика от училище по телефона, отговорих му: изморен съм, не мога. Крайхрущовската ми слава го накара да дойде послушно, седна в ъгъла. После колко ли пъти е учил на ум и разум писателите, а мен все ме няма. (Прави са, че ме изключват: наистина, какъв съветски писател съм аз, какъв помощник на партията?!) А преди една година ми се обади вкъщи: „Как се отнасяте, че «Советская Россия» се изказва зле за вас?“ — „Ами не съм го чел.“ — „Как? Статията «За какво вдига врява югославската преса», за вас!“ — „«Советская Россия» изобщо не я чета.“ — „Как тъй?“ — „Ей тъй.“ — Смая се: „Слушайте, ще ви я прочета по телефона.“ — „А, не, така не съм свикнал.“ — „Елате да си поприказваме.“ — На тайно събеседване? В кабинета му? Няма да ида! „Съберете всички писатели, гласно да си побеседваме.“ — „Не, митинги няма да правим.“

Ето че дочака, навръх празника, затова направо сияе.

Изключването ми е решено, но как да сколасам да запиша всичко? Ето че ми дават думата, а речта ми не е готова, криво-ляво е слепена, но не съм я прочел нито веднъж. Тъкмо се развихрих, викат:

— Десет минути! Край!!

— Какво значи — десет? Това е въпрос на живот и смърт! Колкото трябва — толкова ми дайте.

Матушкин, елейно-старчески: — Да му дадем три минути.

Изтръгнах още десет. Пердаших с картечна скорост, защото само каквото сколасам да кажа, само него ще мога да пусна утре по света, а което остане в устата ми, колкото и сразяващо да е, няма да мине, няма да срази. Нищо, за 20 минути наприказвах сума неща. Гледам — Маркин е направо щастлив, слуша как ги налагам, а на Родин, независимо от болестта, от температурата му харесва: и на тях им е приятно, че поне някой се съпротивлява.

А гласуваха — покорно.

И аз, с удоволствие, изобщо против цялата резолюция (за мен там има само една мъничка точка).

Разотидоха се весели, кулоари, разговори. Събрах си моливите, хукнах да си вървя — Таурин ме хваща и учтиво, и съчувствено:

— Много ви препоръчвам, заминете още сега за секретариата, именно утре ще се свика пълният секретариат, във ваш интерес е!

Аз: — Никъде в устава не е написано, че изключването трябва да стане за 24 часа, може и да потраят.

(Мислено: дано сколасам да пусна слуха, да пусна час по-скоро „Изложението“, а тогава ще видим как ще заседават. Все пак бях сигурен, че без мен не могат да ме изключат, — а може! у нас всичко може!)

— Чуйте — хваща ме Таурин за ръкава, — никой не иска да ви изключва! Само напишете ей тая хартийка, единственото, което искат от вас, ей тая хартийка, че сте възмутен, че на Запад там...

Може пък наистина да са си правили такава сметка? Подарък за октомврийската годишнина?... А без това съвсем никакъв смисъл нямаше в изключването ми, само едно си отмъщение. Докато не са ме изключили, положението май е в тяхна полза: стои шестхилядна грамада, от съжаление не ме смазва, а ако поиска — ще ме смаже. Ами ако ме изключат, а аз оцелея, тогава какво ще стане?

В коридора ме настига Женя Маркин, на висок глас иска прошка от мен (това е в духа на хубавия Достоевски, още няколко пъти ще се кае, ще рони сълзи, ще коленичи и пак ще се отрича, наистина му е тежко, с душата си и с правдата е за мен, само че грешното тяло не го пуска). (Една година по-късно той ще намери начин да пробута в „Новый мир“ (с новото ръководство) стихотворение за пазача на плаващите фарове „Исаич“, когото много тачат по голямата река, той винаги знае пътя — голям скандал стана после, когато се досетиха! И изключиха горкия Женя от СП. (Заб. от 1978 г.)) Аз — по-бързо, по-бързо, и се запътвам към телефонната станция. В Рязан съм в капан, в Рязан лесно ще ме доудушат, трябва да се изскубне, да се изскубне новината до Москва — само там е спасението. У нас в Рязан монтираха един-единствен междуградски автомат и ако той сега не е повреден... Не е... и няма опашка... Избирам номера на Аля. Няма никого. Избирам друг. Не вдигат слушалката. Къде да звъня? В „Новый мир“! — още не е пет вечерта, още не са се разотишли. Точно така постъпих. (После ще възникне робското обяснение: „Тъкмо заради това разпъдиха «Новый мир».“)

Тогава, вече спокоен, се прибрах вкъщи, седнах да записвам подробно „Изложението“. В 6 заранта се събудих, включих както обикновено „Гласа на Америка“, без никаква задна мисъл, и ме бодна:

„Според частни сведения от Москва вчера в Рязан, в родния си град, е изключен от писателската организация Александър Солженицин!“

Подскочих! Това е векът на информацията! Чак толкова моментално да стане — не, не бях очаквал!!

Четири пъти в кратките новини го предадоха, четири пъти в подробните. Браво на тях! Излязох в градинката да потичам малко, докато още няма хора по улицата, гледам: стои затрупан със сняг камион с надстройка над каросерията, вече съм го забелязвал веднъж по време на друго проследяване, а в тъмната кабина седят двама. Минах близо до кабината, огледах ги — без радио са, не знаят, че вече са ме изтървали.

Но и се тревожа: дали няма да ме приберат? Отдалечиш ни се малко от Москва — тъмен кладенец, а не страна, нищо но им струва да запушат единствения достъп на въздух.

С предпазни мерки изпратих от къщи един екземпляр от „Изложението“, да го спася. [12]

Съмна се, дръпнах пердетата — и от уличното табло моят спотаен Персонаж ме погледна наперено, бодро изпод каскетчето си. Но вече не ми се пишеше за него и в това се състоеше главната болка — от такива страници ме откъснаха! (Оттогава се минаха година и половина — а все не мога да се върна. Персонажът ми можа да се защити.)

В рязанския обком изпаднали в паника! Оказва се: „Би Би Си вече предава, че Солженицин е изключен! Ясно е, че те в Рязан си имат агентура, наблюдават нашия идеологически живот и моментално предават в Лондон!“ И се досетили: да сложат същия онзи бездомен Левченко на телефона и на всички обаждания от Москва да отговаря, че е външен човек, нищо не знае, никой не е изключван. Западните кореспонденти наистина се обаждали, натъкнали се на него, повярявали — и се започнали по западните радиостанции опровержения. А същия ден, на 5 ноември, секретариатът на РСФСР в Москва все пак ме изключил, минали и без мен!

Това аз самият още два дена не го знаех и освен „Изложението“ нищо повече не се канех да пиша и да разпространявам. Чак когато се научих, кипнах и сами изхвърчаха като искри от огниво такива злобни редове, каквито досега не бях пращал по Съюза на съветските писатели — това от само себе си се получи, то не беше нито мой замисъл, нито мой маньовър. (Замисълът беше само съпътстващ: да защитя заплашените Лидия Чуковская и Копелев. Те добре се втъкаха в текста и защитата май излезе успешна: проклетниците ги оставиха на мира.)

„Изложението“ изпратих в Москва преди мен, а аз в Рязан още се опитвах да работя над Ленин, но вече бях загубил спокойствието и вкуса, а редовете на страховитото писмо крачеха по войнишки през главата ми, изтръгваха се от гърдите ми за бой. Отминаха ноемврийските празници, влаковете се поосвободиха — и заминах за Москва. Още не си мислех, че ще е завинаги. Че вече не ми е писано да живея в Рязан, че с моето изключване ми заключиха, заковах ми с дъски Рязан. (А когато пристигнах там веднъж след разправиите, приближа ли се до бюрото си — през прозореца, от уличното табло, все така присвил очи, ме гледа Ленин с каскетчето си; така си стоя той

година, втора, и в дъжд, и в сняг, пред моя напуснат прозорец, — не е за завиждане прекомерната слава. Аз пак си заминах, той пак си остана.)

А в Москва Трифонич нямаше търпение да ме дочака! (Нежно ни сближаваше и това, че през октомври той беше прочел дванайсетте пробни глави от Самсоновата катастрофа и беше останал от тях свръхдоволен, много ги хвалел и вече по редакторски предвкусвал как ще довърша книгата — и всичко ще става за печат, защото е патриотично, и сега вече никой няма да ни спре, и ще се публикува Солженицин в „Новый мир“, и ще си заживеем прекрасно! А не бях му споменавал какви шипове ще има в „Август“, за Лениновата глава. Той все не можеше да приеме и да повярва, че откритият от него, обичан от него автор няма никога да стане за печат навеки...) Няколко дена преди това Твардовски настоявал да съм пристигнал час по-скоро: трябвало да говори с мен повече дори за себе си, отколкото за моя милост. (Пак тая възбуда, както и след четенето на „Кръга“!...)

На 11 ноември отидох в редакцията право от влака. Цялата редколегия седеше в кабинета на А. Т., пред някого беше сложено моето „Изложение“, те току-що бяха го прочели на глас и обсъдили. Всички като по команда станаха и ни оставиха двамата (така беше прието, никога не чакаха А. Т. да каже: „Искаме да си поприказваме насаме“). А. Т. поръча чай с бисквити и сухи гевречета — висшата форма на ново-мировското гостоприемство.

Понеже Трифонич ми се стори на по-нисък граждански градус, отколкото беше, започнах да му обяснявам защо не съм можал да сколасам за секретариата, че те дори покана не бяха ми изпратили, а косвено телефонно съобщение, и то със закъснение. Но излезе, че е излишно да убеждавам А. Т. в това: той и за себе си преценил като презрено да иде там и не отишъл. (Слухове, слухове! Из Москва се носи слух: бил е той там и яростно ме е защитавал.)

Той за друго, той с тревога (и не за пръв път!) — за западните пари: нима е вярно, че получавам пари за западните издания на романите?

Заклетата съветска анатема: който мисли не както трябва, непременно се е продал за западни пари; не ти ли плащат съветски — умри патриотично, но западни не получавай!

Аз: — Не само за романите, получиха се за „Денисович“ от норвежците — и тях засега не ги вземам. Просто гаднярите от СП не могат да си представят, че е достъпно човек да живее и скромно.

А. Т. грейна. Взе да хвали „Изложението“. Но пак: как е могло да стане така, че още вчера „читатели почитатели“ му донесли същото това „Изложение“?

— Ами — аз го пуснах.

Той донякъде се стресна: бива ли така? ами нали ще се разярят (тоест началствата).

А в чантата ми вече рие с крак, чака да му дойде часът готовото „Отворено писмо“ до секретариата. И както е открит, разположен А. Т., както сме еднонастроени! — страх ме е да му го покажа, защото помня неговите спираници и забрани. Все пак нека го подготвя:

— А. Т.! Вие ме обичате и ми мислите доброто, но в съветите си изхождате от опита на друга епоха. Да речем, ако преди време бях дошъл при вас да се посъветвам: да изпращам ли писмото до конгреса? да разпространявам ли „Раковата болница“ и „Кръга“? — вие усилено щяхте да ме разубеждавате. (Меко казано... щеше да строши стъклото от бюрото в главата ми.) А аз излязох прав!

Старото се приема. Но за новото — не смея. Просто:

— Разберете. Така трябва! Подсказва ми го лагерният опит: колкото по-рязък си с доносниците, толкова е по-безопасно. Не бива да създаваме видимост на съгласие. Ако си затрая, след няколко месеца тихомълком ще ме схрускат — заради „липса на адресна регистрация“, заради „тунеядство“, по нищожен повод. А ако вдигна врява, тяхната позиция отслабва.

Той: — Но на какво се надявате? Всичките тия „читатели почитатели“ само си играят на подкрепа. Лицемерно въздишат за изключването ви и веднага преминават на други теми. Вярвам, че не заемате поза, когато казвате, че сте готов да умрете. Само че безполезно ще е, нищо няма да промените.

Доколкото не ми изневерява паметта, не за пръв път се люлеем един срещу друг на тая греда. Само че днес — без да се ядосваме, с тъжно благожелателство. Нещо повече: такава сърдечност като днес никога не сме изпитвали. Не, сърдечност имаше, но такова равенство нямаше. За пръв път през 8-годишното ни познанство наистина като с равен, наистина като с приятел.

Аз: — Ако е така, нека бъде така, значи жертвата засега ще е безполезна. Но в далечно бъдеще все едно ще свърши работа. Впрочем мисля, че ще намери подкрепа и сега.

(Да, така мислех. Беше ме разглезила подкрепата на моето конгресно писмо, дадена от стоте писатели. С присъщия ми превес на оптимизма и сега очаквах масово писателско движение, борба, може би напускане на СП. Но такова нещо не стана. Нямаше никакъв истински гнет, нямаше арести, нямаше гръмотевици — но изморените хора бяха загубили всякакъв порив да се съпротивляват. С различна степен на гръмкост и рязкост написаха протести 17 членове на СП, а осмина — Можаяев, Максимов, Тендряков, Искандер, Окуджава, С. Антонов, Войнович и Ваншенкин — отишли да плашат Воронков, после един по един ги привиквали в ЦК да им дърпат ушите.

А. Т.: — Сега е отлив, оголват се коренищата, водораслите, безобразна картина.

Аз: — Където е текло, пак ще тече.

А разговорът за него, за Трифонич? Най-сетне започна и той. За мен загубването на СП е формалност, дори облекчаваща, над Твардовски е надвиснала по-голяма трагедия, защото засяга душата му: приближава неизбежното време той да напусне рожбата си, „Новый мир“. И в изключването ми той вижда последния тласък за това. А предпоследният е: обадил се един инструктор от ЦК, иска да дойде да „подроботва“ състава на редакцията (защо? никой не го е викал; явно — да изтиква Лакшин, Хитров и Кондратович).

Както склонните към размисъл вярващи хора цял живот, и във върховния му час, размишляват за своята бъдна, неизбежна смърт, колко ли пъти вече, колко ли пъти А. Т. заговорваше с мен за оставката си — още когато насмалко не ми дадоха Ленинска награда, още когато всички си мислехме, че сме на гребена на хрущовската вълна. И всеки път, и днес особено енергично (избиколил със стола си неговото голямо председателско бюро и до неговото кресло там, та да сме един до друг) го убеждавах: „Новый мир“ опазва културната традиция, „Новый мир“ е единственият честен свидетел на съвременността, във всяка книжка има две-три много хубави статии, хайде нека е една — и тя вече изкупва всичко, да речем, Лихачовата „Бъдещето на литературата“, — А. Т. веднага се развесели, грейна, с удоволствие си поприказвахме за Лихачовата статия. А от какво е принуден да се

отказва! — например има спомени на участник в сибирското въстание от 1921 година. („А ще ми ги дадете ли да ги прочета?“ „Ще ви ги дам.“ — Ей тук сме неразделни, както започвахме от „Денисович“.)

— Но — повтаряше А. Т. — не мога да се унизя да редактирам Рекемчук. Държах се колкото можах, а сега се олюлявам, прекършен съм, повалиха ме.

Аз: — Засега стойте, още не сте повален! Защо искате да им сервираме торта — сам да напуснете? Нека те се нагърбят с тая мръсна работа.

Разбрахме се: ако не погнат Лакшин-Хитров-Кондратович — остава, ако ги свалят — напуска.

Взех да се сбогувам след откровения разговор — ама нали в кончова ми е затъкнат нож, писмото до секретариата, и няма начин да го покажа, веднага ще рухне всичко. Бодро:

— Александър Трифонич, ако все пак ме принудят да предприема някакви резки стъпки, не го вземайте присърце. Отговаряйте им, че не сте си залагали главата за мен, че не съм ви роден син!

Отбих се и при Лакшин, за амортизация:

— Владимир Яковлевич! Моля ви: колкото можете, смекчете А. Т., ако...

Вперил в мене поглед през младите си очила, Лакшин кима.

Не, няма да го направи. Той си има свой проблем, своето е по-уязвимо. Ще седне ли в такава минута да противоречи на разгневения А. Т.? Моята насока не е негова, аз не съм му съюзник.

На другия ден — удар! Секретариатът с едноседмично закъснение (да прескочат ноемврийската годишнина) обяви решението си за мен.

И аз без колебания — удар! Оставаше ми само да впиша датата. Пускааам! [13]

Борис Можаяев (прекрасно се държеше през тия дни, както и през всичките тежки дни за „Новый мир“), с целия си вътрешен свободен размах на корсар, свикнал с годините да търси и гъвкави изходи, ме хваща за реверите, не ме пуска: не бива да се изпраща такова писмо! Защо отсичаш корабните въжета? Не е ли по-добре официално да обжалваш решението на секретариата на РСФСР пред секретариата на СССР, да идеш там за разглеждането на случая?

— Не, Боря, сега и с локомотив не можеш ме спря!

Смее се:

— Приличаш на заядлив шляхтич, важното е да стане кавга.

А според мен тъкмо това е най-руското състояние: да замахнеш и да цапардосаш! Единствено в такива минути се чувстваш достоен син на тази страна. Да не би да съм смел? — аз съм си краен боязливец: имам „Архипелага“ — мълча си, за сегашните лагери колко знам — мълча си, за Чехословакия си затраях, дори само заради това сега трябва да си посипя главата с пепел. Но правилно казва Лидия Корнеевна за политическите протести: „Без това не мога да пиша главното. Докато не изскубна тая стрела от себе си — не мога за нищо друго!“

И аз съм същият. При всеобщата плахост, ако не затръшна вратата на излизане — що за човек ще съм?! (На които им трябва да се оправдават, ще пуснат насрещен слух: той сам със своята рязкост ни попречи да се застъпим за него, тъкмо се бяхме надали, а той затръшна и всичко развали. Щом и „класовата борба“ съм осмял — наистина никой не може да ми помогне. Само че това са все извъртаници — който искаше, сколаса навреме.)

А щом го изпратих, веднага ми олекна на душата. Макар че и тоя ден подире ми търчеха по московските улици два копия — струваше ми се: извън града, в благословения подслон, предложен ми от Ростропович (в самото сърце на спецзоната, където съвсем наблизо са вилите на всички вождове!), не ме следят. Тук (макар че вече и „техници по газа“, и „електромонтьори“ някакви идваха) ми се струва: скрил съм се от всички, никой не знае кой съм, не се показвам, по телефона не се обаждам. Нека писмото ми бушува там, а тук е толкова изцелително, тихо и толкова ясно работи радиоапаратът — лови отразеното си писмо и бъди доволен от направеното. А и започвай да работиш.

Не помня някой да ми е направил през моя живот по-голям подарък от Ростропович с тоя подслон. Още през миналата 1968 година той ме канеше, но някак ме беше страх, че ще му създам неудобства. А през тая — не можех да се пренеса и настаня по-уместно и по-своевременно. Какво ли щях да правя сега в рязанския капан? Къде ли щях да скитам из задушния грохот на Москва? И кога ли щеше да се изчерпа твърдостта ми? А тук, в несравнимата тишина

на специалната (при тях нито високоговорители крещат, нито трактори ръмжат, под чисти дървета и чисти звезди — лесно е да си непреклонен, лесно е да си спокоен.

Не за пръв път хлопа Ростропович по корицата на тези очерци. Но — невъзможно е: вече не носи книгата, и бездруго е набъбнала, а в Ростропович живот и бои има за десет души, жал ми е да го описвам между другото.

През оная есен той ме охраняваше така, че да не знам, че земята се пропуква, че надвисва градоносен облак. Вече имало заповед да изпратят милиционери — да ме изселват, а аз нищо не знаех, спокойно си се разхождах по алейките.

Понякога безгрижното късогледство е спасение за сърцето. Понякога да ни пази Господ от прекалено реално предвиждане.

Впрочем за в случай на идване на милиция бях си измислил отлична защита, такава ракета, че чак ми е жал — не се наложи да я изстрелям.

На всичко отгоре такъв неочакван обрат на тревогата: все пак на Запад писателите доста остро протестирали срещу изключването ми. Националният комитет на френските писатели (и сред тях мнозина съветски любимци — и Арагон, и Триоле, и Сартър, и Пикасо) публикува протест в комунистическия „Летър Франсез“ — я се опомнете, драги другари, това е огромна грешка, повторение като с Пастернак, а Николай II не е репресиран Чехов заради „Сахалин“. След това и Международният Пенклуб публикува в „Таймс“ писмо до Федин: потресени сме, призоваваме ви да възстановите Солженицин. И още едно писмо до „Таймс“ от сума западни писатели: международен скандал! нов лов на вещици! писател от такъв мащаб... Прекратете гоненията, иначе ще призовем към международен бойкот на СССР! И в „Монд“ от Френския съюз на писателите, явно някакъв друг, — протест срещу опитите да бъде отпечатан „Пирът на победителите“ на Запад (извънредно опасна инициатива на нашите! — но тя взе, че се провали).

И ето кое ме стресна: а какво ще стане, ако нашите дотам се подплашат, че преразгледат в секретариата на СП на СССР решението на секретариата на РСФСР и ме възстановят, — и какво: ще трябва ли мълком, покорно да се върна като блуден син? Започнах да съставям проекта за ново писмо:

„Внезапното постановление на бюрото на ССП на СССР изобщо не е решение на въпроса. То не сменя отговорността от «Литературная газета» за оклеветяването ми в анонимната статия от 26.6.68. То не дава оценка на изрепетирия спектакъл, какъвто беше изключването ми от рязанската организация, и на трескавите действия на бюрото на РСФСР в мое отсъствие, а казано по-общо: то заобикаля въпросите, повдигнати в писмото ми до Четвъртия конгрес на писателите, и самото това писмо. То заобикаля дълбоките недостатъци на устава на ССП, където сред задачите на съюза не е вписано нищо освен изграждането на комунизма и дружбата между народите. Там липсват: задачите на нравственото обновяване на нашето общество, не са споменати писателските задачи пред отделния човек. И още по-общо: възможно ли е такива задачи да се вписват в устава на който и да било съюз? Съответства ли съществуващият съюз на задачите на една свободна литература — със своя тромав апарат, където писателите се управляват, кой знае защо, от чиновници, понякога от едно специфично ведомство, където се извършват нечувани административни злоупотреби, стъкмяване на гласовете и на състава на конгресите. И органът на съюза «Литературная газета» изобщо не е литературен, а с оттенък на политическа булевардност. Положението на всеки литератор би могло без какъвто и да било съюз напълно да се осигурява с членуване в Литературния фонд.“

Не се наложи да го доработвам — не стана нужда.

Хранех надежда, че след като „се жалвах не на Запада“ и след като А. Т. „не би клекнал на една поляна...“ с онзи секретариат, току-виж и това последно мое писмо той ще посрещне благоприятно? Сега щеше да се отвори истински път към взаимно разбиране.

Но твърде много съм искал от Твардовски! И бездруго вече в своето преустройство, развитие, приемане и разбиране той се бе отдал на крайния размах на люлката, а моето писмо, толкова грубо спрямо свещената класова борба и с констатацията на „тежката болест“ на най-прогресивното в света общество, с тласъка на реалната тежест го затегли, затегли го надолу и назад.

Имало буйство в редакцията, трошил столове, крещял: „Предател!!“ „Погуби нии!!!“ (тоест „Новый мир“ съм погубил...) Разбира се — „Викнете го!!“, разбира се — мен ме няма и „никой не

знае“. Сетил се да позвъни на Вероника Туркина, обсипал я с обвинения, включително и по неин адрес, тя тихо слушала и само се осмелила:

— А. Т.! Но каквото пише А. И., винаги излиза вярно.

— Неее! — ревнол той по телефона. — Това е антписъветски позив! Това е лъжа! И аз ще докладвам където трябва!!

Не той крещял тези думи, а долната ни природа от 30-те години, угнетено-втълпеният съветски език, верноподаническият син, който „не отговаря за баща си“. Аз разпространих отворено писмо, а той, клетият, — щял да докладва където трябва.

За беля на Вероника й хрумнало да се отбие в редакцията, мълноугодливият Сац, сподвижник на Луначарски, я видял и се втурнал да докладва на А. Т., че май е дошла „да разпространява писмото на Солженицин“ из редакцията — в техните глави не се побираше, че „първият етаж“ на списанието изобщо чете самиздатската литература преди „втория стаж“. И Твардовски започнал да си излива гнева върху Вероника: „Кой я пуска тук? Кой й възлага рецензии?“ (тя припечелваше по нещо при тях). „Да не й дават!“

И провел някакви преговори със СП, където Твардовски се отричал от мен, и някакви с Дьомичев (а той го плашел, явно надявайки се да ме накара чрез А. Т. да прекратя разпространяването). Вчера готов да напусне „Новый мир“ — не, Твардовски още не беше готов, още настръхваше като кокошка с надеждата да оварди рожбата си от ястребите. Косвено телефонно обаждане ме намери във вилата на Ростропович: А. Т. е в много тежко състояние! настоява да отида! готов е да ме чака до късни нощи!

А ще го облекча ли? Ако отида и се скараме още веднъж — на кого ще му олекне? Все едно писмото вече е тръгнало. И няма да се откажа от него. И не съм санитарна команда. Аз се крия от ГБ. Не искам да се мяркам из Москва и навсякъде да довеждам опашки.

Не отидох.

Няколко дена след спадането на неговия гняв му изпратих смекчително писмо: „...Сега е друга епоха — не онази, в която сте имали нещастieto да изкарате по-голямата част от литературния си живот, и са нужни други навици. Моите навици са каторжнически, лагерни. Без да се правя на интересен, ще кажа, че на руската литература аз принадлежа не повече, отколкото на руската каторга, там

са ме възпитали и това е завинаги. И когато решавам важна жизнена стъпка, аз се вслушвам преди всичко в гласовете на моите другари по каторгата, някои вече починали от болести или куршум, и много добре чувам как биха постъпили те на мое място.

...С това писмо аз: 1) показах, че ще се съпротивлявам докрай, че думите ми «ще си дам живота» не са шега, че и на всеки следващ удар ще отвърна с удар, и може би с по-силен. И тъй, ако са умни, ще се запитат дали да ме закачат по-нататък. В такава позиция мога да се отбранявам независимо от позицията на «литературната общественост»; 2) използвах неповторимия едnodневен момент: вече съм освободен от устава и терминологията и още имам право да се обърна към тях; а секретариатът е много удобен получател; 3) усещам целия си живот като постепенно изправяне от колене, като постепенно преминаване от принудителната немота към свободния глас. Та писмото ми до конгреса, а сега и това ми писмо бяха такива моменти на висока наслада, на освобождаване на душата ми...

А и Твардовски на свой ред постепенно се смекчаваше. Силният мах на люлката го запокити назад, а сега го пускаше отново напред. Казвал с въздишка: „Да, имал е право да напише така: все пак бил е в лагера, докато ние седяхме в редакциите.“ И... препрочитал „Иван Денисович“. (Най-малко от една година той пишел мемоари и в тях за мен. А аз — за него. Такава ми ти криеница.)

Три месеца не се срещяхме, това също беше детска игра. В редакцията се получавали част от адресираните до мен поздравителни писма по случай моя рожден ден, после за Нова година. Той наредил да не ми ги препращат и когато помолих Люша Чуковская да вземе от него тия писма — не ѝ ги дал. „Не е задължително при мен лично, но трябва сам да дойде да си вземе писмата.“ Защо — сам? Ами защото му се искало да се сдобрим. О, трудно му е!... (А аз честитих Новата година на него и на редакцията така: писах край Москва, откараха го в Рязан, а там — в пощенската кутия. Да си помисли, че все пак съм в Рязан, затова не идвам.)

Играта си е игра, но ме споходиха нови тревоги: изневиделица ме връхлетя нова опасност, комай по-страшна от всички досегашни: по необясним път се изскубнал в „Цайт“ от 5 декември откъс от „Пруски нощи“, в най-скоро време обещаваха и цялата поема! Това можах да го спра, защото от есента, слава Богу, бях си наел адвокат на Запад. (А и

адвоката ще трябва да го обяснявам на Твардовски: защо съм го наел, без да се посъветвам, защо — буржоазен? Така не се прави!) Но изведнъж се пусна слух, че и в Москва вече четат поемата. Втурнах се да гася пожара.

(Смятах, че съм затиснал поемата в самиздат и в „Цайт“ и не съм дал на ГБ да я помирише. Много по-късно как се смаях, като разбрах, че ГБ веднага е получила поемата — още щом започнали да я четат московските литератори; предадена била на „Щерн“ чрез неговия московски кореспондент Дитмар Щайнер, приятел на Виктор Луи, а главният редактор на „Щерн“ Нанен я прехвърлил на „Цайт“, за да се отпечата по-бързо, настоявайки, че „от много сигурен източник, авторът моли да се отпечата час по-скоро“. (Заб. от 1978 г.))

* * *

Покрай тези тревоги и покрай задълбаването си в „Р-17“ изтървах, не забелязах отдалеч как се събират буреносни облаци над Твардовски и „Новый мир“. Правилно усещаше Твардовски: душенето не е било епизод, а пресметната кампания.

В „Посев“, сродника на „Грани“, се появи (макар че изобщо не беше минавала по самиздат) злочестата, недописана, неприета нито от властите, нито от публиката, късна гордост и мъка на автора — поемата му „По правото на паметта“. Потресен, обезкуражен, смазан беше А. Т. — наистина не го искаше! наистина не е знаел! наистина не е изпращал! та дори и не е давал поемата си на тоя-оня.

През януари 1970-а започнаха да го привикват горе, да му искат обяснения, негодувания и протести, както се полага от честен съветски писател, а и той нямаше нищо против, но на властите вече не им бяха достатъчни неговите протести, обикновен протест изобщо нямаше да публикуват, щеше им се да разгромят омразното списание. Колко години и месеци бяха им текли лигите за тая жертва! Колко месеци и седмици таласъмните и готованците от агитпропа на ЦК бяхи изразходвали за съставяне на планове, за маньоври, атаки и флангови удари! — изсъхналите им мозъци не забелязваха, че вече се руши цялата им епоха, всичките петдесет етажа, — те жадуваха само тази стълбищна площадка да превземат. Разливаше се по страната

свободният самиздат, прехвърляха се на Запад, печатаха се там руски романи, завръщаха се в родината чрез радиопредаванията, а на тия скапаняци все им се струваше: само тая непокорна площадка да превземат — и ще се възцари както по Сталиново време свидното им хорово единомислие, няма да остане и глас, който би могъл да ги осмива.

На Твардовски, сега отслабен от вината си, че поемата му станала оръжие на врага! — пак, както и през пролетта на предната година, започнаха да му предлагат да смени редколегията — един член, двама, трима, четирима! За да засилят натиска, на някакъв от безбройните писателски пленуми се изказал някой си Овчаренко — хищен гебистки вълк (само фамилното му име е пастирско), и нарекъл Твардовски кулашки поет. А Воронков всеки ден, като на работа, викал при себе си този поет за събеседване и потиснатиет, покорен, виновен Твардовски ходел при всяко повикване. И същия този Овчаренко му предложили да вземе в редакцията!... (Номер от 30-те години!)

Сега, преди края, особено болезнено пролича, че либералното списание (Лакшин, според традиционните интелегентски представи, се засягаше: „нашето списание е не либерално, а демократично“, тоест, другояче казано, значително по-ляво. Колкото и парадоксално да е, то беше октябристко, но не в бандитския кочетовски смисъл (става дума за сп. „Октябрь“ — Бел. пр.), а в терминологията на предреволюционна Русия: те искаха тъкмо този режим да съществува, само че придържайки се към своята конституция.) вътре в себе си е било изградено също толкова чиновнически, както и цялата система, която го отритваше: понеже открай време живееше в номенклатурния свят, Твардовски също се нуждаеше вътре в своето учреждение да отдели доверената номенклатура (редакционната колегия) от останалата маса. А тъкмо „масата“ в „Новый мир“ далеч не беше съвсем обикновена: тук имаше не просто платени безразлични сътрудници, работещи за пари, тук всеки обикновен редактор, коректор и машинописка живееха с интересите на цялото течение. Но както през хубавите дни не деляха с тях заслугите Главният редактор и приближените му, така и сега през горчивите не им минаваше през ум поне да не кроят как се развиват нещата, да съберат всички: „Приятели! 12 години работихме заедно. Не поставям на гласуване, но е важно да знам какво мислите вие: ако махнат няколко членове на

редколегията — да оставаме ли всички, или да не оставаме? Ще се оправим ли или не? Аз — да излизам ли в оставка, или да чакам, докато ме свалят?“ Не. Разсеяно отвърщайки на поздравите, Твардовски мълком влизал в кабинета си, там се нанизвали членовете на колегията и при затворени врати с часове се обсъждали новините и плановете и всеки трябвало да се зарече, че няма да разгласява! А обикновените редактори, всички жени, чиято лична съдба се решавала не по-малко, и не по-малко било притеснението им за съдбата на списанието, се събирали в секретарската стая да подслушват гласовете през вратата, да долавят откъслеци от фрази и да си ги тълкуват. Пред някой писател във вилното селище Твардовски разкривал повече — и от този писател изкопчвали после в редакцията.

Из Москва се разнесъл слух, че дават „Новый мир“ — и все повече автори се стичали в редакцията, претъпкани били и стаите, и коридорите, „цялата литература се събрала“ (то ако изобщо имаше съветска литература — тя беше само тук), писателите начело с Можаяев взели да съставят колективно писмо пак до Брежнев, но все едно съдбата на това писмо, както и на хиляди други, беше да остане без отговор. А редколегията страняла от тези писателски опити! — понеже заемала честна съветска служба, тя не можела да участва в открит бунт, дори да подава жалби с прескачане на инстанциите.

В един такъв ден, на 10 февруари, когато вече било решено свалянето на Лакшин-Кондратович-Виноградов, и аз дойдох в това стълпотворение. Всички кресла бяха отрупани с писателски палта, всички коридори — преградени от групи писатели. А. Т. си беше в кабинета (когато Косолапов тук на стената окачи барелеф на Ленин, тогава ще стане ясно какво му е липсвало на Твардовски) и седеше трезво, тъжно, бездейно. (Бездейно, ако не пушеше толкова ужасно — една след друга, една след друга груби и силни цигари.) Това беше първата ни среща след ноемврийската буря. Стиснахме си ръцете, целунахме се. Бях дошъл да го убеждавам, че докато остават, слагайки в сметката и него, четирима членове на редакцията — може вътре в редакцията да се продължи борбата, още 2–3 месеца ще излизат подготвените книжки и чак когато ще трябва да подпише съвсем скапана книжка, тогава да напусне. А. Т. ми отговори:

— Изморен съм от униженията. Как ще седя на една маса с тях и ще разговарям сериозно?... Вкараха хора, които никога не съм виждал,

не знам чернокоси ли са или русокоси.

(Дори още по-зле: те дори не бяха писатели. Да ръководят литературно списание се назначаваха хора, които не бяха похващали перото, Трифонич беше прав, на негово място още по-рано щях да се махна, а аз му предлагах в духа на търпението, с който бяха живели през всичките тия години.)

— Но как така сам ще подавате, А. Т. Християнският мироглед забранява самоубийствата, а партийната идеология забранява оставката!

— Не знаете как е прието в партията: като ми кажат да подам — ще подам.

По-настойчиво и по-уверено го убеждавах да не се отрича от западното издание на своята поема, да не я охулва. Не знаех: протестът вече е написан! — и, напротив, като милост и прошка чакал А. Т. да не откажат да отпечатаат протеста му във вестника... (Клетият А. Т.! Не съм чак толкова злопамятен, че да го подсетя как „сигурно лично аз“ съм изпратил „Ситнежите“ на „Грани“ — иначе как щяха да се появят?...) Нито онова протестно писмо, нито писмото до Брежнев (написал: „Аз не съм Солженицин, аз съм Твардовски и ще действам другояче.“ И много ми е жал, че тоя път нищо няма да спечели...) на мен не ми ги показва — „нямам втори екземпляр“. (Все от нещо в тях се е срамувал пред мен.)

И все пак, полусрамежливо и с надежда:

— А поемата ми не я ли прочетохте?

— Как да не съм! Вие ми я подарихте, прочетох я...

(А не мога, не искам нищо да му кажа, особено в такъв ден...)

Той усеща: — Не сте чели последната редакция, после тя стана по-хубава...

(Страхувам се, че беше последната...)

Пак го тревожи: не живея ли от западни пари и не се ли омърсявам по този начин. За кой ли път ми предлага свои пари.

Окуражавам го:

— Няма страшно, вие достатъчно сте се трепали, сега ще си почивате. Ще дойдем с Ростропович да ви вземем, ще ви закараме в неговия замък, ще ви дам да прочетете оная моя книга.

(Под таван няма как да кажеш: „Архипелага“.)

Чак грейна, идеята му допадна.

Изрече нещо много странно:

— Тъкмо имате и повод за днешното ви идване в редакцията: трябвало е да получите поздравителните си писма.

Прозвуча не като укор, не като закачка, а като някакво умопомрачение, идващо от 1937 година.

— Ама недейте така, А. Т.! Какъв повод! Пред кого?

— Е — казва, навел очи, А. Т., — ако вземат да ви питат защо в такъв ден...

— Мен ли, Александър Трифонич?! Че аз в моето отечество пред никого не се отчитам!

Или не е знаел, че всички коридори на първия етаж са претъпкани с автори?...

А ето кое беше трогателно.

— А. Т.! Тук има някаква мистика в датите. Вчера беше денят на арестуването ми, дори 25-годишнина. (И по-важното: на 9 февруари по нов стил починал Достоевски.) Днес е денят на смъртта на Пушкин, и също век и една трета. (А утре, на 11-и, ще разкъсат Грибоедов.) И през същите дни ви разгромиха...

Той неочаквано, много от сърце:

— Мистика ли искате? Нощес не спях. Пих кафе, после приспивателно, заспах тревожно. Изведнъж чувам сподавения, но много ясен глас на София Ханановна (секретарката на А. Т.): „Александър Трифонич! Дошъл е Александър Исаич.“ И точно така стана през деня.

Много ме трогна това. Значи днес е пристигнал с такава надежда. За кой ли път показваше колко повече му тежат нишите разногласия...

През този ден все се очакваше какво ще има в утрешната „Литературка“ и нашите агенти ни носеха различни сведения: ту — влиза протестното писмо на А. Т., ту — не влиза; ту — ще има фалшификация, че той е съгласен с промените в редакцията, ту — че няма да има.

Но „Литгазета“ щеше да изневери на характера си, ако не беше се изтарикатила. На другия ден и фалшификацията се появи, естествено, и бевъзвратното обявяване за извеждането на четиримата членове на редколегията, и писмото на А. Т., което той вече се беше

изпненадал да чака в печата, но което не му правеше чест ни най-малко:

...поемата ми... по абсолютно незнайни за мен пътища, естествено, против волята ми... в емигрантското списание „Посев“... изопачен вид... Нахалността на тази акция... безпардонната лъжливост... провокационното заглавие... уж че тя била „забранена в Съветския съюз“. (А не е ли забранена? Нима не питате приятелите си: „Прочетохте ли поемата ми?“ А нима това писмо ще ѝ отвори отпечатването в СССР?)

И — за какво бе платена тази цена? За това, че разпъдиха вашата редакция ли, Александър Трифонич?...

Пречупиха го...

Беше прехвърлена мярката на униженията, мярката на издръжливостта и на 11 февруари Твардовски подписал толкова години изцежданото от него: „Моля да бъде освободен“...

А освен туй не знаехме: на същия 11-и го викнали на „съвещание на членовете на Президиума на КОМЕСКО“ — е, на нашите задължителни представители в угодническата Вигорелиева организация, която сега все пак се озъби заради мен. И Твардовски — за какво плащайки сега, днес? — подписал продиктуваната му молба за освобождаване от длъжността вицепредседател на КОМЕСКО — тоест предал още една позиция, предал себе си и мен, макар и безвредно. И с най-искрено чувство ме прегърна на другия ден, без изобщо да споменава за това, без дори да го разбира. Нали, щом партията ти нарежда — трябва да подпишеш.

На 12-и пак минах през редакцията. Всичко вече беше различно — при редакторите не очакване на съдбата, при писателите — не опит за бой. Разчистваха бюрата. В голямо количество нахълтаха автори, вземаха ръкописите си (после някои ще ги върнат). Други ръкописи се късаха в кошчетата за отпадъци, в торби и подовете бяха покрити с накъсани хартийки. Това приличаше на масово арестуване на редакцията или на интерниране, на евакуация. Тук-там донасяха водка, авторите и редакторите си пийваха като на помен. Но в кабинета на А. Т. за писателите както винаги нямаше отворен достъп. Неколцина от тях с водка и салам отидоха в кабинета на Лакшин и го помолиха да повика Трифонич, но от името на А. Т. Лакшин се извини и отказа.

Вече и за сваления Главен беше неприлично ей тъй непартийно да се появи сред недоволните автори.

Заварих А. Т. в кабинета му пак сам, но на крака, пред отворените библиотечни шкафове, също зает със сортиране на папки и книжа. Каза ми, че изпитвал облекчение от подаването на молбата. Съгласих се: вече не биваше да остава. Само че във вчерашното писмо имаше една фраза (да беше само една!)... Че поемата уж била забранена.

Трифонич взе да ми възразява оживено, дори изахка, колко зле се ориентирам (изахка, защото усещаше гафа си):

— Това не сте го разбрали! Това е много деликатна фраза. Тъкмо заради нея не искаха да отпечатаат писмото ми! Ами нали съобщих на целия Съветски съюз, че съществува такава поема и я спират?!

Не исках да го разубеждавам, не търсех изостряне.

Споменах за приближаващата му 60-годишнина. Той пресметна, че е водил „Новый мир“ на два пъти цели 16 години, а нито едно руско списание никога не е съществувало повече от десет.

— До седемдесетата, А. Т., като нищо можете да пишете! — утешавах го аз.

— Абе Мориак е на осемдесет и пет и как пише! — Погледна ме: — Бунин например през живота си никого не е хвалил освен Твардовски, а взел, че похвалил Мориак.

А ето го и зрънцето:

— А. Т.! На големите нищо им няма: на Лакшин, на Кондратович, на тях вече са им уредили постове, ще им дават заплати. А дребните риби какво ще правят?

— За Виноградов ли става дума? Той още по-добре ще се уреди.

— Не, за апарата.

Не ме чу. Не ме разбра! Както тогава с „Вехи“ — просто не ме разбра, самото понятие „апарат“, още 20 души, които...

— За авторите ли? Те няма да публикуват в „Новый мир“.

Вярно, на другия ден, на 13-и, А. Т. тръгнал да обикаля всички стаи на трите етажа, където никога не бил влизал: отивал да се сбогува. Едвам сдържал сълзите си, бил потресен, трогнат, на всички казал добри думи, прегръщал ги... — но защо нито веднъж дотогава не бил събирал тия свои две дузини? И защо днес не се борели, а толкова трогателно, толкова трагично се предавали?

(Разказвах ми за тази сцена през дните, когато се канех да описвам раздялата на Самсонов с войските, — и приликата между тези сцени, а тутакси и силната прилика на характерите ми се разкри! — същият психологически и национален тип, същите вътрешно величие, едромащабност, чистота — и практическа безпомощност, и изоставане от века. Още и — аристократичността, естествена в Самсонов, противоречива в Твардовски. Започнах да си обяснявам Самсонов чрез Твардовски и обратното — и по-добре разбрах всекиго от тях.)

После членовете на редколегията се почерпили в просторния кабинет на Лакшин, поседели и си отишли. А на дребните риби хич не им се искало да се разотиват в последния ден. Събрали по една рубла, някои от скромните автори донесли още пиене и мезета и намислили: я да идем в кабинета на Твардовски! Вече било тъмно, светнали лампите, наредили чиниите, чашите, насядали там, където рядко ги допусkali и не заедно, — „те ни изоставиха“. На бюрото на Твардовски никой не седнал, сложили му чаша.

На другия ден очаквали идването на новия Главен. Само че не — и това пак е по съветски! — натиканият в устата на апарата документ, който знае защо, не тръгнал веднага. С такова темпо бяха ги душили час подир час — и изведнъж им омекнали ръцете и всичко замряло. Искало се само от пет съседни стаи да се съберат секретарите на СП и да приемат постановление — но явно не били получили върховното телефонно съгласуване и машината засякла и всички се вцепенили в кабинетите си — и Твардовски в своя, на Пушкиновия площад, очаквайки присъдата си. И така се занизали дни, и втора седмица — Твардовски пристигал, трезвен, тревожен, очаквал телефонно обаждане, идване, сваляне, — нито се обаждали, нито идвали... Найсетне той се обадил, за да ускори удара, но като ѝ се изпречи нещо на нечистата сила, никаква я няма! — криел се Воронков, не вдигал телефонната слушалка, тази техника съветските бюрократи са я отработили до съвършенство: по-лесно е да долетиш до тях с крила и да пробиеш покрива с главата си, отколкото да научиш от секретарите: съществува ли той изобщо на тоя свят, кога ще дойде, кога можеш да му се обадиш! И една вечер, когато Твардовски вече си бил тръгнал, а секретарката му още била там (и сто на сто моментът е бил много точно пресметнат!), Воронков се обадил лично, в игриво-драматичен тон: „Тръгнал ли си е вече? Ах, колко съжалявам... Той сигурно ми се

сърди. Всичко съм изпратил в Централния комитет. А аз сам — какво мога? Без Централния комитет гък не мога да кажа.“ И достатъчно точно го разбрали в редакцията: Воронков се клати, може и да изхвърчи, не е свършил работата както трябва.

Решението увиснало, решението можело и да не се състои. Макар че такова тягостно изчакване под секирата не е най-доброто време за размисли, но всички взели да се питат: ако Твардовски не го свалят, може би списанието още съществува? щом има Твардовски — има и списание? можем ли да останем и да се борим? Но тъй като за свалянето на Лакшин, Кондратович и Виноградов вече било напечатано във вестника, това според съветските представи е невъзвратно, невъзстановимо, защото и най-закъсалото жълто-кафяво съветско вестниче не може да греши. Бившите заместници на Твардовски вече ходели на новите си длъжности, но всеки ден се отбивали и тук — и в това ново положение се изяснило, че любимците на А. Т., неговите заместници, не искат Твардовски изведнъж да остане без тях: не можели да си представят „Новый мир“ без себе си.

Гине се по различен начин. „Новый мир“ според мен загина без красота, с превит гръб. Никакво дори помръдване към публична борба, когато тя вече е изпробвана от други и дава резултат! Да не споменавам, че нито веднъж не посмяха, още приживе на списанието, да пуснат в самиздат спряна от цензурата статия или абзаци, както направи с „Майстора“ Е. С. Булгакова. Ще рекат: бихме погубили списанието. Ама все едно го погубиха, натам вървяха вече работите, вече гърлата им хрипяха, но все пак да не са на колене! През тия февруарски дни нито едно отворено писмо до самиздат (а защото — риск за партийните членски карти и следващите служби на изгонените членове?), плахост дори в ходатайствата по команда, две унизителни писма на Твардовски до „Литгазета“. Нещо по-лошо: Твардовски и Лакшин, без да се гнусят, посетили нищожния писателски конгрес на РСФСР, който се проведе скоро след това. Твардовски отишъл и седнал в президиума и се усмихвал на общите снимки, с ментарджиите, сякаш специално показвайки на цял свят, че изобщо не е преследван и засегнат. (Ами като си отишъл — вземи думата!) А Лакшин по такъв начин външно демонстрирал верноподаничеството си, а в кулоарите ловял ново-мировските автори и ги увещавал да изтеглят ръкописите си. Тъкмо тази насока на усилията на старата редакция беше

неблагородна. И изобщо не бива да изнудваш жертви от другите, можеш само да призоваваш към тях, но едва след като лично покажеш как се прави това. Отиващите си членове на редколегията не се съпротивляваха, не се бориха, покорно вдигнаха бялото знаме — освен Твардовски — и не пожъртваха нищо, отиваха на осигурени служебни места, но от всички останали след себе си ожесточено изискваха жертви: след нас — опожарена земя! Ние паднахме — да не оцелее и никой от вас! За да се потресе по-скоро и по-нагледно светът от духването на нашия светилник: всички автори трябва непременно и незабавно да напуснат „Новый мир“, изтегляйки ръкописите си, който постъпи иначе, е предател! (А къде да се печатат те?) Целият апарат — редакторите, секретарките, ако се опитат да правят след нас нещо хубаво, са предатели! Особено пък още неизключените членове на колегията — трябва незабавно да подадат оставка, да се махнат на всяка цена! (С излизане от СП ли? С гражданска смърт ли? Подчинявайки се на тази линия, 60-годишният тежко-болен Дорош подал заявление, не го освобождавали — значи е предател!).

Но след като цялата новомировска биография се състоеше от постоянни компромиси с цензурата и с партийната линия — тогава защо да се забранява на авторите и на апарата да подхванат и продължат тая линия на компромиси, докато може? Сякаш окаляният „Новый мир“ става по-отвратителен от всички други отдавна окаляни списания. Като не можахте да предотвратите разгрома, като не можахте да овардите кораба цял, поне оставете всеки да се цамбурна сред отломките както знае. Не! в това те бяха непримирими.

Защото, както се случва, виждаха дългогодишната си жизнена линия съвсем другояче — далеч не като вечна превитост пред компромисите (тя и не може да бъде друга за едно списание под такъв режим!). Виждаха я съвсем другояче, високо и стройно — и това пролича, когато посмяха все пак да се свържат със самиздат, посмяха: написаха два анонимни — и изключително партийни! — панегирика за покойното списание. (И защо трябваше да действат толкова плахо: съвсем не е опасно, защо анонимно? Вероятно защото авторите са били длъжни да не разкрият близостта си до старата редакция — а и бездруго проличаваше осведомеността им: кое е останало в портфейла на старата и как преминават дните на новата. Не е трудно да се познаят, да се съзрат и лицата им.)

Смърдеше начинът, по който бяха се подписали: Литератор, Читател, — по най-долния образец на съветските вестници. Читателят започва с подробен, дотеглив епиграф (пак лесно се познава стилът), а и от кого е епиграфът? — от Маркс! — това се пише през 70-а година, пише се за самиздат! А по-нататък и Ленин се цитира — о, мислене на напласен от цензурата човек, как издаваш похватите си!... През същия февруари, когато разгониха „Новый мир“, гнъсният съд над Григоренко тикна първия честен съветски генерал в лудница; дузината „Хроники“ на избледнелите си от четене пелюрени страници вече беше назовала стотиците герои, дали за свободата на мисълта — свободата на тялото си, заплатили със загубване на работата си, със затвор, интерниране, лудница, — анонимите обявяват разгромяването на „Новый мир“ за „най-важното събитие във вътрешния живот“, което „ще има значителни политически последици“ (за да има последици, трябва самите вие да действате по-смело); надутото хвалят себе си: „нашите най-честни уста“ (по-честни, отколкото на онези, които са в затвора ли?), „непобедимостта на ново-пировската Правда“ (и в спомените на маршал Конев? на коминтерновците?), „най-важният елемент в нормализирането на съветското общество“, „глас на народната съвест“ (одобрил окупацията). „То единствено устоя в подкрепата на пречистващото движение след XX конгрес“ (в какъв смисъл пречистващо! че стовари всички грехове на режима върху Сталин ли?). Тази линия на вяност към XX конгрес на КПСС искрено се схваща от авторите като „дух на фундаменталните проблеми... в които е цялата ни историческа съдба“. Стига да се надвие „положителният фанатизъм“ на „сталинистите екстремисти“, е, разбира се, и на „отрицателният фанатизъм... безпроблемното нихилистично критиканство и озлобеността“ — ами че това може на „Правда“ да се изпрати, защо анонимно бе, братлета? Това верноподаничество особено смърди, защото е анонимно и в самиздат! На страниците на „Новый мир“ биха могли да го оправдават барем с цензурата... И тъй, коя е главната беда от разгонването на „Новый мир“? — „сега на нашите врагове ще им бъде значително по-лесно да се борят срещу идейното влияние на комунистическото движение в цял свят“. Но най-важен от всичко, разбира се, е „социализмът“! — само той е „способен да бъде прогресивна историческа алтернатива на света на капитала“ (направо от минали през цензурата страници),

„неумъртвената в народа способност към борба за същински социализъм“ (друг път! потърсете къде е останала тя, само не и в нашата страна). А кой е виновен за несполуките на социализма? Че кой може да е! — както винаги Русия: „извращенията на социализма се коренят в многовековното наследство от руския феодализъм“ — нима ще допуснем, другари, че социализмът е порочен сам по себе си, че изобщо не е осъществим в доброта?!

По-плитка епитафия за „Новый мир“ не можеше да се произнесе и по този начин да се изрази плиткостта на собственото ти разбиране за това наистина голямо дело.

Впрочем самиздат не е глупак, ориентира се: тези панегирици не бяха приети от него, не се разпространиха, изчезнаха; и до мен стигнаха само благодарение на редакционните кръгове. И ме огорчиха не по-малко от статията на Дементиев.

От останалите членове не скрих, че осъждам цялата им линия в кризата и краха на „Новый мир“. Точно така било предадено на Твардовски (сигурен съм, че от Лакшин), само че без горните мотивировки.

И отново, за кой ли път, лодчицата на приятелството ни с Трифонич потъна в тъмните дълбини. Затиснати от един и същи ботуш, млъкнахме — разделени.

Самотата ми Впрочем не беше самота, а дейна работа над „Август“. И не станах слаб извън Съюза на писателите, и не отслабнах без списанието, напротив, само по-независим и по-силен — вече пред никого не се отчитам, никакви странични съображения не ми връзват ръцете. Der Starke ist am machtigsten allein — без слаби съюзници по-свободни са ръцете на самотния.

А самотата на Трифонич беше пълна с болката от пълното, както го е усещал, предателство: години наред той се беше жертвал заради всички, а за него сега никой не искаше да се жертва: не напускаха „Новый мир“ сътрудниците и много малко от авторите се оттеглиха. Цялото това губивреме с редакцията „в сянка“, с непрекъснатите обсъждания какво се прави в реалната, сигурно още повече го е съсипвало и е засилило започналия от потиснатостта му скрит развой на болестта.

Не щеш ли, защитата на заловения Ж. Медведев отново ни сроди. Аз както обикновено писах до самиздат, а Трифонич заминал за

болницата в Калуга (покрай портата на моето Рождество, останало си завинаги неоткрито и невидяно от него), шашвайки там с появата си всички лекари палачи.

Наближаваше 60-годишният юбилей на А. Т., отваряйки възможност отново да разменим по някоя дума. Телеграфирах му:

„Скъпи наш Трифониц! Пожелавам просторни дни, прекрасни находки, щастливо творчество през зрелите години! В постоянните спорове и разногласия неизменно нежно любящ ви, благодарен ви Солженицин.“

Казват, че много се зарадвал на телеграмата ми, уединил се с нея в кабинета. Можеше и да не ми отговаря, на юбилярите това им е трудно, но той ми отговори:

„Благодаря ви, скъпи Александър Исаевич, за добрите думи по случай моята 60-годишнина. Макар че не споделям с вашите възгледи, неизменно ви ценя и обичам като художник. Ваш Твардовски.“

И — в съответствие с темповете на нашите отношения — след още няколко месеца щяхме да се видим с него. Написах му нисмо, молейки за разрешение да му покажа през октомври моя завършен роман. Знаех, че това ще му достави удоволствие.

Но не получих отговор. А научих, че имал рак (и го крият от него). Ракът е орисията на всички отдаващи се на парливо злъчно оскърбено потиснато настроение. В теснотия се живее, оскърбленията убиват. Така загинаха вече мнозина у нас: след обществен разгром — току-виж, умрял. Сред онкологите е разпространено такова гледище: раковите клетки цял живот кротуват във всеки от нас, а започват да растат, щом се разклати... да речем, духът. Само изключителното здраве на Твардовски независимо от всички грешки на кремълските конски доктори му дава още много месеци живот, макар и на легло.

Има много начини да се убие един поет. Твардовски го убиха с това, че му отнеха „Новый мир“.

Февруари 1971

Жуковка

ТРЕТО ДОПЪЛНЕНИЕ
ДЕКЕМВРИ 1973

НОБЕЛИАНАТА

„Нобелиана“ не съм го аз измислил, това е краткият телеграфен адрес на Нобеловия фонд (Nobelianum), а освен туй така е прието да се обозначават разните проточени тържества или пищни оркестрови разработки. С мен тържество — не тържество, мъка — не мъка, но сред пълна бъркотия разработката се проточи цели две години.

В нескованите страни какво представлява присъждането на Нобелова награда на писател? Национално тържество. А за самия писател? Покорен връх, най-висока точка в живота. Камю казвал, че не е достоен. Стайнбек — че е готов да заръмжи като лъв от радост. (Вярно, Хемингуей не пожелал да си губи времето с такива глупости, отговорил, че му е по-интересно да пише поредната си книга — и това също е вярно, макар и да съдържа известно кокетство.)

А какво е Нобеловата награда за писател от комунистическа страна? През куп за грош, на погрешен адрес, или неосъществимо, или катраносване. Защото в нашата страна не друг, а именно самата власт, от кръвожадно-младежките си години, е натикала цялата литература в политическия жлеб — издълбан, нерендосан, както на Беломорканал ги майсторели от влажни дънери. Самата власт е внушила на писателите, че литературата представлява част от политиката, самата власт (като се почне от Троцки и Бухарин) изкрещявала всички литературни оценки с прегракнало политическо гърло — и затворила всякаква възможност за други преценки. И затова всяко присъждане на Нобелова награда на наш роден писател се възприема преди всичко като събитие политическо.

Кои са същинските писатели у нас през 20-те, 30-те, 40-те — това през дяволската виелица от Стокхолм било невъзможно да се определи. И първият руснак, получил тази премия, бил емигрантът Бунин, който безцензурно и неподнасилствено печатал в чужбина произведенията си точно във вида, в който ги бил написал. То се знае, нищо друго освен ругатни такава награда, институтът на тези награди в СССР не можел да предизвика. Завинаги било решено, че тези награди са нищожни и не заслужават дори вестникарски петит. А на

цяла страница се печатаха сталинските. И всички, кажи-речи, бяхме забравили да мислим за Нобеловите награди. И неочаквано след 25 години Шведската академия зърнала Пастернак и се претрашила да я даде на него. Знаем колко разгневи това комунистическата партия (Хрушчов), комсомола (Семичастни) и целия съветски народ. И сеизмичните вълни на този гняв така разлюляха основите на Шведската академия, че в очите на прогресивното човечество тя беше длъжна да се реабилитира, и то колкото може по-скоро. И след като изчакаха приличните 7 години, я дадох на трети наш сънародник — хем на кого? За книга, чието авторство той никога не е могъл да потвърди, за книга, отпечатана преди цели трийсет и три години и оценена по достойнство още преди Буниновата награда. Затова пък името на Шолохов беше угодно на съветския режим — и побързаха да му се подмажат. И тази припряност, и това забавяне, и цялата форма на замазването, и нашето казионно удоволствие — удариха и на третата награда остро-политически печат.

Макар че в политика непрекъснато се обвиняваше Шведската академия, но тъкмо нашите лаещи гласове правеха невъзможна всяка друга оценка. Така стана и с четвъртата награда и ако Русия не дойде на себе си, с петата ще стане същото.

А тъй като и учените ни не получаваха кой знае колко често тия презморски награди, у нас почти не споменаваха за тях, преди пастернаковската буря малцина знаеха за тяхното съществуване. Аз научих, не си спомням от кого, в лагерите. И веднага определих, в духа на нашата страна, напълно политически: това е, което ще ми трябва за моя бъдещ Пробив.

Пробив — голям, а аз засега и малък не съм в състояние да направя.. Естествено, не ми се пишат само посмъртни книги, да мога да се напечатам приживе, та тогава и да умра спокойно! Но от лагера това ми се привиждаше като неосъществимо: къде е възможно такова нещо приживе? Само в чужбина. Но и след лагера, вечно интерниран: нито сам ще се озовеш там, нито ще изпратиш там книгите си.

Впрочем, докато бях интерниран, можах да докарам цялата си лагерна работа до пълнеж на една подвързия (пиесите на Б. Шоу, на английски). То ако някой се наеме да замине за Москва, като срещне там на улицата чуждестранен турист — да му го напъха в ръцете, а той, естествено, ще го вземе, лесно ще го изнесе, ще разпори

подвързията, след това в някое издателство, там на драго сърце ще напечатат неизвестния Степан Хлинов (псевдонимът ми) — и... Светът, разбира се, няма да остане равнодушен! Светът ще се ужаси, светът ще се разгневи, нашите ще се уплашат — и ще разпуснат Архипелага.

Но и нямаше кого да помоля, който да я отнесе в Москва, бях сам-самичък през ония години, и московчани не идваха в нашия Кок Терек да погостуват. А когато през 1956-а лично заминах за Москва и взех да се заглеждам на кого от западните туристи да прехвърля книгата, видях: с всеки турист върви преводач от Държавна сигурност. Но най-изумяващото за стария концлагерист беше: тия туристи са толкова сити, лъскави, развлечени от веселото си съветско пътуване — защо ще си търсят белята?

И заминах за Торфопродукт, после за Рязан, да работя по-нататък. По-нататък — още повече ще бъде написано, ощо по-силно ще мога да ги раздрусам. Но и по-страшно е: още по-големият обем увисва в опасност да се затрие, без да со покаже никога и на никого. Един провал — и всичко пропада. Десет години, двайсет години да седиш на тази тайна — ще изтече, ще се разкрие и отиват на вятъра целият ти живот и всички поверени ти чужди тайни, животът на други хора — също.

И през 1958-а като рязански учител чак завидях на Пас-тернак: ето с кого се е удал замисленият от мен жребий! Той ще изпълни това! — сега като замине, па като каже реч, па като напечата всичко свое останало, тайно, което е било невъзможно да рискува, докато живее тук! Ясно е, че посещението му няма да трае три дена. Ясно е, че няма да го пуснат да се върне, ама междувременно той целия свят ще промени, и нас ще промени, — и ще се върне, но като триумфатор!

След лагерните ми „университети“ аз, искрено, бях неспособен да очаквам, че Пастернак ще избере друг начин на действие, че ще има друга цел. Аз го мерех с моите цели, с моите мерки — и се гърчех от срам за него като за себе си: да се уплаши от някакви вестникарски ругатни, как е можал да отслабне пред заплахата да го екстернират и унижено да моли правителството, и да мънка за своите „грешки и заблуди“, за „собствената си вина“, вложена в романа, да се отрича от собствените си мисли, от своя дух — само и само да не го екстернират. И „славното настояще“, и „гордостта за времето, в което живея“ и,

разбира се, „светлата вяра в общото ни бъдеще“ — хем не е някой професор, на когото му дърпат ушите в провинциален университет, а световноизвестен наш Нобелов лауреат! Не, ние сме безнадеждни!... Не, щом си призован на бой, хем в такива превъзходни обстоятелства, — тръгвай и служи на Русия. Жестоко-упречно го осъждах и не му намирах оправдания. Превеса на привързаностите над дълга аз и от младини не мога да простя и разбера, та какво остава за един озверял концлагерист (Никой не би могъл да ми набие в главата, че Пастернак вече се е и напечатал, и изказал, и че стокхолмската му реч би могла да се окаже не по-страховита от вестникарските му оправдания.)

Толкова по-ясно разбихах, замислях, изскубвах от бъдещето: на мен ми трябва тая награда! Като стъпало в позицията, в битката! И колкото по-рано я получа, по-твърд ще стана, толкова по-силно ще ударя. А тогаз във всяко отношение ще постъпя обратно на Пастернак: твърдо ще приема, твърдо ще замина, ще произнеса извънредно твърда реч. Значи ще ми затворят пътя за връщане. За сметка на това: всичко ще напечатам! Всичко ще изрека! Целия заряд, трупан от лубянските карцери през степлаговските зимни разводи — за всички удушени, разстреляни, уморени от глад и замръзнали! Веднъж да се добера до Нобеловата трибуна — и да трясна. За всичко това съдбата на изгнаника не е прекалено скъпа цена. (Направо физически виждах и завръщането си след малък брой години.)

Но „Иван Денисович“, разграбен по цял свят като хрущовска политическа сензация, не повече (в Москва преправен на английски от измежарина халтураджия Р. Паркър), — не ме приближи кой знае колко до Нобеловата. Просто си го бях втълпил, смесвайки замисъла с предчувствието, не знам защо вярвах и я чаках като неизбежност. Макар че Пастернак със самоотричането си, а след това и със скорошната си смърт преграждаше пътя на следващия лауреат да дойде от Русия: как можем да даваме наградата на руснаци, щом тя ги убива?...

А годините вървяха, книгите все се пишеха, а да ги напечатам — не бива, ще ми отрежат главата, и все по-трудно става да ги държа в тайна, и все по-обидно ми е да ги дипля без полза, — и какъв е тогава изходът за нелегалния писател?...

През всичките години в едно не се променях, останах си такъв, какъвто се бях изковал в лагера, както бях мислил заедно с лагерните

си другари: най-силната позиция е да се бие по нашето мъртвило с лагерното знание, но — оттам. Тогава всичките ми оръжия са в моите ръце, нито една дума повече не се премълчава, не се изопачава, не се снишава. И това го бях усвоил толкова трайно, че когато през 68-а Аля (Наталия Светлова), смаяна, разпалено взе да ме убеждава, че е тъкмо наопаки: оттам всичките ми думи ще отскачат от желязната кора, обгърнала нашата страна, а докато съм вътре — приемащата пореста маса ги попива, допълвайки, доизграждайки недоизреченото и намекнатото, — аз се смаях на свой ред. Реших: така разсъждава, защото не е лежала в лагер.

А не ми беше случайна събеседничка и не еднократна. Към 1969-а реших да ѝ предам цялото си наследство, всичко написано — и окончателните редакции, и междинните, черновите, бележките, съкратеното, помощните материали — всичко, което ми беше жал да изгоря, а да го пазя, пренасям, помня, да конспирирам, вече нямах глава, сили, време, обеми. Тъкмо бях прехвърлил петдесетте и това съвпадна с една черта в работата ми: вече не пишех за лагерите, бях довършил и всичко останало, предстоеше ми съвсем нова огромна работа — роман за 1917-а (както си мислех отначало — за десетина години). В този момент навременно беше да се разпоредя с цялото си минало, да напиша завещание и да осигуря всичко това да се запази и осъществи вече и без мен, независимо от мен от наследнически, твърди и верни ръце и от сродно мислеща глава. Почувствах се щастлив, почувствах се облекчен, когато намерих всичко това заедно, и през цялата 1969-а се занимавахме с предаването на архива. Пак тогава, заедно, намерихме начин да дадем пълномощно на адвоката Хееб да защитава интересите ми на Запад и да създадем опорен пункт в чужбина като наш филиал и продължение, в случай че и двамата загинем тук. И — сигурен „канал“ натам за двустранна връзка. Безшумно, невидимо литературното ми дело се превръщаше във фортификация.

Едновременно с цялата тази работа въпросът къде ще съм и какво ще стане с мен след година, след две имаше съвсем не теоретично значение, от това на всяка крачка зависеше как ще решавам. На всичко отгоре имах и други живи планове: още от 1965-а беше ми хрумнало да създам списание — я бъдещо, в свободна Русия, я самиздатско, и още сега. (Подзаглавието му беше: „Списание за

литература и обществени потребности“, с раздели — проза, критика на литературата и изкуството; най-нова история на Русия от XX век; човечество и съвременност; бъдещата уредба на Русия; книжен преглед.) През лятото на 69-а седяхме с Аля край Червен ручей на брега на Пинега и разработвахме такава сложна система за издаване на списанието, при която то ще се издава самиздатски тук (отдел разпространение — и по-дълбоко от него — действащата редакция — и още по-дълбоко — редакцията „в сянка“, готова да поеме работите, когато се провали действащата, и да си създадем втора „в сянка“), а аз ще съм може би тук, а може би и там, но я в този случай ще разписвам за печат списанието (ще участвам в него оттам). И при всички тези разработки нито веднъж не постигнахме единодушие по основния въпрос: Аля смяташе, че човек трябва да живее и да умре в родината си при всякакъв обрат на събитията, а аз, по лагернически: нека умират баламите, а ла искам да се напечатам приживе. Да живея в Русия и всичко да напечатам — тогава още ми изглеждаше прекалено рисковано, невъзможно.)

Сякаш за подигравка тъкмо през тия дни забягна на Запад Анатолий Кузнецов, край Пинега чухме за това по транзистора. Началствата се стреснаха, а той ликуваше, сигурно си е мислел, че сега ще преобърне цялата история. Това е грешката на бегълците, изместването на мащабите. А най-важното беше, че тук у нас, в СССР, почти поголовно не го одобри образованият кръг, и не само заради податливостта му пред хората на ГБ, заради играта на доноси, а и заради самото му бягство: лек жребий! На човек неизвестен, изтормозен, може да му се прости, но на писател? Какъв наш писател си тогава? Нерационални хора сме ние: десетилетия наред бродим и газим оборския тор, мрънкаме, че ни е зле. И не правим усилия да се измъкнем. А ако някой издрапа и хукне надалеч, викаме: „Изменник! Не е наш!“ (Това се обърна впрочем скоро и рязко: щом поразхлабиха клапата на емиграцията, натам се устремиха и доста писатели и образованият кръг не започна да осъжда това.) А как ли е мислело правителството? Сигурен бях: също като мен. Докато съм тук, в кафеза, — аз съм им полустрашен, винаги могат да ми видят сметката. А оттам съм им ужасен, ще сколасам (преди да са ми забили нож между ребрата, преди да са ме отровили, застреляли или изхвърлили от влак), ще сколасам да извадя на показ всичко, което са крили

половин век! — и след такова цапардосване няма да има живот за тях или ще остава само да се дотърят до гроба (така ми се струваше).

По Сталиново време точно така го разбираха: всички несъгласни да се вържат по-здраво. Но май през последните години някакви нови повеи бяха проникнали дори в техните тъпи глави: вкараха Синявски-Даниел в затвора — неочакван за тях международен скандал; изпратиха Тарсис в чужбина — веднага всичко утихна, никакви неприятности. (Че аз не съм съвсем Тарсис, това не могат да го проумеят.) И ето че Дьомичев в откровени разговори, каквито водеше ту с един, ту с друг писател, започнал да се изтърва:

— Като изпратим Солженицин в чужбина, при неговите господари, като види капиталистическия рай — сам ще допълзи при нас по корем.

Преразказвах ми, аз не придавах значение: обикновен агитпропски похват. Ненадейно, десет дена след плесницата, която зашлевих на секретариата на СП, вечерта на 25 ноември 1969 година, включвам „Гласа на Америка“ и чувам: „Писателят Солженицин се екстернира от Съветския съюз.“ (Предали са неправилно утрешното съобщение на „Литгазета“.)

Това беше на вилата на Ростропович, първите месеци там, тъкмо се бях настанил. Станах. Леко ми настръхна косата. Може би след някой и друг час ще дойдат да ме приберат. За ръкописите, за вариантите, за книгите — много неща трябваше да преценя едновременно, прекалено много! Ако ще цял живот да се готвиш, винаги те сварва не навреме. Излязох да се поразходя по горските алейки. Беше не като за сезона топла ветровита, влажна, тъмна вечер. Аз се разхождах, поемах въздуха с гърди. И не намирах в себе си нито борба, нито съмнение: всичко вървеше според предназначаното.

Между любимите ми образи е Пушкиновият царски син Гвидон. За да са сигурни, че ще погубят бебето, тикнали го и го засмолили в бъчва заедно с майка му и хвърлили бъчвата в морето. Но бъчвата не потънала, а аршинното бебе растяло с часове, понапънало се, протегнало се,

*дъното изби и вън
майка си изведе! —*

вярно, на чуждоземен бряг. Но, нека отбележим, и самото то излязло и пуснало майка си.

Не до точността на чуждия бряг трябва да съвпадне образът и непомерно голяма е честта да пусна на свобода Майката, но как пращят под ходилата и над темето ми дъната, как отскачат от бъчвата дървените клинчета — това го усещам от няколко години насам и само точния момент не долових — кога именно съм издънил бъчвата, направил ли съм го вече? Дали не тъкмо в момента, когато изключването ми

от СП се превърна в гръмко поражение на нашите и моите гонители? Когато стената от трийсет и един западни писатели, декларирайки единството на световната литература, обяви в писмото си до „Таймс“, че не ще допусне да ме тормозят? Или това тепърва ще стане? И сега, докато пиша, не ми ли предстои?

Нещичко от това прашене стигаше до ушите на онова решилице, което посмя да прегази Чехословакия, а мен — не, нещичко от онази бодлива натрошена дървесина отхвърчаше към тях, защото не ме изгонваха в чужбина, не (един час по-късно ми донесоха открадната от редакцията утрешна „Литгазета“), а само ме канеха да замина, само ми разрешаваха.

А това е друга работа. На екибастузкия незнаен концлагерист ако бяха предложили — една минута нямаше да се колебая. Но на мен — какъвто съм сега — да ми предлагат? В отговор им пуснах по Москва устен самиздат:

— Разрешават ми да напусна родния си дом, големи благодетели се пишат. Аз пък им разрешавам да се изселят в Китай.

Те ми правят намек в още един вестник. В още един. На Запад отзвукът е значителен. И норвежците — твърди духом хора, единствените в Европа, които дори за минута не прощаваха и не забравяха за Чехословакия, — ми предложиха дори подслон в страната си — почетната резиденция на Норвегия, присъждана на писател или художник. „Нека Солженицин сложи писалището си в Норвегия!“ Няколко дена бях под това впечатление. Втората ми родина сама се обади, сама разпери ръце. Север. Зимата е като в Русия. Селска покъщнина, дървени съдини като в Русия.

Пауза. Началствата се спотаиха. И аз си траех.

Трудно се разделя човек с парливия концлагеристки замисъл, ненапечатаните книги крещят, че искат да живеят. Но със скръбен контур се надигаше и друга една особена превита лагерна мисъл: нима сме такива жаби и зайци, че трябва да бягаме от всички? Защо толкова лесно трябва да даваме земята си на тях? Ами като се почне от 17-а година, всички даваме, всички дават — така май е по-лесно. Колцина вече са се поддали на тази грешка — надценили са техните сили, подценили са своите. А имало е хора — Ахматова, Палчински, които не заминали, които отказали през 1923-та да подпишат заявление за лесно излизане в чужбина?

Нима сме толкова слаби, че не можем да се поборим тук!

А на властите тази мисъл май вече им узрявала в главите: да се отърват от неудобните чрез екстерниране в чужбина — мисъл на Дзержински и Ленин, план за „трета“ емиграция, което тогава не можехме дори да си представим, в края на 69-а и началото на 70-а. На разни закрити семинари съвсем открито обявявали: „Солженицин да се маха в чужбина!“ Първоосведоменият Луи щъкал по посолските приеми, предлагал на западните дейци: „Няма ли да поканите Солженицин да изнесе някоя и друга лекция у вас?“ — „Нима ще го пуснат?“ — учудвали се те. — „Ще го пуснат!“

Но публично не казваха нищо повече. Есенната ми криза май отмина, проточи се. От вилата на Ростропович, където живеях без каквито и да било права, адресно нерегистриран, на всичко отгоре в правителствена зона, откъдето всекиго могат да изселят само с кутре, не ме изселваха, не ме проверяваха, не идваха. И постепенно в мен се изгради външно и вътрешно равновесие, пишех като луд моя „Август“ и през тая година, 70-а, щях да си кротувам, нямаше да ми се чуе гласът. Ако не беше нещастният случай с Жорес Медведев в началото на лятото. Тъкмо през тия месеци със завършването на първата редакция и започването на втората се определяше успехът или неуспехът на цялата форма на моя „Р-17“, а толкова ми трябваше успех! Толкова ми трябваше систематичен обемен разказ именно за революцията: защото скоро така ще я заплетат и свои, и чужди, че не можеш разбра къде е истината. И благоразумни доводи за жребия на писателя ми изреждаха моите разубеждаващи ме приятели.

Но това с разум не се претегля: като ти запари под краката, като разбереш, че си стъпил на тиган, а не на земята, как да не

заподскачаш? Срамота е да си исторически романист, когато душат хора пред очите ти. Редно ли беше авторът на „Архипелага“ да мълчи дипломатично за днешното му продължение. Затварянето на Ж. Медведев в лудница беше за интелигенцията ни дори по-опасно и по-принципно от чешките събития: това беше примка на самото ни гърло. И реших — да пиша. Първите редакции започвах доста страховито:

ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ

(тоест към всички тях, палачите. Отначало особено се паля, после ставам по-умерен). През лагерното време добре бях опознал и разбрал враговете на човечеството: те уважават юмрука, нищо друго, колкото по-силно ги халосам с юмрук — толкова по-спокоен ще бъдеш. (Западните хора изобщо не могат да разберат това, все с отстъпки се надяват да ги смекчат.) Щом отворех очи сутрин — влечеше ме не към романа, а да препиша още веднъж Предупреждението, това беше по-силно от мен, не ми даваше мира. Откъм петата редакция стана по-меко:

ЕТО КАК ЖИВЕЕМ [14]

През ноември 1969-а ме упрекваха, че с бързото изстрелване на отговора до СП съм попречил на братята писатели и на обществеността да се застъпят за мен, че съм ги стреснал с резкостта си. Сега, за да не натопя с резкостта си Медведев, аз се овладях, изчаквах, дадох на академиците да се изкажат и чак на Свети Дух, в средата на юни, пуснах моето писмо. По делото на Жорес то може и да се е оказало излишно — властите и бездруго си бяха глътнали езика. Но за сметка на това за лудниците се изказах много остро, тоя-оня все пак съм стреснал, ако не на Лунц, на някой друг може да му се свие сърцето оттук нататък.

Това писмо не можаха да ми го простят. И доколкото има достоверни сведения, през същите тия юлски дни решили да ме изгонят в чужбина. Челните соцреалисти (май че дванайсет на брой като апостолите) подготвили молба към правителството да изгони мерзавеца Солженицин извън пределите на свещената родина. Нова идея тук нямаше, но все пак бе даден официален ход на делото. Марков и Воронков, чевръст впряг, я изпратили на „Литгазета“,

съпроводена, както казват, с вече готово постановление на Президиума на Върховния съвет за лишаването ми от съветско гражданство.

Но и този път машината не се задейства, някъде заяло някое колелце. Според мен прекалено явна и близка беше връзката с Жоресовата история, неудобно беше да ме изгонват за това, отложиха го с два-три месеца, все щях да допусна още някакво провинение...

А през това време Мориак, лека му пръст, подел кампания да ми издейства Нобеловата награда. И пак се развали цялата игра на нашите: ако ме екстернират сега — ще излезе, че е в отговор на Мориак, пак е глупаво. А ако ми дадат наградата — заради наградата ще ме изгонят, отново глупаво. И затаили замисъл: първо да удушат наградата и чак след това да ме екстернират.

(А аз през тая есен тъкмо довърших, довършвах „Август“.)

Майстори сме в душенето на награди. Събрана била важна писателска комисия (начело с Константин Симонов, многоликия Симонов — хем преследван благороден либерал, хем и пръв приятел с големците). Комисията трябвало да замине за Стокхолм и социалистически да нахока шведската общественост, че не бива да служи на тъмните сили на световната реакция (срещу такива аргументи никой на Запад не устоява). Но за да не се харчат излишни командировъчни, насрочили заминаването на комисията за средата на октомври, тъкмо навреме. А Шведската академия взе, че обяви две седмици преди обикновено, вместо на четвъртия четвъртък — на втория! Ах, какъв вой надигнаха нашите, как си захапаха лактите!...

За мен 1970-а беше последната година, когато Нобеловата награда още ми трябваше, още можеше да ми помогне. След това — щях да започна битката без нея. Беше дошло време да взривя на Запад „Архипелага“. Вече бях започнал да подготвям издалеч публична декларация по този повод (запазил се е първият вариант): „...Защо вкарването на тукашни хора в психиатрични болници не възмущава Запада така, както медицинските експерименти на нацистите?... Извършваме предателство спрямо покойниците и се опозоряваме с мълчанието си. Но ще дойде време за съд и търсене на сметка — и нека тази книга бъде свидетел.“

И не щеш ли, наградата ми се стовари като весел сняг на главата! Дойде като в случая с Хемингуей: отвлече ме от романа, точно две

седмици не ми достигнаха да довърша „Август“!... Едвам го дописах след това.

Дойде! И хубавото е, че дойде фактически рано: получих я, кажи-речи, без да съм показал на света написаното от мен, само „Иван Денисович“, „Болницата“ и непълния „Кръг“, всичко останало го бях скътал. А сега от тази височина можех да търкулвам като топки книга след книга, утежнени от гравитацията: трите тома на „Архипелага“, „Кръг“-96, „Пленници“, „Знаят истината танковете“, лагерната поема...

Дойде наградата — и заличи всички грешки от 62-ра година, грешките на мудността, на спотайването. Сега все едно че изобщо ги нямаше.

Дойде — промуши се с телефонен звън във вилата на Ростропович. Никога не бяха ме търсили там — ненадейно няколко обаждания за няколко минути. Една недоразвита, дори възглушава жена живееше по онова време в главната постройка на вилата, тичаше да ме вика всеки път, наричайки ме „съседе“, теглеше ме за ръка и ми дърпаше слушалката:

— Абе вие с кореспондент ли разговаряте? Дайте да му разкажа — не ми дават жилище!

Тя си мислеше — с кореспондент на „Правда“, други не можеше да си представи.

Обаждаше се норвежецът Пер Егил Хеге, който отлично говореше на руски, рядкост сред западните кореспонденти в Москва. Беше се сдобил отнякъде с номера и ми задаваше въпроси: приемам ли наградата? ще замина ли за Стокхолм?

Замислих се, после отидох да взема молив и хартия, той е можел да си представи, че съм объркан. А аз си бях наумил: една седмица изобщо да не се обаждам и да видя как ще се разляят нашите, от кой край ще ме подхванат. Но телефонният звън на кореспондента проваляше плана ми. Да си затрая, да се измъкна ще е все едно да се подхлъзна по гибелната пътечка. И според моя стар замисъл: всичко не като Пастернак, всичко наопаки, оставаше ми уверено да заявя: Да! приемам!, да, непременно ще замина, доколкото това ще зависи от мен! (Защото у нас на бърза ръка могат да ти щракнат белезниците.) И освен това да добавя: здравето ми е превъзходно и не ще попречи на

такова пътуване! (Защото всички неуютни у нас боледуват и затова не пътуват.)

В този момент изобщо не се съмнявах, че ще замина.

После, когато изпращах телеграфен отговор на Шведската академия: „Разглеждам Нобеловата награда като дан за руската (естествено, че не за съветската, то се знае) литература и за нашата трудна история.“

Изведнъж започнаха да ме сполетяват изненади. Защото колкото и да са окълцани свързващите нишки със Запада, но — пулсират. И до мен по косвени пътища започнаха да достигат: ту — упрек защо е това за трудната руска история, хората ще си кажат, че са ми дали наградата именно по политически съображения. (А на мен без трудната история — и наградата хич не ми трябва. При лесна история бихме се оправили и без вас!) После по два косвени пътя едно и също: не искам ли да избягна шумотевицата около пристигането ми в Стокхолм? По-конкретно, академията и фондът се опасяват от демонстрации срещу мен на маоистки настроени студенти — та затуй няма ли да се откажа от Грандхотела, където отсядат всички лауреати, а те да ме скрият в тихо жилище?

Ама че работа! Затова ли крачих към наградата от лагерния развод, че в Стокхолм да се крия в тихо жилище, да бягам от изтупаните сополанковци в автомобил с детективи?!

По конспиративната нищо не отговорих — тогава започнаха и по обикновената поща да пристигат: от Нобеловия фонд — телеграма за същото: „ще се постарам да намерим за пребиваването ви по-тихо и скришно място“, от академията писмо: смятат, че „Вие самият бихте искали да прекарате колкото може по-спокойно стокхолмското си посещение“ и че щели да направят всичко възможно „да Ви осигурим охранявано жилище. Позволете ни да добавим, че получателят на наградата изобщо не е длъжен да има каквито и да било контакти с печата, радиото и т. н.“.

„Колкото може по-спокойно“! — ни най-малко не искам! „Да съм нямал контакти с печата, радиото и т. н.“ — тогава за какъв дявол да заминавам?

Секна храбростта на шведите! — стигна им само да се престрашат и да ми дадат наградата. (Благодарността ми е колкото

седеметажна сграда!) А оттам нататък — страх ги е от скандал, страх ги е от политиката.

Да, те точно така трябва да постъпват, това е прилично. Но моят непоправимо-лагерен мозък никак не беше го очаквал. Вървиш, мъкнеш се, препъваш се в колона по петима, с ръце отзад, мислиш си: там са петимни да ни чуят. А те — хич не са петимни. Те дават награда за литература. И, естествено, не искат политика. А за нас това не е „политика“, това е самият живот.

Така вървеше по едната линия. А по другата: няколко дена след обявяването на наградата ми хрумна идея: ето кога ще мога за пръв път, тъй да се каже, като равен да си поприказвам с правителството. В това няма нищо срамно: сдобил съм се със силна позиция — и ще поговоря от нея. Лично аз нищо не отстъпвам, но ще им предложа да отстъпят те, прилично да излязат от положението.

А до кого да го изпратя не се колебаех: до Суслов! Защо той толкова горещо ме поздравяваше тогава, във фоайето на кремълската среща? Хем изобщо го нямаше наблизко, никой от политбюро не го виждаше — значи не е подмазване. Защо тогава? Изразяване на искрени чувства? Законсервиран в политбюро свободолубец? — главният идеолог на партията!... Или си е мислел ще може ли да ме придърпа към партията?... (Между другото, 4 месеца преди това именно Суслов викнал В. Гросман по повод на конфискувания му роман: твърде много политика, а и лагерите са по чужди приказки, той пише така, несолидно е. Втвърдявал се на креслото си, бил сигурен: не по чужди приказки никога няма да има, изстребени са. И, не щеш ли, такава радост за него — „Иван Денисович“!...) Тази загадка години наред не ми излизаше от ума, нито веднъж не ми се разясни. Но и не се кръстосаха повече пътищата ни. А сега, през октомври 70-а година, ми просветна: до него! [15]

Ако тук се помръдне само това, което бях предложил (амнистия на заловените читатели, бързо издаване и свободна продажба на „Болницата“, сваляне на забраната от предишните ми книги, след това и отпечатване на „Август“), това щеше да е промяна не само с мен, а — на цялата литературна обстановка, а по-нататък и не само на литературната. И макар че сърцето ми се стреми към нещо по-голямо, към нещо решаващо, но историята променят само постепенците, ония, при които тъканта на събитията не се разкъсва. Ако може плавно да

променяме ситуацията у нас — с това трябва да се примиря, да го върша. И то би било значително по-важно, отколкото да ходя да обяснявам на Запада.

Но нещата увиснаха. Отговор никога никакъв не получих. И в този случай, както и във всеки друг, поради надменността и загубенящината си те изтърваха всички срокове да оправят нещо.

А шведите междувременно ми изпращаха програмите на церемониите: на коя дата на кой банкет, къде със смокинг, къде с бяла папийонка към фрака. А речта се произнасяла на банкета (когато всички весело пият и ядат — там ли да говоря за нашата трагедия?) и да не е повече от три минути, и е желателно само благодарствени думи.

В сборника Les Prix Nobel съзрях безпомощния вид на куп нивелирани лауреати със смутени усмивки и с огромните папки на дипломите.

За кой ли път рухваше предвиждането ми, оказваше се безполезна твърдостта на намеренията ми. Доживях до невероятно чудо, а как да го използвам — не виждах. Излизаше, че любезността към онези, които бяха ми дали наградата, също се състоеше не в гръмовна реч, а в мълчание, благоприличие и дежурна усмивка, в агнешко-къдрава коса. Вярно, мога да напиша и прочета Нобелова лекция. Но ако и в нея се опасявам да се изразя рязко — защо тогава изобщо да отивам там?

През тези зимни месеци се очакваше първородният ми син, но ето че наградата носеше на двама ни с Аля разлъка и аз заминавах, както предварително се бяхме разбрали с нея. Без надежда дори един-единствен път да зърна родения си син.

Заминавах, за да освободя писателските си гърди и да дишам за следващата си книга. Заминавах — да убедя ли? да разшавам ли? да помръдна ли? — Запада.

А в моята родина? — кой и кога ще прочете всичко това? Кой и кога ще разбере, че за книгите ми така е било най-добре, да замина?

На 50 години се кълнях: „Единствената ми мечта е да се окажа достоен за надеждите на четяща Русия.“ А на 52 — отваря ми се възможност да замина — и забягвам?...

Защо пък наистина да не остана и да не се бия докрай? И да става каквото ще?

На всичко отгоре тая агнешко-къдрава коса и бялата папийонка...

Като наказателна подигравка за това, че не е трябвало прибързано да осъждам предходника си, Пастернак, аз на гребена на решенията се вцепених и заколебах.

А ето какво бях намислил да направя: да запиша Нобеловата лекция на магнетофон, да изпратя там лентата и нека в Стокхолм я слушат. А аз съм тук. Това е силен ход! Най-силният от всички!

Но през тия напрегнати месец и половина (натрупах се и много семейни проблеми) вече не бях в състояние да напиша лекцията.

А в Саратов или Иркутск бъдещият, следващият наш лауреат се гърчи от срам за тоя Солженицин: защо се офлянква? Защо не иде да друсне една реч?

Нашите очакваха заминаването ми, дебнеха го! То щеше да е в съответствие със системата на умишлените жертви: уж щях да прекося цялата дъска, да взема с прескачане няколко пула — но тъкмо поради това щях да загубя! Достоверно се научих по-късно: било е подготвено постановление, че ме лишават от гражданството на СССР. Оставаше само да ме препратят през границата. Има си някакви срокове за подаване на молби и формуляри, след които вече закъсняваш; никой не знае тези срокове, но в Отдела за визи и регистрации (ОВИР), в ГБ и в ЦК мислят, че всичко знаят — и се смаяли: как тъй ги пропускам? През ония седмици притихна, съвсем млъкна и вестникарската кампания срещу мен. Само ту на един, ту на друг инструктаж се изтърваха, не им издържаха нервите, секретарят на московския областен комитет на партията, след него и палетата „международници“, (без мен отдавна не минаваше нито една „международна“ лекция):

— Господин Солженицин досега, кой знае защо, не подава молба за пътуване в чужбина.

А Твардовски, казаха ми, също се притеснявал заради мен в кремълската болница и си блъскал главата: как да получа наградата, без да замина. Лежал с полузагубен говор, с бездейна дясна ръка, но можел да слуша, да чете, следял нобеловската ми история, а когато се връщал говорът му, казвал и дори крещял на сестрите и болногледачките:

— Браво! Браво! Победа!

(По-късно, в емиграцията, Б. Г. Закс ми съобщи: през декември 1970-а той посетил А. Т. в болницата. А. Т. говорел едва-едва, едностранно: „е, какво?“, „какво става?“, но с интерес слушал какво му разказват, бил много весел, оживен, много се смеел (кашляйки страхотно при това). И в отговор на разказа за моята нобеловска история изрекъл на висок глас, ясно: „Тъй им се пада!“ (Заб. от 1986 г.)

А на бюрото ми вече лежеше писмото отказ от пътуването и всяка заран се оправяше къде някоя буквичка, къде някоя запетайка. Избирах най-добрия ден — е, да речем, две седмици преди нобеловската процедура. Независимо от външната твърдокаменност на нашата държава вътре аз не изтървах инициативата: от първата до последната крачка се държах така, сякаш тях изобщо ги нямаше, игнорирах ги: сам реших, заявих, че ще замина, — и не се заеха да ме разубеждават; сега сам реших, заявявах, че няма да замина, и вадех на показ нашите позорни полицейски тайни, — и пак ще го преглътнат и няма да се натиснат да ми дават съвети.

А как да го изпратя? Пощата ще го спре. Трябва лично да го занеса в шведското посолство, а и да се споразумеем: нека ми връчат дипломата и медала в Москва. Добра идея: ще съберем петдесетина видни московски интелегенти — и пред тях ще дръпна една реч! Оттук ако говоря — още по-силно ще излезе, и то значително!

А как да се промъкна в посолството? Провървя ми: пред шведското посолство не стои милиционер! Уютна къща с дворче в Борисоглебската пресечка. Охранен котарак, излегнал се от единия до другия край на креслото. Щафета от шведи, които ме приемат от врата на врата (бяха предупредени чрез Хеге). Тъкмо се беше завърнал в Москва Г. Яринг — шведският посланик, а освен това — арабско-израелски помирител, а освен това, както бяха ме предупредили, — претендент за мястото на отиващия си У Тан, да оглави ООН, а поради това — старателен угаждач на съветското правителство. Яринг от седем години е посланик в Москва, по негово време дадоха наградата на Шолохов и той с Шолохов много си другарувал, коткал го.

Потаен, твърд, висок, чернокос (май не ми прилича на швед?), той ме посрещна напрегнато. Аз се настаних удобно на посолското кресло и, разклащайки моето писмо, но без да му го давам да го прочете:

— Ето, написал съм писмо до Шведската академия относно моето пътуване, но ме е страх, че по пощата ще закъснее, а за тях е важно да знаят решението ми още сега. Не бихте ли се наели да го изпратите? [16]

Той разбира руски, но на мен чрез преводач, аташето по културата Лундстрьом:

— Какво сте решили?

— Да не заминавам.

Трепна удовлетворение. За него ще е по-спокойно.

— Утре заран ще бъде в Стокхолм.

Значи взема го с дипломатическата поща. Добре. Изпращам и автобиографията си. А дипломата и медалът? Не може ли да се уреди прием във вашето посолство?

— Невъзможно е. Такова нещо никога не е ставало.

— Но и случай като с мен никога не е ставал. Недейте предрешава, господин Яринг. Нека си помисли академията.

Яринг ми отвръща уверено: или по пощата, или ще ви ги пръчим в моя кабинет, както сега, без присъстващи.

Без лекция? Така не ми трябва. Нека всичко си остане в академията.

Не му дадох да прочете писмото в мое присъствие, оставих всичко и си тръгнах. Но обещанието е получено.

Слагам три дена да може академията да се разпорежда с писмото ми, след като го получи. За края на третото денонощие насрочих излизането в самиздат. А академията ми изпрати телеграма, че иска да огласи писмото едва на банкетата. За мен беше късно, на мен сега ми трябваше да проясня, че — не заминавам. Но на шведите не им се наложи да изпитат експлозивното действие на руския самиздат: между техните пръсти изтекло, май при превода на шведски, вече е и публикувано, и на бърза ръка ми изпратиха втора телеграма: извиняват се, ядосват се, че се е изплъзнало, няма ли да изпратя за банкетата още нещо?

Аз — нищо не се канех: засега съм казал едно-друго, умерено, а всичко важно ще влезе в лекцията. Но телеграмата ми даде тласък!

Това го нямаше в плановете ми, но наистина, какво ли ще стане, ако един абзац, изпадащ от лекцията, го дам тук — поради засичането на датите:

„Ваше Величество! Дами и господа! Не мога да отмина знаменателната случайност, че денят на връчването на Нобеловите награди съвпада с Деня на правата на човека...“

Господа, по скитски ви се ядосвам: защо сте толкова агнешко-къдрави под светлината на прожекторите? защо непременно бяла папийонка? а по лагерна ватенка не може ли? И какъв е тоя обичай: речта на лауреата, в която той прави равносметка на целия си живот, да се изслушва на трапеза? Колко обилно са отрупани масите, и какви са ястията, и как тях, непривичните, привично, дори без дори да ги забелязват, си ги подават, сипват, дъвчат, прокарват с вино... А пламтящия надпис на стената, а — „мене, текел, фарес“ не го ли виждате?

„...Та нека край тази пиршествена трапеза не забравяме, че днес политзатворници провеждат гладни стачки, зи да отстоят смалените или направо потъпкани права.“

Не се казва — ч и и затворници, не се казва — к ъ д е, но е ясно, че у н а с. И това не е измислено, известно ми е, че на 10 декември наши затворници във Владимирския затвор, и в Потма някои, и някои в лудниците ще проведат гладни стачка. За това ще се разчуе със закъснение — а аз тъкмо навреме.

(Сред поздравленията по случай наградата ми имаше и от потминските лагери — колективно, но там по-лесно се събират подписи, а виж във Владимирския затвор как ли са можали да прехвърлят 19 подписа през каменните стени? И тия дни ще ми донесат най-свидното от поздравленията:

„Яростно оспорваме приоритета на Шведската академия в оценката на доблестта на литератора и гражданина... Ревностно опазваме.... другаря, съседа по килия, спътника по етап.“)

Без колебание — ще го изпратя! Вече усещам крилна лекота, защо да не си позволя тази палавщина? Как да го изпратя? — ами пак чрез посолството.

Научила се стомната да ходи за вода.

Предния път, понеже ме беше страх, че ще ме спрат, тръгнах без телефонно обаждане. Сега имам и номера:

— Господин Лундстрьом ли е?... Получих две телеграми от Шведската академия, бих искал да се посъветвам с вас...

(То се знае, че няма да му кажа — нося нещо да ви го дам.)

Горкият Лундстрьом, открито му се тресяха ръцете. Той не искаше да засегне лауреата с груб отказ, а Яринг го нямаше, но (после се научавам) посланикът бил забранил да се приема каквото и да било от мен след онова нагло писмо, непрочетено от него навреме: „Стига ми посредничеството между Израел и арабите, че да посреднича между Солженицин и академията.“ Вече 14 години служеше Лундстрьом в Москва, очевидно спокойно, и много нишки го свързваха с нея, а сега рискуваше кариерата си под силовия натиск на един бивш концлагерист, при което нямаше как да му откаже. Бършейки потта си, пушейки нервно и извинявайки се с цялата си фигура, с гласа си и с текста:

— Господин Солженицин... Ако ми позволите да изкажа собственото си мнение... Но аз трябва да говоря като дипломат... Разбирате ли, вашето приветствие [17] съдържа политически мотиви...

— Политически ли? — напълно съм смаян аз. — Кои са те? Къде са?

Ето, ето — и с пръсти и с думи ми сочи последната фраза.

— Но това не е насочено срещу никоя страна, нито срещу група страни! Международният ден на правата на човека не е политическо мероприятие, а чисто нравствено.

— Но, как да ви кажа, такава фраза... не е в традициите на церемониала.

— Ако бях там, щях да я произнеса.

— Ако бяхте лично, разбира се. Но във ваше отсъствие организаторите могат да възразят... Вероятно ще се съветват с краля.

— Нека се съветват!

— Но го изпратете по пощата!

— Късно е, може да закъснее за банкетата!

— Тогава с телеграма!

— Не бива: ще се разгласи! А те ме молят да пазя тайна.

Тежки бяха за него тия 15 минути. Взе от мен, на всичко отгоре с извинения, молба до посолството (за изпращането на писмото). Предупреди ме, че може и нищо да не излезе! Предупреди ме, че това е за последен път, а пък Нобеловата лекция в никой случай няма да вземе...

Безмилостно му оставих кратичката си реч и си отидох.

А излезе: за своя сметка, жертвайки своя уикенд, той като частно лице заминал за Финландия и оттам го изпратил.

Това е европейецът: не ми обеща, но направи повече, отколкото беше обещал.

Впрочем не ме гризе съвестта: онези, които провеждат гладна стачка във Владимирския затвор, заслужават тия разходи на дипломата.

Ядосва ме друго: фразата бе изхвърлена, на банкета не я прочели! Дали защото се притеснили от церемониала, дали, както казват, защото се опасявали за мен. (Те всичките ме жалят. Както казал шведският академик Лундквист, комунист, Ленински лауреат: „За Солженицин ще е вредна Нобеловата награда. Такива писатели като него са свикнали и трябва да живеят в мизерия.“)

Тази моя необичайна — нобеловска — вечер с неколцина близки приятели отпразнувахме така: в таванската „таверна“ на Ростропович седяхме около небоядисана дъсчена маса с необикновени чаши, на запалени свещници и от време на време слушахме съобщенията за нобеловското тържество по различни радиостанции. Ето че дойде ред да предадат банкетните речи. Едното предаване го зацапаха заглушителите, но останах с впечатлението, че последната ми фраза я нямаше. Дочакахме повторението на речта в последните новини — да, нямаше я!

Ех, не знаят те какво е руският самиздат! — още утре заран ще се разпръснат хартийките с моето банкетно приветствие.

Пак на инструктажите: „А му беше дадена възможност да замине — не замина! остана да вреди тук! Все гледа да направи мръсно на съветската власт!“ Но вестникарска кампания срещу мен тоя път (както винаги, когато проявиш сила) не се оформи — или по навик не съм я усетил? Вече дотам се бях изскубнал от кръга на тяхната жалка терминология, че вече не ги забелязвах? Изскочи статия в „Правда“, че съм бил „вътрешен емигрант“ (след отказа ми да емигрирам!), „чужд и враждебен спрямо целия живот на народа“, че съм „пропаднал в кална яма“, че романите ми били „пасквили“. Подписът под статията беше същият като под античехословашките статии, които подстрекаваха към окупацията, и естествено беше да очаквам атаки и освиркване. Но — не настъпи. Освен това в генералската преса, по-вярна на идеите на партията от самата партия, разясняваха на армейските

политкомандири, че: „Нобеловата награда е Каинов печат за предателството спрямо своя народ.“ („Коммунист Вооруженных Сил“, 1971, № 2.) Освен това на инструктажите, все едно че са им дръпнали конците: „Той между другото не е Солженицин, а Солженицер...“ Освен това в „Литгазета“ някакъв забягнал американски естраден певец ме учеше на руски патриотизъм...

Както и всичките им работи, вкисна се и хайката срещу мен, и писмото у Суслов — в същото тяхно небухващо тесто. Движение — наникъде. Брежневско вцепеняване.

Не се осъществи начинанието ми да намерим някакъв мирен изход. Но и нобеловската криза, която заплашваше да ме изскубне с корените, да ме запокити отвъд морето и да ме погребее под пластове, след тия слаби конвулсии — стихна.

И всичко си остана по местата, нищо не се случи.

За кой ли път приближавах пропастта, а излизаше, че тя е трапчинка. А главното било или главната пропаст — все ми предстоят.

* * *

Макар че прекарах и следващата 1971 година далеч не бездейно, самият аз имах усещането, че я преминавам като зона на затъмнение, затъмнение на решимостта и действието. До голяма степен го почувствах така, защото се прояви, притисна ме, удари ме онази страна на живота, която на струната на непрестанното ми движение винаги бях пренебрегвал, пропусках, неразглеждал, неразбирал, и сега тя ми отнемаше повече сили, отколкото на всеки друг на моето място, едва ли не повече от траповете по моя път. През последните шест години аз понасях дълбоко пропастно семейно неразбирателство и все отлагах някакво негово решение — всеки път поради недостиг на време за довършване на книга или част от книга, всеки път правейки отстъпки, смекчавайки, подкупвайки, за да спечеля следващите три месеца, месец, две седмици спокойна работа и да не се откъсвам от главната си работа. По закона за сгъстяването на кризите отложеното ме цапардоса тъкмо през преднобеловските месеци — и след това се проточи година, две, та дори и повече. (Държавата не пропусна да забие нокти в развода като в плячка, подкрепяйки отказите на жена ми, влачиха ме

през четири съдебни дела и се стигна до следната уязвимост: каквото и да стане с мен, сестрата на моята работа и майката на децата ми не може нито да пътува с мен, нито да ми дойде на свиждане в затвора, нито да защитава мен и книгите ми, всичко това отиваше при враговете ми.)

А сигурно и защото няма пружини с вечен натиск и всеки напор някой ден е осъден на умора.

Толкова чаках това голямо събитие — да получа Нобеловата награда като височина за атака, а уж нищо не извърших, не завърши ли всичко с фалит? — дори лекцията не изпратих.

Отначало си представях моята нобеловска като камбана, пречистваща, тъкмо в нея беше главният смисъл да получа наградата. Но залових се за нея, дори я написах — излизаше нещо труднопреодолимо.

Щеше ми се да говоря само за обществения и държавния живот на Изтока, а и на Запада, доколкото той беше достъпен за моя лагерен ум. Но докато преглеждах речите на моите предшественици, видях, че така се къса и реже цялата традиция: на нито един от писателите от свободния свят и през ум не му е минавало да говори за това, ами че те за тази цел си имат други трибуни, места и поводи; западните писатели, ако четели лекция, то — за естеството на изкуството и красотата, за естеството на литературата. Камю направил това с висшия блясък на френското красноречие. Очевидно и аз би трябвало да говоря за същото. Но да разсъждавам за естеството на литературата или за възможностите ѝ — за мен е тягостна вторичност: каквото мога — по-добре да го покажа, което не ми е по силите — за него изобщо не разсъждавам. Какво ли ще си рекат бившите политзатворници, като прочетат такава моя лекция? За какво са ми гласът и трибуната? Уплашил ли съм се? Славата ли ме е разглезила? Предателство спрямо изстребените ли извършвам?

Напънах се да свържа темата за обществото и темата за изкуството — все едно нищо не стана, двете многоизгънати оси се раздалечават, разпадат се. И пробните близки потвърдиха — не върши работа. И изпратих на шведите писмо, обясних им всичко както си е, честно: искам да се откажа от лекцията по тези и тези причини. [18]

Те напълно се зарадваха: „Това, което на един учен му изглежда естествено, може да се окаже неестествено за писател — както е във

Вашия случай... Не бива да смятате, че, така да се каже, сте нарушили традицията.“

И по този начин отменихме лекцията. Впрочем стана още едно недоразумение: на директора на Нобеловия фонд му се наложило да съобщи публично за моя отказ. Но очевидно опасявайки се, че ще ми навреди, не обнародвал същинската причина за отказа, а досъчинил своя, напълно прилична за Запада, без да се досети (фаталното раздвояване на западно и източно съзнание!), че на Изток такава причина е позорна за мен: не изпращам лекцията, защото не съм знаел как да го сторя: по легален път — цензурата ще я спре, по нелегален — ще се разглежда от властите на моята страна като престъпление. Тоест с получаването на Нобеловата награда съм станал благонамерен роб?... Това ме уязви, наложи ми се да изпратя опровержение, то се изгуби из пътя. Върви размахвай ръце от нашия пущинак, нали сме безправни и безгласни, могат да ни изопачават както си щат. (Година и половина по-късно, вече след лекцията, това ще изплува в „Ню Йорк таймс“ преобърнато с краката нагоре: че отначало съм бил написал апатичен, чисто литературен вариант на лекцията, а моите приятели ме взели на подбив: трябва да е по-остра!)

Но истината в тези случайни празни приказки беше в това, че се огъна стоманената решимост, с която си пробивах път през всичките години от арестуването ми и без която не може да се стигне до целта.

Не се застъпих за арестувания същата пролет Буковски. Не се застъпих за Григоренко. За никого. Бях си направил далечна сметка за сроковете и действията. А главният грях ме мъчеше отвътре — „Архипелагът“.

Отначало насрочвах печатането му за Коледа 1971-ва. Но ето че тя дойде и отмина, а при мен се отлага. (Впрочем на европейските езици още не всичко е преведено, не е готово.) Защо в такъв случай бързахме с такъв страх и риск? Вече имам Нобеловата награда — а отлагам? Каквито и обяснения да си подлагах, но за онези, които са изсипани в лагерните общи гробове като вледенени дънери, по четирима от каруца, моите оправдания не са никакви оправдания. Какво е ставало през 1918-а и през 1930-а, и през 1945-а — нима през 1971-ва още не е време да се каже? Да отплатя за смъртта им поне с разказ — нима не е дошло време?

Ако бях заминал, — вече щях да седя над коректурите на „Архипелага“. Още през пролетта на 1971-ва щях да го отпечатам. А сега си измислям оправдание как да отложам, да отсроча неотклонимата чаша.

Не, не е оправдание! — макар че, ако река да съм строг спрямо себе си, по-добре ще е да призная, че е така. Не е оправдание, защото не само аз, но и мнозина от 227-ината политзатворници, които бяха дали показания за книгата ми, могат жестоко да пострадат при публикуването ѝ. И за тях добре ще е тя да излезе по-късно. А за ония, погребаните, — не! по-скоро!

Не е оправдание, защото „Архипелагът“ е само наследник, рожба на Революцията. И ако е скрито за него, то още по-скрито, още по-недокопаемо, още по-изопачено е за нея. И с нея да бързам е още по-нужно, в никой случай не по-отлагателно. И така се стекоха нещата, че тъкмо аз трябва да свърша това. И как да сколасам за всичко сам?

В кратката литература на кратките страни — как определя авторът последователността на публикуването на книгите си? Според зрелостта си. Според тяхната готовност. Според хронологическата поредност — както ги е писал или за какво разказват те.

А у нас това далеч не е писателска задача, а напрегната стратегия. Книгите са като дивизии или корпуси: ту трябва, вкопани в земята, да не стрелят и да не се показват; ту в мрак и беззвучие да преминават мостове; ту, скрили подготовката до последната лопатка пръст, от неочаквана страна в неочакван момент да се втурнат в задружна атака. А авторът като главен пълководец ту изкарва напред едни, ту връща други да изчакат.

Щом след „Архипелага“ вече не ще ме оставят да пиша „Р-17“, тогава трябва да сколасам колкото може по-голяма част от него — преди.

Но и така задачата е безсмислена: 20-те взела, ако всеки ми отнеме по година, стават 20 години. А „Август“ 2 години го писах — значи 40 години? Или 50?

Постепенно се оформи следното решение. Критерий е откритата поява на Ленин. Засега той влиза с по една глава във Възел и не е пряко свързан с действието — за тия глави може да се оставя празно място, да се прескачат, Възлите да се пускат без тях. Това е възможно в първите три, в Четвъртия възел Ленин вече е в Петроград и действа

ярко, а да разкрия авторското си отношение към него — е равносилно на „Архипелага“. И тъй, да напиша и да пусна трите Възела — и чак след това да хвърля всички останали в последната атака.

Според моите сметки си мислех, че това ще стане през пролетта на 1975 година.

Човек предполага...

Окончателното решение, окончателният срок ми носеха лекота и светлина. Засега — да отложа и да работя, да работя. Но за сметка на това после — едно след друго, без никакво шикалкавене. И радост: неизбежно ли е? — толкова по-лесно ще ми бъде!

Засега — да печатам вече готовия „Август“. Новото в действията ми е: открито, в западно издание, от свое име, без никакви хитри финтове, че някой е използвал ръкописа ми, че го е разпространил без мое знание, а аз не съм в състояние да го спра. Все пак — нов ъгъл на радостното ми изправяне, все пак — движение в същата посока. Ще бъде казано направо и за Бога, посипан с шлюпки от слънчогледовите семки на атеистите. (През първите месеци след революцията Невският проспект в Петроград, главната улица на града, градското „стъргало“, бил покрит с дебел слой шлюпки от слънчогледови семки, които люпели революционните моряци и войници с изгорите си. Ясно е, че отдел „Чистота“ по това време не си е гледал работата. — Бел. пр.) И за бъдещите публикации не е безразлично как ще бъде посрещнат на Запад „Август“.

Без извадената ленинска глава в „Август“ нямаше почти нищо, което разумно би пречило на нашите вождове да го отпечата в родината. Но прекалено омразен, опасен и подозрителен (с основание) бях, че да се решат да ме утвърждават тук чрез отпечатване. Разбихах това и не си дадох труда да изпратя ръкописа на „Август“ на съветско издателство (а това щеше да е и отстъпка в сравнение със „сусловското“ писмо: нека първо отпечата „Раковата“). „Новый мир“? Вече го нямаше и аз бях свободен от лични ангажменти. През март вече изпратих ръкописа в Париж, Никита Струве ми обеща да го набере за три месеца. Не щеш ли, Ростропович, в духа на блестящите си шахматни ходове, предложи все пак да го изпрати и на съветско издателство — да разоблича нежеланието им. „Няма да им дам дори да пипат с мръсните си ръце екземпляра. Отделил съм един за самиздат!“ — „Че ти не им го давай. Изпрати им писъмце: извести ги, че си

завършил роман, нека те ти го поискат!“ Това ми хареса. Не едно, а седем писъмца натраках на пишеща машина, до седем издателства, в различни варианти: уведомявам ви, че съм завършил роман на такава и такава тема, с еди-какъв си обем. Разпратих ги. Все пак беше рисковано: ами ако вземат, че ми го поискат? Ще трябва да им дам ръкописа и тогава да спра набирането в Париж? Все едно няма да го отпечатат, но с една година като нищо могат да ме забавят. Толкова тъпо обаче беше заяло у нас, че не използваха и този ход: нито едно издателство не се размърда, не ми отговори. (А може би са разочаровани, че пиша за 1914-а, сякаш избягвам окончателната разправа с мен.) Впрочем те бяха си набавили ръкописа другояче и го бяха дали във ФРГ на Ланген-Мюлер да подготви пиратско издание още преди да излезе оригиналът в Париж. Откъде ли са взели текста? Не бях го давал на самиздат. Мисля си — в жилището, където коректорките сверявали преписите на глас, — записали са го на магнетофон. Навсякъде се подслушваше. Или пък може би изтичането е станало при някой от моите „първочитатели“ (през зимата на 1970-71-ва трийсетина души го четеха: поради новата за мен материя — исторически роман — бях ги помолил да попълнят нещо като авторска анкета, да ми помогнат да се ориентирам). А не е съвсем изключено, че са преснимали екземпляра, който от февруари до май беше у Твардовски и е даван за прочит на неколцина читатели, които не са ми известни.

А Твардовски! — толкова очакваше тази книга за своето списание навремето. Сега му се искаше поне преди смъртта си да я прочете.

През февруари 71-ва, точно една година след разгромяването на „Новый мир“, го изписаха от кремълската болница, осакатен от неправилното лекуване, с лъчева болест. И ние с Ростропович отидохме да го видим.

Очаквахме да го заварим на легло, а той — стараяйки се заради нас? — седеше на кресло, по болнично виолетово-зелено раирано халатче и по болнични долни гащи, завит освен това с одеяло. Наведох се да го целуна, но той много държеше непременно да стане, повдигаха го от двете страни дъщеря му и зет му, дясната му половина бездействаше и много подута беше дясната му китка.

— О-ста-ря-ва-ме — с мъка, но разбираемо изрече той. Непълната по движението на устните усмивка изразяваше съжаление, дори съкрушение.

Поради краткостта на фразата (а тя се оказа, кажи-речи, най-дългата и най-съдържателната по време на целия разговор!...), поради недостига на тон и мимика не разбрах: за своето остаряване ли се извиняваше? или беше смаян от моето?

Пак го отпуснаха и ние седнахме отсреща му. Все в същия паметен хол, на два метра от камината, и дори на същото място, където за пръв път, в живи движения и думи, той ме смая със склонността си към самиздат и към Би Би Си. Сега, с лице към заемащия цялата стена прозорец, той седеше почти без движение, почти без говор и сините му очи, още напълно осмислени, но вече и разконцентрирани, сякаш губещи фокусиращата централност, — изразяваха я разбиране, я негови пропуски, но през цялото време живееха по-пълно от говора му.

Бързо стана ясно, че свързани фрази той вече изобщо не изговаря. Напрегнато започва, ей сега ще каже нещо — не, от устата му излизат междуметия и служебни думи — без главните съдържателни:

— Ами какво... тъкмо... онова де... същото...?

Но с действащата си лява ръка пушеше, пушеше непоправимо.

Съпругата на А. Т. донесе 5-ия, последен том от събраните му съчинения. Казах, че помня: онзи том, който се бавеше поради упорството на А. Т. да не отстъпи абзаците за мен. (Но не попитах как е сега, сигурно са отстъпени, сигурно са отстъпени.) А. Т. кима, разбира ме, потвърждава. След това извадих подвързания в два тома машинописен „Август“ и, неволно забавяйки темпото на говора си, опростявайки думите, показвах и обяснявах на Трифонич като на малко момченце, че това е част от едно голямо цяло и каква е, защо е приложена тази карта. Кимаше ми със същото внимание, интерес, дори с по-голям, но отчасти и разсредоточен. Изговори:

— Колко...?

Втората дума не му дойде наум, но много ясен е редакторският въпрос: колко авторски коли? (В колко книжки на „Новый мир“ би се побрало това?...)

Прочетох му бавно и писмото си до Суслов, обяснявах му моите ходове и спънките в „Нобелианата“, и с Яринг, и с парите от наградата,

— той поемаше всичко това с голямо внимание и съчувствие и с движенията на главата си и със спънатата си мимика проявяваше далеч не спънатото си отношение. Усилено и иронично кимаше как ме е запознал със Суслов. Май че на няколко пъти и се разсмя, дори се превиваше от смях — но само с очи и с кимане, не с уста, не с пълнозвучен смях. Когато видя картата към „Август“, изумено замуча като глухоням, също и по повод на тайното ми изключване от Литфонда, извършено междувременно. Уж всичко разбираше — и изведнъж започваше да ми се струва: не, не всичко, на пресекулки, само когато се съсредоточаваше.

Случвало ми се е да разговарям с хора, изпитващи частична парализа на говора, — тези мъчения се предават и на събеседника, ти самият започваш да заекваш. При А. Т. не беше така. След като се убедеше в невъзможността да се изрази и не чуе правилна подсказваща дума, той не се ядосваше, но с общия топъл приемащ израз на очите си показваше своята покорност пред висшата стихия, която и всички ние, събеседниците му, приемахме като върховна, но която ни най-малко не ни пречеше да се разбираме и да сме на едно мнение. Активната сила на отвръщането в А. Т. беше скована, но тия топли потоци от очите му не бяха увредени и измъченото му от болестта лице запазваше първоначалния си детски израз.

Когато на Трифонич много му се искаше да се изкаже, а не можеше, аз помагащо го хващах за китката на лявата ръка — топла, свободна, жива, и той в отговор я стискаше — в това се изразяваше разбирателството ни.

...Че всичко помежду ни е простено. Че нищо лошо сякаш изобщо не е имало — нито обида, нито суета...

Предложих на близките му: защо да не пише с лявата си ръка? Всеки човек може, дори без да се е учил, аз през ученическите си години охотно пишех, когато дясната ме болеше. Намериха картон, прикрепиха хартията, за да не се смъква. Аз написах едро: „Александър Трифонович.“ И му предложих: „А вие добавете — Твардовски.“ Сложиха картона на коленете му, той взе химикалката, държеше я уж както трябва, но драскащо-слабите линии едва-едва оформяха букви. И макар че имаше много простор на листа — те се възкачиха върху написаното от мен, насложиха се върху него. А най-важното — цялостна дума нямаше, смисловата връзка се разпадаше:

Т р с и...

Какъв отзив за романа си мога да очаквам от него? Каква ще му е ползата от това четене? Предложих му два цвята хартиени лентички — да отбелязва „хубавите и лошите“ места.

И още колко неща нямаше да види, нямаше да научи! — най-интересното в Русия през XX век. Предчувствал е:

*Все животът не достига,
все в излишък е смъртта.*

А за болестта си нищо не знаеше. Болките в гърдите, кашлицата — мисли си: от пушенето е. Главата? — „болестта ми е като Лениновата“ — казвал на близките си.

После решиха да ни гощават с чай, обуваха на А. Т. панталон, водиха го до масата. Особено по килима бездействащият му крак все не искаше да се мести, тътреше се, придружителите го придърпваха с ръце; след като настаниха баща си на стола, целия стол заедно с него, а беше едър човек, поместиха към масата.

По време на чая Ростропович с мярка весело, уместно, много разказваше. А. Т. слушаше все по-разсеяно, вече изобщо не реагираше. Беше — в себе си. Или вече там с единия си крак.

А после пак го заведохме до креслото му край прозореца — така че да вижда двора, където преди три години, докато чистел снега, съчинявал писмото си до Федин; и разчистената не от него пътечка до вратничката, по която ние с Ростропович сега ще си отидем.

Ах, Александър Трифонович! Помните ли как обсъждахме „Къщата на Матрьона“? — ако не беше се случила октомврийската революция, страх ме е да се замисля какъв ли щяхте да станете...

Ами щяхте да станете: народен поет, по-значителен от Колцов и Никитин. Щяхте да пишете свободно, както дишате, нямаше да киснете на четиристотин съвещания, не би ви се налагало да се спасявате с водката, нямаше да се разболеете от рак вследствие на несправедното гонение.

А когато след три месеца, в края на май, двамата с Борис Можаяев още веднъж пристигнахме при него — Трифонич за мое учудване се оказа значително по-добре. Седеше в същия хол, на същото кресло, пак

обърнат с лице към пътеката, по която идваха от света и си отиваха в света, а той самият не можеше да се дотътри до вратничката. Но свободни бяха левият му крак и лявата му ръка (която непрекъснато вземаше и палеше цигари), по-свободна — мимиката на лицето, почти предишната, и, най-важното, говорът му беше по-свободен, така че той можа осмислено да ми каже за книгата (прочел я е! разбрал я е!): „Великолепно“ — и добави още нещо с движение на главата, с мучене.

В хола беше включено весело привечерно осветление, чуруликаха птички откъм двора, Трифонич беше значително по-близо до предишния си вид, разбираше всичко, което му разказвахме, и човек можеше да си въобрази, че той оздравява... Но с лявата си ръка не пишеше и свързани фрази вече не изговаряше.

Уви, и този последен път трябваше да премълчавам някои неща пред него, както често пъти преди това, и не можех да му разкрия, че след две седмици книгата ще излезе в Париж...

Още по-малко можех да му разкрия, не можех да кажа пред неговите близки с какво още съм бил много зает през тази пролет (в паузите между Възлите, в паузите в главната ми работа винаги изригват проекти, вече с мнозина бях обсъждал самиздатското „списание за литература и обществени потребности“ — с открити имена на авторите; вече и в редакционния портфейл имаше това-онова).

През тази пролет на 71-ва ми се случи само едно събитие: излизането на „Август“ открито от мое име. (При това предполагах да публикувам писмото си до Суслов, обяснявайки, че на тях им беше предложено и че те бяха отхвърлили всички мирни пътища. Но после размислих: само по себе си излизането на книгата е по-силно от всякакво писмо, ако ме нападнат — ще го публикувам.)

Не се канеха веднага да нападнат „Август“, сложно се подготвяха. Междувременно, както става при затишие във военните действия, се извършваше непрекъснатата подземна, тунелна, минна война. Тя беше запълнена с труд, грижи, висши вълнения — ще мине ли или не? провал или успех? — а отвън изобщо не се виждаше, отвън — бездействие, дрямка, крайградска самота. Ние подготвихме фотокопия на липсващите на Запад мои книги, имаше още доста празноти; използвайки канал, за който ще разкажа някой ден (Пето допълнение), — двамата с Аля благополучно изпратихме всичко на

Запад, създадохме недосегаем за врага сейф. Това беше огромна победа, определяща всичко, което ще се случи по-късно. (Наложи се да дублираме „Архипелага“, да го изпратим повторно. Тази рискована Петдесетнишка пратка после се стопи в човешкото несъвършенство, престанах да съм неин пълен господар и ми се наложи да снабдя адвоката си с независим екземпляр. (За това също някой ден.) Едва от този момент — от юни 1971 година, действително бях готов и за битки, и за гибел.

Не, дори още не оттогава, по-късно. Основното ми завещание (невъзможно за предявяване в съветска нотариална кантора) бе изпратено на адвоката Хееб през 1971-ва, но — незаверено. Чак през февруари 1972-ра пристигналият в Москва Хайнрих Бьол скрепи с несъмнения си подпис всеки лист и чак след като изпратих на Запад това завещание, можех да съм спокоен, че е гарантирана и бъдещата съдба на книгите ми, и посмъртната ми воля.

Завещанието започваше с програма за отделно публикуване:

„...Настоящото завещание влиза в сила в един от трите случая:

— или в случай на явна моя смърт;

— или на мое безследно (до две седмици) изчезване от погледа на руската общественост;

— или на хвърлянето ми в затвор, психиатрична болница, лагер или интерниране в СССР.

Във всеки от тези случаи адвокатът ми г-н Хееб публикува завещанието ми и чрез това публикуване то влиза в сила. Никакво в този случай мое писмено или устно възражение от затвор или друго състояние на лишаване от свобода не отменя, не променя във въпросното завещание нито една точка, нито една дума. Някои скрити подробности и личните имена на спомоществователите и разпоредниците се огласяват от моя адвокат едва след дългоочаквания ден, когато в родината ми настъпят елементарни политически свободи, а гореспоменатите лица няма да бъдат заплашени от разгласата и се открие ненаказуема легална възможност да бъде изпълнено това завещание...”

И по-нататък — разпределението на Фонда за обществено използване (посочвах не цифри, а целите, в които бих искал да участвам, надявайки се, че те ще привлекат и други желаещи да помогнат и по такъв начин — ще бъдат събрани недостигащите суми).

Такава публикация сама по себе си представляваше силен самостоятелен удар.

Много, много време отнема това: да подготвиш корпусите за бой, да ги снабдиш до последния патрон и да ги изведеш на изходните позиции.

По време на този дългогодишен изнурителен двубой пропусках и голям брой важни неща. Дълго боледува Александър Яшин и настойчиво ме викаше при себе си в болницата, беше усетил, че съм му нужен, преди да умре, макар че, кажи-речи, не се познавахме. А аз сума време се каних: ту душата ми е заета, ту пък, за да мога да замина, трябва да опразвам скривалищата. Най-сетне се запътихме към болницата пак с Борис Можаяев, — спряха ни пред вратата на стаята: почакайте. Май може и да не ни пуснат? Седях и му пишех на коляно писмо. След половин час ни пуснаха — тъкмо през тоя половин час той умрял. Лежеше с още живо лице, вдовицата плачеше.

А разговора с Фьодор Абрамов, още в „Новый мир“ навремето, отклоних, защото за него бяха ми казвали, и не един човек, че е бивш следовател от КГБ. А май че не излезе вярно. Така съм го засегнал за едното нищо.

Тъкмо с тях двамата имаше за какво да си поговорим.

А враговете — копаеха своите тунели, за които ние, естествено, не знаехме. В Западна Германия и в Англия през 1971-ва се появиха пиратски издания на „Август“ с цел да накърнят правата на моя адвокат и откъм тази страна да разрушат евентуалното ми печатане на Запад. В СССР по текста на „Август“ се започна издирване на моя социален произход. Почти всичките ми роднини вече бяха в земята, но изнамерили лелка ми — и при нея отишла компания от трима души от ГБ да изпомпа „разобличителни“ данни за мен.

(С излизането на „Август“ на Запад имаше и комични случки. Появи се статията на проф. Н. Улянов, емигрант, в „Новое Русское Слово“ — „Загадката на Солженицин“: той открил, че никакъв „Солженицин“ не съществува, че това е дело на колектив от КГБ, не може един човек в такива подробности да познава и описва и затворническите процедури, и видовете онкологично лечение, и историческите военни събития, а на всичко отгоре всяка книга да е написана на свой нов език! А преводачът на „Август“ на английски М. Глени, оправдавайки своя претупан и пагубен превод, давал

интервюта, че „Август“ е толкова зле написан на руски, че на него, на Глени, му се налагало да променя цели фрази.)

А аз през онова лято бях лишен от моето Рождество, за пръв път от много години писането не ми вървеше, нервничех — и наскоро лято, което ми е показано, реших да замина на юг, по местата на моето детство, да събирам материали и да започна тъкмо от същата тази леля, у която не бях ходил вече близо осем години.

В пълно съответствие със ситуациите на минната война понякога тунелите се срещат челно. Ако бях стигнал до леля си, компанията от ГБ щеше да дойде при мен. Но из пътя изгорях от слънцето (както си мислех тогава, вж. [46]) и с опърлено лице се върнах от Тихорецкая, до която, кажи-речи, бях стигнал. „Поклонниците“ от ГБ успешно навестили леля ми, от нея получили (за „Щерн“) бележките ѝ, устните ѝ разкази и направо ликували! През 20-те — 30-те обвиненията щяха да са убийствени, всичко това двамата с майка ми бяхме го крили цял живот, треперейки и снишавайки се в приклекли коптори. Но се провали другият им подкуп: Благодарение на внезапното си завръщане (пак са в сила правилата на минната война) помолих един приятел (Горлов) да прескочи до Рождество и да ми донесе някаква автомобилна част. Той би могъл да иде там всеки друг ден, но така станало, че тръгнал веднага, щом аз се завърнах от юг — на 11 август, и на минутата сгасил деветима от ГБ, които се разпореждали във виличката ми! Ако не бях се върнал от юг, операцията им щеше да мине гладко — кой повече спечели, кой загуби от моето завръщане? В Рождество това лято живееше бившата ми жена, тя се намираше под надзора на своя приятел техен човек) и тоя ден на хората от ГБ им било гарантирано, че тя е в Москва и няма да се върне. А аз съм на юг. Те дотам се били разгасили, че дори не сложили човек на пост и Горлов ги заварил в разгара на работата, а може би — едва в началото ѝ: дали са монтирали някаква сложна апаратура? Но подробен обиск още не били сколасали да извършат или изобщо не са се научили как се прави? Съдя по това, че след една година, когато пак си живееш кротко през лятото в Рождество, открих неунищожен от мен поради недоглеждане отдавна докаран за изгаряне пълен комплект (до предишната глава) на третия екземпляр от същото това „Теле“, което сега четете читателят, и пак такъв комплект от сценария „Знаят истината танковете“! Всеки лист беше писан през две индига, но доста неща

лесно се четяха — и гебистите отдавна щяха да разполагат с почти пълни текстове, само че се изложиха! После се научих: на другата заран, в 4 часа, в мъглата, разлайвайки кучетата, пак идвали десетина души от тях да си довършат работата или да заличат следите. Наплашените съседи надничали иззад перденцата, никой не излязъл. Заради Горлов им се наложило да зарежат всичко и да побягнат — Горлов помъкнали със себе ги като пленник, проснали го на земята по очи и несъмнено щели да го убият, но той успял да изобрети в най-разгорещените минути да се представи за чужд поданик, а такъв не може да се убива без указание на началствата, след това се насъбрали съседите, после обикновен разпит в милицията — и така той оцелял. А можеше да си затрае, както искали от кого, и аз нищичко да не науча. Но честността му и повеите на новото време не му позволили да скрие това от мен. Вярно, моята крачка [19] той не очаквал, чак му секнал дъхът, а това беше спасение за него, за да не го притискат скришом. Аз лежах бинтован, безпомощен, но се разярих, както трима здрави не могат да се разярят, и пак ми кипна келят — в писмото си до Косигин [20] първо настоявах за оставката на Андропов, едвам ме разкандърдисаха Ростропович и Витневская, взеха ме на подбив.

Така гръмна навън първият подкоп — и май хубавичко изтрещя, опърли лицето на самия Андропов. Обади се по телефона (!) на един нищожен концлагерист, предадох му лично от министъра (!): не били от ГБ, не, от милицията били... (Човек трябва да знае нашите порядки, за да разбере колко нелепо е това.) Нещо като извинение...

Другите подкопи гръмнаха през есента: двете пиратски издания на „Август“, после статията в „Щерн“. Смятам, че експлозиите бяха много по-слаби: благодарение на мъдростта преди всичко на английския съдия, който създаде юридически прецедент относно правото на самиздат, те загубиха едногодишни съдебни процеси и правата на моя адвокат станаха още по-непоклатими. А статията на „Щерн“, препечатана от „Литературка“, предизвика в СССР не потискащата атмосфера на хайка, както би станало през славните младо-съветски години, а избухване на весел смях по повод на трудолюбивото добро семейство. (И сами си разтуриха „ционистката“ трактовка на моята дейност.)

(За благополучния завършек на тази история „Щерн“ няма никаква вина. „Щерн“ отново направи всичко възможно, за да сложи

главата ми на дръвника: позволи си смелостта (и художествената безвкусица) да твърди, че действието на „Август“ само условно е пренесено в предреволюционното време, а в действителност се разглеждат съвременни проблеми. Списание „Щерн“ подсказваше на съда, че фразата на един от героите за „глупаците, управляващи Русия“ трябва да се схваща като изливане на омразата на Солженицин към съвременните управници на СССР.)

Какви времена настанаха! Ние сме шепа хора, а те разполагат с най-голямата тайна полиция в световната история, какъв опит, колко измекяри, каква механизация за пробиване на тунели, колко динамит, а не могат да спечелят минната война.

От своя страна ние чак попрекалявахме с шегобийството. Например през декември 1971-ва, когато изпращах по пощата писмо за Швейцария до моя адвокат (тези писма понякога се получаваха, понякога не), сложих в плика —

„ВЛОЖКА ЗА ЦЕНЗУРАТА

НА МОСКОВСКАТА МЕЖДУНАРОДНА ПОЩА

Разполагате с фактическата власт да четете, анализирате, фотографирате, изучавате чрез мирисане, гледане срещу светлина, нагряване, с помощта на пикня и други химикали всяко писмо. Но сте длъжни да го доставяте на получателя в срокове, правдоподобни при днешните транспортни скорости, — поне за да прикриете дейността си и да създадете илюзията, че пощенската връзка един вид съществува. Ако още веднъж някое писмо до мен или от мен се изгуби или се забави дълго (бързо писмо — 35 дена!), ще бъда принуден да ви напиша отворено писмо на тази тема. То няма да ви увенчае със слава.

А. Солженицин“

(И най-смешното е, че тази вложка стигнала непокътната до Хееб! — цензурата предпочела да се престори, че не съществува! Много се смяхме с Аля, когато разбрахме това!)

А през март 1972-ра веднъж мои доброжелатели в едно учреждение, където изпратен по работа гебист си оставил чантата и отишъл в друга стая, с безразсъдна смелост надникнали в чантата, успели да ксерографираат и ми дадоха:

„До I отдел на 5-о управл. на КГБ към МС
на СССР —

за Широнин

До Ленинград. УКГБ — за Носирев

На 6 март с вечерния влак от Москва за Ленинград, съпроводжана от «НН», заминава съпругата на «Паяка» — Наталия Алексеевна Решетовская. Молим ви да дадете указание за продължаване на мероприятиято на «НН» спрямо Решетовская, да се констатира посещаваните адреси. В Ленинград Решетовская ще остане ориентиловъчно до 19 март.

Зам.-началник на 5-о Управление на КГБ
ген.-майор Никишин“

Аз не се стреснах. Не знаех, че у Самутин, при когото Н. А. вероятно ще отиде, все още, въпреки настояването ми да го изгори, се пази „Архипелагът“.

Още много случки ставаха. Ако разказвам подробно и си спомням всичко, ще излезе, че през всичките тия години по-голямата част от нашите грижи и тревоги са отивали не за големи действия, даващи плодотворни резултати, а за вълнения, щурания, търсения, предотвратявания и изпреварвания, и то след като се знае, че те разполагат с агенти, с връзка, телефонна и пощенска, а ние не бива нито да телефонираме, нито да пишем, понякога и да се срещаме, но трябва все някак да спасяваме положението. Такива остри опасности имаше двайсетина, не преувеличавам — някой ден ще разкажа за тях по-подробно.

Тук ще си спомня две-три случки. Едната — в Свердловск (чак не ми се ще да изписвам това мръсно наименование), където бях изпратил за съхраняване „Първия кръг“, 96 — главня. Не по агентурни данни, не по подозрение, а по обстоятелство, което е невъзможно да се предвиди, в стаята, където се пази „96“-и, идват гебисти. Ясно е, че ще правят обиск и спасение няма. Но те не извършват обиск, само искат признание, че човекът разполага с „Иван Денисович“. Той си признава, дава им го. Но не унищожава „96“-и — нали му е заръчано да го пази. И се започна една дълга кореспонденция по хора — ние знаем за посещението на ГБ, възможно е повторно, и ще заловят „96“-и, по-скоро го изгаряйте! Дълго не получаваме отговор! Докато най-сетне се изгаря.

Друг път като гръм от ясно небе: „Телето“, пак същото това, което държите в ръцете си, „Телето“ се разхожда из Москва! Зашеметяващо! Ами че тук всичко е разголено, всичко е назовано открито, по-опасно от това — няма накъде! Вардихме го, крихме го — как се е изплъзнало? къде? чрез кого? защо? Започваме следствие, проверяваме нашите екземпляри, ще се наложи някой (А. А. Угримов, Пето допълнение) да замине за околностите на града и физически да провери, че е на мястото си, че не е пипано, че не са могли да го преснимат. Подозрение, недоверие, всичко е в суматоха и паника.

И — издирване откъм другия край: кой е чул, че са го чели? на кого са разказали, че някой го е чел? и кой го е чел лично? как е изглеждал екземплярът? в чие жилище са го чели? адресът им; телефонът им? (Няма как да не си казваме по телефона имената с развълнувани гласове, на Лубянка сигурно вече са забелязали, подире ни ей сега ще хукне тяхна потеря!) Към това жилище! Честно си признайте, по-добре пред мен, отколкото да чакате, докато довтаса ГБ. Признават си, казват от кого са го получили. И — слагат машинописния отпечатък пред мен. Екземплярът не е наш! (нашите честно се оказаха по местата си). Щом не е наш — значи нов препис! Още четири-пет такива ли има? Не е наш и не е фотокопие от наш. Но е преписан на машина наистина от нашия, дори ръкописно са добавени последните ми поправки. Значи — крали са го подир мен, преписвали са го скришом, някой най-близък, таен, кой ли ще е той? Да се обадим на човека, който го е донесъл. Не си е вкъщи. Седим и чакаме, поне не търчим. След няколко часа — идва тоя човек и смутено посочва

източника. От най-доверените! Дадохме ѝ го само за прочит. Тя тайно го преписала на машина (за историята ли, за да го опази ли? или просто маниакално?). И го дала за прочит — само на него (той ѝ е близък). А той го занесъл — на тия, да им се отблагодари за някаква услуга. А тия се побъркали от радост и повикали най-добрата си приятелка. А тя еуфорично споделила по телефона с една своя приятелка (А. С. Берзер). И на тази четвърта чупка го засичаме ние: Берзер ни съобщи! Голяма е Москва, но пътищата по нея са къси. Обаждам се и на виновничката. Срецам се и с нея. Признания, ридания. Занапред ѝ се отнема доверието. Конфискувам плячката. През тия часове има признаци: гебистите са се развълнували, засновали са гебистките леки коли с по четирима юнаци в тъмното купе. Ще имате да вземате, другарчета! Закъсняхте с половин час! (Те изобщо не знаят: защо е станала суматохата? какво сме търсили? Какво са изтървали?)

А през декември 1969-а много подобна случка с „Пруските нощи“. Пак се пуска слух по Москва: разхождат се! Невъзможно е, но се разхождат! Пак се втурнахме по жилища, по дири, пак хванахме преписа: пак не е наш! Но — точно според нашия! Откраднато е! от близък! От кого? Намират се и дирите: Льова Копелев го държал няколко дена, дал го за прочит на една роднина, тя — по-нататък, а те го пренатра-кали. И го пазили в тайна 4 години! Но след като ме изгонили от Съюза на писателите — защо пък сега да не го пусна в самиздат? Остана ли нещо опасно за автора?

Криво-ляво го угасих в Москва и в Уфа, където също беше се прехвърлило. Движението на ръкописа секна.

Ей от такива спокойни седмици се състоят спокойните ни години, мирни, без особени събития, когато главните сили са неподвижни и „нищо не се случва“.

Още колко години ще издържа така? До днес стават 27 години, от първите ми стихотворения в пандиза, от първите криеници и изгаряници.

А над тази скрита мъничка война като висок облачен слой плава историята, плават видими за всички събития и на свой ред ме приканват към действие, изтръгват отзвук. Що нещо премълчах, що нещо не можах да съържа.

През декември 1971-ва погребяхме Трифонич.

Околните улици бяха преградени отдалеч, не пестяха милиционерите, а край Новодевическите гробища — и войници (погребение на поет!) отвратително командваха по мегафон на колите и автобусите кой да мине. Кордон имаше и във вестибюла на ЦДЛ, но мен все пак не посмяха да ме спрат (после са съжалявали). От неуместната алена коприна, върху която лежеше главата на покойния (още през първите часове след смъртта беше се върнало при него детски добродушното примирено изражение, най-доброто, което притежаваше) и с която беше драпиран целият ковчег, от злобните и механични физиономии на литературния секретариат, от фалшивите речи — всичко, с което можех да го защитя, бяха две прекръствания — след двата митинга: единият в ЦДЛ, другият — на гробищата. Но си мисля, че на нечистата сила и това ѝ стига. Допуснат до ковчеза единствено по настояване на вдовицата (а тя по този начин си навреди, защото знаеше, че изпълнява волята на покойния), аз, за да не създавам неприятности на семейството, не посмях още същата вечер да дам в самиздат напътствено слово — и го задържах до деветия ден, затуй всеки ден го четях, преговарях го и се вживях в това прощално настроение, когато събитията от живота се измерват със съвсем други отсечки и височини, а не с всекидневните [21].

Изказах си го. Толкова естествено е сега да млъкна, самото ми гърло не говори. Но само след седмица, на Бъдни вечер през нощта, слушам по западно радио коледната служба, посланието на патриарх Пимен и пламвам: да му напиша писмо. Невъзможно е да не му напиша! И нови грижи, ново бреме, нова сгъстеност на работите.

(От това писмо, не, още от „Август“ започва процесът на разцепление на моите читатели, на загуба на привърженици и с мен остават по-малко, отколкото си отиват. На „ура“ ме приемаха, докато бях наглед само срещу сталинските злоупотребни, тук и цялото общество беше с мен. В първите си книги се маскирах пред полицейската цензура, но същевременно и пред читателите. Със следващите стъпки ми е неизбежно да се разкривам: време е да говоря все по-точно и да навлизам все по-надълбоко. И е неизбежно, че при това ще губя четящата публика, ще губя съвременниците си, разчитайки на потомците. Но ме боли, че се случва да губя дори сред близките си.)

Но защо разказвам всичко това тук? А къде е обещаната Нобелиана?

А Нобелианата си върви по реда. Пер Хеге много се ядоса на Яринг заради долната му роля в цялата нобеловска история и обеща непременно да го разобличи. Но Хеге го експулсираха от СССР, а аз забравих за заканата му. Той обаче я изпълни и уцели най-хубавото време: през септември, един месец преди присъждането на новите награди и в началото на онази сесия на ООН, където ще избират генерален секретар, за чийто пост Яринг жадува, публикува мемоарна книга — и в нея подробно как Яринг е подавал пасове на съветското правителство срещу мен. (Между другото, Хеге поместил там и непроверени слухове — например, че само Сахаров ме убедил да не отивам в Стокхолм; за това никога не сме отваряли дума със Сахаров.) И — вдигна в Швеция скандал, дори на министър-председателя Палме, лекокрилия и бързоумен социалист, също сърдечно разположен към страната на победилия пролетариат, му се наложи да се оправдава — и по шведската телевизия, и в писмо до „Ню Йорк таймс“. Първо, той, Палме не знаел какви са били нарежданията на Яринг. После и по-смело: а какво му оставало да направи? Посолството не е място за политическа демонстрация (колко е уверен предварително, че за чиста литература тук изобщо няма да се говори!). И пак разлюляха Шведската академия, нямат мира от мен, имало ли е някога друг такъв главоболен лауреат? Секретарят на академията Карл Гиров заявил: още в понеделник ще пиша на Солженицин не иска ли да получи Нобелевите отличия в посолството. Смехория: това го казал в събота и същия ден го предадоха по радиото. А аз тъкмо бях намерил човек, който щеше да замине в неделя на Запад, седя през нощта, пиша му писмо. Веднага му отговарям, изпратих го в неделя. А Гиров, както се оказа, не само в понеделник, а и три седмици не ми изпрати писмото. Но отговора ми получил... Моят отговор: нима Нобеловата награда е обирджийска плячка, че трябва да се предава на четири очи в заключена стая?... А междувременно ми изпратиха комюникето на академията (четирийсет легални писма — 3 седмици в едната посока), но аз и комюникето чух по радиото — и отговорих незабавно.

След продължителното си обгаряне тъкмо бях навлязъл в работата над „Октомври Шестнайсета“, оказа се — море, двоен възел, ако не и троен: поради това че бях „икономисал“, прескочил 1915 година, безспорно нужна, и поради това че в Първия възел бях отминал цялата политическа и духовна история на Русия от началото на века, — сега всичко се струпва, напъва, тежи ми. Петимен съм да работя, ама не, пак се обади Нобелианата, сякаш с медала и с дипломата в ръцете ще ми е по-лесно да устоявам срещу ГБ. Щом е тъй, ще трябва да зарежа „Възела“, пак да опреснявам и преправям лекцията, а като я напиша — да я изнеса. А там такива работи ще изприказвам — може и да се сринат паянтовото ми битие и тихият ми безценен подслон у Ростропович, ах, колко ми е жал да зарязвам Втория възел, толкова хубаво се бях накарал да се трудя кротко до 1975 година.

Човек предполага...

При новата редакция можах да освободя лекцията от прекалената публицистика и политика, да я стегна по-точно около изкуството и може би да се приближа до — още от никого неопределения и никому неясен — жанр на нобеловската лекция по литература. Междувременно водех кореспонденция със секретаря на Шведската академия Карл Рагнар Гиров [22]. Шведското МВнР пак отказа да предостави посолството за церемонията, аз предложих жилището на Аля, където аз самият още нямах право да живея [23]. Прецедент май нямаше, но Гиров се съгласи. През тия месеци много оцених тактичността му и дълбоките му душевни пориви, той все повече се проявяваше не като изпълнител на почетна длъжност, а като сърдечен, решителен и смел човек (и в Швеция пред доста хора трябвало да демонстрира смелостта си). Взехме да уточняваме датата. Той не можеше да пристигне през февруари и март. Това отлагане беше добре дошло и за мен: представях си изнасянето на лекцията като експлозия, преди експлозията трябваше да си подредя работите (колкото и да ги подреждаш, все са объркани): поне някои глави от Втория възел да докарам до четивност; да разсортирам преди евентуалния разгром обилните материали, събрани за „Р-17“, да прескоча още веднъж до Питер и да огледам нужните места и пейзажи, до които може би никога вече няма да ме допуснат. (Отделна новела е как проникнах в Таврическия дворец — Пето допълнение.)

Доста сили ми отне непривичното писмо до патриарха, трябваше да се съветвам (с отец Глеб Якунин) и да не допусна разгласяването му. Ненадейно „Литературка“ цапардоса родословието ми и мен и колкото и да не ми се щеше, трябваше да се отбранявам. Понеже още не бях добре запознат с нравите на западните кореспонденти, дадох отговора си чрез кореспондента на хамбургския „Ди Велт“, а той го прехвърлил на трети човек, замазал го, отговорът не излезе както трябва, беше дребнаво-досадно. А да отвърщам (не само за това, много ми се беше насъбрало, изтърпяно мълком) ми се струваше необходимо. И се появи естествената мисъл: няколкото назряващи декларации да придърпам във времето, така че да излязат вкупом, като каскада, нека си изпатя за всичките наведнъж, а не поотделно. Такива съгъствания на събитията се раждат от само себе си в кризисни моменти, както стана през април 1968-а при излизането на „Раковата“, но освен това човек може да ги съгъства и по собствен план, използвайки неповторимата особеност на съветските големци: тъпоумието, мудното мислене, неспособността да държат в главата си две грижи едновременно. Датата на нобеловската церемония — 9 април, за първия ден на православния Великден, Гиров съобщил, когато подавал молба за виза, като че ли на 24 март. На 17 март изпратих писмото си до патриарха, разчитайки, че то ще се публикува чак в края на март. Няколко дена след него ще дам интервю, първото от 9 години насам — форма, която властите не очакват от мен, хем голямо. И преди те да сколасат да го преглътнат, ще проведе нобеловската церемония, която очаквах да е най-опасната. След което ще мога да си седя кротко и да чакам какви ли не наказания.

А събитията се развиха така: писмото до патриарха, пуснато само в тесноцърковния самиздат с намерението то да стигне само до онези, които действително засяга, изскочи в западния печат мигновено. Както разбрах по-късно, то предизвикало в Държавна сигурност дива ярост — по-голяма, отколкото много мои предишни и следващи стъпки. (В това няма нищо чудно: атеизмът е сърцето на цялата комунистическа система. Но, парадоксално: и сред интелигенцията тази стъпка предизвика осъждане и дори отвращение: колко съм тесногръд, сляп и ограничен, щом се занимавам с такъв проблем като църковния; или с друга мотивировка: защо се заяжда с духовенството? То е безсилно — тоест както и интелигенцията, самооправданието е по аналогия — нека пише до властите. Не бързайте, ще им дойде ред и на

властите. Колкото и много да ме осъждаха, нито веднъж не съм съжалил за тази стъпка: ако духовните отци първи не ни покажат пример за духовно освобождение от лъжата — можем ли да се сърдим на другите? Уви, нашата църковна йерархия си ни остави да се самоосвобождаваме.) И (по-късна реконструкция) някъде след 20 март било прието отдавна отлаганото от правителството решение: да ме оплюят публично и да ме изгонят от страната. За целта се разшири и засили вестникарската кампания срещу мен. Поради обичайната си тъпотия избраха най-неизгодния за себе си терен: да клеветят „Август“ — след като не можах да го засекат с пиратски препечатки, поне да го обявят за моята най-върла антипатриотична и дори антисъветска книга. За целта мобилизираха комунистическата западна преса (защото кой в СССР можеше да е чел „Август“?) и препечатваха оттам какви ли не жалки драсканици — предимно в „Литературка“, но след това и в други централни вестници, някои пък статии ме обвиняваха с преки формулировки от наказателния кодекс, а послушната съветска „общественост“ от писателите до стоманолеярите изпращаше гневни „отзвучи на отзивите“. Този път бе взето толкова твърдо решение, че се обмисляли и практическите действия за етапирането ми: чрез полицейско задържане, тоест временен арест (до нас достигна и този замисъл, сменил предишния план за автомобилна катастрофа, „варианта на Ив Фарж“); дотам твърдо, че Чаковски на „планьорка“ в редакцията си пред 30 души открито, многозначително заявил: „Ще го екстернираме!“ Изглежда, за средата на април е била набелязана операцията, дотогава вестникарската кампания трябваше да достигне максимума си.

Но моят график беше по-стремглав. Американските кореспонденти дойдоха при мен без телефонно обаждане (разбрахме се чрез Ж. Медведев). Вестниците им бяха двата най-силни в Щатите, това стана месец и половина преди пристигането на американския президент в СССР. Интервюто нямаше обществено значение, аз не говорех нито за политзатворниците, нито за залелите страната несправедливости — кажи-речи, от две години мълчех за това, жертвайки всичко заради „Р-17“, затова и сега внимавах да не прекрача неизбежното ниво на сблъсъка и да не омаловажа лекцията. Интервюто [24] представляваше предимно разклонена лична защита, старателна метла за боклуците, които няколко години подред бяха изсипвали

върху главата ми, но самият вид на тези боклуци през ореола на „прогресивния строй“ направи достатъчно впечатление на Запад.

(Един от тези кореспонденти, Хедрик Смит, после многократно се оплакваше публично, че съм ги бил посрещнал с готово интервю — с въпроси, подготвени пак от мен, че съм бил проявил такова пълно неразбиране на законите на западната преса. Наистина, в моята опасна за живота борба с държавата аз се нуждаех само от рязък защитен ход, дори (това щеше да е още по-добре) от публична декларация, а не от някакво интервю. А Смит ми предлагаше „най-актуални“ въпроси: какво е станало с творческата енергия на Евтушенко и Вознесенски, загубила ли е публиката интерес към тях, намират ли се неприятностите им на правата линия от преследването на Пушкин (западняците непременно искат да изградят традицията царска Русия — комунистическият СССР, иначе няма да има дълбокомисленост), — или ме поставяше в опасно положение с въпроса си каня ли се след „Август“ да обясня и болшевишката революция.

А на мен, напротив, поради липсата на навик ми се стори непоносима рехавата несвързана форма, в която тези кореспонденти раздрусиха мислите ми, пошлостта на тяхното печатно изложение и безотговорността на формулировките. И още тогава написах откровено лично писмо до Хедрик Смит. Отдалечавайки се от този момент, все повече разбирам, че той е трябвало и е имал правото да се засегне. Но след по-малко от три години — през есента на 1974 г., Х. Смит ни посети в Цюрих и започна да ме моли: не може ли да използва в „Ню Йорк таймс“ целия материал на литературното ми интервю, дадено на Нилс Удгорд за „Афтенпостен“ (28 август 1974). Ами препечатайте го. Не, настоява Смит, тогава няма да представлява нещо ново, нека се престорим, че сега сте дали същото интервю на мен! Пак се съгласих: все пак той познаваше законите на западната преса (какво е това? как изглежда?), а аз не ги познавах. Той точно така го отпечата: като свой реален разговор с мен... (Бел. от 1978 г.))

Поради внезапността на появяването си и разкрилите се мерзости интервюто зашемети моите противници, както бях разчитал. То се появи на 4 април — и за по-малко от денонощие, въпреки обичайната си мудност, властите, без да са обмислили както трябва, се защитиха с рефлексен отскок, с най-елементарно действие: ставайки за присмех, отказаха на секретаря на Шведската академия да

пристигне и да ми връчи Нобеловите отличия. Че ще се изнася нобеловска лекция не бе писано в писмата, не бе говорено под таван, властите можеха само смътно да се досещат, публично ставаше дума само за това, че в частно московско жилище ще бъдат връчени Нобеловите отличия в присъствието на приятели на автора — писатели и дейци на изкуството. И това уплашило световно-могъщото правителство!... Ако левичарският Запад не беше толкова оправдателен към нас, само това самозашлевяне за дълго време щеше да разобличи цялата съветска игра на културно сближаване. Но по закона за лявото извъръщане на главите — на червените всичко им се прощава, всички дивотии на червените бързо се забравят. Както пише Оруел: същите западни дейци, които негодували от единични екзекуции където и да е по Земята, ръкопляскали, когато Сталин разстрелвал стотици хиляди; притеснявал ги гладът в Индия, а взелия милиони жертви глад в Украйна не забелязали.

Вярно на традиционното ни ловко умение да се изплъзваме като мокро сапунче, съветското посолство в Стокхолм допълнило впрочем, че „то не изключва, че виза на Гиров ще бъде дадена в друго, по-удобно време“ — за да смекчи раздразнението, да създаде илюзия и плавен преход към нулата. Шведското МВнР направи гъзоблизаческа декларация. Само че ние тук твърде добре разбираме подобна интрига и аз устремно я разсякох със специална декларация [25]. Забраната за идването на Гиров разтуряше, обезсмисляше цялата церемония. А и улесняваше както организаторите, така и далите съгласието си да дойдат.

Подготовката на тази церемония освен битовите трудности — да посрещнеш прилично в едно обикновено жилище шейсет души гости, и то все именити, или пък западни кореспонденти, беше сложна и непривична във всички отношения. Първо: да се определи списъкът на гостите — така че хем да не бъде поканен нито един съмнителен (от гледна точка на общественото му поведение), хем да не бъде пропуснат никой достоен (с оглед на художествената или научната му тежест) и същевременно гостите да са реални, дето няма да се уплашат, а ще дойдат. След това трябваше да крием поканите — до деня, когато Гиров обяви датата на церемонията, и след това гостите да бъдат обходени един по един или да им се изпратят поканите, съпроводени освен от официалните и от мотивировъчни писма, които да подтикнат

човека да предпочете обществения акт пред неизбежния бъдещ тормоз от страна на началствата. Броят на съгласилите се писатели, режисьори и артисти ме смая: колко все пак още се бе запазило в хората мъничко безстрашие, желание да се изправят в цял ръст или срам вечно да са роби! А всички можеха да си имат най-сериозни неприятности, но правителството отърва и поканените, и себе си от излишни вълнения. Вярно, имаше и откази — характерни, причиняващи болка; от страна на хора със световни имена, които нямаше да си изпатят кой знае колко.

В подготовката на церемонията влизаше и изборът на неделен ден, та никой да не бъде спрял под предлог че нарушава трудовата дисциплина, и на дневен час — та Държавна сигурност, милицията и дружинниците да не могат в тъмното скришом да им препречат пътя: денем такива действия са достъпни за фотографиране. Трябваше да намерим и такива безстрашни хора, които, отваряйки входната врата, да я вардят от нахлуването на безчинстващи гебисти. Да се предвидят и намеси като прекъсване на електричеството, непрекъснат телефонен звън или камъни през прозорците — напоследък в ГБ бандитските методи стават все по-предпочитани.

Правителството ни отърва от всички тези грижи.

За майтап изпратих покана на министъра на културата Фурцева и на двама съветски кореспонденти — от вестниците, които досега не бяха ме атакували: „Сельская жизнь“ и „Труд“. Чух, че „Сельская жизнь“ наистина изпратила на несъстоялата се церемония единствения гост гебист да провери не са ли се събрали все пак някои. А „Труд“, органът на известния ортодокс Шелепин, побърза да коригира гнилия си неутрализъм и тъкмо през тия дни сколаса да се изкаже против мен.

Но това бяха някои от последните гърчове на загубената битка: обезумели, орезилили се с нобеловската церемония, властите прекратиха публичната хайка и за кой ли път поради злополучността на стеклите се срещу тях обстоятелства ме оставиха в родината и на свобода. (Скоро след това М. Розанова-Синявская каза на Аля, че един виден генерал от КГБ, с когото от време на време се срещала, се изказал за мен: „Ако не се махне доброволно, ще завърши живота си в Колима.“ Отдавна трябваше да очаквам това предупреждение от тях, учуди ме само пътят, който бяха избрали. Но ние с Аля изобщо не се колебаехме: оставаме!)

И така щеше да бъде изчерпана продължилата година и половина Нобелиана, ако не бе останало главното в нея — вече готовата лекция. За да влезе тя в нобеловския сборник, трябваше колкото може по-бързо да я изпратим в Швеция. С мъка, но можахме да го сторим (естествено, отново тайно, с голям риск). До началото на юни тя трябваше да бъде публикувана. Аз все още очаквах експлозия, през оставащото време заминах за Тамбовска област — да глътна и от нея, може би за последен път.

Но нито приз юни, нито през юли на това изнурително-горещо лято лекцията не се появи. Чак толкова незабележимо ли е преминала? Едва през август разбрах, че през лятото излизали в отпуск много от индустриалните предприятия, включително и печатарите. Годишникът излезе от печат чак в края на август.

Пресата беше много шумна, повече от една седмица. Но ме сполетяха две изненади, показващи непълнотата на предвижданията ми: лекцията не предизвика нито трепване у нашите, нито — каквото и да било обществено реагиране, осъзнаване на Запад.

Уж доста много бях казал, дори всичко най-важно бях казал — и излезе, че са го преглътнали. А лекцията беше, макар и прозрачна, но все пак — в общи изрази, без нито едно собствено име. И там, и тук предпочетоха да не я разберат.

Нобелианата приключи, а експлозията, а главната битка все се отлагаше ли отлагаше.

НАСРЕЩНИЯТ БОЙ

Насрещен бой в тактиката се нарича такъв вид бой — за разлика от настъпателния и отбранителния, — когато и двете страни си насрочват настъпление или се намират в поход, без да знаят замислите на противника, — и се сблъскват внезапно. Този вид незапланиран бой се смята за най-сложен: той изисква от военачалниците максимална бързина, находчивост, решителност и наличие на резерви.

Тъкмо такъв бой протече на съветската обществена арена в края на август — началото на септември — до такава степен непредвиден, че нито противниците знаехме нещо един за друг, нито от нашата страна на „колоната“ (Сахаров и аз) знаехме нещо за собствените си движения и планове.

Макар проследените в предишната глава 1971 и 1972 година да не бяха кой знае колко спокойни за мен, не мога да кажа, че бяха и чак дотам разтърсващи, а май бях и посвикнал. През цялото време имах усещането, че съм се скрил, че съм се спотаил, че изчаквам, че печеля време за „Р-17“, а съвременността сякаш преставам да различавам на рязък фокус. И всеки път когато отказвах намеса, дори не можех на никого, а особено на дейците на „демократичното движение“ (много чевърсти в разпространяването на сведения) да обясня защо именно мълча, защо така се дърпам, макар че уж „няма да си изпатя“, ако се намеся. Освен туй при тоя задрямал фатум и самото ми живеене у Ростропович в блажени условия, каквито не бях имал никога през живота си (тишина, извънградски въздух и градски комфорт), също размагнитваше волята ми. Щом не изгърмах с писмото си до министъра на ГБ, не изгърмах с писмото си до патриарха, не изгърмах и с нобеловската лекция, остава ми да кротувам и да си пиша. Още повече че толкова труден се оказа Вторият възел, а и преходът към Третия не обещаваще облекчение. И онази развръзка, която неизбежно винаги бе висяла над мен, аз все я отлагах. И дори когато в края на 1972-ра окончателно насрочих появяването на „Архипелага“ за май 1975-а, това ми се струваше жертва, доброволно ускоряване на събитията.

Живеенето ми у Ростропович малко по малко се топеше. След като се запозна с мен случайно и почти веднага ми предложи подслон с широкодушен порив, без още да има никакъв опит да си представи какъв тип и дълъг натиск ще се стовари върху му, дори след като обнародва отворено писмо след Нобеловата ми награда и още близо година се отбранява изобретателно от многобройните държавни спънки, Ростропович взе да се изморява и да изнемогва от продължителната безнадеждна обсада, от загубата на любимото му диригентство в Большой театър, от забраната на най-добрите му московски концерти, от секването на неговите привични пътувания до чужбина, в които преди това му минаваше половината живот. Възникваше въпросът: правилно ли е един художник да линее, за да даде възможност на друг да вирее? (Уви, отмъстителната власт и след като напуснах неговата вила не му прости четиризимното гостоприемство, което той ми оказа.)

Битът ми се подронваше и откъм полицейска страна, вече не само Министерството на културата жадуваше да изтрие очите. А и на всички големци бях като трън в очите, защото живеях в тяхната охранявана, сладка привилегирована спецзона „Барвиха“. А според съветските закони изселването ми оттам не създаваше никакви затруднения: когато става дума за такава специална правителствена зона, достатъчни са 24 часа. Но комбинацията от двете имена — моето и на Ростропович, ги възпираше. А опити бяха правени. Навести ме един капитан от милицията още преди Нобеловата награда, казах му: „На гости съм.“ Той ме остави на мира.

През март 1971 година някак ми се случи „лавинен ден“ — рядък през годината късметлийски ден, когато мислите те връхлитат неудържимо и по различни теми, и в непоръчани насоки, разкъсват те, носят те, само сколасвай да ги записваш, макар и неизцяло, на каквато и да е чернова, после ще ги разработиш, сега ги хващай. В щастливо състояние поках ски и през това време си дописвах в бележничето, прибрах се — вика ме бабичката Н. М. Аничкова на горния етаж на голямата вила:

— А. И., елате, дойде милиция да ви изселва!

Откога очаквах това, дори бях престанал да го чакам, макар че за такъв случай си имах приготвено писъмце, в синьо пликче, в огнеупорната касичка. Нима са се осмелили, хем непосредствено

преди своя XXIV конгрес (дано не дочакат своя XXV-и!), или не разбират какъв скандал ще стане?

Трима са, от капитан и нагоре. Постепенно се изяснява, че главен е цивилният, някой си Аносов — началник на паспортния отдел на Московска област, голяма клечка, умен, с чувство за хумор, и сред тях все пак има хора, срещат се. Аз в моето щастливо състояние също толкова лесно, свободно се влях в разговора — победоносно-небрежно, в най-добрата си форма, както навремето с митничарите.

На мен да ида за писъмцето до моята пристройка ми трябват три минути, ей сега ще ви го дам или ще го прочета прав, с което може би и вас ще ви накарам да се надигнете от креслата. Не. Не, днес още не ме изселват: не пишат първия протокол, а чак по втория ще ме изправят пред съд. Само ме притискат до няколко дена да се погрижа за адресната си регистрация или да си ходя. В Рязан. В капана.

Естествено. Всеки съветски човек без защита отгоре какво може да направи в това положение? Да се подчини кротко. Изход няма. Но, слава Богу, вече съм изскочил от вашите редици и съм изправил гръб.

Най-напред, с голяма загриженост за личните им съдби:

— Другари, ако обичате, напишете протокол, но внимавайте! Много ви моля — не допускате лична грешка, която може да ви изяде главата. Моля ви, проверете на най-високо равнище наистина ли там са решили, че трябва да бъде изселен. Защото после вината ще бъде стоварена върху ви.

Тъпият майор: — Ако действам според закона и в моя район, няма нужда да питам никого.

— Ах, другарю майор, много отскоро служите!... Ами че вие ще се окажете своеволник. Моят случай е много деликатен.

Областният началник: — Ама аз изобщо не прилагам насилие.

— Оставаше да приложите насилие! Но дори и при най-нежно отношение към мен може да стане голям скандал.

Казвам го толкова уверено, сякаш ако поискам, ей сега ще се обадя от съседната стая на Брежнев. Аносов, явно опитен царедворец, схваща: трябва да се внимава, минирано е, моята самоувереност се дължи на нещо. Подвива си опашката.

Но каква ми е ползата да спечеля няколко дена? На мен трябва да предам по тях нагоре колко сериозно е това, доколко съм готов. Вилата на Ростропович за мен е последното прибежище за живот и работа.

Изхвърлят ли ме оттук — няма да се оправя с грамадата „Р-17“. Не, нека знаят, че това няма да мине тихо.

И в новия обрат на разговора, свил страховити арестантски очи, заявявам метално:

— Със собствените си крака да тръгна за Рязан? Нито пеша, нито с влак! На съдебно решение? — няма да се подчиня! Само окован с вериги!

Ей така ми е по-лесно, съвсем лесно. В локва няма да ме удавите, докарайте море! Усещам се млад, силен.

Тръгват си учтиви, смутени. Не са очаквали.

— Ще стане грандиозен скандал! — поощрително ги напътствам аз.

Защото следващия път, когато напишат протокола, ще се направя на съветска буболечка, ще проверя в протоколи всяка запетайка, ще им поискам втори екземпляр за мен, а когато дойде ред да го подпиша — ще извадя моето писмо, ще го подпиша и ще го разменя срещу техния протокол:

„На милицията, която ме насилва да се преместя от краймосковската къща на Мстислав Ростропович — в Рязан, където е моята «милиционерска» регистрация, —

ОТГОВОРЪТ МИ Е

Крепостното право в нашата страна е премахнато през 1861 г. Казват, че октомврийската революция била помела последните му остатъци. Следователно аз, гражданин на тази страна, не съм крепостен, не съм роб и...”

С тях всеки път трябва да правиш така: да повдигаш тона с една октава. Да обобщаваш, докато ти стигат думите. Да браниш не само себе си, не един тесен участък, а да взривяваш цялата им система!

И толкоз — не му ли беше дошло времето?! Докога?

След половин година пак дойдоха. Същият Аносов с някакъв цивилен, едноок. Явих се пред тях направо със синия плик. Сложих го, между тях и себе си. Но Аносов, същинско олицетворение на любезността, само ме подсеца: ама какво стана с вашата адресна

регистрация?... неудобно е... вече две години (където два дена не бива, където московската адресна регистрация също не върши никаква работа!)... Е, щом тонът е такъв: само да си уредя семейните въпроси... — Ами уреждайте ги, уреждайте ги! — обнадеждава ме, подканва ме. — Ама на мен нали и след сключването на брака няма да ми дадат московско жителство? — Откъде накъде, откъде накъде, според закона са длъжни да ви дадат адресна регистрация.

За всеки случай — и другия регистър: — Защото като нищо можем да предявим претенции и към Ростропович като към домопритежател. Може дори да му вземат вилата. — Внимавайте, казвам, тиганът и бездруго е нажежен, защо наливате още масло в него?...

А синият плик си трае между нас — безобиден, неразпечатан, нищо и никакъв. И аз: — Ако много ви притиснат — не си правете труда да идвате, дайте на районната милиция нареждане, те толкова искаха да съставят протокол. Вярно, аз ще му дам гласност...

Едноокият: — Какво значи „гласност“? Законът си е закон.

Аз (с метални нотки в гласа): — Гласност ли? Това значи: поради протокола никъде няма да ида, пред съд няма да се явя, а вие произнесете наказателна присъда за изселване.

— Ама как така! — уверяват ме те, — дотам няма да се стигне.

И не влезе в работа „Моят отговор“. Все така незаконно си живях у Ростропович още година и половина.

А когато разводът с първата ми жена се състоя и регистрацията с Аля, която живееше в Москва, също, — и законно подадох молба за московско жителство, баш тогава новият началник на паспортния отдел на град Москва (дошъл от областен) Аносов („според закона са длъжни да ви регистрират“), в кабинета си в министерството, със същата любезна усмивка ми заяви от името лично на министъра, че „милицията изобщо не решава“ въпросите на адресната регистрация, а с това се занимава към Моссъвета съветът на почетните пенсионери (сталинисти): разглежда политическия облик на кандидата, достоен ли е той да живее в Москва. И че към тях трябвало да адресирам молбата си.

Аз също с най-любезна усмивка го помолих да ми издаде отказ в писмен вид. Той — още по-любезно, като стар познат:

— Александър Исаич, абе на вас ли ви е нужна някаква си хартийка?

Очаквах, че ще хъкат-мъкат, но че направо ще ми откажат — все пак не очаквах. Нахалници. Откровено ме подбутваха: сам се махай от руската земя!

(А човек като нищо може да разбере и техния яд: не е ли повлиял на властите слухът, който ми беше толкова досаден, слух от самопровъзгласили се „близки приятели“, каквито се намираха доста, да обясняват живота и намеренията ми: „Ако има начин да се събере със семейството си, незабавно ще заминем, нито минута няма да остане!“ Те ме разведоха и — „законно“ очаквах отпътуването ми, а аз защо се будалкам и не заминавам?)

Не исках да вгорчавам повече живота на Ростропович-Вишневская. И през май 1973-а ги напуснах, засега — наникъде, временно взехме под наем вила във Фирсановка, а от есента съм направо бездомен.

И от юни 1973-та приложиха нова изтласкваща хватка: анонимни писма от псевдогангстери със заплахи към моето семейство. По пощата, припряно-небрежно разобличавайки се и с лепенка върху пощенския щемпел за получаването (веднъж за стряскане бяха лепнали загадъчен къдрав косъм), и със светкавичното пощенско доставяне (докато останалата ми кореспонденция се спираше). С печатни разноцветни букви, а стилът — апашки, с много безвкусица. Отначало: не: сме гангстери, давате ни 100 хиляди долара, а срещу това „ние ви гарантираме спокойствието и неприкосновеността на Вашето семейство“, и за да потвърдя съгласието си, трябва да се появя на стъпалата на Централната поща. Следващия път — вече никакви искания, а откровено само заплахи: „Трето предупреждение няма да има, не сме китайци. (Алюзия с Китайското външно министерство, чиито «сериозни предупреждения» към САЩ навремето май надхвърлиха цифрата хиляда. — Бел. пр.) Ще се лишите от нашето доверие и отгук нататък нищо не можем да ви гарантираме“ — така да ме стреснат, че за да се спася от тези „гангстери“, да забягна в чужбина.

След второто такова писмо и аз на свой ред приложих нова хватка: откровено „вътрешно“ писмо до ГБ, безлично предупреждение [26]. Писмото било получено, дойде обратно известие: експедитор на

КГБ еди-кой си (четливо). Три седмици умуваха. После по телефона ми се обади пак полковник Берьозин, който през 1971-ва ме потърси също по телефона от името на Андропов. И сега пак старата грамофонна плоча: „Молбата ви (??) е препратена в милицията.“ Такова писмо — и да го препратят?... Блъскаха ме, намекваха ми, както и в анонимните писма: търсете закрила от милицията. (А след това самите те, под формата на охрана, ще ми се качат на главата.) За повече от месец подхвърлените писма секнаха. В края на юли обаче дойде трето: „А бе, куче, защо не дойде? Сега сам си си виновен. Ще те оправим.“ Нищо не искаха, само ме плашеха: разкарвай се, гад!

Тежко беше това лято за нас. Много загуби. Занемарени, дори погубени бяха много начинания. Двете си дечица и жена си в тежка бременност оставях за много седмици в беззащитната вила във Фирсановка, където не можех да работя заради ниските самолети, и заминавах да пиша в Рождество. Фалшиви ли са бандитите или истински, дали само ще имитират нападение, или ще го осъществят, — двамата с жена ми бяхме готови за всички видове изпитания, бяхме се примирили с това.

Да отстъпим пред насилието заради децата? Тогава в какво упрекваме Запада? Ръката ми вече сама започна да пише, да реди думите:

„Ще отговоря на онези, които заплашват мен и децата ми днес или ще се заловят да ни заплашват занапред. Много пъти съм казвал, че съм готов да умра. Това не е риторична формула. Наистина съм готов да умра всеки ден и всеки час — и единствено поради това е възможна дейността ми от много години насам. И съпругата ми се омъжи за мен със същото съзнание и същата готовност: да умре всеки миг, без да отстъпи. След като призовавам света да се противопостави на насилието, пет пари нямаше да струвам, ако отстъпех пред страха, че ще убият някого от нас. Няма да се поддадем на ничия заплаха — дали от страна на тоталитарното правителство, дали от страна на левите банди. Под знамената и на едните, и на другите вече са погубени толкова хиляди дечица в нашата родина — и оставени без родители, и изпратени във вледенената тайга на каруци с «разкулачените» семейства, и в Украйна от комсомолската «гладна блокада», когато обреченото семейство не било допускано дори до кладенеца в собствения му двор. Всички тези измрели деца не ви ли

стигат, още недостатъчно ли е украсено с тях марксисткото знаме? — и нашите деца ли се напъват да прибавите там? Всички условия, които ни поставят каквито и да било насилници по света, ще изпълним тъкмо наопаки.“

Само още един натиск от страна на „гангстерите“ да беше последвал, щях да го довърша и да го публикувам. Но те повече не се проявиха.

Ако се озърна, кажи-речи, през целия ми живот, от арестуването насам, все така ми се е случвало: тъкмо през тази седмица, през този месец, през този сезон или тази година по някакви причини е неудобно или опасно, или нямам време да пиша — и би трябвало да отложам. Но аз пишех, докато зидах стени, в многолюдни бараки, без молив, когато ме прехвърляха от лагер в лагер, докато умирах от рак, в дървената къщурка по време на заточението ми, след две училищни смени, пишех, без да знам прекъсване заради опасност, пречки или почивка, — и единствено затуей на 55 години ми остава неизпълнена само 20-годишна работа, другото — сколасах.

Знам, че притежавам голяма инерционност: когато навляза дълбоко в работата си, трудно може да ме развълнува или разконцентрира която и да било сензация. Но и в най-дълбокото течение на работата ми не съм съвсем защитен от съвременността: тя всекидневно нахълтва чрез радиото (западното, разбира се, но оттам се схваща и нашата обстановка), а и от някои други смътни повеи, които човек не може да изтълкува, да определи, ама ги усеща. Тези струйки облъхват душата, преплитат се с работата, без да й пречат (за нея те не са странични, както са странични битовите пречки околоръст), създават атмосфера на живот — спокоен или тревожен, или триумфален. А понякога тези повеи започват да се наслаждат до дебелината на някакво решение или хрумва не (поякога ти е ясно защо, понякога — не): дошло е време да се действа!

Не мога да обясня това причинно, тук не винаги можеш да различиш желанието от предчувствието, но такова усещане ми се е появявало доста пъти — и все правилно.

Така стана и това лято. Независимо от несполуките и заплахите, които бяха ни наобиколили, взех да си мисля как да разтърся Запада, задето собствените си работи не са способни да вършат: около по-слабите бушуват непримиримо, а на каменните тирани непрекъснато

пускат аванта, непрекъснато вдигат бялото знаме пред тях („Мирът и насилието“). И кой знае защо се появи импулсивното, никога дотогава незамисляно „Писмо до вождовете“. И това писмо толкова ненадейно ме повлече, мислите и изразите така се посипаха — като лавина, — че за два дена в началото на август трябваше да прекратя основната си работа и да позволя на тоя поток да се излее, да го запиша, да го групирам по раздели.

Всички тези статии се пишеха бързо и лесно, защото беше нещо като жетва — използване на натрупани и бегли ескизи, естествено изправяне.

Сред тези повеи понякога се срещат и реални събития, ние не винаги съумяваме да ги изтълкуваме. Долавях душен продънващ се надир (Точка на небесната сфера, долу, под краката на наблюдателя, противоположна на зенита (астр.)) в обществения живот: нови арести, спрямо други — заплахи и тутакси — паническо побягване към чужбина. Идва Синявски да се сбогуваме (същевременно и да се запознаем) и ми дожаля, че все по-малко стават хората, готови да поемат нашия руски жребий, накъдето и да кривне той. Сметката на властите да „изпуснат парата“ посредством третата вълна на емиграцията излезе съвсем точна (на какво щях да заприличам аз, ако се окажех в нея, па макар и с нобеловските знаци в ръце...): в страната оставаха все по-малко гласове, способни да протестират. В началото на лятото изключиха от Съюза на писателите Максимов, през юли той ми изпрати справедливо-горчиво писмо: къде остана „световната писателска солидарност“, която толкова прехвалих в нобеловската си лекция, защо не защитавам него, Максимов?...

Не го защитавах, както и останалите, по една и съща причина: тъй като си бях разрешил да се занимавам с историята на революцията, сам си опростих всички останали дългове. И до ден днешен: не ме е срам от такива периоди на млъкване: художникът няма друг изход, ако не иска да изкипи в протичащото и изчезващо днес.

Но настъпват дни и започваш да чувстваш тяхното надирно продънване, когато всичките ти забравени дългове те заграждат като стените на ждрело. За Втория възел не ми достигна съвсем малко — към четири месеца, до края на 1973-та. Но — никой не ми ги даваше. (Само спешно да дублирам на филм направеното, та да не загине при катастрофа.) Още повече помръкваше Третият възел, който толкова ме

примамваше към себе си, към революционния пламтеж. Прекършваха се всичките ми изкуствени срокове, нищо не оставаше ясно освен: трябва да се изкажа!

И очевидно с усвоената хватка на каскадата: да нанесе пет-шест удара подред. Да започна с отбрана, със самозащита от моето потънало положение, да се постарая да застана на твърда земя — и да настъпвам.

Когато пишеш с извърната към миналото глава, не ти е ясно: от какво чак толкова си се опасявал? не е ли преувеличено? И колко пъти така, защо е тая паника?! — и всеки път ми се е разминавало.

Винаги ми се разминаваше — и винаги можеше да не ми се размине (и някой ден няма да ми се размине). А размахът на удара ми всеки път се увеличава, разтърсването на обстановката нараства и опасността става по-голяма, и пред нея с основание се готвиш за прекратяване на твоето, макар и сиромашко, но горе-долу уредено битие.

Освен ръкописите каква друга веществена скъпоценност притежавам? — декар и нещо е моето „именийце“ Рождество, където през половината от това — последното, както си мислех — лято направо се впивах в работата си. Само през половината, защото сега го делях във времето с бившата си жена. Тя настояваше да ми го вземе изцяло и очевидно преди очакваните удари разумно беше да ѝ припиша парцела. В средата на август, докато се стягах за бой, обикалях всички места наоколо и всяка педя от парцела, сбогувах се с Рождество завинаги. Не искам да крия: плачех. Ей това късче земя на завоя на Истия и познатата ми гора, и дългата поляна наблизо са за мен най-реалното овеществяване на Русия. Никъде другаде толкова не ми е вървяло писането и може би вече няма да ми върви. Колкото и измъчен, съсипан, завеян да пристигах тук, нещо се влива от тревата, от водата, от брезите, от върбите, от дъбовата пейка, от масата над самата рекичка и след два часа вече можех да пиша. Това беше чудо — никъде не ставаше същото.

Последната седмица, последните нощи преди настъплението бяха съвсем безсънни. Непрестанно ръмжеха самолетите над самите покриви на Фирсановка, както се завръщат черните щурмоваци, след като си хвърлят бомбите. Опасявахме се, че на вилното ни място сме казали гласно някоя непредпазлива фраза и пръснатите микрофони са я

доловили, и врагът вече може да се досети, че подготвям нещо си. А целият успех зависи от внезапността: преди започването на атака трябва да си особено безгрижен, одряман, нито излишно разтакаване, нито излишни гости и срещи, и разговорите, сигурно подслушвани, трябва да са мудни, безгрижни.

Тревожеше ме именно: ами ако не успея да изпълня целия замисъл?! Усещането ми е, сякаш съм тръгнал да пълня някакъв вече определен, очакващ ме в природата обем, нещо като приготвен за мен калъп, който току-що съм зърнал, и аз като вещество разтопена течност трябва да сколасам, непоносимо ще ми е, ако не сколасам да го запълня догоре, без шупли, без кухини — преди да се втвърдя и изстина.

Колко пъти става все така: преди поредната крачка, пробив, атака, каскада — целият се съсредоточаваш само върху това, само върху тези малки последни срокове, а останалият живот и времето след тези срокове ти изхвърчат от главата, престават да съществуват, само и само да устоиш на тоя срок, да го прескочиш, а оттам нататък!...

Първият набеязан удар беше писмото до министъра на вътрешните работи — да ги ударя за крепостното право [27]. (Не се изсилвам, наистина си е такова: крепостно. Само че като противопоставих правото на милиони да бъдат свободни в собствената си страна — на правото на стотици хиляди да емигрират, шокирах „обществото“.) Това е промененият онзи мой син плик, писмото, което толкова дълго втасваше. А на Запад все едно изтървах най-важното — крепостното право, а го разгласиха само като „молба за адресна регистрация“.

Датирах писмото с 21 август (петата годишнина от окупирането на Чехословакия), но поради сериозността на текста забавих изпращането му до 23-ти, за да нанесе безпрепятствено втория удар — да дам интервю. Интервюто е лоша форма за един писател, загубваш перото си, градежа на фразите, езика, влизаш в ръцете на кореспонденти, незапознати с онова, което те вълнува. Преди година и половина направиха на нищо интервюто ми, но пак се видях принуден да избира тази неизгодна форма поради необходимостта да се защитавам по сума дребни поводи. (И него пак ще го направят на нищо в „Монд“, непочтено, а пълния текст дори ще го скрият във френското

МВнР (май за да не си развалят отношенията със СССР?), и ще ми се наложи с многомесечно закъснение да отпечатам пълния текст в руско емигрантско списание, за да възстановя обема и смисъла му.) Но в това интервю можах да стъпя на твърда земя — първо на коляно, после и на двата си крака — и от унижената отбрана да премина към лудешко нападение [28].

Веднага след интервюто излязох в слънчевия ден на улица „Горки“ (толкова обезобразена, че чак не ти се иска да я наречеш „Тверская“) и закрачих към пощата да пусна препоръчаното писмо до министъра, като си повтарях мислено: „Я да видим колко тежим!“ Двата удара заедно май тежаха доста.

На всичко отгоре малко преди това бях научил от радиото, че независимо от мен (отдалеч това се възприемаше като съгласувано действие и властите бяха сигурни, че е хитро съгласувано) същия ден, 21 август (първото съвпадение), е тръгнала в настъпление другата колона: Сахаров дал пресконференция по международните въпроси, която по откровеността и активността си беше зашеметяваща: „СССР е голям концентрационен лагер, заграден с бодлив тел.“ (Браво на него! Изрече нашата концлагеристка мисъл преди мен! Закъсна „Архипелагът“. „С какво лекомислие Западът се отказва да излъчва телевизионни предавания, насочени към територията на Съветския съюз“, „Москва прибягва към пряко мошеничество.“

Само не знаех, че през същите тия часове на 23 август в тъмното „достоевско“ и на всичко отгоре наблъскано със съквартиранти жилище на улица „Роменская“ в Ленинград се е самоубивала или са я убивали клетата Елизавета Денисовна Воронянская, която разказа на ГБ къде е заровен „Архипелагът“. Противникът настъпваше според своя план.

(Не подозирах за това и бях настроен веселяшки. През тия месеци не преставахме и да правим зевзеклъци. Ту, за да озадачим КГБ, сами си изпращахме по градската поща писъмце (и, естествено, не ни го връчиха): „Драги А. И.! Най-сетне можах да изпълня молбата Ви. Извинявайте, че Ви пиша без Ваше разрешение, но нашият познат сега е в отпуск, а времето си върви. Трябва спешно да се видим, иначе всичко отива на кино, а втори път надали ще ни се уреди играта. След 2 юли ще е късно. Чакам да ми се обадите. Искрено Ваш К. Б-ч.“ — Ту на 31 август изпратих шеговито-злобно писъмце до КГБ на адреса на

експедиторката, която толкова четливо се бе разписала на съобщението [29]. Този път съобщението не се върна: генерал Абрамов не беше оценил възможностите за такова откровено заяждане. (А може вече да е прелиствал „Архипелага“, изровен от земята на 30 август край Луга?)

Сподирян от започналото дюдюкане на нашата преса, САхаров, без изобщо да очаква никакво положително продължение, замина на почивка в Армения и част от събитията възприемал там, защото не можел да се качи на влак (предсептемврийските навалици).

А властите още по-малко знаеха плановете ни. Техният план беше: до есента окончателно да разгрозят опозицията. За целта (поради тъпацината им) трябваше да проведат показателния процес срещу Якир-Красин, които да се разкаят, че цялото „демократично движение“ е съчинено със западни диверсионни пари, и тогава съветската интелигенция и западната общественост окончателно ще обърнат гръб на тая мерзост и последните дисиденти ще заглъхнат. Естествено, поражението им се криеше още в самия идиотски замисъл: да приложат през 70-те години банална хватка от 30-те. И все пак потискането на общественото настроение в Съюза, още по-голямото му понижаване щяха да бъдат постигнати, ако те не бяха се оплескали с тоя съдебен процес — и веднага да се втурнат в насрещен бой: 14 месеца все отлагаха, отлагаха този свой бездарен процес, надявайки се, че така по-страховито ще го подготвят, повече ще стреснат хората, и го започнаха на 27 август!

Тази дата, естествено, никой от нас не я знаеше. Но аз, предвиждайки, че те все някога ще се наканят, реших предварително да ги парирам, да ги нападна още преди започването, и казах в интервюто, че процесът ще е унило (на Запад го превели „прискърбно“, смисълът е съвсем друг) повторение на бездарните фарсове на Сталин-Вишински дори ако бъдат допуснати западни кореспонденти. Публикуването на интервюто насрочих за 28 август, за Успение Богородично.

На 27-и те започнаха процеса, който беше още по-долнокачествен — без допускане на чуждестранни кореспонденти и без да могат да се насладят на петдневната скукотевина, тъй като още на другия ден Асошиейтед прес разнесе по цял свят презрителната ми оценка. (Съвпадение второ. Вярно, заради това на бърза ръка втъкнаха и мен в процеса: изкараха, че съм бил главният вдъхновител и че съм

определял насоките на „Хроника“! „Литгазета“ излая: „Солженицин загуби в лицето на Якир съмишленик“, тутакси и аз на свой ред ги изляях с едно писмо [30]).

Насрещен бой! — веднъж ние ги вкараме в капана, веднъж — те нас. На 29-и, 30-и и 31-ви слушах по всички радиостанции как върви интервюто ми, ликувах и дописвах — бях набрал инерция — „Писмото до вождовете“. А междувременно бил изровен „Архипелагът“ и — лошите новини бързо се разнасят — на 1 септември дойдоха да ми кажат за това, още не съвсем точно. На 3-ти — вече категорично.

Как именно и какво е станало в Ленинград — тогава не научихме, не го знаем точно и до днес: всички засегнати от тази история се следяха от КГБ и откритото ми отиване там веднага след случката би могло само да навреди. Воронянская вече беше прехвърлила 60-те, разстроено здраве, болен крак — ленинградската Голяма къща я налегнала с цялата си мощ, започнало се с подробен обиск, после 5 денонощия разпити, после дни на непрекъснато следене. През цялото това време никой не можа да ни изпрати никакво съобщение. Какво именно е ставало с Воронянская — всички последни сведения са от една нейна съквартирантка, която на свой ред не поражда доверие, нарочно настанена в жилището прокурорска племенничка. Във вариантите на нейния разказ има кървави петна или дори рани от мушкане с нож по обесения труп, което противоречи на версията за самоубийство чрез обесване. Има големи основания да се подозира и убийство, ако са се страхували, че Е. Д. ще ми съобщи, ако е правила такива опити. Но медицинската констатация е записана — „самообесване“, а трупът не бил показан на втората ѝ братовчедка. От края на разпитите се били минали две седмици, през това време в клетата жена надделели други чувства, различни от страха, който тя винаги изпитваше от косматите роднини, чиито нокти и зъби особено остро измежду всички ни предусещаше, — макар уж на шега. Тя се щурала из стаичката си, очевидно е търсела изход — как да ни съобщи за опасността. Откъде и как са сполетели Воронянская подозрението и следенето — тепърва ще си го изясним някой ден докрай, както и цялата история на смъртта ѝ. Реална работа с мен тя не вършеше вече три години и почти не се виждахме. Но най-тъпото е, че никакъв провал нямаше да стане: не ѝ бях оставил нищо за пазене, но от страст към тази книга, от страх, че останалите екземпляри ще се затрият, тя

ме излъга, закле ми се и най-подробно ми описа как, изпълнявайки вече третото ми настойчиво искане, е изгорила „Архипелага“. И само заради тази лъжа Държавна сигурност набарала книгата.

Но я набарала чак след време. Смятайки, че книгата вече им е в ръцете, не бързали. Очевидно най-накрая са се опасявали (и с основание) да не би аз да науча, това беше дори по-важно, отколкото да я намерят. Пазеното от нея Воронянская започнала да държи във вилата на Леонид Самутин, бивш концлагерист. А по време на разпитите тя сама разказала за скривалището. (Доколкото ми говори моят опит, никога нищо заровено не е било откривано чрез пряко копаене, винаги — чрез дознание и доброволно признание. Земята пази тайни по-сигурно от хората.) Открили я, но не отишли да я вземат. Но когато Копелев открито ми предаде по телефона в Москва новината за нейната смърт, Държавна сигурност очевидно решила, че мога да пристигна за „Архипелага“ след няколко часа. И тръгнали да я вземат. Това също го научих покрай една съвсем фантастична засечка, с каквито често ни смайват многомилionните ни градове — Държавна сигурност се надявала да глосга и гризе плячката си тайно от мен, а аз, почти без да се помръдна, още на 5 септември реагирах в световния печат [31]. Тук не всичко е точно, но бяха ми казали, че Елизавета Денисовна се е върнала от ГБ на 28 август и е сложила край на живота си на 29-и. Това е то обаче насрещен бой — ударите не се планират, не се проверяват, а се нанасят в движение.

Така съдбата окачи и този труп пред корицата на многострадалната книга, обхванала милиони такива.

Провалът изглеждаше пропастен, непоправим: най-опасната и най-откровената ми книга, която винаги бях смятал за „главата в торбата“, дори ако беше издадена в цял свят и ме защитаваше по този начин, — сега се намираше в техните ръце още преди да е поела пътя към отпечатването, готова за скришно удушаване, заедно с мен. Провалът беше значително по-голям, отколкото през 1965 година, когато хванаха „Кръга“, „Пира“ и „Републиката на труда“.

А настроението, а усещането ми е съвсем друго: не само че няма никакъв край, гибел както тогава, но, кажи-речи, почти не изпитвам и усещане за поражение. А защо? Първо: сейфът е на Запад, нищо няма да се изгуби, всичко ще бъде публикувано, макар и да съм повален в момента. А второ: наоколо лъскат саби, звънтят, води се бой, и то в

наша полза, и ние погваме врага, води се бой, следен със съчувствие от цялата планета, пред очите ѝ — и дори ако главният ни полк бъде обкръжен — няма страшно! това е временно! — ще го отървем! Настроението ми е весело, борческо и се сещам: тъкмо на 4 срещу 5 септември 1944-та край Нарев, близо до Длугоседло, непредпазливо изскочихме напред и нашата педя земя я изтласкваха от главните сили, притискаха провлака и от двете страни, ние сме шепа хора, но, който знае защо, никак не сме оклюмали: защото цялото движение е в наша полза, размахнато фронтокрило движение и още утре не само че ще бъдем освободени, но и ще минем през реката със салове да завземаме плацдарм.

Нито час, нито дори минута униние не успях да изпитам този път. Жал ми беше за клетата шантава жена с нейния порив — да опази тая книга по-добре от мен, и взе, че погуби — и нея, и себе си, и може би мнозина. Но, вече достатъчно научен от такива прежеждия, както ми беше настръхнала косата на темето, виждам: пръст Божи! Това си ти! В целия този наш август-септемврийски бой, независимо от гръмовната ни победа — нима сам щях да посмея? нима щях да разбера, че е дошло време да пускам „Архипелага“? Надали — все щях да отлагам това за пролетта на 75-а, седейки мнимо спокойно на буретата с барут. Но пръстът се мярна: защо дремеш, мързелив робе? Времето отдавна дойде и отмина — вади на показ!!!

И бездруго бях пощаден — колко провала прескочих: предната година с „96“-ия, година и половина преди туй — с „Телето“, когато бях ни жив, ни умрял, парализиран, неспособен да се изправя бързо. А сега — яхнал съм коня, препускам, в избрания от мен момент (голямо нещо е предчувствието! — да започна кампанията, когато уж е кротко и не бива!) — и край мен и другите препускат храбро, и трябва само да завия леко встрани — и да размахам сабята!!! Провал — в момент, когато се движат цели исторически маси, когато за пръв път сериозно се разтревожи Европа, а на нашите са им вързани ръцете от очакване на американските търговски преференции и на европейското съвещание, и пред мен се ширват няколко месеца, които просто плачат за моето действие! Онова, което преди месец ми изглеждаше „главата в торбата“, днес е боен зов, предпобеден! Ако е рекъл Господ, ще издържим!

Схващане, обратно на 65-а година: след залавянето на архива ми — кой е потърпевшият? Аз ли? или те? Тогава, полуудушен, чакайки да ме арестуват, мечтаех и нямах начини: о, кой би съобщил за изземването на моя архив? Съобщиха го след два месеца и мина в мъгла за Запада. А сега — аз лично, след 2 дена, и то така, че се разчу в цял свят, и всички реагираха: охо! че какъв ли е животът там, щом за книга плащат с обесване?

И що за нахъсена полицейска алчност е това: да търсят и да отмъкват укривани ръкописи? „Първият кръг“ още щеше да си стои ли стои, ама не, издириха го, грабнаха го, зарадваха се — и аз го пуснах, и след 3 години беше отпечатан. „Архипелагът“ щеше да си кротува, ама не, издириха го, грабнаха го — аз го пускам! Четете след 3 месеца! За втори път сами си търсят белята!

Ако се озърна — през всичките години, във всички случаи: колкото и да ме бият — само са ми трошили веригите, само са ме освобождавали! Тъкмо това показва тяхната обреченост.

На 3-ти вечерта го научих и веднага двамата с Аля се решихме, малко преди тя да роди третия ни син; на 5-и вечерта изпратих не само съобщението за изземването на „Архипелага“ — а и нареждане: незабавно да се отпечата!

И — допълнение, което да предварва титулната страница:

„Със свито сърце години наред се въздържах от отпечатването на тази вече готова книга: дългът пред още живите надделяваше дълга пред покойните. Но сега, когато Държавна сигурност все едно залови тази книга, не ми остава нищо друго, освен да я публикувам незабавно.“

И същия ден изпратих „Писмото до вождовете“. И това беше най-подходящото време за изпращането на такова писмо: когато те за пръв път усетиха силата ни. (Мен в такива мигове ме прихваща, аз вече пишех. Бях намислил да правя „Писмото до вождовете“ гръмогласно още от първата минута, жена ми ме спря: това е безсмислено и убива всяка надежда, че ще се вслушат, веднага — като пропагандата, дай им да помислят на спокойствие! Дадох им. „Писмото“ потъна като въдичарска кука, запокитена далеч в тинята. Запокитена, но ще я издърпаме.)

Буря във вестниците, ударите по Сахаров бяха повече, но се стоварваха и по мен, нашите имена ги обединяват и на Изток, и на

Запад. До мен ударите стигат вече изплеснати от неговото рамо, а другояче казано — като бягане подир водач: той ми цепи въздуха, а аз си пазя силиците. И не ме е срам от това: моят бой тепърва предстои, моите сили ще ми дотрябват. (А впрочем западното радио еhti по десет пъти на ден: преследвания, гонения срещу Солженицин, а аз тия гонения засега хич не ги забелязвам, пу-пу-пу, гонения ли си това в сравнение с лагерния живот? Това, дето го джавкат и нашите вестници, не го чета, за нервите на един концлагерист то е нищо. А останалите гонения никога не са ми ги спестявали. Свикнал съм с тях.)

За 55 години това беше според мен първият случай, когато погнати от съветската преса смееха да се зъбят. През тази есен действията и решителността на нашата шепа „иначемислещи“ (изказаха се Турчин, Шафаревич) бяха успешни, защото представляваха просто естествено изправяне на вдървен, изтръпнал от превиване гръб. А освен туй и защото се надигнахме в самия надир, когато повече беше невъзможно да мълчим и да търпим. Когато вече стана толкова зле, че просто да устоим — не беше спасение за нас, искаше ни се да дочакаме победата. През същата разгарна седмица изпратих за публикуване „Мирът и насилието“. Бях замислил тази статия като конкретно разяснение на нобеловската ми лекция — против западните илюзии, които деформират пропорциите. По своята цел тя не беше свързана с Нобеловите награди за мир, макар и да ги тълкуваше. Но когато на 31 август, в самия разгар на боевете, чух, че Нобеловският комитет за мир е подбрал 47 кандидати и сред тях Никсън и Тито (още не знаех за Кисинджър и Ле Дък Тхо!), реших да превърна статията в своеобразна спънка за тези кандидати и да предложа Сахаров за тази награда в съответствие със смисъла на изложеното. До 4 септември статията бе завършена, на 5-и (всичкото в един и същи ден) изпратена. А на б-и, няколко дена преди набелязаната нубликация, я дадох на Сахаров да я прочете. Това ни беше единственото виждане и съгласуване през целия насрещен бой. През ония дни победата вече се очертаваше. Но все пак и през ум не ни минаваше, че е толкова близка! — че след един ден ще дадат отбой на хайката, а след още четири дена ще спрат да заглушават западните предавания!

Когато се втурвахме в този бой, нито той, нито аз можехме да разчитаме на западна подкрепа с по-голям размах, отколкото биваше тя

през всичките тия години: достатъчно осезателна, за да ни опази от арестуване и унищожаване, но недостатъчна, за да влияе върху развоя на нещата у нас или в чужбина. А сега, както и, кажи-речи, всички исторически движения, са непредсказуеми за човешкия ум, и нажежаването на западното съчувствие започна да се разгаря до непредвидена температура.

(От какви незначителни неща могат да зависят големите събития. Например дългогодишната подкрепа, оказвана ми от Запада, до голяма степен се дължеше на една глава в „Раковата болница“ — разговора на Шулубин и Костоглотов за социализма. Бях я написал чисто експериментално, опитвайки се да представя едно от възможните гледища, или какво може да крепи такъв опустошен човек като Шулубин. А на Запад тая глава я прочели (художествено — съвсем неоправдано) като мой собствен манифест в защита на „нравствения социализъм“, прочели я, защото искали да я прочетат, защото им било необходимо да видят в мое лице привърженик на социализма, толкова бяха замаяни от социализма, че им стигаше някой да размаха пред тях тая глупотевина. Тогава това изобщо не го разбирах, а дори и да бях го разбрал, в името на никаква тактика не бих започнал да се превивам, щеше да ме догнусее, никога една похвална дума за социализма не съм казвал, ама така изтълкували главата. И тъкмо като привърженик на социализма ме защитаваха толкова задружно, толкова единно, чак до всички левичари включително. Ако бях отпечатал през септември 1973-та „Писмото до вождовете“ или ако не бях извадил ленинската глава от „Август“, веднага щях да проваля цялата подкрепа. А тъкмо от тази подкрепа съветските началства дотам бяха тероризирани, че не можаха да оползотворят дори заловения „Архипелаг“. И „Архипелагът“ сам си проправи път през тая възбуда много по-добре, отколкото ако беше се появил в съответствие с моя замисъл през пролетта на 1975-а, когато съветските началства в размаха на Уотъргейт и към края на Виетнам щяха да се почувстват триумфално. Никакви мои предвиждания не биха ми свършили работа, всички събития бяха насочвани от Божията воля. (Бел. от 1978 г.)

Изложените по-нататък факти и цитати съм записвал на бърза ръка от руските предавания на западните радиостанции още през периода на заглушаването им, не всичко е чуто както трябва, не всичко е слушано, нито един вестник не бях виждал по това време. Датите може

да са сгрешени до ден-два: понякога — денят на събитието, понякога — денят на слушането. Още през цялата първа седмица, от 24 август до края му, „иначемислещите в СССР“ бяха парливата тема за целия европейски печат (а тук беше се втъкнал и процесът срещу Якир-Красин). Но свръх очакванията ни още по-нажежена беше следващата седмица — първата септемврийска: в отговор на съветската вестникарска хайка — там още повече раздухваха огъня.

„За намаляването на напрежението ни предлагат да плащаме твърде висока цена — с укрепване на тиранията.“ „Съветската власт пак иска да избудалка западните интелектуалци. Може би затова Сахаров и Солженицин са решили да предупредят Запада за опасността“ (Би Би Си). „В мрачната обстановка Солженицин и Сахаров отправят предизвикателството си и към съветските, и към западните ръководители. Ако бъдат накарани да млъкнат насила, това само ще докаже, че казват истината.“ Бившият посланик на Великобритания в СССР В. Хейтър: „Не бива да си сътрудничим в намаляването на напрежението с диктаторски режим.“

В подкрепа на съветските иначемислещи се изказаха: на 3 септември — канцлерът на Австрия; на 6-и — шведският министър на външните работи (хем от правителството на Палмьо, което досега се държеше толкова толерантно спрямо СССР! — и това беше „най-острото изказване в Швеция за СССР от окупирането на Чехословакия насам“); във ФРГ — не само християн-демократите, а и президиумът на социалдемократите (затрая си само миротворецът Бранд); от 7-и нататък вдигна скандал Гюнтер Грас, дотогава един от обществените стълбове на Брандовата Ostpolitik: сега той я нарече (в „Щерн“) политическо безумие: не бива да се провежда намаляване на напрежението в икономиката за сметка на областите на културата; той даде предизвикателно интервю на германската телевизия.

До 8 септември се натрупа достатъчно много, та нашите власти да разберат, че са сгафили с вестникарската хайка и трябва да й сложат край. На 8-и в „Правда“ направиха равносметка — и привършиха по този сигнал. По създаван от десетилетия навик ЦК си мислеше, че с това ще секне всичко: щом млъкнат викачите от хайката, веднага благодарно ще въздъхнат наплашените преследвани и, естествено, ще стихне Западът. Да, ама не! — всичко тепърва щеше да започне!

На 8-и Сахаров даде нова пресконференция — за злодейската психиатрия у нас, за галоперидола и, за да отхвърли вестникарските обвинения: съветските вестници „безочливо използват омразата на нашия народ към войната“. („Дейли телеграф“: „Ръкавица, хвърлена в лицето на КГБ!“ До онзи ден на западната преса ѝ се струваше: „Все повече се затяга обръчът около тях“, а сега: „Цялата кампания се водеше, за да млъкнат, но и двамата са твърдо решени да се държат докрай.“) И на 9-и даде интервю на една холандска радиостанция: нека представители на Червения кръст направят инспекция на нашите психиатрии! На 9-и президентът на американската Академия на науките: „Обзе ни чувство на негодувание и срам, когато научихме, че в тази хайка са взели участие 40 академици. Нарушаването на етоса на науката лиши руския народ от пълния му гений в нея. Ако Сахаров бъде лишен от свобода, на американските учени ще им е трудно да изпълняват поетите от тяхното правителство задължения по сътрудничеството със СССР.“ (Най-болезненият удар по нашите, а и за ядосване си е: „Никсън подписал, а учените ще откажат — и нищо няма да изкопчиш!“) — Присъедини се към защитата ни и младежката организация на социалдемократите на ФРГ (те пък бяха най-големите левичари: „Не бива да се разширяват търговските отношения за сметка на хора като Сахаров и Солженицин.“ — И младежката организация на ХДС. — И министърът на външните работи на Норвегия. — И Баварската академия на изкуствата: „Ако изпратят Нобелов лауреат в Сибир — това ще е фашизъм, сравним с процеса срещу Карл Осецки.“ — На 10-и се раздаде гласът на болния, от фермата му, Уилбър Милз, председател на бюджетната комисия на Конгреса на САЩ: той е против разширяването на търговските връзки със СССР, докато не бъде прекратено преследването на хора като Солженицин и Сахаров. Тоест разширяваше се поправката на Джексън: от емиграцията — до правата на човека в СССР. А в неговата комисия обсъждането тъкмо по това време наближаваше решителния момент.

Изобщо силата на западната гневна реакция беше неочаквана за всички — и за самия Запад, който отдавна не бе проявявал такава масова настойчивост против една комунистическа страна, и още повече за нашите власти, от силата на тази реакция те бяха направо зашеметени. Коментаторите сумираха, че в момента „съветското правителство се е озовало почти в същото положение както през август

1968-а“. И за да се спаси от това състояние, на 13 септември правителството прекрати заглушаването на западните предавания, въведено тъкмо когато дрънкаха веригите на танковете, окупиращи Чехословакия!!! Това беше вече смайваща победа, съвсем неочаквана (като всички победи, изтръгвани от ръцете на нашите) и напълно историческа — защото дотогава само XX конгрес бе спирал заглушаването.

И как живна нашето общество, доскоро толкова паднало духом, че дори се отказа от самиздата!

На 10-и „Афтенпостен“ публикува „Мирът и насилието“ (статията беше предназначена за „Монд“, но той се сепна: за благоприличното му левичарство чак такава прямота от Съветския съюз звучеше дори обидно). Отначало тя бе схваната само като лансиране на Сахаров за Нобеловата награда за мир, той още на 10-и отговори на кореспондентите, че на драго сърце ще я приеме, че „лансирането на моята кандидатура за Нобеловата награда ще се отрази положително върху положението на преследваните в нашата страна. Това е най-добрият отговор“ на хайката. И се надигна нова всесветска кампания около лансирането на Сахаров. Въпреки че Нобеловският комитет за мир (където вече зрееше позорната мисъл да разделят наградата между завоевателя на Виетнам и капитуланта?) още същия ден отхвърли моето право и време да предлагам кандидати, — веднага се получиха насрещни предложения: на 11.IX. лансирането се поде от членове на британския парламент, на 12.IX. — от цялата либерална група в датския парламент, след това — от мюнхенска група физици, след това и от други: ако не през 1973-та, то поне през 1974-та да дадат на Сахаров наградата! (Чак на 12.IX. преведоха по-пълно статията ми от норвежки, схванаха, че тя не се ограничава с лансирането на Сахаров, и се възбудиха противоречиви коментари по същината на статията. Тя вървеше в разрез и не по вкуса на същите онези западни кръгове, който най-много ни бяха подкрепили.)

Но кампанията на западната подкрепа като набрал обороти маховик с все сила продължаваше по-нататък. Публикуваха се телеграми до Сахаров ту от сто британски психиатри, ту от триста френски лекари („да се изпрати международна комисия за проверка на психиатриите в СССР“). В наша подкрепа се изказаха министър-председателят на Дания, кметът на Западен Берлин, италианските

социалдемократи („Може ли да се има вяра на страна, която преследва мненията вътре в себе си?“), Комитетът на разтревожените учени (САЩ), Комитетът за интелектуална свобода (пак там), италианският парламент, Консултативната асамблея на Европейската общност, норвежките писатели, учени и актьори, швейцарските писатели и художници, 188 канадски творчески интелигенти; събираха се подписите на 89 Нобелови лауреати по цял свят (това ще се позабави и после те самите ще го забавят заради блискоизточната война); в Париж се свика конференция на писатели, философи, редактори, журналисти и свещенослужители, където упрекваха френското общество заради примиренството му към съветските несвободи. Сенатът на САЩ публикува декларация (незадължителна за правителството) в защита на свободата в СССР, а конгресът още същия ден предложи да бъде дадено на Сахаров и Солженицин званието „почетен гражданин на Съединените щати“. На 19.IX. Би Би Си: „И самият Запад ще се окаже инфектиран от тиранията, ако подминем преследването на иначе мислещите в СССР.“ И като сумираме на 22.IX. четвъртата седмица от нашия бой: „По всичко личи, че съветските власти не са можали да сплашат иначе мислещите.“

През тази седмица и генерал Григоренко беше прехвърлен в обикновена болница. През същите дни мина през огъня Евгений Барабанов. На 15.IX. той дойде при мен (вече знаех, че го придърпват в ГБ и го задушават) и у дома направи пред кореспондент също напълно повратна декларация: изправяше се обикновеният роб, досега никому неизвестен, тръгваше от нулата — и веднага ставаше световноизвестен, изправяше се, заявявайки нещо, което ни държеше превити половин век: че да изпратиш ръкопис в чужбина не е престъпление, а чест: по този начин ръкописът ще се спаси от смърт. И — чудо! Вече бе насрочен на Барабанов в ГБ последният разпит, та да не се прибере от него вкъщи, бяха му обещани 7 години затвор! — и ненадейно нечистата сила го изпусна, сякаш ѝ бяха изсъхнали ръцете: материалът на застрашителното следствие, изнесен пред очите на света, се оказа похвална грамота. Барабанов само го изгониха от работа.

Тъкмо това изправяне, само това духовно изправяне без никакво действие от страна на всичките ни роби би било достатъчно, за да станем свободни, докато ни мигне окото. Ама — не смеем.

Западната реакция на декларацията на Барабанов, както и още много неща през този месец, надхвърли очакванията ни. В Италия на католическите свещеници било препоръчано да отбележат постъпката му в проповедите си, във Франция го защитаваха академици.

След като западният свят равнодушно беше отминавал с мълчание унищожаването у нас на цели народи и милионни събития, сегашният отзвук на такова малозначително събитие на Изток като публичното охулване на малка групичка иначе мислещи ни смайваше, не вярвахме на ушите си, преминавайки от една радиостанция на друга, всяка заран и всяка вечер. Още не бяха успели да изсъхнат интервюто ми и моята статия с горчивите упреци към Запада заради неговите слабост и безчувственост, а те вече остаряваха; Западът се развълнува, неочаквано се размърда, така че човек би могъл да се поддаде на илюзията, че се възражда свободния дух на великия Стар континент. Фактически бяха съвпаднали някакви временни причини, които оттук нямаше как да забележим (вероятно — наболялата подозрителност към СССР поради спънките, правени на емиграцията). Това пламване, подсещащо за славните времена на Европа, щеше да е невъзможно само един месец по-късно, когато същата тази Европа страхливо и разединено преви гръб пред арабското нефтено наказание.

Но през септември тя пламтеше! И ослепи нашите бухали. Тъпо замисленият, туткаво подготвен Якиров процес отзвуча като къорфишек, без да улучи когото и да било, без да сплаши когото и да било, само като позор за КГБ. Те заеха по-лоша позиция, отколкото ако не беше се състоял процесът. Стъкмиха, съчиниха декларация на съветски психиатри, че у нас не вкарват в лудници (на 3.Х.), — светкавично (на 4.Х.) в западната преса им отговориха Сахаров и Шафаревич. Седем месеца се перчеха, подготвяха — кой ще спъва излизането на съветски ръкописи в чужбина, на 21-ви заранта се съобщава за създаването на ВААП, — на 21-ви вечерта се съобщава, че съм им „отправил предизвикателство“: за да изпробвам тяхната юридическа сила, давам на самиздат глави от „Кръг“-96 [32]. Трето съвпадение в наша полза! Това беше поредният от моята серия удари по графика.) Ние сякаш действахме със свръхтанкова бързина, с техника, с каквато изобщо не разполагахме. Хвърчехме из бойното поле, като че ли бяхме десет пъти повече, отколкото в действителност.

А откъм Запад, с неизбежните грешки на гледането отдалеч, това изглеждаше ето как. В края на август, преди започването на боя („Дейли телеграф“): „В СССР всичко е удушено, остава единствено гласът на Сахаров, но скоро ще замлъкне и той.“ В края на септември („Дойче Алгемайне“) „От Магдебург та чак до Москва Държавна сигурност вече не разполага с досегашната си сила, от нея вече не се страхуват, пет пари не дават за нея.“

През цялото това време най-остро се изказваха левите и либералните кръгове — всички до един приятели на СССР и най-влиятелни в западното обществено мнение, създавали десетилетия наред общото олевяване на Запада. Американската интелигенция застана в опозиция спрямо американско-руското сближаване. В безизходно положение се извъртаха и лицемереха комунистите във всички западни страни: хем е невъзможно изобщо да откажат подкрепа на свободата на словото в „бъдещото“ общество, ама същевременно трябва тутакси и нас да ни принизят и опорочат. В същото затруднение се озоваха и правителствата на Никсън и Бранд, на които нашето противостояне им разваляше цялата игра. Кисинджър как ли не се извърташе. Американските министри на финансите и здравеопазването през цялото това време гостуваха в СССР, единият обеща кредити, другият, след като се завърна в родината си, настояваше: американско-съветското сътрудничество в здравеопазването (с нашите психиатри ли?!) е по-важно от преследването на иначе мислещите. От Бранд собствената му партия изцеди неохотното „духовно сродство със съветските дисиденти“ — на 9.IX., а само след три дена, за да спаси Ostpolitik: „търсел начин да оправи отношенията със СССР дори ако начело на него стоял Сталин“. („Да оправиш отношенията“ с убиеца на милиони — ами защо тогава не с братчето му Хитлер? С излишната крайност на декларацията си Бранд засегна и всички нас, живите, и всички загинали концлагеристи.) Към края на септември направи и крачка назад, с друго оправдание. И така продължи да марширува на място.

И с още по-голяма настойчивост през тези седмици от боя за свободата подкрепяха източната тирания — западните бизнесмени, разбирай: „диктатурата на пролетариата“ най-яко я подкрепяха капиталистите. Те кандърдисаха американския Конгрес, че именно търговията щяла да издигне на по-високо равнище правата на човека в

СССР!... Кажи-речи, единствен измежду тях Самуел Пизар публикува на З.Х. отворено писмо до Сахаров: „Свободата на един човек е по-важна от цялата световна търговия.“ И Ватиканът, парализиран от същото това сближаване с Изтока, цял месец мълча, въпреки че обикновените свещеници критикуваха папата. Папата изобщо не обели зъб. Началникът на неговия „Отдел печат“ с голямо закъснение, чак през октомври, вече „след дъжд качулка“: „Правата на човека в СССР не са негова вътрешна работа.“

За мен целият този размах на световната подкрепа, толкова неочаквано огромен, победоносен, направи от средата на септември излишно по-нататъшното ми участие в боя и завършека на замислената каскада: боят и бездруго протичаше от само себе си. А на мен ми трябваше да пестя времето си за работа, силите, резервите — за следващия бой, вече наближаващ, по-жесток — неизбежен сега, след като заловиха „Архипелага“.

На 21 септември, точно един месец след започването, сметнах кампанията за спечелена и за мен засега завършена (чрез пускането през тоя ден на глави от „Кръга“). За себе си — уви, поради несъгласуваността на действията ни не бях в състояние да съобщя това на Сахаров.

А неговото излизане от боя се проточи още цял месец и с ядосващи, чувствителни загуби. Андрей Дмитриевич закъсня с оттеглянето си, защото не умееше да отказва на любопитните, честолюбиви и дори мързеливи журналисти, които дори не си даваха труда да пристигнат в Москва, а вдигаха слушалката някъде в Европа и по телефонната жица откъсваха късче от Сахаровата душа и за себе си. Яснотата на действията на Сахаров беше доста замъглена поради раздвоеността на житейските му намерения: да остане ли в тази страна докрай, или да си позволи да я напусне? (Непрекъснато се обсъждаше планът дали да не си измоли един курс от лекции в САЩ.) И освен туй от доверчивостта му към доброжелателни съветници. Забъркаха го в злостастния епизод с Пабло Неруда (21.IX.) — да докаже и на свои, и на чужди, че сме обективни, че сме за свобода навсякъде и сега за всеки случай се тревожим за Пабло Неруда (когото нищо не заплашваше). Само че не по приетия у нас просташки начин — а да пише защитно писмо, като същевременно учтиво спомене за възвишените цели на възраждането на страната, които евентуално има

предвид чилийското правителство на Пиночет, — и по този начин и нашите, и западните комунисти се подложиха в беззащитна позиция. Срещу Сахаров връхлетяха люто и бяха отслабени вече спечелени позиции. След като даде интервю на същински или подставен кореспондент на ливански вестник, Сахаров също разкри своята беззащитна страна и на комунистическия, и на арабския свят, когато арабско-израелската война вече беше определила естествения предел, или прекъсването на нашия бой. Това интервю повлече след себе си нападение на пак мними арабски терористи — отново Сахаров беше застрашен, трябваше да бъде спасяван, такава беше зловещата тактика на гебистите. Само че сега никой и отникъде не му се притичаше на помощ. Да се намесвам в момента, когато трябваше кротко да изчакам взривяването на „Архипелага“, за мен означаваше лекомислено изостряне на положението, но и нямаше как да оставя Сахаров толкова самотен и застрашен. Написах на А. Д. писмо и го пуснах по самиздат [33], то незабавно се разпространи.

На излизане от боя по навик си правех сметка от гледна точка на противниците ми: какво ли ще измислят сега, каква ли крачка ще предприемат? Най-голяма опасност за тях беше не това, което вече стана, а това, което може и трябва стане: лавинното публикуване на всичко написано от мен. Те винаги бяха ме подценявали; и чак до последните дни, когато спипаха „Архипелага“, дори в най-мрачните си предположения май не са могли да си представят: абе какво чак толкоз опасно и вредно може да е съчинил? Най-много още два „Пира на победителите“. Сега, когато държат в ноктите си „Архипелага“, когато го разнасят от бюро на бюро (сигурно са го засекретили от собствените си хора и го крият в огнеупорните каси от експертите на висшите началници, дори и на самия Андропов), сигурно са се вледенили, че такава публикация е почти смъртоносна за техния строй (на строя — бабината му, за техните кресла!)? Длъжни са да търсят начин не как да ми отмъстят някой ден след време, а как да спрат тази книга преди появата ѝ. Може пък и изобщо да не допускат, че ще посмея? Ами ако допускат? С техните очи виждах следните ходове:

1. Вземане на заложници — децата ми — от „гангстери“, естествено, (Те не знаят, че и тук е взето свръхчовешко решение: нашите деца не са ни по-свидни от паметта на погубените милиони, онази Книга няма да я спрем за нищо на света.)

2. Да задигнат ръкописите там, на Запад, където те се готвят за отпечатване. Бандитско нападение на ИМКА. (Но могат ли да са сигурни, че ще сложат ръка на всички екземпляри и ще спрат всякакво печатане?)

3. Да смажат отпечатването юридически, открито да наблягат, че то е противозаконно. (Предвиждайки този натиск, адвокатът ми Хееб вече съставя за мен проект за „Потвърждение на пълномощията“ — специално за „Архипелага“ и в условията след конвенцията.)

4. Да громят тайните ми приятели и помощници. (Но това изисква време и все едно няма да спре публикацията. Дори наопаки: ще я ускорю, аз вече не ще има какво да губя.)

5. Личното ми опорочаване (криминално, битово) — за да се изкарат недостовърни показанията ми.

6. Да ме сплашат — по точка 1 или 4?

7. Преговори?

Това съвсем го слагах под въпрос, тяхната надменност не ще им позволи да слязат до преговори под междуправителствено равнище. Дъомичев вече беше се изхвърлял: „Преговори със Солженицин? Има да чака!“ (А пък аз си мисля, че ще дочакам. Когато може би ще е късно и за делото, и за тях, и за мен.)

Завършвайки списъка с този въпрос — „Преговори?“, не вярвах в тяхната реалност, не си ги представях и не ги исках: за какво ще преговаряме сега освен за написаното в „Писмото до вождовете“? Не беше ми останало за какво да се пазаря: нито какво да искам от тях, нито какво да им отстъпвам.

А и по кой начин ще се обърнат те към мен? Всички подозрителни, междинни преносвачи и услужвачи отдавна ги бях отрязал. Общи познати с тях нямаме.

Съставих тоя списък на 23 септември, а на 24-ти развълнувано се обажда по телефона бившата ми жена Наталия Решетовская и ме моли да се срещнем следващия ден. В гласа ѝ — голяма многозначителност. Но все едно не се досетих.

Два дена преди това се видяхме с нея и тя ми повтаряше всичко точно като по фейлетона в „Комсомольская правда“: че се държа истерично, крещя за мнима заплаха, клеветя Държавна сигурност. Уви, вече слагала доноснически на съдийската маса мои писма, засягащи

важни проблеми, а всичките ми писма вече била дала на ГБ. И вече беше публикувана съвместната ѝ с тях (под фирмата на АПН) статия в „Ню Йорк таймс“. Но все пак: имаше и колебания, имаше и отстъпки и на човек му се ще да вярва в доброто, невъзможно ми беше да я отъждествя напълно с тях.

На Казанската гара, с очи от толкова години насам вече стоманени, злобни, гледайки ме гордо:

— Обади ми се Инокентий Володин. Много сериозен разговор, такъв досега не сме водили. Но — не се тревожи, за теб е много добър.

И — разбрах. И изтръпнах. И мигновено надянах маската на уморена ленивост. И не я свалих до края на срещата ни.

Бях похабил в самота заточеническите си години — години на ярост по жена, от страх за книгите ми, от опасение, че комсомолка ще ме предаде. След 4 години война и 8 години затвор, зарязан от жена си, аз съсипах, стъпках, удуших първите си три години на свобода, жадуващ да намеря такава жена, на която ще мога да доверя всички ръкописи, всички имена и собствената си глава. И когато се прибрах от заточението, предадох се, върнах се при бившата си жена.

И ето че след 17 години тая жена идва при мен, без да се прикрива, като вестоноска на КГБ, с твърда крачка по перона, законно встъпвайки от личната област в обществената в тази книга. (Водил съм си тия бележки още през първия час след разговора, още цялата ми кожа е опърлена.)

— Ще се съгласиш ли да се срещнеш с някои хора, да си поговориш с тях?

— Защо?

— Е, по-специално, да обсъдите възможността за отпечатване на „Раковата болница“.

(„Раковата болница“? След дъжд качулка...)

— Учуден съм. За това не е необходима никаква среща. Съвсем естествено е руските книги да се издават от руски издателства.

(Ама все пак — преговори! Те скланят да водят преговори? Излиза, че здравата сме ги цапардосали! По-яко, отколкото си мислехме.)

— Но ще идеш ли в издателството да сключиш договор? Хората не знаят какво да очакват от теб, страхуват се. В и рая на краищата трябва да обсъдите условията.

(Искат да спечелят време! Помирисаха „Архипелага“ — и искат да ме забавят, да ме приспят. Но и аз трябва да спечеля три месеца. За мен също е полезно да ги приспя.)

— Не може да има никакви условия: точният текст дословно.

— А след издателството с още някого ще се срещнеш ли?

— Тоя някой, цивилен, ще седи до бюрото на главния редактор, отстрани.

Тези цивилни и сега от успоредните перони май ни фотографират или подслушват? Усещам ги с гърба си, това свикнал човек не може да го сбърка.

— А... по-горе?

— Само политбюро. И то за общите ни съдбини, а не лично за моята.

— Теб те преследваше не КГБ, а ЦК. Тъкмо те издаваха „Пира на победителите“ и това беше грешка. (Каква уверена политическа оценка в устата на една обикновена жена.) ...А тия, разбери го, са съвсем други хора, те не са отговорни за предишните ужаси.

— Щом е тъй, трябва публично да се отрекат от миналото, да го осъдят, да разкажат за него — и чак тогава няма да носят отговорност. Кой изби 60 милиона души?

Не ме пита какви „60“, макар и да не знае, но бързо, но уверено:

— Не са го сторили те! Сега мойт кръг много се разшири. Да знаеш с какви умни хора се запознах! Ти не познаваш такива, около теб има толкова глупаци... Защо стоварваш всичко върху Андропов. Той няма нищо общо (!). Други са виновни. — Вглежда се в мен като в заблуден, като в объркан, като в тъпак: — Изобщо теб някой те лъже, разпалва те, страшно те шантажира! Изобретява мними заплахи.

— Например „бандитските писма“?

— (разпалено): КГБ няма нищо общо с тях.

— Откъде знаеш?

Мързелив съм, допускам и моя грешка. Тя — войнствено уверена в себе си и в новите си приятели:

— Някой път ми покажи едно от тези писма! Те не те нападат, теб никой не те закача!

— А това, че ме изритаха от Ростропович, че не ми дават жителство?

— Стига си настоявал за жителство! Не могат веднага да ти го дадат! Постепенно.

— За втори път ми прибират архива...

— Такава им е функцията — да търсят!

— Художествени произведения ли?

Само се учудвам, не споря, изморен съм от дългата наистина борба с този КГБ, ще ми се да си поема дъх... От ролята си не се отклонявам нито на косъм.

— Заявяваш, че главните ти произведения тепърва предстоят, че ако бъдеш убит, ще потекат — и по този начин ги принуждаваш да търсят. Например в твоето писмо до Конгреса си споменал „Знаят истината танковете“, сега търсят и тях..

(А откъде знаеш ти, че търсят, какво търсят? А ти самата кои заглавия сама си им добавила? И това „Теле“ ли?)

— ...Принудени са да търсят у някоя си Ева.

А- издала ли си я вече?... (Н. И. Столярова.) Аз — за пръв път с все сила:

— Освен теб друг не може да я издаде! И ако...

— Ти тръгна да се развеждаш — трябваше да предвидиш всички последици.

(Бях ги предвидил. Колко отдавна не знаеш сума неща и сума хора. А — предишните?...)

— Но не подлост.

— Не се тревожи, знам какво върша.

(Да, да! Час по-скоро да печатам „Архипелага“. Та никого да не спипат, да не схрускат в тъмното. На тях им трябва тъмнината, но аз ще им я осветя!)

— ...Я направи декларация, че всичко е изключително само у теб. Че 20 години нищо няма да публикуваш.

(Много ѝ се ще да постигне тъкмо това, заради тях го прави, непременно им се иска да стане така! Но излиза, че ти цял живот не си ме познавала, ако мислиш, че месец след провала още има за какво да си приказваме? че един час след провала още не е било решено? а след един ден — приведено в действие?)

Започвам да мета на друго място:

— Ако пипнат някого от двеста и двайсетимата или такива като Барабанов — незабавно ще се застъпвам за всички пострадали.

А тя — с метлата насам, насам, знае:

— Който е разказвал за лагерите, няма да си изпати. Ама тия, които са ти помагали да го направиш...

(През цялата оная пролет на 1968-а как сме преписвали на пишеща машина в Рождество — с Воронянская, Люша Чуковская и Надя Левитская, — в задушевен разговор с тия незкрайно умни хора — ти и това ли си разказала вече, а?...)

— Ще защитавам всеки отделен човек незабавно и без да се жаля!

(Толкова откровени бяхме някога двамата с теб... Но отдавна те усещам, че си актриса, не, не те усетих, не го забелязах навреме. Но днес на тоя баир, на главния път в моя живот — няма да ме изиграете, с всичките си режисьори.)

— Изобщо, ако кротуваш, за всички ще е по-добре!

— Че аз нападам ли? Те ме принуждават...

— Смахнат човек, собствените си деца не жали...

И още веднъж за децата:

— Ами ако се случи нещо на някое от децата ти, пак ли КГБ ще е крив?

(Такава е тяхната логика: за дете няма да ги заподозрат.)

— Да, наистина, този път победихте. Но ако сега отпечатаат „Раковата болница“ — нали няма да публикуваш декларация, че си победил?

— Никога. Въпросът ти чак ме учудва. В краен случай ще кажа: разумна мярка, за руската четяща публика... На мен това отпечатване комай вече не ми трябва.

(А наистина: трябва ли ми, или не ми трябва? Как да не желаяш, да не се стремиш преди всичко да те отпечатаат в родината ти? Но тъпото е: с такова закъснение ще стане, че не си струва жертвите. Символичен тираж, само колкото да се заприказва за нашата свобода? Да го продадат на московските интелегенти, които и бездруго имат самиздатски екземпляр в библиотеките си? Или след като я покажат в книжарниците, да претопят целия тираж? Докъде я докарахме! — вече и аз не искам. Москва я прочете, а на Русия цялата истина ѝ е полезна от старата „Ракова“. Да създавам спънки? — не смея, няма да го сторя. Но вече и не ми е нужно...)

— През декември 67-а „Раковата“ не я отпечатаха по твоя вина!

— Как тъй??

— Спомни си: ти се направи на болен, не замина, изпрати мен. А Твардовски искаше да те помоли да подпишеш едно съвсем меко писмо до вестника.

(Да, съвсем меко: посипване на главата е пепел: защо на Запад вдигат врява... Само за това ставаше дума тогава и в секретариата... Точно така ще изопачат моята история: не властта ме е завирила в миша дупка (и всички преди мен), ами аз сам... (ние сами)...)

— Като ти отпечатаат книгата, ще получиш някакви пари... Но трябва да дадеш известни гаранции. Нали няма да направиш декларация пред кореспондентите за това предложение? За този ни разговор? Той трябва да остане в пълна тайна.

Надхвърляйки най-големите им желания — и техните, и нейните, аз:

— Разговорът ни няма да напусне границите на този перон.

(Дълъг, тесен перон между двата коловоза на рязанските влакове, откъдето пристигахме и закъдето заминавахме с продукти, с новини, с надежди — 12 години... Безкраен перон в слънчевото септемврийско утро, където се разхождахме филмирани или записвани на магнетофон. В границите на този перон сега описвам станалия разговор.)

Научавам, че тя се старее в моя полза:

— Смятам, че с моите изказвания в разговорите и с отделни глави от мемоарите ми, изпратени на този-онзи, обясних твоя характер, защитих те, облекчих ти участието...

Тя се захванала да обяснява! След като никога не ме е разбирала, никога не е вниквала, нито една моя постъпка никога не е предвидила (както и сега), се захванала да обяснява мен — на тайната полиция! И съвместно с нея — да ме обяснява на цял свят?...

Винаги ли става така: насищане търси уязвеното самолюбие, и толкова по-голямо, колкото повече са зрителите? Когато става дума за самолюбие, сигурно — винаги. Но да тръгне подир тайната полиция?... Не всяка ще го стори.

Абе не преписвахме ли с теб от бележник в бележник? не ми ли издиктува ти и тая пословица: сваятна овца подир вълк не тръгва.

— Внимавай, Наташа, не приемай лесно услугите на черните крила. Толкова е приятно: изведнъж те поемат и те понасят...

— Не се тревожи, знам какво върша.

И каквото и да направи по този път и за тези си господари (днешния разговор тя не го проведе така, не ме склони към частна среща с гебистите, ще „чакаме“ предложение от издателство, — за сметка на което уверено е доказано, че аз не атакувам, не издавам „Архипелага“, че съм мирно настроен), — каквото и да направи тя занапред, никога не ще мога да се разгранича и да ѝ запрата в лицето: „Това ти го направи!“ Щом тя, тогава и аз.. И каквато и отрова да ми поднесе бъдещето — то е и от миналото, аз съм си виновен: по затворите пронизвах хората още с влизането им в килията, но нито веднъж не съм се вгледал в жената до мен. Допуснах това да тлее и да пламне.

Така си плащаме грешките в пренебрегнатата второстепенна област — така наричания в профсъюзните пощенски картички личен живот.

Уви, със съседната съюзническа колона не бяхме си осигурили начини за съветване и съвместни действия.

Ще се осмеля да кажа тук за Сахаров — дотолкова, доколкото трябва, за да бъдат разбрани неговите постъпки, вече довели или обещаващи да доведат до значителни за Русия последици.

Когато Ленин замислил и основал, а Сталин развил и укрепил гениалната схема на тоталитарната държава, те предвидили и осъществили всичко, за да може тази система да съществува вечно, като се променя единствено ако нейните вождове дадат знак с пръстчето си, за да не може да се раздаде свободен глас и да не може да се роди противоречие. Те предвидили всичко освен едно — чудото, ирационалното явление, чиито причини не могат да се предвидят, предскажат и прережат.

Тъкмо такова чудо беше в съветската държава появата на Андрей Дмитриевич Сахаров — в навалищата на подкупната, продажна, безпринципна техническа интелигенция, а на всичко отгоре в едно от най-важните, тайни, отрупани с блага гнезда — около водородната бомба. (Ако беше се появил в някоя по-затънтена сфера, щяха да му видят сметката.)

Създателят на най-страшното оръжие на XX век, три пъти Герой на социалистическия труд, каквито стават генералните секретари на комунистическата партия, и заседаващ заедно с тях, допуснат в онзи тесен кръг, където не съществува „не може“ за каквато и да било

потребност, — този човек като Толстоевия княз Нехлюдов една заран усетил, а по-скоро — от раждането си вечно усещал, че цялото изобилие, в което го накисват, е нищо, а душата му търси истината, и не е лесно да намериш оправдание на това, което вършиш. До едно равнище е можел да се успокоява, че това е защита и спасяване на нашия народ. Но оттам нататък станало прекалено явно, че то е нападение, а по време на експериментите — съсипване на земната среда.

Десетилетия наред създателите на всички страшни оръжия у нас бяха безмълвно покорни не само на Сталин или Берия, но и на който и да било полковник начело на научноизследователски институт или „пандизбюро“ (според това къде са благоволили да настанят изобретателя), бяха безкрайно благодарни за златната звездичка, за вилата край Москва или за чашата сметана към закуската и ако възразяваха от време на време, това беше само с цел да се постигне най-доброто техническо изпълнение на желанията на същото това началство. (Нямам сведения, че „бунтът“ на П. Капица се е издигнал над неудовлетвореността му от начина, по който го ръководел Берия.) И, не щеш ли, Андрей Сахаров се осмелил под размахнатата ръка на шантавия Никита, който вече беше станал пълновластен владетел, да иска прекратяване на ядрените опити — и то не на никакви никому неизвестни полигонни, а на многомегатонните, разтърсващи и обхващащи целия свят... Още тогава той изпаднал в немилост, подложил се на гнева и заел особено положение в научния свят, — но Русия още не знаеше, не виждаше това. Сахаров станал усърден читател на самиздат, един от първите ходатаи за арестуваните (Галансков-Гинзбург), но и това още не го виждахме. Видяхме неговия меморандум през лятото на 1968-а.

И ето че тук ние вече съзираме водещата черта на този човек: прозрачната доверчивост, идваща от собствената му чистота. Меморандума си той раздава да го преписват на части служебни машинописки (с други начини не разполага, не знае такива начини) — смятайки (! — служеше в наши учреждения — и не служеше в тях, рееше!), че на тия секретни машинописки няма да им стигне умът да вникнат в смисъла, а от частите — да възстановят цялото. Но на тях им стигнал умът да занесе всяка своя дял от екземплярите в специалната част и тя четяла меморандума на Сахаров още преди той да нареди

страниците на бюрото си, подготвяйки самиздата. Сахаров беше най-малко пригоден (и поради това — най-готов от всички ни!) да влезе в двубой с безсърдечния зорък настръхнал непрощаващ тоталитаризъм! В последната минута министърът на атомната промишленост се опитал да разкандърдиса, да спре Сахаров, предупреждавал го за последиците — без полза. Както едно дете не разбира надписа „епидемична зона“, така беззащитно се затътрил Сахаров от ситата, дебелосерковска, щастлива каста — към унижените и оскърбените. И — кой друг би могъл да направи това освен дете? — накрая оставил край напуснат праг „излишните пари“, платени му от държавата „ей тъй“ — 150 хиляди в хрущовските нови пари, милион и половина в сталински.

Когато Сахаров още не познавал либерално-самиздатовския свят, притекъл му се на помощ един млад безстрашен историк (с неговите грандиозни изводи, че световната закономерност е била погубена от един калпав характер) — как да не се зарадваш на съюзник? как да не изпиташ върху си неговото влияние? Прочетете в първия Сахаров меморандум какви реверанси, каква почит от долу на горе към Рой Медведев. Висящите предмети тежат на балона. Предполагам, че забавянето на Сахаровото извисяване до голяма степен се обяснява с това влияние на Рой Медведев, сътрудничеството с когото се е отразило върху съвместните им документи с тесногръдието на мисълта, а когато Сахаров се отърва от марксистките конски капази, завърши с изстрел земя-въздух в гърба на аеронавта.

(Макар че политическите изводи на Рой Медведев винаги се оказват най-изгодните за съветския режим — западният ляв печат още дълго ще го превъзнася като най-видния в страната социалистически опозиционер. (Заб. от 1978 г.))

За пръв път се срещнах със Сахаров на 28 август 1968-а, веднага след като окупирахме Чехословакия и скоро след обнародването на неговия меморандум. Тогава той още не беше освободен от положението на особеносекретна и особеноохранявана личност: нямаше право да се обажда от улични телефони (не могат да го подслушат тутакси), а само от служебния и домашния си; не можеше да посещава произволни жилища или места освен няколко определени, проверени, за които е известно, че се появява там; телохранителите му ту вървяха подир него, ту не вървяха, това той предварително не

можеше да го знае. Затуй никак не беше лесно да се уреди срещата ми с него. За щастие намери се жилище, където аз вече бях ходил веднъж, а той често ходел там. Така се срещнахме.

Още от пръв поглед и от първите думи той правеше обаятелно впечатление: висок ръст, пълна откритост, светла мека усмивка, светъл поглед, топло-гърлен глас и много лошо изговаряне на „р“-то, с което после свикваш. Въпреки задухата той беше със старомодно стегната вратовръзка, със стегната яка на ризата, със сако, което разкопча чак по време на разговора, — неща, очевидно наследени от неговото старомосковско интеллигентско семейство. Прекарахме заедно четири вечерни часа, за мен вече доста късни, така че не всичко схващах и говорех не точно каквото трябва. На всичко отгоре ни прекъсваха и не винаги ни оставяха насаме. Необикновено беше и първото ми усещане: само да докоснеш синкавия ръкав на сакото — в него е ръката, която даде на света водородната бомба!

Сигурно съм бил недостатъчно учтив и прекалено настойчив, макар че осъзнах това чак след време: не му благодарях, не му честитях, а все го критикувах, опровергавах, оспорвах меморандума му, на всичко отгоре без подготвен план — уви, не знам защо не се сетих, че ще ми потрябва такъв. И тъкмо по време на тази моя шантава двучасова критика той ме покори! — нищо не го засегна, макар че имаше поводи, възразяваше ми ненастойчиво, усмихваше се слабо-смутено — нито веднъж не се засегна, ни най-малко, — признак за голяма, щедра душа. (Между другото, един от аргументите му беше: защо се занимава предимно с разглеждане на чуждите проблеми, а не на нашите, съветските? — болезнено за него щяло да е, ако навреди на своята страна! Не връзката между доводите го бе настроила така, а ей това чувство на синовна любов — това стеснително чувство го е водело! Тогава не оцених това, подпираше ме пружината на моето лагерно минало и все му сочех пороците на аргументацията и групирането на фактите.)

После взехме да обмисляме не можем ли по някакъв начин да организираме някаква декларация във връзка с Чехословакия, но не ни идваше наум кого да съберем за силна изява: всички именити отказваха поголовно, той потвърди, че от видните физици никой няма да подпише.

Май тази наша среща премина тайно от властите и аз поради присъщата си предпазливост още дълго криех, че сме се запознали, външно не го демонстрирах по никакъв начин: такова едно съединяване би трябвало да се стори на властите особено опасно. Но след една година, когато се преселих в Жуковка у Ростропович, се оказах на сто метра от вилата на Сахаров, страхотно съвпадение. А щом сме съседни, как няма да има беседи. Взехме да се срещаме от време на време. В края на 1969-а му дадох статията си по повод на неговия меморандум („Когато се връщат дишането и съзнанието“) — същата критика, само че вече систематизирана и предназначена за самиздат (но не им я дадох). Сахаров, кажи-речи, единственият читател на тази статия тогава, макар и да я прочел с болка (призна си), дори я препрочитал — но това не хвърли и сянка на неприязън в отношението му към мен.

Той си имаше свой период на замиране: дълго боледува и умря жена му. Изобщо не се мяркаше, после взе да идва неделен ден с любимия си син, тогава към дванайсетгодишен. Понякога си говорехме за евентуални съвместни действия, но все неопределено.

И за зоната на унижените-оскърбените Сахаров все още беше прекалено чист: той не предполагаше, че и тук може да има не само благородни пориви, не само търсения на истината, а и тънки сметки: да си създадеш име не по общоприетия служебен начин, не в потока от леки коли и камиони, а чрез докосване до чудото, а чрез вкопчване в този странен, огромен, забележим отдалеч въздушен балон, който без мотор и без бензин литва към висините.

Друг един от хората, които набраха височина с помощта на въздушния балон, беше В. Чалидзе. Отначало той издаваше безкрайно скучно самиздатско юридическо списание. След това изобрети комитет за защита на човешките права със задължителното участие на Сахаров, но с хитро съставен устав, позволяващ на Чалидзе да парира в комитета всяка чужда воля. През октомври 1970-а Сахаров дойде при мен да се посъветва за проекта за комитета, но донесе само декларацията за създаването му, за никакъв устав изобщо не стана дума, структурата не личеше. Странен комитет, наистина: да консултираш човекоядците (ако те попитат) за правата на оглозгваните. За сметка на това имаше принципна безпартийност, при нашето безправие — все пак нещо. Не намерих възражения. На 10 декември, в

самия ден на връчването на Нобеловите награди, Сахаров пристигна от града с такси, много спешно, за 5 минути, да ме попита не бих ли се съгласил да вляза в комитета като член-кореспондент. Това нямало да изисква от мен конкретна дейност, участие в заседания и т. н. Ами... Май изобщо не ми е там мястото, а от друга страна — защо да се дърпам, да не ги подкрепя? Съгласих се „по принцип“, тоест изобщо някой ден... И през ум не ми минаваше — защо толкова спешно? И самият Сахаров не разбираше, той беше наивен вестоносец. Излезе, че Чалидзе го бил погнал толкова бързо да измине 30 километра, та да проведе след неговото завръщане 5-минутно заседание, на което „комитетът“ спешно приел мен (и Галич). А Чалидзе незабавно съобщил това на западните кореспонденти и, наслаждайки се върху нобеловската процедура, към западния печат литна важната новина, че Нобеловият лауреат в същия този ден и час, вместо да присъства в Стокхолм, е направил решителна повратна крачка в живота си — влязъл е в комитета, благодарение на което (било обяснено допълнително на кореспондента) „се започва нов важен период в живота на писателя“, пълна дивотия.

В този именно комитет Сахаров вложи много време и сили, разпилявани от префинените дебати, изследвания и уточнения на Чалидзе — там, където е трябвало да се действа. (Ако възникне въпрос за политзатворниците — „трябва да се даде дефиниция на политзатворника“, сякаш в СССР това не е ясно; за лудниците против иначе мислещите — да се разшири изучаването на цялата сфера на правата на душевноболните чак до „възможностите да бъдат освободени от контролиране на техния сексуален живот“.) Със студено-рационалните си спирачки, с ледено-юридическата си кръв Чалидзе спря и провали доста начинания на комитета, който би могъл да изиграе в общественото ни развитие и значително по-голяма роля. (От един момент нататък, изморен от защитата на човешките права, Чалидзе реши да се прехвърли отвъд океана. И най-големият наивник ще се съгласи, че за да получиш виза за чужбина (през 70-те години) с цел да четеш лекции за човешките права в СССР — трябва да си се споразумял с ГБ, а това не се постига с еднократна среща, щом си и член на комитета!) След като в комитета влезе Игор Шафаревич, постепенно се създаде превес на действието, бяха изразени главните обръщения на комитета — към световните конгреси на психиатрите,

по повод на преследванията на религията и др. Всичките многобройни застъпвания на Сахаров за отделни преследвани, стоенето му пред съдилищата, където обикновено не го пускаха, ходатайствата за оправдаване, помилване, намаляване на наказанието и освобождаване под гаранция често пъти имаха формата на дейност уж от името на комитета, но в действителност бяха негови собствени действия, негов постоянен настойчив подтик — да се застъпи за преследваните.

Тази форма — защита не на цялото „човечество“ вкупом или на целия „народ“, а на всеки отделен потиснат, правилно бе възприета от нашето общество (стига хората да бяха чули по радиото, ако ще и в дълбоката провинция, стига да се бяха научили) като чудесното наше правдотърсачество и човеколюбство. Но пак тя (на фона на злобно-дребната съпротива и глухота на властите) беше изтощителна, отнемаща на Сахаров сили и здраве непропорционално на резултатите (почти нулеви). И пак тя поради неизброимостта на подписаните от него обръщения вече започваше да замрежва очите, да издребнява в съобщенията на световната преса, още повече че се прилагаше (понякога измолваше, изтръгваше) несъразмерно спрямо бедствието. И когато през пролетта на 1972-ра Сахаров написа най-решителния си дотогава документ от обществен тип („Послеслов към Меморандума до ЦК“, където далеч и смело остави зад гърба си своя първи „Размисъл“, където са изречени много неприятни за властите истини за състоянието на страната и се предлага статутът на „Международен съвет на експерти“), този документ мина незаслужено под равнището на същинското си значение вероятно поради честотата на прахосвания подпис на автора.

Макар че през 1972-ра продължавахме да се срещаме в Жуковка, между нас не възникнаха съвместни проекти и действия. До голяма степен това се дължеше на променените обстоятелства в живота на Сахаров и аз се опасявах, че сведенията ще се процеждат през рехавото кълбо около „демократичното движение“. Донякъде заради това се разстрои и опитът ми да привлече Сахаров към вече започнатата по това време подготовка на сборника „Изпод канарите“. (От собствените ми действия през всичките тия години не си спомням нито едно, за което би могло да се говори не тайно преди настъпването му, цялата им сила се раждаше тъкмо от скришността и внезапността. Дори за едно най-обикновено прескачане до града не споменавах нито

под тавани, нито по телефона, все с намеци или според предварителна уговорка, ти да не сколаса ГБ да извърши нападение на леговището ми, както се случи в Рождество, и да прерови всичко.) Отчасти и Сахаров не се вдъхнови от този замисъл.

Така се обрекохме на поотделност и при срещи си казвахме само новини и преценки на вече станали събития. Пък и той идваше все по-рядко.

През зимата срещу 1973 година се разваляха и отношенията на А. Д. с „демократичното движение“ (половината от което впрочем вече беше заминала за чужбина): „движението“ дори написа „отворено писмо“ с упреци към Сахаров. На всичко отгоре и откъм официозната страна пуснаха клюка, че Сахаров бил виновникът за смъртта на ректора на Московския университет Петровски. Както може да се случи в най-огромни дела или биографии, стечението на дребни, та чак и гадни, враждебни обстоятелства помрачаваше и разстройваше един велик живот, големите контури. Към сбора от всички тия дребни ядове се добавяше и общата безнадеждност, в която сега Сахаров виждаше бъдещето на страната ни: никога нищо няма да постигнем и цялата ни дейност има смисъл само като израз на нравствената потребност. (Съдържателно не можах да му възразя, просто аз през целия си живот, напук на разума, не съм изпитвал такава безнадеждност, а, наопаки, някаква глупашка вяра в победата.) През пролетта на 1973-та Сахарови за последен път бяха у мен в Жуковка — в това мрачно настроение и ми разказаха за плановете си: децата на Е. Г. Бонер получили покана да учат в един от американските университети, самият А. Д. скоро ще получи покана да чете лекции в друг — и те ще направят опит да заминат.

Пак същият, същият фатален избор, преминал през всички ни, се раздвои и легна този път пред А. Д. Не легна като две раздалечаващи се пътеки, а затисна врата му като чатал.

Беше се появила нова негова поза: да седи на стола не изправено-високо, както едно време, когато се запознахме, когато той с добродушно-весела усмивка навлизаше в тази непозната нему област на обществените отношения, а смъкнат покрай облегалката и прибрал вече доста оплешивялата си глава в туловището, така че раменете му щръкваша.

После аз напуснах Ростропович, подобие на нашето съседство със Сахаров престана да съществува — и не се видяхме чак до августовско-септемврийския насрещен бой, влязохме в него поотделно. В августовските му бойни интервюта не заглъхва разрушителният мотив за отпътуването. Чуваме, че „би ми било приятно да прескоча до Принстън.“ На 4.IX. западната преса прави заключението, че „Солженицин и Сахаров са декларирали своето твърдо намерение да останат в родината си, каквото и да се случи“. На 5.IX. Чалидзе от Ню Йорк: разговарял по телефона със Сахаров, той разглежда поканата на Принстънския университет. На 6.IX. — същото потвърждава и Сахаров. На 12.IX. (за германската телевизия) Сахаров „се опасява, че не ще го пуснат да се върне“. На 15.IX. (за „Шпигел“): „Принципно съм готов да поема катедра в Принстън.“ (И западният печат: „Сахаров е готов да напусне СССР. Това е ново предизвикателство (??) към съветското правителство?“)

Мелодията на емиграцията е неизбежна в страна, където обществеността винаги е губила всички битки. За тази слабост не бива да упрекваме никого, още по-малко ще го направя аз, особено след като в предишната глава описах и собствените си колебания. Но има частни лица и частни са всичките им решения. Има лица, заели твърде явна и значителна позиция, решенията на тези лица могат да бъдат частни само през „тихите“ периоди, а през период на напрегнато обществено внимание те са лишени от такива права. Тъкмо този закон наруши Андрей Дмитриевич, на пресекулки ту го спазваше, ту го нарушаваше и най-лошото беше, че го нарушаваше не воден от убежденията си (да избяга от отговорност, да пренебрегне руската съдба — такъв подтик в него е имало нито за минута!), нарушаваше го, отстъпвайки на волята на близките си, отстъпвайки на влияния.

Отдавнашните, многомесечни усилия на Сахаров в подкрепа на емиграцията от СССР, именно на емиграцията, едва ли не загърбвайки всички останали проблеми, вероятно са били навети до голяма степен от същата воля. И още едно такова залитане, което, кажи-речи, не бе забелязано от наблюдателите на боя, а всъщност — пречупи нашия бой, лиши ни от главния успех, А. Д. допусна в средата на септември един-два дена след като спряха заглушаването, когато ние почти по инерция се носехме напред. Група от близо 90 евреи написала писмо до американския Конгрес с молба по повод на техните си работи:

Конгресът да не давал търговски преференции на СССР, докато не разрешат еврейската емиграция. Чужди на тази страна и желаещи само да се изскубнат, тези деветдесет души можеха и да не мислят за останалия развой на нещата. Но за да придадат тежест на посланието си, те отишли при Сахаров и го помолили да подпише от свое име същия текст отделно — вече беше станало традиция, че при Сахаров може да се ходи с такива молби, той няма да откаже. И наистина, по традиция и поради отношението си към този проблем Сахаров им го подписал — 2–3 дена след поправката на Уилбър-Милз! — без да се замисли, че оголва фронта, предава вече завзети позиции, стеснява поправката на Милз отново до поправката на Джексън, разменя всеобщите човешки права срещу свободата само на емиграцията. И писмото на 90 евреи веднага потъна, никой не го забеляза, а писмото на Сахаров „Вашингтон пост“ набра на 18.IX. с едри букви. И Конгресът се върна към поправката на Джексън... Щом ние молим само за емиграцията — защо трябва американският Сенат да се грижи за нещо повече?...

Този прелом в хода на боя, това колебание на съседната колона мина незабелязано за онези, които не живеяха в ритъма и смисъла на събитията. Но мен ме жегна. На 16.IX. от околностите на Москва написах на А. Д. писмо [34] — и това беше вторият и последен контакт на нашите колони в насрещния бой.

През ноември Сахаров по цели дни седеше в следствената приемна, докато разпитваха жена му, и на 29.XI. чухме по радиото: „Сахаров е подал молба за пътуване до Принстън.“ И „Дейли Мейл“ изрази общото чувство: „Струваше ни се чудо съпротивата на малка група лица срещу тоталитарната държава. Тъжно ни е да съзнаваме, че чудото не стана. Тиранията отново победи.“

А в Москва, след като спряха заглушаването, дори мнозина ученици взеха да се залепят за радиоапаратите, да следят талазите на нашия бой. В някакво училище един осмокласник спрял учителката по история: „Щом така говорите за Сахаров (по вестникарски), нищо полезно няма да научим от вас.“ И веднага започнали да свиркат, да мякуат, провалили й урока, предупредили двата паралелни класа, провалили го и там. И сега всички те ще трябва да научат, че Сахаров е бил дотук и ги напуска. Идват писма от провинцията, телефонът звъни: „Кажете на Сахаров — за нищо на света да не заминава!“

На 1 декември Сахарови дойдоха у нас. Жената — болна, съсипана от разпитите и от общата нервност: „Мен след две седмици ще ме вкарат в затвора, синът ми е кандидат за Потма, зетя след един месец ще го изселят като тунейдец, дъщерята е без работа.“ „Но нали все пак ще си помислим?“ — предпазливо възразява Сахаров. — „Не, ти мисли.“

Ние пък очаквахме отпечатването на „Архипелага“ след един месец и с него — съдбата, която вече твърдо бяхме приели. Тук. И същото искахме да внушим и на тях.

А. Д., зачервен до темето от непоносимия проблем, затъва още по-дълбоко в коравото кресло, с глава между раменете. Мога да повярвам, че никога досега не му е било толкова трудно, изгонването си от кастата той понесе весело. Излезе, че още не е подавал молба за заминаване, но помолил да му дадат характеристика в неговия академичен институт, както го изискват стандартните съветски порядки. Той! — през септември арбитърът на европейските правителства, победилият най-страшното от тях, сега се молеше през най-долното гишенце да му напишат характеристика злобно-сразените!..

„Ама аз начаса бих се върнал, искам само тях (децата на жена му) да ги отведа... Изобщо нямам намерение да забягвам...“ — „Но вас няма да ви пуснат да се върнете, Андрей Дмитриевич!“ — „Как тъй могат да не ме пуснат, ако привстигна право на границата?...“ (Искрено не разбира — к а к .)

Вече толкова се е напатил от това си начинание, но и през ум не му минава да забегне. Не само няма да го пуснат — мисля си, че той самият в последната минута ще трепне, няма да вземе визата. Двамата с него вече сме станали, тъй да се каже, не лица, а нещо като географски понятия, толкова сме се свързали с нашата повърхност, че сякаш не подлежим на физическо придвижване по нея, а само с три аршина надолу.

Целият отминал бой за мен е имал значение, както сега проличава, колкото за да заема защитена и атакуваща позиция — преди следващото, главното сражение, шлемосвяткащо, мечезвънтящо. Вече виждам кълновете му, някои неща още отсега може да се набележат, но това вече отива към разполагане на силите, към план на операцията.

А те, противникът, — научили ли са нещо през насрещния бой? Както започват, май не са. Издува ги славата на световни победители и им пречи да виждат, и им пречи да предвиждат действията си. Заканват се да изкарат семейния скандал на улицата, да бият децата не в килера, а на улицата, да започват в чужбина съдебни процеси срещу „Архипелага“. По-глупаво нещо не може да се измисли, ала надменността им ги подвежда. Но ако преценяваме от тяхна гледна точка: а какво друго им остава?

Израцат ми се нови анонимни писма: „В смъртта ще намериш успокоение! Скоро!“ На лекции за висши чиновници, в тесен кръг, тия дни, през декември: „Солженицин не ще го оставим да шета дълго.“

Чувам: зъбите на дракона стържат по камъка. Ах, колко жадува той за моята кръв! Но и: а че моята смърт ще ви излезе през носа — за това помислихте ли, злодеи? Няма да ви завидя.

Има прилика между времето, между настроението, с което завършвах главния текст на тази книга през пролетта на 1967-а и с което завършвам сега — може би вече и завинаги, а то си е и редно, целия си живот няма как да опишеш с перо. И тогава, и сега разплитах нишките на паметта си, за да ми е по-лесно преди удара, преди атаката. Тогава ми се струваше, а и си беше, по-страшно: по-слаба позиция, по-малка увереност. Сега ударите ще са много, взаимни, но и аз вече стоя много по-здравео на краката си и за пръв път, за пръв път излизам на бой, изправен в цял ръст и с целия си глас.

Бях завършил биографията си за нобеловския сборник точно по този начин — с намек: дори събитията, вече станали с нас, почти никога не можем да преценим и осъзнаем тутакси, по тяхната дия, а още по-непредсказуем и удивителен се оказва за нас развоят на бъдните събития.

За моя живот — велик момент, схватката, за която може би съм живял. (А да можеше някой ден тия боеве да отшумят? Да се свра за няколко години в пущинака и между полето, небето, гората и конете — да си пиша романа, без да бързам...)

Ами за тях? Не е ли дошло най-сетне времето, когато Русия ще започне да се събужда? Не е ли това мигът от предсказанията на пещерните призраци, когато Бърнамската гора ще тръгне?

Вероятно пак има грешки в предвижданията и сметките ми. Още доста неща и отблизо не ги виждам, още много има да ме поправа Висшата Ръка. Но това не вселява в гърдите ми страх. Мен ме весели и ме прави по-твърд това, че аз не всичко замислям и провеждам, че съм само меч, добре наточен за нечистата сила, орисан да я сече и разгонва.

О, дай ми, Господи, да не се прекърша при ударите! Да не изпадна от ръката Ти!

Декември 1973

Переделкино

ЧЕТВЪРТО ДОПЪЛНЕНИЕ

ЮНИ 1974

И АЗ СИ НАМЕРИХ МАЙСТОРА

Предишното Трето допълнение вече беше завършено, но ми оставаше да го препиша на машина, да го префотографирам, да го изпратя на Запад, да скрия остатъка, когато на 28 декември в Переделкино, във вилата на семейство Чуковски, където от есента беше новият ми безлюден зимен подслон, по време на обичайното ми дневно хапване, съпроводено със слушане на дневното Би Би Си, ненадейно чух, че в Париж е излязъл на руски език първият том на „Архипелага“. Ненадейно — само що се отнася до дните, а инак аз бях помолил и го очаквах — на 7 януари, за православната Коледа, но поради нередовността на нашата връзка молбата ми закъсняла, а самоотвержените ни издатели, без да знаят нито неделни дни, нито вечерно свободно време, с дотам малочислени сили, на които някой ден хората има да се чудят, изпреварили моите сметки. Само с 10 дена, но тъкмо дните решават съдбата на нелегалната литература: ако не стигне слънчевото време за жетвата — похабява се цялата многомесечна реколта.

Чух — не трепнах и вилицата продължаваше да поднася зеле към устата ми. Колко стъпки вече бях правил през тези години и всяка ми изглеждаше лудешка, и всеки път оставаше без последствия от правителството, — смайваше ме слабостта, негъвкавостта на тази стена или тази огромна дъбова тояга, незаслужено наречена дъб, само за да се натъкми към поговорката. Колко пъти ми се е разминавало — защо и тоя път да не ми се размине?...

След един час ми обгори ръката газовият котел, наложи се да тръгна с обгореното за Москва и си помислих: дали не е символ? Но и за близките ми то беше празник, така прекарахме вечерта. Какво освобождение е това: крих се, спотайвах се, носих, носих — и пренесох! Олекна ми, но си остана канарата, вкаменената наша сълза. Дори да я държим вкъщи не смеехме, а сега — когото не го мързи, приятели, идвайте да четете!

Години наред съм си мислил: отпечатам ли „Архипелага“, ще ми вземат живота. Не могат да не ми отрежат главата заради него: ще

престанат да бъдат това, което са, ще се срина държавата им. За да си запазя главата, трябваше по-рано да се изселя на Запад. А ако си тук — то, естествено, човешко е да отлагаш: абе я да напиша Първия възел, я и Втория, а и до Четвъртия не ще е зле да стигна, когато Ленин ще пристигне в Петроград и историческо-военният роман с трясък ще се превърне в революционен, та чак тогаз да загина под пламналите греди. А засега покрай другото да допиша и „Телето“. (Довърших го само защото навреме се захващах с Първото-Второто-Третото допълнение; ако не бях ги написал в срок, надали щях да го сторя днес, когато вече го няма напрежението на нелегалността и аз съм запокитен в изменен живот, под прозореца на алпийската ми хижа е слънчевата купа на швейцарските планини и ръкописите ми вече не се вардят, и под таваните се говори открито. Друг живот.) Така си се отлагаше „Архипелагът“ — от своя първи срок и все по-нататък, — когато изведнъж изгърмя.

И колко явно е всичко, ако умееш да гледаш: до каква степен са отслабнали те! Майсторяха конвенция за авторските права — паянтово стоборче против пощръклял бик, мислеха с конвенцията да спрат „Архипелага“. Още на 23 декември началникът на ченгарския ВААП (Общосъюзна агенция за авторските права. — Бел. пр) Панкин се закани: „сделката ще бъде призната за недействителна... както и друга отговорност“ в съответствие със закона, — абе кой се плаши от котешко одраскване, когато сабите свирят с все сила? Декларацията на ВААП непосредствено преди „Архипелага“ можеше да изразява такова решение, според което на нашите им е по-лесно да удушат в чужбина няколко издателства, отколкото тук мен самия. Но и това беше крива сметка: „Архипелагът“ не беше сделка. Те можеха да спират всеки роман, та дори и моя „Октомври Шестнайсета“, и претенциите им още биха давали на юристите храна да си помислят — обосновано ли е? не е ли обосновано? Но да душат „Архипелага“ с юридически примки от конски косъм изразяваше прекалено явна безпомощност. Американските издатели побързаха да заявят, дори да молят: те много искат съветските власти да си премерят силите, да започнат съдебен процес. (Мина се половин година и неотдавна Панкин като котарак, който не беше докопал млякото в гърнето, се облиза: на Запад много искаха да се съдим против „Архипелага“, но ние ги разочаровахме.)

Чудно нещо: още през август спипаха тази книга, огледаха я. Видяха нажежената, вече стопена маса — и продължиха да умуват: достатъчно висока ли е температурата, дали ще потече металът? Нито улеи, нито формовъчни каси, нито кокили — нищо не подготвяха, за да има накъде да го отклонят. Приспах ги аз на Казанската гара, излъгах любимото ми министерство. Проспаха октомври, проспаха ноември. (Чак през декември се разшавах: изпращаха ми в писма череп и кости, траурни изрезки от нийоркското „Новое русское слово“ — че кой ли в Съюза още го получава, книжка след книжка? обещания да ми видят сметката до края на годината, само че преди края на годината аз ги изпреварих!) Пример за нехайство, характерен за прекалено голяма бюрократична машина. Струваше ли си да създават най-голямото в света контраразузнаване, та не само да прозаяпат своята смъртоносна книга, ами и да я извадят на повърхността със собствените си ръце? Струваше ли си да създават най-големия в света пропаганден апарат, че за посичащата ги книга да не могат да подготвят нито един контрааргумент?

Първата седмица — пълно вцепеняване. От 4 януари се посипаха трескави ТАСС-овски (Телеграфна агенция на Съветския съюз. — Бел. пр.) декларации, но само за чужбина, без превод на руски, без печатане за своите: „Развали ни Новата година... пося недоверие между народите... да очерни народа на Съветския съюз... да изкара хитлеристкия режим милосърден... Който не е побеснял от поглъщане на антисъветска пропаганда — ще отхвърли тази книга... Повод да се припишат на съветската действителност язвите на капитализма... Пасквил, продаден срещу валута...“ Тази скудоумна аргументация показвайте колко са объркани и уплашени. Само толкоз ли? Половин век избиват милиони — и само това ли им е защитата? Но всичките ги тръшна в земята френският комунист Ларош на 7 януари по московската телевизия: Солженицин не е отразил (в „Архипелага“...) рекордната реколта от последната година и изобщо не взема под внимание (над гробовете) икономическите постижения на Съветския съюз! Един подир друг припрени, слаби, неболезнени удари. Що негодувание се е изсипало през ония дни срещу мен — тогава не усетих, чак след време по-събрах туй-онуй, разказвах ми. В агиттаблата на ТАСС на улица „Горки“ се излагал, аз не съм го виждал, голям плакат: как изродчета с тромпети и барабани превъзнасят

„съчиненията на Солженицин“, жълт череп, черни кости и с блестящия стих на прочутия поет А. Жаров:

*С измислиците свои Солженицин,
със злия свой клеветнически плам
така добре обслужва чужденците,
че тяхно знаме той е вече там.*

Или такива изяви на вярност:

„До Свердловския райком на КПСС. — С чувство на дълбоко възмущение се научихме за новите факти от предателската дейност на Солженицин, насочени към подкопаване интересите на съветската държава и на социалистическия строй. Антисъветската врява, вдигната от буржоазната пропаганда около последното му писание, още веднъж нагледно показва, че този човек окончателно се е откъснал от нашето общество и откровено служи на идейните ни противници. Заклеймяваме с позор отцепника и предателя, смятаме, че за него няма място на съветска земя! — Редакционният колектив на списание «Молодая гвардия».“

Млада гвардия... А аз ги защитавах пред „Новый мир“... По Нова година пак си съставих прогноза — „Какво ще направят?“ Ето я:

1. Убийство — Засега изключено
2. Арестуване и присъда — Малко вероятно
3. Интерниране без арестуване — Възможно
4. Изгонване в чужбина — Възможно
5. Даване на западно издателство под съд — Най-желателното за мен и най-глупавото за тях
6. Вестникарска кампания, да се подкопае доверието към книгата — Като нищо
7. Дискредитиране на автора (чрез бившата ми жена) — Като нищо
8. Преговори — Не е нула, но е рано
9. Отстъпки, да се оправдават: преди 1956-а „не бяхме ние, други бяха“. — Не е нула

(Донякъде затова бе сложено и подзаглавието: 1918–1956.)

В какъв смисъл е „изключено убийството“? — засега поради горещата публичност, а иначе защо не? — всеки момент. Още в барвихската гора да очистят един самотен скиор те може би са се стеснявали, че това е тяхна затворена „спец-зона“, където освен тях никой друг не стъпва. Но и в Рождество нищо не им струваше да ме убият (понякога под различни предлози идваха явни агенти), а и в Переделкино на тъмния път, докато се прибирам от гарата. Бог ме е пазил, не им е дал да вземат такова решение. А изгонят ли ме в чужбина — веднага след туй могат да ми светят маслото, тъкмо там те не отговарят за мен. А интернирането някъде я Сибир не ми се струваше сериозна беда, свикнал съм. Само че вместо за революцията ще ми се наложи да пиша за нещо от отдавнашната руска история.

А с последните две точки аз ги оценявах твърде високо. Те не можеха да дораснат до такова разбиране. А още през септември бяха получили моето „Писмо до вождовете“, биха могли да съпоставят, да помислят. (А и дали са го чели те, поне някой?...) Замисълът ми донякъде беше и такъв: щом нанесе прекия смазващ удар с „Архипелага“ — тутакси да ги смутя с отвличащата перспектива на „Писмото“, да ги подмамя по пътеката на точка 9-а. През декември бях изпратил на адвоката си и на издателите следния график: да отпечатаат „Писмото“ автоматично — 25 дена след първия том на „Архипелага“. Тоест, след като съм дал на вождовете 25 дена за размисъл и нищо не съм дочакал, да пренеса тази двойственост, това смущение навън, в обществеността, за да надвисне не само над затворената стая на политбюро, но да знаят: всички наблюдават избора им.

(Едно нещо тогава изобщо не си представях, тъй като още не познавах западната скала на оценките: че с „Писмото“ само съм щял да смачкам целия ефект от „Архипелага“ и да изскубна опората си в най-решаващия момент от борбата. И този път Бог ме опази. (Заб. от 1978 г.))

И вярвах: още можеше да се обърнат нещата. Не може съвсем никой горе да не се е замислил над „Писмото“. (Поне другите, които ще се изкачат на мястото на сегашните: като възможен за тях път, като излизане от задънената улица.)

Поради това че „Архипелагът“ излезе по-рано, и срокът на „Писмото до вождовете“ се преместваше сега от 31 януари на 22-ри. Но когато ТАСС се разкрещя толкова гневно и скандалджийски, в тази пурпурна окраска примирителният тон на „Писмото“ можеше да се възприеме като моя отстъпка, все едно че съм се стреснал, няма да забележат и датата „5 септември“. Моят замисъл — от „Архипелага“ незабавно и направо да се опитам да бутна нашата държавна канара, излезе слаб, зле пресметнат. Да, на „Архипелага“ му предстоеше да променя историята, в това съм сигурен, но не толкова бързо и явно не като се почне от Москва. И на 10 януари по случаен човек побързах да спра отпечатването на „Писмото“. Това станало с телефонно обаждане и една условна фраза в последния миг, все пак текстът не е малък, вече го били дали за набор. Спрели го. Възможно беше и друго съчетаване, по-логично, още преди това го имах предвид: да кръстосам „Писмото до вождовете“ с „В лъжа не се живее“, което от четири години втасваше, като по този начин те щяха да бъдат двете страни на нещо цялостно: да се стъписат от една и съща мерзост и народът, и правителството.

Впрочем, започвайки да печатам такава повратна книга като „Архипелага“, а след нея сега и всички останали насъбрали се, една след друга, — нуждаех ли се изобщо от тактически стъпки и каскади? просто нека си текат книгите. (За такъв начин на живот и днес мечтая.) От продължителен бой не се излиза лесно, от 4 месеца в Европа и още много месеци ще ми се налага да дообяснявам, да доизричам, да отблъсквам настигащи ме удари, а наистина ми се ще да отида на някое съвсем тихо място, да пиша — и книгите нека си текат. Общественото поведение на хората се обяснява с обществените обстоятелства, ала и законите на възрастта и на вътрешните ни промени подготвят нашите обществени решения.

След отменянето на „Писмото“ се настроих: нека освиркват и дюдюкат, аз засега съм си свършил работата. Ще дойдете ли, ще ме приберете ли? — прибирайте ме, и на затвор съм готов. Пасивно защитно състояние. Впрочем, сериозно казано, двамата с жена ми не

очаквахме, че ще има разправа. Много пъти беше ми се разминавало и човек погрешно започва да продължава тая безнаказаност напред. Аля този път беше особено убедена: освен вестникарски ругатни нищо няма да има, ще го преглътнат. Аз не мислех така, но се държах именно така: не се самозаклучих в нашето московско жилище без дневна светлина (за да не бъдем наблюдавани и фотографирани, завесите ни си стояха спуснати денонощно), без въздух и простор, а кротко си ходех в Переделкино, надишвах се, без да бързам, под боровите и в необикновено бавно за мен темпо (ах, има да се сецам за тия дни!) довършвах статиите за сборника „Изпод канарите“. Сега чак не ми се вярва, че толкова отмерено, гладко, делнично течеше животът ни през януари. По време на вестникарската хайка наши приятели ни идваха на гости и казваха: „Само у вас е спокойно.“ То всичките тия ругатни в целия печат изобщо не ги четяхме, не търсехме да ги прочетем, дори размаха им не си представяхме. Аля преписваше на машина последните глави на „Телето“, фотографирахме ги, подготвихме ги за изпращане. И извън града се наслушвах на радио до насита: собственият ми „Архипелаг“ се носеше откъм ефира като живеещ сам по себе си, пълен със своите болки, а от мен никога непострояван, неможещ да бъде създаден, — и ме трогваше до сълзи. Световният отзвук на руското издание на книгата надмина по сила и гъстота всичко мислимо. Е, разбира се, редуваха го със свои, по-понятни неща: страшните новини за дивашкия Архипелаг — и свалянето на забраната от неделните автомобилни пътувания във ФРГ; непобиращият се в главите архипелажен живот и тридневната работна седмица в Англия. Петролната криза облъхна преблагополучния Запад — и тези първи слаби ограничения поразиха чувствата му. Прави чест на Запада обаче, че страданията с бензина не му се сториха по-силни от страданията на ония измрели туземци.

Едва сега, не, едва днес разбирам колко удивително е водел Бог тази задача към изпълнението ѝ. Когато през цялата 1962-ра „Иван Денисович“ сновеше по самиздат до Киев, до Одеса и нито един екземпляр през тая година като по чудо не стигна до чужбина — Твардовски толкова се страхуваше, а аз ни най-малко, понеже съм си драка, дори ми се искаше „Денисович“ да се изскубне неизопачен — съвсем не разбирах, че само така, именно така се забивам, по наследство от Хрушчов, като патерица в кремълската стена, без някога

да бъде извадена оттам. И когато ленинградският екземпляр на „Архипелага“ не бе изгорен, както настоявах, както бях сигурен, а стана плячка на гебистите и предизвика спешното отпечатване, съпроводено от яростния им рев, — тъкмо по този начин „Архипелагът“ се издигаше в ранг на неоспоримо свидетелство. Сега тук, на Запад се научавам: от 20-те години близо трийсет книги за Архипелага, като се почне от Соловки, са били отпечатани тук, някои преведени, обнародвани — и са загубени, потънали са в беззвучие, без никого да убедят или дори събудят. Поради човешката ситост и самодоволство: всичко било к а з а н о — и всичко минало покрай ушите. Пък и в случая със съветския Архипелаг още духал славният социалистически вятър: на страната на социализма могат да й бъдат простени злодейства и несравнимо по-големи от хитлеристките: това са все хекатомби върху светлия олтар. Ако бях напечатал „Архипелага“ от Запад, той нямаше да има и половината от сразяващата си сила при своята поява.

А сега чак учудващо добре разбираха:

„Огнена въпросителна над 50-годишнината на съветската власт, над целия съветски експеримент от 1918 г. насам“ („Форвертс“). „Солженицин разказва на цял свят истината за страхливостта на комунистическата партия“ („Гардиан“). „Може би някой ден ще възприемаме появата на «Архипелага» като знак за началото на разпадането на комунистическата система“ („Франкфуртер Алгемайне“). „Солженицин приканва към покаяние. Тази книга може да стане главната книга на националното възраждане, ако в Кремъл съумеят да я прочетат“ („Дойче Веле“).

Асоциацията на американските издатели изрази готовност да публикува историческите материали, които съветското правителство би пожелало да противопостави на „Архипелага“. Но — нямаше такива материали. За 50 години не бяха си посъбрали оправдания. И през последната половин година, след като вече имаха книгата в КГБ, — не намериха време. Напечатаха в „Ню Йорк таймс“ безцветна статия на Бондарев (че уж „Архипелагът“ бил за Втората световна война, за Сталинград и генерал Власов, а не за съветските затвори и лагери. А за мен какво? — няма художествена правда, не разбирам нравствеността, антиславянско чувство, национален нигилизъм, скаран съм с целия народ). Напечатаха в „Известия“ статия — пак за

генерал Власов, обширна, разгърнах я, мисля си: е, сега ще започнат да опровергават кой е освободил Прага от германците, документите са у тях, които им липсват — ще ги фалшифицират, а аз къде да свикам сега моите съкилийници? Но — не! дори не им стигна нахалството, главното не опровергаха: че единственото бойно действие на Власовите дивизии е бил боят против германците — за Прага.

След като за половин столетие изобщо не бе поумняла, а дори беше се влошила от тарикатските коминтерновски 20-и години, съветската преса умееше и знаеше едно: директните ругатни, грубата хайка. Откри я „Правда“ на 14 януари: „Пътят на предателството“. Материалът — директивен: на другия ден го препечатаха всички големи и местни вестници, това вече е тираж някъде към 50 милиона. Още следващия ден „Литгазета“ посочи и специалния термин за мен: литературен власовец. И за няколко дена той се посипа от всички печатници, от всички витрини. И главното мошеничество: затворите, лагерите изобщо не се споменаваха като тема, цялата осъждана книга представлява оскърбление към паметта на загиналите през войната, а най-важното, с изящно-непрозрачен израз: май (може и да се отстъпи) подлецът имал три леки коли — и това вкусно късче, подхвърлено на тълпата, най-ядосва хората: „Гад! Какво му е липсвало?!“

Още на другия ден след сигнала на „Правда“ се започна триседмична атака с телефонни обаждания в московското ни жилище. Новото оръжие на XX век: с безличното църкано на телефонния звънец можете да проникнете в заключена къща и да ужилите събудения в сърцето, без самият вие да се надигнете от служебното си бюро или от креслото с коктейла.

Започна се — с хулиганско изръмжаване: „Повикай Солженицин!“ — „А кой сте вие?“ — „Повикай го, аз съм му приятел!“ Жена ми затвори телефона. Пак се звъни. Взе слушалката мълком (нито „да“, нито „не“, нито „слушам“) — същият хулигански хриптящ крясък: „Ние, макар и да сме лежали по лагерите, не сме продавали родината си, разбра ли?? Това куче няма да го оставим да шета, стига толкоз!!“ (Лекторът от ЦК през декември — дословно, само че без „куче“.) Телефонната атака беше по-неочаквана, по-непривична работа, изискваше нерви, мигновена преценка, находчиви отговори, твърд глас (няма да ни стреснете, не се мъчете). Аля бързо овладя тези неща, добре се оправяше. Слушаше, слушаше всичките

ругатни мълком, после тихо: „Кажете ми: заплатата в КГБ два пъти месечно ли я раздават или веднъж както в армията?“ — на другия край на жицата в такива случаи винаги се объркваха. Или дори поощряваше с междуметия, оставяйки ги да се изприказват, после: „Това ли беше всичко? В такъв случай съобщете на Юрий Владимирович (тоест на министъра на КГБ), че с такива тъпи кадри ще загази.“ Обаждаха се толкова дирижирано непрестанно, че не оставяха пролука да се промуши наш приятел, пък ако не вдигнеш слушалката — може би тъкмо приятел ти звъни? Все пак можахме и ние да съобщим за този пороен дъжд (и още същата вечер западните радиостанции, да им дава Господ здраве, вече предаваха за телефонната атака). Гласове — мъжки и женски, ругатни, закани, мръсотии — и така непрекъснато до един часа през нощта, после почивка — и отново от 6 заранта. От време на време се обаждаха и на Чуковская в Переделкино, оскърбяваха Лидия Корнеевна, викаха мен: „Жена ти е зле.“ (Не случайно всичко това съвпадна тъкмо през тия дни с изключването на Л. К. от Съюза на писателите, отчасти и като отмъщение, че ме е приютила. Успях и да отговоря, чрез кореспондентите [35]. За щастие някой ни беше донесъл наскоро приспособление за записване на телефонните разговори на диктофон, а аз пак по телефона, без да се стеснявам от КГБ, инструктирах Аля — как да го включи — и тя по телефона ми демонстрира възпроизвеждането: внимавайте, ще съберем на касета най-големите бисери... Цивилизацията ражда оръжие — ражда и контраоръжие. Подейства им, станаха по-предпазливи, взеха да говорят по-меко, да се правят на съчувственици („страхуваме се, че ще го арестуват!“).

През онази първа вечер бяха замислили и нещо по-сериозно от телефонните обаждания — май че народен гняв: някакви лица бяха привикани в двора на „Козицки“, пак тук пристигнаха няколко десетки милиционери — да охраняват, но не се стигна нито до трошене на прозорци, нито до „охраняване“, очевидно бяха променили командата, някой ден ще разберем.

А телефонните обаждания продължиха две седмици, макар и не с такава честота както през първия ден, но за сметка на това по-разнообразни:

— ...Власовецът още ли е жив?...

— ...Чел съм му всичките произведения, имах го за светец, но сега виждам, че кумирът ми е мръсник.

Или пък — отчаян вик (след новата ми декларация за пресата):

— Какви ги върши тоя гад?!!! Защо не мирясва?!

Темите не толкова се редуваха, колкото се променяха по команда: ден-два само заплахи, че ще ме убият, после — само „разочаровани почитатели“, после — само „приятели от лагера“, после — доброжелатели, със съвети: да не излизам на улицата или да си пазя децата, или да не купувам продукти от магазина — за вас ще сколасат да ги отровят. Но чудно нещо: сред стотиците такива обаждания нямаше нито едно умело, артистично, фалшът им проличаваше още в първата дума и звук независимо от сюжета. И всички се стягаха, ако им отвърнеш с подигравка. И за да не си губят свободното време, всички започнаха да се вместиат само в служебните часове.

Такъв беше опитът да сломят духа на семейството ми — и по този начин моя. Аля не само издържа атаката, но и не забравяше задълженията си. Работата вървеше и семейството живееше, и малките чак след време ще разберат, че ранното им детство е било не съвсем обикновено.

Успоредно с телефонната атака (и, то се знае, вестникарската) се провеждаше и пощенска. По пощата враждебните писма винаги бяха с пълния точен наш адрес — но анонимни. Провряха се и няколко дружелюбни (грешка на цензурата: „Дойче Веле“ беше посочила нашия адрес без номера на апартамента — и затова тези писма минаваха друга проверка и не се изземваха) — ту от „работници от Урал“, ту — от деца на починали концлагеристи.

Съветската вестникарска кампания, креслива, яростна и шантава, на международната арена претърпя загуба само за няколко дена, толкова глупава беше. „Ню Йорк таймс“ предупреждаваше: „Тази кампания може да причини на СССР по-големи щети, отколкото самото издаване на книгата.“ И „Вашингтон пост“: „Ако от главата на Солженицин падна само един косъм — това ще прекрати културния обмен и търговията.“ Ще прекрати ли, няма ли да прекрати, това е преувеличение, то се знае, намаляването на напрежението в никой случай не биваше да се изтъква, но като четат западните вестници в сградата на ЦК на Стария площад, може и да се позамислят: какво толкоз представлява тоя Солженицин, струва ли си заради него да си

разваляме цялата международна игра? Западната преса звучеше като такъв мощен хор в моя защита, че изключваше и убийството, и затвора.

А тогава — накъде бие и защо се лае всичко това? (За себе си съзирах във вестникарската кампания дори само тази победа, че като врякат, та да ги чуе цял свят, те изтърват простата едновременно мълчалива хватка — прегризваш му гърлото — и в торбата. Но започнаха — поради изпускане на нервите, поради злоба, без да са обмислили всичко докрай, започнаха, засегнаха милиони нямащи си хабер глави в собствената си страна, — и сега борбата се повеждаше преди всичко за тях, за съотечествениците. А и пред Запада ставаше като че ли необяснимо: защо пък дотам не се оправдавам, с нито една дума? може донякъде клеветата да е права?

Върви се заричай — по време на бой да дремеш мълком. За това се иска друг нрав, не моят.

Отвърнах с два удара — с декларацията от 18 януари [36] и с кратко интервю за списание „Тайм“ от 19-и [37]. В декларацията отвърнах на най-хапливите и обидни обвинения на съветските вестници, като сбих всичко до две странички; в интервюто развих позицията: пропуснатият през ноември отговор до братя Медведеви; и вразумяване и за мен, и за Сахаров, и за всички, които покрай врявата и гоненията загубихме чувство за мярка: че колкото и да ни защитават на Запад, благодарни сме им, но трябва час по-скоро да стъпим на собствените си крака; и — докато не са ми запушили устата, а какво ще стане с „В лъжа не се живее“ никой не знае, затова трябва да изкарам на бял свят и този мой съвет към младежта, тази единствена моя реална надежда; и просто да въздъхна освободено, както го иска душата ми: „Изпълних дълга си пред избитите...“

Настенаха се, намъчиха се кокалците ни: бе казано — и бе чуто...

Предадох го по много радиа и телевизии, а в много от вестниците се падна на 21 януари — петдесетгодишнината от смъртта на Ленин, за когото изобщо не се сетиха тоя ден. Със скок отстрани и с мигновено захапване колко схватки е спечелил приживе! — а ето как търпеше поражение след половин век, още неназовано, още полужримо.

Би Би Си: „Двуседмичната кампания срещу Солженицин не можа да го сплаши и да го накара да млъкне.“ „Ди Велт“: „За премахването му на Москва ще ѝ се наложи да плати цена, аналогична на Будапеща и Прага.“

И така издържахме цяла седмица след сигнала на „Правда“ — да бият всички камбани! Издържахме и дори на ТАСС ѝ се наложи да реагира — но как да реагира на повика ми към младежта — да не лъже, а мъжествено да устоява? Ето как: „Солженицин облива с кал съветската младеж, че ѝ липсвало мъжество.“ Но това стана чак на 22 януари, в деня, когато във Вашингтон пред сградата на Националния клуб на печата се състояла демонстрация на американски интелектуалци от различни течения, която много ме ободри: чели откъси от „Архепилага“, викали: „Долу ръцете от Солженицин! Наблюдава ви цял свят!“ На 22-ри, когато се появил „Архипелагът“ вече на немски, първият тираж бил разпродаден за няколко часа. Издържахме една седмица, но с нея завършваше почти пълен месец от публикуването на книгата, най-трудният месец, когато плацдармът още е толкова малък, светът още дори не я е чел, а толкова много е разбрал! А сега плацдармът се разширяваше, започваше масовото четене на Запад, при вече набраната инерция чак беше трудно да се предвидят последиците. На 23-ти съм си записал: „Ами ако противникът трепне и се оттегли (започне да признава миналото)? Няма да се учудя.“ (Още по-рано, веднага след руското издание, трябваше да се появи американско издание, всичко бях направил, за да стане това, но двама-трима сухи корисни човека със западно възпитание окепазили всичко, цялата Петдесетнишка пратка през 1968 година; американското издание ще закъснее с половин година, няма да ме подкрепи, докато се прехвърлям над пропастите — и само затова, мисля си, настъпи развързката. А можеше, като нищо можеше нашите вождове донякъде да отстъпят, ако по Новата 1974 година цяла Америка четеше реално книгата, а в сградата на ЦК на Стария площад не можеха да стъкмят нищо друго, освен че тя възпявала хитлеристите...)

Тогава схванах това така: ако през първия месец се решаваше какво ще стане с мен, — оттук нататък сражението се разширява и задълбочава: сега въпросът е дали пропагандистката машина още веднъж ще глътне Русия — или ще се задави? дали вестникарската лъжа за кой ли път ще се разлее свободно, или най-сетне ще срещне

съпротива? Вярвах, че благоприятен прелом е възможен, и още по-добре разбиха смисъла на моето положение: да адресирам следващите си декларации не към Запада, а към вътрешни получатели.

В края на януари вестникарските хули още повече се ожесточиха и увеличиха, на камари пък събираха подписи, вече и известни, — но пък и младите започнаха да се появяват един по един, като че ли тръгваха да мрат — безтрепетни, изправени в целия си ръст, беззащитни, под куршумите, — Дима Борисов, Боря Михайлов, Женья Барабанов — и по съвпадение всеки от тях беше с безработна жена и с по две малки деца. И Лидия Корнеевна посочи кой кого е предал [38], отговори с литературен блясък. Вестникарските ругатни гърмяха като огъвана ламарина, но на Запад отдалеч много правилно забелязали: че моите декларации били „с явно настъпателен характер“, а властите — май отстъпват, хвърляйки големи усилия, и все едно — безпомощно.

Един надува свирката, друг думка по тъпана, всеки се стараяше. Докато вестниците ме ругаеха, в Държавна сигурност издокарвали съученика ми Виткевич за интервю пред някакъв западен. Какъв смайващ обрат: Държавна сигурност ме обвиняваше, че не съм бил достатъчно твърд с нея, не съм удрял по муцуната още при запознаването, както днес. Макар и да бях очаквал най-вероятно лична дискредитация, смятах, че ще я провеждат само чрез първата ми жена, не предполагах, че чрез приятел от младежките ми години. Какъв ли не бяха ме изкарали вече — полицаи, гестаповец — сега доносник на КГБ. Бих предпочел изобщо да не отговарям, много зачестих. Но влезеш ли в бой, не се бой. А щом ще отговарям — яко да ударя камбаната [39].

И отново световните радио и печат подеха: „Срещу въоръжени въстаници могат да се изпращат танкове, но срещу книга?“ — „Разстрелът, Сибир, лудницата само биха потвърдили колко прав е Солженицин.“ — „Пропагандата се оказа бумеранг...“ И вече не за пръв път звучно ме подкрепи Гюнтер Грас.

И ми се стори: спечелил съм още една фаза от сражението. Дадох нов залп, а техните атаки май замират или са приключили (както вече стана през септември)? Аз — още повече ли съм се укрепил? На 7 февруари съм си записал: „Прогноза за февруари: освен дискредитирането надали може да се очаква от тях нещо друго, а най-вероятно ще настъпи пауза.“ Неразумно съм писал така, макар никога

да не съм забравял, че краят на януари — началото на февруари през целия ми живот са били съдбоносни, сума опасности се съгъстваха през тия дни: обкръжението, арестът, гибелното транспортиране до лагера, операцията и по-дребни, а преживееш ли тия дни, веднага ти олеква. Предпочитах да е така, пауза: да млъкна, да се свра в бърлогата си, както вече много пъти след сблъсъци — оцелявах и млъквах. Макар че както вървеше сражението, чак ми беше жал да търся отдиш.

Особеност на човека е, че и страховитите, и катастрофалните периоди от живота си той преживява като обикновените, зает е и с простата делничност, и чак след време, като се озърне: я, че то земята се е пропукувала под краката ми, гръмотевици са трещели!

Аз самият никакъв прелом не забелязах. А жена ми в началото на февруари усети зловещия прелом в това, че телефонната атака срещу нашето жилище се прекрати, а и вестникарската кампания някак позавяхна — всичко, с което прикриваха досега нерешителността на властта. (Брежнев се завърна от Куба, аз не обърнах внимание на това. А са го чакали — да вземе решение за мен.)

Сред многото прозвучало през този месец имаше и пророчески, ала — както става винаги — незабелязани неща, които можеха и да отминат без следа, ако възможността не се превърнеше в избор. Сега като преглеждам радиобюлетина за онзи месец, откривам с учудване: 18 януари, кореспондентът на Би Би Си от Москва: „Има намеци, че са склонни да го експулсират.“ На 20 януари Г. Свирски, вече емигрант: „Солженицин физически ще го принудят да влезе в самолета.“ Все едно че го чете от книга! То и аз допусках възможността да бъда експулсиран, ама тая най-проста форма — насила, в самолета, и то само мен, без семейството ми — някак си не я видях, пропуснах я. (Това нищо не е! — сега като давам за печат и преглеждам тази книга, се сещам: през март 1972-ра ни предупреждаваха, че ще стане точно така: експулсиране чрез временен арест. Напълно го забравихме, нито веднъж не си спомнихме!...) И най-малко от всичко можех да предположа, че така ще се лепне за мен казаното от канцлера Бранд на 1 февруари пред младите социалисти (то хич не ме зарадва, бих потънал в земята): „В Западна Германия Солженицин би могъл безпрепятствено да живее и да работи.“ Рече — и отсече.

Експулсиране можеше да има, но то и дотогава доста пъти можеше да се приложи, пък работата все не стигаше дотам. А ако

стигнаше, двамата с Аля си представяхме: блокират откън жилището ни, всички ни заедно, прекъсват телефона и ни нареждат да си стегнем багажа — набързо или по-свободно. Да го бяхме обмисляли по-бавно, щяхме да се досетим, че на властите такава форма не им отърва. Но по-бавно никога не ни се е случвало да мислим: винаги се надбягвахме с текущите работи. Вече трета година държахме такава хартийка: „Земетръс“ — и варианти: сполетява ни заедно, поотделно, на път, — но не се накахме да я разработим подробно. То ако прехвърлим всичките години по седмици — всяка беше запълнена като най-главна от главните: пиша нещо, спешно довършвам или оправям стара редакция, преписваме на машина, фотографираме, разсредоточаваме (и колко променливи решения: това вкъщи ли да го държим? или не вкъщи? и тъй опитваме, и инак), изпращаме в чужбина, съпровождаме с пояснително писмо. И покрай тия грижи и покрай боричкането с враговете никога не се задълбочихме да превърнем „Земетръса“ в график.

На 8 февруари „Архипелагът“ излезе в Швеция. Подкрепата се засилваше. И в Норвегия след дебатите в Стортинг (Парламентът на Норвегия. — Бел. пр.) министърът на външните работи съобщил на съветския посланик, че норвежката общественост е разтревожена. После и датската социалдемократическа партия — също в моя защита. (Дълга я все на Шулубин с „нравствения социализъм“...) А аз си работех спокойно в Переделкино. И ненадейно Аля ми телефонира по никое време: донесли призовка от Главната прокуратура [40], да се явя там, и то незабавно, преди края на работното време. (Невъзможно беше да стигна от Переделкино дори ако тичам презглава, как не са си направили сметка, защо са го написали така?) Като се заяла, че липсва изходящ номер (съвсем през куп за грош са я писали, бързали са), че призовката не е мотивирана, не са посочени причините за повикването, като какъв ме викат (непременно трябвало да се заяде, тя иззобала с очи тая призовка), — жена ми отклонила повикването.

У Чуковски в трапезарията дълги години телефонът стоеше на едно и също място — на резбована овална масичка, срещу прозореца, така че при лошо време, и то в края на деня, — беше сиво наоколо. И когато вдигнах слушалката и чух за Главната прокуратура, веднага се сетих, направо ме бодна, как на същото това място от същата слушалка през септември 65-а чух от Л. Копелев: „Делото ти е предадено на

Главната прокуратура“. Делото ми тогава беше заловеният архив с „Пира на победителите“ и „Кръга“, а предаването му ма Главната прокуратура означаваше съдебен процес. (Защо не се решиха на него тогава — за мен е загадка. Щяха да постигнат успех.) Но тогава — в Главната прокуратура — „Кръгът“ ми просто заспа в огнеупорната каса. Имаше обаче някакво пророчество в това, че след 8 години същата тази задрямала змия ще ме клъвне по същото място.

Какво толкоз. Гръмогласнича срещу тях вече 7 години, трябваше най-сетне и те да дадат команда.

По телефона с Аля разговаряхме винаги условно, престорено, всичко минаваше през Лубянка, така и сега — все едно че това повикване в прокуратурата е дреболия (и тя не ми са обадила тутакси). Но и двамата разбрахме, че работата е сериозна. Сериозна, но ни объркваше, че през лятото пак там бяха викнали Сахаров просто за увещателен разговор: да прекрати „неприличната си дейност“. Но към него и към мен отношението на властите винаги беше различно. Мислейки номенклатурно: той — три медала „Златна звезда“, яко го е изцицала държавата! дори за тях не е лесно да го задраскат. А аз, доколкото ме познават, съм им като амоняк под носа, друго от мен не са видели. Да ме викат за увещаване — нямаше начин. Но тогава — за какво? И защо в края на работния ден, последния в седмицата? Редно беше да се позамисля. Не, аналогията все пак ме отвличаше. (Дали не са разчитали тъкмо на нея, та да ме подмамят?...) Ясно беше, че доброволно няма да отида, но и като че ли оставаше още простор, време.

Не се минаха и два часа — ненадейно мъжко трополене на прустчето и много силно страховито думкане по стъклата, — думкаха точно като ЧКГБ — властно, с последно думкане. А Лидия Корнеевна нищо не знаеше: за да не ѝ прекъсвам работата, още не бях ѝ казал за прокуратурата и вече нямаше време да ѝ обяснявам на бърза ръка. Неподготвени се оказахме, пуснахме ги! (Л. К. рече: да знаех — нямаше да им отворя.)

Трима. По най-глупав повод: за ремонта на вилата (какъвто няма да направят) вече бяха идвали два пъти, „съставяха проектосметка“ (оглеждаха мен и стаята ми), — та отново, пак „проектосметка да съставят“. Щяха да ме изядат с очи, обикаляха стаите с полусляпата Л. К. Ненадейно телефонът зазвъня и — чужд майстор, в чужда къща! —

грабна слушалката, изслуша, избоботи нещо — и тутакси, без повече да съставят проектосметка, — веднага си тръгнаха всичките, Л. К. тръгна подир тях, успяла да види зад портата лека кола и още двама-трима.

Защо не ме арестуваха още тогава, още там? (А ето защо: те били дошли само да проверят: не съм ли избягал през тия два часа, откакто знам за повикването в прокуратурата? Спокойният тон, с който съм отговарял на жена ми по телефона нищо не доказвал: те вече познаваха и маскировъчния ми начин на говорене, и умението ми да изчезвам за месеци. Ако бях изчезнал през тия 1–2 часа, къде щяха да ме търсят из просторите на отечеството ни, за да изпълнят нареждането на политбюро да бъда експулсиран до 14 февруари? но провериха: не съм избягал. И установиха наблюдение на пероделкинската вила, надявайки се, че в понеделник сам ще ида в прокуратурата — така ще е по-кратко, по-скришно, без шумен арест.) Уж е толкова явно: идвали са за мен. Не, безнаказаността на толкова многото вече разминали ми се епизоди, а най-важното — инерцията на работата, която години наред не ми бе позволявала да затъна, да се закотвя, да тинясам, — същата тази инерция ми попречи веднага да зарежа всякаква работа и заранта да замина за Москва. Отиваше си петъкът и двете денонощия — съботата и неделята — с Аля можехме да отделим за най-неотложното, уреждайки, обмисляйки, признали, че Земетръсът вече е започнал! (Макар че, разбира се, и тия събота и неделя не са защита от техните клещести ръце, като нищо можеше да ни спипат.) Не, изкарах още три нощи и два дена в Переделкино, мудро продължавайки и нищо не завършвайки, вече, тъй да се каже, в безтегловност, но все още и на земята, и дори в понеделник сутринта, когато не много рано се разбързах за Москва, оставих на място бита си, повърхността на моето бюро, книгите. Заранта на 11-и, докато пътувах към Москва, вече знаех какво ще отговоря на прокуратурата. Но рано пристигнах не аз, а куриерът от прокуратурата (офицер, то се знае, но със стеснителна усмивка) — в самото начало на работния ден и с нова призовка, така че не успях и с Аля да обсъдя както трябва, а вече в присъствието на куриера, когото поканихме да седне във вестибюла, преписах на машина отговора си [41] — и вместо подпис го залепих за призовката. Това продължи доста, куриерът офицер нервничеше във вестибюла и когато минавах край него, кой знае защо, скачаше и се

изпъваше. Щом получи отговора, той ми благодари, като толкова бързаше да си тръгне, че дори не сгъна листа, та трябваше да му кажа: „Сложете го в плик, вали дъжд.“ Напъха го несръчно.

Започне ли сбиване — бързай да удряш. Още пред куриера се заловихме да звъним на кореспондентите, да ги викаме у дома. Първо — да обявя отговора си. Но чувството отиваше още по-далеч, засърбяха ме ръцете — след такива думи какви още забрани са останали? Като ще казвам каквото си мисля, нека е до дъно. Грабнахме третия том на „Архипелага“ и започнахме да преписваме откъс от 7-а част, от Брежневото време: Няма закон. Дойдоха от „Ню Йорк таймс“, от Би Би Си, прочетох им го на глас пред микрофона. Тези два отговора за няколко часа съответстваха на ситуацията.

А да се стягаме, да се сбогуваме — изобщо не започнахме. Бой — да не би да ми е за пръв път, не е по-страховит от досегашните.

Но след дръзкия ми отговор сутринта — защо не идваха да ме арестуват незабавно, ако всичко вече е било решено? Засега се бяха надявали, че сам ще ида в прокуратурата (а толкова просто е да се втурна, като си знам характера, тя е съвсем наблизо, на „Пушкинская“, две минути пеш, пък и не е никаква си проклета Държавна сигурност), — и щях да загазя като хитрата сврака с двата крака, щях сам да вляза в капана! — и тутакси да ме приберат, беззвучно, скришом. Защо обаче не ме прибраха в понеделник и вторник, а ме оставяха да тръбя из цял свят? Може пък и да са се стреснали от гръмогласния ми отговор. Ако бях се явил в прокуратурата — значи още признавам властта им, значи още има надежда да ме притискат, да се пазарят с мен.

Надвечер излязохме с жена ми да се поразходим, да си поговорим на Страстной (Наришкински) булевард: това беше любимото ни място за по-продължителни разговори — и учудващо ще е, ако там никога не са ни подслушвали (вярно, старяхме се непрекъснато да сменяме посоката на устата си). Същият този Страстной булевард — разширеният му край, почти кътче от парк, — изобщо си ми беше любим заради близостта до „Новый мир“, колко новомировски срещи са ставали тук! Този път обаче ни следяха плътно, явно, дори един, правейки се на пиян, ме блъсна с гърди. Но кога ли изобщо не са ни следили? — това не правеше деня изключителен.

Преценихме, че в общи линии сме готови повече от всеки друг път, всички главни книги са спасени, недосегаеми за КГБ. И че трябва да се приготвя за арестуване, да събере най-прости дрехи. Но — изморени, задръстени мозъци: за същинско обсъждане на Земеръса — той дойде, но дали вече е той? — не ни достигна отчетливост, някаква отпуснатост. Повторих, както и друг път, че ще издържа две години в затвора — за да доживея до отпечатването на всичките ми книги, а за повече — не се наемам. Че в лагера няма да работя нито ден, а при затворнически режим може и да пиша. Какво да пиша ли? История на Русия в кратки разкази за деца, с прозрачен език, с неукрасен сюжет. (Бях го замислил още когато взеха да се раждат един по един синовете ми, но — ще се накая ли?) Обсъждахме начини как при свиждане да предавам сериозно написаното. Как ще се държа на следствието, в съда (отдавна е решено: не ги признавам и не разговарям с тях).

Беше безслънчев полуснежен ден (земята побеляла, дърветата и пейките черни), а ето че като взе да пада здрач, светнаха прозорците на враждебната АПН и от двете страни на булеварда профучаваха светлинките на автомобилите. Денят беше към края си, не ме арестуваха.

Кротка работна вечер. Направихме последното филмче с „Тихият Дон“. Слушахме радио, как сутрешният ми отговор вече ехти по света. Събрахме най-прости затворнически дрехи, а торбичка не намерихме — здравата сме се разглезили: в къщата да няма една затворническа торба! През нощта, по време на обичайната ми безсъница, също добре поработих, изредактирах „Писмото до вождовете“: преценките и предложенията си оставаха същите, но трябваше да премахна досегашния увещателен тон, сега той би звучал като слабост. Ако го прочетат някой ден — нека бъде само този текст, публикуваният, — да не би страниците, които дадох на гишето на ЦК, някой от тях да ги е чел?

И толкова спокойно ми беше на душата, никакви предчувствия, никаква потиснатост. Не се втурвах да проверявам, да горя, да прибирам на по-скришно място — нали за работата утре и след една седмица всичко това ще ми дотрябва, какъв е смисълът?

От заранта пак се заловихме за работа, всеки на бюрото си. При Аля се бяха натрупали сума опасни неща и всичко беше на бюрото ѝ. 10 часът, времето, посочено във вчерашната призовка. Единайсет.

Дванайсет. Не идват. Работим мълком. Колко хубаво работим! — пада от душите ни последната тежест: Отстъпиха! Животът продължава!! Отговорих: Да бъдат съдени виновниците за геноцида! — и мир, и покой, облизаха се и отстъпиха. Ще търпят и по-нататък. Никакви патриоти не се обаждаха по телефона, никой не напираше да влезе в жилището ни, никой подозрителен не се мяркаше пред главния вход. Може би не идваха, защото близо до блока ни дежуреха чуждестранни кореспонденти?

И дори не проверих както трябва голямата отрупана повърхност на бюрото си, не видях една отдавна приготвена за изгаряне лента копие. Нещо още по-лошо. На бюрото бяха оставени писма от чужбина от мои доверени хора, от издатели, те трябваше спешно да се обработят и изгорят — и за тях също не се бе намерило време. Да, сещам се, ето защо: за 14-и вечерта си бях насрочил среща с един западен човек (със Стик Фредериксон, вж. Пето допълнение) — и бързах да подготвя онова и само онова необходимо, което предполагах да изпратя по него.

Сега имам възможност да разкрия нещо, в което почти не може да се повярва, поради което и КГБ не вярваше, не допускаше: че много пратки за Запада съм прехвърлял не чрез посредници, не чрез верига от хора, а сам, със собствените си ръце. КГБ следеше влезлите у дома, излезлите и с кого са се срещали след това, но поради възможността на съзнанието си, вземайки за мярка себе си, нито генерал-майорите, нито дори майорите не можеха да си представят, че един Нобелов лауреат — ще се святка нощем сам като хлапак по неосветените ъгли със сменена ушанка (постоянната си я носех в раницата), ще се спотайва в безфенерни кътчета — и ще връчва. Нито веднъж не ме проследиха и нито веднъж не ме опипаха! — а колко щяха да се радват, каква плячка щеше да е!... Вярно, в случая ми помагаше това, че живеях извън града — ту в Рождество, ту в Жуковка, ту в Переделкино, обикновено тръгвах за срещи оттам. От Рождество можех да пердаша пет версти по голо поле до гаричката, хем да се облека като за местна разходка, па да отида мързеливо до гората, а после да направя завой и да хукна. От Жуковка пък — да пътувам не с обикновената мотриса (на гаричката час по час дежуреха ченгета), а в другата посока и с обиколния автобус до Одинцово. От Переделкино — не както обикновено по улицата, а през задния двор, където зимно време никой не се мяркаше, до

съседната улица и по безлюдните нощни пъртини — към другата гаричка, Мичуринец. И преди това по телефона с Аля — успокоителни разговори, че уж си лягам да спя. И — да оставя нощна светлинка, нека мъжду през прозореца. А ако ми се случеше да отивам на среща от самата Москва, тогаз или с мотрисата излизам извън града, помотавам се в тъмното и се връщам в Москва, или, или... Не, градските рецепти засега нека ги спестим, ще свършат работа на други. ...А освен туй и бързото ходене. На 55 години не се смятах стар за такава работа, дори много се подмладяхах и извисяхах духом от нея. Затлъстелите гебисти не предполагаха в мен такива качества, сега ще прочетат и ще се смаят.

В 3 часа през деня, без да съм обядвал, със Степан, седеммесечното ми синче, излязох на разходка в двора — взех количката му под мишница. Пред всички прозорци, всички минувачи и съседни от блока започнах да крача с книжата си, както обикновено, да си чета, да си мисля. Спокоен излезе денят. Чак сега дойде ред да прочета онези писма от чужбина — до утре трябваше да отговоря на тях. Така, явен за всички, при пълна откритост, крачех край заспалия Стъопка и четях конспиративните писма... Но не било писано да ги дочета: дойде, намери ме Игор Ростиславич Шафаревич.

А не е ли време да напиша и за него, открито? Когато тази книга бъде отпечатана, той вече ще е публикувал своя „Социализъм“ и ще приеме орисията си или Бог ще я отклони от него. С Игор Шафаревич от три години заедно подготвяхме „Изпод канарите“.

Запознахме се в началото на 1968-а. Тъй като ценя времето си, а трапезното шегобийство — ни най-малко, отклонявах много познанства, от академичните бях особено разочарован, скептичен бях и към този, отби се за половин час. Монолитността, солидността на този човек не само в телосложението му, а и в целия му житейски образ се забелязваха веднага, предразполагаха. Но от първия ни разговор не излезе нищо свястно, тук се набърка и една смешна случайност: на бюрото му имаше цветни адриатически пейзажи, бил там в научна командировка и неизвестно защо ми ги показва. На самия него това хич не му отиваше, не може да се намисли нищо по-противоположно. А аз реших: глеят го с командировки в чужбина (а било тъкмо наопаки), такива са безнадеждни за действие. Казах му: изобщо колкото академици съм видял — всичките обичат да поговорят интересно и

дори смело, но като дойде ред да се действа и устоява, няма ги никакви. И си отидох. Не ми се разкри на секундата кое би могло да ни сближи. По-късно. Още от третата ни среща започна да се очертава нашата обща работа. Оная година като че ли беше най-шумната в „демократичното движение“ и още тогава взе опасно да подсеща за 1900–1910 година: само — отрицание, само — дайте ни свобода! а какво по-нататък — никой не обмисляше отговорно, отговорно пред клетата ни страна, — та да не повторим нов креслив опит и ново изкормяне на вътрешностите ѝ, а самата нея кучета я яли.

Всички сме от топло месо, железни няма, на никога, ама на никого не му е лесно да направи първите (особено първите) крачки към устояване пред опасността, после и към саможертвата. У нас в Русия има две хиляди души със световна известност и тя при мнозина беше значително по-шумна, отколкото при Шафаревич (математиците витаят на Земята в бледа малобройност), но граждански — всичките са нули поради страхливостта си, и от тази нула едва десетини взеха и поникнаха, взеха — и станаха дърво, и измежду тях Шафаревич. Този безшумен растеж на гражданския ствол в него имах възможността да наблюдавам, макар и не често, не подробно. Докато се изправяше от общата си превитост, Шафаревич влезе и в Сахаровия „комитет по правата“: не защото се надяваше на неговата ефикасност, но защото го беше срам, че никой друг не иска да влезе, а той не би могъл да си прости, ако не хвърли сили в това.

Влизането в гражданствеността на човек с нехуманитарно образование е не само растеж на мъжеството, а и пренасочване на цялото му съзнание, на цялото му внимание, втора специалност на зрели години, прилагане на ума му към пропуснатата от другите област (няма значение дали при това зарязва основната си специалност както някои, или не я зарязва — като якия Шафаревич, който и до ден днешен си остава действащ математик от световна класа). Когато такива случаи са повърхностни, получаваме дилетантство, а когато са успешни — наблюдаваме силен свеж подход на силни умове: те не са задръстени с доведени до лозунги предвзетости, критично отделят зърното от плявата. (И. Р. се захванал с тази своя втора работа ей тъй, заради себе си, и по съветски честен и най-естествен начин тръгнал от музиката — от гениалния, трагичен и изпаднал Шостакович, който винаги го бил привличал. Опитал се да разбере с какво докосва душите

ни Шостакович и какво им обещава — тема, която сама по себе си плаче за разработване, но с която няма кой да се захване. Статията, естествено, нямало къде да бъде отпечатана — и до ден днешен. Изследването за Шостакович довело И. Р. до следното разширяване: към обща преценка за духовното състояние на света като криза на безрелигиозността, като праг на нова духовна ера.)

Ето, три големи имена влязоха в тези литературни бележки — на лица, които правеха или правят нашата гражданска история. Нека отбележим: измежду тях само Твардовски е хуманитарист от начало до край. Сахаров е физик, Шафаревич — математик, и двамата се заели с нещо, което уж не им е работа, защото няма кой друг в Русия да се заеме. (А и за мен нека отбележим, че образованието ми е нелитературно, а математическо и в изпитанията си оцелях единствено благодарение на математиката, без нея нямаше да устискам. Такива са съветските условия.)

А освен туй Шафаревич по рождение е свързан кръвно, същински с руската земя и руската история. Любовта му към Русия е чак ревнива — дали не за компенсация на предишните пропуски на нашето поколение? И настойчиво търси как да употреби главата и ръцете си, за да плати сметките по тази любов. Сред сегашните съветски интелегенти, кажи-речи, не съм срещал равни нему по готовността си по-добре да умрат в родината си и за нея, отколкото да се спасят на Запад. По силата и неизменността на настроението: отвъд морето е веселба, ама чужда, а у нас е мъка, ама наша си.

Докато цели две години обсъждахме ли, обсъждахме нашия сборник „Изпод канарите“ и материалите, които се стичаха за него, ние с Шафаревич поради съветските условия трябваше да произнасяме всичко това някъде на простор и воля. За целта правехме дълги разходки — ту край Жуковка, ту по несравнимите хълмове близо до Рождество (границата между Московска и Калужка област), ту веднъж (в разгара на „насрещния бой“ на 31 август 1973-та, малко преди да се науча за залавянето на „Архипелага“) близо до село Средниково (по-късно научих, че било бивше Столипиново) с неговите разредени къщи, печални запустели дворове (срутилото се през колективизацията, опожареното през войната никога след това не се възстановило), с неговата приказна църквица от времето на Алексей Михайлович (Алексей Михайлович (1629–1676) — руски цар от 1645 г.

— Бел. пр.) и с гробищата. Минавахме през малката светла рекичка в меката изгъната долина между Лигачово и Средниково, спряхме се на малкото посивяло дървено мостче, по което богомолките всеки ден стигат до баира под църквата, загледахме се в прозрачното шуртене на водата между тревите и храстите и аз казах:

— Как има да си спомням всичко това... ако... не съм в Русия!

Шафаревич, винаги толкова сдържан, избягващ да набляга на чувството, за да не изглежда то прекомерно, ми отвърна, целият издърпван отвътре, както на рибата ѝ се издърпват вътрешностите с кука:

— Ама невъзможно е да се живее извън Русия!

Така изрече „невъзможно“ — сякаш ни въздух, ни вода няма да има там.

Със свежестта на страничния си непредубеден точен ум Шафаревич се залови и за проблема на социализма — с онази свобода и гавра, която е недостъпна днес за хипнотизирания отляво западен свят. В сборника се побирайте само статия с умерен обем, Шафаревич бе започнал от книга, от подробен исторически преглед, от Вавилон, Платон, държавата на инките — до Сен Симон и Маркс, слабо надявайки се, че ще има достъп до изворите, след като се публикува „Изпод канарите“.

Поредната редакция на тази книга беше на бюрото ми през последните седмици, трябваше да я прочета, все нямах време, изведнъж установих, че ми се е паднал много блед машинописен отпечатък, помолих го — не може ли по-ярък. На 12 февруари, някъде към 4 подиробед, Игор ми донесъл друг екземпляр от книгата си, оставил чантата си в моето жилище и слязъл при мен на двора. И тук посред бял ден, наблюдаеми отвсякъде и защо не подслушвани (вече няколко такива извънредно важни наши разговора бяхме провеждали в нашия двор — и ако поне веднъж ни бяха подслушали безделниците от КГБ, да бяха взели мерки досега да заловят и спрат нашия сборник)? — ние, навеждайки усти, за да не ги хващат лазерите, променяйки посоките на лицата си, продължавахме да обсъждаме положението на нещата със сборника. Обсъдихме ги без пречки. Остана ни да си разменим екземплярите. За целта трябваше да се качим в жилището ми. Оставих за малко бебето с по-големия ми син Митя и се качих с Игор вкъщи. В голямата си, вече натъпкана чанта Игор сложи освен

„Социализма“ и две мои статии за сборника, наскоро завършени, и тъкмо тогава се позвъни на вратата.

Аля отворила, без да откача синджирчето, дойде, казва: „Пак от прокуратурата, тоя път са двама. Със същата призовка, казват, че трябвало да си изяснят нещо.“ Наближаваше пет, краят на работния ден. Да си изясняват? Толкова ускоително протече денят, вече беше спаднала всякаква тревога. Да си изяснят? Добре, нека идем заедно, да им отворим. Захвърлих още недочетените писма от чужбина на бюрото си и тръгнах към входната врата, това е едно отделно коридорче от кабинета, после антрето с детската количка. И нищо в сърцето ми не ме предупреди, бях загубил своята напрегнатост! За да отвориш вратата, трябва преди това да я затвориш, че да свалиш верижката, а жена ми взе да притваря вратата — нещо ѝ пречи. А, стара хватка: с крак не дават на вратата да се затвори. „Стара хватка!“ — изпсувах аз на глас, но къде се беше дянала старата ми концлагеристка реакция? — след тоя крак как можеше да не разбере и да не отворя вратата? Успокоеност, загуба на навик. Хем бяхме си говорили с Аля, бяхме кроили планове: когато дойдат за обиск — как да постъпим, да не им дадем числен превес, да не пускаме от тях повече, отколкото са възрастните тук (ще ти подхвърлят за обиска какъв ли не фалшификат, няма да забележиш), а да се стараем, докато телефонът още не е прерязан, да се обадим на повечко приятели, да им съобщим. Ама нали са двама, ама нали искат да си изяснят... И така не си даваме време да забавим събитията, да си помислим — тоест подчиняваме се на тяхната игра, както съм го описал аз самият в „Архипелага“, — и ето че пак се подчинявам, колко бой трябва да изяде човек, та да му дойде умът в главата? Ама нали предните дни пускахме куриерите да влязат — и нищо.

Ако бях се досетил и не отворех вратата — щяха да я иакъртят, то се знае. Но още щяха да звънят, да хлопат. Щяха да отидат за железни пръти. А по стълбището често слизат и се качват хора, значи пред очите им, ще се разбере. Може би щяхме да издържим 15 минути, но в проясняваща се обстановка, щяхме да изгорим туй-онуй, щяхме да си обещаем нещо... Много слаб дебют: просто — отворихме. (Уви, всичко не е така, ще се разбере след мен, и то не веднага: докато жена ми идвала да ме викне, гебистите вече били повредили, заклещили секретната брава и вратата вече не можела да се заключи! Да не

отваряме — това означаваше от самото начало да не отваряме, ама — как да се сетиш? А смятахме — ще се държим в обсада.)

И първият, и вторият още вървяха, както обикновено се върви, но внезапно иззад тъмния стълбищен тъгъл нахълтаха задните и взеха да изтикват предните — не сколасахме да се досетим (и за какво ли ти е осемгодишното обучение, тъпако?), а те вече напиреха в гъста върволица, между закачалката, детската количка и телефонната масичка, карайки мен и жена ми да отстъпваме заднешком, един цивилен, друг униформен, дребни и кльоцави няма, — осем души!!!

Взех да викам нещо безсмислено и повторително: „А, така ли?!... По този начин ли?!...“ — сигурно е звучало злобно-безпомощно. И — един охранен, чернокос, с разкошна шуба, правейки се на почтен, разтваряйки твърда папка, в каквито се държат наградните грамоти за соцсъревнованието, а в нея — голям неизмачкан бял лист с гербове: „Старши съветник по правосъдието Зверев! Довеждане!“ — И ми навираше химикалка да се разпиша. Отказах, разбира се.

Това опърляне от внезапността мине ли като пламък през теб — и за миг нито разсъдък, нито памет, — ама за какво са те тренирали, глупако?! къде остана твоето прехвалено арестантско, вълчето в теб? Довеждане! Когато си опърлен, изглежда много просто: ами да, не отивам, като ме викат, затова са изпратили наряд. Времето е законно, действието на властта е законно. На довеждането? се подчинявам (казвам го гласно) вече заграден отвсякъде, вече притиснат от тях към изхода. Да се бия с осем души? — няма. Довеждане? — проста дума, възприема се: ще ида — ще се върна, прокуратурата е наблизо. Не, раздвоеност: тръгвам, разбира се, като за затвор, както бяхме се подготвили („Ама не разигравайте театро — викат, — след малко ще се върне!“ — трябва да ида в кабинета за затворническата торбичка, тръгвам — и двама хукват подир мен, настъпвайки краката на жена ми, настоявам да ме оставят на мира, — не! (Мярна ми се, черен като буреносен облак, неподвижен като паметник Шафаревич, в ръката му — претъпкана чанта с алгебра и социализъм.) Ето ни в кабинета, аз — да си взема торбичката, те — неотстъпно — едрият капитан с милиционерски шинел нахално по кабината ми, съкровено закътано място, където влизаха само близки хора, но — нали съм опърлен! — не мисля, не гледам, че по бюрото ми е разхвърляна, разпиляна цялата конспирация, достатъчно е той само да протегне ръка. Чудя се как да

го изтикам от кабинета (а той се е лепнал за мен като за арестант, задачата му е — да не се хвърля през прозореца, да не се порежа, да не се пребия, да не се обеса, той също пет пари не дава за бюрото ми). „Вие какво? — договедвам се, — имате ли заповед за обиск?“ Отговарят ми: „Не.“ — „Така ли? Тогава вѐн оттук!“ — развивка се жена ми. Стоят като кютуци, не се помръдват. Леле, торбичката не е приготвена! Има друга — училищната чанта за галоши на сина ми, в нея са книжата, които винаги отнасям и изгарям извън града, тоест най-важните, — и ето че не са изгорени и нещо повече: изтръсквам ги на бюрото и в тази торба Аля слага приготвените затворнически дрехи. Но в същата напрегната припряност (или безправие) са и гебистите: те изобщо не поглеждат книжата, важното е аз да съм цял и невредим и да не избягам. Взех торбата, тръгвам назад, всички вървим по коридорчето назад, блъскаме се, — аз не се туткам, дори бързам, — чудя се защо съм се разбързал?, сега му е времето да се погавря с тях — да седна да си похапна към половин час, да обсъдя със семейството си битовите въпроси? непременно бих го изиграл, това го мога! Защо приех гебисткото темпо ли? — ами за да ги изведа час по-скоро (като се махна, и те ще се махнат и жилището се изчиства). Само загревам: да се облека по-зле, по затворнически, както се канех — вехт калпак, кожухчето от заточението. Кагебистите ми навират в ръцете якето с кожена подплата: „Ето, облечете го!“ — а, не съм чак толкова глупав, няма да ме минете: ами на циментения под с какво ще лежа? Но не се сбогувам с никого, толкова бързам! (скоро съм щял да се върна ?) — и само с жена ми, само с жена ми, и то чак на вратата, задръстена от гебисти като в тролейбусна блъсканица — се целуваме прощално, без да бързаме, с връщане на съзнанието, че може би е завинаги. Дали да не се върна? дали да не дам някакви нареждания? дали да не се потуткам, да позабавя нещата, доколкото може? — не, опърлен съм! (А всичко идваше от първата ми грешка, от това, че толкова глупашки ги пуснах да влязат, и сега доизгарям, докато не очистя жилището, докато не ги изведа подире си; от това опърляне се обърках: кой кого извежда.)

Бавно прекръстих жена си, тя — мен. Кагебистите се посмутиха.
— Пази децата.

И вече без да се озъртам и — по стълбището, без да забелязвам стъпалата. Както беше редно да се очаква: пред главния вход, досами

вратата (покатерена на тротоара) лека кола (та да измина по-малко от една крачка по открито място, чуждестранните кореспонденти току-що са си отишли) и, естествено, вратата ѝ е отворена, както винаги го правят дори на европейските улици. Къде ще се съпротивлявам оттук нататък, вече съм откачил, сядам на средата на задната седалка. Двама от двете ми страни рипнаха, затръшнаха вратите, а шофьорът и щурманът вече си седяха, — потеглихме. В шофьорското огледалце виждам — подир нас тръгна втора, също пълна. Четирима с мен, четирима там, значи — и осмината съм ги извел, май всичко е наред? (Чак след време разбрах: шофьорът и щурманът, а май и ченгетата от двете ми страни — са нови, а къде са моите осем?) Колко има да се возим, можеше и пеш да стигнем, през задните дворове е по-близо. Сега към „Пушкинская“, по „Пушкинская“ надолу колите не вървят, значи трябва да избиколим по „Петровка“. Ето го и Страстной булевард. Вчера обсъждахме: ами ако стане нещо — тогава какво? Вчера студът още се държеше, а сега е киша, чистачката се мята по стъклото — и виждам, че заемаме лявото платно: ще завиваме не надолу, към прокуратурата, а нагоре — към Садовое кольцо.

— А, така ли било?... — казвам си аз. (Сякаш че съм очаквал нещо друго. В затвор — не е ли все едно в кой? Поради опърлеността си сгрехих. Но ето че вече съм охладен само от тоя лъв завой пред Петровата порта.) Свалих си калпака (и двамата трепнаха), сложих я на коленете си. Спада, връща се спокойствието ми. Както аз самият съм писал за предишния си арест:

*И тялото ми — кост по кост —
спокойствие изпълва,
спокойствието, миг преди да те халосат.*

Не знам защо ми се доиска непременно да опипам гръкляна си, да го помасажирам. Конвоирацията отдясно, бързо:

— Смъкнете си ръката!

Аз — с възвърналата се благословена мудност:

— Знам си правата. Пробождащо-режещи не ползвам.

Масажирам се. Не знам защо много ми помага. Пак десният (левият мълчи, измежду разбойниците отсам и оттатък единият винаги

е по-злобен):

— Смъкнете си ръката! (Май си мисли, че ще се удуша?)

Масажирам се:

— Знам си правата.

По Садовое кольцо — надясно. Сигурно към Лефортово. Нека допълним колекцията: на свиждания там съм ходил, а в килиите не съм лежал.

И ето колко просто завършва всичко: боде, боде телето дъба, стоя, стоя лилипутът срещу гиганта, вдигаше врява световната преса: „Единственият руснак, от когото се страхуват властите!... Подкопава марксизма — и свободно се разхожда по центъра на Москва!“ А били достатъчни само две леки коли и осем души, пък и по-малко можеха да свършат същата работа.

Успокоих се — и допуснах втора грешка: абсолютно повярвах в ареста. Не бях очаквал от тях такава решителност, такъв риск, подценявах ги, — но какво пък? здраво пипат, трябва да им се признае. За арест съм се готвил винаги, чудо голямо, тръгваме към развръзката.

(А жена ми, щом се отлепила от мен и без да чака да си излязат всички чекисти, които бяха се стълпили в антрето, се втурнала към кабинета, грабнала от моето и нейното бюро всичко първострашно. Най-ценното криела по себе си, другото, второстепенното, изгаряла на металния поднос, който стоеше в кабинета тъкмо за постоянно изгаряне на „писмовните ни разговори“. Рипнала към телефона — изключен, разбира се, както очаквахме. Но защо никой от нашите хора не идва при нея? Не се чуват нито приказки, нито крачки, жилището е беззвучно — какво ли е станало там? Опипала се, скритото не се забелязвало, отишла в антрето, а там що да види: от осмината били останали само двама: „милиционерският“ бияч капитан и онзи най-първият стеснителен „куриер“. Тъ-ъй, значи чакат нова група, ще има обиск. А децата, двете, били останали на улицата — и никоя от жените не може да излезе и да ги прибере: не бива да се отслабят силите тук. И — пак към кабинета, кимвайки на И. Р. да отбранява вратата. И той застанал и я преградил, без да се разделя с тежката си чанта. Сега — втори преглед на книгата, вече по-систематичен, но все едно светкавичен. Хем й е жал да изгаря, хем в такива моменти каквото не изгориш, после има да скърцаш със зъби. Кое то може — на отделни

листовете — по книгите, и да ги намерят — няма да ги съединят. Кабинетът — задимен от изгореното, прозорчето не тегли, миризмата, естествено, стига и до антрето, там я усещат, но не идват!... Нито мъка, нито възбуда, нито отмала, очите й сухи — спокойна ярост: жена ми сортира, прехвърля, гори с невъзможна при нормални обстоятелства скорост. А още колко различни материали остават — с почерците на хората. А целият „Октомври“!, а всички чернови — купища пликове и папки, до никакъв обиск няма да сколаса! Излязла в антрето, а тях ги няма: непрекъснато си поглеждали часовниците; 20 минути след извеждането ми единият казал: „Ще си вървим ли?“ Другият: „Още две-три минути.“ Тръгнали си мълком. 22 минути? Не е прокуратурата, не е Лубянка... Лефортово? Чак тогава се разбрало, че вратата след тях вече не може да се заключи, бравата е повредена, осемнайсетмесечният Игнат напират да излезе на стълбището. Отишли да приберат другите деца — научават: целият двор бил пълен с милиция. Каква ли съпротива са очаквали? Каква намеса?... Жена ми избира ли, избира телефонни номера, макар че надежда няма. Но — не е тишина, като че ли ушите ти са пълни с памук, ами някой дежури на линията (да види на кои номера се звъни?): сигнал, нормално избиране — и веднага след това прекъсване, и пак дълъг сигнал. А да се откаже не бива: прибраха ме — и никой не знае! И жена ми продължава да избира. По-големият, Митя, докарал от двора Стъопка, сега трябва да прибере Ермоша от детската градина. Може би там, от автомата ще се свърже най-сетне с кореспондентите. И ненадейно — по каква ли случайност? — не прекъсват връзката и Аля успява да каже припряно на Ирина Жолковская: „Слушай внимателно, преди половин час изведоха А. И. от къщи насила, осем ченгета, постановление за принудително довеждане, побързай!“ И затвори телефона и тутакси пак завъртяла шайбата. Кой знае защо, можала да се обади още два пъти. И — пак предишната система на прекъсване, за час и половина. Но достатъчни са и три — зазвънили из цяла Москва.)

Познатите околности на Лефортово. (В самия ми зенит — като кандидат за Ленинска награда — идвах тук да изуча Лефортово отвън, все може да ми влезе в работа.) Познатата двойна порта, дворът, галерията от кабинети, където имахме свиждания от пандизбюрото Марфино. Докато пристигнем, взе да се стъмва, фенерите не стигат за

двора, някакви офицери вече стоят, чакат ме. Какво да се правя на скромен: не е съвсем банален момент в историята на Лефортово, няма да се учудя, ако тук и по цекистка линия някой дежури, наблюдава. Има си хас, толкова време лаях, толкова време се заканвах — а ме спипаха. Като Пугачов по времето на Екатерина — ей го, падна ни най-сетне в ръчичките!

Разпореждат се като по време на бой: точно къде да спре колата, наобиколиха я десетина души, претичват, кои врати на колата да се отворят, кои — не, по кой начин да ме изведат. Аз си седя спокойно, засега ми е меко, топло, а по-хубаво няма да стане. „Излезте!“ — към стъпалата на затвора.

И без да съм го обмислял предварително, в момента се роди: как да изляза някак по-оскърбително, по-ядосващо за тях? Торбичката си — за галоши, с дълга връв, както висят на закачалките, — я преметнах през рамо и заприлича на просешка торба. Измъкнах се от колата, без да бързам, и тръгнах към затвора — няколко крачки до стъпалата, по стъпалата, после по площадката — с проскубания кубански калпак, с кожухчето си, сякаш свалено от гърба на казахстански овчар („облякъл се, като че ли е тръгнал за риба“, ще каже после Маляров, много сполучливо), тръгнах, поклащайки се тежкарски, нарамил торбата със събрана милостиня — сякаш се прибирам в катуна си и сякаш тях изобщо ги няма наоколо.

А следователските кабинети са преместени някъде и тук сега са им боксовете за обиск: всичко облицовано с камък, гола маса, две голи пейки, горе мижавя крушка. На пейката седяха двама някакви изпаднали закъсали чичковци, взех ги за затворници (после излезе, че били поемни лица от съседния блок! брей какво спазване на законността!...) Седнах и аз, на другата пейка, сложих торбичката до себе си.

Не, не бях си мислил. Честно казано — не очаквах.

Посмяха...

Рано е, казаха лисицата в капана. А май ще преспя тук.

Внезапно влезе обикновен чевръст пребърквач със сиво-неизразителен вид и бодро ми предложи да хвърлям на масата дрехите си. И тази най-обикновена затворническа процедура беше толкова проста, разбираема, дори честна, без измама, че ѝ се подчиних без всякакво напрежение: такъв е редът, с него сме израснали, как тъй ще

приемат в затвора арестант без входно пребъркване, това е все едно да седнеш да обядваш без лъжица или с неизмити ръце. Така взех да му подавам калпака си, кожухчето, ризата, панталона, очаквайки на свой ред честно, веднага да си ги получа обратно (дойде да му помага един дангалак, да опипва шевове, но бих казал, че не ги опипваха строго). Пребърквачът не ме подкани да се съблека гол — засега си стойте така. И тогава влезе един лъснат шкембест полковник с посивяла коса.

Когато си представях моето бъдещо вкарване в затвора — вече сегашният аз, с цялата ми извоювана сила и значение, твърдо знаех, че не само следствието нищо няма да чуе от мен, ще предпочета да умра; че не само съда няма да признае, ще му направя отвод в самото начало, през целия процес ще мълча и ще ги прокълна в последната си дума; — но бях сигурен, че не ще се подчиня и на унизителното затворническо положение на нашите политически. Аз самият достатъчно съм писал в „Архипелага“ как още през 20-те години младежта остоявала гордите традиции на предишните руски политически: при влизане на затворническо началство да не скачат на крака и т. н., и т. н. А аз сега какво има да губя? Поне аз — мога ли да им се опъна? кой ще го направи по-добре от мен?

Но щом минах по първия светъл чист (жесток в чистотата си) затворнически коридор, щом седнах в първия бокс на първата пейка, и, кой знае защо, толкова лесно се поддадох на пребъркването — просто по навик, както кравата не мърда, докато я доят, — вече се замислих: а къде остана моята линия? Машината се завъртя, без пет пари да дава (или преструвайки се, че пет пари не дава) кой е известен и кой — неизвестен. А аз съм силен, когато ям колкото ми се яде, разхождам се до насита, и разни дребни приспособления: какво да си подложка под главата, па как да си защитя очите, па как ушите. А сега съм лишен от почти всичко това и ето че вече здравата пламва част от главата ми, обажда се кръвното ми налягане и ако взема да се заяждам на дребно със затворническото началство — като нищо ще ми друснат карцер, студ, глад, влага, радикулитът отиде, че се не видя, — 55-годишен съм, вече не съм онзи, 27-годишният, бял и румен, фронтовак, в първата килия попитан: от кой курорт идвам? И в момента усетих, че на два фронта — и срещу следствието, и срещу затворническото началство, може и да не ми стигнат силите. И май най-разумно ще е да запазя

всичките си сили за първия, а на втория веднага да отстъпя, бабината им.

И ето че влезе лъснатият хитроват прошарен полковник със съпровождачи. И ме попита — самоуверено, макар и меко:

— Защо не ставате? Аз съм началникът на Лефортовския изолатор, полковник Комаров!

Преди това всякак съм си представял тия картини, но все в килията (преди килията началствата изобщо не идват при арестанта). Ето, седя на кревата и му предлагам: „Ами седнете и вие.“ Или конспективно: „В стара Русия политическите не са ставали на крака пред началствата. Не виждам защо трябва да стават в съветски затвор.“ Или нещо за непреклонността на моите намерения. Или да се изтарикатя, още с щракването на ключа вече да съм на крака — и все едно че съм станал не заради тях.

Но ето че в бокса за претърсване, почти разсъблечен и неподготвен, виждам отпреде си тая свита, чувам официалното, задължително тук за всички искане да стана — и след като вече съм решил да се пазя за по-важното, бавно, изкривен на една страна, без желание, като че ли му правя лична услуга, — все пак ставам.

А фактически не е ли това първата отстъпка, не е ли това началото на пречупването? Колко нагоре са съобщили, че се подчинявам на затворническите правила? Могъл ли е там някой да оцени това и да се възрадва? Като нищо може да са си направили сметка да ме пречупят още първата вечер — защо пък да не се опитат?

Е — и следващите наскоци, и следващите отстъпки: един офицер с формуляр ме пита за фамилното, собственото и бащиното ми име, за годината и мястото на раждането ми, — не е ли смешно? да не отговарям ли? Но знам, че това важи за всички, знам, че редът е такъв. Отговорих му. (Продължава ли пречупването?) Лекарката, типична затворническа лелка. Имате ли някакви оплаквания? Никакви. (Да не мислите, че ще ви кажа: имам кръвно налягане?) Нищо, със слушалката, дишайте, не дишайте, обърнете се, разперете си ръцете. Да не се подчиня на медицинския преглед, да откажа? Май е глупаво. А междувременно пребъркването е към края си, още веднъж: разперете си ръцете! (Нали се подчиних в началото на пребъркването, сега накъде?) Обърнете се, клекнете.... Правилно казват: ако не се бориш за косъма, без брада ще останеш. Но, чудно нещо, извън обичая

— при мен идва още един лекар, мъж, не да е чак интелектуалец, затворнически лалугер, но много деликатно, внимателно: може ли и аз да ви прегледам? Пулсът, пак слушалка. (Е, мисля си, няма да чуете кой знае какво, сърцето ми бие равномерно — дай, Боже, всекиму, спокойствието ми е смайващо, в бащината си къща съм, тук всичко ми е познато, от нищо няма да трепна.) Само че изважда проклетникът апарат за кръвно налягане: може ли? Тъкмо налягането ли да не им разреша? Разкрива се слабостта ми, чувам по ударите — 160–170, и това е само началото, още нито една затворническа нощ не съм изкарал. А, дълго няма да изтрая. „Не се ли оплаквате от високо кръвно?“ — ме пита. За това кръвно колко пъти сме си приказвали по телефона през гебистите, съвсем откровено, че за какво друго по телефона? — „Не, не.“

Но аз се подчиних на реда, а те? — не ми дават парцалките! Защо? За часовника, за кръста на врата ми издават квитанция, както е редно, макар че за кръста се запънах, първият спор. „Трябва ми в килията!“ Не ми го дават: метал! Ами дрехите ми, опипани по шевове, без скрито железце и без нито една желязна кукичка, — защо не ми дават дрехите?? Отговорът е: за дезинфекция. А списъка ето ви го — заповядайте, до самоделните наочници включително, всичко е изброено. Едно време не беше така. Но може да съм изостанал от затворническата техника, защо пък сега да не правят дезинфекция? Посочвам им полушубката: „Не бива да се слага в автоклав!“ „Разбираме, няма да я сложим.“ Поучудих се, но си го обясних с новите обичаи. Вместо това — безкрайно груба фланелка, бодее ме отвсякъде, нормално. И черна фланелка, затворническо-приютска, сам такава няма да си купиш. Но отгоре — костюм, истински, хубав ли е, лош ли е, никога не съм бил наясно по въпроса, и половинки обувки (без връзки), — сега сигурно така обличат? у нас в пандизбюрото също правеха карнавали, обличаха ни с костюми. След час-два щели да ми върнат дрехите. Тръгнахме. Отпред и отзад по едно ченге, с щракане, коридори, галерии, будки за разминаване — както си беше едно време. С интерес се озъртам къде ли е американската система от висящи железни коридори, толкова пъти са ми разказвали за Лефортово, сега да ги видя с очите си. На втория етаж. Не можеш видя кой знае колко, измислили са нещо ново: междуетажните мрежи

са покрити със сивкави платнища и не се виждат съседните етажи. Някакъв мрачен мълчалив цирк, нощем между представленията.

(По телефонни обаждания се събрали петима начело със Сахаров и пикирали на „Пушкинская“ пред Главната прокуратура — отчасти демонстрация, отчасти изчакайки няма ли да изляза. А в жилището ни се нижели поради изключителната ситуация близки и неблизки, по двама, по трима, по петима, след всеки вратата се запирала със синджирчето и така се тряскала с процеп като зейнал символ на разорението. Аля разказала на първите какво е станало, а после вече чулите разказвали на следващите, тя пак се заела с книгата: о, колко много са тук, едва сега усетила, докато живеехме — не ги забелязвахме. Все същото съчетание: студена ярост и работно самообладание. Мислите плават като чужди, без да предизвикват отчаяние: какво ще му направят? ще го убият ли? невъзможно! но и арестът ни се струваше невъзможен! А другите, ясните мисли: какво да прави, кое къде да сложи.)

Да не пропусна номера на килията. Не го забелязах, май нямаше. Сигурен съм, че вървя към единочка, — влизам: то че си е единочка, единочка си е по размери, но три кревата, двама момци лежат и пушат, всичко е задимено. Това изобщо не бях го очаквал: защо не в единочка? И пушенето: едно време аз също пафках, наслаждавах се, сега за 10 минути главата ми ще се пръсне. По най-добрата, твърдата линия трябва да си затрая. По линията на слабостта — заявявам: „Моля да бъда настанен в единочка. Пушенето ми пречи.“ Съпровождащият ме полковник учтиво: щял да докладва. Изобщо всички са много учтиви, може би и това е новият им стил сега? (като оставим настрана, че същият този полковник при влизането си нахока двамата ми съкилийници). Е, на учтивостта им аз пък отвърщам със спокойствие, все едно че през последните двайсет и пет години изобщо не съм се отделял от тях и съм им сродник. А можах да постигна това спокойствие безпрепятствено, защото бях се подчинил на затворническите правила. Иначе в дребни заяжданици щях да си изпокъсам нервите. Макар и да не беше замислено, пак добре излезе: те ви тялото ми, въртете го насам-натам, а от спокойствието ми да пукнете дано! Ако там с надежда пита наблюдаващият от ЦК — беснея ли? щръклея ли? в истерика ли се тръшкам? ще имат да вземат! не съм

повишил тон, не съм ускорил темпото, седя си на кревата — все едно че дремя, разхождам се из килията — троп, троп, равномерно. И ако са се надявали, че изведнъж ще се затръшкам, ще отмалея, ще започна да ги моля за нещо или ще се скапя дотам, че да търся споразумение с тях, то тъкмо поради спокойствието ми сметките им излязоха криви. (Защо ли ме тикнаха при тия двамата? Да научат нещичко от мен? — смешно е изобщо да разчитат; да ми повлияят? — не стават за тая работа. Да не би да се самоубия? да си блъсна главата в стената? — най-вероятно заради това.)

Заклучиха вратата. Момчетата са малко нещо оклюмани. И с пушенето какво ще правим? Защо сте си затворили прозорчето? Ами студено ни е, зле отопляват, завиваме се с палтата и все едно ни е студено. Хайде все пак, след като си допушите цигарите, да проветрим.

Тъй, тъй, всичко е както бяха ми разказвали, килиите не са се променили: сива гнъсна клозетна чиния, но все пак не кофа; канчетата са на масата, но не падат на пода от рева и вибрацията на аеродинамичните тръби в съседната сграда както тогава, тишината — да й се ненарадваш; защитена с телена мрежа силна крушка на тавана; на лавицата — черен хляб, доста е артисал, а вече се свечерява. Шпионката час по час шумоли, значи не само дежурният ни зяпа, а мнозина се сменят. Гледайте, гледайте, прибрахте ме. Само да не ви преседне.

Наблюдавам се, със задоволство забелязвам — никакви усещания на новак. Гледам съкилийниците си (новаците си мислят само за сполетялата ги беда). И двамата са млади момчета, единият — черноок, тарикатче, много пъргав, но не го свърта на едно място от опарването, казва, че го били арестували предния ден, още не се е съвзел, вторият — светлокос, не бил арестуван, само задържан, но не ми се вярва: отпуснат, подпухнал, блед, — ако не е болен, много са признаците, че отдавна лежи в затвора, така изглеждат квачките. А помежду си се държат свойски и сигурно първият всичко е разказал на втория... Не ги питам — „за какво ви прибраха“, питам ги — „в какво ви обвиняват?“. Чейнчаджии.

Още не са усетили затворническата наслада — да се разхождаш из килията. Четири малки крачки — но все пак. Ходенето, от което цял живот не съм се отказвал, — и ето че пак ми влезе в работа. Много

бавно. С чуждите обувки, колкото и да ми се ще да стъпвам меко, все едно трополят като дървени. Шумолят ли, шумолят с шпионката, не могат да ми се нагледат.

Престрашиха се...

((От прокуратурата от уличен автомат Сахаровата група се обаждала от време на време, че всичко е спокойно, били им казали: „Никакъв Солженицин няма тук.“ Все повече наши прииждали в дългата ни просторна кухня, вече и чуждестранни кореспонденти, а все не идвали да правят обиск. Да го изчакват ли? На жена ми й пламнала главата: сега ли да раздаде архива на наши приятели и познати? да го напъхат в пазви, чанти и пазарски торби? А може би ония чакат тъкмо това? И всичките сега ще ги изловят един по един, ще ги натикат в леките коли, там ще ги претърсят без никаква писмена заповед и без протокол, после върви доказвай... Не, не бива да се прибързва. Ще пострадат невинни хора. (А може и да не е арест? Може пък и да се върне? Казаха — „след един час ще си дойде“. Вече се били минали три. Арестуван съм, разбира се.) Наши приятели предложили да вземат тригодишния Ермолай, за да му спестят тежките впечатления. „Нека свиква, той е Солженицин.“))

Престрашиха се. Но нима не са разбирали, че съм като ония минирани велосипеди, които ни подхвърляха германците наред пътя: лежи си достъпен, незащитен, но само да се полакомиш, да го вдигнеш — и неколцина наши загиват. Всичко отдавна е на Запад, всичко отдавна е на старт. Сега сама ще се задейства автоматичната програма: моето завещание — още два тома от „Архипелага“ — ей това „Теле“, с Третото допълнение. — Сценарият и филмът. — „Пруските нощи“. — „Пирът на победителите“, спасеният (вж. Петото допълнение). — пиесата за СМЕРШ. — Лагерната поема. — „Кръг“-96. — Ленинските глави. — Вторият Възел... То се знае, те не могат да си представят целия обем на експлозива. Е, ще го усетите! Ако не беше всичко това, сега щях да се гърча и да се тюхкам още повече от клетия ми съсед. А сега съм спокоен. Ако приближава крайт ми, нека бъде така. Надявам се, че и вашият приближава.

Момчетата ми предлагат хляб от лавицата и сухари. Май ми се е дояло. Сещам се: предлагаха ми вкъщи в 3 часа да се наобядвам, казах — не, ще поразходя Степан. Така че от сутринта не бях ял и дойдох в

килията гладен и чак до сутринта нищо няма да ми дадат, вечерята отдавна е разнесена. Лош арестантски старт, преди първия ден на следствието. Излезе, че в джоба си съм нямал портмоне, нито рубла, нито копейка за лавката, толкова съм бързал! Хляб ли? ами вие? Не ни се яде. Тук го дават на корем. На корем?! Чудеса, да не повярва човек. Започвам да си чупя. След средния московски типов хляб — доста гаден хляб, клисав, специално го пекат не както трябва. Нищо, ще свикна.

Но какво става? Два часа се минаха, а дрехите ми още ги няма. „Гласувам“ (с вдигнат пръст). Веднага с готовност отвориха хранилката: всички са се струпали, и един офицер, и втори. Тихо казвам, без изобщо да вдигам врява, не както едно време, когато крещях, а дори чак мързеливо (през ония години силата ми беше в тоя крясък, а сега — съвсем другаде ми е силата: книгите пълзят неотклонно): време е да ми върнете дрехите, всички срокове за дезинфекция минаха. „Изяснява се... Въпросът се изяснява.“ Какво толкоз има да изяснявате? Е, сега редът може да е друг. (Забравям да попитам момчетата: а техните — дълго ли са ги дезинфекцирали?) Момчетата ми казват: без палто сте загинал, нощес с едно одеяло ще ви е студено. Изведнъж вратата се разтваря широко, подполковникът приема парада, а още един чин ми носи второ одеяло, ново, от склада, още неизползвано. Момчетата са смаяни — що за птица съм аз?... Тъй значи, дезинфекцията ще продължи до утре заран? Странно. Както и да е. Сега какво още ми липсва? — да взема да се наспя. Бях свикнал да си лягам още в 9, не ме досрамява и в 8, а тук чак в 10 ще дадат официалния отбой, а след това върви заспивай. За утрешната първа схватка всичко ще реши първата нощ. Щастливото вечерно забавяне, мислите ми са отпуснати — да можеше сега да спечеля час-два-три. Приспивателни нямам и нощта ще е безсънна, сега му е времето да поспя. Но не бива: разрешено е да лежиш върху одеялото, без да се събличаш, без да се завиваш. Колко ми е ниско! (И как ли да скрия, че съм станал уязвим от ниското възглаве?) А момчетата — още по една цигара, хайде още по една, но всеки път проветряват. Черноокият се върти зад главата ми: „Кой ли може да ме е издал? Кой?? Само това ме интересува.“ С любимата си, очевидно жена му, уреждали по-баровски живот, според техните разбираня — туй-онуй от мебелите, а взели, че си купили и кола — в нормална страна един работник това може да го

изкара с труд, а у нас трябва да се изхитриш против закона. Някакви монети му иззели при обиска, сега трябваше да дава обяснения за тях. „Чувай, тук има микрофони, бъди сигурен. Може и нищо да не е имало, разбираш ли? Повече наум си превъртай нещата.“ Замисли се. Поразказах им още нещичко от затворническия ми опит, само колкото да дочакам времето за сън. Не щеш ли — издрънча ключалката. Съвсем както се случваше на Лубянка — малко преди отбоя те викат за разпит. Ама сега нали уж не разпитвали нощем? (То аз и денем няма да се разприказвам.)

Но подполковникът, който нито веднъж не ми каза фамилното име и не ме попита за него, ме кани да изляза. След отбоя за нищо на света нямаше да тръгна. Но сега — бива, може пък и да ми върнат кожухчето — колко хубаво ще ми е да се загърна в него, ако ще и седнал на релси, ако ще на лагерен нар. А излезе, че имало да вървя съвсем малко, кажи-речи — нищо, докато сколасаш да хвърлиш поглед към тия платнища, един офицер пред мен, един офицер зад мен, — а полковникът, началникът на Лефортово, ми препречи пътя : заповядайте встрани. Вестибюлче като вестибюлче — врата към кабинета. Ярко. Околовръст по столовете: двама вече са седнали (не забелязвам лицата им — откъде са, какви? маскирани ли са?), а заедно с довелите ме станаха петима. А зад главното бюро, лъщейки с плешивото си теме, един дребничък, остър, привел се е и освен туй под настолната лампа е яркобяло от книжа. А наред стоята, на простор, както нормален човек няма да седне, под самите лампи — стол, обърнат с лице към острия, и натам ми сочат полковникът и подполковникът. Както и да е, по-добре седнал, отколкото прав. Седнах. И усещам, задните едновременно седнаха в полукръг зад гърба ми. Мълчим.

Главният, острият, ме опипва с очи, сякаш не е виждал човек.

Нейсе, опипвай ме колкото си щеш.

И остро, като се стараеше да излезе чак пронизително:

— Солженицин??

Сгреши. Трябваше да попита „Фамилно име?“... Както и да е, щом сте ме хванали, дръжте ме.

— Същият.

Пак остро:

— Александър Исаич?

Успокоително:

— Именно.

И — с максимална звънливост и многозначителност:

— Аз съм заместник главният прокурор на СССР — Маляров!

У Сахаров бях го чел. Но Сахаров не беше написал, че е толкова дребничък. От текста му ще речеш, че е номенклатурна канара, Скалозуб.

Но — не се тутка, делови е. А може пък да не му се диша въздуха в една стая с мен и затова бърза:

— Ще ви прочета постановлението...

Не съм запомнил той ли „утвърждава“, или лично главният прокурор, но е „постановил“ един нищо и никакъв старши съветник по правосъдието, същият онзи Зверев, с разкошната шуба — у нас идваше едва ли не като милиционер, а сега, виж ти, върши работата на цяло политбюро:

— За... за.... Предявява ви се обвинение по член 64-ти! (дали има там буква или раздел?).

Аз — с одряман глас, аз — със селяшко невежество:

— Тоя новия кодекс... (нали е едва от 13 години) ...изобщо не го знам. Какво фигурира в тоя 64-ти?

А в добрите стари времена, докато беше жив татко Сталин, като излежиш десетка, посред нощ да те събудят, ще цитираш която и да е подточка в тъмното наизуст.

Маляров се опули рачешката:

— Измяна на родината!

Не се помръдвам.

(Петимата са седнали зад гърба ми — дали чакат, че ще се нахвърля върху прокурора?)

— Разпишете се! — обръща листа към мен, подканва ме да ида до бюрото му.

Без да се помръдна, отдавна премисленото, всяка дума е претеглена:

— Нито във вашето следствие, нито в съда ви няма да взема участие. Правете всичко без мен.

Вероятно го е очаквал. Не се учудва кой знае колко:

— Само да се разпишете, че ви е съобщено.

— Казах.

Не се препира с мен. Обръща листа и слага подписа си.

Ох, как ме притискаше следователят преди 29 години, мен, неопитния, защото знаеше, че във всеки човек има неизцеден обем. И колко хубаво е да покажеш, че си скала, изобщо не се опитват, не посягат да те притиснат, не пробват. Следствието няма да е трудно: изобщо няма да си напрегам ума. Всички, всички до един ги предупреждавах: говорете, стоварвайте върху ми каквото си искате, с мен противоречия никога няма да имате, защото не ще отговоря на нито един въпрос.

Тъкмо така трябва. Това е най-добрата тактика.

Край. В същата последователност — стават зад мен, ставам аз, един офицер отпред, един офицер отзад, през двата вестибюла — ръцете отзад! (не рязко, меко-подсещащо). Можех и да не го правя, разбира се. Но аз събрах ръце зад гърба си. За мен ръцете отзад, ако искате да знаете, ме правят дори още по-уверен: какво да се препирам с вас, да се правя на недобит цивилен, за мен ръцете отзад — мигновено ставам железен политзатворник, сливам се с милиони хора. Не знаете колко много ей тази кратка безсмислена разходка под конвой повдига самочувствието на политзатворника.

И ето ме вече в килията. Момчетата: „Е, какво?“

Да им казвам ли, да не им ли казвам?...

Наистина не помня: до петнайсет години са ми в кърпа вързани. Но, разбира се, съществува и разстрел.

Да, събраха кураж, не го бях очаквал от тях. Хайде върви измисляй варианти. И най-мъдрият си е малко прост.

((Сега по минути не може да се възстанови. Но повикването при Маляров беше още преди 9 вечерта. Обадили се на жена ми: „Мъжът ви е задържан“ — в 9,15. Заявката на нашия посланик до Министерството на външните работи на ФРГ, че утре заран ще дойде с важна декларация, била пусната доста късно вечерта по европейско време, значи — още по-късно. (Това е още една задача за тях: да намерят страна, която ще се съгласи да им сътрудничи, да ме приеме. И как да редактират молбата. (Бел. от 1978 г.)) Тази съпоставка не изключва, че през първите ми затворнически часове и когато ме е викнал Маляров — още не са били решили до последната точка изгонването ми. (А ако са го били решили — за какво им е трябвал

членът от наказателния кодекс?) Дали не са си оставяли шанса, че ще трепна — и ще могат да започнат да цедят от мен отстъпки? Ако е правена такава сметка, то моята мързелива каменност я е смазала.

Полукултурен глас от слушалката предложил на жена ми да иска сведения за мен утре заран от следователя Балашов, същия онзи, при когото уж ме викаха. Това е положението, арестуван съм. Затворила телефона — и отново вече други набирали, разнасяйки новината по Москва.))

Най-сетне обявиха през хранилката отбой. Хайде сега побързичко, в това навремето бяхме се изпраксали: одеялата са развити, якето се смъква, панталонът се смъква, но нека е по-наблизо: наистина е студено, свиха ми кожухчето и вълнените чорапи тия гадове! Да не се туткам. Толкова бързаха да ми съобщят обвинението, че утре току-виж още от заранта започнат следствието. И в общите движения, в суматоката, незабелязано, обувките — муш под възглавницата! стара затворническа хватка — за опазване, а сега ми трябват и за височина. Крушката ме заслепява, ще си затуля очите с пешкира, в Лубянка това не се забраняваше. А ще поискат ли да си извадя ръцете отвън? — може и да не поискат. Да заспивам! Ще дишам дълбоко-дълбоко-дълбоко. (Какво ще дишам? в килията не е въздух, вече бях забравил, че има такъв.)

Не, кучият син забеляза, че под кревата ми е празно, издърпа хранилката:

— Свалете си обувките на пода!

Дълго нагласях възглавницата си без тях. После задишах дълбоко. Заспах.

((Децата не могли да заспят, плашели се от шума, от светлината, от многото гласове. Прииждали нови и нови хора, Сахаровата група от прокуратурата. (Но все пак това изобилие на безстрашни съчувстващи в жилището на арестуван е белег на новото време! Спукана им е работата на болшевиките, откъдето и да го погледнеш!...) От нас Сахаров отговорил на канадското радио: „Арестуването на Солженицин е отмъщение за неговата книга. Това е гавра не само с руската литература, а и с паметта на избитите.“ У дома со обаждали Стокхолм, Амстердам, Хамбург, Париж, Ню Йорк, гостите ни вдигали слушалката, потвърждавали подробностите. А имали наум: щом

арестуваха неприкосновения Солженицин — кого ли сега няма да арестуват? кого ли ще забършат утре?...

Който не е запознат с конспирацията, няма да сподели тези мъчителни колебания: къде ще е най-добре да се пазят ръкописите? Да ги изнеса ли? Да ги оставя ли? Сега имаме толкова много гости — дали да не ги раздам? Всичките надали ще ги арестуват. Изтърва ли този момент — утре ще довтасат и ще задигнат всичко. Но да ги раздам — значи да погубя хора. И ще мога ли после да ги събера? Нейсе, докато не се проясни ситуацията, нека се надявам на домашните скривалища.))

Вечерно време лесно се заспива, трудно е да заспиш след първото събуждане. Всичко лошо, което ти се е случило през деня, изплува при събуждането — и ти гори гърдите, гори ти сърцето, как да заспиш?! Не въздишките, не мятането на моя чейнчаджия зад главата ми, не пушенето му през цялата нощ, не дяволската крушка, която ме заслепява, — а моите криви сметки, моите грешки, откъде ли се промъкват те в нощния мозък, в каква последователност ми се поднасят?!

Най ме изгаряше: как ли върви обискът там, у Аля? Снощи май ми дойдоха твърде много впечатления и събитията или пък се бях гипсирал — за домашния обиск не сколасах да се разтревожа. А сега — все за него си мисля — и все заради моите грешки. Защо им отворих вратата?! Можехме да имаме половин час за изгаряне, за подготовка, за споразумяване. Защо побързах да изляза? Останаха почти всичките, ония, осмината, после не ги видях, същият Зверев ли ръководи обиска там? Как можа да съвпадне така: двата „Социализма“ наведнъж — и Шафаревич към тях на всичко отгоре. Чантата си той може и да не даде, но един екземпляр остави на бюрото ми и вече няма как да го скрие! Добре, че взе моите статии за сборника, но другите екземпляри са си направо на бюрото, и проектите на колко още автори, и то полузавършени, майчице, затри се „Изпод канарите“, три години ги подготвяхме — и всичко отива на вятъра. Да. А писмата от Запада? — те са си просто върху бюрото, изобщо няма нужда да ги търсят, достатъчно е да се пресегнат! никога нито едно не хванаха, а т е з и ще ги прочетат, всички карти сваляме!... Много неща може да има там... И поправките към „Писмото до вождовете“, направени предната нощ.

И още по-лошо! Последното приложение към „Тихият Дон“ — не стига, че няма да го изпратим, но — ще научат всичко! И едно филмче, полуразвалено, дубликат от последната пратка, трябваше да го изгоря, забравих да го изнеса извън града, а вкъщи е сложно да се изгаря, — поне този трофей е напълно безсмислено, съвсем позорно да им давам. И в огнеупорната каса е цялото „Теле“. Телето, цялото, преписано на машина! ще ми се да викам, да се въртя, да търча из килята! От години е така, лотария: ту ми се струва, че при мен е най-безопасно, и събираме всичко при мен, ту ми се стори, че съм загазил и помъкваме всичко, откарваме някъде цяла торба, заравяме я някъде. А екземплярът от „Пленниците“ не е ли у нас? Да не говорим за Втория Възел и за ленинските глави — всичко това сега е в ръцете им. Боже, Боже, стоях като скала, 25 години конспирация, само успехи, само успехи — и такъв провал. А било достатъчно, ама досега не им стискаше, просто да дойдат у дома. И толкоз.

Зад възглавето ми клетият чейнчаджия въздишаше, въртеше се, изгаряше, палеше цигара след цигара. „Спи — му казвах аз, — спи, най-ще ти трябват сили.“ Не — „кой ме е предал?“ го изгаряше. Освен собствените ни грешки предателството на близки хора най-много пърли. А вторият спеше спокойно.

((Към полунощ се подули краката, главата, очите й, всякаква яснота се изпарила. Дори не откъслечни мисли, а някаква мешавица, но на Аля изобщо не й се спяло. Намислила да прехвърли за трети път книжата, но била останала без сили. Тогава се сетила, че от закуската не е хапвала нищо и мъжа й са го арестували, без да е обядвал. Предишния поднос за изгаряне на хартийки станал твърде малък, сложили на пода в кухнята голям леген вместо огнище, — и така останал още месец и половина.

А обиск през тая нощ имало, само че не тук: извършвали го 14 гебисти в Рязан — у Радугини, мои познати, у които никога не съм държал нищичко, а дошли да търсят нещо грандиозно, по-страшно от „Архипелага“, дали не са търсели това „Теле“? всичко, което още не им беше паднало в ръцете. И нищо не намерили.

И в Крим, в далечната Ак джамия, у старците Зубови, мои другари по заточение, — също обиск и също безплоден, у тях вече нищо няма.))

Гореше ме, гореше ме, но не непрекъснато. Кое е предимството ми в сравнение с първото арестуване? Главата ми е свободна от тия изнурителни сметки: ами ако ме попита така? — така ще им отговоря, а ако така? — така. Каква свобода: нито един отговор — чупка!... Успокоявах се, като дишах дълбоко, молах се — и благодатно ме спхождаха ивички от сън. А след тях — пак жестока яснота. Главата ми е пламнала, подува се, вече съм натикал и двата си юмрука под възглавницата, но все едно ми е ниско. Бях обещал на Аля: в затвор или лагер ще издържа 2 години, каквото и да ме правят — 2 години ще издържа. За да знам, че всичко мое е отпечатано и да умра спокойно: цапардосах ги. А сега виждам, че съм обещал нещо, което не ми е по силите. Още много години бих издържал на всякакви несгоди, само че — да имам въздух, тишина, да мога да пиша. А тук — дали няма да се скапя за два месеца? Максималният срок на следствието е два месеца. Не е страшно, изобщо не ще им отстъпя, но няма ли да се скапя?

И вече отстранено заразглеждах живота си като приключен. Няма страшно, успешен излезе. С това, което изпонаписах, нито сегашните вождове, нито следващите не могат се оправи и за петдесет години. Исках, исках още Възли, най-вече тях, но за каквото сколасах, пак слава Богу. Ако се издигна над дребните несполуки на обиска — всичко е наред, книгите ми са изпратени за печат, а което е в движение, в бележки, варианти, замисъл — всичко е в сигурните верни Алини ръце. Добре е да напускаш живота, когато си оставил достойна наследничка. А после и тримата ни синове ще пораснат, все по някакъв начин ще продължат татковата линия.

((Не спали цялата нощ. Преглеждали, горели, но не много: жал им било, защото нищо от това не може да се възстанови. А и ще дойдат ли заранта? — защо, да речем, не дойдоха снощи? Внезапно си спомнила! Спомнила си — и започнала да търси: миналото лято преди насрещния бой бях написал декларация за неправомерността на съдебните процеси срещу руската литература, но я изоставих без приложение, в чернова. А вчера повторих: никакви разпити, следствие и съд няма да призная. Досетила се къде да я търси! Намерила я!! [42] Значи, трябва да се пусне! Посред нощ?... Изгаря й ръцете! Само дано не закъснее! А от 6 заранта, по „закон“, могат да дойдат, ще я угасят,

ще остане неизвестна. Трябва да се пусне още сега, през нощта!! Да се обади на кореспондент? На кого? По различни съображения — на „Фигаро“ (Лаконтър). „Можете ли да дойдете? Имам молба към вас.“ — „Пристигам след 5 минути.“ (Как? В дома на арестуван, нощес, викат по телефона чуждестранен кореспондент — и да не го задържат?? Не, изкалпазанили са се, изкалпазанили са се болшевиките. О, къде си, пламенен Дзержински?...) Аля сяда на пишещата машина и веднага натраква 10 екземпляра на пелюрена хартия. Лаконтър е кореспондент, защо да не вземе новина? Законно е. Старателно съгва листовете, уверява, че ще ги раздаде на всички агенции. Продължават да прехвърлят книгата. Колко много чужди писма трябва да се изгорят, колко почерци — да се спасят! А какъв е тоя ужас? Цели две ленти. Трябва да ги тегли, да ги тегли дълго под лупа, за да се убеди: ненужни са, дубликати, да се изгорят. А горят зле. Около легена — опашка от книжа за изгаряне. Общо взето, през нощта добре се подготвили за обиск. А ако дойдат — да не им отварят (вече били поправили бравата): арестуването на Солженицин смятам за незаконно, още повече — обиска в негово отсъствие. „Къртете вратата!“ 6 часът заранта. Не идват. Става седем, децата се събудили, възрастните нямат време за сън.))

Чудно нещо, през тая нощ в килията не беше студено, макар че прозорчето често се отваряше. Не вярвам да се е стоплила от моето дишане. Невъзможно е да пипна радиатора, той целият е скрит в предпазната кутия, а се регулира, разбира се, от ченгетата и вероятно — всяка килия поотделно, иначе как ще създадеш нужния режим? (Я, мисля си: заради мен са пуснали малко топличко.)

Събуждането е най-обикновено: под нощната крушка изтрещява хранилката. То се знае, че преди събуждането всички спят, ама не, скачай, ставай веднага. Похлопаха на всички врати по веднъж, сега по втори път: кой е дежурен по килия? Четката, да се премете. Но какви облаги: щом се облечеш и си постелеш леглото, пак можеш да легнеш отгоре. (От тия одеяла по костюма ти полепват някакви къси кончета.) Няма нищо по-мрачно от затворническата утрин, за това вече е писано толкова пъти, а и утрините колко много са! При все същата ярка нощна светлина откъм тавана, все през същия тъмен прозорец — сега трябва да чакаме нормалните затворнически събития: хляба, врялата вода,

сутрешната проверка. За следствие преди девет и половина никого няма да помъкнат.

Само че не познах! — ключалката издрънча и пак подполковникът, зад него капитан (твърде високи са чиновете за ранно утро, само че нали не им знам сегашния ред, кой им е корпусният, — и без „на кого му се п...“, без ни най-малко съмнение във фамилното ми име — с жестове и думи: трябва да изляза.

Каква е тая припряност?! В приличен затвор трябва да минат 12 часа, докато стигнеш от банята до килията (между другото, защо нямаше баня?), а тук вече и обвинението ми е предявено, и ме викат за първия разпит! Бързат.

Пак натам, където бях снощи, но непосредствено преди Маляровия кабинет, само че отсреща. Да се не надяваш, медицински кабинет! Двамата вчерашни лекари, а офицерите заднешком, заднешком — и се изсулиха. Мацката изобщо не се суети — държи се като медицинска сестра, а мъжът е загрижен: как се чувствам?

А, зверове, нещо все пак ви пречи, някаква инструкция. Но и да се разкривам преди следствието? не бива. Съблечете се до кръста. Легнете. Къде сте имали карцином? Всичко знае, проклетникът, и добре опипва, движи се точно по ръбовете на петрификата. Значи истински лекар е. Пак ми премерва налягането, и за сутрин е високо, да. „Какво вземате обикновено срещу кръвното?“ Няма начин да се скрия, пък и по телефоните сто пъти са го чували: „Билки.“ „А какви?“ Те тук ли ще ми ги варят? Но какво има да губя? Ако по време на следствието си смъквам кръвното, като нищо ще издеяна!! Ставам съвсем нахален: „Някои се продават във вид на готови извлеци.“ Той погледна сестрата, тя се втурна към шкафчето и веднага се върна с познатото ми шишенце! (Какво има да се чудя, когато на десетима арестанти тук осмина ги докарват до покачване на кръвното налягане.) Наляха ми, изпих ги, на гладен стомах, както е редно!

Връщат ме в килията. Момчетата се чудят: някакъв привилегирован им се струвам, не от тяхната черга. И ме досмешава. Аз самият съм слушал легенди за именити арестанти, с очите си видях как се грижеха за полковника от МВД Воробьов — сега и мен ли по същия начин ще ме коткат?

Ето я и дажбата. Не дажба: зад хранилката на поднос нарязани самуни, отчупвай и вземай колкото искаш. Разкош! Момчетата нямат

апетит, взеха към половин самун. Аз от кревата се уплаших:

— Абе какво правите?! — скочих и, накърнявайки реномето си на привилегирован и помрачавайки всички евентуални легенди за мен — наврях се в хранилката и грабнах цели два самуна. После се замислих и върнах една трета от единия.

— До довечера ще ги изплюскаме, какво си мислите?!

И веднага започнах да ръфам. Впрочем с лефортовския хляб за един ден не се свиква, само със съзнанието си не можеш го издъвка, трябва и да се постараш.

Ето ги и захарта, и врялата вода, дори боядисана с нещо. Със захар — както и през 45-а година, родината не се е замогнала и дори не е на бели бучки, а някакъв възтъмен песок от Кастро. На хартийка да я пазиш цял ден — вятърът ще я издуха, сипваш я във врялата вода — и си нямаш проблеми.

Да, ама не е само това! Донсят кашата! Сутрин — на всичко отгоре и каша? Невероятно. Хем колко много! Почти пълна супена чиния. От някогашните ми лубянски порции — шест или седем. Все едно че ни угояват!...

Не, чак не ни угояват: мазнина няма, ама със солта са прекалили. И независимо от цялата ми висока арестантска съзнателност — този булгур не мога да го ям. С това направо ще ме съсипят: кръвното ми ще скочи от пресоленото.

А след това започна сутрешната проверка. И взе че ми хрумна поради моята нарастваща наглост, но повече за майтап: правя официална декларация, че се нуждая от безсолна диета. Картите все едно вече са свалени, нещо по-солено от тая каша няма да ми донесат.)

((А за жена ми безкрайно се точи времето до девет — когато ще може да се обади в прокуратурата. Магазинът е отворен, отиват да купуват продукти, за обсадата. През нощта събитията от външния свят сякаш са секнали, ала сутринта ѝ се свива сърцето: какво ли ще чуе от слушалката, какво ли ще изтрещи след малко? Ръцете ѝ увисват от заранта — изморена е, сякаш вече е късна нощ. Най-сетне — 9 часът. Обажда се на тоя Балашов. То се знае, никой не вдига слушалката. Отново и отново, през всеки 10 минути. Няма, няма... Какво ли да си мисли сега? какво ли са направили с мен? Паузи и сигнали на празна телефонна слушалка. Причерняло ѝ до припадък: убили са ме.

Несъществуващ телефон и никакъв Балашов не съществува, никой никога няма да вдигне слушалката и никога няма да ѝ отговорят. Защото са ме убили. Как не го е разбрала още вчера? — суетяла се, криела за кой ли път, изгаряла книжата. И накъдето и да хукне сега, ще се натъкне на стена. Околните я съветват: да се обади на Андропов. Според съветската логика — да. Но: да се моли за сведения на убиеца? за нищо на света! Никъде няма да се дянат, сами ще ѝ съобщят! Само че как да устиска дотогава?... Но и за обиск не идват — защо ли? За едно денонощие всичко може да бъде скрито. Или смятат, че все едно сме им в ръцете, могат и да не бързат? Или изобщо не се плашат? Ако са ме убили — няма ли да се втурнат, няма ли да приберат всичко до последния ред? — Заловила се да пере, били се насъбрали детски дрехи.))

Дойде времето за разпити — викнаха единия момък, викнаха другия, само не мен. Някъде се съмваше, дори настъпваше денят — не в лефортовския двор, разбира се, а над двора, а на двора беше дрезгавина, а зад прозореца на килията — някакво жълто развиделяване. И проклетата крушка на тавана ще свети мъртвешки през целия ден, неразлично от нощта. Ех, като се сети човек за разкошните лубянски килии, особено на горните етажи! Съкратиха министерството в „комитет към“, а щатовеите май са се разширили и са преправили всички чудесни килии на Вътрешното в свои кабинети. Тръшкация се чеинчаджия го доведоха от първия разпит, а подпухналия го поведоха да му вадят зъб (дали не е бил отпуснат и съсредоточен само поради това?). На моя момък му съобщили, че е арестуван. Но след първия разпит той се успокои донякъде (такъв е тоя първи успокоителен: отричаш ли? — отричам! добре, разпиши се и върви си помисли). На следователя му е нужна изходна кота, от която да започне майсторската си работа. Бях го предупредил накъде може да тръгне следствието, как трябва да определи за себе си точни позиции, които да брани до смърт, а за където неизбежно ще му се наложи да отстъпи — нека си подготви прилични обяснения. Също — какви са основните следователски похвати. А той, схващайки неизбежността след двете нощи, прекарани в затвора: абе я ми кажете как е в лагерите. Само че много неща са се променили, мога да му разкажа за едновременните... Разказвам му. Кръгзорът на интересите

му бързо расте (в уплашеното зайче вече поклъва безсмъртната душа на затворника). Първият признак е интересът му към събеседника: а аз кога съм лежал, за какво? Разказвам му туй-онуй, после си мисля: защо да не оставя жива следа? ще ме глътнат, оттук нататък никой няма да ме види жив, а тоя ще разкаже в лагера, ще го предадат по-нататък.

— Не си ли чел една книга, „Иван Денисович“?

— Н-не. Но са ми казвали. Вие ли сте тоя Иван Денисович?

— Не бе, не съм аз... А за Солженицин чувал ли си?

— Чакай... в „Правда“ ли бяха писали? — по-живо, но и притеснено: предател съм все пак, може и да се е засегнал, Заинтересува се, взе да си припомня, пита ме: капитал в чужбина имам ли? Не съм ли можел да се махна оттук?

— Можех.

— И какво?

— Не се магнах.

— Как тъй?? Как тъй??? — смая се, качи краката си на кревата, споменах му само за Нобеловата, 70 хиляди рубли, той се хвана за главата, взе да стене от мъка — за мен: как съм можал?! Че с тия пари колко леки коли могат да се купят! колко... И в неговите възклицания и съжаления нямаше корист — момчето мен съжаляваше, не себе си! Просто в съветското си светоусещане то не можеше да побере такава дивотия: да имам възможност да замина при 70-те хиляди златни рубли — и да не го сторя. (За да разбере човек нашата върхушка, не е нужно да се катери много нагоре: нали главите им непрекъснато са заети само с едно: как да си построят за държавна сметка вили — първо за себе си, а после за децата си? Нали затова ми се зъбеха, че най-искрено не разбираха: защо не се махам доброволно?

Съседът ми седеше по турски на кревата, а аз крачех ли, крачех, бавно, колкото позволяваше дължината на килията, с чуждите дървенисти обувки, пред мътножълтия дневен прозорец, и в гласа на това остро съжаление осъзнах: вярно, сам дойдох тук, съвсем доброволно, за самоубийство. През 1970-а през Стокхолм ми бе отворен пътят към отколешната писателска съдба, както са могли предходниците ми: да се заселя някъде в отдалечен чифлик, коне, река, алеи, скали, библиотека, пиши, пиши, 10 години, 20 години. Но на целия този живот, сега вече едва мерзелеещ се, аз му наредих да не се състои, на най-важната книга в моя живот — да не бъде написана, а аз

самият още три години живях като бездомник и дойдох да хвърля топа в затвора. И — съжалих. Съжалих, че през 70-а година не заминах...

Но през тия три години не съжалих нито веднъж: здравата ги цапардосах — какво ли не им изрекох?! Подобни неща никога не са били произнасяни при тоя режим. И ето че сега отпечатах „Архипелага“ от най-добрата за мен позиция — оттук!

Изпълних си дълга. Защо трябва да съжалявам? Само че: лесно се посреща неизбежната смърт, трудно — онази, която сам си избрал.

Вратата. Пак подполковникът. Значи за мен са дошли. Подканващ жест. Ето че приближава и моят разпит. Поведоха ме надолу — натам, където едно време бяха следователските кабинети. Но сега там има приемни боксове. И в съседния, не в който ме претърсваха снощи, на масата са сложени някакви дрешки. А именно: калпак от тюленова или не знам каква си кожа; ослепително бяла риза, вратовръзка, връзки за обувки! — тънки, къси, с тях и врабец не можеш удуши, но все пак характерни белези за свободен човек; и вместо грубо-осилестата ми фланелка — традиционното многовековно войнишко-затворническо бельо. Подполковникът някак стеснително:

— Ей това... облечете всичко.

Виждам: крият кожухчето ми и любимата ми жилетка от камилска вълна:

— За какво ми е това? Върнете ми моите си дрехи! Докога ще ги дезинфекцирате?

Подполковникът се смущава още повече:

— После, после... Сега е невъзможно. Сега ще заминете...

Ще заминете... Съвсем както комбриг Травкин ми казаа, когато ме арестуваха. И заминах от Германия за московския затвор.

— ...А костюма си го запазете. Тъй!...

Я, ама какво е станало с тоя костюм?! В килията не личеше, а тук на дневна светлина: и самото, и панталонът, както съм лежал на затворническото одеяло — нарочно не можеш го окепази по тоя начин, не в пух, не в перушина, целият в нещо ситно-ситно бяло, не стотици, а хиляди, като кучешка козина! Защура се подполковникът, викна един лейтенант, даде му четка за дрехи, добре, че в стаята имаше чешма, и нареди на лейтенанта да ми изчисти самото, ама не тъй бе, изтръсквай водата и чак след туй четкай, хем само в едната посока, само в едната посока! Аз изобщо не им помагам, пет пари не давам, вие си ми

върнете кожухчето, жилетката от камилска вълна и моя панталон... Изчеткаха ми сакото, панталона вече бях го обул и те двамата, приклякайки един подир друг, отпред и отзад, лейтенантът и подполковникът ми изчеткват панталона, работата не е малко, власинките са се вкопчили, кажи-речи, трябва да се изчоплят една по една, а май и не остава време.

Къде ли ще ме водят? Нямам съмнение: нагоре или дори в правителството, в същото онова тяхно политбюро, за което толкова мечтаел Маяковски? Ето кога най-сетне за пръв и последен път ще си поприказваме! От време на време очаквах такъв момент — че ще им просветне, ще се заинтересуват да си поприказваме, толкова пък чак ли не им е интересно? И когато пишех „Писмото до вождовете“ — това беше вместо такъв разговор и с надеждата за следващ: не ми се ще съвсем да се откажа от надеждата: че ако бащите им са били обикновени руски хора, мнозина — селяци, не могат децата им ама чак дотам, ама чак дотам, ама чак дотам да са изверги? нищо друго освен келепирджийството, само за себе си, а страната да върви по дяволите? Надеждата да ги убедя — не бива докрай за загубвате всичко, това вече не е човешко. Нима са лишени и от последното човешко?

Разговор — сериозен, може би най-важният разговор в моя живот. Не ми трябва да си съставям план, той отдавна е в душата и в главата ми, аргументите сами ще дойдат, ще съм пределно свободен, както подчинените им не разговарят с тях. Вратовръзката? — няма да я вържа, приберете си я.

Облечен съм. Суетня: да ме извеждат ли? Разтичаха се, не се връщат. Колите чакат, към Стария площад ли ще потеглим? Не идват, не идват. Върна се подполковникът. Пак с извинение:

— Ще се наложи да изчакате малко... — но не изговаря ужасните, неприлични думи „в килията“, но по жестовете му, по маршрута виждам: връщаме се в килията.

Все същите коридори, започвам да ги запомням подробно. Не, май прилича не на цирк, а на кораб, който се ремонтира, платната са полегнали.

Моите чейнчаджии зинаха: бялата ми риза озарява килията. Бих седнал на одеялото, но ми е жал за труда на подполковника, нейсе, ще походя.

Ходя и мислено разговарям с политбюрото. Все имам усещането, че за два-три часа ще ги поразявам донякъде, че те ще трепнат. Фанатиците от ленинското политбюро, овните от сталинското никой не би могъл да помръдне. Но тия — досмешава ме? — май може. Все пак Хрущов вече разбираше някои неща.

((Само че не й било до пране, върхлитат я въпроси, а главата й е замаяна. Какво да прави със Завещанието програми? А — с „В лъжа не се живее“? То е заложено на няколко старта, трябва да бъде пуснато, когато на автора му се случи нещо: смърт, арест, интерниране. Но какво му се е случило сега? Още се колебае, още се люшка. Арест ли е това? Или вече не е жив? Аа, щом дойдоха, значи са се престрашили. Само атака! Да се пуснат! И да им се сложи вчерашната дата. (Тръгнало след няколко часа.) Не щеш ли, от Цюрих й се обаждат адвокатът Хееб: „С какво мога да бъда полезен на мадам Солженицина?“ Първо чак я досмешало, макар че било трогателно: с какво може да й е полезен?! Изведнъж й просветнало: ама разбира се! Тържествено по телефона: „Моля доктор Хееб незабавно да пристъпи към публикуване на всички пазени досега произведения на Солженицин!“ — нека слуша КГБ!...

А телефонът звъни ли, звъни като в чуждо жилище: тия обаждания не могат да съдържат нищо. Обаждат се от различни столици. Нито от тях да научи нещо, нито самата тя да им каже.))

За мен са дошли. Извеждат ме. Помага Бог! Тръгнах бързо през нощния смълчан цирк, има доста да се върви. Нищо подобно — пак до първия завой, покрай лекарския кабинет, полковник Комаров, още един полковник — и в същия кабинет, където вчера ми предявиха измяна на родината, само че сега грейнал, макар денят да е навъсен, и зад вчерашното бюро — вчерашният... Маляров, да, тоя нищо и никакъв Маляров. Тогава защо ме издокарваха? И за мен — същият стол наред с тях. И висшите офицери седат зад мен, да не би да се нахвърля срещу Маляров.

И със същата острота, както вчера, и със същата приповдигната многозначителност на четеното, натъртвайки на всяка дума:

— Указ — на Президиума — на Върховния....

И още от тия няколко думи всичко ми става съвсем ясно, в останалите се вслушвам без напъгване, просто за контрол.

Виж ти как за 18 часа ми променят натоварването — ту на свиване, ту на опън. Но с радост забелязвам, че не се деформирам — нито вчера се свих, нито сега се разтеглих.

Значи не са поискали да разговарят с мен, всичко им е ясно. Щом ви е ясно, защо тогава вашите ракети, вашата моторизирана пехота и вашите гебистки диверсанти и шантажисти, — защо всичко това е в отстъпление, — не е ли в отстъпление, а? Мушка, мушка телето дъба — май безплодно начинание, а? Но дъбът май се поогъна? май се поразклати, нищо, че не пада. А на телето — и челото му цяло, и рогцата дори, е — отхвъркна, ще отхвъркне нанякъде.

(Не им достигна смелост тогава: трябваше да ме интернират в Сибир. На Запад щяха да поврякат и после да се успокоят: все пак не са ме вкарали в затвор, няма да провалят заради мен намаляването на напрежението и търговията. Интернирането щеше да свърши работа. (А изселническият ми режим щяха да затягат постепенно.) (Бел. от 1978 г.))

Но секундите текат, трябва да загрявам бързо.

— Мога — само със семейството си. Трябва да се върна при моето семейство.

Маляров — с черен тържествен костюм, ризата му по-бяла от моята — стои като актьор наред с тях, с навирена глава:

— Вашето семейство ще ви последва.

— Трябва да пътуваме заедно.

— Невъзможно е.

Я гледай ти. Каква неочаквана форма на интерниране. А ако се замисли човек — друг изход нямат, само тоя: да ме разкарат час по-скоро.

— Но къде е гаранцията?

— Че кой ще седне да ви разделя?

Изобщо сигурно голяма врява ще се вдигне, има да съжаляват.

— Тогава трябва... — за една секунда трудно ще прецениш, непременно ще пропуснеш нещо, с тях винаги е така, — трябва да напиша молба.

Защо ми е тая молба — до ден днешен не разбирам, сякаш молбата има някаква тежест, ако посмеят да решат другояче. А просто

— да спечеля време, старият ми арестантски инат. Маляров се позамисли:

— До ОВИР ли? Пишете.

— Не ми трябва ОВИР. Указът е на Подгорни. До него.

Позамисли се. Повика ме до бюрото, отстрани. Лист хартия.

Пиша ли, пиша. Изреждам семейството си. Добавям старата си леля Ира от Георгиевск, това е единствената възможност да я взема със себе си. (Грешка: страх ги е, че ще троша прозорците, а аз кротко пиша молба.) Какво друго да измисля?

— Със самолет — не мога.

— Защо?

— Здравето ми не позволява.

Аз наистина нямам никакъв опит във въздушните пътешествия, веднъж се прибрах със самолет от Киев — заболяха ме ушите.

Той е неподвижно тържествен (ами да, операцията е, кажи-речи, бойна, може и орден да получи). Май кимна. Така или иначе, ще си помисли.

Нямам време да анализирам, че не бива да рискуват с влак: току-виж из пътя възникнат демонстрации, някакви събития? Пък и доста ще се проточи.

И ме връщат в килията. Нарочно си държа ръцете отзад, стискам ги яко. Влязох — светлината загасена, денят е в разгара си, до един оставят електричеството да си почине. Божичко, каква тъмница, какъв спарен въздух, каква гибелност. И сякаш ходилата ми все повече олекват, все по-леко се докосват до пода, аз се възнасям — и излитам от тоя ковчег. Днес призори бях се примирил, че ми остават да живея два месеца, и то под следствие, с карцери. Но, не щеш ли, оказва се, че от нищо не съм болен, че в нищо не съм виновен, нито хирургическа маса, нито дръвник, мога да продължа да живея!

Втория момък пак го няма, а моят съчувственик се е опулил насреща ми, очаква разказ. Но ме досрамява да му кажа. Когато от бутирските килии ме изпращаха на свобода (по погрешка), ликувах, пожелавах всичко най-хубаво на съкилийниците си, а този път, не знам защо, ме е срам. Ама сега големи чудеса започнали да станават: в килията се получава всекидневник. Е, знае ми името, утре сам ще прочете указа. Ще се възбуди още повече от днес: виж как го наказаха!

Отваря се хранилката. Обедът. Отиваме да си го вземем. Чорба и овесена каша. Но ми подават не обикновени канчета, в първия момент дори не разбрах. Момъкът отнася всичко на кревата си, аз седя на единственото място край масичката. Опитвам първата лъжица чорба — ама какво става? И помен няма от сол, както обичам и както в затвора не можели да готвят. Значи точно по моята поръчка — безсолна! И с наслада изгребвам всичко, изсърбвам затворническата, но същевременно и обикновена руска постна чорба, не някаква помия. А после и овесената каша, без запръжка, само че порцията е петорна, ако я сравняваме с Лубянка, а и колко по-гъста! В моите „Пленници“ откраднатият от Европа наш момък на берлинското летище по войнишката чорба познава възвърнатата му горчива родина. И аз по същия начин сега се сбогувам с Русия покрай кашата, последната руска храна.

Не ме оставиха да я доям, ключалката щракна, канят ме да изляза. Както и да е, поне чорбата си доизсърбах. А бях струпал хляб на лавицата — кой ще го изяде сега? Натиках комат в джоба на самото си, докато стигна до тая Европа, ще огладнея. Стиснах ръката на момъка, пожелах му каквото трябва — и си тръгнах. Не можах да запомня добре лефортовските коридори. Само на едно място все ме предупреждаваха да не си чукна главата.

В приемния бокс ми върнаха часовника, кръста, да се разпиша. Подполковникът се разтревожи — какво ми издува джоба. Показах му хляба. Подвоуми се, но нищо не рече.

Пак трябва да чакам. И да си прекара времето с мен се отби възхитрият началник на лефортовския затвор. Вече без да се вживява в блясъка си и чак някак замислено иска да си поприказваме. Привличам го като всяко тайнствено, необяснимо нещо, неподчинено на законите на живота, като някакъв прелитащ метеорит. Дори май ми се усмихва приветливо. Разглежда ме, навел глава на една страна:

— Кое артилерийско училище сте завършили?

— Трето Ленинградско.

— А аз — Второ. И съм ви връстник.

Досмешава ме. По едно и също време сме търчали като гладни курсанти, мечтали сме за кръстосаните топове на петлиците. Само че сега на пагоните му е емведисткият знак. И защо му е побеляла косата? Моята изобщо не е.

— Да... Воювали сме откъм една и съща страна, а сега вие сте на отсрещната страна на барикадите.

Да опустее тоя ленинско-троцкистки жаргон, лепнал се на три поколения, целият свят им се привижда разделен от барикади, но откъм вашата страна май доста мека мебел сте домъкнали. А откъм нашата — „ръцете отзад!“.

Излизаме. Пак — обръч на двора, пак на задната седалка между двамата, тясно ми е. И щурманът е вчерашният, който ме докара от нас, същият калпак, яката, а и лицето му ми е твърде познато. Я, какъв зяпльо съм бил! ами че това е моят лекар! — вчерашният, днешният на разсъмване. Ама че съм ненаблюдателен, колко неща щяха да ми се изяснят: от самата врата на дома ми моят лекар неотлъчно е бил край мен, с докторската чанта, на една крачка, пазили са ме.

Отвори се проклетата врата, потеглихме. Две коли, и в другата четирима, значи пак сме осем. Пак се опитах да разтрия гръкляна си — сепнаха се.

Денят и днес е мек, улиците са кални, колите се пръскат с мръсотия. Отминахме Курския площад. Отминахме трите гари. Завиваме, завиваме — към Ленинградския проспект. Белоруската гара? — откъдето именно ме докараха едно време арестуван от Европа. Не. Отминаваме я. По калния донемайкъде проспект, в неуютния кален ден — накъде другаде, ако не към Шереметиево. Тоя път съм го намразил от лятос, от страховитата ни Фирсановка. Казвам на лекаря:

— Със самолет не мога.

Обръща се и съвсем човешки, не по тъмничарски:

— Нищо не може да се промени, самолетът ви чака.

(Ако знаех — откога чака — от три часа, пътниците са се изтормозили, някои са с деца, никой не знае на какво се дължи забавянето. И две комисии, една след друга, проверявали състоянието му. И от Европа диспечерите питат, нашите лъжат: мъгла.)

— Но аз ще съм с вас и имам всички лекарства.

Пак полуобръч — сега около стълбичката: ами ако се изскубна и побягна настрана? Стълбичката води към предния салон. В салона — седмина цивилни, осми е лекарят, с мен. Освен лекаря всички пак са се сменили (трябвало е да се подготвят за охраняване, да посвикват). Посочват ми точното място — до пътеката и на средната редица, ей тук. От мен до прозореца имам съсед, зад нас са двама, отпред един. И

от другата страна на пътеката двама. И зад тях още двама. Така че съм заграден като с обръч. А ето го и лекаря: той се е навел загрижено над мен и ми обяснява кое лекарство е за препоръчване да взема сега, кое — след половин час, кое — след два часа, и пред очите ми откъсва всяка таблетка от фабричната опаковка, за да ми покаже, че не е отрова. Впрочем една от таблетките според мен е приспивателно и не я вземам. (Да ме приспят из пътя или да ме побъркат?) „Какво, толкова дълго ли ще летим? — наивно го питам аз. — Колко часа?“ Още по-наивно се озадачава и той: „Абе и аз не знам точно...“ И вече не чакат: затръшнаха се люковете, светна надписът за коланите. Съседът ми също много грижовно: „Не сте ли летели? Ей така се закопчава. И от бонбонките си вземете, много помагат.“ От стюардесата със синя униформа. А пък тя е още по-невинна, изобщо не знае какви са й пътниците. Наши обикновени съветски граждани.

И самолетът започва да маневрира по навъсеното кално-снежно летище. Между други самолети или някакви сгради, нищо не забелязвам отделно: всяка от тях ми е отвратителна като всяко летище, а всичките заедно са последното, което виждам от Русия.

За втори път напускам Русия: първия път — с фронтови камиони, с настъпващите войски:

*Път стори ми, земя чужда!
Портите си отвори!*

А пристигнах — веднъж: от Германия та чак до Москва с трима гебисти. И ето че отново ме съпровождат от Москва пак такива, само че осем човека. Арест наопаки.

Когато самолетът трепва при отлепянето, — аз се прекръствам и се покланям на отдалечаващата се земя.

Кагебистите се опулват.

((Тия телефонни обаждания не могат да съдържат нищо... Ненадейно в жилището ни се раздават вопли: „Излетял е! Екстернират го! В Западна Германия!“ Обаждат, че слуховете са от приятели на Бьол: той очаква госта във Франкфурт. Правдоподобно ли е? може ли да се вярва? Може би са пуснали слуха, за да ни отвлекат от техните

подземия. „Ще повярвам само ако чуя гласа на А. И.“ Какво общо имат с това приятелите на Бьол? Театро разиграват... Защо тогава трябваше да го прибират така, осем срещу един? да се орезалят пред цял свят с ареста — та да го екстернират? Но пак, пак се обаждат агенциите, една след друга. Министерството на вътрешните работи на Рейн-Вестфалия потвърдило: „Очаква се в Западна Германия“... Дори нещо повече: „Пристигна и е на път за резиденцията на Бьол“!... Значи така е?... Но защо всички се радват? Ами че това е нещастие, насилие, не по-малко от концлагер. Екстернирали — освиркващото, чуждото... Екстернирали — а нас тук конфискация ли ни чака? — ах, трябваше да сколасам да раздам, изтървах времето! Пари я. Непрекъснато я пари. Обаждат се по телефона, честитят й — за нещастията ли?...))

Оттук нататък всичко е по-познато на читателите, отколкото на мен: промушването през облаците, над облаците, слънцето като над снежна равнина. Направих си сметка за курса: колко е часът (към два, с 15° повече от същинското пладне), как летим спрямо слънцето, — и излиза: линията между Минск и Киев. Значи надали ще има кацане в СССР и значи, значи... Виена ли? Не мога да си представя нищо друго, не съм запознат нито с рейсовете, нито с аерогарите.

Нашият полет ми прилича на висене. Отляво отпред слънцето огрява снежно-облачни поля. А килиите за мислещите другояче са направени така, че на таваните им вече светят нощните крушки — чак до другия ден по обед.

Божичко, щом ми връщаш живота — как да срина тия килии?

Доста преходи ми се насъбраха за непълно денонощие. Мека седалка, бонбонки. А в джоба ми е коматът лефортовски хляб: както в приказката, в която от омагьосаното царство съумяваш да изскубнеш, да откънеш веществено парче: да си сигурен, че това ти се е случило, че не ти се е присънило.

То аз и без тоя крайшник не бих забравил какво ми се е случило.

Прелетът е като символ: останаха зад гърба ми 55 години, още не знам колко ми предстоят. Висенето е като мисленето: правилно ли съм живял? Правилно. Дано не сбъркам сега, нов свят — нови сложности.

Вися си, мисля си и дори да разгледам моя конвой не ми остава нито време, нито желание. Един — извади портативно радио, ухилен, весела командировка, много му се ще да го включи, пита другия —

може ли? (Кой е старши — не знам, не личи старшият.) Аз — явно се начумерих, поклатих глава: „Пречи ми“ (да мисля). Махнах му с ръка, прибра го. Двамата отзад са някакви други, четат немски вестници, „Frankfurter Allgemeine“. Да не би да са дипломати? А гебистите се скапват от скука, четат разхвърляните реклами, диплянки.... и разписания. Разписания на Аерофлот ли са това? Съвсем мързеливо, сякаш също от крайна скука, вземам разписанието и го преглеждам също толкова мързеливо. Типовете самолети не са ми известни. А рейсове колкото щеш, има и Виена, има и Цюрих, но нито един от часовете не се пасва. Към един и половина — два за Европа не излита нито един самолет в нашата посока. Значи подготвили са ми специален. За това си имаме хазна, руски революционен размах.

Чак не ми се и мисли. Кобилица. Остава ми да вися и само да разбирам: в човешкия живот часовете като тоя не са много. Откъдето и да го погледнеш — победа. Телето излезе не по-слабо от Дъба. Върху каквото и да си съсредоточа мисълта — нищо не излиза. В къщи — каква ли им е плячката при обиска? (Но все пак не ме изгаря както нощес.) И как ли са там моите?

((Всички радиостанции вече били повторили по десет пъти: лети, кацна, на път е за Бьол. И когато вече никой не се съмнявал в това: „Самолетът ще кацне след час и половина.“ Нали министърът бил съобщил: „отдавна пристигна“? А какви ги вършат всички кореспонденти? Още ли никой не го е видял жив?? Тогава какво излиза — театро ли ни разиграват? той заникъде не е излетял!?! Тогава онуй не е било никакво нещастие!?! Ето го... Съобщенията се сипят едно подир друго: още лети... вече кацна... Още не е излетял от Москва, рейсът се отлага! И тогава — окончателно ясно е: карат го. Ще го откарат в Египет или в Куба, ще го изхвърлят — и не носят отговорност за него. Мръсници, ще ви заседна в гърлото като кокал, голяма врява ще вдигна!))

Стюардесата разнася кафе с бисквити. Нека си пийнем, от полза ще ни е, ще икономисаме хлебеца. Пак се надвеси лекарят: как се чувствам? какви са ми усещанията? не искам ли и тая таблетка? Много любезен е наистина, още от лефортовското събуждане, и сигурно е спал в затвора. „Извинявайте, как ви е името и презимето?“ Веднага се

втвърди като кокал и с кокален глас: „Иван Иванич.“ Много се изложих!...

Я да видим! Лишиха ме от заветното гражданство, значи сега съм свободен човек, защо пък да не ида до тоалетната? Къде ли е тя? Сигурно в опашката. Без да казвам никому нито дума, независимо ставам и бързо тръгвам назад. Толкова бързо, че паникьосването им закъсня с две секунди, но за сметка на това после стана още по-голямо. Отварям вратата — отзад май има още едно помещение? — и съвсем празно! Е, социализмът има пари за такъв разкош. Искам да продължа по-нататък, но ме настигат трима — с тях е и „Иван Иванич“. Питат ме: какво става? Как какво? Искам да ида в тоалетната. Ама тя не е там, не е там, в предната част е! Щом е в предната част, добре. Обърнах се. Дотук мога да го възприема като повишена любезност. Но щом стигнах до тоалетната в предната част, не мога да затворя вратата зад себе си: вътре напират да влязат и двама гебисти, впрочем, без да ме избутват. С арестантското си възпитание: да наблюдавате ли искате? моля, мъжете го правят ей така. Това беше. Ще ми разрешите ли? Разбира се, молим, правят ми път. Но край мен до прозореца вече е седнал друг, по-свиреп, предишният не е оправдал доверието.

Оглеждам внимателно новия си съсед: ама че убиец. Внимателно останалите. Тук има още трима-четирима такива, почти несъмнено е, че също са убивали, а ако някой досега е пропуснал — готов е да се отличи още днес... А бе какъв наивник съм, що за благоразумие ме налегна? На кого повярвах? — На Маляров ли? На Подгорни ли? Стар арестант съм, а втори ден допускам грешка подир грешка. Излиза, че съм отвикнал. Нима истински арестант — „тънък, звънлив и прозрачен“, ще си позволи да повярва, макар и за грош, макар и за минута — на съветски прокурор или съветски президент? Че малко ли истории знам как нашите юначаги в която си поискат европейска столица, денем на улицата, са натиквали жертвата си в лека кола и са я откарвали в посолското мазе? и после са я експортирали където си поискат? Във всяко съветско посолство има достатъчно много такива стаи, сутеренни, каменни, здрави, не е задължително да ме държат в лефортовска килия. Сега във Виена, в напашената неутрална Австрия, чак до стълбичката на опразнения самолет по същия начин ще се спре посолският автомобил и тия осмината ще ме тикнат вътре без усилия! (това нищо не е! още тук, в самолета, ще ме направят на денк и ще ме

отнесат, колко такива истории знам! Ще ме подържат няколко дена в посолството. Указът е обнародван, аз съм екстерниран, кога, къде — не е задължително да се казва на кореспондентите. А след няколко дена ме намират убит край някое австрийско шосе — откъде накъде за това трябва да отговаря съветското правителство? През всичките тия години за съжаление те отговаряха за мен и в това се състоеше сигурността ми, — но нали вече не е така?

Целият този просветнал ми план дотам е в стила на ГБ, че чак няма нужда да го проверявам и изследвам. Как можах да не го загрея веднага?... Ами сега? Сега следното: колкото може повече безгрижност, аз си почивам, отпуснал съм се, усмихвам се, дори разменям по някоя дума с този-онзи — имам им пълно доверие. (Поне в денк да не ме натикват, поне със собствените си крака да изляза. Не познавам, изобщо не познавам аеродрумните порядки, но невъзможно е при кацането на самолета да няма наблизо нито един полицаи. А стига да има поне един, ще сколасам да се провикна. Я, я, учен през детските ми години, отдавна изоставен немски език, спасявай ме сега! Сглобявам наум, сглобявам: „Herr Polizei! Achtung! Ich bin Schriftsteller Solschenizyn! Ich bitte um Ihre Hilfe und Verteidigung!“ Ще сколасам ли да го изкрещя? Дори и до половината да стигна, преди да ми запушат устата — ще ме разбере!)

И сега — само ги наблюдавам. Полудремя и ги наблюдавам: какви са им лицата, как си приказват? прилича ли на продължителна подготовка? Какъв багаж носят? На всичките ръцете са им празни. Тоест свободни са...

А летим от близо три часа. Доста дълго. Колко ли е до тая Виена? нищо не знам, никога не съм се интересуval. Но ето че започваме да слизаме. И не се сдържа от още едни проверка: не поривисто, отпуснато, по вече известната ми пътечка тръгвам към челната тоалетна. 10 минути преди летището — още ли съм затворник, или вече не съм затворник? Подире ми — двама, и дори донякъде укоряващо, защо не съм им казал? (Тоест единият извеждач навреме да заеме позиция отпреде ми.) „Още ли има значение това?“ — усмихвам им се аз. „Ами да, ще ви отворя вратата.“ И пак — застанаха и двамата на прага, за да не я затворя. Изтръпнах: работата не е проста. Подготвят нещо. Вече разбирам: имали са инструкция: да не ме оставят да се самоубия или да се порежа, да се осакатя, както правят

криминалните, когато не искат да ги прехвърлят в друг затвор. Ще се изложат, ако ме изведат накълцан!)

Нейсе. Седнах на старото си място и се озъртам отпуснато, безгрижно. Слизаме. Все по-ниско. Забелязвам голям град. Край река. Не е кой знае колко широка, но не е и малка. Дунав ли е? Откъде да знам? Правим кръг. Виенските паркове и предградия не забелязвам, предимно промишленост, но къде ли я няма сега? ...Ето го и летището. Тръгнахме по пистите. Измежду другите сгради една се извисява, на нея пише Frankfurt-am-Main. Я!... Маневрираме, въртим се — има полицаи, има, и то доста, ако правилно съм определил униформата. И изобщо доста хора се виждат, някъде към двеста души, така че ще има на кого да викна.

Спряхме се. Отвън докарват стълбата. Някои от нашите търчат до pilota и обратно. Аз все пак не се сдържам, пък и естествен подтик на пътника е — къде ми е палтенцето (лефортовското, чехословашко братско изделие), да си го облека ли? Веднага ми препречиха пътя и дори властно: „Седнете!“ Не вървят на добре работите. Тримачетирима търчат, щурат се, останалите седят около мен като тигри. Седя си безгрижно: пък и прави са хората, защо да се потя в това палто? И изведнъж от пилотската врата насам към салона — команда — високо и отсечено:

— Облечете го! Изведете го!

Всичко върви на зле, само за затворник може да се викне така. Нейсе, повтарям си немските фрази. Впрочем палтото сам си обличам. Калпака. Все пак не съм в денк. Ненадейно на прага към коридорчето един от осмината ме връхлита, лице срещу лице, гърди срещу гърди — и от корем към корем ми подава пет банкноти — петстотин германски марки.

Бреей!! Щом съм затворник — защо да не ги взема? нали вземам от тях дажбата, чорбата... Но все пак се правя на джентълмен:

— Извинявайте... А на кого ще ги дължа?

(Малко ли са ни пили кръвчицата?! От 1918 година изкарали ли са някога поне една руска рубла с ръцете си?)

— На никого, на никого...

И изчезва от пътя ми, дори лицето му не видях както трябва, не го забелязах.

И изобщо — пътят ми е свободен. Кагебистите стоят отстрани, излезе и пилотът. Глас:

— Вървете.

Тръгвам. Слизам. От двете ми страни ги няма двамата пазванти, не ме притискат. Слязох три-четири стъпала — все пак се озърнах, недоумявам. Не идват! Така си остана нечистата сила — цялата в самолета.

И — никой не слиза след мен, аз ли съм единственият пътник?

Тогава — под краката си, да не се спъна. А и напред погледнах. В широк кръг, очевидно зад някаква забранена черта, стоят към двеста души, ръкопляскаят ми, фотографират ме или въртят ръчките. Чакат ли ме? знаят ли? Ей това най-просто нещо — посрещането — не бях го очаквал. (Съвсем бях забравил, че не можеш да докараш един човек в дадена страна, преди да си попитал страната. Според комунистическите нрави няма защо да питаш никого, както кацахме в Прага навръх 21 август.)

А пред стълбичката — много симпатичен, усмихнат и на доста добър руски:

— Петер Дингенс, представител на Министерството на външните работи на Федералната република.

И идва една жена и ми подава цвете.

Пет часът и пет минути по московско време. Точно преди едно денонощие, блъскайки се, нахълтаха в жилището ми и не ме оставиха да си стегна багажа... За някои едно денонощие е твърде много наистина.

Но започваше второто — с полицейска кола ме извозват от летището през резервен изход, моят спътник ми предлага да отидем у Бьол и политаме по шосето, вече разговаряйки за този живот: той вече е започнал.

Хвърчим със 120 километра в час, но още по-бързо ни изпреварва друга полицейска кола, нарежда ни да се отбием. Изскача рижав младеж, поднася ми огромен букет с пояснението:

— От министъра на вътрешните работи на областта Рейн-Пфалц. Министърът предполага, че това е първият букет, който получавате от министър на вътрешните работи!

Ами да! Така си е! От нашите — само белезници най-много да получиш. Не ми позволиха дори да живея със семейството си....

((На чуждестранните кореспонденти в Москва им съобщили указа за лишаването ми от гражданство. „Семейството му може да се събере с него, щом той пожелае.“ — „Няма да повярвам, докато не му чуя гласа.“ Сега от ФРГ: подробности за посрещането на летището. Такова нещо не може да се измисли, все пак не пристига киноактьор! Обажда се кореспондентът на „Ню Йорк таймс“: току-що бил телефонирал на Бьол и разговарял със Солженицин... Най-накрая — и аз се обаждам. В кабинета ни, където има две бюра и само преди двайсет и четири часа си довършвахме работата в напрегната тишина, а после нахлуха гебистите, а след това били изгорени толкова книжа, сега се стълпили 40-ина души, приятели, познати — да видят разговора. ...Обвиниха ме в измяна... облякоха ме от глава до пети с гебешни дрехи... полковник Комаров... Тук пуснаха слух (пуснали са го в суматоката, не са го доизпипали), че доброволно си избрал изгнанието вместо затвора. „Никакво обещание ли не си подписвал?“ — „Какви ги приказваш, и през ум не ми е минало.“ Е, сега той ще ги цапардоса! Хубавичко ще ги цапардоса там!!))

Вечерта в селцето на Бьол се промъквахме между двете редици кореспондентски автомобили, вече паркирани по тесните улички. Под фотографските светкавици се шумугнахме в къщата, после до късна нощ и заранта чувахме глъчката на кореспондентите пред къщата. Милият Хайнрих си заряза работата, горкият, оказа ми великолепно гостоприемство. Заранта, както ми обясниха, неизбежно трябвало да изляза, да стана плячка на фотографите — и да кажа нещо.

Да кажа? Цял живот ме е тормозила невъзможността да кажа истината на висок глас. Целият ми живот се състоеше в промушване към тази открита публична истина. И ето че най-сетне станах по-свободен отвсякога, без брадва над главата, и десетките микрофони на най-големите световни агенции бяха подадени пред устата ми — говори! и чак неестествено ще е да не говоря, сега мога да направя най-важните си изявления, те ще бъдат разнесени, разнесени, разнесени... Но вътре в мен нещо секна. Поради бързината на прехвърлянето не бях сколасал да се оправя дори със самия себе си, та камо ли да се подготвя да говоря! Това го усещах. Но имаше нещо още по-важно — изведнъж ми се стори малодостойно: да хуля, когато съм в

безопасност, да говоря там, където всички говорят, където е разрешено. А и какво да кажа след „Архипелага“? И неволно изрекох:

— Достатъчно говорих, докато бях в Съветския съюз. А сега — ще помълча.

И днес, след толкова време, си мисля: добре постъпих, чувството ми не ме излъга. (И когато по-късно семейството ми пристигна в Цюрих и пак ме връхлетяха кореспондентите, смятайки, че вече няма от какво да ме е страх и ще се изприказвам, — нямаше какво да добавя.)

Като казах „ще помълча“ — имах предвид да помълча пред микрофоните, а пребиваването си в Европа още от първите часове, от първите минути схванах като най-сетне неограничавана дейност: 27 години бях писал за чекмеджето, колкото и да ме печатаха отдалеч — не можеш го направи както трябва. Чак сега мога чевръсто и грижовно да събере жетвата си. За мен най-важното беше, че от лефортовската смърт ме пуснаха да си отпечатам книгите.

У нас там в Русия декларацията ми може да е била изтълкувана и загадъчно: как тъй — ще помълча? Когато толкова гърла са стиснати — може ли да мълчи? За тях, там, най-важно беше извършеното над мен, извършването над тях насилие, как тъй ще мълча? Долавяли са го в грохота на Лермонтовото „По случай смъртта на поета“, гневно изразено тогава от Регелсон [43]. Струвало им се (афектът на мига): по-добре е да си в съветски лагер, отколкото да доизкарваш старините си в чужбина.

Така и сред близки хора разликата в житейското разтърсване дори за едно денонощие може да породя неразбиране.

((Облекли го от глава до пети с гебешни дрехи... гадно е! Как тъй затворническите ми свидни дрешки ще останат у тях? — нали ще се омърсят?! Все едно че още не връщат тялото. Ще ги прибере. Но как да влезе в Лефортово? То е заключено. Телефонът? Такива телефони не фигурират в указателя. Телефоните на следователите? — Някои хора знаят мъчителите си. Но следователят дава следващ телефон, на който никой няма да се обади. Прокуратурата? — „Не разполагаме с телефона на Лефортовския затвор,“ — „Но там сте откарали Солженицин.“ — „Нищо не знаем.“ Сетили се: в Лефортово четвъртъкът е ден за носене на колет. И отишла право там. Думка по

затвореното прозорче: „Викнете полковник Комаров!“ В стената щракат ли, щракат ключалки и, съпровождан от двама адютанти (те изскачат и се строят от двете му страни), отпуснат, с посивяла коса, важен:

— Началник на Лефортовския изолатор полковник... Петренко!

Отсам барикадата има да търсиш кой как се казва! А още повече — дрехи... Изгорени били! Още същия ден ги изгорили. Или са ги разделили помежду си? Или са ги взели да правят ментета??))

Какво ѝ предстояло тепърва! Предстояло ѝ най-важното, да го започне и да го завърши: целия ми огромен архив, 12-годишните ми разработки по голям брой Възли напред, — да ги пренесе в Швейцария, по въздух, по суша и по вода, без да загуби нито една хартийка, нито един най-обикновен плик, та после да ги върне в същите чекмеджета на същото това бюро, когато то доплава дотук, — и из пътя всяко важно листче (а неважни, кажи-речи, няма) да пренесе през железния обръч на граничната охрана, да не им позволи на митницата да ги фотографират с десетките приготвени копирни апарати, да не говорим за това, че не бива да им позволи да ги конфискуват, защото физически не може ЧКГБ, физически не може съветската власт да пусне макар и едно листче, което не им допада.

И тя, жена ми, успяла да се справи с тази задача. Защото ако не беше го сторила, тук, в изгнание, щях да съм сакат човек със стенеща душа, инвалид, а не писател.

Ако можех и тази история да вмъкна в настоящата книга. Само че не бива, не бива...

(Вече може да се напише черно на бяло, вж. Петото допълнение. Само че кога ли ще се отпечата?? (Бел. от 1978 г.))

Юни 1974

Щерненберг, предпланините около Цюрих

ПЕТО ДОПЪЛНЕНИЕ
1974–1975
НЕВИДИМИТЕ

НИКОЛАЙ ИВАНОВИЧ ЗУБОВ

През всички времена незабележимо живеят на земята хора с особена дарба: не да описват за потомците, а да запазват за събеседниците си — и за най-късните, след десетилетия, за най-младите, когато онзи, който си спомня, е вече стар. И докато главата му още не е клюмнала, докато още ни свети е благата си побеляла коса — черпим от нея запазеното минало, а по-нататък — от нас зависи как ще го оползотворим.

Такава дарба, и то от ранни младини, притежавал Николай Иванович. Революцията го настигнала 22-годишен внимателен и паметлив наблюдател — и целият онзи предишен руски свят, невъзстановимо сринат само за месеци, смайващо отчетливо се запазил в паметта му — наистина, не като цялостна голяма картина, защото Н. И. не притежаваше политическо отношение към живота, — а в безброй святкащи стъкълца. И до старини Н. И. охотно можеше да изрови от дълбокото и да ти покаже такова стъкълце — за реда по железниците, за географските особености на местностите, за живота на чиновничеството, за бита на малките градчета, за третостепенни, но заслужаващи внимание подробности от нашата история. Той винаги разказваше за неща, за които никога не би се сетил ти самият и не би могъл да ги намериш в никоя книга. Напротив, съвременник на гражданската война, той почти нищо не можеше да разкаже за нея, беше я преживял в покрайнините, не като участник, — и главата му сякаш бе отказала да побере тази страшна мешавица. Животът на отделния човек има толкова много свои задачи и събития, че умее да тече и независимо от всеобщите събития. Рано починал баща му — и юношеската възраст, в която Коля Зубов осиротял, толкова ярко пламнала в него, че определила характера му до старини: хлапашкото отношение към живота, момчешката гордост — винаги да има в себе си джобно ножче, да умее да върши много неща с ръцете си и някак спотаено, нежно, но и боязливо да се отнася към жените. Чак до своя сетен дъх той почтително обичаше майка си и не посмиваше да

възрази срещу решенията ѝ. А тя бякала от всякакви уверени идеи и беше преизпълнена с желание да ги прилага спрямо сина си. Една от тези идеи била: че едно прекалено изнежено интелигентно момче трябва да си вземе жена от народа, а за целта е необходимо да иде при народа. И след като той завършил медицински институт, го изпратила в Новгородска губерния да поработи в кооперативна маслобойна. Знания относно маслопроизводството и Новгородска губерния младежът натрупал за цял живот. А задачата с женитбата решил зле. За тази истерична жена от народа в дома им после не обичаха да споменават и нищо не знаех за нея, — но тя достатъчно съсипала живота на Николай Иванович, така че се наложило той да поеме удара, като прибере трите им деца: кроткия неизразителен син, който никога не стана негов продължител и цял живот го възприемаше като чужд човек, и двете дъщери с наследствена лудост от майката. И за тоя парясник с три сбъркани деца се омъжила съкрушената трийсетгодишна вдовица Елена Александровна — след смъртта на първия ѝ мъж, който бил с 25 години по-стар от нея и живота с когото тя си спомняше като връх на възможното земно щастие. Омъжила се, оставила се свекървата да я яхне, защото Н. И. не смеел да ѝ се опъне. И през съветските 30-и години, които в никой случай не бяха епоха на женското семейно смирение, си наложила да възприеме тази нова роля, потопила се в „своето средновековие“. А после ги докопала десницата на НКВД и прехвърлила съпрузите в лагер. (Описал съм историята им в „Архипелагът ГУЛАГ“, ч. 3, гл. 6, и в „Ракова болница“ — Кадмини.)

След мандраджийството Н. И. можал да се върне към медицината и се специализирал като гинеколог. Това никак не било случайно. Тук се слели и тънката чувствителност на ръцете, и нежната настойчивост на характера, и може би нещо от младежката нерешеност с всички тия другополови същества на земята. Мисля си, че е бил рядко способен гинеколог, радост и утеха за пациентките. Те съхраняваха неизменна благодарност към него, той до старини — привързаност към работата си. Въпреки всички лагерни интервали, докато навърши 70 години, той си изработи пенсия и неизменно си оставаше благожелателен и отзивчив, когато го викаха за тежко раждане или при тежко болна. И чак на 75 години осъществи един от замислите си: да въведе в местното средно училище кратък курс за десетокласничките за всичко „срамно“, за което трябва да са

подготвени, но което никога не им го казват направо родителите, а те помежду си го научават мъгляво и по тази причина си съсипват живота. Искаше и книга да напише за това, нещо като педагогически курс.

Лекарската специалност помогнала на Николай Иванович да изкара 10-те лагерни години (и да вреди Елена Александровна като медицинска сестра и години наред да живеят в един и същи лагерен пункт). Но разнообразната му сръчност непрекъснато го караше да майстори нещо, като открай време любимо домашно занимание му било подвързвачеството. Всичко необходимо най-важно — нож за обрязване, менгеме — си имал вкъщи още преди ареста, а и през спокойния лагерен период му ги изработили свои майстори; и после, по време на заточението, също се постарал да си ги набави. През свободното си време жадуваше да подвързва, но нещо, което си заслужаваше. Всичко това в него бе останало от закъснялата хлапачина, както беше и с особената му любов към латинския език (лагерните пътища го срещнали с видния латинист Доватур и с лекарското си покровителство той дори му уреждал лекции по латински език! за медицинските сестри) и с любимата му увлекателна игра — конспирацията. Самият Н. И. винаги си оставаше чужд спрямо политиката (впрочем лагерът кого ли не насочва към размисли, и двамата с М. П. Якубович, полуболшевик, водеха дълги дискусии за руската история), така че той самият всъщност не се нуждаеше от конспирация, но неуморно разработваше похватите ѝ през свободното си време. Така например беше измислил начин как по официалната поща да завържеш конспиративна писмовна връзка с далечен и напълно незапознат с никакви тънкости кореспондент. Първо се изпраща безобидно стихотворение с гореща молба то да бъде запазено за спомен. След като се увериш, че е получено, във второто писмо съобщаваш, че това е бил акростих. Човекът прочита вертикално първите букви: „Разлепи плика“ — вече втория, сегашния. Тук по ивицата на залепянето пък пише как ще получи следващата информация: дали в подвързията на книга, дали в двойно дъно на сандъче или — върхът на изкуството! — просто в пощенска картичка, ако се натопа в топла вода, а после се разлепи. Фантастична техника! Н. И. на сухо разлепяше обикновена пощенска картичка, пишеше от вътрешната страна каквото трябва, залепяше я (сума различни лепила

знаеше и разработваше) и после пишеше външния текст — така че редовете да лягат върху вътрешните редове и да не прозират. Пощенските картички във всички цензури почти не се проверяват, те най-лесно минават. (Трябва да кажа, че съветските „свободни“ граждани се плашеха от такива конспиративни връзки и най-често не ги поддържаха.)

Цялата тая техника Николай Иванович я имаше на разположение в лагера, но не виждам да е свършила на някого работа. По едно време той се запознал с московския учен литературовед Алфред Щюкли, който му казал, че ако знае как да крие, би писал в лагера повест за времето на Спартак — по аналогия (както пишат повечето смелчаци в съветската литература), че щял да описва робската психология, изхождайки от езическата. Н. И. веднага му предложил блестящ начин за пазене: не чрез криене на листовите в подвързии (за това много подвързии щели да потрябват), а чрез слепване на подвързии от много ръкописни листове с такова лепило, че при разлепянето написаното да се запазва. Проверили — превъзходно. И Щюкли започнал да пише. Събрали се листове колкото за една подвързия — Н. И. ги слепвал и ги държал съвсем открито пред лагерните пребърквачи. После Щюкли го прехвърлили в друг лагер или той още преди това се отказал от замисъла си, — но всичко написано от него Н. И. не само че запазил, ами и го изнесъл от лагера, докарал го до заточението и после писал на освободения Щюкли в Москва: елате си го вземете! Щюкли му отвърщал с любезни увъртаници. Аз много съчувствах на този таен автор, мой събрат. Мислехме, че в писмата той не схваща намеците и смята, че съкровището му се е затрило. През 1956-а и аз заминах за Москва, Николай Иванович ми възложи да издиря Щюкли и да му кажа всичко с думи прости. Уви, реабилитираният, с възстановена научна кариера, пак в собственото си жилище на „Петровка“ Щюкли беше загубил интерес към лагерните си драсканици: какъв ти робовладелски строй? Цялата тази история ми заприлича на Лермонтовия предан и пренебрегнат Максим Максимич.

В Кок Терек, на заточение, Н. И. пристигнал няколко месеца преди мен, с жена му го разделили, нея я изпратили в Красноярския край (не по чекистки умисъл, а по меверейска небрежност), тук я прехвърлиха една година по-късно. Домъкна се при сина си и престарялата му майка, заради която ги били тикнали в лагер, — и

пристигна едната от дъщерите му, вече на ръба на пълното безумие, но всичко това се случи по-късно. А засега той живееше сам — вече съвсем побелял, но лесноподвижен като младо момче, кльощав, дребен, винаги широко усмихнат, — а толкова ясноок, че само един негов поглед да пропуснеш, после ще те е яд. Срегнахме се в районната болница, където бях настанен с неясна болест, която ме налегна веднага след освобождаването ми (това бяха едногодишни ракови метастази, но още никой не беше ги определил, тъкмо Н. И. пръв заподозря), но не ме лекуваше, срегнахме се като затворник със затворник. А скоро след изписването ми веднъж вървахме из аула, отбихме се в чайната да пием по една бира, поседяхме, и двамата бежари: той чака жена си, моята към края на на престоя ми в лагера ме напусна. Тогава Н. И. караше 58-ата си година (в съзвучие с нашия прочут параграф, къде ли не ни преследваше този номер!), — аз 35-ата, но в завързалото се помежду ни приятелство имаше нещо юношеско: и в тази наша безсемеиност, и в юношеските характери на двамата ни, и в усещането за онова ранно прекрасно започване на живота, което завладява освободения арестант, и дори в степната казахстанска пролет с цъфтежа на ароматния джиджил и на магарешките тръни — на всичко отгоре първата пролет след смъртта на Сталин, последната пролет на Берия.

Но колкото по-голяма беше възрастта на Николай Иванович от моята, толкова по-голям беше и оптимизмът му: да започваш живота си на 58, когато предишния ти живот все едно че го няма. Всичко е разрушено — а още не си живял!

Аз винаги съм преценявал хората от първата среща, от пръв поглед. Николай Иванович толкова бързо ме очарова, така ми разтвори стегнатите гърди, че бързо реших да му се разкрия — беше първият (и последният) по време на заточението ми. Вечерно време започнахме да ходим извън селището, сядяхме на брега на една пресъхнала вада и аз му рецитирах ли, рецитирах от моя стихотворен (а вече и прозаичен) запас, проверявайки доколко ще му хареса. От влизането ми в затвора това беше моят девети слушател, но неочакваната му реакция бе първа: не похвали и не критика, а смайване — как си съсипвам мозъка, носейки в себе си всичко години наред. Аз изобщо не си представях друго хранилище освен моята памет, вече бях свикнал с напрегането й, с вечните повторения, — а той се нае да ме разтовари. И след няколко

дена ми подари първото приспособление — поразително по своята простота, обикновеност в най-оскъдната обстановка, затова намиращо се извън подозрение, а на всичко отгоре леснопреносимо: малко шперплатово сандъче за колет, което в големите градове не струва, кажи-речи, нищо, а в заточение няма откъде да го купиш и естествено е заточеникът да го пази, да го използва за прибиране на дреболии, пък и не се и къса от оскъдната мебелировка и пръстения под. А дъното на това сандъче беше двойно, само че шперплатът не се огъваше и единствено ръцете на гинеколог можеха от двете страни да съотнесат чрез опипване, че двете дъна не съвпадат. Освен това две гвоздейчета се оказаха не заковани, а добре натикани. Те бързо се измъкнаха с плоски клещи, преграждащата летвичка изпадаше и се отваряше тайната кухня — желаната тъмна дълбочина, стотина кубически сантиметра пространство, хем уж на територията на СССР, ама неконтролирано от съветската власт. Бързо напъхваш, бързо изваждаш, лесно осигуряваш да не мърда и да не шумоли. При моя почерк, издребнял поради необходимостта, този обем ми беше достатъчен, за да запиша произведенията си от петте лагерни години. (В главния текст на „Телето“ написах: „една щастлива чужда мисъл и помощ“, но така, като че ли това е станало след заминаването ми за Ташкент, — пример за изопачаване, целящо да не изложи Николай Иванович на опасност. Откакто ми бе направен този подарък през май 1953-та, постепенно започнах да записвам моите 12 хиляди реда — стихотворенията, поемата, двете пиеси.)

Изпаднах във възторг, почувствах се освободен, кажи-речи, толкова, колкото при излизането ми от лагерната порта! И грееха очите на Н. И., и усмивка разшири побелелите му мустаци и брада: влезе в работа, не отиде на вятъра конспиративната му страст! Голям късмет беше това: в селище, където политическите заточеници са по-малко от четирийсет души, а руснаци няма и десетина, самодееен автор веднага да се натъкне на роден самодееен конспиратор! Не е ли чудо това?

По-късно Н. И. ми измайстори тайно скривалище и в грубата маса. Обемите за криене растяха, достъпността беше бърза, а колко улесни това нелегалното ми писателство: в последната минута преди да тръгна за училище, скривах всичко в усамотената си колиба с малко катинарче, с паянтови черчевата, и отивах за дълги часове съвсем спокойно: нито крадец ще се полакоми, нито агент от комендатурата

нищо няма да намери, няма да разбере. И въпреки огромната ми (двойна) училищна натовареност, сега сколасвах всеки ден да надникна в моите листчета, всеки ден да понапиша нещо, а неделен ден — от сутрин до вечер, ако не ме погнеха на колхозна работа, — и не прахосвах всеки месец по една седмица за преговор и ново заучаване. Вече можех и да дообработвам текстовете си: виждах ги с несвикнали очи и не се страхувах, че промените ще подкопаят паметта ми.

Помощта на Николай Иванович през най-самотните минути от моя разгромен съсипан живот и съчувствието на пристигналата през есента Елена Александровна бяха поток от топлина и светлина, които ми замениха цялото останало човечество, от което се криех. Е. А. пристигна, а аз очаквах разрешение да замина — за раковия диспансер, почти сигурен, че ще умра. Сурово беше познанството ни и толкова делово си говорехме за скорошната ми смърт и как да се разпоредят те с имуществото ми. Реших да не оставям ръкописи в дома им, за да си нямам главоболия, но в моя двор зарових бутилка с лагерната ми поема и пиесата и единствен Н. И. знаеше мястото. От ташкентската ракова клиника (по-късно от Торфопродукт, после и от Рязан) им пишех чести, обилни, сочни писма, каквито след това никога през живота си не съм писал.

И двамата Зубови спадаха към онази по-добра половина от човечеството, която до гроб няма да забрави престоя си в лагера и го смята за висш урок по живот и мъдрост. Това ме накара да ги възприемам като роднини, а по възраст (Н. И. беше малко по-млад от покойния ми баща), кажи-речи, като родители, а и не на всеки човек с неговите родители не му е толкова интересно и весело, както на мен ми беше с тях, — все едно дали си кореспондирахме с бележчици в кучешки гердан (кученцето много интелигентно тичаше между къщите ни), дали ходехме заедно в селското кино или седяхме в тяхната глинена беседка на края на голата степ. И по-откровено, отколкото сега е прието с родители, заедно се вайкахме, че не бива да се женя заради ръкописите си, и прехвърляхме няма ли начин все пак да се намери някоя.

Когато през пролетта на 1954-та бях награден с оздравяване и в радостен полет написах „Република на труда“, имах предвид почти само тях и тъкмо на тях, на тия стари затворници и благословени мои

приятели, исках да я прочета. Но четенето също не беше проста работа, те не са сами вкъщи, дъщеря им е опасна, а и къщурката им беше свряна между съседските, а аз исках с цяло гърло и да изпълнявам всички роли. Докато моята колиба беше добре разположена, от нея се вижаше всичко на 100 метра околоръст. Пиесата обаче беше огромна, един път и половина по-голяма, отколкото остана сега, четенето с антрактите щеше да отнеме пет часа, да стоят у дома толкова дълго денем — на съседите и комендатурата ще им се стори подозрително, а и на работа трябва да ходят, и домакинството иска време. И така, нямаше друг изход, освен да дойдат, когато се стъмни, и да останат цяла нощ. Нощта беше задушна, както е редно в края на юни, и тържествено лунна, каквито са само в степния простор. А прозорците трябваше да държим затворени, за да не се разнасят звуците, и по този начин оставихме всички въздух отвън, а седяхме в горещ задух и чувахме свиренето на газената лампа. През антрактите проветрявахме и аз излизах навън да огледам местността — не се ли е промъкнал някой? не ни ли подслушват? Но край колибата ми лежеше кучетата на Зубови, щяха да се разляят. През тази нощ пред нас се изправи лагерният живот в цялата му ярка жестокост — усещането, което светът ще изпита след 20 години от „Архипелага“, а ние — през оная нощ. Излязохме след представлението — все същата необятна светлина, огряла цялата степ, само че луната беше се прехвърлила от другата страна, селото отдавна спеше, вече падаше предутринна мъглица и гледката ставаше още по-фантастична. Зубови бяха потресени — може би и защото за пръв път сериозно повярваха в мен и споделиха: ей тук, в тази колиба, се готви нещо зашеметяващо. И петдесетгодишната Елена Александровна, подпирайки се на ръката на своя близо шейсетгодишен мъж, каза: „И колко младежко е чувството ни! Имам усещането, че сме на върха на живота!“

Нас, политзатворниците, животът не ни глезеше с върхове.

Щом с Николай Иванович започнахме на „свободна“ служба да изкарваме пари вече не от лагерен мащаб, ние като две възмъжали момчета осъществихме отдавнашната си мечта: купихме си по един фотоапарат. (Това го извършихме след солидна подготовка, първо изучихме теорията, по книга. Н. И. много скоро написа на завод „Смена“ критичните си забележки за конструкцията на апарата.)

Сладостта на тоя занаят обаче вече не можеше да засенчи, а само развиваше конспиративната ни мисъл: как да впрегнем и фотографията да ни служи. Изучихме по учебника техниката на репродуцирането, по време на лечебните ми пътувания до Ташкент набавях нестандартни химикали — и се научихме да преснемаме отлично. Недостроеният кирпичен сайвант, само стени без покрив, ме прикриваше от вятъра и от съседските очи: щом настъпеше рядкото за Казахстан навъсено време, бързах да ида там, монтирах преносимото си устройство и, дебнейки постоянното осветление (разпръснат ли се облаците, заръми ли дъжд — прекъсвай), бързах да фотографирам мъничките си ръкописни листчета (най-голямото беше 13 x 18 сантиметра). Но цялата главна прецизна работа предстоеше на Николай Иванович: да свали подвързията на случайна английска книга, в двете корици да направи скривалища за по един плик, в пликите да закрепим ивици от по четири кадъра, хем на няколко пласта, — и да залепи всичко по такъв начин, че книгата да изглежда като току-що изнесена от книжарницата! Сигурно това беше най-сложната подвързваческа работа, която Н. И. бе вършил през живота си, но да ѝ се не нагледаш! (Тревожеше ни само, че от сребърните соли картонените подвързии ставаха по-тежки от очакваното.) Сега оставаше само да издира онзи благороден западен турист, който се разхожда някъде из Москва и ще рискува да вземе криминалната книга от забързаните ръце на случаен минувач... Такъв турист не се намери, после аз преправих текстовете, бяха остарели. Запазих книгата като спомен за изумителната работа на Н.И., но в момента на провала през 1965-а я изгорих. Тя обаче и досега ми стои пред очите. Това бяха пиесите на Бърнард Шоу на английски, но съветско издание.

Колкото и да се канехме със Зубови да живеем в Кок Терек вечно, както ни беше вписано, през пролетта на 1956-а изобщо премахнаха политическите заточения и аз отпътувах незабавно. А те обаче останаха — макар и не като пленници на МВД (Министерство на вътрешните работи. — Бел. пр.), но поради битови спънки: трудно им бе да се наканят, силите им намаляваха, пък и майка му беше болна; пък и безумната дъщеря, бродейки беззащитно из Кок Терек, забременя, май от председателя на селсъвета, роди и теслими на Зубови едно казахче, след което потъна завинаги в лудницата. (Поразителна наследственост: макар че израсна в руско семейство и

напусна Казахстан още като пеленаче, без никой да го е учил и без да е имало пример за подражание, момчето си избираше като любима поза кръстосаните по мюсюлмански крака.) Другата дъщеря една година по-късно се хвърли в движение от московска мотриса.

Толкова лека и удобна за превозване беше скривалищната техника на Н. И., че той ми я изпрати по пощата след моето заминаване за Средна Русия, за Торфопродукт, и аз имах вече три такива сандъчета за колети, които дълги години още ми служиха, и дори непосредствено преди екстернирането ми от СССР още прибягвах към тях от време на време. А когато се прехвърлих в Рязан (отново се събрах с първата си жена Наталия Решетовская, вече изкарала дотогава 6-годишен брак с друг мъж, — погрешна стъпка, която по-късно ни излезе през носа и на двамата), и там при наличието на пишеща машина пазените обеми отведнъж нараснаха — 3–4 екземпляра от всяко произведение, — дотрябвах ми нови скривалища, но Н. И. дотам беше изострил погледа ми, че взеха да ми хрумват добри идеи: ту да направя двоен таван на гардероба, ту да натикам ръкописи във вътрешния обем на все едно тежкия радиограмофон.

Колко хубаво ни изглеждаше мястото, където ни интернираха (докато беше безнадеждно-безизходно, вече толкова бяхме го обикнали!), и колко избледня то, когато ни бе подарена свободата и всички си заминаваха ли, заминаваха. За Зубови вече нямаше връщане в Краймосковието („Билети за страната на миналото не се продават!“ — любимата печална поговорка на Н. И. след лагерния опит). Щом е тъй, дали да не заминем за Крим? — предлагала Е. А.: в Симферопол били минали щастливите й младини и целият Крим за нея бил скъп спомен. При съветските порядки за всеки човек е трудно да се пресели някъде — тежат му топузи, а закъде е бившият политзатворник — на всичко отгоре нереабилитиран?

(Все не можели да им простят краткия подслон, даден на дезертьор.) Политзатворника изобщо никъде не искат да го приемат. Дълга кореспонденция, запитвания — най-сетне се съгласили да назначат доктор Зубов в Ак Джамия (сега Черноморское) — затънтено селище в северозападния гол Крим. През 1958-а си стегнали багажа и потеглили въпреки всички преमेждия. От Крим, който се влага в тази дума и който помнела Елена Александровна, там нямало, кажи-речи, нищо; наоколо — пустинна степ, както и в Кок Терек, сходна беше

дори пустинната опърленост на местността (веднъж се пошегувах: „Кок Терек, където комсомолците издълбали море“, но разбрах, че съм ги засегнал), за сметка на това гладък плаж, истинска черноморска вода, а най-важното, близо до къщата им — пейка с изглед към залива и съпрузите, хванати подръка, всяка вечер отиваха там да гледат залезите. Със своето смайващо умение да излъчват щастие от самите себе си и да са доволни от онова, кажи-речи, нищо, което имаха, Зубови преценили, че мястото е щастливо за тях и чак до смъртта си не го напуснаха. Е. А. рано за своите години губеше ли, губеше подвижността си, а сега — непрекъснато е на легло, вече не стига и до онази пейка. Умееха да живеят — вътрешен живот, двамката под тих покрив, с вечерна музика, с писане на писма до приятели — и това си им беше техният свят.

С пишещата машина се появиха втори екземпляри от всичките ми произведения и възникна смисъл да ги пазя разсредоточено. И редно беше да не обременявам повече старците — но нямах по-близки и по-доверени хора. През 1959-и им занесох от Рязан всичките си пиеси, лагерната поема и „Кръг първи“ (96-те глави), който тогава ми изглеждаше вече готов. И отново Н. И. измайстори двойни дъна, двойни стени в грубата си кухненска мебел — и изпокри нещата ми.

От Рязан продължих да си кореспондирам с тях сърдечно — но подробно само дотолкова, доколкото го разрешаваше подцензурността. Когато Твардовски призна моя „Денисович“, най ми се дощя да разкажа за това тъкмо на Зубови. Но всички нюанси не се побираха в писмото. А когато преди Великден 1962-ра довърших следващото преписване на машина на „Кръга“, хукнах с единия екземпляр към Крим. Там в познатата ми обстановка, край подобна кръгла маса, както едно време зараказвах на любимите ми старци за невероятните новомировски събития, докато Е. А. скубеше заклятия за празничната трапеза петел, с пера в ръката се вцепеняваше от смайване — и тъкмо защото толкова познато се повтаряха нашите коктерекски уютни разговорки между трима ни, само че сега с електричество, аз самият с цялата му острота, май за пръв път, осъзнах това чудо: ами че ние никога нищо не бяхме се надявали да видим отпечатано, докато сме живи! А не се знае и — ще бъде ли...

Другаде няма да намеря сгода: докато се готвех за какви ли не сътресения при публикуването на „Денисович“, същата пролет

направих още три пълни фотокопия на всичко написано от мен дотогава. И под формата на лятно пътешествие с жена ми тръгнах да ги разнасям по приятели от лагера. Идното — на несравнимия ми топъл съкилийник Николай Андреевич Семьонов, с когото заедно съчинявахме на бутирските нарове „Усмивката на Буда“ (в „Кръга“ — Потапов), край Пермската ВЕЦ. Той ги прие и честно ги пазеше, докато после не ги изгорих лично. Второто — край Кизел, на лагерния герой Павел Баранюк (в „Пленници“ и в „Танковете“ — Павел Гай). Докато пътувах натам, не разбирах, че до Павел ще мога да се добера само с коли на МВД и че самият той е станал нещо като лагерен надзирател, но не го признаваше в писмата си; тази загуба е рана, до ден днешен необяснима, но разбираема: така са го притиснали след нашия екибастузки бунт. С капсулата с ленти в джоба като с бомба цял ден се въртах из Кизел — една от гулаговските столици, за да не би някак случайно по подозрение, при някакво нарушение да ме приберат многобройните тук патрули. Изобщо не стигнах до Павел и добре че така стана. Третото — в Екатеринбург, на Юрий Василиевич Карбе, благороден, винаги невъзмутим екибастузки другар, на когото имах вяра. Той също ги прие и също честно ги пази някъде в гората, заровени. През май 1968-а починал, едва ли не в един и същи ден с Арнхолд Сузи (и двамата бяха сърдечноболни, а през ония дни имало никакви слънчеви явления). И сега направи засечка паметта ми: дали той ми е върнал всичко и съм го унищожил, или онази лента до ден днешен е в уралската гора.

С отпечатването на „Денисович“ кръгът на моята кореспонденция, на познанствата ми, на задълженията ми и на събирането на материали нарасна експлозивно, съответно — и вниманието към мен на Зоркия зъркел, и все по-рядко можех да седна за подробни писма до Зубови, все по-малко неща да изразя в тях. Винаги, откакто се помня, съм вършил работа поне за пет души, но преди да се покажа на повърхността, още ми оставаха малки затишия за писма, за разговори. Сега те се изчерпаха. Вярно, през лятото на 1964-та Николай Иванович пристигна да сподели с нас с жена ми първото си пътешествие с неговия автомобил — от Москва до Естония. Всичко отново беше близко и ясно. Но той пак потъна в селището си — а то бе превърнато в „забранена зона“ (рейд на военноморския флот), получавахе се интерниране ниопак: за да

стигна до тях, сега трябваше да вземам пропуск от моето областно МВД. А самите Зубови все по-малко се движеха, Елена Александровна бе прикована към леглото си, Николай Иванович поради своето развиващо се оглушаване не можеше да слуша западните радиостанции. Двамата се бяха затворили в своя статичен свят, задълбаваха се в класиците, а от новото следяха само онова, което стигаше до тях, не винаги най-доброто. Опитът и темповете ни се раздалечаваха, подцензурната кореспонденция ставаше почти безсмислена: намеците не се долавяха, тълкуваха се неправилно.

През октомври 1964-та, през нощта, когато се научили за свалянето на Хрущов, Зубови изгорили всичко мое, което пазеха, и ми съобщиха това с кодова фраза в писмо. Такава си ни беше уговорката: ако според тях възникне сериозна опасност — имат правото да изгорят всичко. Тогава не само на тях им се е струвало, че до няколко дена ще започне всеобщ разгром. През същите тия дни и по същата причина изпратих неоставената в Кизел ролка с филмчета на Запад (по В. Л. Андреев) и не се засегнах кой знае колко от тяхната клада: сега имах достатъчно екземпляри. Но така се случи, че от „Пирът на победителите“, единия от двата, ми остана единствен машинописен екземпляр.

След още една година при провала на архива у Теуш това даде сериозно отражение: останах без нито един ред от „Пирът на победителите“. Наистина, бяха го издали за служебно ползване в ЦК, може за бъдещето да оцелее при тях, но ми стана криво, че сега за мен „Пирът“ е загубен. През 1966-а се срещнахме с Николай Иванич в Симферопол, у тях не можех да отида. Попитах го всичко ли са изгорили, наистина ли всичко? Той ми отговори уверено. Единственото, което случайно бе оцеляло, се оказа ранният вариант на „Кръга“ и сега го изгорихме двамата в Симферопол, в печката. И през 1969 година Н. И. пристигна в Москва, дойде за Коледа, — пак същото, вече не се съмнявах, че съм се разделил с „Пира“ завинаги. А през 1970-а в едно негово писмо прочетох някаква неразбираема фраза, — че трябвало да посетя в Москва негова възрастна отдавнашна позната, но аз не се доведох (бяхме загубили коктерекската си нагласа, когато толкова лесно се разбирахме помежду си и ни учудваше тъпотията на свободните адресати; дългата разлъка бе въвела тъпотията и между нас). И не се наканих. През пролетта на 1971-ва Н.

Решетовская, с която вече бяхме се разделили, си изкара в МВД пропуск и се отбила за няколко дена у Зубови да им погостува. Аз самият в писмо бях помолил Зубови да я посрещнат, като разчитах на тяхното смекчаващо благородно влияние. Тогава не можех да допусна в чии ръце ще бъде тласната бившата ми съпруга от нашия развод: че тя много скоро ще стане, че вече е станала за мен по-опасна от всеки шпионин — и защото е съгласна на всякакви съюзници срещу мен, и защото знае много тайни. Преди всичко тя взела от Зубови почти всичките ми писма до тях, тъкмо от онези години, когато беше ме изоставила — трябвали й, за да запълни празнотата в нейните мемоари. И пак на нея, също без да разбира в коя посока се движи тя, Н. И. й доверил да ми предаде тайната история и й продиктувал адреса.

Излезе, че внучето му, казахчето от Кок Терек, от безумната дъщеря, отгледано с големи мъки от старците, вече навършило 13 години, изостанало в развитието си и необикновено злобно, по време на краткото си завръщане от интерната за трудни деца (колко ли зор са видели, докато го настанят там! колко има да се кланяш и да умоляваш), след като се скарало със старците (заканвало се да ги убие, вече не за пръв път), в пристъп на злоба не се сдържало да разкаже на една съседка, че „старците са му в ръцете“, че тайно „държат антисъветска книжнина“ в мебелите, а то я е открило! Какво ли е щяло да стане със Зубови, ако момчето беше сколасало да направи донос — дори само изгонването им от селището на военноморската база, това най-меко и най-малко наказание, при тяхното състояние все едно щяло да представлява разгром. Но съседката веднага обадила на Н. И., той се втурнал — и открил една забравена от него пратка — и в нея „Републиката на труда“, „Пирът на победителите“ и други дреболии. Веднага ги прибрал на друго място. Внукът му открил изчезването, кълнял и лудеел. А Н. И. вече знаеше, че „Пирът“ трябва да се пази, — но сега е опасно да го държи в дома си, току-виж внукът му направи донос! И не знаел как да ми съобщи, нито можел да тръгне на път. И безстрашно го държал още няколко месеца! Толкова дълго се проточило, вече не му била по силите конспирацията, така весело започната в Кок Терек преди 17 години.

През лятото на 1970-а в Черноморское пристигнали на почивка познати на негови познати — на същия онзи латинист и античен

историк Доватур — аспирантката Ирина Валерияновна и мъжът ѝ Анатолий Яковлевич Куклин, съвсем млади хора, с малката им дъщеричка. Веднага атмосферата на душевна топлина, която винаги обкръжаваше Зубови като ореол, обгърнала и това младо семейство още от първото му пристигане тук и от първия ден на познанството. И сега с пълно доверие Николай Иванович им дал намерените мои ръкописи, за да ми ги върнат при удобен случай, а ако положението се напече — да ги унищожат. Поради естеството на съветския транспорт и бит от прекия влак Крим — Ленинград не можело да слязат в Москва. А когато Ирина веднъж била в Москва, изпратила ми бележка по Ростропович, но тя беше написана толкова мъгляво и толкова много хора се натискаха да се срещнат с мен за глупости, че не се откъснах от работата си, не ѝ отговорих.

И ето че през юни 1971-ва моята напрегнато враждебна бивша съпруга, правейки си все още сметки да ме върне, веднъж, докато още се понасяхме, ми разказа цялата тази история и адреса. Постарах се да приема адреса с привидно безразличие (когато се завърнах от Ленинград, отговорих на въпроса ѝ, че съм ходил там без никаква полза, че те отдавна са изгорили всичко). А само след два дена вече бях в Ленинград на „Сапьярная“, където в една стара сграда, в занемарения влажен сутерен тия симпатични млади хора цяла година бяха пазили и опазиха взривоопасните ми писания, които с плашещи думи се охуляха навсякъде по лекциите и във вестниците. „Пирът“ отново беше у мен!

Обикнах тия младоци. От съвсем друго поколение („инфантите“ — така ги закодирахме с Люша) бяха дошли те в моята литературна конспирация, която траеше вече четвърт век, и то само за един епизод, само една пиеса да спасят — а няма ли да платят това със съсипване на живота си? Поискаха да ми помагат и занапред; и двамата — историци, и на двамата им е непоносимо да съучастват в казионната лъжа, щеше им се поне с нещо да си прочистят белите дробове. Но, кажи-речи, нищо не свършиха, това беше порив, който надхвърляше техните възможности: скоро след това се роди и втората им дъщеричка, а безизходното мазе си е все същото, и Анатолий боледува, и се претрепва от работа, и пари нямат, — редно е не аз да търся от тях помощ, ами аз да им помагам. Последното, което чух преди

екстернирането ми, беше, че са започнали да го тормозят в службата му, макар че това можеше и да не е свързано с мен.

А може да е било и заради мен. Специалната ми връзка с Н. И. беше разкрита най-малкото от Решетовская: тя побърза, още докато съм жив, да публикува спомени за мен и не пощади, открито отпечата (през 1972-ра, във „Вече“), че Зубови са били най-близките ми хора по време на заточението, че са чели всичките ми лагерни произведения и са укривали „Кръга“! А и аз продължавах да си кореспондирам открито с тях по пощата, дори през последната година им изпращах колети. (Веднъж Николай Иванович ми изпрати един мил човек, той е между моите 227 разказвачи на „Архипелага“, Андрей Дмитриевич Голядкин, — с писмо, заобикаляйки пощата. А по-късно А. Д. стана шафер на венчавката ни с Аля — така и Н. И. косвено присъстваше в ролята на кум, която не бе можал да изпълни през целия си живот.) Поради безпаричие Куклини две-три лета не ходили в Черноморское. Но през 1974-та, вече след изгонването ми, отишли.

Отишли и през есента донесли следната новина (тя стигна до мен през зимата в Швейцария): през нощта на арестуването ми у Зубови дошли чекисти да извършат обиск. О, злобари, кога ще ни оставите на мира? Подробности не знам, но много лесно си представих всичко: тропането на вратата и тревогата на измъченото арестантско сърце, безпомощната старост, наметнатите халати, Н. И. е почти напълно глух, докога ще продължава това — 40 години — 50 години — 60 години — все същите чекисти, все същите обиски?! Въпроси за Солженицин. Какво написано от него криете? Претърсват, вземат всички писма (и онези няколко от коктерекското време, предадени на Решетовская, най-интимните), сред тях и получени „по втория начин“, разбира се, и може би благодарността ми за „Пира“, но най-вероятно е получените „по втория начин“ да са били изгорени...).

Веднъж стомна за вода, два пъти стомна за вода...

И с какво мога да ги защитя? Как да ги спася? Да призовавам западното обществено мнение? То вече е изморено от чуждата мъка.

А чекистите може да са били подочули и за двойните стени, може да са проверявали и мебелите, и подовете? През ония дни не само у Зубови — по разни далечни провинциални места търсели те моето „главно“ скривалище (не знам защо били преценили, че пазя всичко в провинцията). Сгрешили са: главното ми скривалище вече

беше в Цюрих, в огнеупорната каса. Тръгнали си с празни ръце, само изтормозили старците.

Но може това да е било последното сътресение в живота им. Няколко години преди това била погребана своенравната свекърва. Двете дъщери починали. Син — хем имаха, хем нямаха. Единствената сестра на Е. А. живеела в Крим, но се преселила другаде. Винаги радушни към младежта, не им било писано да оставят пряко свое потомство. Вероятно Н. И. всяка пролет продължава да води своя кратък курс с дссетокласничките, за да не си осакатяват живота. И от време на време го викат в родилния дом да помага. А през цялото останало време домакинства и се грижи за Е. А., която почти не става от леглото.

Живели са и те! — по затвори, по лагери, в заточение, живели са! — но вече и на тоя живот му се вижда краят.

Седнах да пиша тия страници и всички повиквани от паметта ми мои съратници, сътрудници, помощници, почти всичките все още живи и застрашени, ме обграждат като топли сенки, виждам очите им и се заслушвам в гласовете им — по-внимателно, отколкото в разгара на сражението.

Незнайни, те рискуваха всичко, дори хорско признание не получаваха насреща си, онова признание, което ни облекчава и гибелта. И отпечатването на тия очерци за мнозина ще дойде вече посмъртно.

Как се обърнаха нещата: аз оцелях, а мнозина от тях още са под брадвата.

Имам предчувствието, вярвам, че пак ще се завърна в Русия. Но кои ли от тях вече няма да заваря?

(И горкия Николай Иванович го издирил и отново измъчвал ментарджията Ржезач за гебисткото си книжле. (Бел. от 1978 г.)

А през 1984-та чух, че и двамата Зубови се починали. Лека им пръст! (Бел. от 1986 г.))

НИКОЛАЙ ИВАНОВИЧ КОБОЗЕВ

За този човек се канех да напиша отделна повест. И нямах други спънки освен вечното ми препускане и вечния недостиг на време. Повест за това как съветската система умееше да унищожава най-добрите умове на Русия дори без да ги хвърля в затвори.

Н. И. Кобозев беше един от най-умните хора, които съм срещал когато и да е. Той беше виден физико-химик, но по-широко от това, в съответствие с извисената традиция на предишната руска наука, покрай главните си изследвания през работното си време и през свободното обмисляше и съпоставяше факти и проблеми на сродните науки, а освен това на философията, историята на Русия и православието. Наистина, и време за бавни мисли съдбата му бе предоставила повече, отколкото на мнозина през този век.

Всички особености на неговата биография, защо не го е нагълтала, не го е смляла машината на Архипелага, се дължели на постоянната му болनावост. До 20-те години, още през ранните години на съветската власт, той се движел в компанията на здрави хора, пътешествал с лодки, някъде в Алтай. Но от края на 20-те години, когато започнали разгромът и потискането на всичко оцеляло от научно-техническата интелигенция, болестите вече го налегнали. Професор в Московския университет, от средата на 30-те години той вече не ходел да чете лекции: агорафобията (страхът от пространството) била направила това ходене — дори за занимания в собствената му лаборатория — все по-рядко и го прекратила съвсем. Той започнал да приема учениците и аспирантите си само вкъщи. Постепенно свикнал с живота само в две-три стаи на градското си жилище — със старинни кафяви мебели, с библиотека, после с причудливо-интересните картини на 12-годишния му син по стените.

Прозорците му гледали към 3-та „Тверская-Ямская“, десетилетия наред тиха, а напоследък разбръмчана и отровена от непрекъснатия автомобилен поток, така че на отшелника не му останали нито тишина, нито въздух дори нощем. А нощите били най-важното му време, както

на всички безсънници и неразумно живеещи хора: без движение и въздух сънят идва все по-късно, все по-близо до нощта, та дори и заранта, времето за спане се измества към светлите часове, събуждането — към обед. Предизвикано от болестите, това безредие с обратно влияние засилва болестите и разрухата. А какви ли не болести нямаше Кобозев, не бих се наел да ги изреждам. Едната му ръка постоянно беше изметната в лакътя и нищо не можеше да хване, втората също несигурно държеше лъжицата и вилницата, така че неговата съпруга му наситняше и опростяваше храната като на малко дете, а това го налагаше и стомашната му язва. Кобозев страдаше и от прокапване на мозъчната течност през носа, разви слабост на краката, после те изобщо се парализираха и го возеха с инвалидна количка; имаше няколко преплетени заболявания на костите, на гръбначния стълб, на кръвоносната система към края, болестите винаги протичаха по няколко едновременно и лекуването на едните беше противопоказано за другите. Много пъти постъпваше в болници — за седмици, за два месеца, най-неочаквано — започваше да ходи из стаите, да се усмихва, лятото прекарваше в Узкое — отначало в скъпия академичен санаториум, после поради безпаричие просто в селска къща. Когато тръгнеше да го навести дори по хубаво време, човек не можеше да знае седнал ли ще го завари или легнал. Обсипан беше с болести като същински Божи любимец, кажи-речи, повече от библейския Йов, но никога не избухваше, а се усмихваше с покорност пред Божията воля. Беше дребничък, а в леглото — сгърчен от болестите, направо безпомощна шепа кокали, едва ли не детенце.

Независимо от редките му изяви в научно-обществения свят, Кобозев беше постоянно подритван от администрацията, отпечатването на трудовете му не се поощряваше и само неговите енергични ученици с натиска си сами издействаха финансирането на дейността на лабораторията. А изследванията на професора, излизаци извън рамките на неговата „служба“, изобщо не се поощряваха и за тях никъде не се намираше място, както и за нищо оригинално в съветската страна. В кой научен план можеха да се включат такива изследвания на Кобозев като общожизненото и общоприродно оптимално; съотношение (2:1) за всяко изследване — съотношението на векторната настойчивост и браунизираната пасивност? Цяло щастие беше, когато за такива изследвания се намираха страници в „Бюлетин

на природоизпитателите“ — едно списанийце, което не четеше никой от поелите по отъпканите научни пътища, кой знае как оцеляло от царско време. Някъде към 1948-а, абсолютно независимо от Винер, без да е чувал за трудовете му, Кобозев сам разработил, в съвсем друга терминология и методика, онова, което отвъд океана стана кибернетика, а 8 години по-късно си проби път и до нас. Кобозев беше също толкова непечатан автор като мен, — но аз не се засягах, защото си знаех темите, а заради какво си патеше той, природоизпитателят? Постоянното пренебрегване, немотата, невъзможността да съобщи за откритията си в печата се натрупваха като безнадежден товар върху неговите потискащи болести потискащото пленническо състояние в стая без въздух, почти без дневна светлина, над улица, тътнеща от автомобили от пет заранта до два през нощта.

И все пак през последните години той можа да напише блестящия труд „Изследване в областта на термодинамиката на процесите на информацията и мисленето“ (1971, издание на МГУ) — поради недоглеждане издаден в СССР, поради недоглеждане непреведен в чужбина. В тази книга той още веднъж преформулира цялата кибернетика в понятията на термодинамиката и в тези изложения даде термодинамична обосновка за съществуването на Бога.

Той много се заинтересувал от мен, след като прочел самиздатския „Иван Денисович“. Помолил първата ми жена, негова бивша аспирантка, да ме заведе при него. Още от първия ни разговор изпитахме доверие един към друг и оттогава постепенно разговорите ни през дъждовните вечери, когато идвах да поседя при него, се задълбочаваха. Взех да му давам да чете още непоказвани на никого мои ръкописи, той беше прилежен и способен да размишлява читател. От само себе си стана дума колко ми е трудно да осигурявам опазването на всичко това — и той сам предложи да ми осигури скривалище, само че не подръчно, а дълбоко. Аз от това най се нуждаех. Широкото съвпадане на нашите възгледи даде възможност да му поверя всичките си произведения до едно. Кобозев вярно и твърдо опазваше от 1962 до 1969 година всички основни екземпляри на главните ми ръкописи (не в дома си, а у балдъзата на брат си който загинал в затвора; през живота си съм я виждал само веднъж и дори не си спомням името ѝ, но ще съм ѝ благодарен до гроб. А ми ги

донасяше и връщаше, когато порасна, синът му Альоша). Тази сбирка по онова време беше най-пълнокомплектна — с недовършени неща, със започнати или скицирани, които също не можех да държа у дома. Тя беше като мощен камък под цялата ми дейност: увереност, че всичко мое ще се запази, каквото и да ми се случи.

През 1969-а прехвърлих всички тези материали у Аля.

Всяка моя вечер у Кобозев включваше допири със самодвиженията на неговия ум, който никога не можеше да се спре. Той разглеждаше проблемите свежо и независимо. Имаше слабост към Достоевски, към Владимир Соловьев. Огромни, непривични мисли ми поднасяше той, като по този начин запълваше празнотите в прекъснатата традиция и моето невежество. Много остро възприемаше краха на руския дух през XX век. В религията беше обикновен православен без измишльотини. Обичаше да ме подпитва за ключовите идеи на бъдещото ми историческо повествование. Най-често избягвах да му отговарям: романистът не тръгва с идеи към материала, те се оформят в процеса на самото извайване. Той настояваше: ама все пак ми кажете как? Февруарската революция — как? Свалянето на царя и самият принцип на монархията? Февруарската революция неизбежно ли е съдържала в себе си и Октомврийската? И защо толкова малки отстъпления през оная война са се възприемали като катастрофа, а толкова големи през тая — можахме да превъзмогнем? Да, чрез Кобозев пред мен изникваха и въпроси, и области, които поради претовареността си все не успявах да обхвана. Много безценни неща можех да почерпя от него, ако не бях в такова напрежение тогава. На мен, естествено, ми предстоеше след време да отговоря на всичко това, но Николай Иванович май усещаше, че вече няма да го прочете, затова ме подканваше да обсъждаме.

Срещите ни винаги протичаха вечерно време, и не рано, и винаги трябваше да гоня къснотечерния влак, нито веднъж не сколасахме да си довършим приказката.

Поканих го да участва в „Изпод канарите“. На него му се пишеше. Но вече не намери сили.

Съвсем не го държеше гръбнакът му. Чрез Ростропович повикахме някакъв самобитен лекар от Казахстан, но без полза. И най-нови чуждестранни лекарства набавяхме, но не можахме да го

изтръгнем от болестите. През цялата 1973 година Кобозев вече беше с единия крак в гроба, намираше се в полубезсъзнание.

Когато гебистите ме караха от Лефортово към Шереметиевската аерогара — минахме тъкмо по 3-та „Тверская-Ямская“, под прозорците му, и изведнъж се сетих за него, хвърлих поглед към портата му, през която влизах винаги по тъмно, а понякога и през вътрешния двор, винаги проверявайки грижливо не ме ли следят, и често пъти с ръкописи.

А след един месец той починал.

СЕМЕЙСТВО ТЕУШ — ВЕНИАМИН ЛВОВИЧ И СУСАНА ЛАЗАРЕВНА

Между двамата имаше голяма разлика в годините, която не личеше по времето, когато се запознах с тях (вече имаха внук, а синът им преподаваше математика във висше учебно заведение, както и родителите му). Вениамин Лвович, както разказваше, бичувайки се, на младини бил яростен „безпартиен комунист“, тоест през 30-те години би сметнал за доблест да съобщи на ГПУ за нечия враждебна дейност (което не значи, че реално е постъпвал по този начин, но предаваше общото, комсъзнателно настроение), обаче историята така се извъртя, че не всички сега са способни дори да си спомнят, дори сами да повярват, камо ли да имат доблестта да формулират предишното си състояние, а той го формулираше. А Сусана била възпитана от баща си, Лазар Красноселски, в напрегнат юдаизъм (през ранносъветските години карала съученичките си да бягат от училище, за да идат на еврейската Пасха — но ѝ се разминало с меко смърряне). По-късно обаче всичко това замряло в нея, заглъхнало, подвластно на тогавашната идеология, и тя нямала разногласия с мъжа си. Целият им кръг бил съветски-охолен, братовчедът на Сусана Лазаревна бил виден прокурор, самият Вениамин Лвович — лауреат на Сталинска награда (по авиационната промишленост), професор.

Бурята над тях, както и над мнозина, се развихрила в началото на 50-те години: започнали се столичните противоеврейски санкции. Вениамин Лвович трябвало да замине за няколко години да преподава в Рязан, Сусана запазила московското си жителство, но също от време на време живеела в Рязан. Преобърнала се епохата, преобърнали се и Теушите, и двамата заедно, изпреварвайки мнозина: започнали да смятат за позорни дотогавашните си съчувствия към комунизма и все повече им пълнели гърдите, и все по-дълбоко пускали корени в тях симпатиите към Израел. И в разни частни житейски случаи, в психологическите разминавания на съпрузите това общо страстно чувство трайно ги свързвало и напълно преодолявало опасната

пукнатина, появила се, когато след пенсионирането си Вениамин Лвович се увлякъл от антропософията, която, тъй да се каже, съвсем отдалечава човека от общия „нормален“ живот, — а Сусана докрай си оставала естествена жизнелюбива мирянка.

В Рязан Теушите се запознали с Н. А. Решетовская и с тогавашния ѝ мъж. Приятелството им с Н. А. се запази и след завръщането на Теушите в Москва.

През 1960-а за пръв път започнах да изнемогвам от безизходността на литературната ми нелегалност: бях като жив заровен, редките пристигащи в Рязан лагерни другари не можеха да имат преценка за написаното от мен; жена ми се опияняваше от „Кръга“, но „Иван Денисович“ ѝ се стори „скучен, еднообразен“, а Лев Копелев каза: „Типичен соцреализъм.“ За мен тогава Копелев беше единственият допир с литературния свят, но както през 1956 година той бракува всичко, което бях донесъл от заточението, така и сега, когато пристигна в Рязан, отхвърли и всичко по-сетнешно, включително „Кръга“. Бях сигурен, че всичко е тъкмо обратното, но след 12 години самотна работа се нуждаех от нечия друга проверка. През всичките години след освобождаването ми от лагера се чувствах сред съветските свободни граждани като в чуждоземен плен, близки ми бяха само политзатворниците, пръснати из страната невидими и безмълвни, а всичко останало беше — или потискащата власт, или потиснатата маса, или съветската интелигенция, целият културен кръг, който именно служеше с активната си лъжа на комунистическото потисничество. Кръг или прослойка, където биха могли да ме четат и приемат, изобщо не си представях. Но, естествено, можеше да има щастливи находки, отделни срещи. Моята жена предложи да се опитам да дам нещо за прочит на познатото ѝ семейство Теуш. В края на лятото на 1960-а ги посетихме в краймосковската им вила.

Оказа се, наистина нестандартна семейна двойка, много интересни в разговор, мъжът — с необикновени, остри, твърде свободни съждения, и не само политически, а и стигащи до областта на духовното. Жената — обаятелна, изтънчена, цялата в душевни нюанси. Вярно, забелязах, че той не е достатъчно отчетлив, от припряност сам прекъсва мисълта си, но по време на разговор това понякога звучи дори мило, пък и още някакъв примес на битова бъркотия забелязах, — но какво ме е грижа? трябваше да реша само

едно — да им дам ли да почетат? Престраших се. И им дадох „Щ-854“ (по-резкия вариант на „Денисович“) — най-безобидното, което имах тогава. Но тази крачка за мен беше разнебитваща: никога дотогава не бях се разкривал пред човек, когото да познавам толкова малко и да не съм проверил със сърцето си. В затворената ми защитена черупка се проби — по мое желание! — отвор, през който вятърът можеше да отнесе скъпоценната ми тайна. Придобивах двама читатели, а можех да загубя, а можех да загубя — труда от всичките ми лагерни, заточенически и вече „свободни“ години, та дори и главата си.

Резултатът от четенето беше експлозивен. Вениамин Лвович от възторг загубил равновесие и спокойствие. Той провъзгласил разказа не просто за художествена сполука, а и за историческо явление. И незабавно извършил самоволно действие: без изобщо да сметне, че трябва да ме попита, отишъл при своя приятел доцент Каменомостски, вече покойник, и при още един доцент, негов по-възрастен антропософски приятел и наставник, Яков Абрамович (фамилното му име не си спомням, а живееше на улица „Шухов“), — да сподели възторга си, да чете и на двамата. (Малко преди това го дал и на сина си да го прочете.) И всички се възхитили, а В. Л. Повтарял тържествено: „Днес освобождаваш роба си, Господи!“ После двамата с Каменомостски не се сдържали и пристигнаха заедно в Рязан. За Яков Абрамович нищо не ми казаха, но: чел го е Каменомостски. (И сред другите похвали — трогнали ги незлобивостта на главния герой и на автора — към Цезар Маркович. Каменомостски изрече странната за мен тогава фраза: че с тази си черта повестта в неговите очи „реабилитира руския народ“.) И че сега и двамата искали да прочетат — още нещо? — какво още имам?

А мен направо ме цапардоса по главата това допуснато, без да са ме питали, изтичане. Сърцето ми се сви като от голяма беда, като от вече станал провал. Ама кой му е разрешил? — и толкова кротко се усмихва, сякаш нищо не е станало: нали всички само се радват. О, колко трудно се излиза от нелегалност!... Няколко дена бях като замаян. Но нищо не пожеше да се поправи. Наложил ми се постепенно да свикна с този пробив, с разширяването на броя на знаещите. Изтичане наистина не се получи. Постепенно свикнах.

Изтичане не се получи, а се появили читатели — умни, искрени и способни да се вгълбят. Разказа ми те веднага оцениха като епоха —

за себе си, за съветската литература и за страната. Как авторът, който вътрешно, сам-саменичък, беше стигнал до същото мнение, да не се размекне? Създаде се миниатюрен свят, където книгите ми се четяха и обсъждаха една след друга. Жената на Каменомостски се оказа бивша актриса от Малий театър, тя викна тоя-оня оттам и в тяхното жилище четох „Свещ на вятъра“, наистина — с малък успех. Самото ми решение да предложа „Денисович“ на „Новый мир“ узря не само от тласъка на XXII конгрес, а и от бурния успех на този разказ преди година в тесния кръг на Теушевите приятели. Този микроуспех ми даде увереност в това как ще бъде приета повестта от не политзатворници. (За други разграничения, по-тесни течения в образованото общество още не предполагах, не се замислях.)

По този начин се създаде единственият близък ми в Москва кръжец от читатели. А когато една година по-късно се разкрих в „Новый мир“ и престанах да съм безлично гладко камъче от бреговата ивица като един от милионите бивши политзатворници, докарах у Теушите (в радиограмофона) от Рязан втория си (първият вече беше у Кобозев) комплект за укриване — машинописни страници и фотографски ленти. (От всяка книга имах направена от мен фотографска лента, готова за изпращане в чужбина под псевдонима Степан Хлинов и с корекция на прекалено автобиографичните места, по които биха могли да ме спипат. Но „Новый мир“ широко ми разтвори вратите си и това пренасочи всичките ми планове.)

След като всичко това се пазеше у Теуш, естествено беше и да му разреша да чете всичко подред. Възторг, сходен с „Иван Денисович“, предизвикаха у него „Знаят истината танковете“. По „Пленниците“ ми правеше забележки и ме поучаваше, че покрай отричането на болшевиизма в никой случай не бивало да съчувствам на Бялото движение през гражданската война: през войната народът стихийно и единно бил участвал на страната на червените и не случайно 19-годишни момчета били издигани за командири на полкове. (По същия начин смяташе колхозното право върху земята за решително постижение в земеползването. Огромни надежди свързваше с югославския вариант на социализма. Той още не можеше да отрине представите си от преживения живот.)

Вениамин Яковлевич, който наскоро беше се пенсионира, сега боледуваше от време на време, но интелектуално прачеше от сили

(известното съветско: след пенсионирането си или умираш, ако вече си се превърнал в автомат на работата си, или разцъфваш, ако си запазил човешкото в себе си). Отсега нататък главната му насока беше антропософията, той четеше една подир друга книгите на Рудолф Щайнер, конспектираше негови и други антропософски ръкописи (и много сериозно се опитваше да въвлече и мен, но аз не се увлякох). Антропософията хем му даваше висок общ обзор, хем допускаше частни приложения — и ето че той, който през живота си не беше се докосвал до литературознанието и до дълбините на руския език, се зае с изучаване на езика на „Иван Денисович“ — и свежо, с усет към звученето на думите и към многослойното им значение. Този труд той пусна в самиздат, хората охотно го четяха. А почти веднага след това пристъпи към втора статия: „Солженицин и духовната мисия на писателя“. В нея той разглеждаше сталинската епоха в общата духовна картина на света. Без да споменава антропософията пряко („новородената духовна наука“, „указанията от духовната наука“), той донякъде се разкриваше, излагайки същностните й възгледи. Вярно, беше политически предпазлив, нито веднъж не употреби думите „социализъм“, „ленинизъм“, „комунизъм“, „съветска власт“. (Впрочем това май дори беше не предпазливост, а остатъци от някогашните му ортодоксални убеждения, защото при него успоредно искрено присъстват пагубността на дребната собственост в селското стопанство, „историческите престъпления на Църквата“, „царските, белогвардейските палачи“, култът на вождовете на революцията, „от казаното далеч не произтича, че цялото дело на революцията е било погрешно или порочно от самото начало... Революцията бе осъществена и следователно е била необходим исторически акт, дело на високодуховни сили“...) Защиатавайки моя разказ от официалните още тогава нападки, Теуш наистина откриваше в Шухов „слабо развитие на мисленето и личната нравствена свобода“, а Тюрин отминаваше недоброжелателно. Но тъй като дотогава беше прочел доста много мои неща, нечетени от никого, и ги имаше пред очите си, В. Л. не можел да се сдържа да не намекне, че през годините на нелегалното си писателство е възможно да съм написал и други, „още неизвестни нам“ произведения; и чак направо цитираше в статията си откъси от моята лагерна поема, неотпечатана и до днес, от никого другиго нечетена, и голям брой цитати от адресирани до мен

читателски писма, те бяха съставили значителна част от статията, и нямаше как ГБ да не се досети: авторът без съмнение е много близък със Солженицин. Но тези статии, тази насока за работа сега бяха станали за Теуш интересът на неговия живот — какво коравосърдечие би се искало от мен, за да му ги забраня? Но и какво безумие съм проявил, като му оставих след това текстовете си да ги пази?... Тази моя грешка е непростима. За пазител на тайни ръкописи амплото на техен публичен рецензент е абсолютно неподходящо. Ако беше написал статията и я държеше на скришно място — пак иди-дойди. Но когато притежаваше нещо духовно важно, В. Л. не можеше да устои пред парещото желание да го сподели с някого. И тази втора статия В. Л. започнал да дава за прочит — засега май само на „избрани“. Но неудържимо-стихийно — тя все едно плъзнала, само дето — под псевдонима „Благов“.

Когато пристигнех в Москва, вече всеки път — и с тежките чанти с продукти — биех път до „Митная“, до жилището на Теушите, където нямаше нужда да се крия, да се преструвам, а толкова ми се огряваше сърцето и можех съвсем открито да разказвам за моите събития и да се съветвам. Привързах се към тях. Те бяха превъзходни слушатели, особено Сусана Лазаревна с нейния талант да съчувства и проявява разбиране, достатъчно е една такава жена да присъства в компанията, за да ти се доиска да разказваш. Така те станаха първите, пред които си разтоварвах душата в Москва, първите, на които разказвах всичките си перипетии с „Новый мир“ и другите. Върху Теушите един вид се прехвърляше традицията на заточеническото ми приятелство със Зубови, на несекващите разговори с тях. Теушите дотам ни бяха станали близки, че през 1964-та, когато пак взе да се пропуква семейният ни живот, станаха довереници и на жена ми, и мои, посредници и помирители. (Тогава пукнатината се залепи за още шест мъчителни години.)

Но Л. В. схващаше близостта на отношенията ни като значителна свобода да се разпорежда с неотпечатаните ми ръкописи — да ги дава за прочит на роднини и приятели, включително и на своя млад приятел и последовател в антропософията Иля Зилберберг, за което също не знаех, повтори се същият похват както с Каменомостски в началото на познанството ни. През юни 1964-та Вениамин Лвович, без да ме предупреди, без да поиска съгласието ми, повикал съпрузите

Зилберберг да се запознаят с мен в жилището на Щейнови, където трябваше да се срещнем с Л. В., и ми ги представи като свои роднини.

През всичките тия години — докато ръкописите ми се пазеха у Теушите и докато им разказвах подробно за всичките си работи (изобразявах под формата на диалог и разговора си с Дьомичев и му се присмивах, мисля си, че тъкмо оттук е тръгнала за Дьомичев в ЦК магнетофонната лента с моя разказ), Теушите живееха в една стая в комунална квартира, а зад тънката стена — някаква пенсионирана мутра от МВД; те ме уверяваха, че той е пълен глупак, както и възрастната му дъщеря; напълно вярвам, че е било точно така, но все пак става дума за МВД! тъкмо мен, политзатворника, как ме напусна напрегнатостта? и толкова изцяло?! Вярно, за микрофонно подслушване по онова време още никой в Москва не предполагаше, още не съществуваше понятието „тавани“, никой не се опасяваше сериозно. Но — едно просто разбиване на ключалката и обиск в отсъствието на стопаните! — ако самата мутра не се досети, ще ѝ подскажат Органите, когато следенето ги доведе до това жилище. Сега се чудя: защо тъкмо с Теушите дотам загубих нормалното си чувство за предпазливост, как можах да държа там главното си съкровище — и то повече от три години! и като имах предвид толкова съмнителното им тясно жилище — да, доста съм ги претоварил.

В. Л. беше непредпазлив и в телефонните си разговори (както впрочем и мнозина от нас, докато всички не усетихме опасността) — та дори в курорта Друскеники на съвсем външни хора, случайни познати, разказвал, че сме приятели, а сигурно и туй-онуй за още неотпечатаните ми произведения? Някакъв екземпляр от втората му статия по това време не само че се бил изплъзнал безконтролно, но определено бил стигнал до ЦК (или до ЧК).

Щом научил за това, В. Л. ми съобщи тутакси и аз го възприех като сигнал за крайна опасност — и в началото на юли 1965-а взех от Теуш ръкописите си, можах благополучно да премъкна радиограмофона у новите си приятели Аничкови (очерк 6-и). И тъй, при поредното ми преминаване по въжето, заобиколен от всички очи и уши на КГБ — всичко ли завърши благополучно? щеше да завърши благополучно за ръкописите ми, ако при изнасянето им бяхме проверили лавиците в библиотеката на В. Л.: не е ли оставено нещо поради недоглеждане? Или ако В. Л. строго беше спазвал нашето

споразумение: ръкописите ми, час по час изваждани от него от радиограмофона за препрочитане и рецензиране, се вземат най-много по един, а след използването им — задължително се връщат обратно. Тъкмо тук ми изигра лош номер битовата мърлящина на В. Л.: излезе, че той вече бил събрал, кажи-речи, десетина мои ръкописа, извадил ги от радиограмофона, нищо не връщал обратно — и изобщо забравил за тях. Аз си взех радиограмофона, а те останаха — свръхкриминалният „Пирът на победителите“, освен това лагерните ми стихотворения, „Република на труда“, невъзстановими чернови и още ред неща.

Но и това още било поправимо: след няколко дена, когато се стягал за курорт, В. Л. открил опасните ми произведения. Той още можел да ме викне от Рязан с телеграма. Всичко можеше да се оправи, ако В. Л. имаше ясно съзнание за реалността и разбираше цялата опасност на моето положение. Но съвсем нехайно, дори небрежно той напъхал всичките ми тайни в плик — и без да съм му давал такова право, без мое знание, ги дал да изкарат лятото у Зилберберг, чиято връзка с Теуш беше дотам открита, че със същия успех можеше да ги остави и в собственото си жилище. (От списъка на конфискуваните материали става ясно, че освен този плик там са заловили и един самоволно преписан от В. Л. абзац от „Архипелага“! десет години преди публикуването му!)

Какво да си приказваме! На него това му изглеждаше толкова незначително, че когато в края на лятото отидох у тях, а след това, криволичейки в тъмното, занесох на тия клетници куфара с „Първия кръг“ от „Новый мир“, — В. Л. дори не си спомни, не ми каза, че е открил тия пиеси и ги е дал на Зилберберг!

А Зилберберг бил в отпуск още по-дълго от Теушите — и гебистите го чакали да се върне. Той се върнал и незабавно, вечерта на 11 септември, те дошли и у Теушите, и при Зилберберг!

Залавянето на „Пира“ и на лагерните стихове ми нанесе най-страшния удар през всичките вече 25 години от моята литературна конспирация. Бяха разкъсани, отъпкани 18-годишни непрекъснати усилия. Но най-разгромното: в кой момент ме сполетя това! Целият бъдещ „Архипелаг“ беше в ръцете ми, едва започнат, и всичките над двеста свидетелства на бивши политзатворници още не бяха си намерили мястото, — и всичко това сега опропастява ли се? и никога

ли няма да бъде обнародвано? и никога ли задгробните гласове няма да прозвучат??

Наложи се тутакси да изгоря и пазеното в Рязан, а там имаше невъзстановими неща, които сега са загубени завинаги.

Толкова криво и провално ми стана: поради небрежността, поради немарливостта си В. Л. скъса многотърпеливата нишка, която бях плел от килийния здрач, през милиционерските камионетки, етапните затвори, заточението, тайното седене в Торфопродукт и Рязан, скъса я и дори не разбра какво е направил, — и незабавно ми предложи по-нататъшна оживена дейност с мен.

А ГБ се правеше, че търси само „Благов“, автори на оная статия. Сега викаха за разпити и Теуш, и Зилберберг. Първите повиквания в Лубянка не са леки, то се знае, това е било потрес за тях. Но за тази статия не можеха да му лепнат присъда. А да се захване с мен Драконът, не знам защо, не се решаваше. Допусна грешка. И моя „Пир“ — ГБ все едно че не го забеляза. Засега. (Пуснаха го в действие след няколко месеца.) А следствието по статията на Благов скоро завърши с прекратяване, делото им беше закрито.

Но моите собствени грешки ме разкъсваха: как можах да не спася делото си твърдо, по-рано?! Стана ми трудно да се виждам с В. Л. Задълго се отдръпнах от Теушите.

Трябваше да минат години, за да заздравее раната, да си оправя работите — да не пропадна, а дори наопаки, да премина към победа, — та да отшуми тая болка и да стане възможно пак да се виждаме.

От 1970-а пак започнахме да се срещаме с Теушите, макар и без предишното оживление. Те бяха остарели, боледуваха, будеха състрадание. Въпреки това Сусана Лазаревна великодушно не отказа да се опита да помогне и да смекчи удара за жена ми в нашия окончателен семеен разрыв, намери за това сърдечни сили. Вениамин Лвович все по-често допускаше гафове, забравяше. Той бързаше да довърши дългогодишния си труд за историческите съдбини на еврейството, висок по концепцията си, с многобройни важни мисли. Прочетох го с интерес и ми беше от полза. Тъй като не разполагаше с канали, В. Л. ме помоли да направя фотокопие и да го изпратя — със завещанието: „Да се отпечата без никакви промени, поправки и съкращения.“ Направих го и го изпратих. Но все не идваше отговор, помислихме си — лентата не е получена (всъщност била получена),

през 1972-ра направих втори екземпляр. Изпратих го. Но Зилберберг не бърза и до днес.

Отношенията ни с Теушите през последните години бяха добри, макар че предишното приятелство не се възстановяваше.

През май 1973-та Вениамин Лвович починал.

(През 1976-а Зилберберг издаде в Лондон една много смаяла ме книга с парткомовското заглавие „Необходим разговор със Солженицин“. Той ме упреква, че съм знаел, че архивът ми ще се пази у него: че уж по време на единствената ни среща „В. Л. започна тихо да ви говори нещо и чух как ви каза: «у него», сочейки ме с ръка, вие кимнахте“. Всичко това беше по-късна конструкция на самия Зилберберг: той поради разсеяност (не бих искал да мисля, че съзнателно) пренася срещата ни от 23 юни 1964-та (ясно си спомням, защото веднага след това заминахме за Естония да работим там през лятото) — на юни 1965-а. Но Зилберберг допуска и втора грешка: през 1965-а му бил предаден не моят „архив“, нормално пазен и затова с право предаван, а случайни откъслечи от него, които Теуш бе забравил да ми върне и поради това сега пробутал на Зилберберг. А върху тези две грешки Зилберберг изгражда много от обвиненията си, особено нравствените, към които лесно е склонен. За централно събитие той смята следствието по делото във връзка със статията на „Благов“ (впрочем — „отношението към нас не ни подсещаше за сталинските следователи“, „никой от тях не будеше остра неприязън“), а следователно бил смаян, че не съм се „втурнал“ тутакси да се съвещавам с тях „какво и как да правим по-нататък“. Впрочем Зилберберг пише: „Тогава не се стараех и не можех да се добера до същинската цел на обиска.“ (По необяснима причина Зилберберг е скрил в публикувания протокол на обиска фамилните имена на гебистите, жалко.) Но едва сега от книгата на Зилберберг научих за подозрителните посещения при Теуш преди това, в началото на 1965-а, на нарочно изпращани лица, ту „за уроци по математика“, ту „за технически превод“; и дори за прякото многочасово магнетофонно подслушване на откровен разговор между Теуш и Зилберберг на двора — В. Л. никога не беше ме предупреждавал за това и не стана по-стриктен. Зилберберг греша и като казва, че в секретариата на СП през 1967-а пръв съм бил споменал името на Теуш: споменах го тъкмо защото дотогава лекторите многократно му бяха кълцали сол на

главата от трибуните и моето публично свързване на нашите имена заздравяваше положението му. Но книгата излиза далеч извън рамките на тия грешки, в нея се разгръща филипика срещу мен.

Заставайки пред мен в позата на поучаващ, след 15-минутно натрапено ми познанство с него той дава 150 страници спомени и разяснения, като се позовава на близки, непосочени от него „познати“, трети и четвърти лица, които били „разказвали“ не знам си какво на не знам си кого, — и с непрекъсната нетактичност ме поучава отвисоко, самоуверено ми чете безброй лекции по нравственост (като всички дребнодушни опоненти, без да пропусне да наблегне на публично изречените от самия мен разкаяния и откровености), а на всичко отгоре иска да ми окаже духовна помощ да постигна вътрешна хармония. Мен, безнадеждно разваления от ГУЛАГ пандизчия (същата беше позицията и на В. Лакшин), Зилберберг ме поучава на законите на нравственото поведение в нормалното (съветското) общество: бил съм прилагал против съветската власт „долни“ методи, а трябвало да прилагам „висши“; че съм бил „влязъл в литературно-обществения живот с вътрешна лъжа“ (против КПСС) — и тя „избива като ръждиви петна в очерците за живота (моя) и в голям брой от обществените изяви (мои), проникнала е и в художествените произведения (моите)“. (А пък в обществените ми изяви личала толкова присъщата ми „аберация на виждането“.) Поведението ми в двубоя с Властта представлява „постъпки на съветски човек“: как съм можал да се унижа да предявявам удостоверението за реабилитация (когато ме провъзгласиха за власовец)? Ту — защо съм се признал за автор на „Пира“ (ами защото е твърде автобиографичен, няма как да отрека), „шумотевицата около «Пира»“. „Телето“ той вече бил прочел, бил забелязал най-сетне каква парлива рана е бил за мен този провал от 1965 година, какво всежизнено поражение съм претърпял със замисъла на недописания „Архипелаг“ и историята на 1917 година, — но не, защо не съм разработвал с тях тактиката на следствието по статията на Теуш. Щом Зилберберг дотам не е разбрал нито големината на тогавашния ми товар, нито размерите на задачата, какво можех да му отговоря? Всеки поет, и не веднъж през живота му, трябва да го ритне магарешко копито. Прав бях, че не му отговорих още тогава: отговорът, който му давам, става разбираем едва тук, в контекста на всички „Невидими“.

А той по-добре да беше обяснил защо не публикува, защо потули, замрази получения от него труд на Теуш, приятелството си с когото смятал за „най-голям подарък от съдбата“: „лееше се върху ми във вид на някаква благодат“, „родство на душите ни“, след смъртта на В. Л. „за мен започва нов етап от живота ми — без В. Л.“, — а произнесе присъда, че книгата на учителя му не бива да види бял свят? (Бел. от 1986 г.)

ЕСТОНЦИТЕ

В „Иван Денисович“ чрез героя си изразих, че не съм срещал сред естонците калпави хора. Изразът, естествено, е пресилен, все някои от сънародниците им са помагали при натикването на Естония в комунизма и продължават да я държат в него, някои са влизали и в ранната ЧК, някои са спомогнали за поражението на белите край Ливни през 1919 година, какво ли са търсили там? — но все едно такова е лагерното ми чувство: колкото естонци съм видял — бяха все почтени, честни и кротки. (Ако Юденич през 1919-а се бил претрашил да им каже: „Независими сте!“, те може би и Петроград са щели да му освободят?) Това мое чувство се роди от общата ни вина пред тях, от гледката на тези стотици-стотици непознати, с непознат език, а близък само един стоеше като светла точка начело на тази редица — лубянскийят ми съкилийник Арнхолд Сузи, отогава несрещан, сякаш завинаги загубен (само дочух, че бил инвалид в Спаското отделение на Степлаг). После в Екибастуз се мярна героичният и живописен Георг Тенно, но той беше петербургски естонец, напълно порусен, съветски морски офицер. (И за двамата има много в „Архипелага“.)

Когато бе отпечатан в „Новый мир“ „Иван Денисович“ и седях като чучело в хотел „Москва“, на бившия „Охотний ряд“, Тенно измежду първите ненадейно ми се обади по телефона и пристигна при мен. В лагера не бяхме кой знае колко близки, но този път, проверени от всичко преживяно, веднага се сприятелихме. Бидейки атлет и гимнастик, сега той се занимаваше с популяризиране на културизма (тромава дума за развитието на човешкото тяло), преподаваше, изнасяше лекции. Но и в това си беше останал предишният: щом не можем да се освободим от оковите си, поне да подготвяме тялото си за бъдещия щурм. Всичките му близки приятели бяха само бивши политзатворници (тъкмо той ме запозна с Александър Долган, за когото на свой ред беше образец за лагерно и житейско поведение). И жена му, Наташа Тенно, ингерманландка от Петербург, навремето

лененокоса и крехка, също беше сега изпитана политзатворничка, изкарала, както и мъжът ѝ, десетачка и със същата философия като всички ни: вечното — това са лагерът, затворът, борбата, комунистите палачи, а животът на свобода е някакъв странен временен куриоз. (За съпрузите Тенно на свобода написах в „Архипелага“, че у тях няма на какво да се седне, всички мебели се клатушкат: „Живеем от лагер до лагер.“) Така отведнъж се сляхме духом, нямаше нужда да убеждаваш никого в нищо и всички бяха готови да застанат до теб при първата опасност.

От писмовното наводнение след „Денисович“ веднъж измъкнах и скъпоценното писмо на Арнхолд Сузи: цялото му семейство минало през сибирско заточение, съвсем наскоро им разрешили да се върнат, и то без градско жителство, живеели в един чифлик край Тарту и жена му умираше от рак.

Тъкмо през лятото на 1963-та се видяхме в Тарту — чудесно университетско средновековно градче, с доста латински надписи, с превърнат в парк хълм по средата. Все така строг и отчетлив беше погледът на Арнхолд Юханович, както едно време в Лубянка, през подобни строги рогови очила, но той видимо беше закъсал с телесното здраве и косата му доста се беше прошарила, побелели бяха и мустаците му. Жена му вече била починала, той дойде да ни посрещне от чифлика, синът му Арно я караше някак в Тарту без жилище, а дъщеря му Хели пристигна от Талин — поради недоглеждане на властите някак ѝ бяха дали жителство там. За тези деца — Арно вече е женен, а Хели има синче — бях чул навремето разказ в лубянската килия, липсваше само Хейно, по-големият му брат: отстъпил с германците и вече живеел в Щатите. И разпръснатото неуредено семейство на Сузи пак минаваше за щастливо: на някои от неговите съпроцесници по бездейственото им „дело“ да създадат независима Естония — и досега, 20 години по-късно, не им разрешаваха да се завърнат в родината си; а и доста интернирани семейства продължаваха да живеят в Сибир. И в този народ, в тази малка страна като искра хвърлиха превода на „Денисович“ — първия в СССР превод, отпечатан в най-евтино масово издание, спомням си съотношението: една книга на 4–5 семейства, несравнимо по-гъсто, отколкото на руски. В Естония бяха я прочели, кажи-речи, всички — и сега тук ме обкръжаваше родна атмосфера, пълно дружелюбие,

каквото никога не съм срещал в съветския свят, — а и поради слабостта на съветския дух в Естония тя ми се струваше най-близка. (В руската част тоя дух тепърва щеше да изветрява, да изветрява.) И усетих, че не мога лесно и завинаги да си замина оттук.

И още следващото лято, през 1964-та, след като си купих „Москвич“ и го претърках с какво ли не, двамата с жени ми пристигнахме в Естония за лятна работа. Така се случи, че новата ми дейна помощничка — Е. Д. Воронянская от Ленинград — също прекарвала летата в Естония и вече си беше наела квартира в един чифлик край Виру, в чудесни езерни места. Там именно работихме на три чифта ръце: в чифлика жените преписваха на смени варианта на „Кръг“-87, изострен от мен в голям брой дребни чертици; а аз живеях на боровото хълмче отсреща — за работа си бях вкопал маса, за разходки си отърках пътека, срещу дъждовете опънах палатка, а през безмълвните горички можеше да се стигне до загадъчното езеро. Това беше първото в живота ми лято — не изнервено, не отпускарско, не в припряно пътуване насам-натам, а — цялото разтворено за работа. И беше свързано с Естония, която обикнах още повече. Подготвих текста на „Кръга“, а освен туй подреждах, размествах парче по парче и предишния си свиден „Архипелаг“, и новите лагерни материали, свидетелските показания. И тук, на хълмчето край Виру, се роди окончателната конструкция на големия „Архипелаг“ и се оформи новият за мен метод, позволяващ ми да придавам стройност на хаотично дошлите материали.

Толкова хубаво ми беше в Естония, че взех да се замислям за по-нататък: къде ли да си направя дълбоко-тайно място, не под наем, а у свои хора, за всеки случай. Предпазливият разум и пророческото сърце ми подсказва: трябва да си подготвя Скривалище. Служещ човек в Съветския съюз не може да замине за никакво тайно място — но аз сега, след като писателската членска карта ме освободи от училището, мога! И тръгнахме да навестяваме приятели, а едновременно и да оглеждаме места.

Онзи чифлик, Хаава, край Тарту, където живеели Сузи след заточението, принадлежеше на вдовицата на един учен биолог — Марта Мартиновна Порт. Тази жена, плещеста, с широко твърдо лице, се отличаваше с твърдост и вяръност на характера. Дейността на покойния ѝ мъж била лоялна, аполитична, такива растяха и

преуспяващите ѝ синове (единият — главен архитект на Талин), — тяхното семейство се бе ползвало от облаги по съветско време и ако се вслушваше в майчинското си чувство и в инстинкта си за оцеляване, Марта Порт не би трябвало да подкрепя нелегални. Но тя приютила изпадналото в немилост семейство на Сузи, приютявала и други съсипани от заточението естонци, а сега без колебания веднага ми предложи: да идвам тайно в Хаава и да работя тук колкото си искам. В Хаава беше много хубаво: четири високи просторни стаи с огромни прозорци, със старинни кахлени печки, със запасени дърва, представях си колко уютно ще е зимно време... А през лятото — и рекичка има наблизо, и горичка. Благодарих ѝ, но все го оставях за резерв и се гласях — без аз самият да вярвам, без да предполагам колко скоро ще ми дотрябва това.

След това заминахме за Пярну, там Тенно с жена си гостуваха на Лембит Аасало — също бивш политзатворник, млад приятел на Тенно от сибирския наказателен лагер Андзюба вече от следсталинското време, където събираха кай-непоправимите. Лембит бил кръстен на един герой от естонския епос — и си мисля, че ще оправдае това име. През оная година май не беше навършил и 30, но ме смайваше със съчетанието на лагерна подготовка, твърдо самообладание, отлично разбиране на политиката, любов към Естония, напор да възстановява нейната история, нейния естествен живот и изключителна работоспособност. Той беше почвовед, скоро щеше да се дипломира, след това щеше да се запише в историческия факултет на Тартуския университет, без да престава да работи, защото трябваше да изкарва отнякъде пари; на всичко отгоре, макар че живееше в града, сам поддържаше стопанството в наследствения чифлик в Рае, на 80 километра от града: криво му беше, че умира чифликчийска Естония и младежта бяга в градовете. И през „свободното“ от всичко това време — събираше библиотека, четеше нощем. Беше въплъщение на идеала за интелигент, свързан със земята, беше и телесно як, и умен, и образован — и всичко това беше получило добра закалка в лагера, където го тикнали още като младо момче. Бях сигурен, че той ще стане един от видните граждани на бъдеща свободна Естония. Стига, опазил го Господ, да не се вторачат в него преди това съветските пласти. Пътя към чифлика му не показах на жена си: да не товаря никого с излишни сведения, които не му трябват, и още при потеглянето ѝ поставих

условие, че ще лежи на задната седалка и няма да гледа пътя. Същото лято Лембит пристигна при нас край Виру, по време на вечерята седеше до Воронянская, и там го представих под измислено име.

В това резервно, още по-дълбоко убежище друг път откарах маса и походно легло, но пътуването не мина без приключения. Лембит и жена му Еви с един естонски майстор на зидани печки трябваше да идат в чифлика да ремонтират печката. Тръгнахме с моята кола, и Тенно с нас. Весело се возехме по шосето, свихме към разкаляния път близо до чифлика, не намалих скоростта, автомобилът взе да се поднася, аз поради липса на навик закъснях да вдигна крак от педала на газта — и колата се устреми от стръмния бряг към езерцето, за малко да цопнем на дъното, само че нацелихме един пън на отсечено дърво, но обрасъл с млади жилави филизи — достатъчно, колкото да поеме колата в прегръдките си, и недостатъчно, за да не ѝ повреди окончателно кардана.

Слава Богу, оцеляхме. Изтеглихме я с трактор — трябва да се ремонтира. В сервиза един дългнест естонец, не по естонски небрежно, стовари върху главата на Тенно и моята тежката метална рамка на естакадата — насмалко не строши рамото на Георгий, а на мен ми добави още един белег на носа. Но щом съм обикнал естонците — не бива да се сърдя и на тоя.

Същата есен свалиха Хрущов и положението ми се изостри. Рано напролет през 1965-а пак заминахме за Естония, за чифлика на Марта, прекарахме там десетина дена, аз свиквах с мястото — добро беше. И тук натраках последната редакция на „Танковете“, и пак тук за всеки случай оставих любимата си пишеща машина „Рьона“ — „Райнметал“. (На нея бях преписал няколко пъти тайните си книги сам, по гъсто от един интервал, като на всеки ред изключвах зъбчатото колело и нагласях реда на ръка. И днес тя доизкарва старините си при мен в изгнанието.)

И толкова здрав излезе тоя естонски тил, че когато на 13 септември 1965-а изтреця бурята над мен, когато разбрах за провала на архива у Теуш, а в това време бях се надвесил над всички предварителни бележки и ръкописи на „Архипелага“ — всичко на хартийки и фрагменти, написана е само „Каторгата“, — изобщо не ми хрумна къде другаде да спася съкровището, закъде да замина да го доработвам, ако оцелея, — разбира се, в Естония. Седях в Рождество

открито, очаквайки арест или обиск всеки миг, а в Москва, на „Большая Пироговка“ у Надя Левитская вечерта, по тъмно, Тенно причакавал жена ми, от която в асансьора, скришом, получил — всичко онова, което беше тогава „Архипелагът“. (Ако то беше пропаднало, мисля си, че за нищо на света не бих го написал, нямаше да намеря търпение и умение да възстановявам. Такава загуба е разрушителна и те изгаря. Но през всичките години на изнурителна борба и конспирация Господ ме опази от големи загуби, от загуби на дългогодишна работа.) Тенно отлично беше обмислил цялата тази операция и на другия ден, чист, без „опашка“ заминал за Естония, а след още един ден всичко било скрито у Лембит в чифлика му. А чрез Хели (бях успял да ги запозная) Георгий предупредил, че зимъс може би ще пристигна при Марта. И всичко беше подготвено извънредно точно и ме чакаше.

Преживях черната есен на 1965-а, не ме арестуваха. Вечерта на 2 декември отидох от „Новый мир“ в градското жилище на семейство Чуковски, избръснах си брадата и слязох с двата си куфара до докараното от Люша такси. (Дворът им беше под сериозно наблюдение, вероятно още тогава е съществувал оперативният център на ГБ срещу главния им вход, под формата на агитпункт, и нямаше да ми помогне избръсването на брадата? — но значи не са ни следили изкъсо. Нерешителността на ГБ през онази есен ми е необяснима до ден днешен, но все някога ще се разбере причината й.) В талинския влак сред естонците се стараех да мълча, с кондуктора употребявах най-прости естонски изрази. Още в лагера естонци бяха ми казвали, че приличам на техния тип, а и по време на пътуванията си из Естония също бях забелязвал това, свърши ми работа.

В любимия си Тарту пристигнах в заснежено-заскрежена утрин, когато особено бяха разхубавени университетските му старини и градът особено ми приличаше на същинска чужбина, на Европа, между другото и защото всички тук избягваха руския говор, а и аз, с малкия, саморъчно направен разговорник в ръце, не го натрапвах на никого. Мен, естествено, ме различаваха по акцента, но толкова необичаен е руснак, който се напъва да знае естонски, че винаги го посрещат топло. Този ден, след като си оставих куфарите у Арно Сузи, доста обикалях града, за да си закупя продукти за около четири седмици, и за пръв път през живота ми ме споходи усещането за безопасна емиграция, сякаш завинаги съм напуснал СССР и съм се

отървал от проклетите хайки на ГБ. Това успокояващо чувство улесни началото на работата ми.

Младите Сузи се чудеха на усещането ми. Те много добре знаеха, че всичко тук се наблюдава, че и тук си имат доносници и дори, тъй като доста се различавам от естонците, бих могъл да доведа подире си ченгета в жилището на Арно (слава Богу, не ме следяха, не ме познаха) — но той не се плашеше да ми окаже гостоприемство и помощ. Не беше и кой знае колко млад — прехвърлил 35-те и вече оплешивяваше. Вече беше изтърпял близо седемгодишно изключително тежко сибирско заточение, където трябвало да се грижи за баба си, майка си и сестра си, после униженията и ограниченията на политически неблагонадеждния: трудности в образованието, в получаването на жителство, в избора на работа — целият му живот представляваше непрекъснато измъкване изпод гнета, как няма да оплешивее. Притежаваше изключителни способности към икономическите науки, към анализа, би могъл да е учен, най-малкото — бизнесмен и организатор, а се радваше, че е станал заместник на някакъв началник в някаква идиотска строителна организация на груба работа, само и само да му дадат апартамент в шумен, сту ден, зле построен жилищен блок, три стаички, едната от които същинско килерче. Там живееха четиримата (с дъщеря му, вече тригодишна, и с отглежданото от съчувствие селско момиче на около десет години), а освен тях и Арнхолд Юханович, който редуваше през месец ту дъщеря си в Талин (където не му позволяваше да стои по-дълго паспортният режим), ту сина си в Тарту. А през тия две зими и аз на всичко отгоре — когато пристигах, когато си заминавах, когато идвах да си набавя продукти, все при тях се намърдвах, понякога преспивах. И винаги бързах, и винаги затънал до гуша в работа беше Арно — рядко ни се случваше да си поприказваме и за малко, — но извънредно проникателно разсъждаваше той за западното общество. (След години си купи просторен чифлик, изоставен като всички чифлици, и най-сетно се почувства щастлив!)

В тъмната утрин на следващия ден Арно ме закара с такси до Хаава, той разговаряше с шофьора, аз седях и не си отварях устата. Така започна престоят ми в Скривалището, където работих две зими подред, 1965–66 и 1966-67-а, наистина напълно скрит от ГБ и от

слуховете. Марта Порт на синовете си нито през ония години, нито по-късно не издаде, че съм живял в чифлика ѝ.

Двете зими толкова си приличаха битово, че някои подробности се смесват в паметта ми. Първата изкарах тук 65 дена, втората — 81. И през тия два периода купчинката чернови и първи глави на „Архипелага“ се превърна в готов машинопис, 140 авторски коли (без 6-а част). Така, както през тия 146 дена в Скривалището, не съм работил никога през живота си, — все едно че не бях аз, нещо ме грабна, пишеше с ръката ми, аз бях само спусъкът на пружината, натискана половин век и сега освободена. Нищо не четях, само понякога листче от бележника на Дал (Владимир Дал (1801–1872) — автор на първия тълковен речник руския език. — Бел. пр.) преди заспиване и всяка от думичките ми приличаше на капка мед. Западни радиостанции слушах само докато се хранех, докато шетах и палех печката. В седем вечерта вече капвах и се тръшвах да спя. След един през нощта се събуждах напълно обновен, скачах и под ярките крушки се залавях за работа. До късното сутрешно развиделяване в девет и нещо сколасвах да изпълня нормата за един работен ден и веднага се захващах за втората норма — и се оправях с нея до обедата си в 6 часа. През втората зима тежко се простудих, въртяха ме кокалите и ме тресеше, а навън беше трийсетградусов студ. Все едно — цепех дърва, палех кахлената печка, част от работата вършех прав, притиснал гръб в нажежените плочки на камината, вместо да се налагам с хардал, част — легнал под одеялата, и така написах, при температура 38°, единствената хумористична глава („Пандизчиите като нация“). През втората зима предимно преписвах на машина, но с голям брой дребни поправки, — и сколасвах по две авторски коли на ден! Такъв устрем и такъв успех можеха да се постигнат само при непритеснена безбоязнена душа — никъде другаде в Съюза, където бих очаквал, че ще дойдат и ще спипат работата ми. Тук през първите седмици от първата зима още ми се стягаше душата, още не бях се съвзел от провала на архива ми (и трите молитви се родиха от тогавашното ми тежко състояние, записах ги). С външния свят не бях си оставил никаква връзка, какво ставаше там, може би вече разгромяват дома ми — нямах представа, а радиото тогава не съобщаваше толкова бързо и подробно за гоненията в СССР. Но всичко това, във външния свят, изобщо не ме засягаше: бях се съединил със заветните си материали на

края на света и едничката ми и сетна житейска цел беше — от това съединяване да се роди „Архипелагът“, па ако ще след туй да умра. Хели Сузи, която понякога ме посещаваше по онова време, ми каза, че имала усещането, че на никого и на нищо на този свят вече не принадлежа, а се откъсвам и вървя неизвестно накъде, съвсем сам. Тъкмо след тези думи ми се наложи да извърша през цяла Естония пътуване до Лембит в Пярну — да му дам част от ръкописите, друга да взема, за по-сигурно не държах всичко при себе си. Това пътуване беше с нощен автобус, няколко часа, почти без спирки и на тъмно, без осветление, всички пътници дремеха на свалените назад кресла, никой не разговаряше, никакво радио, автобусът хвърчеше черен, сякаш празен сред празното нощно пространство, само ръмжеше и изскубваше с фаровете петна бял сняг отпреде си. Впечатлението беше съвсем като видяното от Хели: празният автобус („през Нева, през Нил, през Сена“) ме носеше едновременно през целия свят, самотен през чернотата, или изобщо ме отнасяше от света, бях готов на всичко, само и само да сколасам да довърша „Архипелага“, па ако ще, когато се завърна във външния свят, дори да бъда екзекутиран. Това бяха върховите седмици и на победата ми, и на отшелничеството ми.

Всъщност как така ще съм сам, когато такива верни хора ми помагаха, пазеха ме?...

Хели по време на заточението се омъжила за свой връстник, естонец. След завръщането им той станал известен художник. Напуснал я. Синът ѝ Юхан останал с нея. Спасявало я прекрасното владееие на немския език, който тя преподавала в талинската консерватория, инак живеела извън града у роднини в стара къща, в която отвсякъде хлуел студ, до втория етаж водата се мъкнела с кофи от двора и по същия начин се изхвърляла помията, отоплявали се с дърва — животът ѝ бил тежък, но я огрявало това, че синът ѝ растял както трябва: трудолюбив, послушен, сериозен, в училището отличник, рано завладян от националната и политическата идея, винаги готов да ѝ помогне. (Аз донякъде го подтикнах на 14 години към фотокопирането — той тутакси взе да ми помага да правя лентите на „Архипелага“, а скоро вършеше всичко сам.) И трите Хелини приятелки — Елло, Ерика и Рут — заедно с нея се заеха да пазят черновите ми, машинописните екземпляри, материалите — всичко това накуп съставя доста значителен самостоятелен архив, който

съществува някъде и до днес. Отделни най-важни неща пазеше Лембит. През втората зима той започна да следва задочно в Тартуския университет; когато пристигна за зимната сесия, се срещнахме в града на уречено място, в чантата му бяха липсващите части от „Архипелага“, поведох го да го запозная с възрастните и младите Сузи — и каква радост и дружелюбие обгърна душите ни, какъв мек пламък! Арнхолд Юханович през тия две зими довършваше мемоарите си на естонски: животът на талинския интелектуален елит преди Втората световна война, през войната — между съветските и германските чукове, слабият опит за създаване на естонско правителство в края на 1944-та, — и лагери, лагери, лагери. Нещичко от лагерните си спомени даваше и на мен за „Архипелага“, по мой въпросник, където не разполагах с достатъчно материал, а най ми помогна със страшната глава „Хлапетата“. Арно и Хели се надпреварваха да ми разказват за сибирското си заточение. Бащата и дъщерята успяваха да прочетат отделни глави изпод ръката ми. Хели имаше развито чувство за изкуство и от време на време ми правеше важни забележки. Една Коледа посрещнах заедно с цялото им семейство (у естонците е прието на елха да се събират само близки).

Първата ми зима в Скривалището се прекъсна преди моите намерения, болезнено: оставаше ми да постоя там още само една седмица (а седмица, когато си набрал скорост, е много, друг път и за цял месец няма да свършиш толкова работа), гледам, че из дълбокия сняг с половинки обувки (по-дълбоки нямал, градски човек) гази към мен горкият 70-годишен Арнхолд Юханович. Телеграма на техния тартуски адрес. От Рязан. „Ела си незабавно Ада.“ Схващам, че е от жена ми, но защо — Ада? Такава уговорка няхаме, такава име никога не ни беше хрумвало, можеше изобщо да не се подписва, все едно е ясно. Но в тази „Ада“ — нямаше ли някакъв адски намек? да не би там да е станал някакъв адски разгром?... Какво е имала предвид? Несъмнено се е учило нещо опасно и неотложно. Безопасният бит, страстната работа — всичко се зарязва начаса, стягам се за път на бърза ръка, за душата ми вече няма спокойствие, все едно нищо няма да свърша, сбогом, незабравими ръкописи, може вече да не се върна при вас от външния свят. Освен това грябва да ги скрия хубавичко: в непредвидени срокове, без уредени срещи и пътувания това е най-трудното. Значи засега остават у Арно, където съм се мяркал доста

пъти, където входната врата се заключва с хилава брава. Нощният влак до Москва. Оттам веднага телефонирам в Рязан, отговорът е: по-скоро! по-скоро! пристигай! Най-сетне съм в Рязан, без брада, вече открит, засечен: какво става? Ами нищо. Ти, кажи-речи, от есента не живееш в Рязан, непрекъснато съм сама. Просто — повече не можех да те чакам. (А от година и половина живеем като куче и котка.) И — трябва да получим жилище в Рязан, а градският съвет мълчи... — А защо „Ада“? — Ами трябваше да се подпиша някак, а за Естония с неруско име, дойде ми наум — Ада.

От предната есен тя беше намразила „Архипелага“: не би я дострашало дори да го преписва на машина, ако съм край нея, но щом заради него заминавам и дори не мога да изпратя едно писмо вкъщи — да опустее тоя „Архипелаг“. (Имах възможност да чуя запис на интервюто, което през 1974-а, когато „Архипелагът“ току-що бе излязъл от печат, тя дала на „Фигаро“ в присъствието на К. Семьонов, когото АПН беше командировала към нея за написването на книга против мен. Тогава тя заявила: че „Архипелагът“ не е нищо повече от лагерен фолклор, просто едно ненаучно изследвано на тясна тема, на което Западът придава преувеличено значение, че вземам само факти, потвърждаващи моята предварително формулирана концепция.

Следващата зима в Хааве прекарах душевно по-просторно: вече не ме гнетеше, че ще ме арестуват, че ще търсят и разгромяват скривалищата ми. Все по-безопасни ми се струваха тия вече привични стени, големите заскрежени прозорци, старинната кахлена печка с хитроумна чугунена вратичка, старинният бюфет, груповата картина на корабни естонски рибари. Вече без опасение карах ски из околностите, съседите вече знаеха, че живее „професор от Москва“, свой човек, стареае се да говори на естонски. През лунните вечери понякога се разхождах по утъпканата площадка с арестантска крачка напред-назад и ме ослепяваше с радост вече почти готовата, станала висока колкото сграда книга. През тая зима бях с брада, не се бръснях. Изобщо не ни проследиха, не можем да пишем на Държавна сигурност висока бележка. (През зимата на 1975-а в Естония едни ги арестуваха, други ги разпитваха — но младите Сузи и Хелините приятелки не ги пипнаха с пръст.)

(И досега не са ги пипнали. (Бел. от 1978 г.))

През втората зима мислите ми бяха все по-настъпателни. Както си нагрявах болния гръб на кахлената печка, срещу Богоявление измислих писмото до конгреса на писателите — тогава това ми се струваше смела, дори гръмовна крачка. След като си свърших работата, заминах за Талин при семейство Сузи — да преснема целия „Архипелаг“ на лента. А. Ю. на сбогуване с мен ме благославяше за написване на замисленото „писмо“. Дори естонските ми приятели, да не говорим за по-далечните естонци, още трудно възприемаха мисълта ми, че освобождението на всички тях може да започне само от Москва, със засилване от центъра. В началото на 1967-а нямаше и намеци за такова нещо, но това ми стана ясно тогава, на прехода от 20-те години нелегално писане към открити сблъсъци. Естонците в заблудата си смятаха всички руснаци за потисници, тогава моят примерът им се струваше чудновато изключение.

И още веднъж, следващото лято, двамата с жена ми отидохме с колата до моето Скривалище, взехме пишещата ми машина, сбогувахме се за последен път, без да го знаем, с Марта Мартиновна и с Арнхолд Юханович. А Хели дойде с нас да разгледа Ленинград — най-просто действие, но и в най-простото действие конспираторът трябва да вижда какви възелчета се връзват, от кои да се предпази. Много ми се щеше да я запозная с Воронянская — колко добре е, че живеят наблизо, ще има още една връзка. За щастие обаче не ги запознах. Така че Хели (както и Лембит!) не влезли в пагубния дневник на Воронянская и по време на петдневните разпити в Голямата къща Воронянская не могла да посочи някого от естонците, тя самата знаеше (а и е укрила, надявам се), че „изобщо естонци“ са ми помагали (и това щеше да е излишно, вината е моя), но никого не е споменала по име, по местожителство.

И същата пролет, в същия този свой любим Петербург в мое присъствие се разболя Тенно: приличаше на остро отравяне, според него — със салам. Смяташе да се излекува чрез гладуване и през шестте часа, докато се връщахме с влака, още весело ми разказваше много случки от живота си. (След няколко дена през същия май той беше най-дейният разносвач на моето „писмо до конгреса на писателите“ до много пощенски кутии в Москва. Още не разбираше от какво се е разболял.) А беше проявил се рак, който го изяде за пет месеца. Герой, борец, атлет — измежду всички споменати в този очерк

той беше най-силният, най-смелият, дори най-безразсъдният, в разцвета на силите и здравето си, — а умря пръв. Погубиха го, както мнозина храбри силни политзатворници, изнервящите заяжданици на съветската свобода, поддаването на тия заяжданици. Той беше един от главните герои на „Архипелага“ и един от главните очакващи тая книга — но не доживя дори до последното ѝ преписване на машина, камо ли до днешния апотеоз. За последен път бях при него на 22 септември 1967-а — един час преди да тръгна за боя в секретариата на СП. Божичко! Вретено беше останало от тоя юначага, по това вретено остатъчно висеше, провисваше заветната раирана моряшка фланелка. (Символът на съветската морска пехота от Втората световна война, превърнал се по-късно в символ на ударните войски на силовите структури в СССР. По ирония на съдбата дори бивши политзатворници, за да се правят на истински мъже, са прибегвали до този камуфлаж. — Бел. пр.) Тъмносиво-предсмъртно беше лицето му, сбръчкано до черепа, и болките доизцеждаха измъченото му тяло. Не се сбъдна смелият му план да ликвидира Молотов — като сива въшка се разхождаше палачът по алеите на Жуковка, а ръцете на Тенно вече не можеха да го достигнат. Приятелят ми освен това намери в себе си борбено мъжество да оцени битката, която ми предстоеше, дори да се възпламени за миг, но не му достигна мъжество да признае болестта си и смъртта и жена му ми намигна да се включа в общата лъжа, че това е временно запушване на хранопровода, само да го превъзмогне — и ще оздравее.

Мисля си, че през тоя ден се бих толкова добре и защото отидох при писателските шопари от смъртното легло на политзатворника.

Една година по-късно по Коледа бях за последен път и Талин. С Хели и Лембит по естонския обичай палихме свещи на гробовете — и на Архолд Сузи, и на Георгий Тенно. Те там са наблизко, край Пирита.

Ах, мили ми естонци! Колко много направихте за общото ни дело! Завинаги съм разделил сърцето си с вас.

О, колко много от вас вече си отидохте един по един, приятели политзатворници, съучастници в скришното ми по тайно битие! Да не дава Господ да се натъкнете на мините със закъснител — вие, останалите още живи.

Провалът на „Архипелага“ през 1973-та донякъде повтаряше провала на първия ми архив, през 1965-а. Но всичко друго беше сила, увереност, аз не се стряхах, не се криех, а издърпах чак до Париж детонаторния шнур. Вихрите на суматохата обаче, на внезапно-нужните срещи и предупреждения — си приличаха. Трябваше и естонците да предупреждавам, и което където още е скрито — да се разпоредя с него и със самата съдба на „Архипелага“.

За късмет Хели тъкмо беше пристигнала в Москва за двумесечен курс. И с нея, и с вдовицата на Тенно се срещнахме три пъти — в стаята, където умираше и умря Георгий и която според съветското жилищно робство не можеше да напусне вдовицата му, а трябваше да преживее всичко там. И тя така размести мебелите, че не виждаш, забравяш предишната смъртна картина. Съсипана, препушила, остаряла, тя ходеше на изнервящата си работа в омразната АПН и трябваше да се вкопчва в тази работа чак до пенсионирането си. „Ната! отпечатвам «Архипелага», дали да не махна, че Гера искаше да убие Молотов?“ Светна с неугасналите си очи: „Отпечатай го!“

Само че как да се срещаме, когато „Архипелагът“ се провали и без съмнение всички очи и нокти на Московската държавна сигурност са настръхнали около мен? Ще ви кажа: за забранени места, където не бива да се оставя диря, най-добре е да тръгваш в пет часа заранта (без да светваш крушката в стаята си). Колкото и да дебне ГБ твоето жилище и в единайсет вечерта, и в един през нощта, и в три, но към пет заранта им се доспива, а никой вече не си гледа работата както трябва, електронните очи може и да мигат, но няма кой да обработи данните. В пет заранта излизаш на улицата — цял квартал пред теб, и зад теб няма жива душа, нито човек, нито кола. Сигурен си, че не те следят. Качваш се на първия тролейбус — сам си с шофьора или с още някой съвсем неподозрителен, и слизаш сам, лесно се проверява. Щом се отворят първите врати на метрото — вървите неколцина души, всичките неподправени, натурални, а и от всекиго можеш да се изплъзнеш.

Така, потрепвайки с токове сред сутрешните метачи, прекосяхах още празния им огромен познат двор, безшумно без асансьор изкачвах стъпалата — и без да ме остави да позвъня ни вратата (квартирата е комунална, съседката не бива нито да види, нито да чуе), Ната Тенно беззвучно вече ми отключваше (от телефонна будка сме си определили

времето първия път, а после — „както предишния“, „с половин час по-рано“), а Хели преспиваше у нея още от предната вечер и вече ме чакаше.

Първия път пристигнах при тях: там, в Естония, всичко трябва да се изгори, само и само да се спасят. Втория път не толкова горещо: да изчакат сигнала ми. А до третия се окуражих: не трябва да се изгаря, а да се превежда на естонски, скоро ще го пуснем от ръка на ръка.

Все пак стъпалата на историята са в наша полза!

ЕЛИЗАВЕТА ДЕНИСОВНА ВОРОНЯНСКАЯ

След появата на „Иван Денисович“ в печата потокът от писма до мен беше толкова голям и настойчив, че ако бях му се отдал, ако бях започнал да отговарям подред — нямаше да ми остане нито време, нито своя вътрешна линия и писателя вече го няма. Тъкмо защото се държах за линията си, аз се опазих от тази опасност. Но се стараех да не загубя всичко плодно, което се съдържаше в тия писма — понякога „по втория начин“ от лагерите, понякога на 16 измачкани страници с блед молив. А в писмата проличаваше и още една жилка, от която също много се нуждаех, — жилката на безкористната готовност за помощ. Веднага след хрущовското „чудо“ за съветските граждани беше безопасно да ми пишат, да ми съчувстват, да ме хвалят, да ми благодарят или да ми предлагат помощ, но измежду стотиците повърхностни, случайни, та дори и фалшиви писма — същинските се познаваха по чистотата на тона им. По такива писма излових неколцина свои бъдещи Невидими, сред тях и Елизавета Денисовна.

Още в първото ѝ писмо (а тя много хубаво ги пишеше) пролича размахът на разкаянието ѝ за миналото — разкаяние на душа, която не е препатила в лагерите. Дотогава тя беше преживяла 56-годишен най-обикновен съветски живот: не участвала в злодействата, но и не се опълчвала срещу тях, гласувала послушно, когато се налагало, понякога поради остротата на присмехулния си ум разбирайки измамата, понякога, поради равнодушното течение на общия живот, без да разбира. Тя изобщо не притежаваше никаква собствена обществена непримиримост, вълната на терора не бе засегнала дотогавашния ѝ живот, — но благодарение на характера ѝ, увеличащ като ураган, XXII конгрес и „Иван Денисович“ (неин брат по бащино име!) я тласнали неудържимо към разкаяние пред народа (макар че самата тя била първата образована в рода си), непочтителност към партията и омраза към КГБ. Но била не от онези, които правят епохата, а които се правят от нея — само че много по-надълбоко и с много по-голям замах. Обратът по онова време беше обхванал цялото общество

— мнозина само до средата и с връщане назад, и с тъпчене на едно място, а тя от 1962 година не се отклони от тази посока чак до своята смърт, като негодуванието ѝ към потисниците, а и към Основоположниците вече не знаеше граници — а тя се просвещаваше в движение и в значителна степен — и от моите книги. В писмата си (изпращани „по втория начин“) тя се изразяваше едва ли не по-рязко от всички ни, така че беше опасно дори да ги пазиш. (А в нашия кръг беше твърдо уговорено: всички получени „по втория начин“ писма незабавно да се изгарят.) Не я мързеше да прави извадки, да ги преписва на машина, да ги дава на приятели, да ми изпраща разни коварно-опасни пасажки от Основоположниците. И в това нейно упорство против стъписалата се, а после повторно засталиняваща се епоха я водеше не толкова интелектът ѝ, а чувството. Един от любимите ѝ цитати беше:

*Безразсъдно — да обичам,
и до корен — да сека.*

С такава решителност тя и се възхищаваше, с такава и се отричаше от възхищението.

Този силен стремеж, този порив веднага дори не към помощ, а направо към служене пролича още в първото ѝ писмо. Отговорих ѝ, започнахме да си кореспондираме. И през лятото на 1963-та стана и запознаването ни — от самото начало в широки жестове и бурни тонове. Помолих я още през зимата да преглежда редки издания от 20-те години, да подбира щрихи от епохата и битови факти за бъдещия „Р-17“. (Бързах и кроях гигантски планове за новата си книги, събирах материали за двайсетте Възела наведнъж, без да си представям, че цял един живот не може да стигне за такова нещо.) Тя доста добре се справи с тази работа: прерови безброй печатни страници и насъбра характерни детайли; притежаваше и художествен вкус, и особено изострено чувство за анекдотичното. А следващото лято в чифлика край Миру заедно с нас тракаше на машина „Кръга“. Дотогава беше служила като директор на геологическата библиотека на „Мойка“. За да ми бъде полезна, бързо, лесно и добре се научи да пише на машина,

с което никога дотогава не беше се занимавала. А измежду първите ѝ работи за самиздат бяха моите „Ситнежи“, към които тя на бърза ръка самоволно добавила и „Молитвата“, макар че бях ѝ я дал само за прочит. От безгрижните ръце на Е. Д. „Молитвата“ изхвъркна за световна публикация — и това беше първото предупреждение за мен, което не осъзнах.

Както казваше тя, заради своя холеричен характер не можала да си уреди живота, не се омъжила за любимия си и цял живот била самотница на всичко отгоре. Заради щръкналата си брадичка и големия си остър нос беше и грозничка. Но с искрящите си разговори, с шегите, с изблиците си на хумор и гняв, с поривите си към движение, към гощавки тя забулваше всичко това, изглеждаше дори млада за годините си. Най-обичаше музиката, умееше да не пропуска най-добрите ленинградски концерти, вършееше из Ленинград, за да открие по крайните кина филми, където дирижира Караян (такива не се пускаха по централните). Не е преувеличавала, когато е писала: „Музиката и достойните хора са опората ми в живота. След хубава музика усещам как струпеите от сърцето ми сякаш се откъртват.“ (Толкова пророчески съвпадна: Е. Д. набави за двамата с жена ми билети за Моцартовия „Реквием“ в Капелата, седя с нас, слушаше просълзена. И пак тя ни подари „Реквиема“ на Верди.) Поклонничка на Шостакович до самозабрава („ако ме допуснеше — щях да му мия пода и галошите“), тя раздели това чувство между него и мен, но много внимаваше първото да не бъде изместено и с болка възприемаше новините за жалкото обществено поведение на нейния кумир. („Както Иван Карамазов с дявола, така и аз с Шостакович — не мога да се сместя. Сложното е, че той хем им се отдаде, хем в същото време е единственият, който ги прокле в музика.“) Неуморно четеше на английски, макар и с речник, и невъзмутимо редуваше Агата Кристи с Джойс. Обичаше да чете мъдреци от разни времена и да прави афористични извадки за себе си. Също така неуморно преписваше и цели абзаци в писма до приятели: „Да се обяснява сътворяването на света с игра на случайността е също толкова наивно, както да кажем, че симфониите на Бетовен са случайно озовали се на хартията точки.“ (Това не значеше, че е станала вярваща.) Възхищаваше се от Набоков, не ѝ дотягаше да го защитава от упреци. Цитираното остроумие беше изпъстрено с нейно собствено, и то висококачествено. Докато не я

налегнаха сума болести, писмата ѝ бяха весели, дори бляскави. В нашия тесен кръг започнахме да я наричаме „Queen Elizabeth“, а съкратено — Q, (Кю).

Естествено, в нормален свободен свят, когато си подбираш платени сътрудници по деловия принцип, няма да се спреш на толкова вятърничава, буйна и необузdana натура. Но в моята полунелегалност, когато не вземах хората на служба, а ги приемах за приятели, за доброволни ентузиазирани помощници, не избягнах да ѝ се доверя дълбоко. (А и нямаше да се разкайвам днес — ако не беше страховитата ѝ смърт. При прекалено придирчив подбор би трябвало да се обрека почти на самота.

Нашата Кю живееше близо до „Разезжая“, на улица „Роменская“, — но в каква сграда! Още стълбището, мрачно-сиво, олющено, мръсно, тъмно, беше се запазило до наши дни от Петербург на Достоевски. Звънецът беше не електрически, не бял бутон, ами в тъмната врата от пробит отвор стърчеше като примка груб дебел тел — дърпате го и някъде далеч се обажда заканително звънче. Отместваше се тежкото зъбчато резе. Който и да отвореше — самата Е. Д. (очаквайки ме в уреченото време) или някой от съседите, — и от другите врати непременно се подаваха някакви издължени, разкривени, съвсем недоброжелателни лица. „Неандерталците“, „троглодитите“ — наричаше Кю съседите си, чиито четири различни стайчета излизаха в начупения тесен коридор, без прозорче, вечно осмърдян от наредените там примуси, от занемарената кухня и канализацията. Цялото жилище приличаше на неандерталска пещера. И чак след като затвореше вратата на ждреловидната дълга стая на Кю, сепвайки се всеки път от страничното огледало, поразяващо като удар с фалшивата си удвоена дълбочина, човек можеше с радиограмофона — Кю имаше много чудесни плочи — да се звукоизолира от всички „неандерталци“, които се чуваха през тънките стенички.

И все едно, когато капнех от обикаляне из някогашния Потроград, аз обичах да идвам в тази стая-ждрело, да потъвам в продъненото старо кресло, да слушам прекрасната музика, да похапна, да си пийна чай, да прегледам приготвените материали, да се поразвеселя от смяната на възхищенията и негодуванията на Кю по всякакви поводи. И нито мрачността на къщата, нито стълбището или

жилището нещо ми предсказваха — бях свикнал с какви ли не коптори, — не знам дали са предсказвали и на Кю.

Кю ме запозна с И. Н. Медведева-Томашевская, тя беше нейна състудентка от Института по история на изкуствата. А аз я запознавах ту с Е. Г. и Е. Ф. Еткинд (Екатерина Фьодоровна направи много добрини на Кю — посещаваше я, когато боледуваше, помагаше ѝ с намирането на лекари, подслоняваше я във вилата си), ту с бившата ми рязанска ученичка Лиза Шиповалникова (те много другаруваха няколко години, Лиза при пътуванията си до Москва и Рязан ни беше и свързка), ту с Л. А. Самутин; с него тя установи трайно приятелство, само че отразило се зле и на двамата: в края на краищата това познанство се оказа пагубно и за нея, и за него. А на всички тя беше сърдечно вярна и на мен — най-много. Пламенната непредпазливост на Кю я увлякла (никой измежду нас не го знаеше) не знам от коя година да си води дневник за срещите, за работата си, за получените „по втория начин“ (и подлежащи на изгаряне) писма — дневник на конспиратор! то бива, бива, ама... И същият полет на фантастичната романтика — да стане пазителка за историята, иначе всичко може да пропадне и да се забрави, — ѝ вдъхнал по-късно фаталното решение да не изгори своя междинен екземпляр на „Архипелага“, както беше длъжна да постъпи.

През февруари 1967-а, на връщане от Естония, дадох на Кю моя гъсто натракан екземпляр от „Архипелага“, единия от двата, за по-просторно преписване: да се разкрие възможност за допълнително коригиране и дооправяне на текста. И в стаичката си, затисната от гардеробите и стените, във враждебната комунална квартира, достъпна за лесно залавяне, ако я заподозрат, — вярно, тогава тя вече беше пенсионерка и за това прекарваше повече време вкъщи, — на масата, на която се хранеше, друга нямаше, Кю благополучно начаткала хиляда и петстотинте страници — хем в три екземпляра. По такъв именно екземпляр по-късно направих последната коректура.

Към тази книга още от запознаването ни през ония дни (и чак до смъртта ѝ) Кю се отнасяше хипнотично, с преклонение и ужас — сякаш е усещала фаталната си връзка с нея, различавала я е от другите ми книги. Но тъкмо превъзходните степени, в които тя се изразяваше за тази книга, не я спрели да сподели новината за нея и дори страниците ѝ с близките си приятелки — о, само с една-две! Поради

поразителната теснотия — дали на целия свят, дали само на руския интелегентски — това изтичане при две ленинградчанки мигновено станало известно (чрез Нина Пахтусова) на една от московските ни приятелки, и то не далечна, а много близка, на великолепната Царкиня (Наталия Владимировна Кинд).

Тя на нас, и така Кю беше „спипана“, преди слухът и ръкописът да се разпространят по-нататък.

Но и от тази случка не си извлякох сериозна поука, ограничих се с престорено-сурови упреци: нали всичко бе завършило толкова благополучно, толкова мило, толкова комично. В нашия кръг дори не се обсъждаше въпросът: дали да не отстраним Кю от работа и от всичките ни тайни.

При на пръв поглед „широкото“ (после все по-тясно) съчувствие на обществото към мен — ние, работещите в самата сърцевина, винаги бяхме по-малко от десет души, сред които, в центъра на координацията — Люша Чуковская. А работата беше изнурително много и все с игра на „криеница“: не винаги донасяй, не където и да е оставяй, не от всеки телефон се обаждай, не под всеки таван говори, и преписаното не дръж у себе си, и индигото изгаряй, а кореспонденцията само по хора, по пощата не бива. Душевната преданост към делото ми се струваше най-важното качество, какво да се заяждам за странични недостатъци.

През пролетта на 1968-а, когато много ме прищпорваше започналото на Запад издаване на моите романи, а последното редактиране на „Архипелага“ беше към края си, за ускоряване решихме да се съберем в Рождество с три машинописки (Люша, Кю и жена ми Наташа) с две пишещи машини — и да довършим работата щурмовашки. Точно така направихме: за 35 дена, до първите дни на юни (прииждането на курортистите), денем, без да отваряме прозорците за проветряване на влажната стая — че да не се разнася тракането на пишещите машини, — направихме окончателния препис на „Архипелага“. (И в деня на завършването Н. И. Столярова доприпка да ни каже, че на Запад е излязъл на руски „Кръгът“, а на мен да ми прошепне, че се наемат да прехвърлят лентата с „Архипелага“ след една седмица, по Петдесетница. На висока невидима камбанария биеше нашият часовник.)

След онзи майски щурм сътрудничеството ни с Кю взе да намалява — естествено, от само себе си: бях изработил всичките си книги, изискващи обилен машинопис, спешно размножаване, и бях преминал към „Червеното колело“. През опия години заглъхна и се затрудни връзката ми с всички ленинградчани. След като се настаних у Ростропович, рядко прескачах до Ленинград, за кратко, вече не за седене в библиотеките и за хойкане из целия град както едно време, а още веднъж за по-добро оглеждане да обиколя тичешком някои петроградски места на действието за „Март“ и да извърша неотложно анкетиране на знаещи хора. А Кю продължаваше да иска закачливо още и още работа. След нейното пенсиониране придобитото умение да пише на машина ѝ помагаше да изкарва по някоя рубла. Но тъй като с окуцяването си тя вече през всичките 24 часа на петербургските тъмни дни беше прикована към своето ждрело в неадапталската квартира, разполагаше с много време и искаше „работа за душата“. И още много неща свърши: допълнителното преписване на „Кръг“-96, допълнителното преписване на „Август“. Преписвала глави от ръкописа на И. Н. Томашевская „Бързеят на «Тихият Дон»“. По същото време Люша и Кю намислили да спасят междинния препис на „Алхипелага“, като за целта вмъкнат многобройните корекции от последната редакция и дори вкарат цели глави. Съвсем излишно начинание, вече нямали достатъчно места за укриване, но им било жал да ги унищожават: 3-те излишни екземпляра все някой ден може да дотрябват. Тази работа Кю извършила частично, след това стана ясно, че не ще смогнем, и решихме, за да не оставяме противоречиви текстове, да ги унищожим екземпляр след екземпляр. Само че всички укриватели протакаха и се съпротивляваха: един екземпляр бил скрит чрез О. А. Л., друг заровен близо до вилата на Е. Г. Еткинд, а личният екземпляр на Кю — във вилата на Л. А. Самутин край Луга, и също уж бил заровен. През март 1972-ра бях в Ленинград за последен път и само за първия екземпляр ме увериха, че е унищожен. А вторият и третият бяха цели, макар че отдавна настоявах да се изгорят, и още в момента със собствените си ръце щях да изкопая и изгоря и двата, само че земята беше замръзнала, трябваше да чакам затопляне. Еткинд, както е благоразумен, от време на време става дързък, такъв си му е характерът, та той рискувал без нужда още една зима, но после, както ми каза, изгорил ръкописа. А Кю още през лятото отказваше, в

писмата си ме умоляваше да ги запазим, чак през есента на 1972-ра ми изпрати драматично живописно описание как под капещите жълти и пурпурни листа двамата със Самутин наклали огън и, ридаейки (тя), изгорили скъпоценния машинопис до последния лист... (А в действителност — нищо не е било изгаряно, тя ме излъга.) На драматичното описание на Кю не можеше да не повярва човек. Писах ѝ за утеха, че скоро ще ѝ подаря истински екземпляр. Правех си сметка, че ще издадем „Архипелага“ през пролетта на 1975-а. Но вече се сгъстяваха други срокове.

В писмата от последните години прозираха предчувствията на Кю, тогава още невидими нито за нея, нито за нас (сега се виждат, човек може да ги събере на едно място): „Моля небесата да не се проваля и да не пропадна. За друг завършек се готвя. Повтарям си 66-ия сонет на Шекспир“ (Зова смъртта...). „Да, не ми се ще да се озова между зъбите на хиената.“ „Тия дни се разходих до Голямата къща, за щастие — по делото на един от геолозите. Уютна къща, мили хора...“ (А май са се вторачвали в нея?)

Тъкмо защото през последните години с Кю вече не вършехме сериозни конспиративни работи и рядко се срещахме, не ме беше грижа доколко предпазлива е тя във външното си поведение. А тя поради неудържимото ѝ люшкане от страха до пълното безгрижие изпращала по пощата на Люша Чуковская твърде остроумни писма, но и с намеци, и със загадъчни подписи като „вашата гледачка на карти“, а следващия път някак другояче. Адресът на Люша беше все едно че моят, писмата се проверяваха старателно и щръкналите ушички не може да не са привлекли вниманието на ГБ. След Нобеловата награда се появи възможност да помагам на приятелите си, по някакъв начин уредих и на Елизавета Денисовна валутен запис: от Франция, но от измислено лице, никакво реално тя не можа да измисли — и може би тоя необичаен запис е привлякъл подозрението към нея. И още един външен случай имаше: явно установили, че Лиза Шиповалникова се среща с Кю, гебистите разпитвали съквартирантите на Лиза за Воронянская, после май всичко се разминало. Но дори и нито един от тия поводи за усъмняване да не беше съществувал (колко просто е да ги съпоставя сега човек) — старите ми помощници можеха да бъдат установени, защото бившата ми жена Н. А. Решетовская беше се сближила с новите си сърдечни приятели от АПН и за тях стана

непреградено достъпен нейният архив (и частта от моя, която тя отказваше да ми върне; скоро след това даде на АПН и писмата ми до нея за продажба на Запад). Тя разполагаше със снимки на Кю и на другите — добре, че от толкова години Н. А. не познаваше никого от новите ми помощници. И със Самутин (той горещо застана на нейна страна при нашия развод) Н. А. се срещала доста пъти, вече под прякото наблюдение на гебистите.

ГБ можеше да нанесе удари по различни лица. За начало била избрана Кю като стояща настрана, без име, без защита, а и поради характера си като че ли обещаваща да се зашемети от внезапния удар и обработката. Но ако Кю не беше пазила „унищожения“ екземпляр и не беше си водила дневници — с този арест щяха да се изложат.

Кажи-речи, до 60 години Е. Д. беше запазила подвижността си, веселия си нрав, готовността си всеки миг да тръгне занаякъде и като мнозина хора, които почти не са боледували през живота си, се надяваше да живее така и по-нататък. Но през 1965-а заминала за Кавказкото крайбрежие, бодро „припкала“ и неочаквано си счупила крака. И животът ѝ угаснал в това хрущене. С фрактурата — в Ленинград. Мъчително небрежното безчовечно съветско „безплатно“ лекуване. Половин година на легло, после две години куцукане с постоянни болки, анкилоза на деформираната (от неправилното лекуване) става. После кракът ѝ криво-ляво се закрепил, но се появили отоци, сърдечна аритмия, задух. „От всички лечения отслабвам и вътре се усещам като таванско помещение, в което вътрешностите ми до една са прострени като пране на въжета. Като се погледна в огледалото, доисква ми се да си сложа фередже.“ И все пак през последното си лято на 1973-та, с всичките си болести и с недоизлекувания си крак, тя (заедно с приятелката си Нина Пахтусова) пак заминала за Крим и, „подпухнала, задъхваща се“, се катерела по планинските склонове. Тя много обичаше Крим. Но сякаш усещала, че си взема сбогом. През последните седмици край тях се навъртал някакъв подозрителен „Генрих Мойсеевич Гудяков, московски поет от онези, дето не ги печатат“, все ѝ рецитирал Гумилев и свои стихотворения — и Кю канела поета да идва при нея да чете „Кръга“, „Корпуса“, Авторханов. На Нина Пахтусова поетът ѝ изглеждал подозрителен, но Кю разпалено ѝ доказвала, че не бива цял живот на никого да не вярваме. Със същите средства се канела през това лято да

просвещава и един... пенсиониран прокурор, неочакван „чичо“ на неочакваната нова съквартирантка. Какво странно настаняване: от това ужасно, подобно на ковчег неблагоустроено жилище от XIX век — на „неандерталците“ работници дали по-добро, а тук на драго сърце се настанила племенницата на прокурора! (Имаше още едно предупреждение, по което не взехме мерки: през пролетта, още преди Крим, при Е. Д. идвали някакви две момичета да й поръчват частна машинописна работа, но фактически взели само образец от шрифта и изчезнали.)

Двете с Пахтусова ги арестували в Ленинград на перона на Московската гара на 4 август, разделили ги, с Пахтусова заминали за дома й да правят обиск, а у Кю вероятно го били направили. От този момент нататък нищо не знаем от самата нея, единствено последното свидетелство: по време на петдневните непрекъснати разпити (от 4 до 9 август, а Елизавета Денисовна може би са я разпитвали и по-нататък, и по-дълго, не знаем) сблъскали Пахтусова с нея веднъж в Голямата къща, в тоалетната, — и тя, отслабнала, с възпалени устни и пламнали очи, прошепнала: „Не упорствай, всичко разказах!“

Нина Пахтусова беше изключително твърд и верен човек, много бродила по време на геологически експедиции близо до островите на Архипелага. Дори се опитваше да ни изработи негова карта и тази започната карта също попаднала в ГБ. Пахтусова била разпитвана също толкова строго в продължение на пет денонощия, но не си признала нищо. Ала и дневниците на Е. Д., и пазените от нея писма били иззети именно при обиска в жилището на Пахтусова.

Можем да си представим колко тежко й е било на Кю по време на следствието: и защото била стара, болна, с малки съпротивителни сили; и защото й е първица, на свой гръб, а прогнозите са й известни от „Архипелага“; и от съзнанието за допуснатите грешки, сама си е виновна, а ще пострадат хора — колко изгаря това; и най-много от всичко — че собственият й дневник е на бюрото на следователя и вече не може да млъкне, да откаже да говори, а трябва да се извърта, да тълкува, да измисля, да смекчава — как изгаря всичко това! Вероятно не е могла да се измъкне от някакви показания срещу Еткинд, неизбежно — срещу Люша Чуковская; а срещу Ирина Николаевна Томашевская, трудът по авторството на „Тихият Дон“? Но най-тежкото

и неизбежното за нея било: да издаде „Архипелага“ и да посочи, че той е у Самутин.

Леонид Александрович Самутин — бивш власовец, антикомунистически журналист, по някакво чудо неразстрелян м края на войната, изкарал десетачка във Воркута, пак там по принуда живял още 15 години, вече на пенсионна възраст по околни пътища забягнал в Ленинград, — той в целия ни разгром беше най-беззащитният. По-късно ми изпрати пояснение, че не е можел да не посочи на гебистите мястото, — че из двора му се пазели и други неща, — можеше и да не ми обяснява: за него е било невъзможно да се опъва.

Но интересното е, че гебистите от три седмици знаели за заровения „Архипелаг“ — а не отивали да го вземат. Надали са се страхували, че ще избухне, дотам не им стига умът. Но — защо тогава?

(Сега в самиздат се появиха бележките на вече покойния Самутин „Как бе заловен «Архипелагът»“. От тях сега смаян научавам, чо Самутин (както излиза, той отдавна знаел за нареждането ми да се изгори „Архипелагът“, но станал съучастник на Е. Д. в измамата) дори не бил заравял ръкописа, а просто го държал на тавана на вилата, а освен него също засекретения по онова време „Кръг“-96. Такава крайна небрежност изобщо не можех да си въобразя.

След няколко месеца в печата се появиха и други „мемоари на Самутин“, продиктувани му от чекистите, както свидетелстват вдовицата и дъщерята на покойния, — а може би и редактирани в ГБ по-късно. (Бел. от 1990 г.))

Какво е станало по-нататък с Е. Д. през август — доставерно нищо не знаем. Всички сведения са от подозрителната нова съседка, медицинска сестра, племенница на прокурор, От нея идва версията, че Е. Д., пусната след пет дена да се прибере вкъщи, не излизала никъде, щурала се из стаята и казвала: „Аз съм Юда, толкова невинни хора предадох!“ (Естествено, нещо в нея разрушително се е превъртало и се е насочило срещу самата Е. Д.: страшни са не заканите, с които я плашели в Голямата къща, а целият този ужас на приклекания самотен живот: ами другарите ти — може би са загинали, ами ако скъпоценната книга, паметникът на милионите, повече не изплува.) После уж я закарали със сърдечен пристъп в болница (с помощта на същата съседка), лежала там една седмица, върнала се. И скоро, явно в края на август, се обесила в онзи крив, тъмен, осмърдян коридор от

Достоевски. (Но същата тази медицинска сестра, след като си пийнала повечко на помена, съобщавала вариации: по тялото ѝ имало рани от нож, кръв. Така никой не се беси.)

(Много години по-късно ми писа Я. Винковецки, че следователят, разпитвайки скоро след смъртта на Е. Д. негова сътрудничка от геоложкия институт, с гордост ѝ казал: „След моя разпит някои се бесят.“ (Бел. от 1986 г.))

Че на Елизавета Денисовна ѝ е било забранено да се опитва да съобщи на някого — е ясно от общите методи на ГБ и от същите нареждания, дадени на Нина Пахтусова. Но подчинила ли се е тя? Или напротив: опитала се е да се свърже с нас — и тъкмо заради това е убита? Страшно ми е да си представя тази сцена на убийството в мрачната пещера-квартира.

През същия август Нина Пахтусова няколко пъти минавала по „Роменская“ — нито един прозорец в жилището не светел. Престрашила се да се качи — звъняло страшното звънче, но никой не излизал. (А телефон в жилището нямаше.) Всички ли са изселени? Нито свидетели, нито място на действието, там вече никой не живеел.

А излезе, че Е. Д. имала в Ленинград неграмотна роднина, Дуся, нещо като втора братовчедка, тя не познаваше никого от нас, нито ние нея. Тъкмо нея единствена я известили за смъртта на Е. Д. Но кой я известил? не милицията, а Държавна сигурност. И обяснили: Воронянская я докарала до смърт интелигенцията. Нищо не рискували: неграмотна, далечна роднина, никого не познава. Трупата не ѝ показали, рекли ѝ кога ще е погребението.

А селските хора си запазват и в големите градове горските, полските усет и окомер. Някога отдавна веднъж Дуся изпращала Е. Д. до къщата на Самутин, знаела, че той ѝ е близък приятел, и я видяла в кой вход влязла. Намерила сега по памет и къщата, и входа, а как по-нататък? Досетила се: да хлопа на всички врати подред и да пита: не познавахте ли Елизавета Денисовна Воронянская? Вратата на Самутин се оказала измежду първите, на партера, и в апартамента имало хора! Така неграмотната жена надхитрила ГБ и върза първата брънка на веригата, която ще взриви „Архипелага“ по цял свят.

А Самутин нищо не знаел до последния ден, само се чудел защо Е. Д., винаги толкова дружелюбна, не му се обажда по телефона, не му пише, не идва да се видят — уж трябвало да си е дошла от Крим. Сега

— внезапна смърт, ето я и датата на погребението, утре, 30 август, трупът лежи в Боткиниските бараки. А за ареста, за следствието Дуся нищичко не знае. — Добре, ще дойда.

Единствена мисъл: да се обади на семейство Еткинд, за което знаел от Е. Д., че е в лека връзка с мен, а живее близо до Александро-Невската лавра, където са и бараките. И още същия ден, на 29-и, се обадил на Еткиндови:

— Познавахте ли Воронянская? Тя е починала. Обажда се неин познат. Погребението е утре, в 14,30 пред моргата. От какво е умряла ли? Не знам... Съобщете на нашите общи познати (на мен)...

И веднага след това телефонът на Еткиндови се изключил за два часа. Естествено, този ден всички съмнителни телефони се подслушвали. Само дето не сетило ГБ да ги прекъсне веднага.

През тия дни в Ленинград се случил Лев Копелев. На него именно Еткиндови казали да ми съобщи новината. Копелев не знаел колко сериозно е вплетена тази смърт в нашата конспирация и не започнал да търси околни пътища, а просто телефонира на Аля в Москва: „Кажете на Саня, че е умряла машинописката му Елизавета Денисовна.“

ГБ е трябвало да се смае и да кипне: пълна тайна, от всички е скрито, а тая дяволска интелигенция вече е надушила — и след три часа с дневния влак аз мога да потегля от Москва, до вечерта да пристигна в Ленинград. Три седмици знаели къде е скрит „Архипелагът“ и не бързали. Но ако сега пристигна и го прибера?... Обаждането на Копелев продължи да върви по бикфордовия шнур и пришпорваше събитията.

(Сега от мемоарите на Самутин (същинските) можем да уточним: през същите часове на 29-и август гебистите го арестували на улицата, закарали го в Голямата къща — и той веднага се наел да им даде „Архипелага“. (Учудвам се: стар концлагерист, бивш власовец, толкова странно допуснат да живее в Ленинград и в такава нестабилна позиция, той имал в бележника си безброй телефони на хора, които сега можел да повлече подире си, и бил натрупал обилен самиздат, сега се страхувал, че ще бъде открит този самиздат — на една ръка разстояние от „Архипелага“!, и още повече го било страх да травмира жена си и децата си с домашния обиск!... Но не бил подложен и на личен.) През нощта срещу 30-и гебистите получили във вилата му

„Архипелага“. Ясно е, че са го задължили да мълчи: зъб да не обелва за станалото. Но заранта на 30-и се сетили, че им трябва разписка, че им го е дал доброволно, и още веднъж го викнали за среща в хотел „Европейски“. (Бел. от 1990 г.)

На 30-и към 14,30 пред Боткинските бараки се събрали Самутин, двамата Еткиндови, Зоя — дъщерята на Томашевская, и Зоината приятелка Галя, случайна. Отговорили им: откараха я преди два часа. „Как така?“ — „Ами намери се свободен камион.“

А къде е Дуся? Тя по селски дошла за всеки случай по-рано — и със същата погребална кола заминала за гробищата.

Еткинд се сетил да попита: а какво пише в регистрационната книга? каква е причината за смъртта? Служителят не му отказал, ето: „Механична асфиксия.“ И обяснил: „Обесване. Самоубийство.“ — „Не може да бъде! Имате грешка!...“ — „Чунким не знаете!“ — учудил се служителят, ега ти роднините!...

Около моргата на всичко отгоре се въртял някакъв тип, нямало как да си приказват.

Качили се петимата на колата на Еткиндови, потеглили към Южните гробища — далечни, извънградски, към Пулковските височини, — град на мъртвите край столицата, дето си нямат връзки да се погребат по-добре, сметище на пренаселения град. В колата се разприказвали бурно: защо? Какво е станало? Сетили се за валутните сертификати: дали не са я удушили „неандерталците“? Самутин: „Те се пренесоха, там и сега живее една прилична медицинска сестра.“ Екатерина Фьодоровна, жената на Еткинд: „Самоубийство? Не може да бъде! Достатъчно добре я познавам.“ — „Абе политическо убийство си е това!“ — възкликнал някой.

Гробищата — потискащи с еднообразието си. Огромен разкопан пущинак, глина (как лепне тя, когато вали дъжд!). Нито едно дръвче. Всичко е парцелирано на правоъгълници по 36 реда и 24 гроба на всеки ред. Забранено е да се слагат кръстове или огради. Гробовете приличат на бетонни вани, откъм главата — „гребла“ на сини каренца, по тях се надраскват трите имена на покойника, годините на раждането и смъртта, без датите. „Ваните“ се засипват с пръст, в тях могат да се посадят цветя. Моторните катафалки бързо разкарват ковчезите по алеите, опечалените подтичват. Гробищата са социалистически. По Фурие ли?

На пристигналите посочили един още недозаровен гроб със забита тояга. (И след една година гробът си оставал безименен, ходили Люша и Зоя Томашевская.)

Все повече се очертавало, че работата не е чиста. И пристигналите изобщо не се познават. Еткинд предпазливо попитал Самутин: „А не са ли иззели нещо от нея?“

(А Самутин, който из целия път криел от спътниците си, че е иззет „Архипелагът“, тук пише, че бил казал на Еткинд: „Всичко е у тях, смъртта на Е. Д. е свързана с това.“ Но Еткиндови не знаели какво може да значи това всичко, не знаели за самоволното укриване на „Архипелага“. Сигурно са си помислили, че става дума за някакъв архив на Е. Д. (Бел. от 1990 г.))

На Галя всичко това ѝ било през бабината. Но пък и в нищо не била замесена. И на адреса, който Дуся била дала на Самутин — къде се кани да прави помен днес, — „Галя, защо не идете? Може да научите нещо?“ Галя отишла, пристигнала тъкмо навреме. Седели Дусините простонародни приятели и медицинската сестра Лида. И тя разказвала своята версия, тъкмо оттам я знаем.

Дори да е било самоубийство — откъде физически съсипаната Елизавета Денисовна е могла да намери сили, за да се добере до куката, до въжето?

А Самутин: след като е връчил „Архипелага“ — и да крие? да мълчи? какво ли е трябвало да изпитва старият политзатворник?

Подслушват се „таваните“, жилището е под наблюдение, проследява се всяка негова крачка — тоя път ГБ вече ще си поправи грешката, няма да допусне изтичане!

Но при жена си в службата ѝ мога ли да ида?... В службата ѝ — разбира се.

А на него това му стига! — такива са контактите в големия град: в службата си, в Минния институт, само на една жена, на сътрудничката си Аршанская (за която се знаело, че мъжът ѝ е приятел на Копелев, а Копелев тъкмо сега е в Ленинград, през деня бил го казал Еткинд), — само на нея там, през работното време и под работния покрив, жената на Самутин разказва за станалото.

Просто ли ви изглежда?

(Това още тогава ни бе разказано от кръга на Копелев-Еткинд, но самият Самутин нищо не пише по въпроса. Дали не го е било страх да

набърка жена си? Но явно между 30-и и 31-ви го е загризала съвестта, че за „Архипелага“ трябва да предупреди автора, че не бива да мълчи, а може би жена му е свършила това сама, без знанието на Самутин? (Бел. от 1990 г.)

А Аршанская просто се прибира вкъщи. И разказва — на мъжа си.

А мъжът ѝ се канел да ходи при Копелев, отишъл късно вечерта.

И Копелев в 11 и нещо през нощта нежно се обажда на Еткинд: „Фима, не можеш ли да прескочиш сега до мен?“

Това става на 31 август, вечерта, на другия ден. Всичко е запушил ГБ — и всичко е известно!

Удря ток и през телефонната слушалка — по такова време не се канят гости. Еткинд тръгва. Среща с Аршански. Още има нощен влак за Москва. И съвсем безобидно е да замине нямащият нищо общо с всички тези неща хазаин на жилището, Сергей Маслов. „Кажете му просто: заловен е Архип!“ (Ние, знаещите за книгата, понякога я наричахме така.)

Просто — ама не чак дотам. После Еткинд се събужда посред нощ и го блъсва мисълта: „Каква я свършихме?! Маслов ие разбира за какво става дума, като мине през още няколко уста, от «Архип» ще стане на «архив». Безсмислица, дивотия.“

На 1 септември заранта Маслов предава в Москва своята фраза на „Кома“ (Вячеслав) Иванов — и той я схваща тъкмо така: заловен е архив. И до края на деня те с Люша, още тежко болна след автомобилна катастрофа, ми съобщават фразата в Кирсановка. Веднага се усъмних: архив ли? Архип ли? (А бе какъв архив има у Кю? Но и — Архип отдавна го няма.)

Двамата с Люша сме изнервени и допускаме грешка. Искане ни се, непременно трябва да научим точно и бързо: кое, кое именно са заловили. И тя моли Альоша Шиповалников (чрез сестра си той се познава със Самутин) да замине, да се види с него, да го попита.

Неправилно. Неправилно, защото излагаме момчето на опасност. И не сме наясно какви са в момента възможностите на Самутин. Момчето храбро се нагърбва. Отива в обсадената кварира. Но дори ако му отговори на хартия и изгори хартията — а го спипат на излизане? И Самутин отговаря под саваните: „Кое заловиха ли? Кръг Първи.“ Под таван няма как да каже, правилно.

А на 1 септември вечерта заминава за Москва Еткинд с уточнението на едната буква. При Люша в Переделкино. А тя, още болна, тръгнала с такси към Москва, през цяла Москва и на север към Кирсановка, за да ми докара (вечерта на 2 септември) тази единствена буква. Сега вече нямаше съмнения: „Архипелагът“ е заловен!

На 3-ти заранта заминавам за Москва при Аля. Освен двете ни хлапета тя чака третото, Стъопа, тия дни. Казвам й: „Нали трябва да взривя?“ Тя безстрашно: „Взривяваме!“

На 4-ти заранта, от предградията, с условно обаждане си уреждам за вечерта среща с кореспондента Стик Фредериксон (очерк 13) — предавам на Запад открито съобщение за залавянето на „Архипелата“ (и тайна заповед: незабавно да се печата!).

А ГБ е сигурен, че е запушил всички дупки. На 5-и заранта ги цапардосва по челото съобщението на западното радио.

Тогава нареждат на Самутин да даде някакво долно интервю за Запада. Не е кой знае какво постижение. (До ден днешен не съм го чел.)

След мои резки изказвания Кю винаги ми пишеше: „Защо трябва да правите корида при такова неравенство? Защо пришпорвате събитията?“

Но никой не ги пришпорваше като нея. Тази самотна болна стара жена, без да има това наум и обзета от ужас, — тласна страховитата морена на „Архипелага“ да се търкулне към света, към нашата страна, към световния комунизъм.

(„Реквиемът“ от Верди, който Кю ми подари, е с мен във Върмонт и всяка година на 28–30 август си го пускам в нейна памет. (Бел. от 1978 г.)

През ноември 1985-а получавам писмо от неизвестната ми щайнерианка Йохана Фишер от Швейцария: Елизавета Воронянская, с която никога не са се познавали, докато тя била жива, започнала често да идва при нея и да я моли да ми съобщи ревностно да съм й помогнал в нейното сегашно положение. Тя се появява при Йохана във вид на сянка и отдалеч.

А аз си се моля за нея, как няма да се моля... (Бел. от 1986 г.)

НАТАЛИЯ МИЛИЕВНА АНИЧКОВА И НАДЯ ЛЕВИТСКАЯ

И пак с писмо се обади, че съществува, неизвестната ми дотогава Наталия Милиевна: че тя, бивша политзатворничка, и осиновената ѝ дъщеря, също политзатворничка, са ми благодарни за „Иван Денисович“ и са готови да ми помагат с каквото могат. А като стръв, да е по-сигурно, че ще им отговоря, беше добавено, че Павел Дмитриевич Корин бил техен съсед, могат да ме запознаят с него, че много обичат да пътуват из затънтения Север; и интересни снимки от онези места.

„Бивш политзатворник“ за мен беше отваряща парола. „Бивши политзатворници“ беше най-почетната папка в архива с кореспонденцията ми и в нея вече имаше неколкостотин писма. Тях никога не ги прескачах, почти от всяко си преписвах по нещо и с мнозина от подателите им после се срещах. Веднъж отидох на „Большая Пироговка“ у Аничкови. И открих, че няма фалшификация, такива са, за каквито се представят; вечни политзатворнички с невкочанена душа; живеят ден за ден като чергари; няма да се учудят, ако утре пак ги приберат, и по време на ежегодните си летни пътешествия, особено рисковани за 65-годишната и далеч не здрава Милиевна, се завирали в такива пуцинаци, където не всеки млад ще се пристраши да иде. Тъкмо този дух на безразличие към материалните блага, на весела неувереност в утрешния ден и горещата преданост към довчерашия политзатворник ни сприятели. Не можехме да не се съберем. При първата ни среща гледах много-много да не се разкривам, но още от втората — се понесохме. И от първата ни среща, та чак до разлъката аз май нито веднъж не съм ги оставял без поръчения по общото ни дело — и двете винаги ги изпълнявах като най-нажното и най-радостното нещо в живота им.

Този политзатворнически дух и лагерното минало ги свързваха в семейство. Инак бяха съвсем различни: нисичката, дебела, весела, не като за възрастта ѝ възбудена Милиевна с нейния неустойчив и дори капризен характер — и високата, слаба, не като за възрастта си

сдържана, вечно затънала в работа, педантична и благоразумна Надя. Навремето в лагера по някаква щастлива случайност Милиеви станала началничка на хлеборезачите — и спасила от крайно изтощаване сирачето Надя, помогнала му да позагладя косъма и го покуражила. И това ги свързало завинаги като майка и дъщеря. Наталия Милиеви била от старинно дворянско семейство, дядо ѝ бил виден чин от дворецовото ведомство, учела се в Таганцевата гимназия, всичките ѝ приятели от детинство били петербургска дворянска младеж, през революцията разпръсната, разстреляна, забягнала. Съветското петдесетилетие продължавало да разпилява всичките ѝ роднини и любими хора, близки и далечни, нито един не останал. Надя била от неиздигнат слой, макар че баща ѝ — Григорий Андреевич Левитски, биолог, бил най-близък сътрудник на Вавилов и станал жертва на Лисенко. Семейството ѝ било вкарано в затвора не като семейство, а на четири пъти, отделно — баща ѝ, майка ѝ, след това самата нея, след това и брат ѝ, и всекиго по самостоятелно дело. Родителите ѝ загинали в лагера, а Милиеви спасила Надя и с вечна благодарност Надя се привързала към нея. Това беше най-забележителното в живота им, по това те си приличаха със съпрузите Зубови и Тенно, а сигурно и с други политзатворнически семейства, че, не щеш ли, паднал им се неочакван подарък, допълнително резенче за дотъкмяване на грамажа към някогашните политзатворнически години и само в светлината на онези години придобивал смисъл. И всеки 5 март, денят на смъртта на Сталин, този постоянен висш смисъл на живота им се издигал до символ: те превръщали стаичките си в музей, редели снимки на разстреляни и починали в лагерите, колкото смогвали да намерят, пускали траурна музика — и няколко часа през този музей преминавали поканените от тях познати и бивши политзатворници. Върху бъркотията на военните и революционните години се насложил и доста вятърничавият навремето характер на Наташа Аничкова, и така целият ѝ живот протекъл нагоре с краката, без да ѝ остави нито семейство, нито професия. А Надя от малка знаела немски и сега той я крепеше в библиотеката за чуждестранна литература. (През войната, още като момиченце, имала лесната възможност да отстъпи от Псковския край заедно с германците, но не отстъпила и била наказана с лагер, казва, че никога не е съжалила, че е останала в родината си.)

Затова най-първата и естествена помощ, която можеше да ми окаже Надя, станаха преводите. Тя ми изпопреведе сума вестникарски статии, рецензии, после — и цели книги, които поради недостиг на време никога нямаше да доизчета на немски. И то как! — тъй като добре бе разбрала системата ми и насоката на моите интереси, тя никога не превеждаше книгата от край до край, защото и четенето на такъв голям обем щеше да ме затрудни. Тя конспектираше и групираше по нужните теми, с ясни заглавия, на листове с определени размери. (С особена благодарност си спомням как обработи — често пъти във влаковете и в метрото, тя също не разполагаше с време — книгата на генерал Франсоа и спомените на генерал Гурко, които на руски не съществуват.) Пак тя ми преведе книгата на Земан за връзките на Ленин с германското МВнР.

А Милиевна притежаваше друг талант: да има безброй разнообразни познати. Изобщо за един конспиратор това не винаги е особено подходящ талант, но в случая с Милиевна той се оказа полезен: за каквато и нова неочаквана нужда да ѝ съобщях, тя се позамисляше за известно време — и винаги се сещаше кого да потърси. Спешно ми се наложи да спасявам скритите у Теуш ръкописи — втурнах се към „еНеНовците“

(„НН“ — съединено ги наричахме така, от първите букви на малките им имена), те ги взеха, без да им мигне окото. Но жилището им представляваше същински хан и се намираше под наблюдение, беше несигурно, Милиевна мисли, мисли — и измисли видния геолог Борис Абрамович Петрушевски, на когото му бяха разрешени дори командировки в чужбина, обадила му се — и той се съгласил, и вярно пази ръкописите ми три-четири години, по едно време дори с няколко „Архипелага“ отгоре. (Заради конспирацията не само че не го виждах, но се стараех и името му да не запомням, и да не знам къде живее той. Така не можахме да се запознаем. Кланям му се доземи.) Нямаше къде да денем един екземпляр от окончателния „Архипелаг“ — Милиевна мислеше, намираше, откарваше. (Ставах и издънки. Понесла ги надалеч, с прекачвания, с параходи до Весегонския резерват — уж на благороден, сигурен човек, а той се уплашил, жена му се уплашила, — и на Милиевна ѝ се наложило да помъкне обратно цялата тежест, радиограмофона, десетина килограма, малко множко за възрастта ѝ. Закарали го в Ленинград, дали го уж в добри ръце (братовчедка),

ненадейно я викат: вземете си го, не искаме да държим такъв ужас в къщата си. И пак трябва да търси, тоя път вече непременно в Ленинград, — измислила, намерила! До ден днешен там е заровен един „Архипелаг“, а аз изобщо не знам нито името на човека, нито мястото, знам, че е „под ябълка“.) (И „Архипелагът“, 20 години кротувал заедно с „Танковете“ в пълна безопасност у благородно-безстрашния Алексей Алексеевич Ливеровски, сега е изровен. (Бел. от 1989 г.)) Трябва да ми се намери машинописка — много добра и много сигурна, да ѝ дам най-страшните си неща (а нямам с какво да ѝ платя, всичко е на гол ентузиазъм). А добре би било — и таен, сигурен подвързвач: тези топове хартия след време се разпарцаливят, губят се. Милиевна помисли — и ги намери закуп: машинописката, Олга Александровна Крижановская — и нея никога не съм я виждал, а колко работа ни свърши, колко е крила! — кланям ѝ се доземи, п мъжът ѝ Андрей Иванич, кадрови военен, инженер-полковник, едвам крепейки се между сърдечните пристъпи, ми подвърза всички самиздатски „Архипелази“, всички „Телета“ и много „Деветдесет и шести“, пишех му благодарствени бележки, но не сколасах да му стисна ръката — той почина.

При такива обширни познанства (и при интелгентската навалица в Чуждестранната библиотека) — съвсем есествено беше да ги пускам по самиздат. Години наред каквото и да пуснех по самиздат — на еНеНовците двамата с Люша Чуковская отброявахме екземпляри, от един до пет. (Люша и Надя добре бяха организирали срещите по спирките на метрото — и местата, и минутите са известни, и на двете им е по пътя, за работа, от работа, остава само да си кажат по телефона — заранта или вечерта. По своята пунктуалност и чувство за отговорност много си приличаха, не си отстъпваха една на друга.) Четат „Иван Денисович“ целия от край до край го изработиха еНеНовците през пролетта на 1968-а и го преписаха на машина, и го пуснаха от ръка на ръка.

Милиевна смяташе за чест да разпространява самиздата не само из Москва, а предимно в провинцията. Сред другите такива места в списъка ѝ влизаше Екатеринбург. Изобщо здравата се минах с „Кръг“-96: мислех си, че всеки миг ще започнем да го разпространяваме, трябва да подготвим повечко, увлякохме се, преписахме четири „партиди“, тоест 20 бройки, а къде да ги денем

после? На няколко пъти „Кръгът“ насмалко не се проваляше заради тази многотия. (В едно скривалище се пазеше цяла камара от тези „96-и“, после ги изгорихме всичките.) Един екземпляр по недоразумение позволих на еНеНовците да засилят за Екатеринбург. А човекът — Сергей Иванович Осьоннов, излезе, кажи-речи, непознат. Авантюрната Милиевна се запознала с него по време на лятното пътешествие, и то по какъв повод! — сръфали се за „Иван Денисович“ — той го ругаел. Тя не само го накарала да си промени мнението, а и го включила в кръга на своите приятели и доверени хора и започнала да му изпраща самиздат, та чак до „96-ия“. Впрочем Осьоннов не ни издаде, излезе дори много твърд. (В основния текст на книгата този епизод бе разказан умишлено изопачено, за да не наковладим човека. През 1971-ва в Новочеркасск, където се отбихме, двамата с А. А. Угримов се запознахме с него, пак у познати на Милиевна.) Опасността е надвиснала над него непредсказуемо: племенникът му се завърнал от армията, където бил разглезен от службата си в радиозаглушаването или пък в радиоподслушването, и му се доцяло и в „цивилизацията“, в Екатеринбург, да се уреди по същия начин. Но тук за целта му се наложило да попълни много въпросници, да посочи и всичките си роднини, после Органите трябвало проучат много грижливо тия роднини. И при проучването се установило, че срещу Осьоннов има донос, бил давал за прочит „Ракова болница“. В провинцията това е много опасно, това е като бомба. Но гебистите от нетърпение решили да не го следят по-нататък (то къде по-нататък?! — след като били стигнали до „Ракова болница“!!! — а направо довтасали, няколко души! — при нашия пазител! Самия „96-и“ Осьоннов държал в безлюдната си през зимата лятна вила, идвай — вземай, но и в жилището му имало едно-друго, а в момента седали с един негов познат, който току-що бил взел и прибрал в чантата си „Август“. Схватливият му познат хвърлил поглед на гостите: „Виж какво, аз си тръгвам!“ А провинциалните гебисти чак се зарадвали, че свидетелят си отива, не го спрели. Нещо повече — и обиск на стаята не направили (какви загубеняци), а завели Осьоннов в учреждението си и чак там го попитали: „Признайте си, имате ли «Ракова болница»?“ Нашият клетник загрял, че е по-добре да си признае. „Донесете я!“ Отишъл с кола до вкъщи — донесъл я. И май го оставили сега-засега на мира. Може пък и да са го следели. А какво да прави с „96-ия“? Милиевна от

усърдие му наредила: да го пази като зеницата на окото си. И той решил да го пази. След повикването в ГБ това било смъртоносно, но го пазел. А връзката с него беше рядка — в писмо много не може да се каже, при следен човек не бива да ходим, няма кого да изпратим — успяхме само да научим, че го следят, че са идвали, и не можем да му викнем — изгори го!! И няколко месеца, докато естествено не изникна заминаващ затам човек, „96-и“ продължи да виси като брадва над него и над нас. Чак през пролетта на 1973-та Осьоннов се уверил в нареждането и изгорил екземпляра.

По едно време Милиевна (отдавна пенсионирана) активно действаше в дружеството за опазване на руската старина и паметници. После видяла, че няма да се пребори с казионщината, а и нейното здраве ѝ налагало да си стои повечко вкъщи, докато вулканичният нрав не ѝ позволявал да се успокои и тя час по час ми измисляше някое ново познанство, нои източник на сведения, нов полезен човек — макар да не бях търсил такъв и да не бях я молил. И често ме убеждаваше, че това е нужно, аз се запознавах. Сега ги прехвърлям в ума си — цял фойерверк, дори не мога да си спомня всичко. Тъкмо тя ме запозна с Дмитрий Петрович Витковски, стар „беломорец“ (Концлагерист, който е работил на строежа на Беломорканал. Бел. пр.). Тя и със зетя на Короленко А. В. Харбовицки, любител на архивите, който по свой почин ми надомъкна много сведения — и нужни, и ненужни. (От благодарност ние се размекнахме, дадохме му един том от „Архипелага“ само да го подържи половин час, без да го изнася — и из Москва плъзна слухът за „Архипелага“, чак до чужбина стигна. Колко усилия хвърлихме да опровергаваме, колко страх брахме!) Тук е и дирята на Палчински: Милиевна намерила жива балдъза на Пьотър Акимович, от нея почерпих доста, само по тоя начин го вкарах след „Архипелага“ — и в „Август“, и в „Октомври“. Дотрябваха ли ми семейни достоверни свидетелства за генерал Свечин — издирваше ги Милиевна, изразходвайки понякога месеци за кореспондиране, за запитвания, за нечий пътувания. За град Тамбов? — изнамираше единствения в Москва хералдист Ю. Шмаров, родом от Тамбов, жив свидетел на всичко, за собствения си живот не обича да разказва, но дойде ли ред до справките, справки за цялата губерния! Дотрябва ли ми вместо мен да изпратя някого да обиколи местата на въстанието и да поразпита съвсем неусетно, по-добре от мен? — намираше се

навреме **Валентина Павловна Холодова**, биоложка, много пъти пътувала из Средна Русия, а по моя молба замина за Тамбовска област. А не искам ли живо съдействие в Историческата библиотека? — води ми сътрудниците. А не искам ли да получа важни поверителни донски материали? Пък и при Корин ме заведе, както беше обещала, успях да се запозная с този прекрасен човек — и да видя с очите си етюдите към „Отиващата си Русия“. А което изобщо не бях го очаквал, не бях го искал, не се досещах: Милиевна надушила, че в Ленинград у една казачка се пази архивът на Фьодор Крюков и изписаната от него още предреволюционна тетрадчица с първата част на „Тихият Дон“! За работата ми това не само че не е нужно, ами и много ме разсейва, но как да откажа? на кого няма да му пламне кръвта, като види такава примамка?

Забелязах, убедих се и уверено казвах на Милиевна: кадемлия ръка имате!

Ама и аз понякога: има обнадеждаващ човек, а време за него нямам, на кого ли да го трапосам? на еНеНовците! Имаше един Николай Павлович Иванов, внук на свещеник, — каква яснота в разбирането, колко мъки през съветските дебри да издири близките си, колко замисли, какъв замах! — но нищо значително не можа да направи, а и на мен, кажи-речи, с нищо не ми помогна: канеше се да изкара на ротативка „Архипелага“ — но се оказа невъзможно. Но в полезна експедиция прескочи вместо мен до Тамбовска област: събра и архивен материал, и със сестрата на тамбовския прочут бунтар Пьотър Токмаков се видял. Търсили му еНеНовците дори кандидатка за женитба, но не му намерили. (И покрай всичките му връзки с нас насмалко не го тикнаха в лудница, вече го били прибирали рязанските психиатри.) Към еНеНовците прикачих и Рита Шефер — също съсипана руска съдба, за нея отделно.

А докато „таваните“ у еНеНовците не се смятаха за опасни, те, естествено, и ни изчитаха текстовете — целия „Архипелаг“ изчетоха, и не само него. През 1966-а и 1967-а от време на време живееха в Рождество на Истия, когато виличката ни пустееше през лятото: толкова близки ми станаха, толкова ме радваше простотата на концлагеристките отношения със закачките и дебелашките шеги — естествено беше да ги каня да поживеят в любимото ми кътче, а Милиевна от един далечен рязански резерват беше ми донесла разсад

на черноплодно френско грозде. Когато Милиевна живееше в Рождество, Надя, която трепереше над нея, както рядко трепери дъщеря над майка си, след пълния работен ден в Москва два часа пътуваше до Рождество и сутрин тръгваше да се връща два часа по-рано, и винаги пеш до спирка Башкино. Добър пешеходец беше тя. Беше обиколила всичките ми любими места едва ли не позизчерпателно от мен. По тези поляни и горички я виждам като изрисувана. Когато през май 1968-а преписвахме „Архипелага“ с две пишещи машини, тя пристигаше всеки трети ден и вземаше преписаното, за да не стане провал. (Петте взети екземпляра после трябваше да бъдат скрити някъде!) Пак тя спасяваше ръкописа на започнатия „Архипелаг“ през септември 1965-я, участва в операцията на Тенно.

През есента на 1969-а, щом се настаних в пристройката към вилата на Ростропович, се оказа, че главната постройка е обезлюдена, защото няма кой да живее в нея, а самите Ростроповичи заминаваха за чужбина задълго и спешно, нямат време за търсене. И ние им предложихме еНеНовците. Стива се втурна при Аничкови в присъщите си стил и темпо, зашемети ги, очарова ги — и ги пренесе за няколко часа. И се настаниха така за две зими: те в главната сграда, аз — в пристройката, предимно сам, а на двора черният рунтав нюфаундленд, когото те страшно обикнаха, както и той — тях. Трима концлагеристи окупираха парцел в спецзоната, съвсем близо до зам.-председателя на Министерския съвет!... Добре си живеехме! — аз разравях пътеките от снега, грижех се за парното, Надя пренасяше цялата „нелегална“ поща до Москва и от Москва, отбивах се при тях да си кажем по някоя шега, но работата ме притискаше. А те в просторите на Ростроповичевата къща разгърнаха як самиздат — преписването, свертката. И на мен ми помагаша с каквото можеха — толкова хубаво се работи, когато листовите се предават от ръка на ръка, отблизо — не бяхме свикнали така. А с еНеНовците и с Люша, в отсъствието на Стива (той беше в чужбина), „отпразнувахме“ нобеловската ми церемония в таванската „таверна“. А Милиевна присъства и когато милицията дойде да ме изселва от Жуковка.

Толкова често никога след това не се срещаме. Препускайки по време на московското запичане на работите, рядко се отбивах при тях — но простотата между нас до края си остана концлагериста,

класическа, сродена от незабравимия къшей черен хляб, от неизбърсаните маси и от канчето с буламач. Не във всяко семейство отношенията са толкова прости, колкото бяха помежду ни.

През последната ми зима в Москва Милиевна дълго боледува. Бях ѝ обещал да дойда за Коледа, тя се крепеше. И в самия уречен ден, тъкмо когато се канех да тръгна за тях, от Париж получих „по втория начин“ двата първи екземпляра от „Архипелага“ — още сигнални, още преди да ги получат в ГБ и в ЦК, първите в СССР. Вкъщи не сколасах дори да разгърна книгата, едната оставих на Аля, другата грабнах и тръгнах за еНеНовците.

Разгърнах я у тях и това беше справедливо. Заедно с тях я запрелиствахме — на същата маса, около която се запознахме десет години преди това, когато още целият, целият път ни предстоеше. Отгърнахме и страницата, където имаше шест снимки на разстреляни — шестте снимки, дадени ми от Милиевна от тяхната мартенска изложба, и сред тях — нейният любим навремето човек...

През тия няколко години Милиевна вгради целия си живот в работата ми и ето че със снимките на близките си завинаги се вряза в „Архипелага“, във всичките му издания, на всички езици.

А у нас тогава вече беше започнал Земетръсът. После ме екстернираха. Аля се стягала за заминаване. През тия месец и половина, когато у нас гъмжало от съчувственици и чужденци, Надя не дошла, при безправното ѝ служебно положение за нея това щяло да означава край. А веднъж, непосредствено преди заминаването на нашето семейство, зазвънял телефонът. Без да споменава кой се обажда, един глас, плачещ глас казал:

— Предайте му, че това бяха щастливи години, такива повече няма да има.

Мина се една година — и научихме за смъртта на Милиевна. Тя от доста години боледуваше от различни болести, и то тежко, на легло, и доста пъти съм ѝ казвал: „Милиевна, трябва да доживеете до «Архипелага»!“, „Милиевна, трябва да доживеете до общия ни триумф!“ Всеки път тя оздравяваше.

А през януари 1975-а получила инфаркт. Дошъл лекар, убеждавал я, че трябва да постъпи в болница. Милиевна, седнала на

кревата: „За какво да ходя в болница? Най-добре се умира вкъщи!“ И веднага след това през лицето ѝ преминала зеленикаво-синя сянка, тя се олюляла и взела да пада на една страна. Лекарят се хвърлил да ѝ прави изкуствено дишане, викнали реанимация — а нея вече я нямало.

Когато научихме за смъртта на Милиевна, писахме на Надя от Цюрих, поканихме я, не иска ли да дойде при нас, да сподели живота и работата ни. Надя отговори: не, никога няма да изостави родината си.

МИРА ГЕНАДИЕВНА ПЕТРОВА

Четири години тя ми сътрудничи дейно и безценно, но не в общата ни малка мрежа, а без да се докосва до конспирацията, без да се запознава, да се засича с никого, винаги самостоятелно. А човек винаги смътно предусеща такава душа, но тъкмо тя сама няма да излезе на показ, а търсещите очи намират не каквито трябва.

Имах известни отношения с ЦГАЛИ (архива за литература и изкуство), те навремето бяха сгафили — предложиха ме за Ленинска награда (после много им чукаха сол на главите заради това), в един тежък момент им оставих „Кръга“ да го пазят, после четох у тях глави от „Раковата“ — и помолих Миралда Козлова, необикновено деен агент на ЦГАЛИ, да ми събере за „Раковата“ отзиви на сътрудниците, който поиска да напише. Тя ми събра десетина такива и един измежду тях ме прободде: за цялата съдба на Костоглотов, за злочестата му любов и какво загива в нея — с такова съчувствие беше написано, че и да не е била пишещата лекарка в този диспансер, значи е писала повестта заедно с мен, външен човек не би се откликнал така. И в бележките ѝ се долавяше такова литературно откровение, което не е достъпно на критиците, само на авторите. Поисках да се запознаем. Оказа се: Петрова вече не служи в ЦГАЛИ; кандидат на науките, историк на литературата и текстолог, тя си намерила по-достойна работа в Института за световна литература, там се прехвърлила. Но Миралда на драго сърце ни уреди среща — у Мира, на „Воротникова“ уличка.

Помолих Мира да се изкаже по-обширно: кое още би искала да види доизпипано и поправено в „Ракова болница“ (беше есента на 1966-а, текстът още можеше да се променя). И тя смело (изобщо беше смела, крайно самостоятелна и дори рязка независимо от дребния си ръст и обичайната си кротост, ако не я ядосат) изложи преценки, забележки, дори и съвети. В тях ме порази и литературната точност, и специфично женската гледна точка, която не ми достигаше, — при тази първа повест разбрах, че не ми достига. Изложението ѝ имаше

дори характера на вихър — от привидната смяна на позицията: ту против недостатъчната извисеност при изобразяването на жената, ту против недостатъчната плътскост. Тъкмо такава съчувственичка през всичките години на лагерното ми, заточенишко и немосковско писане не бях имал никога досега. Но дотогава и материалът ми беше все лагерен, в който отлично се ориентирах, а сега вече пътеката на работата ми се променяше. Разбрах, че още много пъти ще идвам на „Воротникова“. И щом си тръгнах — и ме заглозга усещането за недовършеност на разговора, да, ще трябва пак да си поприказваме.

После ходих там много десетки пъти.

Мира беше дъщеря на стари болшевики — само че колко отдалечена от тяхната линия, също белег на времето, впрочем сега вече често срещан. Баща ѝ бил разстрелян, майка ѝ е жива, но с толкова непоносим характер, че Мира отдавна се отделила от нея, макар ѝ да е неомъжена. Имала си своя тъмна стая на шумната „Домниковка“, но при съветските условия било невъзможно да я смени, да си съсипва живота също не ѝ се искало и тя я зарязала заедно с партакешите и библиотеката, след което частно наела стая и половина в актьорски апартамент, у известна навремето актриса от Малий театър. Тук при нея беше светло, тихо, тясно и уютно. Най-уютно поради старинния секретер с много завъртулки, според легендата — от помещническа къща по смоленския път, където веднъж пренощувал Наполеон и уж бил работил на този секретер, — а сега хубавичко се наработихме един до друг ние сума неща направихме там! Но и изключително премислено беше при Мира всяко цветно петно в стаята — тя страстно обичаше Ван Гог и се ужасяваше от което и да било цветново несъответствие. Имаше си и още няколко обекта на преклонение — преклонение, което по безогледност и преданост не отстъпваше на нейната самостоятелност изобщо. Към тези нейни кумири спадаха Томас Ман (по-късно и Бьол), Чехов, Цветаева и... Еренбург. Портретите на последните двама държеше в остъклената си библиотечка. (Аз дълго се присмивах на Еренбург, че не му е мястото в тая компания, тя ме слуша, слуша и накрая мълком го махна — и скоро след това той умря. Тя потръпна суеверно — и го върна.) Върху избора на тези кумири, естествено, даваше отражение не само собственият ѝ вкус, а и общата насока на интелегентския вкус през последните години. При цялата лична остра независимост на мненията ѝ тя

плаваше в този общ поток на традиционно демократично интелегентство или по-скоро късен кадетизъм. (От съкращението КД — Конституционнорепубликанска партия. — Бел. пр.) Но като оставим настрана заежките ѝ (Чехов е върхът на руската литература, той е по-голям от Толстой и Достоевски), тя беше толкова талантлива във възприемането на литературата, че ми заместваше наведнъж 10–20 други читатели — безценно качество за един нелегален писател: достатъчно ми беше нейното мнение за всяка нова глава или страница. Изобщо писател, толкова зает с укриване, потушаване, подчинен на външните механични изисквания на конспирацията и на нейните твърди срокове, е заплашен от опасността да не спазва спокойното естетическо съзерцаване на пропорциите и детайлите в направеното. Тъкмо за това често ме подсещаше Мира. И именно по тази причина зае такова специално положение — встрани от цялата ми конспирация, осигурявайки ми отделна охранявана територия, където бях не конспиратор, а чист писател. Затова измежду всичките ми книги като моя сътрудничка тя не посегна — аз не я подтиквах, а и тя не настоя — единствено към „Архипелага“. В онова твърдо самодвижение на нашата история нейните работливи ръце нямаше до какво да се докоснат. И когато ѝ донесох трите тома да ги прочете за пет дена, тя единствено само за тази книга не ми каза нито дума. Защото тази книга сама се беше направила — извън храма на изкуството, без да се сети за нито един от неговите завети, без да се съобрази с нито едно негово правило.

Иначе Мира беше неизменно допълнение към моята твърде жестока работа през ония три-четири години след залавянето на архива ми. Тя беше и проверяващ мой събеседник: преди нея — с никого, а след нея само с жена си Аля съм разговарял за работата си в самия ѝ ход, а понякога и преди първото конструиране. Това е крехък разговор, той може да строши целия замисъл, ако твоят събеседник ти е чужд. Този разговор се водеше не в реалното пространство, а — в неизмерното литературно, не се надбягваше с времето (както аз цял живот се бях надбягвал), не му трябваша тутакси хартия и молив, за да се запише нещо, а беше бавно разместване, бавна проверка на основите — на методите и конструкциите в различните лъчи на съпоставките. В такива разговори се изясняват и могат да бъдат избегнати дългогодишни погрешни пътища.

Но не само да събеседва — вечно дейната неуморна Мира винаги беше готова за всякаква дълга, изнурителна и пипкава работа, оставяйки настрана служебната, където за щастие нямаше фиксирани работни часове. Тя ми помогна да оправя много неща, които бяха в раздърпано състояние поради моето напрегнато темпо и криенето. Текстолог, тя извърши анализ и сравнителна обработка на многото ми предишни редакции — същински, „смекчени“ (за цензурата), после отново преправени, кое къде може да се е загубило, да се е изопачило, — и така ми помогна да създам окончателните редакции на „Денисович“, на всичките ми разкази — аз по онова време сам нямаше да се накая, я тя свърши 4/5 от работата, предлагайки ми само да вземам решения. Тя преписваше на машина и големите ми книги („Ракова болници“, „Кръг“-96), търпеливо ги изчиташе, излавяше печатните грешки, сравняваше редакциите. Измежду всичките ми близки единствен сериозен познавач на предреволюционна Русия (занимаваше се с това поради характера на работата си), тя бързо ми набавяше справки, особено за известни интелегенти, кадети, по всеобща история и други видове справки, тъй като ѝ се налагаше да прекарва значителна част от живота си в Ленинка. (Националната библиотека на бившата СССР) Освен това Мира беше много предана на театъра и на художественото четене, както при много жени — не сама да прави, а да възприема, да дава преценки, да разбира. В нейната стая, вземайки под внимание реакцията ѝ, направих записи на магнетофон — четях глави от романите. (Изтрита са в московската митница при отпътуването на семейството ми, освен ако там не са ги презаписали.) Мира живо следеше всичко най-добро, което се появяваше в нашия театър, в киното, в актьорската работа, и благодарение на нея аз също няколко години бях в течение, без да изгубя за това никакво време, а и не бих могъл, защото живеях извън Москва. А на „Новый мир“ беше първа ентузиастка, във всичките ми конфликти с Трифонич — винаги на негова страна, А. Т. не подозираше, че има такава съюзничка.

И целият този естетически рай беше разположен, по каприз на случайността, на пет минути пеш от „Новый мир“ и за да се видя с нея, трябваше само да направя пробив през телефона на актьорското семейство. При Мира идвах с пресни впечатления, с доработки, направени вървешком, с главоболие, умора и глад. У нея можех да

дойда на себе си, да помълча или да се посъветвам. При моя безмосковен живот и непрекъснато търчане из столицата — за денонощие да се отбия на седем места, — да си похапна и да си поема дъх понякога ставаше едно от най-важните неща, без това никога нямаше да издържа товара си. А Мира с гордост и убеденост повтаряше, май от Цветаева: че поетът се нуждае не само от съчувствие към неговите стихотворения, а и от обед. Далеч извън тези рамки тя разпитваше една стара готвачка, работила навремето у аристократи, кое ястие как се готви и ме гощаваше с пъдпъдъци с глинтвайн, „та после да ми бъдело по-лесно да описвам“.

Веднъж, вече през 1969-а, заподозрях, че на път за нея съм бил проследен (носах нещо важно от важно място) и тогава разработихме с Мира тактиката на излизането ми през няколко вътрешни двора, при което от нея се искаше да ме следи и да ми дава сигнали. Тя с голямо увлечение изпълни тази задача (благополучно), държа се дори много красиво, как условно да се обръща, условно да си държи чантичката, това ѝ отиваше, макар че никога не беше се занимавала, нито се беше готвила. Постоянно ме увещаваше да не се забърквам в никакви обществени изяви, а да се занимавам с изкуството в сърцевината му (впрочем одобри писмото ми до конгреса на писателите и го преписваше на машина, и всички пликове залепихме в нейната стая, и самата тя пусна доста от тях в пощенските кутии). Независимо от това моето постепенно осъзнаване, че не бива да се стремим и да призоваваме към нова революция, не се споделяше от нея. В тази дребничка крехка жена с нейните умерени и дори флегматични литературни кумири се спотайваше и нещичко от Степан Разин: ако утре неговото разбойническо изсвирване се раздаде на улицата — и тя като нищо ще свирне от прозореца. И днес тя съчувстваше на Февруарската революция — и ѝ се струваше примамливо подобно измъкване от сегашното бласто. В този случай, както и в много други, тя изразяваше осевото настроение на днешната интелигенция: да одрусат тия както Романови (само че — не и нас...).

Нито на Мира, нито от нея никога не съм се обаждал по криминални телефони. И тя самата умееше да мълчи, както малко жени. Но, разбира се, ГБ си ме следеше все така усърдно — и естествено, това място също беше засечено от тях.

(Години по-късно научих, че от края на 1974-та — и чак до 1979-а — я привиквал ГБ, след толкова време да не мирясат! Четели й скалъпен „обвинителен материал“ (но без никаква полза...), увещавали я да се изкаже против мен чрез АПН, но тя не се поддаде, устояла твърдо. (Бел. от 1990 г.))

А беше вярна труженичка и в работата си, печените доктори на науките клинчели и прехвърляли всичко на нея. (Нейната работа й диктуваше да славослови Горки — иначе се обезсмисляше всичко, което вършеше там, в института. При нейния литературен вкус това никак не беше лесно и тя все гледаше да стъкми нещо, на което да се опре: ту на предреволюционното всеобщо възхищение от него, ту на изказването на любимата й Цветаева, че Горки бил по-достоеен за Нобелова награда от Бунин.) Тя влачеше тогава „Летопис на литературните събития“. И потапянето в предреволюционния печат я направи последователна привърженичка на кадетите. Отнесе се с подозрение още към моя „Август“. Някои листове с нейни забележки и възражения ми разкриха какво представлява „неокадетизмът“, колко силен е той сред днешната интелигенция и какво отражение ще даде тепърва върху руското развитие, и колко ми е чужд той.

Последното, на което Мира направи разбор веднага след написването му, бяха пробните глави на „Август“, давани на първочитателите през есента на 1969-а, и с голяма неприязън атакува семейството на Томчак и съвсем неразбираемата за нея, чужда Оря. От есента на 1969-а се срещяхме рядко по вътрешни причини. Но и през 70-а тя прочете, кажи-речи, завършения „Август“ и направи важни забележки. Хареса й масивът от военните глави и Самсонов. И за двама ни беше трудно да се откажем от навика да обсъждаме ръкописа заедно. През следващите две години — още по-малко, почти не се виждахме. Чак през 1973-та ми се стори, че между нас покълва приятелство или възможност отново да гледаме ръкописите, докато са още сурови. И в новото й жилище, отвъд Преображенската порта, ходих няколко пъти с откъси от „Октомври Шестнайсета“. Но някогашното бързо намиране на общ език и общи решения вече го нямаше — а тъкмо по тази тема имяхме и непреодолими разногласия. Тя се ужасяваше от цялата „десничарска“, антикадетска насоченост на моите Възли, с особена раздражителност, със заядливостта на сякаш лично засегнат човек — против религиозните глави и все ми даваше за

пример антирелигиозните разкази на В. Шукшин. (Шукшин като че ли много го е тревожела, разпалвала го е темата за религията и през ония години той остро се е стремял да се оправдае, тъй да се каже, против нея, а вътрешно и отстъпвайки, — без да подозира, че това ще стане — от последното, написаното от него преди внезапната му смърт.) Така проличаваше, че нашето някогашна единство на зрението не е било единство.

Но и когато Мира гневно думкаше по топчетата с ръкописните глави на „Октомври Шестнайсета“ през последното ми московско и руско лято, а аз изобщо не бях съгласен с нея, — не възразявах ядосано, а приемах потоците на този гняв внимателно и благодарно.

ЕЛЕНА ЦЕЗАРЕВНА ЧУКОВСКАЯ

Люша Чуковская близо пет години, от края на 1965-а, стоя в самия епицентър и вихър на бурната ми дейност: през тия години върху нея се пресичаха всички линии, всички връзки, всички въпроси, отговори, пратки — а и през следващите три години до екстернирането ми доста неща минаваха през нея. Когато в тази книга пишех „решихме“, „направихме“, „не догледахме, не предположихме“, в продължение на няколко години тогава бяхме двамата с Люша. Целият ми близък и дори конспиративен кръг го знаеше и ако Люша се обадеше на някого и най-настойчиво и неочаквано го викнеше да дойде при нея или ненадейно, без да се церемони, му казваше, че ще го посети, всеки веднага разбираше, че става дума за мен, че аз го каня или ще ида при него, или наистина Люша, но по моя спешна работа. Тя ми беше нещо като началник-щаб, а по точно казано — целият щаб в едно лице (уви, постепенно това отлично го разбраха и в ГБ). Най-вече защото аз никога не живеях в Москва, а понякога в Рязан, понякога в Краймосковието, докато проблемите изникваха непрекъснато и трябваше да се решават именно в Москва.

Люша беше внучка на Корней Иванович Чуковски — една от петте му внучета, но любимата, с цялото си сърце предана на неговата работа, и много му помагаше. Беше завършила химически факултет, аспирантура, беше станала кандидат на науките, след това преуспяващ научен работник, там също се отличавала с изключителното си трудолюбие, с прилежността и коректността си, с желанието работите ѝ да са подредени и да довежда всяко начинание докрай. (То в живота си е така винаги и навсякъде: недобросъвестните никога не се впрягат в работа, тя бяга от тях, на добросъвестните им се налага да вършат работата на неколцина, а освен това сами си я търсят навсякъде.) А на всичко отгоре Люша, душевно ненаситена от своя институт, от доста години прекарвала съботните и неделните си дни в Переделкино, когато К. И. оставал без секретарка, и усърдно му помагала в кореспонденцията, в подреждането на архива му, превръщайки унило-

празничните дни в най-дейни и радвайки по този начин трудолюбивия старец (което напълно разбирам и споделям).

Тази помощ секнала, когато на 33-годишна възраст Люша претърпяла голяма загуба, трагична криза, едвам я преживяла; близките ѝ много се тревожели за нея. През 1965-а, оздравявайки, тя се завърнала от Крим, пристигнала за пръв път в Переделкино — и там научила, че К. И. ме е подслонил след залавянето на моя архив, също много потиснат. (Това негово подслоняване ме подкрепи през най-опасните и най-отчайващите седмици.) От време на време К. И., осланяйки се на своя доста уникален литературен статут, защитаваше преследвани или дори арестувани, подписваше ходатайства за тях или се обаждаше на някого горе, но застъпничеството му имаше личен характер и не прерастваше в публицистична експлозия. Освен това Чуковски никога не загубваше чувството си за литературно наследство и общолитературен мащаб. В моята изнемога, когато всеки ден очаквах арест и с него — прекратяване на цялата ми работа, той убедено ми възразяваше: „Не разбирам какво има да се тревожите, след като вече сте се сложили на второто място след Толстой.“ Водеше ме до отдалечена барачка в двора си и ми подхвърляше идея как да скрием там тайните ми ръкописи. Беше прочел разказите ми, отпечатани в „Новый мир“, и нищо повече никога, макар да ми говореше за „второто място“. „Ракова болница“ не дочете — сигурно поради хипохондрията си, страхувайки се от болести, но — „Кръга“?... та да може да каже, че не е знаел за крайността на възгледите ми? за да не се разтревожи от това политическо клокочене? Една вечер изрецитирах — на него и на Лидия Корнеевна — по памет „Пруски нощи“, защото вече не знаех ще си намерят ли те някой ден читател или дали изобщо ще оцелее ръкописът.

И тъй, запознахме се с Люша в най-тежкото, разлюляно и за двама ни време, когато и двамата трябваше да полагаме усилия, за да стоим на краката си, когато тя едва бе започнала да се вкопчва в живота, а аз се бях сврял като ранено животно в определената ми стая и вечерно време дори не светвах нощната лампа да почета, тъй като нямах сили и за четене. К. И. с деликатно почукване ме викна от тъмната стая за вечеря, аз излязох, видях остро-живото внимание на внучката и веднага усетих, че ще срещна помощ. После тя ми разказваше, че очаквала да види духовно съсипан човек и, напротив,

учудило я, че далеч не съм сломен; очевидно нулевата ми точка е била завишена. Освен това по-късно си спомняше, че срещата с мен придала на живота ѝ вътрешна устойчивост, взела да променя светоусещането ѝ, така че тя никога повече да не изпадне в криза на отчаяние.

Със своето слабо здраве, липса на апетит и постоянна неуморна дейност Люша и в най-добрите си времена се крепеше само на душевното напрежение, да не говорим за лошите. Далеч не дребничка, не безтегловна, тя обаче като че ли не се подчиняваше на баланса на физическите енергии — и тъкмо затова ѝ беше нужен духовен двигател и ако не убеденост, поне съзнание за убеденост.

През същите тия дни (в същата тая трапезария на Чуковски) стигна до края си и нашето разпадане с жена ми, която заяви, че било по-добре да ме арестуват, отколкото да се крия и по този начин „доброволно да не живея със семейството си“. От този миг нататък аз не само не можех да разчитам на жена си, но и трябваше, неизбежно запазвайки както досега участието ѝ в онова, което тя знаеше, да изградя нова система, скривана от нея като от неприятел.

А Люша, в нестихващата тогава опасност, незабавно, само след няколко кратки седмици взе да ми предлага един вид помощ след друг. Първо — нейното и на Лидия Корнеевна градско жилище, не само за отбиване, за срещи с хора, а и за работа (като на провинциалист в Москва много ми липсваше такава опорна точка); скоро след това — да ми стане секретарка, машинописка, да се среща с хора вместо мен, — каквото поискам. За мен това беше ново, непривично, разтоварващо, такава неочаквана огромна помощ в пряката ми работа улесни уравнивяването ми през ония тежки месеци. Впрочем скоро трябваше да замина за естонското си Скривалище — и именно Люша подготви заминаването ми, наблюдавайки донякъде смаяна в своята кухня как си бръсна брадата, и единствена в цяла Москва получи тартуския адрес на Сузи, за всеки случай.

А през пролетта на 1966-а, когато завърших в Рождество първата част на „Ракова болница“ и се канех както винаги лично да я препиша на машина, което наистина си е полезно като поредна, трета — четвърта, редакция, се изкуших от многократното настойчиво предложение на Люша — да я препише вместо мен. Уж беше направо невъзможно друг да я преписва — и същевременно в моя напрегнат

живот получавах предложение да ми подарят две седмици! — това е толкова просторно и много, как да не се изкуша?! Малко настръхнал се съгласих. А като се завърнах в майското Рождество — подаръчно настроение, две седмици ми паднаха от небето! Люша преписваше настървено, с огромна скорост, а на мен и през ум не ми мина, че това ѝ е първият голям опит в машинописа. (И друг опит ѝ липсваше — в изчитането. Толкова бързахме, толкова според тактиката трябваше час по-скоро да влезем в самиздат, че издърпвахме тия 7 екземпляра от мощнопробивната пишеща машина — и веднага ги разпрацахме.)

Ето кога разбрах колко бързо могат да изхвърчат книгите в самиздат! — само сколасвай да ги напишеш! Докато Люша тракаше първата част — аз бързо пишех втората, тя ми вървеше като по вода. Пък и възловото положение на семейство Чуковски доста улесняваше разпространяването (ние още не знаехме, никой не знаеше — ще поеме ли самиздат целия роман); и цялото това разпределяне на екземплярите, раздаването им за следващо преписване, после навременното им събиране, запомнянето на кого какво си дал — с всички се нагърбваше пак Люша, какво улеснение, по сила и време аз сякаш се удвоих и за едно лято, изключително бързо, завърших втората част на „Раковата“ и ето че Люша вече тракаше втората част, и втората потече, завземайки самиздатските терени.

След моя провал през 1965-а именно Люша ми помогна да променя цялата скорост на живота и да премина в непрекъснато настъпление. Чувствах я като свой съратник във всички практически планове и действия; двамата грижливо ги обсъждахме (след време излизайки за целта изпод таваните сред зеленината). От самото начало Люша бе посветена в „Архипелага“ и всичките му етапи, тогава за пръв път започна да събира справки и уточнения, зае се с проекта за карта на Архипелага (квалифицирани геолози — Н. Пахтусова, Н. Кинд — вече до голяма степен бяха я съставили, дори бяха я префотографирали, но аз се отказах: все пак дилетантска изглеждаше, прекалено големи пространства не са запълнени). А щом довърших дооправянето на първата част и вече имаше какво да се преписва — Люша веднага се зае с окончателното преписване. Вече достатъчно известно на ГВ беше сътрудничеството ѝ с мен и все по-опасна ставаше онази особеност на жилището им, че то често биваше празно — когато Лидия Корнеевна беше в Переделкино, а Люша — на работа.

Затова Люша не преписваше материалите ми по малко тъй като знаеше кога ще се струпа повече работа, не използваше текущите си отпуски, ами после в нужния момент ги вземаше за интензивна работа. Така постъпи и през пролетта на 1968-а: през април в Москва преписа целия първи том на „Архипелага“, по Великден пристигна Кю, събрахме се в Рождество, Люша през май преписа целия втори том (Паганини-typist я наричаше Кю заради бързината), а и в третия помогна на Кю и жена ми, с която не си допадаха, — Люша се стягаше, затваряше се в себе си и в работата, от влажната стая не излезе цял месец — и тракаше ли, тракаше на машината. От трите само Люша знаеше чрез кого, как и къде ще отиде по-нататък лентата и участваше във всички перипетии на това авантюристично изпращане на „Архипелага“ по Петдесетница. Спомням си, един унило-ветровит ден тя пристигна от Москва в Рождество да вземе от мен капсулата с лентата за Ева (вж. очерк 9) — и като че ли тоя настойчиво-враждебен вятър ни внуши тежки предчувствия. А след още два дена, навръх Петдесетница, Люша пак пристигна в Рождество внезапно, със съобщението, че предаването не е минало гладко, че момчето (Саша Андреев, очерк 9) е било следено — и ето че предчувствията ни се оправдаха! Съвсем трезво погледнато, не беше редно да идва да ме вземе: Саша трябваше да излети чак в неделя и чак в понеделник заранта — капсулата. Още два дена можех да изкарам в Рождество без риск. Но Люша се втурнала — да ме спаси, да ме откара. Щом научих за следенето и любимото ми парче земя край гората с разлюлените върхари на брезите веднага помръкна. Чувството за остра опасност ми се предаде, поддадох се и реших да изчезна от Рождество, да се измъкна от следене през тия дни, а при провал — може би пак в Скривалището, да продължа свободата си поне с няколко месеца, да успея да свърша още някоя и друга работа. След половин час да напусна любимата си спретната виличка и да се скрия. На жена си заръчах да не идва където ще бъда, за да не доведе опашка. Из пътя във влака обясних това място на Люша, от гарата се разделихме — и тя изпитваше облекчение, че съм тръгнал чист. Но прекарах в заточение три невероятно тежки дена. Люша трябваше да дойде при мен, щом получи каквато и да било новина, но не идваше: седяла, притеснявала се у тях, напразно чакала новини. Чак вечерта на втория ден, късно, аз вече спях, нахълта и ми донесе междинната радост, че „момчето“ поне не било спряно, пуснали го да

излезе от Съюза. Благополучната съдба на пратката научихме чак на четвъртия ден. Олекна ми.

Отпадна опасността — и се залових за окончателната редакция на „Кръг“-96. А Люша, която вече беше прекарала своя отпуск с „Архипелага“, сега цяло лято наваксваше в службата си, пък и при дядо си, който, естествено, ревнуваше всяко отвлечане на нейните сили, след като отдавна бе забелязал, че помощничката му вече не е предишната. И чак през есента Люша пое от мен „96-и“ — и завърши преписването му на един дъх. И по време на една от зимните ни разходки из переделкинската гора предложи план: за да не се налага на „нашите приятели в Америка“ (тогава смятахме Карлайлови за приятели...) да превеждат на нова сметка целия роман — и да издирват разликите, да препишем още веднъж на машина цялата книга по такъв специален начин, че те да виждат всички промени и да превеждат само тях (нарекохме това „козметичен“ екземпляр). И тази изнурителна главоболна работа Люша свърши през няколкото зимни месеца — всяка вечер се прибираше от работа тичешком, за да си бъде вкъщи колкото може по-скоро. (През лятото на 1975-а, когато изгаряла всичко останало, изгорила и това. Така се превръщаха в дим цели години работа. (Жаждата за работа и себеотрицанието на Люша нямаха граници. За три години познанство ето че пет мои дебели книги са преписани от нея. (По съветски немаловажно е: колко ли топчета хубава еднородна хартия е трябвало да си набави, такава не винаги се продаваше. И колко индиго.) И успоредно с работата и начинанията ми делеше и моите маневри и предпазни мерки.

От 1966-а започнаха моите открити обществени стъпки — първо публични изказвания, после писмото до конгреса, после битката със секретарите на СП. Нито една подобна моя стъпка Люша никога пряко не подкрепи, не каза — да! трябва да нанесете удар! Но — или поклащаше угрижено-неодобрително глава, или направо ме увещаваше да се откажа, както когато направих декларацията във връзка с Жорес Медведев. Това всеки път ме смущаваше, все пак толкова малко хора бяха осведомени какви удари подготвям и значи всеки глас тежеше толкова много при съвет. И толкова бях замаян от работата и борбата, че чак след известно време разбрах: Люша не е имала предвид общия обхват на нещата, на стратегията, на принципите, а просто всеки път се е страхувала за мен, да не попадна в ноктите тъкмо при тази,

поредна, дръзка стъпка. Но както не одобряваше писмото до конгреса, помогна да натракаме повече от сто такива, а после — всички „отворени писма“, „декларации“. Петдесетте пространни „Изложения“ до секретариата на СП минаваха само през нея. Аз изобщо нямах никакви грижи: тя изработваше всичко в нужните количества, държеше го на старт до уречения момент на взривяването, след това разкарваше първите материали по главните изходни точки (на Надя Левитская в Чуждестранната библиотека, на А. Берзер в „Новый мир“, в няколко жилища в „Аеропорт“, в Переделкино, по някои хора в Ленинград), а по-нататък всичко си вървеше само. Сега Люша се запозна с другите ми сътрудници и, естествено, се нагърби с много срещи с тях, с работите и връзките. Скоро апартаментът ѝ стана център на връзката ми с Ленинград: Кю, Еткиндови, после с появяващите се там „първи инфанти“ (група младежи, искаха да ми помагат, вече мислех да ги привлека към размножаването на „Архипелага“, но работата не стана), с „вторите инфанти“ (Куклини); цялата изпращана „по втория начин“ поща се събираше в апартамента на Люша и оттам я вземаха отпътуващите, и тук докарваха всичко от Ленинград и пристигаха някои хора. (Лидия Корнеевна беше родом от Петербург, там се бе родила и Люша, и двете бяха запазили живи връзките си с града.) Вече бяха се появили няколко доверени хора, които знаеха ленинградските адреси и отнасяха пратките право там. И на някои пристигащи провинциалисти, които не исках да отблъсна, но нямах възможност да се срещна лично с тях, се посочваше Люшиният адрес и Люша ги снабдяваше с книги, предаваше им писма, провеждаше срещи вместо мен. И в самата Москва, където прескачах само от време на време, за опростяване взех да ѝ предавам съвсем отделни области от моите познанства: и вдовицата на Тенно с пристигащите естонци, и семейство Теуш, и дори по едно време дадох на Зубови адреса ѝ за писма, и ежемесечните записи за леля ми Ира също възложих на нея, да не говорим за разните посрещания на аерогарата, на писатели — тук Люша беше в свои води. Толкова много десетки хора се извървяха, че не се наемам нито да ги възстановя в паметта си, нито да претоварвам тези страници. Сдобихме се с диктофон — и се разкриха нови възможности за Люшината работа: по мои въпросници тя анкетираше свидетели на революцията (балдъзата на Палчински, племенницата на Гучков, инженер К. М. Поливанов и

други), после записаното се отпечатваше на машина, а аз го вземах вече във вид на готови листчета. Люши се превръщаше вместо мен в център на обилен кръг. Не може да се прецени колко много време и сили ми е спестила тя по този начин. Тя никога не забавяше нито една моя работа, а само ускоряваше всичко, с което улесняваше движението ми. И как да се измерят изразходваните от нея усилия? Те надхвърляха възможностите на един човек, за това се искаше неспадящо напрежение на духа.

На умиране беше Корней Иванович и дългът и чувството държаха любимата внучка близо до леглото на дядо й (а и цялата надежда във връзка с архива му, с посмъртното отпечатване се крепеше само на нея), а ненадейно възникна далечна опасност: в Ростов на Дон у чужди хора увиснала цяла препечатка, комплект от „Архипелага“ — и Люша се втурнала към Ростов да я спасява. (На връщане пхнала сака с „Архипелага“ в сандъка под най-долната лавица на купето, за сигурно, а горните лавици се паднали на две бабички и те много я молили да ги пусне на долната, — но как да остави през нощта такава бомба без контрол? — излъгала бабичките, че е току-що оперирана.)

Пък и човек запомня предимно усилията, които са дали външен резултат. А колко много бяха безплодните, пробните! В подобна погрешна посока ни изпрати Стива Ростропович. Той влизаше в допир с моята съдба, но дълго подценяваше колко взривоопасно е всичко тук. През 1968-а, на връщане от Европа, мислил — какво ли да ми подари за моята 50-годишнина? и купил, и безгрижно докарал (и без спънки пренесъл през границата, още не го проверяваха!) чекрък — тогава изобщо не му знаехме името, — който правеше от машинописен отпечатък на специална хартия много копия. Така Стива смяташе, че ми разкрива прекрасна възможност да се самопечатам в СССР! И ние с Люша наистина се вкопчихме в тази играчка, експериментирахме с нея, представяхме си как ще правим по 100–200 бройки от „Архипелага“. (Тогава смятахме, че ще самоиздаваме всичко това в страната.) Запасихме се с хартия, поръчахме на Стива да донесе още от Европа, той носеше. Но разбрахме, че тази работа няма да ни е по силите. И след това се чудехме как да се отървем от тоя чекрък, на кого ли да го дадем за позиви.

Люша сама издирваше пропуснатите от мен възможности за срещи, връзки, помощ и консултации. Толкова беше увлечена от

работата си и от нейното ехо в обществото, че през 1968-а сама измисли, събра и издаде в самиздатска брошура публицистичния сборник „Словото ще разруши бетона“.

Изхождайки само от организационните удобства, непрекъснато прехвърляйки всичко върху Люша, аз я натоварих да се среща с Ю. А. Стефанов, специалист по Дон, по старата руска армия — човек вече дотам чужд на нейния кръг, че пътищата им никога не биха се кръстосали, не би им се наложило да разговарят. В напрежението на борбата организацията на работите ни водеше толкова ясно, че забравях да си мисля за различността на почвата, на която беше израсла Люша и от която не беше в състояние да се изскубне. Донската тема за Люша беше, тъй да се каже, социално полярна и неинтересна — а започна да нахлува в нашия живот от различни посоки и в различни облици: ту чрез Крюковото наследство, ту чрез изследването на И. Н. Томашевская за Шолохов; ту внезапно се появяваше донски художник и оставяше за мен „Донская волна“ — новочеркасското списание на Крюков от 1918–1919 година, — и пак чрез Люша; ту ни донасяха подробна карта на Дон с всички махали — и пак Люша уреждаше прекопирването им; ту трябваше да се обработят спешните донски материали от С. Стариков — и пак не друг, а Люша ме спасяваше. (Всичко донско — вж. очерк 14.)

Толкова самоотвержена, действена и незаменима беше Люша, че в началото на 1968-а, все повече замисляйки се, че мога да се спомина внезапно, а как да направя така, че работата ми да продължи да се доизвърта и след мен и написаното да стигне до бъдещето, — взех да се чудя дали да не направя Люша мой литературен наследник; и двамата с нея започнахме да проучваме чрез познати юристи какви стъпки могат да се направят дори в съветските условия, когато е известна враждебността към мен. Това се оказа доста сложна задача, проточи се: според съветските закони държавата можеше „принудително да откупи“ (да отнеме) авторското право на покойника.

И нито веднъж през първите четири години от нашата работа между нас не възникна разправия — когато всичко върви добре, хората не си искат обяснения: как схваща тя цялата ми работа? като мен ли? Защо върши всичко това? Аз разбирах нещата по един начин, тя ги разбираше по друг, а работехме синхронно, задружно, без засечки. Толкова нечовешко беше през ония години напрежението, че освен за

преките работи не намирахме време да си поприказваме за нещо друго. Веднъж по някакъв повод със закъсняло учудване я попитах: не върши ли тя всичко това заради делото, заради Голямата цел (никога впрочем неспомената между двамата ни)? Тя откровено ми отговори: не. Просто заради мен, за да ми помогне. Но, то се знае, радвало я, че книгите набраздяват умовете. За Люша тези мотивировки години наред били достатъчни, за да не се взира в далечната ми цел. А аз възприех това като нещо съвсем ново и се натъжих.

Никак не е лесно да разбереш общите обстоятелства: участници в непрекъснато протичащия обществен процес, всички ние го възприемаме със закъснение. Не само Люша, а и аз самият не разбирах същинското си положение в обществото. След петгодишното хрущовско тъпчене около Сталиновия мавзолей — в гърлото на страната от само себе си нетърпеливо нарастваше вик. Невъзможно беше да се протака толкова дълго. „Страната чакаше да дойде някой...“ И тогава се появи моят „Иван Денисович“, първо в самиздат. Съвсем друго обаче очаквало образованото общество, съвсем друг герой, съвсем друга област на преживяванията. (Мисля си, че тъкмо по тая причина „Иван Денисович“ не прескокна веднага в чужбина, от което се плашеше Твардовски пред 1962-ра; беше прекалено селяшки, прекалено руски и поради това, тъй да се каже, кодиран. Западните кореспонденти може и да са го чели през тая година, но сметнали, че е неперспективен за западното ухо.) Първоначално (още преди публикацията в „Новый мир“) имаше едно инстинктивно стъписване в културния кръг: а дали тук няма „антиинтелигентски тенденции“? За „културния кръг“ най-далновидно би било да не превъзнася твърде много тази повест. Но стихията напираше. И тъкмо интелигенцията (в пълен състав) най-много разпространи и укрепи селяшкото ми произведение. Всички не виждахме напред и всички не разбирахме. И аз дълги години се учудвах: разправят, че литераторите имали врагове, хора, които им завиждат, пък аз да нямам нито един враг. (Имал съм, разбира се, но в патакламата не ги забелязвах.) На всички толкова им се беше доцяло да цапардосат държавната власт по мутрата, че зад гърба ми застана без изключение всичко неказионно, па макар и чуждо, — и няколко години вървах по гребена на тази вълна, преследван само от КГБ, но за сметка на това единодушно подкрепян от цялото общество. (В стара Русия такова нещо е ставало много пъти,

така подкрепяли и Толстой, макар да им било чуждо неговото учение, — стига да е против държавата.) През ония няколко години нямах случай да видя, че оказваната ми от цялото прогресивно общество подкрепа е временно явление, недоразумение. През ония няколко години и аз самият, и най-близката ми помощничка нямахме повод да открием разликата в нашите миогледи. Това беше времето на неразчленените понятия, когато дори моите „Ситнежи“ се посрещаха приветливо от „културния кръг“. Макар че се гнусяха от православие, беше станало модно да признават иконите като живописни постижения и дори поетичността на църквичките в пейзажа.

Първият прорязващ въпрос, по който зина разрывът в разбиранията ни, бяха власовците, когато Люша прочете „Пленниците“. Тя доловила чуждороден дух, развълнувала се — и не била в състояние да разбере откъде се е взело такова нещо. На първо време наричаше това така: „Някои места не мога да приема.“ Тъкмо това трябваше да се очаква. Как можеше без продължителни търпеливи обяснения и разкази да предам фронтовия и затворническият опит на страната на нея — столичното девойче от съветското военно време? Но, по-широко, това беше и неизбежен вододел на общественото настроение: нашият „културен слой“ не можеше да прости на власовците, че през годините на войната срещу Хитлер са си позволявали да мислят за още нещо напред, например за руското бъдеще. (Същите тия власовци още по-силно шокираха Люша после в „Архипелага“, под чиито колела тя слагаше главата си. Тя теглеше, мъкнеше, водеше за ръчичка, обичаше тази книга, без да споделя пълния ѝ заряд.)

Културният кръг и влизащите в него членове на семейство Чуковски, макар и отдавна настроени неприязнено към съвременната форма на съветската власт, в дълбините на съзнанието си все пак бяха привърженици на безрелигиозната традиция на Освободителното движение, на Народолюбие от деветнайсетия век (Лидия Корнеевна направо се прекланяше пред Херцен), — и затова по никакъв начин не можеха да пренесат своето отхвърляне на настоящето и върху решаващия плод на Освобождението — цялата 17-а година с Октомври включително. А на всичко отгоре и поради естеството на столичния си живот през 20-те — 30-те години образованото общество

искрено не бе забелязало руските национални страдания. Веднъж, вече по повод на „Изпод канарите“, Лидия Корнеевна недоумяваше: ама кога са успели да възникнат, та дори да се изострят чак руските неволи? Беше ги пропуснала, не беше ги забелязала. Образованото общество добре познаваше само еврейските неволи, по-мъгляво — още някои национални.

Но ние с Люша винаги бяхме толкова завладени от нашите пърлещи конспиративни работи, че дори не я разпитвах подробно за написаното от мен, за впечатленията ѝ. И дори не винаги успявах да оценя нейния много мил сполучлив хумор в хубавите моменти. И възприемах неизменно-благородното ѝ достойнство, ненатрапчивостта ѝ като леещи се от само себе си дарове. А Люша вероятно е търсела човешки обяснения защо се изплъзвам — и е намирала онова най-повърхностно, което са ми приписвали мнозина: че съм изнервен от работата си и от борбата и поради това са ми атрофирани най-простите човешки чувства и внимателната доброта към всеки един от хората около мен.

Но това се дължеше не на пресъхване на чувствата, а на безкрайно жестокото приклепване на дълга, на удушавания недостиг на време, иначе нямаше да домъкна целия си товар. А и целия товар изобщо не го виждаха близките ми и помощниците ми: освен борбата с комунистическата държава — и погребалната скала над замрелия руски дух — още по-невидима от всичките ми Невидими — трябваше да я повдигна, изкъртя и търкулна по нанадолнището.

Още с надежда пое Люша купчинката ръкописни тетрадки на „Август“. Тя обичаше този момент и тази си роля — първа да прехвърли работата ми на машинопис. Но какво е това? Глава след глава изпадали от ръцете ѝ: „Просто не разбирам защо е написано всичко това.“ (Казвали са ми го мнозина от културния кръг, дори Е. Зворикина: защо трябва да се ровичка всичко това, вехтото, четиринайсета година, царското време — на кого е нужно?) Но без колебания проведе операцията с „първочитателите“ (екземплярите трябваше да се разпрацат, да се събират, да се дават на нови хора, и то бързо и скришно) — и възхищението на мнозина започна да я примирява с „Август“. После, сякаш по инерция и пак без да жали енергията си, Люша взе да комплектува и сборника със самиздатски статии „«Август Четиринайсета» се чете в родината“ — отчасти може

би в спор с мен, надявайки се, че равностметката на статиите ще потвърди нейното схващане.

Но когато през февруари 1972-ра ѝ предложих да препише Писмото до Патриарха — тя за пръв път от началото на сътрудничеството ни открито се разбунтува, отказа ми и в този момент беше такава, каквата е, беше се отърсила от обаянието ми: през седмата година от сътрудничеството ни пролича, че мислим по различен начин.

И кое ни беше различното? Против какво именно се бе разбунтувала Люша? Кое в моето Писмо до Патриарха толкова бе възмутило образованото общество? Нима — разобличителният му тон? но с него бяха свикнали. Или посегателството към неприкосновеността на Патриарха? А, ето кое трябва да е: в писмото ми се говореше не за отвлечени въпроси на религиозния дух, а се подканваше православието да навлезе, и то с целия си църковен бит, — в реалния живот. Това вече беше прекалено, чак толкова много православие образованото общество не можеше да приеме. Тъкмо „Август“ и „Писмото“ разцепиха неговата единосърдечна подкрепа, от която незаслужено се бях ползвал досега. И зад гърба ми остана само едно редичко малцинство и му предстоеше да набира плътност тепърва, в дългото израстване на поколенията и слоевете.

А Люша мъчително се раздвояваше: не можеше да остане без влиянието на кръга на целия ѝ живот — и същевременно обичаше съвместното ни работно движение и усещаше неговата висококачественост. А и не е във възгледите работата: Люша беше от ония предани и цялостни натури, които не се нуждаят от осветляване на всяка своя крачка с идеологически фенер. И след този бунт с Писмото тя пак се върна да тегли колата, където ѝ е по силите. Вярно, вече няколко години известни части и области от съвместната ни работа започваха да ѝ убягват. Някои новопоявяващи се начинания и действия възникваха вече извън нейната компетенция и знание, например подготовката на „Изпод канарите“. И към въпроса за литературното ми наследство, който не бяхме решили докрай, вече не се върнах.

А разгръщането на „Октомври Шестнайсета“ донасяше толкова много нови въпросителни, които не можех да предвидя, докато пишех и пусках „Август“. Едва тук за пръв път пролича, че трябва да

изследвам не само Първата световна война, а и обществените отношения в Русия от началото на века, и безброй личности — от монархисти до меншевики, и държавната система, и работническото движение, и дори пълния списък на петербургските заводи, които да се нанесат на картата на града. И много свързани с това въпроси, проучвания и запитвания потекоха пак през Люша. Понякога я свързвах с хората, които щяха да ѝ дадат сведения, като професор П. А. Зайончковски, но най-често сега тя сама търсеше пътища, избираше консултантите в зависимост от разнообразните ми въпроси — и аз дори не знаех имената на тия консултанти и не питах за тях (и не знам на кого да благодаря). Тук на помощ бе привлечен абонаментът на Лидия Корнеевна в Ленинската библиотека (тоест рядкото право да се вземат книги вкъщи, тогава тя още беше член на Съюза на писателите) — и, открито за контрола на ГБ, се вземаха ли, вземаха книги явно за моята работа, а ние по телефона не го и криехме: към Жуковка, към изпадналата в немилост пристройка на Ростропович те течаха ли, течаха.

Най-сетне ролята на Люша в моята работа стана вече непоносима за ГБ и езиците на опасността лумнаха право към нея. В края на 1972-ра „неизвестен“ нападнал Люша в безлюдния главен вход (това е нагласена работа, обикновено там седи доносникът портиер), повалил я на каменния под и започнал да я души. Люша се объркала, не се развивала. После се изскубнала, той избягал. Близките ѝ правеха предположения, че може би това е бил патологичен тип. Но — целият двор е под наблюдението на ГБ, отсреща на двацет крачки е канцеларията им. Всички криминални познати на семейство Чуковски и самата Люша са изучени, оглеждани по много пъти и времето на завръщането ѝ е известно. Това май беше мързеливо милиционерско разчистване на сметки, безполезно.

А на 20 юни 1973 година — тъкмо едновременно с атаката на анонимните „бандитски“ писма срещу моето семейство — на „Садовое кольцо“ успоредно вървящ камион изведнъж необяснимо завил на 90° и блъснал таксито, в което пътувала Люша, право в десния преден ъгъл, където седяла тя. Ударът трябвало да бъде смъртоносен; спасението ѝ — след дълго лечение — по-скоро представляваше изключение от правилата. И отново: преки доказателства, че това е било покушение, нямаше (то в съветската

страна против КГБ кога ли ги е имало?). Само че в многоредовия поток по „Садовое кольцо“ никой луд не завива по този начин. Заради такъв завой, дори и да няма последици, могат да те вкарат в затвора (и Люша отишла в съда наивно да защитава шофьора „да не го затварят“, защото имал две деца), а този странен автомобилен бандит веднага бил пуснат от съда на свобода: бил се оказал от „специална военна част“. И през следващите седмици продължи атаката срещу мен — бе арестувана Воронянская, заловиха „Архипелага“. Като съпоставим датите, това е бил точно насочен удар на ГБ.

И както винаги, докато пътувала в таксито, Люша не била свободна от криминални материали: носела едно-друго в себе си, а и ключовете от жилището ѝ, където също имало доста неща. Откарали я в Бърза помощ, в съответствие с правилника ѝ прибрали нещата, но Люша със замаяното си съзнание се досетила и успяла да телефонира на Н. И. Столярова, която живееше на две крачки. Тя дотърчала, не ѝ ги давали, с концлагеристките си похвати Столярова спасила всичко.

Макар да нямаше пълни доказателства, склонен съм да мисля, че ударът е бил нанесен по Люша заради мен.

А и не беше първата катастрофа в живота ѝ: преди няколко години тя се беше пребила с мотоциклет и се беше зарекла да не се вози, изпитвала страх. Сега сътресението беше дълбоко, с мозъчни явления, проявяващи се продължително. В това си състояние Люша по едно време дори не можеше да излезе на улицата. Трябваше дълго да лежи, да не чете, да не мисли. Спешно набавяхме лекарства от чужбина, за щастие имахме такава възможност. Люша не беше съвсем наясно какво е състоянието ѝ: че е превъзбудена, че не може да спре да говори, че прескача от тема на тема. През август се завърна от почивка в Прибалтика — и на една горска поляна близо до Переделкино ѝ разказах тогавашния ми план за атака, чрез голямо интервю за Запада, колкото винаги се е вълнувала, разубеждавала, — толкова този път Люша пропусна всичко като в равнодушна мъгла — такова беше и състоянието ѝ. Попитах я може ли да съобща в интервюто за покушението срещу нея — забрани ми.

Започващият се бой изобщо не изискваше Люшиното участие. Седяхме на уютната полянка, аз си мислех: нека оздравява спокойно, с нищо няма да я товаря. Но боят беше насрещен! но Кю се терзаела в Голямата къща! не знаехме за това... След две седмици смъртта на Кю

и гибелта на Архипелага здравата шибнаха Люша, отразиха се върху оздравяването ѝ, а можеха и изобщо да го нарушат. Два дена подред тя идва при мен във Фирсановка със съобщението, че е заловен архив, Архип пак се върна към хаотично-възбуденото състояние, в което беше изпаднала след катастрофата. А трябваше хладнокръвно да се обмисля, имаше какво, бяха увиснали над бездната недовършените работи, скритите материали, предимно у Ламара (очерк 10), и всяка предупреждаваща крачка към нея можеше да бъде смъртоносна, а да не я направя — също не биваше. С помраченото си объркано съзнание Люша трябвало да решава усложнени задачи, в нейното уязвимо състояние като клон я чукала загадката на смъртта на Кю, тя искала да свърже противоречиво разпиляното (правдоподобно очаквайки същото да ѝ се случи и на нея) и в тази безизходица ѝ било нужно по няколко часа на ден да се среща, да разговаря с мен, с кого друго в такива дни! — и трябваше! и аз — бях длъжен, да! но тъкмо през тия дни и тъкмо по същата причина на крайната опасност нямах нито минута за срещи и разговори, а трябваше час по-скоро да действам, да нанасям удари, да спасявам ръкописите. Единствената крачка, която тогава предприехме с Люша, беше изпращането на Альоша Шиповалников при Самутин — неправилен ход. През тези седмици Люша стана жертва на онова желязно движение, в което самата тя участваше от толкова години и което единствено обещаваще победа. Но сега ѝ трябвали продължително съчувствие, грижи, ободряване, а те ѝ липсвали и я обзело усещане за изоставеност — за изоставеност в озъбения свят.

Но нов удар не се стовари върху нашия кръг (тъкмо поради яростта и успешността на боя, в него именно беше спасението за всички ни). И скритите материали останаха непокътнати. Постепенно оздравяването на Люша отново взе да напредва и освободи място за грижи за И. Томашевская, тежко болна в Крим. А през октомври — неочаквано дойде от Гурзуф съобщение за смъртта на Ирина Николаевна (очерк 14). Още един удар по нездравялото място, още един вихър от грижи.

През есента вече бях напуснал Фирсановка, у Ростропович не живеях още от пролетта, в Москва със семейството ми — не ме допускаше да живея милицията — и от ноември Лидия Корнеевна ме покани да изкарам зимата пак в Переделкино. Но това не доведе до по-

чести срещи с Люша. Вече беше влязъл в сила жестокият и предфинален ритъм, бързах да довърша каквото мога — предговора към „Бързеят на «Тихият Дон»“ и, най-важното, статиите за „Изпод канарите“. Напълно разбирайки колко сложно ще бъде за двете Чуковски — и за майката, и за дъщерята, да приемат тези статии, колко чужди ще са им те, аз се пристраших да им ги давам за прочит. Лидия Корнеевна прочете „Писмото до вождовете“ — и за мое учудване го одобри (за нея винаги висша мярка беше сравнението с Херцен: Херцен също е изпратил на Александър II писмо), прочете две статии от „Канарите“ — сториха ѝ се донякъде чужди, но не я ядосаха. (Тя имаше предразположение към широта на възгледите.)

Реакцията на Люша беше съвсем различна. Тя за пръв път вземаше нещо мое, писано без нейно знание и със закъснение от няколко месеца, когато вече беше тръгнало (и към въпросните вождове, и към Запада). А и трите статии от „Изпод канарите“ — гъсто! непоносимо! И изригна като вулкан — с особена страст против православието и патриотизма. Люша четяла и едва ли не псувала, пишела ми на листчета, но от нетърпение сама се изпреварвала, изричала сърдитостта си на диктофонна лента, за да не забрави най-резките изрази, — къде се била дянала толкова присъщата ѝ интелегентска уравновесеност, — а после от лентата ги преписвала на листчетата. Там тя ме ругаеше и кастреше с такава рязкост, каквато никога не е имало между нас. Да, ама и листчетата излизали хаотични — и тя се втурваше към Переделкино да ми изприказва всичко лично. Тук се забелязваше и онази емоционална подмяна, която съществува в женските караници: ядът по един повод се пренася върху съвсем друг. Но имаше и безмилостно разголване, което тя не беше в състояние да приеме отведнъж: нима толкова време е хвърляла най-добрите си сили в служба — на какво? Колко по-правилно, колко по-задължително е било да помага на дядо си през последните му години. А сега — на ослепяващата си майка, която работеше с такива невероятни трудности.

Отново влязох в трапезарията от същата стая, както преди 8 години; тогава — да се запозная с Люша при меката електрическа светлина, сега — да се обяснявам с нея при навъсената януарска. Още неоздравяла, бледа, отслабнала, в какво ли ѝ се крепеше душата? — тя със сетна страст произнесе монолог против моята непоносимо-

позорна, православно-патриотична, идееща „изпод канарите“ насоченост. Каза: „Сега разбирам колко е хубаво, че в жилите ми тече и еврейска кръв.“ Възразявах ѝ отпуснато — нямаше как да я разубедея, по-рано трябваше да се заема с това, а и чувства не се разубеждават, а и всичко това ставаше през януари 74-та, не най-подходящото време за кавги. Люша се изтощи от този монолог, трябваше да си легне, да си поеме дъх, да си почине. С болка, с тъга виждах колко много съм пропуснал през дългогодишния път и колко късно е вече да се оправят работите.

Но и през тези месеци, и след този разговор тя ме молеше за работа. Събитията си вървяха вече извън нейното управление. А с какво разполагах аз в ония дни? Можех да ѝ дам само да изработи хронологична мрежа на Февруарската революция, да избере от камарата революционни събития фрагменти, справки за отделни лица. Не отпусна ръце, хвала ѝ! И чак до моето екстерниране и след него се крепяла достойно. Независимо от средата си, от възпитанието и съзнанието си — моето откриващо се — чуждо? — носеше ли го, носеше на гърба си, подлагаше рамо под моята задача като хипнотизирана, вървеше ли, вървеше напред.

През тези седмици и Лидия Корнеевна бе изключена от Съюза на писателите. (И в отговор хубавичко затръшва вратата зад гърба си.)

Скоро след това ме екстернираха и Люша пак идвала в нашето обсадено, разхвърляно жилище, откъдето цялото управление и евакуацията с капналите си ръце осъществявала Аля, — пак идвала всяка вечер след работа, под напрежението на онези часове седяла на бюрото ми, преглеждала, сортирала по пликове първоначалните варианти, материалите, много от които или самата тя била писала на машина, или знаела. Подготвяла архива за прехвърляне в чужбина, до която още не се знаело ще стигне ли Аля.

Първите месеци след екстернирането ми били тежки за двете Чуковски. И дъщерята, и майката били обсипвани с пощенски анонимки — ту стихотворни, ту с псувни на майка, ту със съобщения, че „лъвът е убит“, ту — че „ще бъде убит“. Тайни агенти и провокатори нахално нахлували в переделкинската вила, по музейному отворена за всички. Доносникът портиер в градския главен вход спирал посетителите на Чуковски, заяждайки се, че не са поздравили учтиво него, портиера (а спреният бил 75-годишен!). Поради

ослепяването си Лидия Корнеевна можела да пише само с черни фломастери от чужбина, в митницата ги повреждали или ги пълнели с розова течност — неизбродими са държавните възможности да се правят гадории, и то толкова надребно, че чак те домързва и досрамява да протестираш публично. Навръх рождения ми ден, първия в изгнание, Люша, за да не ходи с преклонена глава, ми изпрати в Цюрих поздравителна телеграма — до враг на народа № 1, и с възхищение! ГБ не изтърпял това. Рано заранта по телефона — типичен диалог:

— Елена Цезаревна, обаждат ви се едн-кой си от КГБ. Това не ви ли стряска?

— Не, защо пък?

То си е вярно, че не бяха 30-те години, не се втвърдяваш както едно време, вече е осмян КГБ.

— Много добре, значи ще можете да дойдете при нас през втората половина на деня.

— Не, няма да мога.

— А кога ще ви е удобно?

— Изобщо ми е неудобно да идвам при вас.

— Е, щом е тъй, ще дойдем да ви вземем с кола.

— Това би било крайно нежелателно.

— Ами тогава?

— Изпратете ми призовка.

— А, така ли, значи се признавате за виновна и искате да ви заведем дело?

Цялата фехтовка не се издържа:

— Ама не... Но такъв е редът...

— Говоря с вас учтиво като с жена.

— А с мъжете неучтиво ли говорите?

Оттам все по-твърдо:

— Обаждам ви се и ви моля да дойдете.

Люша, ядосвайки се и също навито:

— Не съм Бърза помощ, по телефонни обаждания не потеглям.

— А кога ще бъдете на работа?

— Не се каня да ви информирам.

— Добре, ще ви пипнем на улицата.

— Ще крещя колкото ми глас държи, ще викам минувачите!

— Но нали не винаги крещите?
(Намек за стълбищната случка! Ето как потвърдили, че са били те.)

— Но сега непременно ще крещя!

— Не е редно да разговаряте по този начин. Ами че ние непрекъснато сме с вас.

— Брей, съвсем като Господ Бог!

— Не, Господ Бог е с вашия приятел.

— С кой приятел? Много приятели имам.

— Когато пишете с главна буква. — (Дали са заловили изпратено по „втория начин“ писмо?...) Все пак би ни се искало да си поприказваме неофициално.

Ядосала се донемайкъде:

— Запомнете, че никакви неофициални разговори с вас няма да водя, само официални!

И затръшна телефона!

И — не дошли. И — не я пипнали с пръст.

Човек трябва да им демонстрира твърдост на духа! — това Люша беше го усвоила в нашата борба. Но лесно ли се постига това от самотна жена против многозурлестата дългоръка машина?

После серия обаждания по телефона всеки ден:

— Днес чакайте бедуините!

— Камилите вече са на път!...

Уж всичко е от Илф-Петров, но те дострашава.

След няколко спокойни месеца тъкмо се зарадва: „оставиха ме на мира“, — не щеш ли, взлом в оставеното по дневно време жилище, обиск.

Гебистите си отмъщаваха и на книгите на Чуковски; и неговата „Чукокала“, и дори преизданията на детските му книги, и дори книгите за него — всичко спираха отмъстително.

Но — макар че беше отминало най-опасното първо време, когато човек още криминално е споен с неотдавнашната си дейност, — какво ли не може да се случи. Неотдавна не се съдържала и на едно събрание в нейния институт взела да ме защитава. На някои разпити на други хора гебистите я наричали „началник на контраразузнаването на Солженицин“.

За в случай на арест тя си приготвила най-простички линия: нищо да не отрича, да не шикалкави, а — да! помагах на руската литература! — и повече не желая да разговарям с вас.

След екстернирането ми тя още дълги години полагаше грижи за старата ми безпомощна леля в Георгиевск. И по „втория начин“ ми пишеше, изпрати ми сума важни книжа в Цюрих.

Познанството с мен помогна на Люша през оная далечна есен да се въздигне от душевния упадък. Даде ѝ участие в огнената борба. Но пък ѝ отне годините, душата ѝ и я повлече по трагична орбита — полувъпреки нейните убеждения — накъде?...

(Настъпи новото време на Горбачовата „гласност“ и Люша първа се провикнала в „Книжное обозрение“ — за мен и да ме върнат в родината, вярно, неволно сресвайки ме при това ала съветски. В редакцията се изсипали безброй благодарни и известен брой възмутени писма. Читателите възприемали Люшината изява като нечий външен глас, никой не знаел колко сили, време и сърце е дала тя на този автор. (Бел. от 1990 г.))

НАТАЛИЯ ИВАНОВНА СТОЛЯРОВА И АЛЕКСАНДЪР АЛЕКСАНДРОВИЧ УГРИМОВ

Когато през 1906 година революционерите решили да хвърлят във въздуха намиращата се на Аптекарския остров в Петербург вила на Столипин и така да го убият заедно със семейството му (и убили трийсетина души и още трийсетина тежко ранили, заедно с децата му, а Столипин останал невредим), една от главните участнички в покушението, „дамата във файтона“, била 22-годишната есерка максималистка Наталия Сергеевна Климова, от видно рязанско семейство. Тя била арестувана и осъдена на смърт заедно с другите участници в покушението. Самата Климова не подала молба за помилване, но това направил вместо нея баща ѝ — член на Държавния съвет, ни повече, ни по-малко. По негова молба императорът помилвал двете взели участие жени — Наталия Климова и Надежда Терентиева, дъщеря на търговец. Новата им присъда била доживотна каторга. (Докато очаквала екзекуцията, Наташа Климова прехвърлила извън затвора предсмъртното си писмо, което по-късно било публикувано и предизвикало пак в печата отзива на С. Л. Франк: то „ни показва, че божествената мощ на човешката душа е способна да превъзмогне“ дори страданията от неотвратимостта на насилствената смърт, „тези шест страници с нравствената си ценност тежат повече от цялата многотомна съвременна философия и поезия на трагизма“. (Климова започнала да излежава присъдата си в Новинския затвор в Москва, там скоро очаровала и духовно подчинила надзирателката — и с нейна помощ организирала прочутото „бягство на тринайсетте“ жени. (По съветско време бил написан киносценарий за това бягство, но забранили снемането на филма, тъй като сред бегълките нямало нито една болшевичка.) Отвън вече ги чакали. През нощта след бягството Климова била откарана в дома на либерален адвокат, където живяла в безопасност цял месец, докато жандармите вардели рязанската къща на Климови и имението им. След това облякла дълбок траур и адвокатът я качил на влак, който заминавал за Сибир. Тя се

прехвърлила в Япония, а оттам оплавала за Лондон — при Савинков, отново в Бойната организация (терористична). Край Генуа, във „вилата на амазонките“ се събрали забегналите от Новинския затвор и други политкаторжници. Там тя се омъжила за революционера емигрант Иван Столяров, родила му две момиченца. През 1917-а той пръв заминал да се потопи в петроградския кипеж, оставяйки жена си бременна. Третото момиченце умряло скоро след раждането от инфлуенца, двете по-големи майката можала да спаси, но самата тя също починала. Толкова скупчена била тогава в Париж цяла революционна Русия, че се намерил от същия този Рязан, от същата улица, от съседна къща синът на рязанския съдия Шиловски, също политемигрант, меншевик, който осиновил и отгледал момиченцата (Наташа била по-голямата). Макар да казват, че две любви не се побират в едно сърце, в Наташино се побрали и пълночувствената любов към Франция, и пронизително-преданата към Русия (но към революцията, на която служела майка ѝ). В началото на 20-те години, 11-годишна, Наташа отишла на гости на баща си в Петроград (тогава това било възможно, в Рязан централната градина още носела името на Климова — родната ѝ къща е наблизо, до същата градина) — и си дала дума, че непременно ще се върне тук, щом навърши 20 години. Сестра ѝ Катя, която останала във Франция, казва: Наташа много приличаше на майка ни — по яркия си характер, по благородството на огромните намерения, по възвишените душевни пориви и същевременно — по готовността за действие, по дързостта при извършването му. Така и замисляла си — да се завърне в родината, тя провела неотклонно, независимо от трезвите съвети да не прави това и от основателните огорчения на парижкия емигрантски кръг: когато не се връщал никой, когато това било явно безумие — през декември 1934-та, веднага след убийството на Киров! (И никога не съжалила, дори в лагерния трап, а още по-малко сега, когато допринасяше за възраждането на страната. Ако милиони хора бяха се втурнали като нея — в огъня и опасността, историята ни може би щеше да потече по-бързо.)

Бащата на Наташа, веднъж вече интерниран край Бухара с тумба есери и измъкнат там от Е. П. Пешкова (и самата тя в миналото била есерка), сега посрещнал дъщеря си — а за разстрел го арестували чак след нейното арестуване. На Наташа все пак ѝ предоставили две години ако не Русия, то поне съветска свобода — арестували я през

1937-а (доброволно завръщане в Съюза? то се знае, че е шпионка; хайде, ако не е шпионка, дошла е да върши контрареволуционна дейност. Още в първата лубянска килия тя срещнала... другарка на майка ѝ по бягството от Новинския затвор! Извървяла жестокия общ път (и той — не се свлякъл от душата ѝ, не бил забравен, горял) — и особено скъпо платила прекалено „ранното“ си излизане на свобода, през 1946-а, когато още никой не се връщал, това било още твърде непривично, съветските свободни хора не били готови да приемат излежали присъдата си затворници. След много премеждия през 1953 година можала (и то — с ходатайството на Еренбург и други влиятелни лица) да получи право на поднадзорно живеене в родния Рязан, откъдето майка ѝ толкова лесно била тръгнала да става революционерка. Преподавала тук френски език. Години посветила и на бурен личен живот и надали самата тя е подозирала, че ще влезе в допир с взривни действия против съветския режим.

После времето поомекнало — изправяла гръб и Наталия Ивановна. През 1956-а се прехвърлила в Москва; дъщерята на Еренбург (с която Н. И. ходела в едно и също училище в Париж) склонила баща си да вземе Н. И. за секретарка. Към него като към знаменитост се леели писма с молби, идвали молители и мнозина от тях били бивши политзатворници — така че Н. И. си намерила мястото. (У Еренбург служила чак до смъртта му.)

А в Рязан някогашната градина „Климова“, в застрашаваща близост до областния комитет на партията, сега отбягвана от гражданите и ненужна на областния комитет, я заварих безименна, нямаше никаква диря от никаква Климова. Научих цялата тая история от самата Н. И., когато тя ми съобщи за нашето двойно землячество: по Архипелага и по Рязан.

Стори го през пролетта на 1962-ра, като изхитрува (и невинната ѝ хитрост, и решителността ѝ бяха типично нейни): предаде ми чрез Копелев, че трябвало да ми съобщи нещо важно (а просто искала да се запознаем; той ми обясни, че е бивша политзатворничка). Това беше времето на тайнствените движения на ръкописа на „Денисович“, вече ми беше известно, че сред другите, имащи тежест, го е чел Еренбург. (Ама на никого не е известно как е можал да го прочете измежду първите, когато Твардовски най-малко с него се канеше да споделя. Всичко било измислено от Н. И. Щом чула за повестта, отишла в

редакцията на „Новый мир“ и от името на Еренбург помолила Закс да ѝ даде повестта. Закс помърморил, но на такова име не посмял да откаже. Погледнала — а на първата страница на новомировци пишело: „А. Рязански“ — и ахнала: да не би да съм ѝ земляк?) Веднага отишла при приятеля си фотограф — Вадим Афанасиев („Коженото яке“, мъж на братовчедка ѝ, той по-късно и за нас работеше понякога, помагаше ни). И чак след това занесла ръкописа на Еренбург. — Горкият А. Т. не оценяваше съвременните технически средства. И така се разхвърча „Денисович“ по самиздат — за негово смайване и тревога, за моя дълбока тогава радост, а всъщност — пагубно-опасно за съдбата на повестта — сега пък — и съобщението на Н. И, очевидно с някакви новини за движението на ръкописа, за мнението на важни лица? — и аз доста неохотно ѝ се обадох на Еренбурговия телефон, както беше ми предложила тя. Наталия Ивановна тутакси настойчиво ме покани в жилището на Еренбург. (Нищо не беше казано направо, но от нейното оживление и настояване като нищо можех да си направя заключението, че работодателят ѝ седи до нея и тръпне от нетърпение.)

Дойдох. Еренбург (на когото повестта, между другото, никак не му харесала) нямал нищо общо с това и бил в чужбина, но седяхме в неговия кабинет. Н. И. плетеше някакви новини, но те явно не бяха достатъчни, за да оправдаят посещението ми. (А тя сигурно е търсела начин да окуражи автора?) В такава ситуация бих се разсърдил на всеки друг, но не и на стара политзатворничка със запазено живо чувство на нашето племе и спомен за нашите острови — не можех. А и тя беше ме повикала не просто за да ме позяпа, а и да ме провери, да види доколко устойчива е в мен насоката ми, доколко съм готов за многото предстоящи ми в най-скоро време изпитания, няма ли да ме подмамят настрана, няма ли да ме направят шербетен. Разговорът ни веднага подмина литературните теми, стана по концлагеристки прост и аз неволно прекрачих границите на предпазливостта, задължителни за съветския, а особено за литературния, склонен към бърливост свят; засегнахме въстанията в съветските лагери, чух от нея: „Ами трябва да напишете за това!“ — не се стърпях, не повдигнах рамене, а ѝ откряхнах: „Вече е написано!“ И в отговор видях изблик на радост. Чак на прага, тихо, за да не я чуят близките на Еренбург, ме напътства: да не се отметна, да не ме поквари предстоящата слава. „Не се бойте! — спокойно я уверих аз, — няма да се отметна!“ По-късно ми казваше:

„Тъкмо оттам тръгна предаността ми към вас. Хем с какво предчувствие? — излизам от апартамента, слизам на долната площадка — внезапно ме тегли да се върна. Какво ли съм забравила? я да се върна — и вие се обадохте по телефона. И така няколко пъти.“) Напълно сигурен бях, че със слава няма да ме купят — на стената на съветската литература се изкачвах с напрегнати до краен предел мускули, като с тежка тарга с хоросан, да не го изплискам. А днес — не го ли изплисках? не казах ли нещо излишно? Сърцето ми подсказваше, че не, че е наша. И така излезе.

След като установихме съчувствие помежду си, се виждахме набързо два-три пъти, нищо съществено не се добави, но доверието ми към нея се заздравя. Странни съчетания се наблюдаваха в нея: най-объркани представи за световните събития — и непоклатимо отвращение към нашия режим; крайна женска хаотичност, нелогичност в говоренето, в постъпките, — и неочаквано стоманена прямота и вярност, когато ставаше дума за главното Дело, за ясна преценка, за безпогрешно дръзки решения (това по-късно, с годините, все повече го забелязвах). Превъзходно възпитана, деликатно-тактична, ненатрапчива, с лек характер — и надменно твърда пред ГБ (години по-късно пак ще я викат за разпити, в Лубянка, само че не бяха надушили главната ни линия.)

Най-неочаквано след около година Н. И. пристигна с приятели в своя стар Рязан, отби се при мен. И кой знае защо, в този мимолетен миг, без още да съм подтикван от нещо неотложно (Хрушчов още беше на власт, още разполагах с някаква анемична защита, но все пак някой ден неизбежно ще ми се наложи да прехвърлям микрофилми на Запад), усетих го като тласък, — дръпнах Н. И. настрана и я попитах: ще се наеме ли да осъществи някой път такъв номер. И без да се колебае ни най-малко, с безтрепетната си лекота, без да се замисля, веднага ми отговори: да! само че — никой да не знае.

Зародилото се между нас доверие веднага направи скок напред.

Вече имах готова за изпращане капсула с лента — но не беше спешно; пък и път нямаше, опитите ми бяха несполучливи. Но когато през октомври 1964-та свалиха Хрушчов! — аз се видях в небрано лозе: положението ми изглеждаше крайно опасно: острите зъби на врага сигурно щяха бързо, а може и внезапно, да се забият в гърлото ми. (Предвидливо приписах на режима някогашната му

революционна динамика, как е виждал сметката на мнозина преди мен. Оказа се: динамиката дотам е загубена, че за този скок тепърва щяха да им потрябват: до първия обиск — 11 месеца, до първия решителен удар — 9 години.) Новината ме завари в Рязан. Още на другия ден бях у Н. И. в Москва и я попитах: може ли! кога?...

Наталия Ивановна винаги се бе отличавала с бързината на решенията си и с кадемлията си ръка. Неоспорим късмет съпътстваше много нейни, дори лекомислени, начинания, каквито също съм наблюдавал. (А може би — не късмет, а някаква непобедимост, когато се захванеше с нещо?) Така и този път, веднага изскочи и удобен случай: синът на Леонид Андреев, който живееше в Женева, както и сестрата на Н. И., те се познават, тъкмо сега гостувал в Москва. Н. И. присви очи и реши: ще помоли Вадим Леонидович, той няма да ѝ откаже!

Заръча ми пак да дойда в Москва към края на октомври. Дотогава тя вече беше говорила с Вадим Леонидович. И една вечер ни срещна в стаичката си, в комунална квартира, на Мало-Демидовската уличка. В. Л. се оказа джентълмен от старата школа, сдържан, донякъде сух, изключително благороден човек — и всъщност тъкмо това благородство вече му отнемаше възможността за избор, възможността да отхвърли такава молба — за руската литература, а и за съветските лагери, където и родният му брат дълго бе лежал. (После Наталия Ивановна ми рече, че В. Л. преценявал това предложение като оказана му чест.) Беше дошла и съпругата му Ольга Викторовна, осиновена дъщеря на есерския лидер Чернов, доста приятна, изпълнена със съчувствие жена, която одобряваше решението на мъжа си и беше готова да раздели с него всички последици. И ето че те, формално същите съветски питомни зайчета като нас, незащитени не само от дипломатически имунитет, но дори и от чуждо гражданство (паспортите им бяха съветски, в следвоенния патриотичен ентусиазъм на една част от руската емиграция В. Л. приел съветско гражданство, отчасти за да пътува по-често и по-лесно до родината), се наемаха да пренесат експлозивната капсула — всичко написано от мен за 18 години, от първите непримирими лагерни стихотворения до „Кръга“! Те и не знаеха, не вникваха точно какво има там, но достатъчно добре разбираха, че е взривоопасно. И щяха да го пренесат, това решение бяха взели още преди срещата ни.

Тази вечер тогава ми се струваше най-великият момент в моя живот! Което бях бленувал още в заточението, което бях си представял като единствено в живота ми салтомортале — взе че стана делнично тихо, в учтив негероичен разговор. Гледах двамата съпрузи като чудо. За самата операция почти не говорихме. Извадих от джоба си тежката натъпкана алуминиева капсула, малко по-голяма от топче за пинг-понг, отвинтих я, показах им ролките — сложих я на чайната масичка, до бисквитите, до сладкото. А си говорихме за синтаксиса, за мястото на прилагателното спрямо неговото съществително, за жанровете, за книгата „Детство“ на самия В. Л., издадена в СССР и която бях чел. А Наталия Ивановна ме подкокороса да разкажа за най-поразителното, което носех в себе си, — за лагерните въстания. Женевските старци слушаха смаяни.

И нима толкова просто се сбъдва — цялата пълна мечта на живота ми? И сега ще остана със свободни ръце, окуражен, независим? Друг път такава острота, такава опасност няма да се повтори! Оттук нататък животът ми ще стане вече по-лек, все едно че хвърча с шейна по нанадолнището.

И този дар ми донесе Наталия Ивановна! — Ева, както скоро започнах да я наричам шифровано. Случайност и дори лукавство имаше в първата ни ненужна среща у Еренбург. А чрез такива неузнаваеми случайности се вряза като лъчи неизбежността: да получа помощ и от концлагеристкия континент, и от отломките на попиляната емиграция, и от Рязан — от Русия.

На 31 октомври 1964 година, две седмици след възцаряването на Колективното ръководство, моята малка бомба прекосила границата на СССР в московската аерогара. Тя просто кротувала в страничния джоб на сакото на В. Л., той не знаел никакви похвати, а митничарят, като видял паспорта му, попитал: не сте ли син на писателя? И повели разговор за писателя, сериозно тарашуване нямало. Капсулата минала, тъй да се каже, покрай аурата на Леонид Андреев. (Тогава ми изглеждаше — благоприятна.) Ева изпратила приятелите си и те дори успели да й намекнат за сполуката — докато си говорели от срещуположните галерии на горния етаж.

Когато след една година се провали архивът ми у Теуш, не остана и следа от някогашното ми ведро настроение след изпращането, а целият живот ми се струваше погребан под купища черни скали и се

гърчех във вилата на Чуковски — неочаквано малко преди вечеря като светъл ангел (но в тъмна лъскава рокля) пристигна при Корней Иванович по някаква работа Ева! — на всичко отгоре току-що завърнала се от Париж, още обгърната от тамошната лекота, още неадаптирана отново към кучешкия ни живот. Не беше очаквала да ме завари тук, не я очаквах и аз нея! Пристигането ѝ беше просто свръхчудо (понеже се страхувах да не оставя следа, не можех нито да ѝ телефонирам, нито да я посетя, а толкова ми трябваше жива нишка — натам, към свободния свят!) Престорихме се, че сме непознати, и Корней Иванович на нова сметка ни запозна. Докато вечеряхме, Ева слушаше ли, слушаше за зачестилите тукашни преследвания и неволно възкликна: „Да, в тази страна не може да ти доскучае!“ Това — веднага след Париж (където би могла да остане завинаги), но за учудване беше: пак без нотка на съжаление и за сегашното ѝ завръщане! После на К. И. му хрумна да я изпрати до гарата, а пък аз исках да си поприказваме с нея във вечерната тъмнина — поверително — и едвам убедих наред пътя К. И. и Люша да се върнат. И двамата с Ева продължихме да се тътрим към гарата, наваля ни някакъв щастлив дъжд, говорехме си и се уговаряхме — както винаги объркано, с нея необъркано не става, — и аз имах усещането за направо небесна подкрепа, както винаги лека, засмяна, безкористна.

Ева стана за мен втори въздух. Само чрез нея подземната ми работа внезапно се озаряваше от светлинка оттам — как вървят там работите ни, преводът на „Кръга“ на английски. Достатъчно беше тя да ми даде знак, да изрази намерение — срещяхме се незабавно. И при всяко мое идване в Москва се стараех да я видя. Къде ли не сме водили с нея нашите преговори: ту срещайки се уж случайно в книжарницата в сградата на Еренбург, бродехме из вътрешните дворове и градинките в центъра (така тя ми показва двора на Бахрушин, където, без още да знам, от 70-а година щеше да живее бъдещото ми семейство и откъдето щяха да ме арестуват за екстернирането); ту — по булевардите; ту — в двора на Петровия манастир; ту тя пристигаше при мен на вилата в Рождество и двамата сядяхме отделно от всички или отивахме в гората да си приказваме на спокойствие. Необходимостта от толкова много срещи, договорки, предоговорки и препредоговорки се диктуваше не толкова от самата работа, колкото се обясняваше с особеностите на нашата (вече бях я свързал и с Люша)

приятелка: в живия разпилян разговор, сама нарушавайки неговата система, тя постоянно пропускаше нещо важно и после ми телефонираше тревожно, че трябва да се срещнем, — и си изясняваше (и то не окончателно) пропуснатото. Аз постоянно я упреквах (а тя — мен) в непредпазливост, в неблагоприятие, но смайващото беше, че тя се заплиташе във второстепенното, а настъпеше ли решителното действаше точно, смело — къде се дяха всичките ѝ гафове? В най-опасните моменти я обземаше не само безстрашие, а и крайна „натуралност“ на поведението — вероятно беше я наследила от майка си. (А как чела Ева „Архипелага“! — тук проличава целият ѝ стил: замъкнала и трите машинописни тома в службата си — в апартамента на Еренбург. А той точно през тия дни — да умре. Сега ще се заредят — опис, комисия? Втурнала се да ги изнася, жената на Еренбург я спира: „Какво изнасяте?“ Кипнала: „След толкова години не сте ли ме опознали, как така ще ме подозирате?!“ Изнесла ги.)

Напрегнатото темпо на делото винаги много ме е пришпорвало, не ми стигаше време просто да си побъбрим с нея или да ѝ се порадвам. Но като еманации от всичките, от многото ни срещи се оформяше: какво вродено несекващо благородство има в нея (да не допусне постъпка на по-ниско равнище), колко е пропита с щедрост, как се съединяват в нея гордостта и ненатрапчивостта, и абсолютно приятелската простота.

Кадемлията ръка!... През май 1967-а, след като разпратих 250 екземпляра от „Писмото до конгреса на писателите“, аз се спотайвах в Переделкино у Чуковски. Минаха се 11 дена от писмото и конгресът вече приключи, а никъде на Запад не го отпечатаха, не го публикуваха. Не щеш ли, Ева — била на гости в друга вила, но ми се обади по телефона — ме покани да се поразходим. Такъв план изобщо не беше ми минавал през ум, а на нея мигновено ѝ хрумнало: „Нямате ли някой излишен екземпляр? Дайте ми го, ще го изпратя още днес!“ (Донякъде с тази задна мисъл тя бе докарала в Переделкино френския изкуствовед Морис Жардо, а той имал добри връзки с „Монд“ и тя го накарала да ѝ обещае.) И след три дена писмото се появи в „Монд“, гръмна — и кампанията беше спечелена! Когато стана случката с телеграмата на „Грани“, трябваше спешно да разбере кой е тоя Виктор Луи — и се появи същата тази Ева, *deus ex machina*: познавала го от

Карлаг, московско момченце, което предлагало на чужденци да им обмени валута, в лагера имало съмнително поведение.

Още в самото начало Ева не току-тъй беше помолила само никой да не знае. Тя определено и конкретно имаше предвид тогавашната ми жена Решетовская. (Ева виждала тази опасност несравнимо по-рано от мен.) Но веселите ни, приятелски и непринудени оношения с Ева не можеха да се скрият от жена ми. Освен това нашите безконечни, никога не докрай изяснени работи все ни караха да си шепнем, да се уединяваме дори когато Ева просто ни идваше на гости. Всичко това не можех нито да го постигна, нито да го обясня другояче, освен като кажа на жена си, че се занимаваме с твърде сериозни работи, с онези, тоест — със свързаните с чужбина. И Ева като че ли го разбираше. Но през есента на 1965-а, когато вече се водеше следствието срещу Синявски, Ева при една наша тайна среща ме попита: „Но жена ви нали нищо не знае?“ Ами направо, от устата ми, нищо не знаеше, но имаше очи, но — виждаше. (Със сигурност можех да кажа, че не знае нищо само за участието на Андрееви, ама все пак: две години по-късно в апартамента на Царкинята в присъствието на седем-осем души поканени, сред които беше и жена ми, стана следната среща: доведената от Ева млада Олга Андреева-Карлайл от Съединените щати излезе е мен да си шепнем на балкона.)

Над Ева още тогава надвисна сянката на опасността и, мрачна, черна, виси до ден днешен. Предчувствието ѝ не беше я излъгало много години преди това: през 1973-та на Казанската гара Н. Решетовская директно се закани за Ева, посочи я, и то единствено нея, като пример на кого ГБ ще си отмъщава за отпечатването на „Архипелага“. (Тъкмо тази закана ме накара да се изкажа открито през лятото на 1974-та в интервюто си за CBS.)

Вярно, скоро ще станат две години оттогава. Престоялите облаци не дават буря. Да пази Господ!

По време на една от срещите ни в началото на 1966-а, тъкмо бях пристигнал от Скривалището, още в движението на „Архипелага“, Ева ме запозна със своя близък другар Александър Александрович Угримов — от самото начало с намерението, че и той ще ми помага.

Веднага много ми хареса този човек — от него лъхаха несъмнена сигурност и хумор. Дори ми се стори — постоянно зевзешко настроение, което е направо безценно в конспиративното горене, но

бях надценил въпросното му качество, сигурно е имал щастлив период в, общо взето, тежкия си живот. За сметка на това още много негови качества ми предстоеше да изпитам по-късно, например — острия му аналитичен ум, проникателната му предпазливост. „Под тавани“ не може се разприказва (жилището на Ева, сега на Даевата уличка, смятах за доста несигурно, Ева свободно се срещаше с много чужденци и често им се обаждаше по телефона — и тъкмо в това се състоеше дръзката ѝ тактика на откритостта: чужденците и френските дипломати я познаваха и това я крепеше пред властите), — взехме да умуваме с какво ли Александър Александрович ще може да ми помогне. И той ми предложи нещо, което след провала на моя архив беше най-ценно: укриване! Укриване — дори на големи обеми и на няколко места, по желязна система: не у самия него, а у така наречените „къртици“, които според неговите условия изобщо нямаше да познавам. (И така спази условието, че и днес не мога да посоча, кажи-речи, никого, макар те да държат моя динамит цели 8 години.) Аз го свързах с НН-овците — и оттам той взе втория ми главен архив, който спасих от Теушите, който с годините се удесетори по обем — нали по-нататък започнахме да изкарваме всичко на пишешци машини и не държехме сметка за обемите — толкова добре и просторно бе уредил всичко А. А.

Бащата на Александър Александрович — А. И. Угримов — бил помещик, професор по агрономия, президент на Московското дружество за селско стопанство, а през 1917 година — и директор на департамента по земеделието. Майка му — от известно еврейско семейство, дъщеря на адвоката Гаркави, но християнка, членка на Московското религиозно-философско дружество, децата си възпитала в православната вяра и нашият А. А. (роден през 1906-а) като малък прислужвал на о. Йосиф Фудел; вкоренена дълбока църковност, но без фанатизъм, се бе запазила в него за цял живот. През 1922-ра цялото им семейство с баща им било екстернирано в чужбина. В берлинската емиграция на А. А. му се налагало да работи и като шофьор, и като електротехник, после се прехвърлил във Франция, завършил селскостопанско училище и станал мелничар. Като мнозина в емиграцията се отнасял страстно към политическите течения. Отначало се присъединил към монархистите легитимисти, после известно време бил и „младорусин“. През Втората световна война

активно участвал във френската Съпротива. След войната възстановил съветското си гражданство, защото мечтаел да се завърне в родината си и да я възражда след военната разруха. За нас, клетите съветски арестанти, този порив беше необясним, а за тях, след четвърт век в изгнание, колко им се е искало и колко са вярвали! — че са настъпили коренни промени и, макар и накърнена, се възвръща отколешна Русия. А. А. се възхищавал от доблестта на Червената армия и превъзнасял Сталин за победата над Германия, за реванша за 1914–18 година. (Наистина, жената на А. А. далеч не споделяла неговите надежди.) Той се записал в Съюза на съветските граждани и заедно с всички тях бил изселен от Франция в края на 1947-а. А в родината много скоро били арестувани и той, и жена му, и балдъзата му, и тъща му — по известното „дело на Даниил Андреев“, само престарелият баща на А. А. не бил вкаран в затвора. (Чувството за вина, че е погубил семейството си, го хвърлило в пропаст, после цял живот го разкъсваше.) А. А. преминал през жестоко следствие в Лефортовския затвор, получил много алинеи по член 58 — и за връзки със световната буржоазия, и по подозрение, че са го изпратили в СССР (наградите от съюзниците допълнително влошили положението му), — вярно, получил „нормалната“ десетачка, само че с конфискация на цялото му имущество. А тъкмо тогава вече се създавали специалните лагери и изпратили Угримов в Речлагер край Воркута. Там през лятото на 1953-та попаднал и в лагерна стачка. И след като преживял всичко това — все пак не съжаляваше, че се е завърнал в родината, и сега направо не можеше да си представи своя живот без тия лагерни години. Наистина, казва: „От Русия вече не се възхищавам, руския народ повече го жала, отколкото обичам. На бъдещето на страната и на цялото човечество гледам крайно песимистично.“

А на мен отначало беше ми се сторил такъв веселяк...

Първо измислихме с А. А. за гарантиране на скривалището, че и с него няма да се срещаме, между нас засега също ще има междинно звено. С тази роля склони да се нагърби Георг Тенно, но скоро се разболя, отпадна. „Попречи“ ни и близкото приятелство, което се установи между А. А. и мен: оказа се, че ни е интересно да се срещаме и ей така да си поприказваме, да се посъветваме. Покрай приятелството му с Ева, после чрез нас — с Аля, нарушихме правилата на безопасността, обичахме да се срещаме и четиримата наведнъж, и

по-късно А. А. често ни идваше на гости. Добра работа свърши и леката кола на А. А. (далеч не всеки има, а той беше доверен, свой, секретен човек — много ни помагаше в транспортирането. (Той сам предложи как да го наричаме зашифровано: „Данила, файтонджията.“ И му се лепна — Данила.) С тая негова кола чак злоупотребявахме: в нея уреждахме някаква съвсем ненужна моя среща с едно Евино протеже, италиански журналист. Данила вече и просто по приятелски пристигаше в Рождество, може би позволявайки да забележат номера му. (Пред жена си го наричах „Александър Николаич“.) Пак той докара в Рождество Люша и Кю да преписват „Архипелага“. (А на мен ми подари специална старинна огнеупорна касетка без ключалка, веднага с част от ръкописите я зарових в земята, без да се досетя, че тъкмо така с минотърсач лесно ще бъде открита, ръкописи не бива да се заравят в метал.)

През лятото на 1971-ва ми се наложи да замина за юг и с моята кола се смяташе за опасно — нае се да ме кара Данила със своята. В Новочеркасск надвечер тялото ми се покри с едри флюски — помислих си, че съм се прегрял на слънцето, ще ми мине. Стигнахме с А. А. до Тихорецкая и още доста ни предстоеше да видим, да посетим заедно — но ми стана толкова зле, че се наложи да се завърнем в Москва. (Бяхме потеглили конспиративно, ГБ явно засякъл, че съм заминал, но не самото ни опътуване, и не ни проследиха из пътя.

Но виж Добавката от 1992 г.)

А обемът на пазеното от А. А. непрекъснато се увеличаваше, той вече водеше две картотеки: едната за Аля (пощенските марки), другата за Люша, които не се застъпваха. Малко преди екстернирането ми условията станаха по-строги, започнахме да се правим на непознати.

Тук обединявам Ева и Данила в един разказ, защото от 1966-а всичките им подпомагачи ме замисли и действия бяха общи. През тях мина и по-нататъшният развой с изпратената лента на „Кръга“ — Вадим Андреев беше приятел на А. А. от емигрантските години (и обвинително влизал задочно в делото на брат си, тоест в следственото дело на А. А.). Ева и Данила заедно участваха в подготовката и уреждането на моите срещи ту със старите Андрееви (те от време на време пристигаха да си карат отпуската в СССР), ту с Олга Карлайл, дъщеря им, ту със Саша, сина им. Ева и Данила постоянно бяха ту свидетели, ту съветници, ту преносвачи. Колкото А. А. обичаше

старите Андрееви, толкова винаги е изпитвал антипатия към Олга Карлайл, но фатално не се намеси и не ме предупреди. (Аз самият трябваше да си отворям очите, но ме притискаха изключителността на срещите, краткостта и опасността им и това, че вече бяхме избрали Андрееви.)

В началото на юни 1968-а, докато в Рождество допечатвахме „Архипелага“, а в Париж вилнеели революционните студенти, възхитеният от подвизите им **Саша (Александър Владимирович) Андреев** пристигна в едноседмична командировка в Москва с група от ЮНЕСКО. Той весело се обади на Ева, че ѝ носи армагани, че ще ѝ разкаже за славните студентски вълнения, на които московчани толкова по еснафски не съчувстват („защо щръкляят? я нека поживеят у нас, та да разберат!“), а тя тутакси се сетила, не я свъртало на едно място: не е ли това sluка, дали да не изпратим сега по Саша „Архипелага“ на Запад?

За тия няколко страховити дни тя още тогава си записала кратки бележки, после ги изгорила; през 1974-та, вече след екстернарирането ми, отново ги написала, Аля ги изнесе, сега ги ползвам. Та: и преди това, и след това Ева много пъти рискуваше с моите работи, но както личи от бележките ѝ, не била усетила достатъчно добре всички останали опасности — дали пък не е била вътрешно безгрижна? Не, на нея самото ѝ държане беше такова безгрижно, външното. А „Архипелагът“ заемал размери, по-големи от всичките ни съдби, размерите на самата Русия. Тази операция ѝ струвала десетдневно свръхнапрежение, незабравимо и до днес.

Първо, да не допусне опростаяване на „Архипелага“. Да остане вечно тук — значи да погине. Но ако го спипат в ръцете на Саша на митницата — още по-голяма погибел и за книгата, и за автора, и за всички — толкова много имена са посочени в „Архипелага“, на още живи хора! — и за самия него. И пак — Андреев, допустимо ли е да го моли за такава услуга? И ще се съгласи ли той? Но за сметка на това — чисти ръце: безкористни хора, с истинско руско чувство и няма да злоупотребят. Ако изтърве тая възможност — кога ли ще се появи подобна по-късно? Тези си съмнения Ева споделила с А. А. и, доколкото може да се разбере, той я разубеждавал, напомнял ѝ, че е зает с по-важна работа — с постоянно опазване. (И като оглеждам цялата случка сега, след десет години, ми се струва, че е бил прав,

много благоразумен човек.) Но Ева вече се била навила и трудно някой щял да я спре. Пристигнаха в Рождество, повикаха ме да идем в гората. От нейните бележки личи колко трудно ѝ е било да вземе това решение и още не го била взела докрай, но на мен, спомням си, ми говореше с такава убеденост (винаги победоносна!), че бързо надви съмненията ми. И наистина, такова стечение: тъкмо в деня, когато завърших „Архипелага“ (и със запас от няколко дена за преснемане на лента), и — в чисти ръце! Как да различи човек свободата на нашето решение от Божието предназначение? Решихме, без да сме попитали младежа: да! Впрочем, както си спомня Ева, аз съм им казал: „Действайте само ако има 99% за успех, иначе не.“ В операцията този процент комай далеч не бе достигнат.

Саша приел въпроса обречено-спокойно, усещал, че ще го помоят. — Не те ли е страх? — Страх ме е. Но все пак съм русин. — След един ден предложил такъв вариант: киномеханикът щял да изпраща контейнер с киноматериалите на тяхната група, ще го помоли да пъхне там и капсулата с нашата лента, ще му каже: „Това са ръкописи на дядо ми. Ако взема да ги изнасям от Съюза официално — ще загубя сума време. Помогни ми.“ За втори път сянката на Леонид Андреев съпровождаше моя ролка. Но контейнерът пътувал дори непломбиран, неохраняван от дипломатически статут. В събота срещу Петдесетница цялата им група трябвало да излети за Париж. Киномеханикът щял да потегли с влак по Св. Дух; във вторник Саша се надявал да го посрещне в Париж и лично да извади ролката от контейнера.

И комай всичко щяло да мине спокойно, ако в четвъртък вечерта Саша с московските си роднини не бил дошъл на гости на А. А., а той, след като те си тръгнали, с тройната си предпазливост не бил зърнал през прозореца, че долу ги следели: единият от следящите тръгнал подир момчетата, другият хукнал нанякъде. (Не съм напълно сигурен, в други случаи прекомерната предпазливост караше А. А. неправилно да тълкува ситуацията — тогава, когато следене не е имало. Но Ева до ден днешен настоява, че проследяването се потвърдило, само че по несвързан с нас повод. Възможно е.) През онези дни никой от нас не постави под съмнение следеното и поради това пет дена подред треска ни тресе. Най-напред — Данила и Ева: да продължат ли операцията, или да се откажат от нея? Който не е живял в конспирация, не може

дори да си представи това потиснато и съсипващо те състояние, когато, може би наблюдаван, подслушван, без да имаш време, нито възможност да се посъветваш, понякога изнемогвайки от приближаващия провал, не можеш да освободиш волята си от отговорността и трябва да вземеш решение, от което ще зависят и мнозина скъпи за теб хора — и делото. Решили: „да приемат битката за родината в тази достъпна за нас форма, и то именно сега!“ По-късно Ева успяла да хване по телефона един от московските роднини на Саша, напълнила разговора с глупости и вметнала припряно на френски: „Снощи, когато сте се прибирали вкъщи, са ви следили.“ (Ако ги следят изкъсо — и тая фраза ще е хваната...) Оня (макар че не знаел никакви тайни) разбрал за какво става дума и завел Саша да преспи на сигурно място. После — размишленията на Ева с Люша (била отишла при нея да вземе капсулата). Колкото повече умували — толкова по-опасно им изглеждало. И не в резултат на тая равностетка, а пак под напора на чувствата си Ева взела „бомбата“.

В събота сутринта срещу Петдесетница се били разбрали така: в метрото, на спирка „Кировская“, на уречено място Ева се срещнала със Саша и му предала — не „бомбата“, не — пакет с детски играчки: ако ги забележат и хванат пратката, ще останат с пръст в устата. Поговорили си за вчерашното следене. Сега май нямало никого. Разбрали се: във вторник сутринта, щом извади капсулата от контейнера, Саша се обажда в Женева на Евината сестра Катерина Ивановна (ранена през Съпротивата, тя останала инвалид и почти винаги си била вкъщи) и тя предава по телефона условна фраза на Ева в Москва. А самата „бомба“ Саша сега ще получи не от нея, а на следващата спирка, „Дзержинская“, от А. А.... (Всичко е разиграно не по-зле, отколкото ако го била организирила Климова, Евината майка.) Но когато А. А. на „Дзержинская“ се приближил до Саша изотзад и го хванал за ръката — Саша трепнал прекалено забележимо. И нашият Данила променил плана си: решил да поостане със Саша, да го поуспокои. Извел го от метрото на тиха улица до колата си. (Но щещ ли, още едно произшествие: някакво такси стояло досами неговата кола с вдигнат преден капак; потеглили, потеглило и то подир тях... Дали подир тях? Не са ли това излишни подозрения? Изчезнало някъде.) Не нарочно, така им се наложило, направили кръг около „Большая Лубянка“, около „бутилката“ на Дзержински — Данила с

ръце на волана обяснил на Саша как да се пресегне и да вземе „бомбата“ от чантата му. **Предали „Архипелага“ на Лубянский площад!...** Данила закарал момчето близо до мястото, където отивало.

И тъй, работата криво-ляво беше свършена, оставаше ни да чакаме. Но тъкмо тогава се скапаха уязвените нерви на всички ни: недоизяснените заплахи ни притискаха тъпо. Лентата беше излязла от ръцете ни — но доникъде не беше стигнала, висеше без контрол и в опасност. Люша хукнала да ме търси в Рождество, аз отидох в конспиративната квартира на Гледачката (очерк 10), винаги готова да ме приеме, ключът е в джоба ми. Ева, за да не се мъчи през празничните дни в града, заминала за Таруса, където А. А. гледаше престарелия си баща. А Люша телефонираше, без да знае това, на Ева, а Гледачката от уличен автомат се обаждаше на Люша и Евиното отсъствие ни плашеше като вече започнал провал. (Сега разбрахме, че цялата ни операция е била дилетантска и паянтова.) И на слънчевия таруски речен бряг слънцето за нашите приятели било черен пламък. Безпомощното бездействие тежи. Хрумнало им да се върнат в Москва, из пътя се спрели до една църква, вървяла всенощната служба срещу Св. Дух, А. А. запалил по една свещ за всички участници, молил се. А Ева, макар и невярваща (но именно в църква се били видели за пръв път преди години), сега стояла в храма не с любопитство, а с бучка в гърлото: Господи, помогни!

В заклещилата ни минута кой ще ни разбере по-добре от Бог?

Когато се прибрала в Москва, Ева намерила начин да се обади на Сашиния роднина от неутрален телефон и разбрала, че Саша е отпътувал безпрепятствено. Отначало им олекнало, изкарали понеделника.

Но вече е вторник, пладне, отдавна трябвало да се обади сестра й от Женева — но не се обаждала, а самата тя не бива да я търси първа: ще стане невъзможно обаждането с условия текст.

Така се тормозили целия вторник — и нямало новини. И им замирило на разгром: вече четат „Архипелага“ на Лубянка.

Чак в сряда заранта дошло освобождаващото известие. (Оказало се: парижката стачка, полуреволуция — била парализирала връзката от Париж, пресякла се враждебно с нашия „Архипелаг“.)

В сряда през деня, без много-много да крият тайната ми квартира, тримата — Ева, Данила и Люша — дойдоха да ме

освобождават. Те ликуваха. Казах им полу на шега, полу на истина: „Ей, големи авантюристи сте били!“ И ги засегнах. Ако бяха се съветвали с мен през който и да било стадий от тази операция, щях да ги спра. Но те с огромно напрежение за 10 дена изкатериха душевен връх и естествено беше да се обидят, като ги нарекох „авантюристи“.

Но много по-обидно се оказа, че отбраните ръце, сменяйки се от чифт на чифт, сплескали цялата ни пратка — и тя не ни спаси в страховития момент. Саша Андреев, без да има никаква съветска тренировка, се държа геройски. Вадим Леонидович треперел над тази книга, дори купил комплект шрифтове, за да стане първият издател на „Архипелага“ на руски. А по-нататък при Карлайлови нашата капсула потъна в сухото сметкаджийство — и дълги години американският текст на „Архипелага“ не беше готов (за това другаде). За какво ли бързахме, рискувахме и се гордяхме?! — когато все едно че не сме го изпращали. „Архипелагът“ хем е на Запад — хем го няма. Когато стана нужда да се прави немският превод, изпратихме Бета (очерк 12) да помоли В. Л. да поиска копие на руския текст от дъщеря си — той се уплашил: ще се разчуе (а той е със съветски паспорт), и ни се наложи да повторим прехвърлянето на „Архипелага“ от СССР по много труден и опасен начин.

Това намерение — да вземем за ново преснемане машинописа на „Архипелага“ — а от кого? от Данила, — се натъкна на неговата съпротива. Той стана подозрителен и заявяваше на двамата ни с Аля, че не бива да обезценяваме нито пазеното у Андрееви, нито цялата пратка около Петдесетница. А и още по-малко ни разбираше, доколкото цялата тази операция, с нейните жертви и страхове, беше сведена от Карлайлови до нула. Ако поради съпротивата му не бяхме изпратили отново през пролетта на 1971-ва „Архипелага“ на Запад, до провала през 1973-та нямаше да ги има немския и шведския превод; а руското издание, недостъпно за западния читател, щеше да прозвучи като самотен топовен изстрел в нощта.

Такива препирни възникваха между нас с Данила по делови решения на няколко пъти и, както пролича по-късно, прави бяхме ние, а не той, но подбудите му винаги бяха благородни, такъв си му беше характерът и това не бива да се подценява.

През целия си живот съм намирал време да разпитвам стъпка по стъпка за преживяното — или онези, които пряко описвах, или от

които получавах свидетелски материал. Но за хората, с които просто живеях, за най-близките и най-свидните, такова време никога не ми достигаше. Така стана и с А. А. — той беше изключителен човек и вътрешната му духовна биография беше сложна, интересна, но не я измъкнах от него. Почти французин и аристократ в житейските си навици, нескована естественост и изтънчено-придирчив вкус, той бе успял да съхрани и чисто православното светоусещане от детските си години и да си остане до мозъка на костите руснак, само че привързан не към древна Русия, а към петербургския имперски период, дори с великодържавен отпечатък. Съвместявайки толкова много различен опит и преценки, през последните години той ми се разкри като изтънчен, умен и откровен рецензент. Уж двамата с него не бяхме противници, а все имахме разногласия. Сред приятелите ми нито един дори отдалечено не приличаше на него затова мненията му бяха ценни и неочаквани за мен, а поради потайността, кажи-речи, на никого не можех да показвам проектите си. На два пъти той попиля Нобеловата ми лекция, после я преработих неузнаваемо и тя много спечели от това. Настойчиво ме увещавахе да изхвърля някои крайности от „Мирът и насилието“, като правилно ме предупреждаваше, че ще допусна тактическа грешка: ще засегна и отблъсна целия Запад. (Да, тактически доста неща в моята публицистика бяха вредни и излишни, но сърцето ми ме подтикваше! Не може цял живот все за тактиката да мислим!...) Критикуваше и „Октомври Шестнайсета“, но противоречиво, от две страни едновременно: не бивало да се изказвам зле за царя, но не бивало да се изказвам зле и за кадетите. А те воювали помежду си на живот и смърт, избирай, ако можеш. Почти по същото време завърших, но не сколасах да го покажа на А. А. „Писмото до вождовете“, много съжалявам. Данила го прочете през януари 1974-та — когато „Писмото“ вече беше на Запад и няколко дена преди насроченото му отпечатване, ужаси се, предричаше, че на Запад това ще бъде просто провал, — и излезе прав! Макар тогава да бях много сигурен в себе си, че не мога да се „проваля“, че съм здраво стъпил на краката си. А през последните ми седмици в родината прочете и моите статии за „Изпод канарите“, изпращайки ми критични бележки и за тях, отчасти и значително одобрение, и все ми пробутваше Бердяев, Бердяев, пред когото винаги се бе прекланял, и ме е яд, че похабих за тоя Бердяев, за изпратената ми от А. А. книга,

последните си два дена в Русия без никаква полза. А и самия А. А. една година преди това настойчиво го увещавах да участва в нашия „Изпод канарите“ — но той уверено ми отказваше. Също руска черта: толкова да мислиш (с бавно, дълбоко навлизане в проблемите, бързо никога не се наемаше), да имаш такива особени мнения, а да не можеш да ги излееш в завършена статия.

Дали покрай тия рецензии, а и изобщо във всичките ни разговори с Ева и Данила много пъти съм се вкопчвал с тях на шега, а понякога и сериозно, в преценката за Запада. С Ева това бяха чести сблъсъци. Според нея съм се бил изказвал за Запада прекалено добре — тя ме разубеждаваше, хулеше Запада — и днес със същата страст, която я беше тласнала навремето да зареже европейското благополучие и доброволно да замине да се мъчи в Русия. Друг път, разсърден за нещо на Запада, се изказвах твърде рязко — почти със същия плам и дори с крайности тя се втурваше да го защитава. И всеки път главната й теза беше: изобщо не разбирам Запада и никога няма да го разбера. Вярно, Ева не се отличаваше със стройни политически възгледи, но той! Тя беше напуснала Франция още преди 30, а за пръв път и преди 40 години, макар че прескачаше дотам от време на време и в самата Москва сега се срещаше с много чужденци, но беше сигурна, че пази живо чувство за Европа. А. А. — и той пристигнал преди 30 години, също беше сигурен в безпогрешността на преценките си. Аз никога не бях стъпвал там, но като слушах всеки ден по няколко западни предавания, не можех да не си създам тъжната представа, че Западът отстъпва по воля, дух и съзнание на болшевиките. И двамата осмиваха изводите ми, защото не допускаха толкова поразителна промяна на Запада. Споровете с тях ме обогатяваха и, както виждам сега, донякъде са ме подготвили за Запада.

През юли 1973-та те пристигнаха при нас с Аля във Фирсановка (Данила — специално за да прочете „Мирът и насилието“, защото отдавна се беше поотдалечил от мен). Понеже се опасявах, че из двора са разхвърляни микрофони, аз ги поведох на разходка по пътеката през ръжта. Това място е толкова руско, че в паметта ми направо се е врязал разговорът там — с Данила това беше последният ни неприпрян. Разказах им, че скоро ще предприема голяма атака. Че съм взел решение: вече да започна да печатам всичко подред. „След три години — уверявах аз Данила — укритото от вас ще загуби смисъла

си, всичко мое ще бъде отпечатано и ще можете да се пенсионирате.“ Разсмяхме се, 67-годишният А. А. ме упрекна: „С последното ме засегнахте!“

Дори тогава още ми се струваше, че първият и главен удар ще се стовари върху мен. Че от мен ще започне всичко. А развързката вече била близка, но ние не виждахме, че мен опасността ще ме прескочи, а ще надвисне тъкмо над тях, над неколцината ми близки хора. Впрочем от началото на 1973-та, когато първата ми жена взе да се изявява публично, в големия печат, на два пъти в „Ню Йорк таймс“, враждебно спрямо мен, — Ева и Данила доста се стреснаха: тя ги познаваше и двамата, макар и не в подробностите на действията им.

Верни наши приятели, те през всичките тия години докрай вършеха своята непрекъсната, неоценима, опасна и безкористна работа — помагайки ни. Ева отдавна беше престанала да е едничката ни връзка със Запада (но току прехвърляше по нещо с изящна лекота), обаче неизтощимо изнамираше с какво още може да ни бъде полезна, в това отношение погледът ѝ беше остър. Ева докрая се държеше в съответствие с навика и смелостта си — без изобщо да се крие, без да потулва приятелството ни (с Аля много си другаруваха въпреки разликата във възрастта им), открито се обаждаше по телефона и ни идваше на гости дори през най-тежките обсадни моменти. Данила — и поради особеностите на характера му, и поради необходимата тактика на Отговорен Пазител, се държеше предпазливо, появяваше се рядко, избягваше прекалено острите моменти, гледаше да не бие на очи, името му не се споменава по телефона и под таваните, повикванията и срещите се осъществяваха тайно, прикрито. И, не щеш ли, сякаш тласкан от предчувствие, дойде в нашето обсадено обречено жилище на „Козицки“ 3 часа преди арестуването ми! Интуиция и дързост: просто да се сбогуваме! Бях потресен; струва ми се, че досега усещам прощалната ни прегръдка.

Мен ме екстернираха, семейството ми също отпътува. Най-спешното от архива Аля прехвърли по тайни пътища на Запад, — но все пак останаха в родината неподвижни десетки килограми книжа, и все още много доста ценни, и, кажи-речи, половината от това богатство беше у Данила.

Затова особено тревожна и неясна беше първата година след екстернирането ми: поради мудността на стичащия се до Запада архив

(някои материали пътуваха по половин година); поради мудността на човешкото обмисляне, което не сколасваше да настигне външните събития; поради мудността на тайната поща — кога ли ще изпадне сгоден случай, кога ли ще пътува някой! поради мудността на конспиративните структури в самия Съветски съюз, — трябваше да се мине тази година и нещо, докато прегледаме всичко пристигнало, докато задочно по шифровани списъци уточним кое е останало там и се разпоредим кое да ни се изпрати, кое да се унищожи, кое е загубило стойност, а кое да се пази по-нататък като безопасно.

А отмъщението на ГБ можеше да се стовари върху нашите близки — най-вероятно през тия първи месеци, докато всичко още беше топло, докато те още продължаваха да са реални съучастници и имаше надежда да бъдат докопани някакви улики.

А с какво можех да ги защитя? Комай само с надеждата, че властите се страхуват от мен? (И те наистина се страхуваха, ударите ми винаги бяха неочаквани и силни.) През първата година правех сложни намеци в декларациите по интервютата ми, макар лично за себе си тук вече да бях разбрал, че Западът не ще се втурне да спасява моите Невидими и че не съм в състояние да им осигуря закрила.

Но ето че Бог ни помогна. Оцеляхме.

(Не, всичко това не завърши чак толкова леко, колкото може да ви се е сторило. КГБ все пак викнал Александър Александрович през 1974-та и му демонстрирал, че е запознато с някои подробности — например относно онази гонитба на избягалото „Теле“ по Коледа, която ни осигури поради нехайството си А. С. и която можеше да струва на Александър Александрович собствената му глава. (А аз на всичко отгоре същия ден го упрекнах, подозирах го, че е допуснал изтичане.) Но май поради Рождество Христово като в коледна приказка — всичко трябваше да завърши благополучно. Този разпит на Лубянка А. А. си го записал и ми го изпрати във Върмонт — и не съм в състояние да предам онзи въздух по-добре от него. [44] (Бел. от 1978 г.))

След екстернирането ми взели да нервничат „къртиците“, наложило се на няколко пъти да прехвърлят материалите. През тази година в Москва зачестили заплахите за повиквания и неочаквани обиски, но дотогава всичките ми укрити материали бяха унищожени. До лятото на 1975-а целият ми исторически дългогодишен архив у

Данила (на три-четири отделни места, които и до днес не са ми известни) — всичко било изгорено.

Успяхме! Пак сколасахме да изпреварим КГБ! Сега КГБ можеше да има само подозрения и никакви доказателства.

През юни 1975-а се събрали тримата с Люша (заедно та да има свидетели, а не както Кю „изгаряла“), заминали за Рождество на Истия — и на тоя рождественски простор, срещу сиромашкия църковен купол, доизгорили тия десетки килограми — уж „излишен“, отишъл на вятъра труд, доста неща — със съжаление.

Но и цялата природа се крепи на това, всичко живо: че във всяко развитие и във всеки род трябва да има резерв, трябва да има излишно, което именно гине, само и само главният ствол да расте.

А Ева — първата измежду заподозрените (и просто засечена от ГБ, цялата оклепана с доноси) — не само че не замряла, не се спотаила през тая година, ами с предишната си самоуверена храброст водела свободния живот на извънцатна преводачка, срещала се с чужденци, сред тях — с наши, и през месеците на затишие, когато се сменяли лицата, когато бивали изгонвани кореспонденти, когато се нарушавали каналите, — възобновяваше с нова енергия прехвърлянето на цели чанти и куфарчета от моя архив. Сега, през пролетта на 1975-а, това се следеше с доста по-голямо внимание, стана значително по-опасно, а чужденците се стреснаха. А от края на 1974-та, след като излезе от печат „Изпод канарите“, Москва ни запуши официалната поща и в двете посоки (не пускаше дори пощенските картички за рождения ден на детето), — та Ева тогава се нагърби и с връзката ни по „втория начин“ с всички наши приятели.

От есента на 1974-та в културния отдел на френското посолство се появило ново лице — корсиканката **Елфрида Филипи**. Аз никога не съм я виждал, Ева ми я описа по следния начин: „Красива, стройна, обича ли те — става обаятелна, не те ли харесва — става ледена. Сприятелихме се от пръв поглед, отведнъж разбрахме, че в известно отношение сме синхронни, без думи. Нейната бърза решителност, готовността ѝ да изпита всички страхове, опасението ѝ да не накисне някого, живият ѝ интерес към Русия... На опасните места пробутваше нещата, обезоръжавайки с усмивка и грация. Гениално бърза: докато тиквеникът си отвори устата, работата е свършена.“ Така например

искали да разделят една пратка за мен между трима пътуващи, тя я претеглила на ръка, казала: „Вземам всичко наведнъж!“, като по тоя начин много улеснявала Ева, Данила и „къртиците“. (Същевременно беше прехвърлено и едно-друго от Б. Л. — на всеки чифт помагали ръце съм благодарен.) (По всяка вероятност става дума за Борис Леонидович Пастернак. — Бел. пр.)

Този огромен пакет от Ева, изпратен чрез Елфрида, **Степан Татишчев** (очерк 13) ни донесе в парижкия хотел „Д’Исли“ на Рю Жакоб, на мансардата — и тогава стана повече от символично съвпадение, каквото може да създаде само Историята. Донеслият си отиде, на канапето още стоеше на камара непрегледаната пратка от Наташа Климова-младша, а по същото тясно таванско стълбище след две минути при нас влезе Аркадий Петрович Столипин — онова синче на Столипин, насмалко неубито при взрива на Аптекарския остров от Наташа Климова-старша, — при което той беше дошъл при мен да обсъдим черновата на моята глава за Пьотър Столипин. С тоя благ човек седяхме приятелски, а край нас бяха пликовете, също така приятелски изпратени ми от дъщерята на несъстоялата се негова убийца.

Така за две трети от столетието се преобърна Русия. Дъщерята със същия талант и порив, каквито притежавала майка ѝ, сега работеше и рискуваше в срещуположната посока. (Макар че не беше се отдалечила кой знае колко от есерския начин на мислене: непрекъснато кълнеше Столипин и виждаше в съветския строй продължение на царския.) Всички сили на здрава Русия вече се обединяват, вече действат задружно.

(ДОБАВКА от 1978 г.): През есента на 1976-а Ева дори я пуснаха в Швейцария при сестра ѝ. Тя в никой случай не можела да иска в съветското посолство виза за Щатите: хем е забранено да се променя страната, хем ще се разбере, че идва при нас. Но с наша помощ (американците ѝ издадоха временна вложка към паспорта) тя благополучно пристигна при нас във Върмонт и изкара у нас пролетта на 1977-а. Много се ядосваше, че привлечената от нея Олга Карлайл се е отметнала и пише враждебна книга, но и непрекъснато ме уверяваше, че това са глупости. Четеше „Невидимите“ — и ме помоли да ѝ дам

тоя 9-и очерк (щяла да остави препис в Париж — и да занесе един в Москва, да го прочете на А. А. и чак тогава да го изгори).

Когато ми обясняваше преселването си в Русия през 1934-та, каза: „Не идвах за мъки, моля ви се, не мога да ги понасям, идвах за радост. Но претърпените мъки не притъпиха любовта ми към Русия, а я заостриха.“

А сега пред нея стоеше примамливата възможност: да остане на Запад завинаги. Дълго се тормози, дълго избира. Решаващото ѝ писмо според мен по-добре от моя преразказ предава тези нейни преживявания [45].

(ДОБАВКА от 1986 г.): През 1981-ва Александър Александрович се разболял тежко и се поминал. (Баща му доживя до 100 години, мислех си, че и А. А. ще живее дълго. Но не.) Още един приятел загубих. И още един концлагерист, хем с какви остри завои в съдбата му! Ама това не е чак дотам изненадващо в нашия жесток век.

А Наталия Ивановна никога не прекрати конспиративните операции, продължаваше ги дори с лудешка смелост. От 1975 до 1984 година на нея се крепеше не само целият ни таен пощенски и книжен канал с приятели в СССР, но и нещо още по-важно: помощта за нашия Руски обществен фонд в СССР, — и надали без нейните смелост и находчивост бихме могли да създадем такава пълнокръвна артерия. (За работата на фонда някой друг ден, надявам се, ще напиша подробно.) ГБ я дебнеше с все сила, но все едно никога не можа да я докопа.

Н. И. през последните години боледуваше от панкреатит. В края на август 1984-та внезапно почувствала силни болки, постъпила в болница — и след една седмица починала. (Преди смъртта си заръчала да ни съобщят: „Сега ще трябва да се спотая временно!“ — явно е усещала как нараства заплахата. Изплъзнала се от лапите — може би в последния момент.)

Доста цивилни гебешници се стълпили на погребението ѝ, оглеждали присъстващите. Неколцина от тия юнаци отишли за описа на жилището ѝ, правейки се на „стажант-нотариуси“. На братовчеда на Н. И. по време на разпита казали: „Знаем всичко за нея, отдавна я пасем и знаем кое къде се намирал в жилището ѝ.“

Самохвалковци! Знаели са, ама не всичко.

Неуловимата им се изплъзна... И със закъсняло зъбене я залаяха във вестниците.

(ДОБАВКА от 1992 г.) През април 1992-ра в Москва бюлетинът „Строго поверително“ (кн. 4) пусна публикация, повторена в „Гардиан“ от 20.4.92 и отекнала като ехо на Запад, базираща се върху доброволното съобщение на бившия ростовски полковник чекист Б. А. Иванов. Той написал свидетелски показания [46]: че през август 1971-ва в Новочеркаск агенти на КГБ са извършили опит да ме убият (очевидно чрез инжектиране на отрова от рицин — бъдещият „български чадър“). Ето какво било това, а не „странно слънчево изгаряне“, както си помислихме с Александър Александрович тогава, а по-късно и лекарите — нито един от тях не можа да определи какво ме е сполетяло... Сега нов прочит придобива и онова място от разпита му в КГБ през 1974-та (приложение 44), когато гебистите попитали А. А. за съвместното ни пътуване с неговия автомобил, а той с уверена лекота отговорил, че пътуване е нямало, само ме закарал в Москва до гарата. На чекистите сигурно са им увиснали ченетата от такова нагло отричане, но — не могли и да го „затапят“ с възражението: „Абе ние бяхме по петите ви в Ростовска област! тъкмо ние барнахме Солженицин (с иглата) в Новочеркаск!“

ВЪРВОЛИЦАТА В СЯНКА

Когато пишех основния текст на тази книга, много пъти разказът ми се натъкваше на някого от Невидимите. Отбелязвах си мястото, за да се върна към него след време, и го избикалях, изтривах. Но сега като пишех тия девет очерка — разказът ми отново засягаше нови и нови Невидими, тъй да се каже, от втория ешелон. И аз пак ги избикалях, вече не от предпазливост, а за да се оправя по-честито със сюжета. Но нали и тоя втори ешелон също ме поддържаше, крепеше ме, носеше ме, хем как от време на време! Само каменните опори ли държат моста? важна е и всяка греда в конструкцията. В рибарската мрежа само възли ли има? не, важна е и всяка нишка.

Като си припомням сега име подир име, образ подир образ, аз се притеснявам: а някои от тях и до днес са заплашени от подозрение или донос и над тях е надвиснала опасност, каквато над мен вече не тегне.

А най-напред е редно да спомена **Анна Василиевна Исаева**, служителка в пандизбюрото Марфино: макар че я заплашваха отмъщението на КГБ и наказателният кодекс, тя взе от мен, пази 7 години и ми върна през 1956-а мбя ръкопис „Обичай революцията“ (иначе не бих се наканил да го възобновя) и многобройни бележници с толкова ценните за мен извадки от Дал. Сърдечно съм ѝ благодарен.

Чак сега се сетих: Гледачката. Прякорът е шеговит: заради това, че обичаше сама да си гледа на карти. А се казваше **Анастасия Ивановна Яковлева** — доктор на биологическите науки, фармаколог, изследваше вредните странични въздействия на лекарствата (и ако я послуша човек, изобщо ще престане да гълта лекарства, то аз и бездруго винаги съм бил на това мнение). Към 60-те години беше неомъжена и постоянно заобиколена от група млади хора, на които правеше добрини, на едни помагаше да завършат следването си, на други — да си уредят битовите проблеми, да получат жилище, да се назначат на работа, и ги обгръщаше всичките с атмосфера на любов не само към свободата, а и към Русия. (Второто не беше твърде разпространено сред образованата класа и всеки такъв срещнат човек

беше находка.) От тази именно атмосфера се родили колективните писма на техния кръжец до мен, с по 20 подписа наведнъж, това и когато ме отрупваха с писма, беше необичайно, привлече вниманието ми. През 1963-та, докато още не бях изпаднал в немилост и не беше опасно за тях, посетих химическия им институт на площад „Зубов“. С Анастасия Ивановна продължихме да си кореспондираме и след това. Понеже вече знаеше как може да ми помогне, тя ми предлагаше да преписва на машина (давах ѝ безопасните пиеси и първите варианти на „Р-17“, за да не се затрият пагубно, тя доста седя, доста работа свърши; на Запад за целта си има ксерографи, а у нас и мозъците ни са изчанчени, у нас — преписвай буква по буква), предлагаше ми апартаментчето си на „13-а Паркова“, ако ми дотрябва някой път да поработя на спокойствие. По време на разгромния ми период, през септември 1965-а, понякога се криех у нея, когато трябваше да се изплъзна от следенето, да си почина от опасността, да знам, че поне нощес — няма начин да дойдат. И отново изпитах остра нужда от нейния подслон около Петдесетница през 1968-а. (По невероятно съвпадение в 7-милионната Москва с нейните седемстотин квадратни километра жилищна площ скривалището ми през тази нощ се случило на 50 метра, през една къща от Саша Андреев, който нощувал у роднините си, след като бил сложил лентата в контейнера, а заранта щял да излети за Париж. Ако наистина са го следели, можел съм да се натъкна на тия ченгета!) Тъкмо тогава, самозаточен, притеснен, я помолих: „Анастасия Ивановна, хвърлете ми едни карти, кажете как ще завърши тая работа.“ Тя ми гледа в кухнята, мълком, рече ми само (дали защото ми се падали все лоши карти): „На човек като вас не му трябват гледачки.“ И така си е. (И си мисля: на никого не му трябват. В това има нещо от мръсотията на живота. Не ни е писано да знаем бъдещето — така не ни е писано, само предчувствия ни се изпращат.) Умът ми не го е побрал — по време на моите тревожни отседания у нея, — а тя разказваше как е останала самотна. През следващите години, когато вече беше се пенсионирала, тя продължаваше да вдъхновява младежкия си кръжец — колко са ценни такива хора за растежа на поколенията. Но взела да се опасява от старческите болести и заминала да завърши живота си в дом за инвалиди край Клязма.

Или **Иван Дмитриевич Рожански**. Той беше фронтови приятел на Лев Копелев, чрез него се запознахме, а излезе, че сме можели и

чрез Ева. Преди години лесно излизал в чужбина, през 1964-та се очаквало, че пак ще пътува. Предварително прие от мен моята капсула с лентите, държа я и непременно щеше да я пренесе, рискувайки главата си, само че няколко дена преди това бил викнат в ЦК и лишен от командировката (не заради мен). Повече щяха да са опасните последици, ако бяха му изразили политическо недоверие по време на митническата проверка. (Онази капсула я дадох на Ева.) После ми презаписваше магнетофонни ленти, които на никого друго не можех да дам. Нещо важно за кратко време се пазеше у него и по време на разгромните ми дни през 1965-а, защото се сецам: тъкмо от жилището на Гледачката му се обадох от телефонния автомат, без да си казвам името, и още призори отидох при него да си поговорим, за да съм сигурен, че не мъкна подире си опашка. И. Д. беше син на известен физик, той самият — също физик, но въввлечен в официозно-представителния живот, от който обичаше да си почива в своята библиотека. Беше добър, широко образован, донякъде флегматичен по време на разговор, сякаш предпочиташе повече да мисли, отколкото да говори. Особено обичаше античната философия, беше издал книга за Анаксагор. Кодирахме го с прякора Царския син (дали Иван, дали Дмитрий — все тая). (Иван и Дмитрий — синове на Иван Грозни. Единият бил убит от баща си, другият — от Борис Годунов. — Бел. пр.)

Тогава по аналогия нарекохме Царкиня тогавашната му жена **Наталия Владимировна Кинд**. Но по-късно и с държането си, с руската си снажност, с лъчезарността си и с нещо вътрешно тя напълно оправда своя случаен конспиративен прякор. Тя беше душевно много богата, с развит ум, талантлив геолог, доктор на науките, с голяма душевна устойчивост — понасяше негодите със завиден стоицизъм. Но имяхме ли време да оценим всички тия качества и чувства, да поемем излъчването им в нашата борба и надпревара? За нас важното беше: твърда и вярна е, жилището ѝ е чисто, живее обособено от московското гъмжило. А значи — у нея могат да се уреждат срещи с чужденци (с руснаците — ту със старите Андрееви, с които тя се сприятелила още в Женева, по време на командировките на мъжа си, ту със злополучната Карлайл, ту с изпратения от нея Степан Татищев). Царкинята беше голяма приятелка и с Ева, което съвсем затваряше нашия кръг, опростяваше общуването. За Царкинята няха

скришни книги, то се знае, че тя беше между първочитателите на машинописния „Август“, а преди това беше една от малкото, прочели „Архипелага“ рано, още преди да го довърша, помагаше ни да направим карта на Архипелага, по геоложка линия научила от Пахтусова за изтичането на тайната от Кю — и вече след смъртта на Кю по същата верига събра за нас сведения относно развоя на гибелните събития. През последните ни тъмно-буреносни месеци в родината Царкинята често идваше да се види с Аля и с мен и ни ставаше все по-близка, сколаса да дойде и когато вече бяхме получили призовката от прокуратурата, и много пъти идвала при Аля след екстернирането ми. Когато си мислех, че е надвиснал пълен разгром, ходех при нея да обсъждаме суровите глави от „Октомври“, тогава това звучеше академично. Завършвайки подготовката на „Изпод канарите“, приятелите ми в Съюза, а аз на Запад, — двамата с Шафаревич си разменяхме ръкописи чрез нея, живееха съвсем наблизко. Така Царкинята заедно с Ева се включи в основния канал. Докато тези очерци бъдат публикувани, вече не всички наши съотечественици ще разбират каква решителност се е искала, за да се включиш в „канала“.

(Минаха се години — ние продължавахме да си разменяме бележници от чужбина, знаехме за нейните радости: ту че пак посетила тундрата — много я обичаше, ту че си купила вилно място край Москва, ту че заминават с Ева, Данила и Люша на почивка в Крим — беше ги сприятелило всичко предишно. Само тя знаеше, че Ева е пристигнала при нас във Върмонт — и тъкмо у нея в краймосковската ѝ вилка бил четен на глас предишният 9-и очерк от „Невидимите“. Тази жива неосакатена вест от нас им се струвала, кажи-речи, неправдоподобна; Ева им разказвала подробности за Върмонт, което не бива да се прави под тавани. А в края на 1989-а гебисти дошли да ѝ правят обиск (когато се стягал обръчът около Ева, около фонда), конфискували книгите ми, питали я откъде ги има, отговорила им просто: „Другарувах с него от 60-те години.“ Оставили я на мира. (Бел. от 1986 г.)

Отчасти чрез Царкинята, после и чрез Люша поддържахме връзка с **Михаил Константинович Поливанов**, един от авторите на „Изпод канарите“, математик, чиста душа, но с много малко приятели и на малко места имащ правото да се наслаждава на свободен разговор, като всички ни там, принудително-осакатяващо превити отвън. Самият

М. К. беше вярващ, но дотам зачиташе чуждата свобода, че не кръстил децата си, докато били малки, а ги оставил да пораснат и да изберат (всичките се кръстили). Дълги години пазеше и „Архипелага“, и „Кръг“-96, най-опасните ми книги — ту в апартамента си (и какво ли не му се случвало: държал ги под ваната — листовите се намокрили, трябва да ги нареди да се сушат из цялото жилище, течението от прозорците ги разпилява; ненадейно дошли да правят обиск на отделно живеещата му тъща — носи всичко в гаража, вози го дори в колата си); ту у бащи си, без той да знае. По-късно го освободихме от тези ръкописи, но доста забранена литература му минаваше през ръцете, той самият я четеше, даваше я и на други за прочит.

(Все пак благодарение на голямата си предпазливост можа да избегне разните гебистки подозрения — и продължи да ходи в задгранични командировки, при което ни смайваше и радваше в Цюрих ту с внезапно обаждане по телефона от Париж; във Върмонт — с писмо от Италия. (Ама каква е орисията на съветските! — „Тук има и други хора от СССР, затуй с голяма мъка надвивам подозрението, че всяко мое движение, включително и това писмо, се проследява. Та нека не ви учудват следите от болезнена конспиративност дори в това писмо.“ Но в тези писма той — и почти единствен по онова време от родината, разкъсвайки глухотата, — правеше обширни, задълбочени, тогава много ценни за нас анализи на Възлите. (Бел. от 1986 г.))

Разширявайки конспиративната мрежа, всеки естествено действа по линията на близкото познанство и приятелството. Така например приятел на Люша от младежките й години покрай съседството им в Переделкино беше Николай Вениаминович Каверин (синът на писателя), когото кодирахме като Вел заради слабостта му към велосипеда. В Переделкино те с Люша лесно можеха да се срещат всяка неделя, без контрол. Коля бе израснал вече с неразлигавеното поколение, разбиращо, че може да извоюва свободата си единствено със своите собствени ръце. Той и лично беше твърд, точен в поведението, сигурен в осъществяването. В тези свои работи като че ли не посвещаваше баща си, но около него имаше някакъв свой младежки кръг, затова им дадохме размножителния „чекрък“ на Ростропович. (Той се оказал много ефикасен и те със съжаление го унищожиха, когато положението станало напечено.) Коля помагал на Люша да намира нови скривалища за някои мои ленти и ръкописи.

(Чак сега научавам: той и приятелите му, без да знам, ме охранявали в Переделкино след моето писмо до конгреса на писателите. (Бел. от 1990 г.))

Той беше „стартът“ за много мои самиздатски публикации. През януари 1974-та, по тъмно, дойде при мен в Переделкино, дадох му — овреме, за един от стартовете в деня на арестуването ми — „В лъжа не се живее“. От него лъхаше готовност да ми оказва всякаква помощ, без да мисли за опасностите.

Необходимостта принуждаваше Люша да си има и свое специално постоянно скривалище, отделно от системата на Данила. През есента, струва ми се, на 1968-а ѝ предложих такива пазители — сътрудници на Института за руски език на „Волхонка“. Единия от тях, **Леонид Крисин**, Люша и бездруго познаваше като чест посетител на К. И. Чуковски. А другата беше много милата **Ламара Андреевна Капанадзе**. Виждам съм я общо три пъти през живота си, два пъти — покрай тяхното институтско хрумване да ме поканят уж за образцов фонетичен запис на магнетофон, а фактически — да се запознаят с мен и да получат ръкописи за размножаване. (Между другото помогнаха ми в моите издирвания по кубанския и донския диалект.) Третия път ги викнах и двамата (пак на свидния ми и съдбовен Страстной булевард, пак на любимата ми „новомировска“ алейка до мястото, където той се разширява) — и веднага им предложих да пазят най-страшните ми книги, и то в голям обем. И не сгреших, не стана нужда да се разкайвам! Взеха всичко, без да им мигне окото, и го пазиха отлично. Лъоня получаваше ръкописите от Люша и ѝ ги донасяше, това беше естествено, защото продължаваше да работи над наследството на К. И., самата Ламара тъкмо поради законите на конспирацията за съжаление никога повече не я видях — нито да я опозная по-отблизо, нито да си поприказваме, а и Люша много рядко. Скривалищата на Ламара май се променяха — първо у роднини, невинни старци, после не знам защо ѝ се наложило да пренесе ръкописите в жилището си на 2-ра Троицка уличка — по сарказъм на съдбата това била едновременно квартира на Берия, сега превърната в комунална! Разбира се, само по себе си това скривалище беше несигурно: Ламара живеела сама, значи, когато излизала, оставяла ръкописите в комуналката! Но тъй като не се срещаше с нас и не се занимаваше с нищо друго непозволено, не би трябвало да привлече ничие внимание. Впрочем през лятото на 1973-

та, когато бяхме съвсем закъсали, дойде тревожна новина и оттам: някакъв съседски гостенин на два пъти надзъртал през ключалката на Ламара, тя го спипала на местопрестъплението. Това може да е било и внимание към младата привлекателна жена, може да са били и пипалата на ГБ. По същото време Люша боледуваше след катастрофата, „Архипелагът“ се провали, няха сили да се оправя с Ламара. Най-сетне, през есента, тъкмо бяхме се накарани да преточим от нея нашия архив — ненадейно от сърдечен пристъп задълго се тръшна на легло Лъоня Крисин и работата пак засече, увисна. През нея есен имах усещането, че сънувам кошмар, трябва да направиш защитно движение с ръка, а всичко ти е парализирано. По-късно през есента нещата се оправиха, благополучно прибрахме архива оттам.

Още едно съвпадение: на същата тази 2-ра Троицка уличка, в съседната къща до Ламариното скривалище (!) през януари 1972-ра навърх Коледа в апартамента на Н. Н. Вилмонт, известния преводач и литературовед, завърши успешно организираната от нас с **Анна Самойловна Берзер** гонитба по дирите на избягалото „Теле“, което поради изтичането бе доприпикало дотук. С А. С. Берзер години наред поддържахме учудващо спокойни неизменни приятелски отношения — от запознаването ни в редакцията на „Новый мир“, още в старото помещение, от първите ѝ тайни съобщения за движението на „Денисович“ по кръговете на ЦК — това ми се разказваше още в предишното ѝ жилище на „Кречетниковская“, бъдещия „Нов Арбат“, откъдето поради събарянето на старата уличка сестри Берзер бяха лашнати в един скапан нов жилищен блок в покрайнините, приятелството ни продължи и когато съсипваха редакцията, когато вече и от новия „Новый мир“ принудиха Анна Самойловна да се пенсионира. Тя ми беше връстничка и следвала в МИФЛИ (Московски институт за философия, литература и история. Бел. пр.) тъкмо I по времето, когато бях там задочник, оттам идваха общите ни възгледи и спомените на нашето поколение. Самият ѝ начин на мислене и възприемане ми беше близък, не се различаваха кой знае колко реакциите ни. И беше изключително скромна, тактична, кротка, несамолюбива и добросърдечна — то всички автори на „Новый мир“ я обичаха, не само аз. И макар че ѝ липсваше тренировка, без трепет винаги беше готова да вземе, да скрие, да пренесе, да предаде всякаква тайна пратка — и понякога се ползвахме от помощта ѝ. Имахме дори

проект цялостното преписване на „Архипелага“ да бъде извършено от Люша в нейния апартамент — ще се шмугне при нея, ще се скрие, все едно че е заминала занаякде. Но се отказахме: техният блок пропускаше всички звуци, а цялото й обкръжение беше враждебно. Човек можеше да сподели с А. С. всякакъв таен замисъл и да е сигурен, че тя няма да го разкаже нито на приятелка, нито на сестра си. Просто не ми се е налагало да й разкривам повече. А тя сума неща научаваше за нас, разказваше ни ги, предупреждаваше ни, да речем — и изтичането на „Телето“ откри мигновено. Когато в Рязан ме изключиха от СП и никой не вдигаше слушалката на московския телефон на Аля — втори ми беше новомировският на Анна Самойловна, и така новината се разпространи! Стаята им в „Новый мир“, отдел „Проза“ — винаги е била свободен литературен клуб, всички идваха там да си побъбрят, да се посмеят, да се изплачат. Там и след разгромяването на редакцията продължиха да седят А. Берзер и **Ина Борисова**, продължавайки, доколкото и когато можеха, едновременно традициите. При тях свободно можеше да ходи и Люша — и така във вече „комунистически оправения“ „Новый мир“ се предаваха от човек на човек моите ръкописи, разпространяваха се самиздатските ми декларации, а Ина, под външния облик на просто хубавичка жена — твърда, хладнокръвна, наблюдателна и много добре разбираща как стоят нещата, в самотното си жилище в „Аеропорт“ също години наред пазеше „Кръг“-96 и още нещо. Докараха ни от Запад руското издание на „Кръга“, още не знаехме пиратското име Флегон, мислехме си, че е издание на Андрееви, и Ина седмици наред всяка вечер сверяваше и коригираше — ужасяващо много неточности!

(Публикуването на „Телето“ неблагоприятно се отрази на Анна Самойловна, как да предвиди всичко човек?! Не можех да не я похваля и да не й благодаря — а заради това на редакцията на „Новый мир“ било наредено вече да не й дават работа на хонорар, частни поръчки, тя се озовала в същинска блокада. А на всичко отгоре започнала да ослепява. (Напротив, охуленият от мен в „Телето“ А. Д. Дементиев благодарение на това много се хареса на официалните кръгове.) (Бел. от 1978 г.))

Писателят **Борис Можаяев**, мой много близък приятел, блестящ познавач на руското село и руската природа, но пак по селяшки извънредно предпазлив, изобщо не беше склонен да се завира в

конспирации. Отхвърли и предложението ми да участва в самиздатското списание. Той представляваше възплъщение на вечното спокойно струене (или на зеления растеж) на народния живот. Топлото ни общуване протичаше така, като че ли страната ни беше свободна и двама писатели, общувайки, можеха да си позволят разкоша да се ограничат само с откритата литература. Но и той: през юни 1965-а ми помогна в тайното събиране на материали около Тамбовското въстание, прикри с измислената си кореспондентска командировка моето държано в тайна отиване там. (Както през 1972-ра друго едно мое пътуване пак до Тамбовска област ми прикри с роднинството си — той самият от Иноковка, Кирсановска околия, старият ми приятел от затвора **Иван Емелянович Бриксин**.) А после лорд Бетел (Британия) въвлече Борис чрез словашкия журналист Личко в тяхната авантюра, в тайни контакти, заради които Можаяев насмалко не влезе в затвора. Борис се държа достойно, твърдо и изобщо не се уплаши, сякаш беше свикнал с всичко това.

От началото до края на 60-те години полето на съчувствие към моята дейност и отвращението от правителството бяха толкова определено изразени в обществото, че можех да моля за сериозна помощ дори случайни, непознати хора — и знаех, че няма да ми откажат, нито да ме издадат. Предлагаха помощта си и най-предпазливите.

В това поле на обществено съчувствие безброй безименни доброжелатели са ми преразказвали съдържанието на партийните клевети от закрити трибуни, където те били слушатели. Обикновено не им знаех имената и не ги питах как се казват, но колко ми помагаша да се браня! с какво оръжие ме въоръжаваха! Получаваха съм подкрепа от най-неочаквани страни.

В това поле на съчувствие и на **Мстислав Ростропович** му хрумнало да ме настави във вилата си — и така те с Галина ми направиха най-щедрия и най-спасителния подарък, който съм получавал през живота си. Но никой не би предположил и не би повярвал, че през 1970-а **Николай Анисимович Шчолоков** (парадоксално е, но си позволявам да набера и неговото име с получерни букви) — министър на вътрешните работи на СССР и приятел на Брежнев! — също тайно ми помогна, и то съществено. Как можа да се случи това? Работата е там, че жената на Шчолоков

Светлана от малка другарувала с Ростропович: баща ѝ буквално от гаровия площад прибрал и подслонил за дълго време в жилището си бездомния Леополд Ростропович, който бил довел в Москва талантливия си син да го урежда... Та веднъж Стива споменал на Щолоков, че ми трябва подробна топографска карта на Източна Прусия (бях събрал такава през войната, но при арестуването ми тя се затри), и министърът ми я изпрати от щаба на МВР — обширна, обхващаща целия район на Самсоновите действия, вече грижливо слепена. Тя престоя у мен близо година (вече си мислех, че ще си остане завинаги) и издигна с цяло стъпало работата ми над „Август“: съвсем друго е усещането, когато я четеш като военен и виждаш всеки 100 метра от местността — все едно че си я обходил пеш. (А тези места сега са до Полша, кой ще ме пусне да ида там?...) Стива ми каза и друго: Щолоков бил помолил да ми дадат московско жителство, само че му отказали по-горе. Когато се очакваше да замина за Стокхолм, той бързо изпрати жена си да вземе картата, за да няма улики. Но, както ми разказа по-късно Стива: радвал се, че не съм заминал, — рекъл: „Правилно е постъпил, нямаше да го пуснат да се върне!“ — и предложил в ЦК да почнат да ме печатат. Заради това напълно не загубил поста си.

В полето на съчувствието (не само към мен, а към цялото Движение) можеха да съществуват бабички като **Надежда Василиевна Бухарина**, по различно време помагала просто в бита, в къщната работа — ту на Рой Медведев, ту на мен, ту на Сахаров, ту на Шафаревич, на всички видни „различномислещи“, лишавайки от грижи собствените си деца и внуци. (Казваше: „До гроб трябва да отслужвам, задето не съм лежала в лагер.“) Тя току печеше специални хранителни сухарчета за лагерни колетни, срещаше се с жени на концлагеристи, помагаше им, раздаваше подаръци и книги за няколко провинциални града. По онова време типична добра бабичка, тя без колебание приемаше по нещо опасно в пазарската си чанта и го замъкваше където трябва. И винаги имаше на разположение две машинописки — да размножават безкористно всякакъв самиздатски материал. Тези три бабички образуваха „самиздатския батальон“.

(Прочута кулинарка, Надежда Василиевна и после години наред събирала на исторически дати в дома си на „Левшински“ всичките ни изпозапознати помежду си наши приятели, давайки им възможност да

се съберат за юбилеи и печални годишнини. По Покров през 1982-ра ѝ прилошало и за едно денонощие умряла от тромб в сърцето (била на 81). Опявали я в „Св. Никола в Кузнеци“, и надошли много хора. През нощта преди погребението в Москва ненадейно започнала виелица, натрупала сняг и я погребали на Ваганковските гробища като през зимно време, цветята и свещите в снега. (Бел. от 1986 г.)

А какво да кажем за бившите концлагеристи? Кой от тях не беше петимен да ми помогне? **Вилхелмина Славуцкая**, дългогодишна коминтерновка, излежала след това 10 години, ми издирваше сведения за Козма Гвоздьов, запозна ме с децата на Александър Шляпников и така аз черпех уникален материал; уреди ми тайна среща с Бьол — да му дам текстове за Запада. След арестуването и екстернирането ми — помагала на Аля да прехвърли събраните от мен книги за руската революция, забранени за изнасяне от страната.

(А след смъртта на Ева се нагърби с тайната артерия за подпомагане на нашия Руски обществен фонд — вярно, провалиха я покрай него през 1986-а, първият голям провал на фонда, и до днес гебистите я тормозят. (Бел. от 1986 г.))

Друга коминтерновка, разузнавачка, латвийката **Олга Зведре** (а още по-рано стара чекистка, която се познавала с всички шефове в ЧК), ме снабдяваше с неоценими показания.

По рязанско време се запознах с две възрастни сестри, едната — **Анна Михайловна Гарасьова**, през 20-те години лежала като анархистка, другата, **Татяна Михайловна**, я затворили за 10 години вече като съветска еснафка. Те ми събираха материал за „Архипелаг“ и самия „Архипелаг“ пазеха на части в своята килната провинциална къщурка от XIX век, и фотоленти, и други ръкописи. („По-весело заживяхме, появи се цел!“) Тъй като имаха стенни печки, вземаха от жилището ни всички книжа и пликове, които не можеха просто да се изхвърлят, а непременно трябваше да се изгорят. Рано заранта след изключването ми от СП, когато гебистка лека кола дежуреше пред портата ми, дойде Анна Михайловна и отнесе в пазарската си чанта един екземпляр от „Изложението“ — да го спаси, ако нахълтат в жилището ми.

В Рязан имах и още една вярна твърда душа — **Наталия Евгениевна Радугина**, тя беше свързана с Гарасьови, участваше в общата мрежа, помагаше ми безотказно. Предлагаше ми и да укрива,

но не се наложи да ѝ дам нищо съществено. А връзката ни с нея беше открита — и ГБ довтасал да ѝ прави обиск в деня на арестуването ми. Преобърнали всичко с краката нагоре, откраднали едно-друго, но нищо противозаконно не намерили, останали с пръст в устата.

През 1964-та, когато изобщо не бях в немилост и открито работех във Военноисторическия архив, — в книгата за посетители зърнал подписа ми **Юрий Александрович Стефанов** — и дойде да ми благодари за „Иван Денисович“, да ми предложи помощ по архивите. Родом от Новочеркасск, като дете (но с необикновена наблюдателност и памет) свидетел на революционните тамошни събития (тъкмо такива неунищожени безобидни забърсва Желязната метла), навремето изкарал своята десетачка (а и покойната му майка също), — той и на 70 години беше още як, с тиквена плешива глава, грамаден казак, невероятно работоспособен: виден инженер по нефтодобива, талантлив и неуморен в службата си, само вечерно време и през неделните дни си чешеше крастата: общата история на Дон, на казачеството, а покрай това — и на руската императорска армия. Естествено, и възгледите му си бяха отколешно казашки, антиболшевишки (макар че настойчиво ги прикриваше зад изследователската си безпристрастност). Архивните му навици — къде, какво и как да се търси — бяха изключителни. Безкрайно много ми помогна той през годините с разгърнатите си справки — за отделни части и личности в старата руска армия и особено за казачеството. (Обща черта в СССР: всичките ми помощници, всичките ми сътрудници служат някъде, а цялата титанична работа вършат през свободното си време и съвсем безплатно.) По-късно, когато взех да получавам книги от чужбина, много зарадвах Дончанина (както бяхме започнали да го наричаме) с белогвардейски издания за казачеството. Свързах го с Люша, но той ѝ създаваше много главоболия с неспособността си да говори кратко, с намеци по телефона — разкриваше доста излишни неща, излагайки на опасност самия себе си. А когато върху ни се стовари и Крюковото наследство (вж. очерк 14-и), Ю. А. стана главен преработвач на цялата тази купчина, а доста взе и за своите задачи.

В Ленинската библиотека Люша се запознала с една симпатизираща ми библиографка, **Галина Андреевна Главатских**, тя светкавично и виртуозно вадеше по Люшините (моите) запитвания не

препоръчителни списъци, а живи десетки, ако не и стотици, книги — с отбелязани пасажки. По конспиративни причини никога не съм се виждал с Г. А. и съм ѝ благодарил за помощта може би само с една бележка — и единствено от Люша знам, че тогава била на около 37 години, че е историчка, „скромна, тънка, изморена“. И — религиозна. Такива книги Люша ми мъкнеше в огромни количества от библиотеката, докарваше ми ги извън града и отново ги замъкваше в библиотеката.

Освен това и в специалното хранилище на Ленинка, тоест преграденото затворено място, работеше съчувстващата ни **Вера Семьоновна Гречанинова**. Понякога тя ми набавяше извънредно редки материали. Но я проследили или тя самата може би се доверила на някого — и я махнаха от специалното хранилище. И приятелката ѝ **Анна Александровна Саакянц**, цвѐтаеведка, също доста вестникарски материали прехвърли в специалното хранилище по моя поръчка, доста ми помогна.

С годините архивите един след друг взеха да ми отказват достъп и справки. (Във Военноисторическия през 1972-ра, след появяването на „Август“, чак следствие провели: кой е посмял да ми даде през 1964-та материали за Първата световна война!) А нужните ми материали, справки и отговори на въпроси все едно прииждаха непрекъснато. Ту — от **Александър Вениаминович Храбровицки**, литературовед, шопенхауеровец, зет на Короленко, голям специалист по архивите. Ту — от **Вячеслав Петрович Нечаев**. Ту — от професионалния историк **Пьотър Андреевич Зайончковски**. Ту от **Владислав Михайлович Глинка**, петроградчанин. Ту — от **Евгения Константиновна Игошкина** (пенсионерка на Гослитиздат, взе от мен темата „Гладът през 1921-ва“; тя беше сестра на онази машинописка, Олга Константиновна, препоръчана ми от Милиевна; години наред сестрите живеели и двете в Москва като чужди и покрай книгите ми пак се събрали). Ту се срещаха и съвсем чужди хора, съвсем официални, и старци (не ги познавам всичките, Люша работеше с тях без мен) — такава сложна епоха, чак и интелигенцията се е объркала — за кого е тя, какво мисли и какво представлява тя самата.

Имаше и един крехък, много умен младок, **Габриел Суперфин**, свръхталантлив за архивни издирвания. Той сам дойде при мен, предложи ми помощта си и ми помогна — по Гучков (глави 39 и 66 от

„Март“) и някои общи неща за предреволюционна Русия. Не сколаса да свърши много работа но в момента на арестуването му през 1973-та в интервю пред „Монд“ нарочно подчертах неговото участие в моята работа — за да дам по-широка световна разгласа и по този начин да го защита.

(Толкова крехък, че трепереше преди арестуването му (надвиснало над него заради самиздатската „Хроника на събитията“) — а се справи със следствието добре: от никакви мижави показания, дадени в началото, после изцяло се отказал, все едно че си върнал второто дишане, твърдо минал през процеса, независимо от крехкостта си твърдо понесъл и затворите, и карцерите, и лагерите — през 1978-а го заточили в Северен Казахстан. (Бел. от 1978 г.)

Дори в Таврическия дворец — да погледна заседателната зала на Думата и местата на феруарския кипеж — категорично ми бе отказано да вляза. И ако все пак попаднах там през пролетта на 1972-ра — аз, руският писател, в едно в руско историческо място от времето, когато са управлявали „руски“ вождове!, това стана само благодарение на риска и находчивостта на двама евреи — Ефим Еткинд и Давид Петрович Прицкер. Прицкер беше лектор в същата онази „областна партийна школа“, която окупираше и запушила Таврическия дворец и дворецът станал, тъй да се каже, поверителен. Еднократна помощ не в най-важното, но все пак в много съществен случай (оттогава не съм стъпвал в Ленинград, нали ме екстернираха) — как да не кажа добра дума за тоя безкористен помощник? Прицкер ме посрещна на прага на двореца, преведе ме пред военния контрол и тръгнахме да се наслаждаваме на Куполната зала, после на Екатеринината, в лъчите на залеза (аз на всичко отгоре, понеже не бързах, я измерих в крачки, записвах си какви са стените, полилеите, колоните), после влязохме в думската заседателна зала, разглаголствахме, без да бързаме (а аз вече знаех кой от депутатите къде е седял), изкачих се на Родзянковия подиум, заоглеждах оттам, — ненадейно дотърча униформен пазач: „Давид Петрович, тази част от двореца сега се затваря, трябва да прекратите!“ Не стигнахме до Полукръглата зала, страшно ме е яд! Много се учуди Прицкер, но се подчини. Помолих го: не може ли сега да идем в крилото, където е бил Съветът на работническите депутати? Тъкмо влязохме там, дотърча друг пазач, повика настрана Прицкер — и смутеният лектор ми обясни, че трябвало изобщо да се махаме.

Пожар! Спасявам се! Важното е караулът на изхода да не ми поиска документите, а после нищо не могат да докажат. Пред самия контрол — не бързам, ниско се кланям на лектора, дълбоко му благодаря, тръгвам си бавно. Не ме викнаха. И на двора не ме настигнаха. И до ъгъла не ме проследиха, не тръгнаха. Познали ли са ме, не са ли ме познали? Тогава защо беше тази суматоха? (На другия ден Прицкер се срещнал с Еткинд, единствен път, в градината на Мъжкия манастир, и го предупредил: „Нека смятаме, че не съм знаел кого развеждам. Ти си ми казал — доцент от Сибир.“)

(Прицкер после си имал големи неприятности: заплашвали го с уволнение. Той възразил: „Но Таврическият дворец нали не е атомна подводница?“ Началникът му отговорил: „Таврическият дворец е режимно учреждение!“ Поискали от него писмено обяснение, Д. П. написал, че не знае фамилното име на човека, когото развеждал из двореца. Началството нямало доказателства и това го спасило.

А аз сега, след като вече привърших „Март“, не знам как да му благодаря: какво ли щях да правя, ако не бях видял Таврическият дворец с очите си отвътре?! (Бел. от 1990 г.))

Самият **Ефим Григориевич Еткинд** ми беше безспорен приятел вече пълни десет години преди моето екстерниране. (Директорът на института Боборикин преди изключването на Еткинд го предупредил в кабинета си: „Обвинението срещу вас е приятелството ви със Солженицин. Откровено ще ви кажа: аз ви завиждам.“) Всичко започна от едно писмо на безкрайно милата му жена, **Екатерина Фьодоровна Зимина**, до мен, в писмата ѝ винаги имаше много хумор, весело беше да ги чете човек. Запознахме се в Ленинград. Е. Г. — многознаещ, остър. Ту заедно на театър, ту на вилата им, ту на съвместно автомобилно пътешествие (Кьонигсберг, Прибалтика), ту изнамира нови и нови хора в Ленинград, които могат да ми помогнат със справка, със съвет, със свършване на някоя работа. Винаги ми беше приятно да ходя у тях, събираха и интересна компания. Нямаше никаква необходимост и план да го привличам към конспирацията, това познанство, тази линия отлично си вървяха и ей така. Но такава беше засмукващата сила на вихъра около нашата борба, че никой наблизко не можеше да се запази ей така. Естествено е: да прочетеш нещо „новичко“, ама нали трябва да го вземеш и да го държиш, а след това да го подържиш още малко и да го скриеш. Целият открит начин

на живот на Еткиндови, дълъг благополучен бит в интелигентска научна и литературна среда — съвсем не ги предразполагал към риск, към конспирация. Но — и цялата епоха ги тласкаше натам и неща, които в друга обстановка потъваха в забрава, през тези години се показваха подсеещащо: и неговият, и нейният баща загинали в лагерите. И ето че през не знам коя година след запознаването ни получиха от мен за прочит „Архипелага“. Първо — много се уплашили, това им изглеждало прекомерно, разрушавал се всякакъв ежедневен нормален живот. Развълнувани, и двамата идваха в Москва да ме убеждават, че не бивало да разпространявам книгата по никакъв начин. Еткиндови бяха естествени с това, че не криеха страха си, но надвиваха и прекриваха този страх. Така например, заминавайки за чужбина в началото на 1967-а, Е. Г. се престраши да вземе от мен вече готовото ми писмо до писателския конгрес (2 месеца преди самия конгрес) и с големи предпазни мерки го предал (този екземпляр после стигна до Би Би Си, именно от него четяха и громяха). Запознах ги с Люша — между тях се установи куриерска връзка с помощта на пътуващи познати и потекоха ли, потекоха от Москва към Ленинград ту най-новите книжки на самиздат, ту разни поверителни книжа. Дори един екземпляр от „Архипелага“ бил заровен близо до вилата на Еткинд. И така малко по малко Еткинд се озова близо до самия пламък и световната експлозия на „Архипелага“, на самия ръб на кратера, търсеше вътрешно равновесие и не се удържа. Измежду всички действащи лица от тази книга той единствен получи и открито сътресение, публично бичуване — и бе изритан в чужбина.

(Приятелството ни отначало продължи и в чужбина. Е. Г. ни посети в Цюрих, няколко пъти се срещаме в Париж (споделях с него проекта ми да се създаде Руски университет в чужбина, исках му мнението). Но после нещата се промениха. След две-три години Еткинд публично се изказа против мен: заяви, че съм искал за Русия нов византизъм, и то в самия разгар на екзекуциите в Иран, които накарала цял свят да изтръпне, — че искам за Русия нов Аятолах, а руските аятоласи ще са още по-лоши от иранските. Наложил ми се да му отговоря също публично — „Персийският трик“, есента на 1979-а. А след това Еткинд стана един от повсеместните клюкари относно моите никога несъществували теократизъм и антисемитизъм. (Бел. от 1986 г.))

А с **Лев Копелев** развитието беше такова: от нашата концлагеристка компания той пръв и най-много се сближи със столичните литературни кръгове, с чужденците. С Н. И. Зубов (който също познаваше Лев, от лагера) по време на заточението ни обсъждахме: ей тая наша книга с фотолентите; най-лесно може да я изпрати Лев. Когато пристигнах в Москва през 1956-а, бързо се разочаровах от чуждестранните туристи и разбрах, че трудно ще проникна в чуждо посолство. Но страхотно разчитах на Лев и все му четях ли, четях написаното в лагерите и в заточение, с надежда очаквайки: кое ли ще се съгласи да изпрати? Само че той не хвалеше произведенията ми. А особено през оная 1956 година — нали започваше „оздравяването“ на комунистическата система! — хич не му се искаше да ѝ навреди, като снабди с оръжие „световната реакция“.

Обеща ми: най-много да даде на поляците моята „Република на труда“ — у тях през тия месеци май бурно се развиваше свободата, а най-важното беше, че е социалистическа. Но — и на поляците не я даде, така книгите ми замряха. Лев изобщо не придаваше значение на провинциалните ми творби, а все пак се срещаше с най-видните съветски и западни писатели. Оттогава и аз заряхах тази идея. Но след като през есента на 1960-а посвикнах с първия кръг читатели — не концлагеристи (семейство Теуш, семейство Каменомостски), през май 1961-ва докарах олекотения „Щ-854“ и на Копелеви в Москва. Макар че Лев определи това като „производствена повест“, все пак тук явно се усещаше известна пикантерия и те с Рая Орлова взеха да ме увещават да им разреши да я дават на тоя-оня „за прочит“, което беше напълно в техния стил. Отначало твърдо отказвах, но после се поддадох, те изцедиха от мен някакъв разрешен списък на читатели: семейство Рожански, семейство Осповати, Кома Иванов. И още същото лято и през есента започнали да я дават, без да се съобразяват със списъка. А през ноември 1961-ва, след XXII конгрес, се разбрахме, че Копелеви ще дадат разказа на „Новый мир“. Занесла го Рая Орлова. (Според нейната версия — с дебел намек го дала лично на А. Берзер, а според версията на А. Берзер: нищо съществено не обяснила, оставила го на бюрото ѝ като някакъв незначителен „стихиен“ ръкопис — срамувала ли се е?) Но след като го дали на „Новый мир“, идеята на Копелеви била: да се възползват от ситуацията и широко да разпространяват повестта ми (стоварвайки вината за това върху

списанието), а че тя ще бъде публикувана, изобщо не вярвали. А аз все пак донякъде се надявах. Но „Иван Денисович“ благополучно бе отпечатан и аз пак взех да подпитвам Лев: дали да не изпратим (нещо друго)? Из апартамента им щъкаха доста чужденци, но — не, не се нае. Вече бях загубил всякаква надежда — не щеш ли, през 1964-та Лев ми заръча да се подготвя да дам на Рожански. Рожански не ме излъга, взе пратката — ама му изгоря командировката. А аз вече се бях запознал с Ева и по-нататък не ми трябваша Копелеви. Само в момента на провала на архива ми, през есента на 1965-а, остро ми се доиска: да изпратя на Запад „Танковете“ и „Пруски нощи“, да ги спася. А Ева в този момент беше във Франция. Аз — пак при Лев. Той се нае и този път наистина изпрати — по Бьол. Колко се радвах, колко благодарен му бях! Но не знаех, че през двете седмици, докато ръкописите стояха у него, Лев ги дал за прочит на балдъзата си Люся, тя — на една своя приятелка, по-нататък ги преписали и това изтичане след няколко години щеше да ме заплаши смъртоносно: щеше да стигне до ГБ и да бъде използвано от тях против мен чрез „Щерн“. Тогава не намерих в себе си сили да упрекна Лев сериозно, а и в него не беше покълнало съзнание за никаква вина. Такъв си му е характерът: не може да се стегне за дълъг сериозен бой. Комично звучи, но нищо мое не мина през него, без да се провали. Дори такава дреболия като писмото ми до „Унита“ — нае се да го изпрати по Виторио Страда, но беше заловено на митницата. И когато след моето екстерниране Аля остана върху взривоопасния ми архив, загрижена как да го прехвърли на Запад, — потърсила Лев, но той не ѝ помогнал. И слава Богу, пак щеше да стане някоя беля.)

През август 1973-та, когато „дисидентството“ взе да се цепи на течения, Лев се люшна към някогашните си марксистки симпатии („налееш ли веднъж катран в паница, и с огън не можеш го изгори“), към подкрепа на Рой Медведев. А ние с него, кажи-речи, прекратихме взаимоотношенията си след моята статия „Мирът и насилието“, когато ме обвини в „москвоцентризъм“ (виждал съм потисничеството в Москва, не съм го виждал в Чили и т. н.). Последната ни среща се състоя през декември 1973-та в Переделкино във вилата на Чуковски, където седях подгонен, измъчен, а той докара да ме запознаел, без да ме пита, без да ме предупреди, с американския издател Профър и жена му. Намери ме във вътрешността на горския участък: да вървим! Аз се

възмутих: за какво са ми тия американци, не ща да виждам никого. Така се разделихме с Лев — и двамата начумерени и мълчаливи. Чак след екстернирането ми той видял „Писмото до вождовете“, след това „Изпод канарите“ — и станал яростен вечен враг на тази програма, а и на мен самия. Написал клокочещ отговор на „Писмото“, кажи-речи, по-дълъг от самото „Писмо“ (лош белег за една критика), винаги е толкова многословен — чак не можах да го дочета, а и не очаквах да открия там ценни мисли. После ми писаха от Москва, че навсякъде рязко ме „хули“, не може да се спре, дори и пред Люша и Л. К. Чуковская, — а какво ли е било пред чужди хора?

И все пак продължавах да обичам Лев, да помня грамадната му чорлава фигура и прямодушните му сърдечни постъпки: той беше щедър към всички и добър, ако не беше ядосан.

(След емигрирането му на Запад и взаимно примирителните ни писма той обаче лесно се вля в клеветническата кампания, която организираха около мен някои емигранти от третата вълна. През 1985-а отношенията ни се прекратиха при последната размяна на писма между нас. (Бел. от 1986 г.))

А доста голяма помощ ми оказа и **Володя Гершуни**, концлагерист от младини, мой познат от Екибастуз. Той с голям ентузиазъм ми мъкнеше редки стари книги за „Архипелага“ и по история на революцията. Той именно ми донесе „Беломорско-Балтийският канал“, единствената съветска книга със снимки на чекисти. Пак той ме свърза с М. П. Якубович. На Гершуни принадлежат и два термина, които съм употребил в „Архипелага“: „изтребително-трудови лагери“ и „комично загинали“ — за комунистическите ортодокси.

А всяко познанство тегли след себе си ново, кръговете се разширяват. Пак Гершуни ме запозна с друг благожелателен кръжец, подобен на младежкия кръжец около А. И. Яковлева, който подписваше колективните си писма до мен, — около **Елена Всеволодовна Вертоградская**. Всички те работеха в някакъв библиотечен партиен фонд, и то къде? на площад „Дзержински“, точно срещу Голяма Лубянка! Хем какъв фонд! — от някакви полузабранени, но все още неунищожени книги, така че имаха възможност да водят за бракувани уж унищожените, а в действителност да не ги унищожават, да ги дават например на мен. Поради острия недостиг на време,

поради претовареността ми с работа неразумно малко се възползвах от това (да трупам ли книги, когато примката вече е на врата ми и не знам дори една ще прочета ли?), но все пак вземах по нещичко. И веднъж те настояха — да ги посетя направо там, във фонда, да се поразходя край рафтовете. Не бяхме се опознали както трябва, но пак станяхме приятели. Всички сияеха — все пак си беше непредпазливост. Не знам какво им е струвало това, присъствал доносник — и си имаха неприятности. След това връзката ни позамря. А 10 дена преди екстернирането ми именно поради откъснатостта на тази група им предложих да съхраняват Крюковия архив. Приеха!

А Неонила Георгиевна Снесарева — нещастна полусляпа и мизеруваща жена, непрокопсала преводачка от английски, изтласкана от чевръстите „тръстове“ (тоест от затворените преводачески колективи), — дълги години се натискаше да ми помага с каквото може, петимна беше да ми отдели от оскъдното си свободно време. (Беше родом от Воронеж, дъщеря на свещеник, разстрелян от ЧК през септември 1919-а, когато белогвардейците наближили града, после цял живот трябвало да крие това — и така можала да завърши преводаческия факултет на Литературния институт; майка ѝ изкарала 5 години в Соловки в началото на 30-те години, а след войната пак в лагер, и двете бездомни и съсипани цял живот.) Снесарева ми направи сравнителен анализ на два английски превода на „Кръга“ (и насъбра достатъчно материал, за да докаже тяхната непригодност). Преведе ми книгата на Георгий Катков за Февруарската революция. Помежду си я наричахме Глухарчето. Благодарение на телефонните ѝ гафове (притежаваше опасната способност неуместно и неумело да говори излишни неща по телефон и под тавани) ГБ си я следеше и сигурно са се надявали да докопат голяма плячка там: вече след екстернирането ми извършили обиск-нападение на жилището ѝ, в нейно отъствие, но освен мои снимки нищо не намерили и оставили подигравателна бележка. (Дотам не я смятали за човек, че дори не криели, че са от ГБ.) А след нашето отпътуване Алик Гинзбург можал да привлече Н. Г. към Руския обществен фонд, да разпределя помощите за концлагеристи и за свързка. Тя работела самоотвержено и безстрашно, той я хвалеше в писмата си до нас в Швейцария.

Имаше и още хора — живеещи твърде далеч, за да ги викна на помощ, за да намеря добро приложение на силите им. Такава беше в

Ленинград Натаня (**Наталия Александровна Кручинина**, лекарка), не съществуваше задача, която не би приела (но поработихме с нея съвсем малко във връзка с Крюковия архив и „Тихият Дон“).

По същия начин се беше забила в далечния Ростов на Дон, осакатил и моите юношески години, състудентката ми от университета, по-възрастна от мен, **Маргарита Николаевна Шефер**. Пристигнах там май че през 1963-та и тя със сурово, тъмно, сякаш издялано от камък и антрацит лице, ми каза страстно: „Саня, дай ми каквато и да е работа — за революцията! Задушавам се в това бласто!“ Можех да ѝ отговоря само едно: „Премести се в Москва. Тук на никого не можеш да помогнеш.“ Няколко години по-късно все пак започна да ми преписва на раздрънкана машина, с отвратително индиго и отначало с много грешки. Преписа „Кръга“, а след това и пълния „Архипелаг“ и тези преписи не свършиха никаква работа, събирали са някъде праха, неотдавна били изгорени. (Но работа се вършеше, глава се слагаше в торбата...) Само преживяхме покрай това още една авантюра — едногодишния престой на комплекта у случайни хора в Ростов, в една барака — как не се е затрил? как не са го открили? Нови тревоги, ново разкарване... През 1970-а Рита можа най-сетне да се пресели близо до Москва, тук установи контакт с Люша, с „НН“-овците (и — работна връзка, и да има при кого да избяга от черната си самота, да си изплаче болките). Пак с гафове, но и Рита се напасна на съзаклятнишкия стил. И днес тя е единствената доверена машинописка на сборника „Изпод канарите“, изведе го до всесъюзния самиздат и до световната известност.

И ето че наброихме само в този очерк близо четирийсет души. И по всички предишни очерци ще се съберат, като прибавим и неспоменатите, към четирийсет, а по-нататък има още над петнайсет, а и чужденците са двайсет, това прави вече над сто! — и всичките до един са Невидими!

Какво ли щях да постигна без тях?

През годините забравяш колко са, а сега те смайва списъкът им.

А имаше и следваща редица, още по-голяма — които са ми подавали честни ръце за помощ, много пъти са проявявали решителност и са рискували, само че няхаме нужда, не можехме да ги поемем.

Или които ни оказваха помощ еднократно — от неизвестността и си оставаха неизвестни. Например онези две момчета в радиокомитета на „Новокузнецкая“ — с лудешка смелост от чантата на гебист, който бил излязъл от стаята, извадили и преписали оперативната инструкция за следене, която след това цитирах в интервю (Третото допълнение).

Или пък **Игор Хохлушкин**. Отначало той (научен работник) се борел в Новосибирск, още оттам се обаждаше, после го къшнали преуспяващите пишман-учени. Някак можал дд „пусне корен“ в Москва, но вече без истинска работа, отначало като подвързвач, после като дърводелец, за сметка на това можел да си позволи да е свободомислещ. Но дори и този източник на препитание можа да приложи за обществена полза: доста самиздатски материали подвързваше безплатно. А когато дойде в Съветския съюз „Архипелагът“, но твърде малко и само за столиците — Александър Гинзбург, легендарният ръководител на нашия фонд, който на пръв поглед абсолютно не се побираше в съветските условия, ръководеше не само незапомнената помощ за семействата на затворниците и самите затворници — той покрай всичко това намислил да организира отпечатване на „Архипелага“ в Грузия, нелегално да го ксерокопира там от ИМКА. И всичко се връщало в Москва на коли, а после Хохлушкин в дърводелската си работилница в музея намерил начин да ги реже и подвързва досущ като книжлета — невероятно издание, смъртно опасно за издателите си. (Тяхната продукция освен с бледия си печат се отличаваше и с цената си: чуждестранните издания по 300 рубли книгата, а нашите — по 20, себестойност.)

Необикновено беше усещането: тук, в чужбина, да получа чрез Ева такава книга от Русия! Пише ми Игор: „С радост Ви изпращам като подарък тукашното издание на Книгата. (Тиражът ѝ е 1500, първата партида — 200 екз.) Вярвам, че Бог не ще допусне да бъде пресечено това дело. Изданието е не само и не толкова за московските сноби, а за провинцията. Обхванати са градовете Якутск, Хабаровск, Новосибирск, Красноярск, Свердловск, Саратов, Краснодар, Твер и помалки...“

Така си слагат главата в торбата руските момчета, за да закрачи „Архипелагът“ към недрата на Русия. Невъзможно и да си ги представя всичките, без да се просълзя...

А не е ли редно да причисля към Невидимите и онези непроизвучали и несломени герои, които, след като са ме познавали в миналото, устояха на целия натиск и не ме наклеветиха? Отец **Виктор Шиповалников** отказал да публикува статия против мен в „Списание на Московската патриаршия“, както му било наредено, и заради това бил подложен на гонения, и цялото му семейство, но не трепнал!

(А когато чекисткият агент Ржезач търчал да събира клевети против мен от свидетели на моя живот — как да си обясним, че повечето не се хванали на въдицата му, не са споменати, не са привлечени в неговата мръсна книга. Той не може да не е изкопчвал показания от Лидия Ержец, моя съученичка. От приятелите ми от студентските години — Емил Мазин и Михаил Шленъов. От фронтовите ми командири генерал-майор Травкин, подполковник Пшеченко, майор Пашкин и най-вече — от фронтовия ми приятел и съратник Виктор Василиевич Овсянников — именно и особено защото днес той е подполковник от Държавна сигурност. Само че нищо подходящо никой от тях не му казал, не излязъл под прожекторите на лъжата — и значи какъв си е останал? Невидим. (Бел. от 1978 г.)

НОВАТА МРЕЖА

През лятото на 1968-а Ева настояваше: „Хабите си силите, където бихте могли да не ги хабите. Липсват ви млади енергични помощници. Хайде да ви запозная!“ Съгласих се, Ева още тогава ми каза да съм отидел у Светлови на Василевска улица. А аз дори от Рождество, дето е наблизно, никога не пътувах до Москва само по една работа, винаги ги навървах една подир друга. Та и този път така, натаманих срещата за същата вечер, когато бях се уговорил да ме запознаят със Сахаров, за което ми посочиха апартамента на академик Файнберг на „Зоологическа“, в същия район, удобно съвпадна. (Нея година Сахаров още го водеха засекретен. За да остане срещата между двамата ни неизвестна, рабрахме се, че ще дойда преди него — можеше официално да го следват наблюдаващи, а да си тръгна по-късно.) Два часа преди срещата със Сахаров отидох да се запозная с **Наташа Светлова**.

Това стана седмица след окупирането на Чехословакия и три дена след демонстрацията на седмината на Червения площад. На виличката си в Рождество бях чул всичко по радиото, но живи подробности за московската демонстрация не знаех. И сега младата енергична жена с тъмнокрила коса, паднала над ореховите й очи, крайно естествена в облеклото и в държането си, ми разказваше как е протекла демонстрацията и дори как се е подготвяла. А откъде го знае тя? Оказа се, че била близка с тях, с Движението, и двамата от участниците са й приятели. (Само една дреболия не достигаше — защо не е отишла и тя на площада тоя ден? Тази дреболия по-късно я установихме: за това ли била расла? В някои мигове от живота на нас ни се изпращат кръстопътища и между решенията почти няма процеп. И ето че днес пред нея се появяваше ново решение.)

Нейният обществен плам много ми допадна, по характер тя приличаше на мен. Трябва да я впрегнем в работа! Не знам този път ли или следващия й предложих за начало: да преписва на машина моя „Кръг“-96. Наташа се зае на драго сърце. (Макар че завършваше

математическа аспирантура, водеше упражнения със студенти, свободното ѝ време бяха двата вечерни часа, когато шестгодишният ѝ син вече ще си е легнал да спи. Но го преписа за четири месеца, хем без нито една буквена грешка и с голям вкус във външното оформление, на което никога не бяхме обръщали внимание.) Още следващия път ми задаваше по вече готовия текст такива придирчивоточни въпроси, каквито на мен самия не бяха ми идвали наум. И по някои подробности от партийната история ме поправи, където не очаквах от нея знания, това също много добре ми се напасваше. Излезе, че още в горните класове сама за себе си старателно се ровела в реалната история на болшевишката партия. (Това беше поколението, разтърсено от катурването на Сталин тъкмо през последната училищна година. А единият от дядовците на Наташа, Фердинанд Светлов, бил дори виден болшевишки публицист, след арестуването му през 1937-а останала комунистическата му библиотека, забранени протоколи от партийните конгреси и разни комунистически боклуци, които обаче влизали в стряскащо противоречие с „Краткия курс“. Оттам именно започнали нейните разкопки. Рязкото преориентиране на поколенията беше знаменателен признак и развой на руската история през 50-те години.)

Ами ако трябва да се скрие нещо? Да, разбира се, наема се да уреди това.

Да кажа „делова“ — ще е недостатъчно: в работата си тя проявяваше мъжка готовност, точност и лаконичност. В преценката на действията, на тактиката — стремителност, както я наричах аз — електроническа, тя по темпо веднага навлезе в също толкова стремителното ми по онова време поведение. Но и във възгледите, които проличаваха първи, — такава близост до моите, каквато аз само бях мечтал и не бях срещнал приятел мъж. А освен това открих в нея душевна връзка с руските корени, с руската същина и изключителна любовна внимателност към руския език. И такава бликаща жизненост — доця ми се да я виждам често.

Тя беше обляна и запълнена с руска поезия, безброй стихотворения знаеше наизуст и сама си ги „издаваше“: преписваше ги на машина, подвързваше ги, все още забранените. Но нещо повече: излезе, че притежавала изтънчена дарба да редактира, да доизпипва в художествено отношение, това малко по малко радостно го откривах. И

на четвъртата-петата ни среща, обзет от благодарност и доверие, сложих ръце на раменете ѝ, двете върху двете, като на приятел. И изведнъж от това движение се преобърна целият ни живот, тя стана Аля, втората ми жена, след две години се роди първият ни син.

Тази близост на пълно разбиране — по лица, събития и въпроси от нашата история, през 1968-а още не ни свързваше толкова проникващо, макар и бездруго вече трайно съединени, както по-късно, когато в съветското общество се започна всеобщо разцепление и разночувствие — а ние с нея сме смайващо слети и колкото повече време се минава, ставаме още по-слети.

А съвместната ни работа си вървеше по реда и също все по-добре и по-задълбочено. Аля настоя и можа да извърши във вече преписания „Архипелаг“ голяма работа по проверката и коригирането на цитатите, особено на Лениновите, които в припряната си работа бях вземал от различни издания, а по-точно казано — бях изкубвал повторно от комунистически книги, защото аз самият нямах време за библиографска проверка, ставаше бъркотия. (Като нелегален писател се смятах за донякъде свободен от нормалните библиографски изисквания — напразно и погрешно.) После ми направи схеми на събитията в моите Междувъзлия (не бях се занимавал с тях, защото не се обхващаха от Възлите, но да ги знам, да им хвърлям от време на време по някой поглед, трябваше). Обработваше спомените на Шляпников, после ми направи извадки за Ленин: ту от отделни произведения, ту събираше и класифицираше: черти от външността, от говора, от начина му на държане.

Тя се вля и ми помогна на няколко нива едновременно, със съвети, с обмислянето на стъпките ми, след три години вече и във вътрешното доизносване на „Октомври“. Дотогава — във всички определящи, стратегически решения бях сам, сега се сдобих с още един проверяващ поглед, с опонентка — но и с постоянна съветничка, в същия като моя неогъваем дух и тон. Това беше много радостно и дружно. На работата и на борбата ми Аля се отдаде бързо — цялата.

А вече колко години се тормозеше изморият ми мозък от тия вечни допълнителни съображения: от кого кой ръкопис да взема, на кого да го занеса за пазене; в каква последователност да се придвижвам, за да е по-малка заплахата; откъде да телефонирам, за да не разкрия връзките си; кои скривалища да ликвидирам поради

опасност, какви нови да създавам. За това умствено претоварване отиваха вече преките сили, нужни за писане, и една такава дневна грижа ме притискаше наистина като физически товар, смазваше ми настроението: докога ще мъкна всичко това (което става и все по-тежко)?...

А малко по-късно се скапа Кобозевото скривалище (сестрата на снаха му, у която всичко това се пазеше от години, трябваше да си смени жилището, събаряли старата къща), и трябваше да приберем всичко до шушка. А това скривалище беше главното, и най-отдавнашното (вече от близо осем години) и затова най-представителното, най-пълното, всички първи най-важни екземпляри, и най-поверителното. И по всички точки тъкмо на Аля най-й подходдаше да се заеме с опазването им. По всички точки, защото вече бях разбрал, че искам да направя своя литературна наследничка именно нея. Най-сетне с освободена душа можех да предам всичко на Аля. Гаранция беше и дълбоката прилика между убежденията ни, и двайсетгодишната разлика във възрастта.

Аля без колебание се нае да ми уреди подръчно хранилище за всички мои произведения — изцяло по свое усмотрение, тоест напълно освобождавайки главата ми: кое у кого се намира, как да се вземе, как да се прибере отново, на мен ми оставаше само да донеса излишното, само да й поръчвам каквото ми трябва. Уредих й среща със сина на Кобозев, студента Альоша, отидоха с празни раници в онова скривалище, което никога не бях виждал, и прехвърлиха ръкописите. Аля най-напред прочете и вникна във всичко, което бях написал, до последната хартийка, и сега го държеше в паметта си с най-големи подробности. После го класифицира и систематизира (като същевременно ме помоли, вече и за в случай на внезапна моя смърт, ако не ще съм в състояние да го сторя — да направя собственоръчни надписи и разяснения на първите листове). Така се събраха там: окончателни ръкописи и текущи, и над които е прекъсната работата. Но взетият архив не можеше да остава дълго в жилището й: тъкмо защото аз поради сърдечното привличане често идвах при нея, трябваше да разполагам с тази свобода — затова се налагаше ръкописите да се пазят у някои други, по-отдалечени хора, при които никога не съм ходил и чиито имена нарочно не исках да знам, не съм я питал за тях. (Най-добре е всеки да знае необходимото, та нито ако

бълнува, нито хипнотизиран, нито отровен, нито в миг на слабост нищо да не може да каже.)

Аля бързо се съгласи, но още не знаеше у кого ще ги пази. Тепърва трябваше да прецени и да поиска съгласието на тези хора. Аля правилно схванала: системата за опазване трябва така да се впише в живота, че почти да не промени нито познанствата, нито срещите, нито придвижванията. Знае чия: от нея трябвало да вземат хора, които и преди това са я посещавали, и занапред ще идват, и е естествено да се обясни тяхното идване. Такъв човек беше нагледен, близък — бившият ѝ мъж, бащата на момченцето, отдавна останало с майка си и навестявано от баща си. (Така и по-късно епизодично възникваше при нея: ту една зима ще крие „Архипелага“ у роднината си **Леонора Островская** — тя беше художничка и „по роднински“ направи ескиз за корицата на „Август“, с която той по-късно си излезе от печат в Париж. Друг път през най-тежките дни на обсадата ѝ хрумна да изхвърли от дома си опасните листове по бабичката **Надежда Василиевна Бухарина**, която често се отбиваше да ѝ помогне, да постои с децата и винаги с някаква пазарска чанта.)

И **Андрей Николаевич Тюрин**, по онова време още под трийсетте (вече доктор на физико-математическите науки, талантлив, многообещаващ математик), без колебание се съгласи. Той убедено вървеше към духовното и религиозното освобождение (чрез душите Бог преустройва нашите нещастни и безразсъдни общества); и лична мъжествена прямота; и по щастлив начин никога неразваляни и дори високо запазени лични отношения с Аля. Съгласи се — и после 5–6 години „въртя дюкяна“ — винаги отзивчиво, без ропот, бързо и с присъщата на математиците отчетливост. Неговият архив беше най-големият сред всичките ми останали и единственият действащ без прекъсване (архивите у къртиците на Данила бяха почти замрели, приемаха и връщаха с потриване, със забранителни паузи).

Но и Андрей, тъй като често идваше при Аля, не биваше да пази у себе си, а — някъде по-далеч. (Ако броят на преките допири е n , тогава броят на вторичните, непреките става n^2 и те никога не могат да бъдат напипани.) И Андрей също изнамери най-простото решение — да крие архива у родната си сестра **Галина Тюрина**. Ярък математик беше и сестрата, кандидат на науките, преподаваше в Университета. Тя беше съвсем далеч от бунтарските кръгове и интереси, вълнуваха я

математиката, походите с „русалки“ и алпийските ски. И — прямодушна, сдържана и сигурна като брат си. И тя също се съгласи! белег на времето! (Вероятно пряка нелегалност, революционна — не би приела. Но аз по такъв начин се бях заклинил в съветското общество, че да ми помагат да се крепя се възприемаше — тогава! — като задача на всички образовани. Шантавият Хрущов никога, чак и до смъртта си, не разбра какво е вклинил — падна се да ме избиват на наследниците му.) Взела да държи всичко някъде на галерията, където били „русалката“ и ските й. Цялата система, вече без нито една пряка среща между Аля и Галя, действаше гладко благодарение на метода, предложен от А. А. Угримов (за да се избегне неточното посочване и поискване на пликовете): купуват се по две от най-различни шарени марки, на всеки илик от архива се залепя едната, а другата се пази у Аля в нещо като марколюбителски класьор, всяко джобче е номерирано, а някъде отделно се държи шифрован списък на ръкописите. Когато си поръчвах ръкопис, Аля установяваше марката, даваше я на Андрей, той я предявяваше на Галя, тя лесно, безпогрешно намираще нужния плик. (За по-дълбоките скривалища Аля си имаше същата система от марки със самия Александър Александрович.) Толкова нагледната система беше беше напълно безопасна и напълно сигурна. Срещу взетия плик също оставаше марка — свидетелство, че той е взет. Същата система е удобна, ако трябва да се сложи нов лист в някой плик: заедно с листа се изпращаше и марката. За 3–5 дена след поръчката целият механизъм се задействаше — и получавах каквото ми трябваше.

През ноември 1969-а, когато в Рязан ме изключиха от Съюза на писателите и аз като жегнат се втурнах да телефонирам в Москва, най-напред избрах Алиния номер, но тя не си била вкъщи. (За последен път плащала данък на младежкия си обичай, заминала с приятели за Кавказ да покара ски.) И след няколко дена, когато пристигнах от Рязан вече завинаги, щом излязох от „Новый мир“, се запътих право към нея, макар че водех подире си три ченгета. Тя вече беше се върнала. „Прочете ли?“ (тоест във вестника, за изключването ми). — „Прочетох.“ — „И какво ще кажеш?“ — проверих аз и себе си, и нея. „Трябва да ги цапардосаш“ — не се съмняваше тя. — „Ей с това!“ — извадих аз вече готовия ми отговор.

Поривите ни за бой винаги съвпадаха.

Но макар ясно да виждахме от 8-ия етаж, че ченгетата стоят пред сградата (в същия момент се отби Ева и потвърди) — аз не знам защо не взех със себе си в Жуковка, а оставих у Аля докараните от мен ленински глави от различни Възли — като си правех сметката, че те после нормално ще бъдат занесени в скривалището. А след един ден заранта при мен в Жуковка пристигна Люшиният братовчед с молба от Люша да отида незабавно. Какво ли може да се е случило? Нещо ме бодна: провал! след моето излизане са дошли да правят обиск у Аля! Как можах за втори път, толкова непредвидливо, сам да проваля всичко??... Нещо по-криминално от ленинските глави, както и от XIV възел, вече за съветското време, главата с Дзержински, надали можеше да има, само „Архипелагът“. Младежът не беше посветен в нищо, но все пак го попитах из пътя: „А не знаете ли какво е станало?“ — „Не знам точно, но голямо нещастие“ — отговори ми той. Тъй!!! Нямаше съмнения! Аз се гърчех и изгарях в автомобила му, докато той се тътреше по тясното Рубльовско шосе, движеше се в отвратителната многолентова теснотия на Минското — как не изгорях съвсем? За половин час отново преживях уплътнено всички мъки от 1965 година, провала на архива, унищожавашите мъки от собствените ми грешки, разбиващи цялата позиция.

А излезе: някаква статия в „Литгазета“, на която според Люша и новомировския кръг трябвало да се отговори незабавно... Каква дреболия!

Но отново подсещащо изпитах цялата сила на смазващия удар. И: каква благодат е, когато всичко си легне дълбоко, далеч, на сигурно място!

Обаче и една пълна година не си остана всичко така, както беше нагласено — Галя Тюрина през юли 1970-а повела по Севера с „русалки“ компания свои приятели и когато прекарвала сама лодката си през един речен праг, се удавила — най-сръчната, най-ловката измежду тях, а безпомощната градска компания, след като не намерила трупа ѝ, се прибрала в Москва. Тя беше на 32 години и нейната смърт потресе близките ѝ, мъжът ѝ временно се полупобърка, Андрей излетя да търси тялото; Аля, прикована на място от бременността си, денонощно звънеше по телефона из цяла Москва, събираше експедиция за издирване, занимаваше се с екипировката ѝ — благородни помощници се намираха. (А на мястото на гибелта, след

като се натъкнал на равнодушния отказ на всички власти, Андрей намерил тялото по-долу по реката с помощта на летец, който нарушил служебната забрана. Докараха я и я погребяха в Москва.) Аля събираше по телефона експедицията, но освен мъката и жалостта я пронизваше страхът, че в дома на покойната роднините ѝ ще открият нещо, за което никой от тях не знаеше, и Андрей го нямаше — да го изпрати да спасява архива. Поради незнание, неподготвеност и съкрушеност от нещастieto всичко може да се случи. И А. А. Угримов с Дима Борисов закараха жената на Андрей Соня Тюрина да измъкне от дома на загиналата раниците с ръкописите (27 килограма) така, че нищо да не разбере върволицата от дошли да изкажат съболезнованията си. (Мъжът на покойната разбрал, че нещо е било укривано, и го притеснило, че жена му е живееела с някаква тайна от него.)

И няколко седмици тези раници престояха у Андрей. И в цялата тази обща мъка трябваше да мислим: къде ли да ги денем по-нататък?

Подказа ни го приятелският кръг. Този кръг се състоеше от математици: те заедно ходеха на алпийски походи (и премръзваха, и губеха пръстите на краката си заедно), заедно се разхождаха неделен ден из Краймосковието, продухвайки с чист въздух пренапрегнатите си от математиката глави, обсъждайки далеч от микрофоните социални въпроси. (Аля, едно време от същата компания, отдавна вече не ходеше с тях, претоварена с мои задачи, а Андрей по време на тия разходки доизгарял вместо нея всякакви излишъци и отпадъци от тайните машинописни екземпляри: невъзможността да се гори хартия в градско жилище е едно от опасните затруднения на съвременната конспирация.) Сега се нае да стане пазител **Сергей Петрович Дьомушкин**, изключително предпазлив човек независимо от 35-те си години; той постави условието: дори най-близките и най-добрите ни познати да не бъдат посвещавани и набърквани.

Новия пазител заради предпазливостта му и дълбоката му потайност двамата с Аля помежду си наричахме Борсука. Сергей Петрович също беше математик, от Стекловския институт. Той беше много сериозен, спокоен, сдържан човек — тих и с тих глас, но с твърди убеждения. Дьомушкин е роден на село, всичките си образования постигнал със свои лични усилия. Той се старал да не бие на очи, но беше измежду първите в Москва, който тихо, безшумно

започнал да дава пари за подпомагане на затворниците и техните семейства — и никога не престана да го прави. На зрели години изведнъж взе да свири на роял. След прекарана болест накуцваше, но все едно ходеше с приятелите си по планините и караше с тях ски. С неговото скривалище работата също се запече: той държал архива ми не в дома си, а у брат си, без знанието на неговата жена. Неочаквано между брат му и снаха му започнали кавги — и С. П. решил за всеки случай да изнесе всичко. Но къде? Намерил още едно ново скривалище (не го знам и сега) — и там пазеше всичко чак до екстернирането ми, а после занасял парче по парче — всичко за износ. (По-късно го изгонили от института, но не заради мен.)

Андрей Тюрин пък не криеше кой знае колко политическите си антипатии, а на всичко отгоре и такава явна близост с нашето семейство. След екстернирането ми той не само, ползвайки правата си на роднина, всеки ден идвал да охранява жилището, за да не нахлуват безчинно, а и през най-опасните седмици на остро следене носел тайни материали в големи обеми, при това пришпорван от строгото разписание: и то тъкмо когато се очаквало при Аля да дойдат чуждестранни кореспонденти, които ще прехвърлят ръкописите по-нататък, — та да не се задържат много в нашето жилище.

(Плашели и майка му, Я. А. Захарова, викали я в КГБ и уж приятелски (тя дълги години била работила като радиоинженер в тяхната система): „Спасявайте Андрей, ходи на «Козицка».“ След нашето отпътуване на Андрей му отмъщавали с ежегодни преатестации: извън всякакви закони и правилници, въпреки блестящото му докторство него го разкарвали по кабинети и научни съвети, не го утвърждавали за професор и непрекъснато провеждали „социално-политически разпити“.

Но, общо взето, му се размина благодарение на Божията закрила. (Бел. от 1978 г.))

И от още едно задължение ме освободи Аля — от фотографирането на готовите ми текстове, та да бъдат превърнати в ленти за изпращане в чужбина. Дълги години тоя занаят несравнимо ме спасяваше, правеше конспиративността ми напълно самоосигурена — впрочем и тогава обемът на работата вече ми тежеше, отнемаше ми твърде много време и ав предавах навиците си на моята първа жена (и,

трябва да кажа, през 1968-а тя отлично пресне целия „Архипелаг“). А сега обемите непрекъснато се увеличаваха, а най-важното беше, че през пролетта на 1971-ва решихме да преснемем на нова сметка всичко от игла до конец и да го изпратим в Цюрих на моя адвокат, така че той да има всичко написано и главните архиви в съсредоточен вид и на собствено разположение — комплектът „Сейф“. (Наложи се дублираме и „Архипелага“: първият изпратен бе станал недостъпен за нас, не можехме да го използваме за европейските преводи.) Това беше огромна работа.

И Аля предложи да я свърши техният общ приятел Валерий, физик от МГУ.

Валерий Николаевич Курдюмов вече го бях виждал веднъж в компанията на Андрей — и ме поразиха постоянната изящна меланхоличност на погледа и устните му и потискащият песимизъм на неговите предусещания. Беше на малко повече от трийсет години — а съкрушен и тъжен с тъгата на всезнаещата безизходна старост.

Баща му бил концлагерист в Беломор, после на Московско-Волжкия канал. Родителите му нищо не криели от децата. Валерий, връстник на прословутата 1937-а, израсъл всичкоразбиращ и безнадежден скептик. Той беше добър радиотехник, дори по време на най-силното заглушаване достатъчно слушаше западни радиостанции, следеше политиката и в общи линии, и в подробностите, преценките му бяха зрели и точни. Сигурен беше, че нашите никога по никой въпрос няма да станат по-меки, няма да отстъпят, няма да се променят (доста трезва прогноза) — и в края на краищата ще глътнат тъпия Запад. Нещо по-лошо: Валерий смяташе, че и всяко шаване, вътрешно или външно, да не говорим за борба, против комунизма е напълно безнадеждно. Така и цялата ми борба той преценяваше като уникално явление, като чудо, но което нищо няма да тласне напред, а самия мен, ако не ме тикнат в затвора, ще ме убият; и дори печатането на книгите ми на Запад смяташе за приближаване на моя край.

Но иначе беше дейно и дори ревностно убеден в необходимостта да се спасява всичко написано, всички документи, всяка дума. Сам за себе си, със собствените си ръце беше създал рядка в Москва пълна колекция на фото-самиздат, със саморъчно изработени подвързии, цяла библиотека, и широко ги даваше на всички за прочит — и най-опасните като Авторханов. На драго сърце се залови да направи

фотокопия и за мен. Аля се страхуваше да му даде томовете с моите произведения — той домъкна цялата си апаратура у нея и преснемаше, и проявяваше, и сушеше у нея, три денонощия подред. Така бе изработен новият комплект от фотоленти на „Архипелага“, от който по-късно бяха направени всички световни преводи освен англо-американския, и половината от целия комплект „Сейф“. По-късно Аля взе да дава на Валерий да преснема за всеки случай (ако се загуби единственият ръкопис) и междинните ми редакции, и започнатите романи, всичко във вида, в който е било, когато съм прекъсвал работата си или съм бивал принуден да я прекъсна. (Това постадийно дублиране беше и огромно натоварване за нашата конспирация.)

През август 1973-та, когато тръгнах на решителен бой, бързах за по-сигурно да прехвърля на Запад фотолентата с „Октомври Шестнайсета“ във вида, в който бях го написал дотогава. Лично тръгнах да занеса ръкописа на Валерий, определихме си среща в млекарницата в сградата, където живееше той, на една от „Пясъчните“ улици. От млекарницата тръгнах след него на известно разстояние, влязохме в градинката между блоковете, чак там се ръкувахме. Всичко ставаше през един ярък ден, пейка не намерихме, разхождахме се. Аз вече имах в главата си плана на стъпаловидната ми атака по дни и тъй като знаех с каква страст ги мрази Валерий, реших да го зарадвам и да го покуража, разказах му малко напред — какво ще стане и как. Той се усмихваше. Но още от първата му усмивка в млекарницата, една такава безрадостна, смутена, съжалителна, той се радваше на предстоящите ми удари и на тяхната ярост — и не можеше да им се радва, а само се натъжаваше, защото ония пак ще устоят, а ние — пак ще загинем.

През есента на 1973-та наблюдението над нас толкова се засили, толкова се усложни връзката ни с всички, които вардехме, че превръщането на ръкописите в лента понякога изискваше мигновено изпълнение. И аз отново се върнах към самоосигуряването: отново си накупих разпиляната през годините апаратура, започнахме сами да преснемаме в московското ни жилище на „Козицка“, с вечно спуснати щори. (**Саша Горлов** с изумителните си ръце специално поработи, за да нагоди съветския неудобен копирен статив към нашите нужди.) Веднъж изневиделица през тия страховити седмици Валерий се отбил при Аля самоволно, без предупреждение и без да е викан —

пренебрегвайки несъмненото кагебешно фотографиране, което се извършваше от сградата точно срещу главния ни вход. Имал да свърши някаква работа, взел я, след два дена я върна по косвен път, а чак след още няколко дена открих, че липсва важен откъс — и значи някъде е разпилян? загубен? заловен? Това се изясни към полунощ, а на другия ден май трябваше някъде да го изпращам. С Аля излязохме да се „поразходим“ и от уличен автомат вече след дванайсет през нощта му се обадохме. (Затруднението се състоеше в това, че съпругата на Валерий не допускала до него никакви непознати женски гласове, стана нужда да си кажа името.) Той се смути. След пауза, запълнена с издирването, се изсмя в слушалката: „Абе завряло се е едно парче в чекмеджето на бюрото ми.“ Слава Богу! Пак лично го донесе на другия ден. А дните бяха — последните, най-страшните.

И все пак тези посещения на Валерий у нас не минали безследно, това е като честото непредпазливо минаване край работещ рентген — ако хванеш лъчева болест, няма да го усетиш веднага. След нашето екстерниране, както научихме от получената по „втория начин“ поща от приятели, започнали да го „дърпат“. Първо го викнал „директорът по режима“ (имало такъв в техния режимен институт за физически проблеми), заканил се да го уволни. После, през септември 1974-та, го поканили на Лубянка, подпитвали го в какво се е състояла връзката; отлично знаели за срещата ни в млекарницата, дори филм предлагали да му прожектират. Валерий признал факта, че ми е помагал, но какво именно е снимал — отказал да посочи. Плашели го: „Както забелязвате, при нас тук е много тихо, но това не значи, че тук не се стреля.“ Засега обаче май нищо по-лошо не му се е случвало.

Виждам неговата печално безнадеждна усмивка. Сякаш винаги е предчувствал безнадеждността на всяка съпротива срещу ония. Предчувствие, подобно на същото у Кю.

И трябва само да сме благодарни на Господ, че през изминалите година и половина от моето екстерниране те толкова малко одрусаха и се разправиха с нашите, толкова много улики успяхме да унищожим, толкова много хора сега се усещат по-безопасно. Не знам: кое е крепяло целия кръг на най-близките ни помощници през най-опасните месеци. Сигурно само молитвите. А после: миналото все повече става минало, губи връзка с практическите ходове на борбата. Новите дразнители, моите европейски и американски акции прехвърлят

сраженията на други бойни полета, а старите вече не се преравят толкова старателно.

Двамата с Аля, щом се сработихме, веднага усетихме необходимостта от нов, наш и постоянен канал към Запада. Евиният канал не беше постоянен, всичко се крепеше на импровизацията. А през 1968-а, след като изпратихме „Архипелага“, тя отказа да изпрати (усещайки чуждото) фотолентата с книгата на Дмитрий Панин, предназначена от него за Римския Папа (та с един удар „да вразуми и вкара в правия път“ Запада и цял свят...). Аз самият не вярвах в тази книга, но поради старото ни концлагеристко приятелство смятах за свой дълг да му помогна в прехвърлянето ѝ. И тогава много навреме се запознахме с обаятелния отец Александър Мен. Знаех, че той има връзки със Запада, и го попитах няма ли да ми помогне. Той готовно и много уверено ми каза: „Да, разбира се, докато каналът ми не се е задръстил.“ (Завидях му: човекът си има свой канал! Де да можехме и ние да имаме!...) И той я взе. И я препрати.

Чак след като се сближихме, разбрахме как работят зъбчатите колела на този механизъм. Отец Александър беше духовен ръководител на тогава още малобройно търсещо течение в подсъветското православие, водеше неофициални семинари и насочваше група младежи. (От тези усилия се роди подборката от статии в бр. 97 на „Вестител“ и няколко след тях.) А главен организатор му бил **Евгений Барабанов** — винаги пълен с проекти за организации и реорганизации. (Най-успешният от тях беше вливането на самиздат в парижкия вестник „Вестител“.) Запознахме се („установихме контакт“) непосредствено у о. Александър Мен, разбрахме се за прехвърлянето на пратки по канала — и след това за по-голяма сигурност на канала и на цялата им група не само аз лично почти никога не се срещах с него — едва три пъти за четири години, но много рядко се срещаше и Аля: трябваше пак да намерим множител, който да затруднява издаването, — още едно междинно лице, чиито срещи и с Аля, и с Барабанов да са естествени.

За тази роля тя избра един свой приятел, кръстник на големия ѝ син, Дима Борисов. Той беше мил стеснителен момък с къдрава черна коса, очилат, голям любител на поезията и познавач на руските песни, притежаваше и добър глас. Като че ли не му достигаха последователна

воля за работа и организираност. Когато се запознахме с него, Дима беше аспирант в исторически институт, с тема на дисертация (то се знае, замаскирана със социологически формулировки) по историята на руската църква през XIV век. Чудо беше, че са го приели в тази аспирантура, чудо беше, че такава тема може да се закрепят и дисертацията да бъде защитена (накрая това чудо ще се разпадне). По рождение беше от семейството на виден съветски чиновник, но отхвърлил пътя и убежденията на баща си, който бил уплашен и объркан от развитието на сина си. Дима Борисов е човек с голяма и непрекъснато растяща ерудиция, статията му в „Изпод канарите“ (както и „Мълвата и споровете“ в самиздатския сборник „«Август Четиринайсета» се чете в родината“) са само началото на неговия възможен път. Разбира се, не беше редно да се занимава с разнасяне на конспиративни материали (и да се тормози от безработицата и безпаричието), но дотам е обезкървена Русия за 60 години, толкова хора сме загубили, че няма кой да се занимава с тази криеница но тъмните къшета. Изобщо мек, склонен към размисъл, съзерцателен, Дима Борисов още в първите изпитания с КГБ (викането за разпит през пролетта на 1973-та, после дните на последната хайка срещу мен, на разгрома, продължилото месец и половина стягане на Аля за път, спасяването на архивите след мен, заплахите по негов адрес през 1974-та след отпътуването ни) проявил такава твърдост и дори такъв неочакван обратен напор, че и до днес не смеят да го опандизят или да стигнат по-далеч.

Дима Борисов стана близък приятел на нашето семейство, шафер на венчавката ни, кръстник на моя Степан, Аля — кръстница на едната от дъщерите му, аз — на другата.

Веригата Дима Борисов — Женя Барабанов — и по-нататък някой във френското посолство, когото не познавахме и условно наричахме „Вася“ (със закъснение Барабанов ме откряна, че „Вася“ е тя, и при това монахиня), действа безотказно три години, като се почне от машинописа на „Август“ за ИМКА (УМСА — Младежка християнска асоциация. — Бел. пр.) през 1971-ва. Това беше главната ни несекваща връзка със Запада и тя никога не бе проследена от КГБ, и нищо не знаеха другите в посолството. (През септември 1973-та, когато изпадна, поради следенето, в опасност и още тогава правейки в нашето жилище дръзко открито признание пред чуждестранен

кореспондент, че е прехвърлял материали на Запад, Женя се изсили да спомене и мои книги, струваше му се, че вече няма какво да губи. Но аз го спрях: след екстернирането ми щяха да му дирят сметка за това. А така — оцеля.)

Всички подробности за тази легендарна „Вася“ започнахме да научаваме едва на Запад, а през пролетта на 1975-а в Париж се запознахме и със самата нея. Католичка, монахиня — това излезе вярно, но аз си я представях като крехък ангел, а в хотелската ни стая влезе една руска провинциална добродушна дебелана, без съмнение добра домакиня (най-лесно ми е да си я представя как гощава с туршии и баници многобройни гости), при което руският ѝ изговор беше не само изцяло запазен, какъвто вече рядко се среща сред емиграцията, а извънредно апетитен, сочен, който вече и в Съветския съюз е потиснат, не умеят да говорят така.

Тя винаги си била мечтала да живее в Русия.

Анастасия Борисовна Дурова е родена през 1908-а. Гражданската война разпръснала семейството им. Ася с майка си живеела близо до Джугба на Черно море, баща ѝ бил безследно изчезнал, после в случаен вестник, когато дошли белогвардейците, прочели името му на висок пост в архангелското правителство. След разгромяването на Архангелск баща ѝ заминал за Париж и оттам издействал за близките си изходна виза в края на 1919-а, малко преди кошмарната новоросийска евакуация. В Париж заедно с неколцина други офицери баща ѝ отворил руска гимназия. (Нали завръщането е толкова близко! — вечната аберация на емиграцията, а не бива да се изтърва времето децата им да бъдат възпитани като руснаци. Гимназията съществувала до 1962 г.) Със същите чувства пораснала Ася, непрекъснато искала да се върне в Русия, макар че баба ѝ от Ленинград я предупреждавала с околни хабери: „Не мечтай за Русия: тъпчат я хора и я е напуснал Бог.“ А след гимназията постъпила в католически колеж, покатоличила се. Предишният ѝ стремеж не бил угаснал, но сега в нея всичко се пречупвало по такъв начин, че Русия трябва да бъде спасявана чрез католичеството. Издържала и изпит за преподавател по руски език. Нахлуването на втората емиграция след войната — жива вълна от Русия, а след това доброволното завръщане на една част от първата емиграция в СССР направили стремежа ѝ още

по-непоносим. През 1959 година заминала за Съветския съюз като туристка — и стъпила на лужката земя, където се била родила. През 1962-ра отишла като преводачка на френската изложба в Соколники. А през 1964-та заминавал за СССР новият посланик Боде. Малко преди това той бил овдовял и сега му трябвала икономка, която да върти домакинството му в Москва, да няма семейство и да няма роднини в СССР (посланикът не бива да изпитва нито влияния, нито упреци), но безупречно да знае френски и руски език и да е отлична домакиня — списъкът на изискванията е почти несъвместим, но Ася Дурова напълно му подходдала. Оправна, смела, бързо-пресметлива и в същото време сърдечна, с широк обхват, какъвто притежават руските и украинките, тя бързо свикнала със съветската обстановка, съчетавала твърдостта и разбирателството със съветската администрация, със съветските работници, в доставките за домакинството — и дотам се оказала на място, че и следващите посланици я оставяли. Толкова лесно и свободно навлязла в съветските условия, че без вълнения отрязала ноктите на КГБ (Не искате ли да се срещнем в хотел „Европейски“?... Не искате ли да заминем за една вила край Финския залив?...). Толкова лесно и свободно, че завързала познанства с новопоявилите се дисиденти (тогава още не ги наричаха така и дори не ги обособяваха), ходела в домовете на някои от тях (у Барабанов — през 1966-а, когато се запознала с него чрез френската студентка Жаклин Грюнвалд, и на сватбата му, и кръстила децата му), а колкото повече време минавало, толкова повече се задълбочавали нещата, руските различномислещи винаги са искали да прехвърлят — тя прехвърляла (и от Синявски с Даниел също, заедно с Елен Замойская); и същата тази Грюнвалд, и Аня Кишилова, друга студентка от Париж, я свързала с Никита Струве (очерк 12) в ИМКА. Това, че Ася Дурова представлявала особено съчетание от къщовност, находчивост, съобразителност, смелост, обезоръжаваща доброта и естественост, което ѝ позволявало години наред да води напрегнатия, може би главния, нелегален канал от Русия към Запада, дори без да има дипломатически имунитет, — да върши нещо, на което не се решавали защитените (но служебно-кариерни) дипломати. А и тя обикновено изпращала не по дипломати, ами по разни случайни хора, ту по познати от стария ѝ парижки живот, от колежите, най-често дори без да им казва, че ще прехвърлят нещо криминално. „Второстепенното

винаги го вземат по-лесно...“ Някакъв усет по кого може, по кого не бива — никога не я излъгал. Така чрез няколко брънки към нея бяхме съединени и ние — от есента на 1968-а, от първото прехвърляне на лентата на Дмитрий Панин. През февруари 1971-ва тя се съгласила да вземе „Август“ във вид на ръкопис — а никакъв план нямала, никаква решена възможност. Но за Париж заминавал случаен френски полицаи и къщовната Ася, вечно заета с цветята, с баниците, с тортите, че с какво ли друго? — го помолила за следната услуга: да занесе голяма кутия бонбони за една болна монахиня. И галантният полицаи я взел без никакво съмнение, пренесъл я без каквото и да било притеснение. Така отпътувал за чужбина „Август“.

А през май 1971-ва по още някаква случайна пътнички (но знаеща, че пренася нещо сериозно) Ася изпратила и главния ми товар, цялото ми освобождение — комплекта от ленти „Сейф“. На аерогарата в Орли тази пътничка била посрещната от Никита Струве и семейството му, влезли в едно кафе да си пийнат чай в семейна обстановка и оставили чантите си една до друга на пода, та после да ги „объркат“, да вземат чуждата. (Децата нервничели: някаква дама наблизко ги наблюдавала прекалено втрещено.)

Това нищо не е!... — Ася измислила и осъществила нещо съвсем невероятно: през септември 1970-а среща във Варшава между Женя Барабанов (съветска „делегация на декоративното изкуство“) и Никита Струве (парижки турист). С тази варшавска среща бе преобразуван „Вестител на РСХД“ (РСХД — Руско студентско християнско дружество — Бел.пр.) на по-голям обем и по-широка програма, включваща автори от Съюза. Всъщност такова включване вече се осъществявало и срещата не била кой знае колко нужна, по-голям риск, — но замисълът! За целта били нужни и хитри условни разговори по телефона с Париж, с Варшава, които Ася провела с лекота.

Сега тя си спомня всичко далеч не с гордост, много просто, като за сполучлива, но доизядена още миналата седмица торта.

Не за пръв път виждаме как Русия притегля своите прокудени чедра. След като престанала да работи в московското френско посолство, Ася Дурова никъде на Запад вече не можела да живее тихо и мирно — и пак пристигала в Москва, сега вече просто да живее в

посолството, за по-дълго време, при по-малката си сестра, която работела там, и при племенничките си.

ОПОРНИЯТ ТРИЪГЪЛНИК

Но независимо от цялата дръзка гръмкост на откритите ми удари — истинска опорна сила против властта изобщо не притежавах. Всяка нощ, а и денем гебистите можеха да дойдат и при мен, и при неколцина мои близки едновременно, и наведнъж — ако не всичко, то много от онова, което с години бях писал, трупал, строил, да отмъкнат в леговището си. От 20-те години та чак до 70-те от доста, доста много мои предходници и по-големи братя, именни и безименни, ей така са отмъквали без остатък, в глухотата, в зиналата уста на Звяра, завинаги. Вече съм писал, че цяла една национална литература погина в Архипелага — и не само в гърдите и главите, а и преди това по време на обиските и арестите. А аз, след като вече носех в себе си целия лагерен опит, не смеех да допусна такава уязвимост. И московските ми скривалища чрез Невидимите също още не ми даваха стабилност. Трябваше всичките ми ръкописи да се пазят на Запад и там да имам опора, способна безотказно и точно да даде ход на книгите ми, ако ние с Аля загинем тук.

А за всичко това очевидно се искаше: първо, да имам на Запад постоянен руски издател (и постоянна връзка с него!). След това — официален представител (адвокат?), който би могъл юридически да отблъсква разните гебистки мръсни номера като например това, че Съветите сами търгуват на Запад със задигнатите ръкописи на забранените в Съюза автори, както вече не веднъж го демонстрира все същият Виктор Луи (и постоянна връзка с този адвокат). Но още по-важно: и някое много доверено посветено лице, което добре разбира мен и съветските условия, но живее извън досега на лапите на ЧКГБ — и поради това може да управлява умело всичко изнесено на Запад. Тоест — три точки. И всички те да са свързани помежду си. Конструкцията на твърдия триъгълник.

Издателят се определи еднозначно: **Никита Алексеевич Струве** (издателството на ИМКА в Париж и неговият апарат някак ми се мерзелееха, бяха неясни зад гърба му). Впрочем и самият Струве си

оставаше за мен още пълен непознат. Двустранната ни връзка с него се установи чрез Барабанов-Дурова и чрез Барабанов получих първите представи за този внук на прочут дядо, на историческия Пьотър Бернгардович, и племенник на известния литературовед Глеб Петрович, по чиято книга преди време създавах първото си впечатление за състава и обема на емигрантската литература. Връзката на Барабанов със Струве беше отдавнашна, някъде откъм 1966-а. В нелегалните, изпращани „по втория начин“ писма, които му пишеше Струве, имаше такива признания; „...ние (тоест емигрантите и особено потомците на емигрантите) сме безплатни руснаци“, „Русия (за нас) е почти не факт, а идея... и затова още повече, отколкото по времето на Тютчев, ни се налага да вярваме в Русия независимо от фактите и очевидностите. Вярваме, че Русия е белязана с богоизбраност — единствената голяма и жива православна страна, а в Православието се съдържа пълнотата на истината и живота... Връзката между Русия и Православието за нас е една от висшите богочовечески ценности.“ (Още от младини ми беше интересно да си представя като цяло светоусещането на руския емигрант. Но тогава и през ум не ми минаваха такива житейски подробности: „Полагаме нечовешки усилия, за да запазим децата си руснаци въпреки логиката и ползата, обричайки ги на нравствени страдания, тъй като това чудовищно възпитание ги откъсва от средата, в която живеят.“ Предстоеше ми да разбера това след дузина години, вече лично, в чужбина, със синовете ми.) По-късно Никита ще ми напише и на мен в Москва: „Да си емигрант е най-трудното от всички изкуства.“

И на този именно човек, с неговата заветна надежда и духовна опора на една може би несъществуваща Русия („сега е трудно да си представи човек колко изолирани бяхме до 60-те години“), през идните години му предстоеше да положи доста големи духовни усилия, за да създаде за тази Русия изобщо несъществуващо в нея религиозно-литературно списание, което в Москва жадно ще очакват, широко ще четат и то ще помага на разпилените руски интелектуални сили да се оформят. Издаването на такова списание за страна, в която не живееш и с която няма открита поща за получаване на ръкописи и мнения и за разпращане на тиражи, е доста необикновена, смела и трудна задача. Но Н. А. Струве се справи с нея; той можа от 1969 година да преобразува предишния емигрантски тъничък „Вестител на РСХД“ в

заякващ от книжка на книжка духовен мост между емиграцията и метрополията.

А още преди това, сигурно от есента на 1967-а, под таваните на градския апартамент на Чуковски, където тогава още не бяхме свикнали да се опасяваме от подслушване, Копелеви ме запознаха с **Лиза Маркщейн**, за която бях чувал отдавна: родом от Австрия; дъщеря не на кого да е, а на вожд на австрийската компартия Коплениг, тя била прекарала юношеските и младежките си години в СССР, после заминала за Австрия, но често прескачала насам (лесно ѝ давали визи) — и така съединила в себе си извънредно дълбоко познаване на двата езика, на двете култури (това ще ѝ свърши много добра работа после при превеждането на „Архипелага“), на двата типа живот — западния и съветския, виждайки обемно и двата; на всичко отгоре — със схватлив ум, с нетърпеливо горещо сърце, прямодушна, Лиза от самата си съдба вече беше предопределена да изиграе някаква особена роля между тия два свята. Запознахме се с нея с голяма симпатия: тя притежаваше пряк ясен поглед, категорични непоклатими преценки, деловитост. Но онзи път между нас не възникна нищо практическо.

Няколко месеца по-късно Лиза отнесе от Люша на Запад едни мои дребни поправки към „Ракова болница“ — вписала фрагментите от редове със своя почерк в конспектите си по руски синтаксис. (Тези поправки стигаха до издателствата; по-късно внезапно изиграха и съдебна роля като доказателство къде все пак е автентичният текст — там, където са включени авторските поправки, — в съдебните дела на издателствата за „Ракова болница“: когато прекрчаваш към единия от световите, толкова трудно е да предвидиш всички последици на тази крачка в другия. По-късно Лиза се видяла принудена и да се яви като свидетелка на процеса между издателствата, но като анонимна свидетелка — иначе я заплашваше разобличаване на връзката ѝ с нас.)

През май 1968-а, когато напрегнато преписвахме „Архипелага“ в Рождество, ми донесоха полученото „по втория начин“ писмо на Лиза от Париж до приятелката ѝ в Москва **Ная Мирова (Лазарева)**: за това, че Лиза не можела да гледа без болка как тук мошеници или самозванци се разпореждат с безправните ми книги и че била готова безкористно да защитава моите интереси, ако ѝ дам пълномощно.

Бавно, но все пак тази мисъл покълна. Същата есен Лиза дръзко пристигна на виличката ми в Рождество, а аз горях окапалите листа. Седнахме край огъня — невероятно! — доскоро привършвахме „Архипелага“ и ето че идва човек от чужбина, искрен и умен доброжелател, който е готов да движи всичко! Чак след една година се наках да разкажа на Аля, че има една такава великолепна Лиза — и излезе, че Аля я познавала от няколко години, — светът ли е тесен? Москва ли е тясна? — веднъж я запознали с Лиза, която е била пристигнала от Австрия да разпитва за различномислието в Москва и с какво може да му се помогне. (В умовете и сърцата светът от октомврийския преврат вече беше се обърнал на 180 градуса, но кога ли това преобръщане ще се осъществи в предметния живот?!...)

Така вече се канехме да вържем възелчето. При едно от следващите й кратки посещения на Москва преговорите с Лиза относно нейната евентуална дейност на Запад води вместо мен Аля — непривличащи ничие внимание разходки на две жени по добре известния им Пречистенски булевард, с цялата тренировка да се оглеждат и вглеждат, целият разговор на руски, за да не стряскат минувачите — колко му е.

През септември 1969-а се срещнахме у Аля на улица „Василевская“, Лиза беше донесла немски юридически печатен текст на пълномощно и ме посъветва да си хвана адвокат на Запад, а именно: тя може да ми препоръча добър адвокат в Швейцария — доктор **Фриц Хееб**, на чието име трябвало да подпиша основното пълномощно за водене на моите дела. Никакво известно име в никоя друга страна не знаехме и тази Лизина препоръка ни зарадва като подарък от небето: да имам свой адвокат на Запад? — силен, съвсем неочакван за властите ход, но същевременно май и незабранен от закона? С Аля се съгласихме веднага, стана ни неудобно дори да питаме каквото и да било за този Хееб.

В началото на 1970-а Лиза отново пристигна, донесе окончателния и всеобхватен формуляр на пълномощното за Хееб, което пак подписах, хем незабавно, като по този начин насочих и реших съдбата на книгите си в чужбина, както си мислех — по най-добрия възможен начин. Лиза тогава още не я претърсвах в митницата, но все пак това пълномощно за всеки случай Катя

Светлова, Алината майка, майсторски залепи под капака на картонена кутия с бонбони.

Лиза (от Елизабет я нарекохме Бета), Фриц Хееб (Юра — от юрист) и Никита Струве (Накита — Николай-Коля) образуваха онзи желан задграничен триъгълник. Към тези именно три точки сега се изпращаха всичките ми нелегални писма и от тях тримата се получаваха. (Бета във Виена получавала от Хееб от Цюрих ксерокопие на писмото ми до него или направо от нас изпратено „по втория начин“ писмо до Хееб — и му го превеждала, кога писмено, кога — което можело — по телефона.

С Хееб за заблуда на противника водех и повърхностна легална кореспонденция, наполовина празна (обикновено с предварително уведомяване), и писмата стигаха, ГБ не ги спираше — дали за да ме следи?, той на мен — на немски, аз на него на руски. Тази открита кореспонденция понякога използвах, за да отклонявам вниманието на гебистите от същинските ми намерения или да ги предупредя за какво ще се бия много рязко, а понякога и за да се погавря с тях: когато не получих изпратените от Хееб изрезки от вестникарски западни рецензии за „Август“ — писах на Хееб: реших да не се ядосвам, направили са го от загриженост към мен: от съсипващите рецензии ще се оклюмам, от хвалебствените ще се главозамая, и в двата случая това би ми попречи да работя, не бих успял да отпечатам новата си книга преди влизането на СССР в конвенцията и тогава тя много би се забавила. А когато съветските власти извършваха въпиющи нарушения в бракоразводния ми процес, също ги съобщавах на Хееб като съветски парадокс и тия писма властите ги спираха, защото се опасяваха от разгласа.

Но ето че започнаха да подозират Бета, да не я пускат в СССР. За последен път я видях през есента на 1970-а, Аля — една година по-късно (и използвайки посредничеството на Дима Борисов), — с това Лизините посещения се прекратиха и откритите ни обсъждания секнаха. Всички съвети, запитвания, планове, предположения и решения се гмурнаха в нелегалната кореспонденция. В крайно спешни случаи Бета намираще начин с открити писма или обаждания по телефона на Лазареви да ни съобщи нещо или да се осведоми иносказателно.

Цялата тази кореспонденция от наша страна, естествено, се изгаряше тутакси. Но се е запазила изцяло у Лиза и Никита, сега тези писма са пред мен. Съживява се в паметта ми обстановката, която съм започнал да позабравям.

От есента на 1970-а, щом завърших „Август“, се решавам да го препращам на Струве в ИМКА и да го печатам там под свое име открито, но тайно до последната минута на появяването. Рано напролет през 1971-ва той ми отговаря, че наборът вече върви, неофициално, а коригирането ще извършат лично той и жена му. (Това е първият им такъв опит в пряка работа с автор от Русия. Преди това, когато се сдобили с текста на Булгаковото „Кучешко сърце“, се възхитили от него и поискали непременно да го отпечатаат — издателството дочуло, че вдовицата на Булгаков се заканва да ги даде под съд — и дълго не смеели.) Ние още им доизпращаме — ту карта, ту ескиз за корицата, ту послеслов — обръщението към емигрантите да ми изпращат материали. Поради недоглеждане допуснахме груба грешка с курсивите: ние ги отделяхме в машинописа с главни букви (поради печатарската си неопитност) — и ИМКА ги отпечатала с главни, получила се претенция за експресивност и тази досадна грешка тепърва ще премине в чуждестранните издания. В Москва започнахме да изчитаме получената книга — намерихме в нея още доста печатни грешки, но и във второто издание не успяват да ги отстранят. И аз пиша за това на Никита с много стеснителен тон: „Нямам усещането за идеално издание.“

Каналът на Дурова по това време работеше отлично и през пролетта на 1971-ва вече изпращам чрез Никита важни пликосе за Хееб (второто изнасяне на „Архипелага“): „Това е нещо повече от лична съдба, отнесете се с най-голяма предпазливост и предвидливост.“ Уча го на съветска конспирация: идете при Хееб лично и не сам, а съпровождан от някого, та нещата да не останат нито за миг извън полезрението ви, и преди публикуването на „Август“, защото може да възникне надзор над вас. И: ако в издателството ви се появят нови сътрудници след издаването на „Август“ — недейте им вярва по колкото и естествен начин да са се появили при вас. Разбира се, такива предупреждения на Запад се възприемат като комични — защото кой е усетил там наистина ноктите на КГБ?

За Хееб Никита ми описва впечатленията си след тяхната среща: „Той ми направи добро впечатление, макар че е донякъде стъписан от сложността на ситуацията.“ Понеже още не познавам крайно деликатния начин, по който се изразява Никита, не обръщам внимание на втората половина на фразата и я възприемам като, общо взето, одобряваща за Хееб. (А всъщност Никита искал да ми съобщи, че Хееб му се струва, кажи-речи, неподходящ.)

Каналът работи отлично — и апетитът ми расте. Моля го да ми изпраща спомените на емигранти за революцията, ако получи такива. (И Никита ми изпраща извънредно ценните спомени на В. Ф. Клементиев.) (Капитан Клементиев ще влезе в „Март Седемнайсета“ под собственото си име, със своята биография. (Бел. от 1986 г.)) Поръчвам му спомените на Гурко на немски — и ги получавам, след това и книгите на Мелгунов, и редица други. (Желаните книги пристигат, мамят ме! но не се побират в моя стегнат нажежен обем на живот.) Пак чрез Никита изпращам през март 1972-ра за Зилберберг на фотолента труда на Теуш за съдбините на еврейския народ. (Зилберберг мълчи, дълго не потвърждава, Теуш се тревожи и изпращаме по същия канал втора ролка с лента.) Изпращаме за отпечатване в ИМКА „«Август Четиринайсета» се чете в родината“, „Писмо до Патриарха“. („Вестител“ отразява силното вълнение на православните кръгове сред емиграцията около писмото.) Изпращам за новата среща на Никита с Хееб свидния ми комплект от ленти „Сейф“. Изпращам му истинския текст на „Ракова болница“. (Още и през ум не ми минава, че тъкмо ИМКА, Никита с група френски преводачи преди три години самодейно са издали „Раковата“ на френски от случаен самиздатски текст, в който моите специфични думи били „подобвени“, заменени с „по-грамотни“.) Или го предупреждавам: замисля се поредица от брошури „Съвременната руска мисъл“ (зараждането на „Изпод канарите“ — и тях ще ги печатаме!). (На няколко пъти му пиша, но поредицата все не се оформя, няма време за организирането ѝ.) И освен това настоявам на особеностите на моите граматически правила. И дори до каква мисъл стигам: в чуждестранните издания на „Червеното колело“ трябва да се правят съкращения. (Правилна мисъл, но си остана неосъществена.)

Със Струве чак се препираме. Сборникът статии във „Вестител“, кн. 97, ме възмущава, след това и статията на Телегин в кн. 103 —

оскърбителна спрямо руснака, а редакцията изобщо не я коментира и не се разграничава. Зрителна грешка от Париж: те не виждат, че в самиздат безотговорно и несамоконтролно избълваха огън срещу Русия. Не разбират опасността от назряващото разцепление. Горещо се опитвам да обясня това на Никита, изпращам му, не за публикация, само лично за него, вариант на статията отговор. Но той ми отвръща благодушно: „На мен много неща в тези статии не ми допадаха, но виждах в тях първи опит на добро равнище да се осмисли нещо в станалото. Захласването по Запада се дължи на младостта и неопитността им. Не съжалявам, че им позволих да се изкажат.“

В ускоряваните от натиска изпратени „по втория начин писма“ все пак успяваме от време на време да си разменяме мисли и не по работа: да речем, с болка реагирам на Бунините „Тъмни алеи“ — и той сърдечно приветства това. Ето че ми съобщава за анекдотичната статия на емигрантския писател Н. Улянов в „Новое русское слово“, че никакъв Солженицин изобщо не съществува и не е съществувал, че това е измислица и колективно съчинение на КГБ, че не може едни автор да разбира толкова добре и от точни науки, и от медицина, и от военно дело, и от политика, и от история, — и Струве изпраща до този вестник своя пламенен отговор. А аз пък — споделям с него моето възхищение от проповедите на някой си „отец Александър“ по радио „Свобода“, — а се оказва, че той бил отец Александър Шмеман. Струве му изпраща копие от моето възторжено писмо (а след това по неизвестни причини то стига до въпросния вестник и нетактично се помества там).

Но кореспонденцията ни с Никита още е напълно спокойна. Същински вихър се усещаше в напрегнатата ни кореспонденция с Бета. Аз ѝ изпращам ли, изпращам на цигарена хартия, със ситен почерк. Въпреки цялата ми жажда кротко да си пиша Възлите, прекалено съм въвлечен в действието на предходната борба. Филмът „Знаят истината танковете“! — на мен ми се струва толкова страшен удар по комунизма — представям си лагерното въстание, прожектирано по всички световни екрани, и от началото на 1971-ва моля нашите да започнат преговори с режисьорите, готови да подготвят снимките, защото това е дълга работа. Да намериш режисьор, който, първо: да не се уплаши да разкрие цялата политическа сила на филма! и да не е чужд на руската тема и на руския

типаж! и да не го тегли към холивудските евтини... (Ама къде да намериш всичко това накуп? Започвали се преговори, но малкоуспешни цели три години подред — за тази странична допълнителна дейност на Бета, естествено, не ѝ стигат сили, а Хееб направо не разбира от тези работи, а режисьори все не се намират или левичарите ги е страх да се захващат с противокмунистически филм, страхуват се от левичарско освиркване.) Бета насрещно ме пита: в Германия искат да направят телевизионна постановка по „Ракова болница“, да разреши ли? — Да! — Пак тя предлага: да подготви телевизионна постановка по „Август“. Защо пък не, добре, повече ще станат ударите!

После се вразумявам и моля Бета да не пришпорва преговорите за постановката на „Танковете“: „Нека оставим 1972-ра година спокойна. Искам да пиша «Октомври», да започна «Март».“ През 1972-ра: „Отдавна неизпитвана лекота и свобода. Да работя и през 72-ра и 73-та, без да шавам... Да се занимавам с романа, с романа и да пренебрегвам обществените акции“ — писателското надделяваше, това е добър признак. А там в момента нали — при Карлайлови в Америка, мислехме си ние, дейно се превежда „Архипелагът“ още от 1968-а; от лятото на 1971-ва повторните ленти на „Архипелага“ са у Хееб, от февруари 1972-ра и Бета започва немския превод. И нека, нека преводите тихо подкопават омагьосаната планина на Дракона! — аз през това време ще си попиша аа спокойствие.

Но ето че изскача нещо ново: през безсънните нощи хващам по „Свобода“ в 2 часа и 30 минути предавания по историята на революцията от 1917-а, слушам ги жадно, но с непрекъснати смущения, мисля си: все едно че за мен е извършена огромна работа — събиране на материали, интервюта, цял колектив от неочаквани помощници! — а няма ли начин да използвам всичко това по-сигурно? Пиша на Бета: нека наречем това начинание „Два и трийсет“, дали да не започнем опити да се свържем чрез някого? да се получават тези материали и да ми се препращат? — Освен това: а не може ли да се правят за „Март“ извадки от отзивите на европейския печат за Февруарската революция? още тогава си представям такива вестникарски глави. И Бета се наема (ще ги търси съпругът ѝ).

Сега, когато опорният триъгълник е създаден и всичките ми ленти са в Цюрих (дълго се тревожа: не ги дръжте в кантората си, ще

има нападение, сложете ги в банков сейф, в подземие! — най-сетне получавам и потвърждение: да, тъкмо така са прибрани!), — сега само да разработя правилно защитната операция със Завещанието. През февруари 1972-ра Хайнрих Бьол — цял живот ще съм му благодарен, затова усетих тогава лекота, — у нас в московското ни жилище завери с подписа си всеки лист от моето завещание и го отнесе в джоба си, — а той отлично се познава с Лиза и ето че завещанието вече е у нашите! (И къде другаде да впишем Х. Бьол, ако не сред Невидимите? Ами че той още през 1965 година, в най-острото за мен време, изнесе от Москва сценария и поемата ми и после години наред ги пази у себе си, даде ги на Лиза. И какви обрати настъпват в съдбите на хората: след това положението на Бьол в Западна Германия дотам се разклати, нали за младите терористи — бъдещите Баадер-Майнхоф-написал: „млади идеалисти, докарани до отчаяние“, та в свободния Запад ще му дотрябва моята защита от пленения СССР! — и чрез Лиза изпращам до него благодарствено писмо, не с частно предназначение.

А това не е само завещание, а важен ход в бъдещата борба, това е безценно укрепване на моята отбрана — тъкмо затуй от пролетта на 1972-ра усещам такава лекота: сега само да ме пипнете! — и знам, че това ще се публикува и без мен, и без Аля, и после върху главите ви ще се посипят моите книги! Сега ми остава в тайните писма да съгласувам с какви условни фрази в откритите писма до Хееб или с каква фраза в наше внезапно телефонно обаждане в Цюрих — експлозивът ще бъде взривен, целият или на части. (Такива условни фрази и кодирани имена отработваме и за различни други случаи, те също се множат. А междувременно и подробности от завещанието продължават да се развиват вътре в мен: проектът за храма „Св. Троица“ на пустото звенигородско поле вече ми изглежда твърде грандомански, не е ли по-добре по-скромно: да се реставрира църквата „Св. Пантелеймон“ в Кисловодск, където са ме кръстили; и църквата на георгиевските гробища, където баща ми лежи под стадиона; само че там вече не е останал свободен терен, нека се пристрои малко параклисче до бившата съборена Казанска църква в Ростов, където аз като малко диваче ритах топка в църковния двор, за изкупление на тогавашната ми простотия. И поправките в завещанието, и добавянето на нови предназначени за издаване заглавия — неочаквано спасеният „Пир на победителите“, съкращаването на лагерната ми стихосбирка, вече и

„Телето“ до „Нобелианата“, и нарасналият „Дневник на Р-17“ — всичко, всичко! всичко да се публикува, за да се стовари върху главата на Дракона! Подробно ще програмирам на Бета тази последователност.)

А и надвисва включването на СССР в конвенцията за авторските права. (Доскоро аз ги натиквах там, със закъснение всички разбрахме, че и с това ще ни избудалкат, Аля написа и изпрати анонимно писмо до „Монд“ — „Нож в гърба на руското слово“, те я отпечатаха през март 1973-та, модно беше.) А междувременно Никита все не сколасва да публикува същинските, неокастри за съветската цензура текстове на „Иван Денисович“ и „Матрьона“, и аз го подканвам ли, подканвам: да успее преди конвенцията (1.6.73), защото тъкмо по този повод не си струва да повеждам „конвенционен бой“.

А освен туй вече напредва тайната работа над „Тихият Дон“, предвиждам, че това ще стане сензация, — но как да се предвиди защита на авторските права на анонимния автор Д* — не чрез Хееб ли да го правя? чрез Хееб ли? (Пиша го и така, и иначе, поправам се.)

И макар да имам жизнен опит и отлично да знам, че на краставичар краставици не се продават, повтарям от писмо в писмо, все повече палейки се от проекта: как рязко да се поевтини предстоящото издание на „Архипелага“? Това е направо ужас: на Запад книгата струва 10 долара, прехвърлени в рубли по реалния курс 40–50 рубли за том! — как може да се допусне това? един том от „Архипелага“ трябва да се продава 3 пъти по-евтино, 5 пъти по-евтино! — та да го четат в с и ч к и! — само и само да гръмне, само и само да удари съветското чудовище! да го прочетат на Запад десетки милиони, а на мен от него нищо повече не ми трябва! „За мен тук има голям морален смисъл, с такъв материал не се търгува, това е кръв върху жертвеник, тя трябва да се възнася към небето. Ще ми се да внесе в книжарския издателски свят благороден възглед, да призова към издателската съвест.“ Нека бъде платен на нормално равнище трудът на преводачите, словослагателите и издателските служители — а всички загуби да се разпределят между издателството и автора, пропорционално на получаваните дялове. „Мнозина ще се отдръпнат от такава сделка — прав им път. Но на всеки език ще се намери поне едно достойно издателство и ние после ще го възнаградим с другите книги.“ Бета достатъчно разбира нашия борбен дух в СССР и изобщо

не възразява. А Хееб възразява объркано, после съставя и ми изпраща мъглав реферат на тая тема.

Междувременно не ме радват вече осъществените и стигнали до нас издания. Какво е извършил Люхтерханд с немския „Август“! От титулната страница чак са изчезнали „Възел I“ и ограничителните му дати. А какви груби грешки са допуснати в киноекраните, съвсем не е схванат принципът на записване. И е сплескано разположението на пословиците. И дори на картата на Източна Прусия — в немско издание! — някои пунктове са изместени с 80 километра! Колко са мързеливи, немарливи, невнимателни, какво правят тия хора? в каква безчувствена месомелачка влиза тукашната ни работа. Как да не допуснем повтарянето на подобно нещо в другите издания? И кой ще сколаса да наглежда всичко това? — Бета сама няма да се оправи. Сили нямаме, сили!

А колко главоболия с чуждестранните преводи! На Запад не е като в Съветския съюз, най-добрите писателски сили изобщо не са се втурнали към превода, западните преводачи, ако превеждат добре, го правят от желание, а възнаграждението за художествен превод е недостатъчно. Пиша на Бета: „То по-добре ще е да нямаме никакъв превод, отколкото несполучлив, едностранчив, формален!“ Добър урок получихме с английския превод на „Август“: Глени за Бодли Хед направи съвсем калпав превод, (Както после в Англия ми разказа една участничка в неговата „задруга“, Глени раздал целия „Август“ парче по парче на аспирантите си и те превеждали на когото както му падне. (Бел. от 1978 г.)) „Август“ бил приет в Англия направо кисело, ако не чак разгромно. Глени должно се оправдавал, че „Август“ е написан „толкова зле“, на места му се налагало да „оправя фразите“, а представител на издателството: „Ако започнем да превеждаме «Август» буквално — ще станем за смях.“ Ненадейно блясна, мярна ми се пред очите преводът на „Езеро Сегден“ в Intellectual Digest, април 1971 година. Прочетох го и чак се разтреперих: та това стои по-горе от всякакъв превод! все едно че аз съм написал на английски всяко изречение! Как са предадени цялата ритмика, дишането и гласът, полетът и животът на фразата! Тъкмо това се иска: преводачът като любим съавтор. Не открих името на преводача в копието. Незабавно натоварих Хееб: да търси, да търси тоя златен преводачки той го търсил — близо три години! И през 1973-та в Ню Йорк още изяснявал

къде най-сетне е този човек. И ми отговори: няма го, заминал за Австралия, и връзка с него няма. А това бил Хари Вилетс в Оксфорд, никъде не се бил канил да заминава и загубихме три години негова възможна скъпоценна работа! Заминах за Запада и го намерих.)

Толкова по-отговорно нарастваше преводът на „Архипелага“: колко несериозно е представен той в компанията на Карлайлови — още не си представях. А немския правеше лично Бета и ми пишеше, че го е „взела присърце“. И доброто познаване на съветския свят също много ѝ помагаше. (Пак тя предложи два вида изтъкване на думите — курсив за терминологията и получерен за експресията. Много ми допадна и на нас с Аля ни се струпа доста работа по ошрифтяването, по изпращането на нови списъци с поправки — допълнително към неугасващите поправки по същината, и за това отиде цялата 1973 година, а в западните издания все едно не се възприе.) А издирването на френски преводач вървеше трудно: степента на поверителността е висока, на кого да го повериш? Степан Татищев доверено получаваше от Андрееви първите глави, но преводът не му потръгнал. Никита също безуспешно търсел преводач, после, с негово одобрение, Бета се свързала пряко с издателство Съой. Още по-късно се наложило да бъде ускорен преводът на първия том, да се сформира екип от преводачи. А аз бях нетърпелив: хайде бе, търсете испански преводач! — ами че това е цяла Южна Америка. Решихме: за „Архипелага“ поради потайността редът трябва да е следният: първо да търсим преводачи за издателствата, ние да плащаме превода, а чак после, със съдействието и съгласието на преводача, да търсим издателство.

И колко много неочаквани премеждия ни връхлитаха отвсякъде, не сколасваш да се оправиш с едно — намира друго. Ту откъс от „Пруски нощи“ неочаквано се появи в „Цайт“, който смятахме за приятелски настроен, — да се гаси ли чрез Хееб? Ту извънредно опасната публикация на Патриша Блейк в „Тайм“, как ни стресна тя: че на Запад някаква група работела над превода на „Архипелата“ — кои са те? над кой екземпляр? откъде са тия сведения? И нито можеш да разбереш, нито има кого да притиснеш, а заглавието на книгата — вече е изтървано! Всичко това заплашва да пречупи плана на бъдещата ми голяма атака, преждевременно оголва хълбоците ми. Ту самата Бета ми съобщава слуха, че в „Индекса“ на Скемел се печатат откъси от „Друм“, уж получени чрез Зилбелберг, и ме пронизва, че това са

откраднати от някого откъси (и колко ли са големи?)!, но никой не е държал поемата в ръцете си, единствен Теуш. Тревога — да се спре! — и сума нервни писма си разменихме, докато се изясни, че става дума само за същите онези откъси, които Теуш вече все едно е напечатал в статията на „Благов“, — какво мога да направя?! Веднага след това разпращах с биографията на Файфер, все пак биографът си е нещо като детектив доброволец, той може да е надушил и сега ще напечата нещо, които съм крил от ГБ. Какво да правя? Да го спирам юридически? — нямаме право. Но някаква охлаждаща декларация от Хееб? Пиша му легално: „Моля да направите декларация против самоволните биографи. Смятам за безсрамно и безнравствено да се съставят биографии на един писател приживе, но без неговото съгласие. Такива действия по нищо не се различават от шпионирането, било то полицейско или частно,“ (Хееб по „втория начин“ ми отговаря: против Бург-Файфер нищо не може да се направи юридически, освен ако засегне честта ми; а ако двамата надрънкат лъжи, но без те самите да знаят, че това са лъжи, също за нищо не отговарят.) Не щеш ли, моят „съюзник“ Жорес Медведев в книгата си помещава, за да се изфука пред всички, факсимиле от поканата: как да бъде намерено жилището ни в лабиринта между бахрушинските блокове. Значи спешно да настоя пред него да махне плана от книгата! — А из Москва се разнася слух, че Наталия Решетовская в сътрудничество с агенти на АПН подготвя я свои мемоари, я пак моя биография — и в обилие ще цитира мои писма, бърза, без да дочака смъртта ми. (И наистина, дала на АПН писмата ми до нея, като се почне от фронтовите години, да ги продават и публикуват. Още през юни 1974-та, веднага след екстернирането ми италианското „Темпо“ отпечата „Любовните писма на Солженицин“, предлагали ги и на „Ню Йорк таймс“, след това в Женева агентът Ален Даво търгувал с тях.)

Или друг един проект: нали сега ги имаме в чужбина нобеловските пари, как да не помогнем на нашите безкористни помощници? всичките страдат от безпаричие, всичките мизеруват, а валутните пари от съветска гледна точка имат несравнима ценност. Защо сега да не направим списък — № 1, № 2, № 3... общо двайсет номера, в писмата ще ги наричаме именно номера, по замаятински, и за тях отделни нервни абзаци от нашите тайни писма, през всичките тия години. Изпраща се на Бета списъкът: кой кой номер е, адресите. За

някои, кажи-речи, не е опасно; а други са толкова скрити, че чак в едно и също писмо не бива да се пишат едновременно имената и адресите им, а ги пишем разпокъсано на два-три пъти: улицата без номера на сградата, а после отделно, да разделим фамилното име от малкото и бащиното, да напишем в интервала нещо по-шантаво и без връзка за какво става дума. А другата задача е — от коя страна да се изпрати записът? от чие име? Някой има прочут приятел в чужбина, друг — реален роднина, ще изпращаме от тяхно име, а на останалите — от съвсем измислени лица, и тогава у КГБ могат да възникнат подозрения (и понякога възникват, опасни). Или: неочаквано бързо е пристигнал запис № 11, а № 11 не е успял да се подготви как да отговори: „От кого очаквате?“ Остра опасност! Заради един такъв случай трябва спешно да се изпраща тайно запитване (а всяка бележчица иска отделна тайна среща, предаване). Много е нервно, във всяко писмо твърде често се споменава за номерата, доста са и бъркотиите, заради недоразуменията просто се съсипахме, а какво ли й е на Бета да разплита всичко това и ди го дава на Хееб вече в цялостен ясен вид, за изпълнение? Л. К. Чуковская ослепява, нужен е оптически прибор; не знаем точно какъв и никой не знае, той трябва да съчетава голям диаметър за обхващане на цяла страница и значително увеличение, 5–7 пъти (обикновените лупи имат или силно увеличение и малък диаметър, или наопаки, а освен това е нужно и осветлително устройство. Как да познаем модела? къде да го поръчаме? вероятно в Холандия, нали са големи майстори? а ще го изпратим от името на Бьол, молим го, товарим го. Но много дълго върви кореспонденцията между Москва-Виена-Цюрих-Кьолн и още някакви неизвестни места и ето че ни го изпращат, само че не върши работа! Значи — да се преправи, а Лидия Корнеевна междувременно ослепява катастрофално, а очите й са от най-свидните, ние настояваме час по-скоро да се изпълни искането ни. Най-сетне изпращат добър прибор, спасение! — само че без нито една резервна батерия, значи сега трябва да се прави отделна поръчка за батерии.

Но колкото и изтощително да е, поръчките постепенно се изпълняват, до № 20 записите са получени и на нас с Аля ни хрумва ново разширение: а как ли да помагаме по същия начин на затворниците (раждане на бъдещия Руски обществен фонд)? Пак

същата процедура, въвеждаме номера от 21-ви до 40-и, а от чие име да им се изпращат? — и кипят нови издирвания.

Междувременно съветските власти, недоволни от някоя от австрийските статии на Бета, окончателно престават да я пускат в Съюза, съветският консул във Виена в началото на 1973-та откровено ѝ казва: „Защо да ходите в страна, която толкова не ви харесва? Не ви даваме виза и дълго няма да ви дадем.“ А ако можеше да се срещнем и да си поприказваме — колко по-просто щеше да е, колко неща веднага щяха да се изяснят! Малки замени: ту пристигне в Москва по-голямата дъщеря на Бета, среща се с Аля. Ту замине за Швейцария Ева, срещат се там, но чрез Евините срещи неяснотите са много.

И тъй, цялата подскачаща каскада от въпроси, предположения и решения минава само чрез писма по „втория начин“, а те вървят само по хора. Да речем, вече написано от нас писмо втасва, докато чака да бъде прехвърлено, два месеца, а през това време всички преценки и решения са се променили, сядай да пишеш ново.

Вече забравям не се ли повтарям, писали ли сме предния път или не сме писали, нали не бива да пазим копия, пиша повторно, а някои неща променям под натиска на обстоятелствата и на още по-пресни новини, понякога променям решението в едно и също писмо — педантичната Бета изчопля от тези главозамайващи писма указанията, молбите, поправките — и тъй като си е направила картотека по теми, разпределя всичко по картончетата, така става по-ясно. А доста неща изпращаме и на ленти, на тях пък ту се промени скоростта, ту избяга фокусът, нали вършим всичко в напрегната нелегалност, понякога ни се налага и бързо да скрием апаратурата, — изпращаме на лента поправки, а в Цюрих и главната лента още не е прехвърлена на хартия. Бета ще трябва да преработи методично всичките ни каскади и да осъществи контакти с различни точки в Европа, вече цели седмици ѝ отиват за писане на писма и телефонни разговори (пише ми: „Колко мразя телефона!“ — и напълно я разбирам, — а главната ѝ работа от февруари 1972-ра е пълният превод на първия том от „Архипелага“, и при това таен, няма с кого да се посъветва освен с мен и пак чрез писма — пише ми: „Затруднява ме не толкова работата, колкото отговорността.“ На „Архипелага“ и на цялата ни потайна работа безрезервно е отдала душата си, както на Запад не е прието за каквато и работа да става дума: „Живея двоен живот. Душата ми, мислите ми

са у вас. Понякога вървя по улицата и изведнъж се сепвам: къде съм?“ Объркват се свободната Виена и потиснатата Москва. С неизменна топлота и вяра в моето дело са пропити деловите й писма до нас. Отговарям й: „Четох Вашите писма и се учудвам колко не ни отчуждават нито времето, нито пространството: имам усещането, че непрекъснато мислим и чувстваме заедно и че Вашите решения са почти 100-процентово такива, както ако бяхме ги вземали заедно... Вашата духовна организация е толкова сходна с моята и Алината.“ По някакво възникнало дребно недоразумение тя се обадила по телефона на Лазареви, кодирайки нещо. Отговарям й: „Мисля, че Вие и ние се обичаме над всякакви възможни разногласия. През всичките тия години толкова ни сгрява и ни дава такава увереност и простота това, че Ви има. Винаги вярвам във Вас и затова съм спокоен...“ Разбира се, хора от различни светове не могат да се сближат чак толкова сяпало, понякога се отварят пукнатини. Някой ми съобщи, че Бета е „огорчена от августовското ми интервю с «Монд»... там има много неразбории“, и в „Мирът и насилието“. Но тъкмо по този повод вече бях чувал разпалени възражения и в Москва и имайки наум вече оформящото се „Изпод канарите“, в писмо до Бета пиша: „Мисля, че в най-скоро време на западната демократична и на съветската общественост им предстои да научат разтърсващи истини, когато от Русия за лъжливи идоли ще бъдат провъзгласени най-свещени многовековни божества... Горя от надежда, че вие ще бъдете измежду първите европейци, способни да приемат това съчувствено и с разбиране.“ След един месец от Бета, че е разстроена: „Боли ме душата, че неправилно са Ви разказали за мен. Не само одобрявам всичко, а и го смятам за велико дело, разногласията ни са само в дреболиите.“

А това бяха вече дните — непосредствено преди провала на „Архипелага“. И откъде ли идваше толкова ясното ми предчувствие? На 22 август 1973 година пиша на Бета: „Това ще е особено трудна есен. Може би вече не ни остава време да говорим. Вие може би сте забелязали многократното ускоряване и сгъстяване на събитията у нас. Това е някакво движение на звездите или, както казваме ние, Божия воля. Влизам в бой значително по-рано, отколкото си мислех, доста неща ме принуждават да го сторя, съмнения нямам. Нищо не може да се предскаже, но ясно е, че [готовността на «Архипелага»] ще ни

потрябва по-рано, отколкото се предполагаше. При лош обрат на нещата ще Ви се наложи да вземате решения без нас двамата.“

За провала на „Архипелага“ след две седмици Бета чула от телеграфните агенции и ни пише: „Сега в нашето семейство темпото на живота стана: «Всичко за фронта, всичко за победата!» Дано издържа, без да развалям качеството“ (на превода).

А аз идвам на себе си: „Ами че това се отлагаше от толкова години, Боже мой! По-нататък вече не можеше, как сам не го разбрах по-рано?!“ Но в същото време — и облекчение: сега можем да държим вкъщи целия „Архипелаг“, няма какво да губим и колко ще ми облекчи това справките по текста! и ще мога да давам на идващите да четат. А от друга страна — страх ме е, че и апартаментът на Бета във Виена ще стане уязвим за атака, изпращам ѝ предупреждения.

През тия есенни месеци на 1973-та (през октомври те и тримата ще се съберат в Цюрих на съвещание, ние не знаем) нелегалната ни връзка пулсира още по-пресекливо. Допълнително изпращам на Бета напътствие към „Архипелага“: „Със свито сърце години наред се въздържах от отпечатването на тази вече готова книга: дългът пред живите надвиваше дълга пред покойните...“ А как сега да ускоря печатането? може би — ксерокопия от машинописа? Няма значение как ще изглежда изданието, важното е да излезе час по-скоро! И на Никита: нека „Архипелагът“ изглежда нескопосен — и бъде по-евтин, не е такава книга, че човек да пести пари, за да си я купи. (Изнурен от недоимъка на сиромашкото издателство, Никита го удря на молба: руското издание няма как да стане по-евтино. Съгласявам се.) Никита ми обещава да издаде първия том рекордно бързо, за три месеца. Пише: словослагателят на „Архипелага“ просълзен казал: когато умра — сложете тази книга в ковчега ми. Продължавам да го прищипорвам: а няма ли начин вторият том веднага да последва първия, след един месец няма ли да стане? Не, няма как да стане... ИМКА може да пусне втория том през май. — Не! не! в никой случай не по-късно от март! — Не, и такова темпо не се наемат да поддържат за втори път. Дали пък да не разкъсват и томовете (те не са съществени), да не отпечатват отделно част първа, втора, трета — като свезки, само да стане по-бързо? И вземете мерки за сигурност срещу пряко нападение на печатницата! КГБ пред нищо няма да се спре! — На Бета: след като се появи руският първи том, цялата ми надежда е на появяването на

немския, ако се забавя — може би да се вадят отделни глави и да се печатат в списанията?... По-скоро, за да се научат всички! — и тогава ще престана да се тормозя. През тази есен с яд научаваме, че Карлайлови са ни подвели: американският превод не е готов и за пет години; чак сега, в края на октомври ще бъде предаден, и то суров, „над него трябва още да се работи“. Но напредва шведският превод на Ханс Бьоркегрен — той ще ми помогне! А къде са мерките за сигурност? от станалите вече три печатници тайната може да изхвъркне. По-скоро да се печата! час по-скоро ми трябва необратимост, разрив, та ГБ изобщо да не се опитва да ме изнуди за каквото и да било. И такава (безумна) контра сметка: ами ако ГБ изведнъж се втурне да отпечата преди мен заловения „Архипелаг“ (нали веднъж стана така с Алилуева), тогава ще докажем, че екземплярът е краден, непълен, стара редакция, — и изпращам на Бета списък на доказателствата. Или обратното: Съветите ще се опитат да забранят „Архипелага“ на Запад? По настояване на Хееб му изпращам по „втория начин“ и ново „Потвърждения на пълномощията“ — специално за случая с „Архипелага“: че е упълномощен за всички издания на тази книга — и при това е свободен от лични платежни задължения (той се опасяваше от подобен обрат на нещата). Сега „Завещанието“ престана да е нужно, сега започва период на пълно отпечатване на всичките ми книги, ограничено само от нашите технически възможности. Да, и още нещо, не бях се сетил: сега ленинската глава от „Август“ вече може да не я крием, дали не ще сколасаме да я вмъкнем в някое издание? И сега, когато отмениха радио заглушаването в СССР, — щом се появи „Архипелагът“ — да го четат едновременно по всички станции! (Колко съм припрян! — нито „Гласът на Америка“, нито Би Би Си пръста си няма да помръднат, за да не си развалят дипломатическите отношения със СССР...) Филмът „Танковете“? — щом сключите договор, веднага ще пуснем дописка във вестника. (Ооо, до филма е още по-далеч...) Всичко да се взривява, всичко, час по-скоро! Правя си сметка да публикувам „В лъжа не се живее“ през февруари. (И точно уцелих!) Изпращаме в Цюрих лентата с „Октомври“ — докдето е докаран, може би никога няма да го довърша. Вече изпращаме на части и статиите от „Изпод канарите“.

Но още по-спешно! — в средата на декември изпращам на Никита „Писмо до вождовете“ — то трябва да бъде отпечатано 25 дена

след първия том на „Архипелага“! (Съвсем съм откачил, не разбирам какво върша, сека клона, на който седя: ами че ако Западът прочете това „Писмо“ — и „Архипелагът“ няма да му трябва.) И да се превежда по-бързо!

С „Писмо до вождовете“ неизвестната ми печатница на ИМКА се захванала веднага. А когато „Архипелагът“ гръмна на 28 декември — изведнъж ми просветна, че трябва да се спре отпечатването на „Писмо до вождовете“! Отчасти: А. А. Угримов ме предупреждава, че на Запада то ще подежда отблъскващо. Но това не е главната причина за мен, сега видях друга: „Писмото“ днес звучи не както през септември, когато го занесох в ЦК: днес могат да доловят в тона ми отстъпчивост. В тътена след експлозията на „Архипелага“ моментът за „Писмото“ е неподходящ, не. Не! (Главата ми е като камък, не си доспивам!)

В началото на януари пишем на Никита и Бета: „Писмото“ да се спре за неопределен срок, никакво разпространяване, нито дори на преводачите, да се спрат и всички преводи! Но това писмо закъсня и нищо нямаше да спрем — в ИМКА при Никита тиражът бил готов и френският превод чакал да бъде подписан за печат — спряхме ги с някакво условно телефонно обаждане. Спрели го! не изхвъркнал! (Сполука ли беше това?! или провал?! — всичко зависеше от странични случайности и не го преценявах в целия обем на сериозността му, главата и тялото ми ставаха полунечувствителни. Ако не бяхме спрели писмото по-скоро, щяха да ме тикнат в затвора, а не да ме екстернират — тогава никой на Запад не би ме защитил.)

Освен туй всички тия допълнителни главоболия падаха ли, падаха върху Бета! — през седмиците, когато била предала на издателството първия том на „Архипелага“ и започвала да превежда втория. Колко много търпение и пъргавина на ума е трябвало да проявява! В края на януари, последното й писмо, което вече не ме завари в СССР: „Към необикновения ми ентусиазъм се прибавя страшна умора и вечно болезнено чувство, че не сколасвам. Събуждам се от постоянните сега кошмари: забравила съм да свърша нещо важно! Понякога чак скачам... Много се радвам, че «Писмо до вождовете» беше отложено: това страшно би объркало тукашните хора и дори би навредило на разбирането на «Архипелага». За да разбере «Писмото», човек трябва да познава Русия...”

И изпитва справедлива гордост: „С «Архипелага» можахме да опазим тайната докрай.“ Но вече и тя е капнала: част от превода на втори и трети том ще дели с ортак, вече не се изисква досегашната тайна. Хвалят превода на Бета — Бьол, „Цайт“, „Шпигел“.

..., „Но и непрекъснато притеснение и страх за Вас...“

А аз ѝ казвам в разминалото се писмо:

„Имам ли усещането, че никога вече няма да се видим с Вас? Категорично: не! Уверен съм в жива, интересна, спокойна среща. Как? Загадка. Много чудеса и изненади ни очакват оттук нататък... Нека Новата година бъде година на нашите победи!... Не искам да си вземаме сбогом, но за всеки случай, за всеки случай...“

И Аля на последното писмо, с едри букви: „12 февруари. Днес отведоха Саня в 5 часа, 8 души. В 10 вечерта ми телефонираха, че е арестуван. Продължавайте, без да намалявате темпото! Нека всички книги, една след друга, излизат на бял свят. — Това е най-важното.“

Още през първия ми ден у Бьол пристигнаха и Лиза, и Хееб — внушителен, важен, висок, димеше с лулата си. Обади се от Париж и Никита Алексеевич, предлагаше и той да пристигне при нас, но всичко наведнъж не се побираше в гърдите ми, поканих го да дойде в Цюрих. С него се срещнахме вече в дома на Хееб — веднага много топло: той беше и единственият руснак сред всички, които бяха се струпали около мен, и от самото начало един такъв близък, разбираем, за каквото и да заговорим, макар че той цял живот е емигрант, а аз цял живот съм съветски.

И ето че целият Опорен триъгълник се събра в една стая и разговаряме свободно вместо с шифровани писма — съвсем доскоро кой би могъл да предвиди това?! Цялата къща е обкръжена, блокирана, поставена под наблюдение — но кореспондентско, не чекистко.

Този Опорен триъгълник направи за мен още повече от онова, което реално можа да свърши: създаде ми онази увереност, онази невидима стена зад гърба ми, подпрян на която можах да устоя срещу Дракона, без изобщо да се колебаю, без да съжаля нито за миг, готов на всичко до каквото и да било край.

И още два-три дена остана в Цюрих Никита Алексеевич, съпровождаше ме навсякъде, не вървеше, а тичаше, а подир нас — цяла глутница телевизионни репортери и журналисти: и в подземията

на цюрихската кантонална банка (там в сейф се пазеха всичките ни ленти, веднага дадох „В лъжа не се живее“ на Н. А. за печат, вече зарадван, че Аля не се е уплашила да публикува това обръщение в Москва; журналистите около банката си направили извода и предали, че съм отишъл да си броя капиталите); и на филма „Един ден на Иван Денисович“; и до къщата, където живеел Ленин; и на планината, в Щерненберг, да видя ще мога ли да работя там; и на вечерна служба в бенедиктинското абатство. Много просто, лесно се оказа общуването с Н. А., вече му разказвах за „Телето“, за „Бързея на «Тихият Дон»“ и още какво ще издаваме в най-скоро време. Н. А. беше изключително дълбоко заинтересуван от руските работи, следеше ги с голямо внимание. Оттук именно започнаха нашите години и години на съвместна издателска работа и приятелство.

ЧУЖДЕНЦИТЕ

В главния текст на „Телето“ бях заявил, че всичко, предназначено за изпращане на Запад, съм предавал винаги лично. Написах го, за да прикрия Ева, Дима Борисов и Женя Барабанов.

А в действителност: до 1968-а никой освен Ева не ме свързваше със Запада — тя определяше възможностите и случаите, а аз си нямах такива грижи. След това работеше каналът на Барабанов-Дурова и пак бяхме осигурени откъм изпращането на ръкописи, откъм размяната на писма с нашите съюзници — Никита Струве и Бета. Отвори ни се апетит, че искаме да получаваме от Запад и книги, и тогава Ева изнамери **Аксел и Жаклин Краузе**; той беше американски търговец, който можеше да получава неконтролирана обемиста поща, и те охотно помагаха на мнозина, включително и на нас. И пак дълго време все едно ми се струваше: напълно достатъчно е. Потребност от връзка пряко с чуждестранни кореспонденти, каквато вече се появяваше у мнозина московчани, у мен все още не възникваше: дълги години се въздържах от това и не предполагах да стигна до такава потребност.

Жорес Медведев, който много пъти беше ми предлагал конспиративни услуги (и аз от предпазливост винаги ги отклонявах) през есента на 1970-а ме увещавахе да се срещна с норвежеца **Пер Хеге**, който тогава ме търсел, но аз пак нямах никаква нужда от това. Не щеш ли обаче, дадоха ми Нобеловата награда и Хеге, научил отнякъде телефонния номер на Ростропович, ме засече с обаждането си и аз неволно отговорих на въпросите му. И когато нобеловската история повлече следващите стъпки, нелегалното изпращане на писма за Скандинавия, естествено, ми се доиска да продължа с Хеге. Една среща ни уреди Ж. Медведев и повървя с нас няколко тъмни квартала, следващия път в навалицата пред Ленинската библиотека се срещнахме вече само двамата с Хеге, пак тръгнахме по тъмните квартали и в някакъв незнаен вътрешен двор близо до Волхонка аз взех да му натиквам в ръцете нобеловските си материали, не го правех кой знае колко бързо и сръчно, а когато след това излязохме на улицата,

видяхме: ярко свети табелата на управление на милицията: дворът бил милиционерски...

Скоро след това Хеге го изгониха от СССР. Жорес пренасочи връзката си към Робърт Кайзер („Уошингтън пост“) и Хедрик Смит („Ню Йорк таймс“). И пак ми предлагаше — но на мен това пак изобщо не ми трябваше.

Мина се още една година — двамата с Аля за пръв път от много време се накахме да идем на концерт в Консерваторията. През антракта до мен се приближи настойчивият и възгуб Уле Стенхолм — пак скандинавец, но този път от шведското радио, и ме помоли за интервю. Отказах му. (С него тепърва ще си имаме главоболия: ще дойде в жилището ми при Аля: нямаме ли някакви заръки, щял да ходи в Цюрих да взема интервю от Хееб. Никакви нямаме! — но сега спешно трябва да съобщаваме чрез Бета, за да не повярва Хееб, че ние го изпращаме.)

Същата вечер мнозина ми искаха автографи, не можехме да се оглеждаме безпрепятствено, затова не сме забелязани втренчените в нас замислени очи на още един млад швед, който обаче този път не се приближил до нас.

А дойде след време. Заварил вкъщи Аля — веднага ѝ се харесал — със своята чистота, прямота, дори сякаш някаква кореспондентска неопитност, всичко това открито се изразявало от младежкото му синеоко, макар и строго лице. Нагледал се някъде на едновременно селски навици, внезапно — Аля дори не забелязала, а и в нашето жилище това не беше прието — се изул и влязъл в стаята само по чорапи — постъпка, невъзможна за печен кореспондент! (Много по-късно научихме, че е син на пастор от Южна Швеция.)

Бил дошъл дори без намерение да ме моли за интервю, а просто може би да помогне по някакъв начин?...

Записахме му координатите, възелчето се върза. **Стиг Фредриксон**, телеграфните агенции на всички скандинавски страни (приемник на Хеге).

Тогава (през пролетта на 1972-ра, когато здравата ме стягаха за гушата) бях намислил да дам голямо, изобщо първото си, интервю, но трябваше да го предложа на много известни вестници — и избрахме (правилно) два водещи американски и поканихме кореспондентите им (косвено, чрез Ж. Медведев) за определен ден. Дойдоха Х. Смит и Р.

Кайзер — с магнетофон и подготвени (смайващи със скудоумието си) въпроси. А аз вече също бях си подготвил цялото съдържание (за мен само то имаше смисъл!) — в писмен вид. Тъй като не знаех нищо за западните кореспонденти и вестници, смятах, че те ще са доволни да го вземат и в този вид, не е ли сензация? Излезе, че не е, те бяха оскърбени и унижени от това предложение (и, както по-късно разбрах от западните вестници, другояче не са могли да реагират). Най-много, на което — от уважение към мен и страст към сензацията — можеха да се съгласят, беше да вземат не дословно, но по-голямата част от моето съдържание, като преправят всичко това на своя „стори“, тоест като доверят реда, стила и акцентите само на своето перо, — и срещу това си записаха с магнетофона и отговорите ми на техния шаблонен комплект от въпроси (за Евтушенко и др.).

Все пак ми беше жал да изтърва тия два известни вестника. Съгласих се, като за себе си реших — да дам пълния текст на Стик, та той на другия ден да го предаде на своите скандинавски агенции. Още не разбирах, че „на другия ден“ това изобщо не са новини, пукната пара не струват, макар и с допълнения, никой няма да ги вземе. А на мен ми се струваше: същинският авторов текст — как така може да не ги интересува? А Стик? — Стик определено вярваше, че от него ще го приемат.

Точно така направихме. Двата известни американски вестника направиха замисъла ми на кайма, гарнираха важното със смехотворни наблюдения и разсъждения, а в Скандинавия не се появи нито един мой ред, всичко отиде на вятъра, макар че Стик натракал всичко дума по дума на телетипа.

Само след една седмица се провали нобеловската церемония в Москва и трябваше да направя кратка декларация — и то непременно тъкмо за Скандинавия. Решихме, естествено, чрез Стик, допадаше ни — хем е безусловно честен, хем е сродна душа.

Тоя път всичко стана прекрасно и бързо. Значи в първия случай наистина са му отказали агенциите. А покрай останалото намислихме със Стик да се срещнем извън нашия дом — в подлеза на Белоруската гара, откъдето минавах винаги на отиване и на връщане от вилата на Ростропович.

В края на април се срещнахме (в джоба ми беше лентата с нобеловската реч, която не можахме да изпратим другояче, а и нали до

Швеция трябва да стигне). Стоях на скришно място, той мина край мен, хванал жена си Ингрид подръка, изчаках малко и тръгнах след тях, а Аля — от друго място, като изчака още малко, за да провери не ни ли следят. Всичко се оказа благополучно и после, когато ги настигнахме, тръгнахме четиримата, без да бързаме, по Ленинградския проспект. (Никога не беше ми домилявал този проспект, макар че безброй пъти съм минавал по него, а сега при всяко сещане: последната улица, по която ме откарваха за екстернирането от Русия.) В разговора му предложих, той се съгласи и в един тъмен двор му дадох лентата. Народното поверие гласи, че ако срещнеш бременна, на сполука е. А този път бременните бяха две, жените ни, и той щеше да води своята в Швеция да ражда. (Стиг после ми разказа: скрил лентата в един малък транзисторен радиоприемник, така я пренесъл и я предал в Шведската академия. Стори ни се остроумно, това ме подсети и за някогашните ми дългогодишни скривалища.)

Когато се завърна, той ми разказа за успеха. До лятото с него се срещнахме още два-три пъти. Толкова лесно постигнатият и толкова честен контакт си струваше да бъде запазен. Постепенно, вече само двамата с него, отработихме техниката на срещата: по кое стълбище минаваме, на какво разстояние аз, къде завиваме след това, къде го настигам. В средата на лятото Стиг неочаквано не дойде, ние се учудихме. После друг скандинавски кореспондент пуснал в пощенската ни кутия трогателното му писмо на непретенциозен руски: прибирайки се от Финландия и бързайки тъкмо за нашата среща, катастрофира. „Но в този миг Бог беше с мен и се надявам да оздравея дори без последици.“

Тази нещастно-щастлива случка вече окончателно ни свърза.

И през цялата есен на 1972-ра и зимата на 1973-та продължиха срещите ни, винаги на тъмно, в тъмните улички и дворове близо до Белоруската гара. (Часът на срещата беше постоянен, а следващата дата и една резервна винаги определяхме, когато се разделяхме.) И чак сега ми стана ясно, че това е абсолютно необходимо, че иначе изобщо не бих могъл да живея — как така 9 години съм живял без преки лични срещи със западен човек?! Появиха се маневреност, каквато дотогава не притеждавах, бързина на прехвърлянето, като всеки път имаше нещо за препращане и нещо за получаване (така тръгнаха всичките ми писма по „втория начин“ до Струве, Бета и адвоката, цялата жила на главните

връзки. И малки ролки с ленти, новите варианти, току-що написаното. А Стик по-нататък го предаваше чрез дипломатическа поща, но не неговата шведска, която беше, казано на арестантски и на съветски, изкривена, а чрез друга. Там, доколкото си спомням, през всичките години, различни години, служеха изключително благородни хора, помагаха не на нас и никой никога не се провали, никой никого издаде. (Никого от тях не познавам и днес, за да посочи името му, но правя поклон пред тези хора!) Нарекохме този канал ВСП — Великият северен път.

По време на тези разходки възникна идеята: **Ханс Бьоркегрен** — шведски писател и великолепен преводач (с отличните си преводи на „Кръга“ и „Раковата“ до 1970-а той до голяма степен беше подготвил за мен Нобеловата награда), да започне незабавно шведския превод на „Архипелага“, като вземе текста — от кого ли? То се знае, че от Хееб. Така връзките ни се скачиха и на Запад. Бьоркегрен дал адреса си за писма от Запад до мен. (А по-нататък — пак по ВСП.)

Едно време на болшевиките не им се налагало да използват за свързка помощта на чуждестранни кореспонденти, дори през ум не им е минавало, а и кореспондентите надали са щели да приемат: едва обаче самите болшевики създадоха строй и сърдечните чужденци не можеха да не се нагърбят със забранената мисия на тайни куриери. Същото важи и за дипломатите: откакто съветските дипломати в чужбина почти без изключение са правителствени шпиони, а западните посолства в Москва са хем лоялни, хем безпомощни, на отделни служители в посолствата и дипломати не могат да не им трепнат справедливите сърца: да помогнат на нас, клетниците. По-долу ще има и други смайващи примери за това.

Едновременно с „Великия северен път“ от само себе си — не, с Божия благословия — сам ни се предложи, отвори се втори път. Доста преди това, през декември 1967-а, напирала да пристигне в Москва за преговори с мен Олга Карлайл, не й дали виза — и тогава тя помолила да прескочи до Москва като турист (а покрай това — да се срещне с мен) Степан Николаевич Татищев, млад парижки славист, също от второто поколение на първата емиграция. Татищев бил пуснат безпрепятствено, в Москва веднага телефонира на Ева — кого ли не познавала тя от руските парижани?! — и Ева го доведе на среща с мен у Царкинята, като из пътя, по улиците, в магазините, го учела как да се

държи в очакване на следене и проверявала колко е храбър. (Преценила, че лекичко го е страх, но надвива страха си.) Самата тема на преговорите (въпросите се знаят наизуст, отговорите се запомнят) тогава ми се струваше важна, после нищо важно не произтече от тях, но запознаването се състоя; и Татишчев се хареса на неколцината близки приятели, които бяха се събрали нея нея вечер у Царкинята: беше мил и остроумен събеседник, ненапрегнат от конспиративността, разказваше забавно за левичарското залитане на парижкото студентство и цялата интелигенция. Стана ясно, че преподава в един и същи университет с Никита Струве. Разрешихме му да се разкрие пред Никита и да си поприказва с него.

После за втори път пристигна като турист, пак се видяхме у Ева, пак от приказките ни нищо не излезе, но се поопознахме. Раждаше се пълно доверие. (Веднъж Степан бил поразен — разхождал се из Москва и видял кръстовище с надписите: ул. „Шухов“ и ул. „Татишчев“. Сметнал това за съдбовен знак...)

И най-неочаквано пак Ева ни донесе смайваща новина: Степан го назначават в Москва за френски културен аташе — за цели три години! Невероятна сполука, на каквито рядко се радвахме. (После Степан Николаевич ни разказа: на него като на славист му се обадили по телефона от МВнР за съвет кого ли да назначат за идните три години в Русия, а той, тъй като много му се ходело в родината, без да се стеснява, препоръчал себе си! — и кандидатурата му била приета.) За три години — достоверен сигурен постоянно действащ дипломатически канал — не бяхме очаквали! (Но Ася Дурова не поискала да бъде откровена с него и всеки продължавал да си върши работата сам, тайно от всички в посолството.)

Надеждите ни не се оправдаха докрай, Татишчев (за маскировка бяхме го нарекли Емил, а за да звучи по нашенски — Милко) май направил в началото необмислени стъпки, поради което доста време трябваше да бъде предпазлив. Впрочем стилът — това е човекът, Татишчев си имаше свой стил, който не отговаряше напълно на нашите очаквания; както той самият ни уверяваше — тъкмо в неговото привидно лекомислие се състояла напрегнатата му бдителност (Ева, с която бяха от един дол дренки, отстрани намираще Милко за безразсъдно-непредпазлив и непрекъснато го поправяше и поучаваше). И наистина, той никога не допусна да го спипат и изкара без провал

целия си мандат. Не веднъж отслабваше връзката ни с него, далеч не винаги, не веднага и не в нужния момент можехме да изпращаме чрез него, но от време на време направо ни спасяваше, особено с прехвърлянето на писма, нареждания, съобщения — и винаги направо на Струве, без да минават през чужди ръце! Веднъж много ни помогна, като откара голям списък с номера — на кого и от чие име да се превеждат от чужбина парични помощи. Два независими канала са голямо удобство: всеки запълва интервалите в другия.

Татишчев завърши мандата си, когато аз вече бях на Запад. Но заместилият го френски културен аташе в Москва, **Ив Аман**, французин, дълбоко вярващ и предан на руската култура до равнището на готовност за риск и жертви, много ни помогна.

(И дори се залови с по-мащабни и по-сложни действия: той беше главната брънка във веригата, осъществяваща цялата помощ на Руския обществен фонд от нас за СССР. Следващата беше Ева, после Алик Гинзбург (а след арестуването му зад Ева се нареди **Боря Михайлов**). Тъкмо на тях се крепеше цялата обширна и остро опасна работа.

За разлика от Татишчев Ив беше извънредно предпазлив и коректен — и френското Министерство на външните работи с готовност го остави да изкара втори мандат, вече след 1977-а. Толкова се зарадвахме! Наричахме го Фейта, без да споменаваме името му под тавани дори пред западници. През 1975-а той рискува да ни посети в Цюрих. Оказа се нежен, сдържан и мълчалив. (Бел. от 1978 г.)

След завръщането си в Париж Татишчев ни правеше дори още по-големи услуги, отколкото дотогава: чрез други лица от френското посолство беше запазил преки връзки с Ева и тя през цялата 1975 година продължаваше да ни изпраща на Запад големи обеми от моя още останал архив — така методично се доизчистваха всички скривалища на А. А. Угримов, останалото по наше нареждане се изгаряше. (Старите Алини списъци на архивите и шифровият код прекосяваха границата натам и насам.)

(Татишчев винаги с лекота приемаше и препращаше писма — а през всичките тия години поддържахме доста сериозна кореспонденция от Европа с Русия, с десетки хора. Но когато се завърна от Русия, той остави там сърцето си и вече не го удовлетворяваше някогашният му парижки живот. През 1975-а и 1976-а той два пъти ходи там като турист, всичко минало благополучно, но,

изглежда, е допуснал непредпазливости. Когато пак заминал през лятото на 1977-а, ченгетата открито се лепнали за него, предупреждавали го: „Ще ти строшим краката.“ Той не се уплашил, едвам се отскубнал от тях на някакъв пазар, уверява, че го направил както трябва, след това отишъл у Царкинята, предал още нещо, но като се прибрал в хотела, незабавно бил изгонен от страната.

А след 8 години умря от рак, почти внезапно, още съвсем млад. От последните му дела за родината, сега вече затворена за него, беше радиопредаването, предназначено за Русия — „Голос Православия“. (Бел. от 1986 г.)

През пролетта на 1973-а, когато вече се стягах да напускам вилата на Ростропович и се разделях завинаги и с Белоруската гара, предложих на Стиг да преместим срещите си на Киевската гара, оттам тръгваха влаковете за Рождество, последното мое, вече само частично, убежище. Пътуването до Рождество беше продължително, с товар, не кой знае колко редовно по разписание, и през пролетта предложих на Стиг сутрешен час. Той смело се съгласи и два-три пъти се срещаме така — на ярката светлина на лятното утро, в гаровата блъсканица, после на уличка в покрайнините в зелена беседка в работническия квартал край спирка „Студентска“ — достъпни за фотографиране, оглеждане и лесно проследяване, — но и ние с него отдавна не бяхме се виждали на дневна светлина! (За пръв път и той ме фотографира — не по кореспондентски, за себе си.) Много благородно, умно и честно беше лицето му — дали по скандинавски.

През тази пролет беше му хрумнала идеята да замине да се запознае с моя адвокат. Одобрех я. (После той с голямо уважение се изказваше за солидността и ума на Хееб — и това задълбочи грешките ми.) А вместо себе си за през лятото, „ако се случи нещо“, ми предложи Франк Крепо от Асошиейтед прес. И се случи, и ми потръбва помощ в края на август, само че самият Стиг вече се беше върнал от отпуск и дойде на среща с мен — на пейката край „Студентска“, вечерта, в сипаничавия полумрак на фенера под дървото.

Беше 19 или 20 август, дойдох на срещата със Стиг с план за цяла серия удари от моята замислена контраатака. Мислех си, че това ще е последното и висшето, което ще ми позволят да направя, и предлагам на Стиг да излезе от тайната си роля, опасна и

недопринасяща нищо към неговото име, предлагам му той лично и открито да взема от мен интервюта.) Все още не бях схванал, че за моите интервюта затынтеният скандинавски ъгъл беше най-лошият път.)

Струваше ми се: той охотно ще се залови, това ще го укрепи, ще му създаде слава. А той, в полумрака под вечерното дърво, помисли малко и се отказа.

Това ме учуди. Но вероятно е благоразумно — Стик можеше да изкара в Москва още година и половина и дори две години и половина.

Благоразумно според шаблонните западни представи. Но съвсем не благоразумно, а безумно смело той рискуваше същия този пост и дори цялата си журналистическа кариера при всяка среща с мен. И когато идваше на среща с нещо забранено в джоба (веднъж дори бил спрял от дружинници, но не посмаели да го претърсят), и когато си отиваше с друго забранено. Воден от чувството си, той рискуваше нещо значително по-голямо, и то напълно безкористно, отколкото когато разсъдливо се самоограничаваше с привичните западни доводи.

Нашите прекрасни западни приятели! — каква мешавица от противоречия представляваха тяхното положение и решенията им.

Стик дотам беше навлязъл в нашето конспиративно напрежение, че по повод на опасността да бъде разкрит веднъж каза: „Абе лично на мен ми е все едно. Просто си мисля, че ще мога да ви бъда по-полезен, ако не се пусне слух.“

А от интервюто се отказа. Защото то се намираше не в зоната на безмерна опасност, накъдето го водеха чувствата му (и прелестната му жена Ингрид — също), а в зоната на ежедневието, където е редно да разсъждаваш логично като всички и да не правиш глупости.

И тъй, за интервюто той изпрати Франк Крепо (много мил, честен и хубав човек) и по мое настояване кореспондента на „Монд“, твърде самоуверен и чужд. (Тогава още не ми бяха съвсем ясни нагаждачеството и двуликостта на тези вестници. Ние от Изтока ги мислим всичките за значително по-свободолюбиви, отколкото са. Под тавани не говорехме с кореспондентите нищо излишно, написах му бележка, че бих искал да отпечатам в „Монд“ серия от статии за съветския живот. Мислех, че ще се вкопчат, а „Монд“ дори с негодувание отказаха: за какво са им статии от мен, когато си имат свой кореспондент в Москва?...))

Понеже очаквахме напрегнат бой, двамата със Стик се разбрахме за септември 1973-та да се срещаме през десет дена. Датите бяха набелязани предварително, но потрябва още по-голямо съгласяване. Научих се за провала на „Архипелага“ — и се наложи мигновено да съобщя за това на Запад и да изпратя нареждане да започват набирането на книгата. За такива случаи също бяхме разработили вариант: да се обадя на Стик рано сутринта, преди да е дошла съветската му секретарка. Моя глас и Алиния той познаваше тутакси и това винаги означаваше: довечера трябва да се срещнем (часът и мястото са известни). Но какво друго да кажа, нали телефонът му се подслушва? Стик добре се сети: „погрешно“ обаждане: „Извинявайте, химическото чистене ли е?“, „Извинявайте, бюро «Поръчки» на гастронома ли е?... Как, не е ли бюро «Поръчки»? Извинявайте!“ Достатъчно, за да познае гласа. Но ако телефонът се повреди или дълго време е зает, или ако Стик не си е вкъщи...?

На 4 септември всичко мина добре — и „погрешното“ обаждане от крайградската блъсканица на Ленинградската гара, и самата среща. Надвечер с тройна предпазливост дълго криволичих: от виличката си тръгнах по други улици. В метрото се прекачвах на бързо опразващи се спирки като „Красноселская“, там перонът остава съвсем чист и имаш пълна гаранция, че си се отскубнал.

Но когато Стик наближаваше нашето закътано място край „Студентска“, ми се стори: мярна се фигура, провери, че сме се срещнали, и се скри зад блока. Казах на Стик. Той се разсмя: „Да, това е Удгорд“ — норвежки журналист, единственият човек, на когото бил разказвал за срещите ни.

На Удгорд много му се искало да се срещаме, но етиката не му позволявала да минава път на приятеля си и дори не се приближи да се запознаем.

Вечерта на 4 септември май доста неща му дадох: и известието за „Архипелага“, и „Писмо до вождовете“, и много нареждания за Запада, и някаква моя лента. Спомням си: сякаш камък ми падна от сърцето, вечерта двамата с Аля празнувахме: всичко се рушеше, а ние — устоявахме. (И тя караше последните дни, доизнасяше Степан, в съответствие със съгласяването на събитията, което съдбата обича, след четири дена и той се роди.)

През оная страшна последна есен обаче със Стик се срещаме съвсем благополучно. В моето притеснено положение тези срещи бяха незаменим отдушник. Веднъж за предаване на допълнително писмо поради внезапно възникнала необходимост се разбрахме, че за да не му се мярка, нека Ингрид се разходи по Нарискинския булевард, а Аля ще върви насреща ѝ с Ермошка. С тях бях и аз. Жените се наведоха над детето, тогава отдалеч не се виждат движенията на ръцете, Аля предаде писмото, Ингрид — шведска свещ за Коледа.

И те заминаха да прекарат коледните празници в Швеция, а тъкмо по това време се разрази „Архипелагът“, цялата буря — и с какво нетърпение очаквах завръщането на Стик! Необходимостта от връзка, въпроси, изпращане на поправки възникваше, кажи-речи, през три дена. Наистина през тия бурни дни доста кореспонденти се отбиваха у нас — едни да се сдобият с новина или снимка, други — да ни помогнат (Джон Шоу, Френк Крепо).

За западния кореспондент животът в Москва по много причини е твърде висок, престижен, важен пост — и за кариерата, и с добрите условия (включващи безплатна бавачка за децата, съветското правителство не жали парите, то знае да си прави сметката: добре обслужваните журналисти ще се държат за мястото си, ще кореспондентстват нерязко). Но у хора със западно възпитание, когато влизаха в допир с нашето движение, съм забелязвал смайваща промяна: отдръпване от привичното броене на копейките и готовност да пожертват главата си.

Това не е вкоренено свойство на западните хора — да са сметкаджии на всяка крачка и колкото по-любезни са външно, толкова по-безмилостни да са по същината си — а това е влиянието на Полето, в което се озовава човек. А в Русия отдавна съществуваше (въпреки съветското потисничество) Поле на щедростта, на жертвеността, и то се предава на някои западни хора, просмуква се в тях — може би не до края на живота им, но докато са сред нас. И все пак, макар че имаха еднакво западно възпитание и живееха в еднакви условия, по много различен начин се изявяваха чуждестранните кореспонденти през ония дни.

Последния път тайната ни среща със Стик стана на 14 януари 1974-та, в деня, когато „Правда“ поде голямата атака на пресата срещу мен. Между другите възможности се мяркаше и тази, че няма да ме

арестуват, а ще ме изгонят на Запад. В този случай мислех, че ще остана в Норвегия. А ми се щеше да запазя Стиг за себе си, такъв добър приятел беше. И му казах: ако стане така, а той пострада заради връзките си с мен, да не се страхува от изгонването от СССР, от провала на кореспондентската си кариера — в Норвегия ще ми бъде секретар и обща връзка с околния свят.

Това беше узряло и в него, допадна му.

Под арката към вътрешния двор, където никой не ни виждаше, се прегърнахме за сбогом.

А следващата ни среща беше насрочена за 14 февруари. (Две денонощия след арестуването ми...)

Но и Стиг, и с него **Нилс Морен Удгорт** се отбивали при Аля през януарските дни, това тогава изглеждало естествено, а помощта и приятелството били остро необходими. Това било вече началото на онова роене на чуждестранните кореспонденти в нашето жилище, което се развихрило след арестуването ми и позволило на Аля да спаси цялата ми жива работа, всичко написано, недописано, откъслечно — и всичкото в един екземпляр, и вече няма време да се препише. (Според мен ГБ не си е представяло колко много съм имал приготвено — по „Колелото“, по Ленин, по болшевиките, по цялата революция, и до каква степен за мен то е невъзстановимо, ако загубя всичко това, — мисля си, че в такъв случай и още от самото начало, още от арестуването ми щяха да го грабнат.) Щом ме извели, Аля трябвало да махне всичко това от жилището ни, на първо време където и да е, после — на възможен старт за изпращане в чужбина, и това най-безопасно могат да го изнесат чужденците? Леел се непрекъснат, многолюден поток от кореспонденти, той създавал прикритие, но те нямали навика да носят каквото и да било из Москва — най-често идвали с празни ръце, а значи и не могат да излязат ненадейно с чанта, значи само да им се натикват пликове в джобовете? но без да „надебеляват“ прекомерно? Пред всички, с всички едновременно — Аля не казвала и не предавала нищо: присъствието на чужди хора ѝ пречело да се споразумява със своите. А се уединявала с посветените в малката стая, там обяснявала с бележки (нали с глас не бива! и нещо повече: докато пишеш бележката — трябва да дърдориш някакви глупости), там именно се предавали пликовете.

И на Нилс Удгорд, съвсем отскорошен познат, но с такова благородство, едър, с правилни, спокойни черти, с такава увереност на движенията и измежду всички кореспонденти най-образован (учен историк, той се различаваше от останалите), първо на него в деня на екстернирането ми Аля открила задачата: „Има голям обемист архив и той трябва да бъде изнесен. Можете ли?“ (А той вече бил „с минало“, вече го хулела „Комсомольская правда“ — значи влязъл е в „черния списък“.) След като обмислил, на другия ден помолил Аля да му даде писмено пълномощно за евентуални преговори:

„Моля да смятате г. Нилс Удгорд за мой пълномощен представител при контакти с Моля за помощта Ви в изнасянето на архива на Солженицин.“

А по-нататък и действията му имали голям размах, защото той пристъпвал към проблема с мащаба на историк, а не на кореспондент.

За съжаление тази великолепна операция, която спаси моите главни ръкописи и ми осигури дългогодишното продължение на работата над „Червеното колело“, и днес още не може да се разказва.

...Това, което на Удгорд още не му било съвсем ясно, е как сега да побере всичко в двата му разрешени куфара. Вече разбирал, че архивът е по-голям. (Освен това му се струвало: ценен е всеки час и ден; че семейството ми може незабавно да бъде изхвърлено от Съюза.)

По щастливо съвпадение, когато се прибрал от концерт вкъщи, заварил там приятеля си Уилям Одом, 40-годишния помощник на американския военен аташе, преди това — преподавател по руска история в Уест пойнт, също доктор по историческите науки. Сега той бил донесъл на Нилс току-що излязлата от печат брошура на АПН против „Архипелага“ и мен.

Под тавани не бивало да говорят и като имал предвид още колко много артисва, Нилс написал на Уилямс:

„Голям проблем е архивът на Солженицин.“

Уилям Одон вече бил достатъчно потопен в историята на този век и на нашата страна. В Корейската война не взел участие само защото през същата година бил постъпил в академията Уест пойнт. След нея изучавал съветска история в Колумбийския университет, писал изследвания за Свердлов, за Осоавиахим, (Дружество за

съдействие на отбраната, авиацията и химическото строителство (1927–1948). — Бел. пр.) послужил в американската мисия към съветските войски и 2 години във Виетнам и ето вече 2 години в Москва, и привършвал мандата си тук.

Съгласил се по принцип веднага: но ако никой не знае, включително и самият Солженицин. Предстояло му да опакова, да изпраща личния си багаж (като дипломатически) за Съединените щати — там щял да сложи архива. Това го освобождавало от необходимостта да пита когото и да било от чиновниците и може би да получи нечий отказ. Но все пак разказал за този си замисъл на своя началник и приятел, военния аташе контраадмирал Майо.

...Но не толкова благоприятно изглеждало всичко това в обсаденото ни жилище. Бъркотия имало и в книжата, бъркотия и в предположенията: какво да очакват? Че няма да има обиск у нас — станало ясно след едно-две денонощия. Но ще хващат ли излизащите? кого? от кой момент нататък?

Когато ме прибраха, не само по моето бюро беше разхвърляна конспиративна кореспонденция със Запада, а и на Алиното била оставена шифровката, съдържаща цялата система на скривалищата: у кого къде какво се пази! А сега Аля трябвало да се ориентира във всичко съхранявано (да се пресегне дотам, докъдето с години не можехме да се пресегнем), да изгради нова система и за всеки ръкопис да реши: кое — непременно да се изпрати в чужбина след мен; кое — желателно; кое трябва да остави да се пази в СССР до поискване, кое — да се пази, но никога няма да го поискаме; кое — да се унищожи.

Затова, макар че било по-просто от различните скривалища веднага да се прехвърлят нещата за изпращане, но така почти не се случило, а Аля поела риска да прекара всичко през застрашеното ни жилище, да го внесе и изнесе, а тук да го прегледа, понякога лист по лист, да го групира в нови пликосе. (Тази работа можела да свърши единствено самата Аля, а вечерно време идвала и доста ѝ помогнала Люша.)

Но преди това, докато очаквали обиск у нас, първият им подтик бил спешно да изнасят — при някого, в други жилища! Още първата вечер след арестуването ми Стив по себе си (на срещите с мен беше свикнал да използва големите си джобове) изнесъл черновите на статиите от „Изпод канарите“ и писмата за изпращане на Запад. А

после по нашите, съветските, Аля изпращала при приятели в различни жилища. Приятелите ни излизали на шумни тумби (от пазарската чанта на съседите ни **Пастернакови** над книжката се подавали връзки зелен лук, зелка) и после се изпращали докъдето трябвало. **Дима Борисов, Андрей Тюрин и Александър Гинзбург** — нова фигура в нашия кръг, но не и в руското нелегално движение, най-много и най-смислено от всички помагали през тия дни. Гинзбург изнасял и концентрирал ръкописите, които трябвало да останат в СССР.

След това Аля изпращала вече не само моите ръкописи и чернови, а и редки книги, важни вестници от 1917 година. (Съществуваше съветско митническо правило, че е забранено изнасянето на книги, издадени преди 1945 година — тоест като можещи да са в „неподходящ“ дух, а моите книги, за революцията, до една бяха „неподходящи“, дори още по-зле, едвам спасени от изгаряне.) И още неколцина души (**Вилгелмина Германовна Славуцкая, Александър Сергеевич Бутурлин**) трябвало да изнасят книгите — най-обемистото, макар и не дотам опасно. В. Славуцкая сама измислила как да прехвърли книгите и сама уредила всичко, вече свръх всякакви очаквания, великолепно.

Сметнали, че е опасно кореспондентите да изнасят направо от нас, а по-безопасно ще е да вземат ръкописите от нечий чужди жилища... Тези адреси се съобщавали на Стик и Нилс — за чуждестранните кореспонденти, а домакините били предупреждавани горе-долу кога да ги очакват и за да не стане грешка, в кореспондентските им карти имало условен знак с молив.

Така се разпръсквал архивът ми (като локва, ударена с ботуш) по различни отдалечени места в Москва, а дори и в покрайнините, по Рубльовското шосе и в Медведково. (След няколко дена разбрали грешката си, взели да събират всичко пак у нас.)

За Медведково тръгнал да взема материали лично Удгорд. Щял да направи прекачване из пътя, с второ такси да стигне не до търсения блок, а до следващия и да освободи таксито. (Това трябвало да се направи, за да не оставя следи.) Но ето че натъпкал всички джобове на широкото си „репортерско“ яке, взел два тежки найлонови плика, излязъл: а къде в тоя пущинак ще хване такси, за да се прибере? Три часът през деня, светло е. Край него минават с такси военни, полковник (а може да са гебисти? познай, ако можеш), прилично

облеченият Удгорд вдига ръка, качват го, но из пътя неизбежно трябва да се води някакъв разговор, и си личи, че е чужденец. (Не е ли щяло да стане по-просто с автобус?)

Колко риск, съвсем непривичен за чуждестранните кореспонденти в Москва! А освен туй всеки ден трябва да си вършат работата (като се крият от пробутаната им съветска секретарка), да предават съобщения за своите агенции, за своите вестници.

По много различен начин през тия дни се разделили кореспондентите. За всекиго това било избор на съвестта, изпитание, а слава — никаква, в службата не само никакъв успех, похвала, повишение, а заплаха — да съсипе всичко, всичките години от кариерата си, всичките години на усилия: все пак вестникът не го е изпратил да се занимава с конспирация. (А Френк Крепо след известните му интервюта с мен и разумно подозирайки опасност, Асошийтед прес специално строго го предупредили: в отношенията си със Солженицин да не прекрачва границата на позволеното. А той час по час вземал ту книжа, ту лента — и ги криел с многозначителен израз на лицето: лицето му при това предавало и как неговите пръсти се напъхват някъде там, и как той си играе със своята съдба, въпреки — с готовност. Кореспондентът на „Фигаро“ Лаконтр, отнасяйки от Аля посред нощ моята „Декларация за в случай на арест“, напъхал документа в чорапа си, под ходилото и чак тогава се обул.) И в този случай на кореспондентите на европейските, по-наясно със ситуацията органи им било по-лесно. Да речем, Удгорд бил сигурен, че в случай на провал шефът му ще го разбере и ще оправдае действията му. (Но и „мъкнел“ несравнимо с другите, натъпквайки и външните, и вътрешните, и разположените на гърба му джобове на „репортерката“, и на излизане, едър, внимателно се оглеждал във високото огледало, не стърчи ли нещо отнякъде.) А при американците схващането за кариера е особено напрегнато: провалът няма да получи морално разбиране нито от началството, нито от колегите, а само присмех над неудачника. И обяснимо било защо някои отказвали. Но трима славни юнаци — американците **Стив Броунинг, Роджър Ледингтън и Джим Пайперт**, мъкнели непрекъснато. И тримата сигурни англичани: **Джулиан Нанди, Боб Евънс и Ричард Уолас**. А куфарите (бъдещите) са големи, а кореспондентските джобове — малки. И на някои им се налагало да ходят за експлозив и да го носят всеки ден! (Мисля си, че ГБ, доволно

от екстернирането ми, спокойно е наблюдавало роенето на кореспондентите и не прибирало никого, защото не искало допълнителен скандал, а и не си представяло значението и обема на изнасяното.)

Нека тия много закъснели редове станат закъсняло отдаване на благодарност на онези кореспонденти. Без тия неколцина западни хора работата ми щеше да се забави с години.

А носели най-много у Стик, той бил събрал у дома си цял склад. (Затуй по онова време рядко се мяркал у нас. Че се носи у Стик — всеки знаел! Колкото повече чуждестранни кореспонденти знаели, толкова по-голяма била опасността от разгласа. Но — не разгласили! Нито тогава, нито после.

На 22 февруари станало известно, че съм заминал от Швейцария за Норвегия. И, то се знае, Стик не можел да устиска да не заmine затам, да не се срещне с мен за пръв път след екстернирането ми, да не сподели планове, въпроси, развоя на нещата.

Тогава Аля допуснала голяма грешка и насмалко не се провалила цялата отработена операция: изпратила ми по Стик писмо. (Но нали всичко така ни се удаваше, при нашето изключително нахалство толкова дълго се удаваше, и тъкмо по Стик! — самото това я подтикващо да продължи.) И все едно: главния разказ за развоя на нещата Стик ще ми предаде устно. Трябвало да ми пише освен личното само: че няма да тръгне, докато не сколаса да спаси и скрие всичко (та да не я подканвам по телефона да потегля); и че преди заминаването си неизбежно ще трябва да направи публична декларация. Това пък най-просто било да предаде устно. Но — грешка, кой не ги прави, когато главата му се пръска, когато гърдите му са разкъсани?

През последните часове преди заминаването си Стик се отбил у нас, а скоро след това потеглил за аерогарата. Малкото топче на писмото скрил по „изпитания“ начин — в подобен или в същия транзисторен радиоапарат, както беше изнесъл преди две години нобеловската ми лекция. А „митничарят“ без колебания взел че веднага отворил тъкмо радиото — и прибрал писмото. (Съвпадение ли било това? Или привично място за криене? Или Стик някога някъде е прошепнал под таван?) Стик се изчервил и притеснил — унизително! като хлапак! — да го хванат за такава дреболия след толкова многото извънредно трудни операции... (А вкъщи, а в московския му

апартамент е струпан цял склад за изпращане! — ами ако сега го върнат там?...) Но гебистът му казал нещо подигравателно, прибрал писмото, но не му попречил да отпътува. И Стиг излетял със свито сърце.

Успял да прошепне на сънародник от авиокомпанията. И той отишъл при Ингрид да ѝ разкаже. Ингрид се зацурала — как да спаси положението? А на гости в това време ѝ бил ... дипломат. Престрашила се да го помоли да вземе временно опасния товар. Не много охотно, но откарал една част с колата си. (А съгледвачите нали виждали как товари багажника?!) Останалата част започнал да пренася неуморният Нилс — частично в апартамента си, частично в ... посолство.

Колко излишни движения, колко много опасни прехвърляния, колко скокове из Москва! Както разсеченото тяло на някои животни в отделни свои парчета още шава, потрепва, премята се, още иска да живее — така се мятал, искал да живее моят архив!

(Новината за провала на Стиг долетя и до мен в Норвегия в къщичката на художника Вайдeman — с Джон Шоу от „Тайм“, неизвестно защо преди самия Стиг и в страшна форма: на аерогарата взели от Стиг ленти с мои ръкописи! Това ми се стори правдоподобно — у него имаше ленти — и тогава какъв удар, каква опасност за самия него! Но час по-късно пристигна и самият Стиг. Разбра се, че са му взели писмо, но не знаехме доколко сериозно е съдържанието му. А най-важното — стегна ми се сърцето заради него и изпитах чувство за вина пред него, вина, каквато досега не бе съществувала през всичките години на нашите ловки операции. Не се знаеше дори ще го пуснат ли сега да се прибере в Москва.)

Не. ГБ сякаш беше задрямало: удар не последва и Стиг го пуснаха да се завърне безпрепятствено. Не се ли бяха досетили за всички връзки? не са ли сметнали пренасянето на писмото за случайна еднократна услуга на един от многото тълпещи се у нас кореспонденти? Или просто са се опасявали да разширяват скандала около мен?

А ако се съпоставят редица случки от тази книга, ще излезе, че щом само станело дума за мен, — и колко пъти само са се побърквали, не са им достигали разум и смелост да извършат най-простото, най-прякото!

Върнал се Стик — и прибрал обратно своята част от архива ми. Пак седял върху динамит. Но вече започнал да действа Нилс...

.....
.....

...И колкото и много съюзници да бяха въввлечени в тази операция, хем западни хора, хем несвикнали, на всичко отгоре специалисти по събирането на сензации — нито един никога не изплю камъчето!!!

Решихме с Аля по телефона: да излетят за Цюрих не с Аерофлот, а с швейцарската аеролиния — нейните самолети кацаха на малкото Шереметиево-2, където швейцарският чиновник беше обещал изобщо да не допусне никаква съветска проверка на багажа, веднага да го поеме. Но какво измислили гебистите?! — няколко часа преди кацането на швейцарския самолет наредили: тъкмо той, този път, веднъж да кацне на Шереметиево-1. И — заминали всичките ни куфари по големия конвейер — за гебистка проверка. Дълго ги държали. (Не знам какво са префотографирали, но магнетофонните ленти до една бяха изтрити.)

Знаех, че Аля е изпратила всичко скришом, че не носи със себе си нищо сериозно. Но неизвестно защо или тъкмо затова подтиквам отвътре, или за да се изгавря: когато семейството ми долетя с 10 куфара, с чанти и кошници, аз пред всички кореспонденти се втурнах към багажа и грабнах двата тежки куфара с третостепенните книжа, които носеше Аля. Външно изглеждаше: архивът ми е пристигнал легално. (А за чекистите: нищо друго по-важно не съм очаквал освен онова, което сте префотографирали в Шереметиево, изучавайте го!)

...Чак през април 1974-та при нас в Цюрих се отби на път за отпуск за Италия млада германска двойка с дъщеричката си и бащата стовари от колата (но и тук опасявайки се от фотограф) заветните два куфара и една чанта. И беше дотам предпазлив, че пред сина на адвоката Хееб не си каза името, а мълком ми подаде личната си карта.

Гледахме ги като роднини; Аля с радостен трепет на ръцете проверяваше номерата на пристигналите пликове. Всичко най-важно, всичко безценно — ето го! пристигна! спасено е!

Подир туй доста книги, които ми трябваха за моята работа, ще докара Марио Корти, сътрудник на италианското посолство в Москва,

много съчувстващ на потисканото руско християнство. Благодарен съм му! ето че те пак са на лавиците ми.

А изпратеното по Одъм пътува по-дълго. Багажът му пристигнал в Щатите с параход, но той самият прекарал още няколко месеца в Европа. Тези съкровища пристигнаха при нас в Цюрих чак през септември 1974-та.

А в края на юли ни бяха на гости Нилс с Ангелика и той донесе още една, неспешна част от архива, но също близо цял куфар. Нова радост! Вече и на цюрихските стени нямахме голяма вяра, колко му е и тук да лепнат отвън микрофонче, за да подслушват, — заминахме с Удгорд за планината, в уединената ни къща в Щерненберг, и там Нилс за пръв път ми разказа за всички тайни и движения, с всички имена: да говори за такива тайни на глас — и като за минало! Но бяхме сигурни, че тук никой няма да ни чуе.

Удгорд взе от мен литературно интервю за „Афтенпостен“, взе сигналния екземпляр на „Бързеят на «Тихият Дон»“, за да го занесе в Съветския съюз. Всичко това никак не се харесало на съветските власти. Отдавна и все повече им се насъбирало и против него, и против Стиг — само че неопределено. Започнала последната година от престоя и на двамата в Москва — през пролетта на 1975-а ги атакувала „Литературная газета“: „Черното досие на г-н Удгорд“, но се издали, че не са надниквали в същинското досие, а смехотворно ги обвинявали в контрабанда с произведения на живописиста. И Удгорд, и Стиг мъжки се отбранявали, правели решителни декларации. Норвежките вестници и Съюзът на журналистите подкрепили Удгорд, протестирали в съветското посолство, настоявали пред своето Министерство на външните работи да защити журналиста от хайката. И Стиг имал подкрепа в Швеция. Устояли и двамата.

(Нилс доизкара мандата си в СССР, а Стиг дори го прехвърли и се завърна в агенцията си с повишение. (Бел. от 1978 г.))

През първите месеци в Цюрих много пъти ни посещаваха новите приятели кореспонденти, с някои се запознавах за пръв път, те ни бяха скъпи гости, а за Москва си тръгвах с наши писма до приятели, а скоро и с първата помощ за Русия от нашия фонд. Стив Броунинг дойде при нас през ноември за пресконференцията по повод на „Изпод канарите“. С Уилям Одъм се запознах чак в Америка една година по-късно — при голяма тайна и преогромна благодарност.

Едва тук, на Запад, след като поживях и понаблюдавах характера на тукашните настроения, можах истински да оценя героизма, именно героизма на тия западни хора. Защото всички ние вече се влачехме, прогизнали от тежките (и радиоактивни) проливни дъждове, рискувахме най-много да се излеят върху ни още няколко кофи от същия този проливен дъжд, а западняците изскачаха под тази буря по сухите си костюмчета, от уюта и в случай на провал цялото тяхно общество, техният кръг и приятелите биха възприели едно такова изскачане просто като глупост, като недомислие. Те прекрочваха значително по-висок морален праг — и не мога да ги гледам и да си спомням за тях без възхищение.

БЪРЗЕЯТ НА „ТИХИЯТ ДОН“

В непоносимата теснотия на нашето движение, под гнета на потайността и опасностите, когато повечето участници освен туй работеха и на държавна служба, когато не ябълка, ами и слънчогледова семка нямаше къде да падне, да си намери свободна пролука — като че ли нищо странично не можеше да отвлече нашите сили и интерес. А се намери такова. И се намериха за него и сили, и време.

Това беше авторството на „Тихият Дон“. Усъмниш ли се в него гласно, десетилетия наред в кърпа ти беше вързан член Петдесет и осми. След смъртта на Горки Шолохов се броеше за Първи писател на СССР, не само член на ЦК на ВКП(б), а и жив образ на ЦК, който като Глас на Партията и Народа се изказваше на партийните конгреси и на Върховните съвети.

Елементите на тази наша нова работа се стичаха, свличаха от различни страни — непредумишлено, непоръчано, несвързано. А когато се озовяха при нас, в междуелектродното тясно пространство, се възпламеняваха. Самата загадка у нас на Юг на кого ли не беше известна? на кого ли не бодеше очите? Още като малък бях чувал много разговори, всички бяха сигурни, че Шолохов не го е писал. Методично никой не работеше над това. Но до всички по различно време достигаха различни по обем слухове.

Мен особено ме впечатли един от късните: през лятото на 1965-а ми предадоха разказа на Петров-Бирюк на маса в ресторанта на ЦДЛ: че през 1932-ра, когато бил председател на писателската асоциация на Азовско-Черноморския край, при него дошъл някакъв човек и заявил, че разполага с пълни доказателства: Шолохов не е писал „Тихият Дон“. Петров-Бирюк се зачудил: какво ли доказателство може да е чак толкова неопровержимо? Непознатият сложил на бюрото му черновите на „Тихият Дон“ — каквито Шолохов никога нямал и не предявявал, а ето ги, и с друг почерк! Петров-Бирюк, каквото и да мислел за Шолохов (а се страхувал, още тогава се страхували от него),

телефонирал в отдел „Агитация“ на крайкома на партията. Оттам му казали: я ни изпрати тоя човек с неговите хартийки.

И — човекът и черновите изчезнали завинаги.

И тоя епизод, дори след 30 години и малко преди смъртта си, Бирюк разкрил само на пияна глава на приятеля си по чашка, и то озъртайки се.

Заболя ме: върху толкова подозираното плагиатство легна и тази чисто гулаговска гибел на смелия човек. А за клетия прокълнат истински автор ми дожаля: как всички обстоятелства в заговора се съединили против него за половин век! Доиска ми се онази мъст и за двамата, която се нарича възмездие, която е историческата справедливост. Но кой ще намери сили да я осъществи?!

Не знаех, че през същото лято на 1965-а в това жабунясало блато били хвърлили още един смел камък: в моя далечен Ростов на Дон била отпечатана статията на Моложавенко за Ф. Д. Крюков.

А Дон беше не само мой детски спомен, а и задължителна тема на бъдещия ми роман. Чрез „Донец“ (на Ю. А. Стефанов) той се лееше мощно и въртеше воденичното ми колело, Ю. А. непрекъснато ми носеше, изписваше ли, изписваше за мен цели чаршафи с чепатия си едър почерк. Пак той пръв ми каза за статията на Моложавенко и ми поразказа туй-онуй за Крюков — аз през живота си не бях чувал за него дотогава. А в съвсем друг обем на живота, в най-незначителния, където се разпечатват пратките с подарени книги, се получи трудът за Грибоедов с автограф от авторката Ирина Николаевна Медведева-Томашевская. Много обичах „От ума си тегли“ и изследването се оказа интересно.

И по още една линия, в скокливите и напористи разкази и писма на Кю, също взе да изплува Ирина Николаевна, ту като нейна приятелка от студентските години (за четирите зимни месеца тя пристигала в Ленинград, останалите — в Крим) и винаги като жена с блестящ и твърд ум, и даровит литературовед, равностоен партньор на прочутия си съпруг, заедно с когото подготвяла академичното издание на Пушкин.

Запознаването ни се състоя вероятно през зимата срещу 1967-а, И. Н. вече приближаваше 65-те. Аз събирах материали за „Архипелага“, а пък Ирина Николаевна била свидетелка на изселването на татарите от Крим. И в нейния кабинет в чудатия писателски блок на улица

„Чебоксарска“ (близо до „Спасителя над кръвта“) прекарахме близо три часа в кабинета с безброй книги — не само покрай стените, а и по допълнителните вътрешни лавици като в библиотека. Само гледката на гръбчетата говореше за устойчива отдавнашна култура. Аз си записвах за Крим от 1944 година, после неочаквано — за разкулачването през 1930-а, после и селски новгородски истории от 20-те години (излезе че, макар и момиче от най-образования кръг, И. Н. се омъжила за обикновения новгородски селяк Медведев и много добре си живеела с него, така че дори когато я взел вторият ѝ прочут мъж, не пожелаала да изтърве фамилното име на първия); след това — поразителни, но далеч не очернящи сведения за Аракчеевите селища (в който край била живяла и тя). (Грубо казано, комбинация от казарма и колхоз. Били създавани в началото на XX век. — Бел. пр.) Пролича и суровият характер на И. Н. Прозвуча и жаждата ѝ за гражданска прямота, от каквато било лишено цялото ѝ поколение. После се запознах с дъщеря ѝ, архитектка, и единственото, което ми липсваше при това посещение, бяха литературните разговори, и нито думичка за Шолохов, нито за донската тема.

Умът на И. Н. наистина се лееше в думите ѝ, бликаше от остарелите възрезки черти на мургавото лице — ум строг, мъжки. Тя радушно ме посрещаше и ме канеше в този ленинградски кабинет да работя, докато я няма, и да ходя в Гурзуф при нея да работя (много обичаше Крим, беше написала и книга за него — „Таврида“); радушно, — а благоразположението се постигаше трудно. Беше корав, властен човек и това изместваше останалото.

Мина се година, тя ми изпрати великолепна снимка на заобиколената си от кипариси гурзуфска вила на един хълм. Тази снимка дълго ме примамваше: късче свободен гальовен край, както никога не успявам да живея — и там ме чакат, и там ще мога да започна моето Повествование, към което си проправях път години наред, още малко и ще го започна. Щом ще започвам — добре е да обнова и всички условия.

И през март 1969-а отидох при И. Н. да започвам „Червеното колело“. Това беше грешка: да започваш, и то нещо прекомерно трудно, тежко като канара, трябва именно на старо привично място, та да не се добавят никакви трудности освен самата работа, а аз, обратното, се надявах на ново настроение в новите условия. Да свикна

там не можах, нищо не свърших, на третия ден си тръгнах. Освен това притеснително беше за такива свикнали с бърлогите си своенравни мечоци като нас с И. Н. да се озоват под един покрив: тя се опитваше да бъде домакиня, аз — пряко сили да приемам гостоприемството ѝ, и двамата бързо се изморяхме. От работата ми нищо не излезе, от плажуването нищо — студено и трябва дълго да се ходи, от блаженото отшелничество нищо, и Крим не ми се разглеждаше нито минута, напирях да работя, да си свърша работата и да си замина. А цялото същинско събитие се случи в движение: срещнахме се между стайте на верандата и си поприказвахме прави няколко минути, но — за „Тихият Дон“. Не аз на нея — тя на мен ми каза за статията на Моложавенко и колко страховит бил предизвиканият от нея отговор на Москва. А аз казах — не първо на нея и не за пръв път — онова, което бях казвал в литературни компании, надявайки се да подсетя, да увлека някого: да го докаже юридически може би никой вече не ще може — късно е, влакът е изтърван, а още по-малко — да открие същинския автор. Но че не Шолохов е писал „Тихият Дон“, е в състояние да докаже всеки солиден литературовед, и то без да влага кой знае колко труд: само да сравни езика, стила, всички художествени похвати на „Тихият Дон“ и „Разораната целина“. (Че и „Разораната“ може би не я е писал той? — чак дотам не можех да посегна!) Казах го — не призовавах, не настоявах (макар че ми се мярна надежда), казах го, както много пъти бях го казвал (и винаги безполезно: всички литературоведи искат да ядат хляб, а за подобен труд не само че няма да ти платят, а току-виж ти отрязали главата). Такъв трепкащ, без развитие беше разговорът ни, нито в началото, нито в края на тридневното ми гостуване.

Скоро след това (не се лаская, че вследствие, защото още в първите ѝ думи вече се долавяше засегнатост от тази литературна тайна, а просто настроението ѝ доузряло до това) Н. И. решила да прекрачи каторжническата си подчиненост на второстепенните задачи за пари (не толкова за нея, колкото за децата ѝ, вече възрастни), — и скоро след това ми обади чрез Кю, че е решила да пристъпи към труда за „Тихият Дон“. Поиска първото издание на романа, то трудно се намираше, и едно-друго по историята на казачеството — самата тя изобщо не беше запозната с донската тема, тепърва трябваше да изчете много книги, материали по историята и на Дон, и на гражданската война, и донските диалекти, но самата тя нищо

не можеше да поиска от библиотека — ще се разкрие! Още от първата крачка пак дотрябва проклетата конспирация. А една част от книгите изобщо идваха от чужбина, по нашите канали.

И работата започна. И кого трябваше да моля да снабдява сега Дамата (щом е конспирация, трябва да има псевдоним, защото нито в писма, нито по телефона, нито помежду си не биваше да споменаваме името ѝ) с всички справки и книги, ако не пак Люша Чуковская? Защото Люша се нагърбваше с какво ли не и сега ѝ добавях допълнително още един тежък товар.

За Люша казашката тема беше съвсем чужда, но и за тая чужда тема тя се нае да осигури цялата външна организация, толкова незаменима за Ирина Николаевна, колкото и за мен поради нашия килиен начин на живот. Струпа се така, че сега Люша изпълняваше и за Дамата — ту за Ленинград, ту за Крим, не е близко — цялата снабдителна и информационна работа. Наистина това се оказа смекчено от принадлежността на И. Н. към същия литературен московско-ленинградски кръг, където Люша била израснала, дори нещо повече: И. Н. добре помнела покойния ѝ баща и самата нея като момиченце, това веднага създадо между тях сърдечни отношения. Люша се зае с прилежност, с находчивост, с успех. Без нея книгата „Бързеят“ нямаше да се появи и такава, каквато излезе.

И ненадейно стана скришно чудо. Достатъчно беше да започне първото движение, достатъчно беше някой пръв да се реши да тръгне срещу Шолохов — и веднага се раздвижиха и други елементи за експлозивно съединяване. Помощта дойде чрез Милиевна с нейната вечно кадемлия ръка. Дъщерята на нейна приятелка от детинство, **Наташа Кручинина** (нарекохме я Натаня, много Наташи ни се насъбраха), ленинградска терапевтка, се оказала доверен човек на пациентката си **Мария Акимовна Асеева**. И тя ѝ разкрила, че отдавна я преследва Шолоховата банда, която иска да задигне от нея една свидна тетрадчица: първите глави на „Тихият Дон“, написани още в началото на 1917 година в Петербург. Ама откъде?? кой?? Ами-Фьодор Дмитриевич Крюков, известен (?? — не на нас) донски писател. Той бил квартирант на баща ѝ, минния инженер Асеев, в Петербург, там оставил ръкописите, архива си, когато заминал през пролетта на 1917-а за Дон — временно, за няколко седмици. Но никога вече не се върнал поради развоя на събитията. Сходството на тетрадката с появилия се

през 20-те години „Тихият Дон“ открил баща ѝ: „Но ако кажа — ще ме обесят.“ М. А. вече имала такова доверие на Натаня, че обещава да ѝ предаде по наследство тази тетрадка, но не сега, а когато наближи да умира.

Беше краят на 1969 година. Новината порази нашия тесен кръг. Какво да правим? Безучастни ли да останем? невъзможно; да чакаме години? — безумно — и бездруго повече от четирийсет години висеше това злодейство, а може и да досплашат Асеева и да ѝ грабнат тетрадката? И — така ли е? Да можех да се убедя с очите си! И — какъв ли е тоя архив? И от чие име да го поискаме? Ако кажат, че е за мен — това ще улесни ли, или ще затрудни?

Най-правилното щеше да е просто аз да отида. Но беше настъпил разгарът на работата над „Август“, люлее се на везна — ще мога ли да пиша история, или няма да мога? Невъзможно беше да се откъсна. А и можеха да поставят заради мен жената под наблюдение. (Бяха тъкмо месеците след изключването ми от СП и когато ми намекваха да напусна страната.)

Тогава трябваше да се сетя — да изпратя донски човек (и си имахме Дончанина! — но той беше едър, привличащ вниманието, бърлив, непредпазлив, невъзможно беше да изпратим него. Люша предложи тя да замине. Това беше грешка. Но още не си представяхме и самата Акимовна. Люша се надяваше, че фирмата Чуковски ще предизвика и достатъчно доверие, и недостатъчно уплаха. Може би. (Както се разбра, моето фамилно име Акимовна, кажи-речи, не знаела през тая година, чак по-късно прочела туй-онуй.)

Люша се завърна и безуспешно, и безрадостно: жената била капризна, сложна, надали е възможно да се разбере с нея човек, макар че откритата част от Крюковия архив би била готова да даде за преглеждане, 50 години, кажи-речи, не е бил преглеждан, това ѝ тежи. Решихме да изпратим втора експедиция: Дима Борисов. Май тъкмо от него би трябвало да започнем. Той, макар и не дончанин, веднага спечелил доверието на Акимовна, дори си попели заедно руски песни, и я склонил да ни даде архива. Но самото вземане не става за една минута, насъбрали се три големи раници, наложи се и трета експедиция — Дима заедно с Андрей Тюрин. Докараха — не като наша собственост, а за преглеждане — целия останал от Крюков архив. А тетрадчицата, рекла, — после... Ние и не настоявахме, и бездруго

получавахме голямо богатство. Това беше главният и вероятно единственият архив на Крюков. След това авторът преживял три бурни години и загинал при отстъплението на белогвардейците.

Понеже имаше голям опит в поддържането на архива на дядо си, Люша предполагаше, че ще може да подреди и този архив. Но можа да се оправи само с най-външната класификация. Това беше съвсем иначе архив, не привичната литературна общественост и не привичните теми в него: и имената, и местата, и обстоятелствата до едно са неясни, а на всичко отгоре и почеркът беше доста нечетлив.

И тогава в работата се включи Дончанина! Той все едно че цял живот бе чакал този архив, все едно че бе живял зп него. Нахвърли му се. Както винаги, без да знае почивни дни и недели и без да се жали — за една година свърши работа за трима, до най-големи подробности (а на всичко отгоре правеше и извадки за себе си) и ни представи пълен обзор на структурата и състава. (Всичко това изискваше много срещи и размени. Архивът отначало беше у Галя Тюрина, после частично се прехвърляше при Люша, по малко се носеше на Дончанина и обратно, една част отиде после при Ламара (бившата „Бериева“ квартира) — и в този случай пак трябваше да се крием по първа категория, открита кантора никога не сме имали.)

Успоредно с разкриването на материалите — всичко, което можеше да свърши работа на Дамата, трябваше да ѝ се предлага (а тя живееше предимно в Крим, не в Ленинград, а нашите материали не бяха за поща). А някои неща ми трябваха и на мен — като характерна донска тема и свидетелство на по-специален очевидец. (А аз вече не можех да поемам. Толкова бях се претъпкал с погълнатото, че загубих способността си да абсорбирам. И хем ми беше интересно да вникна в Крюков, хем вече няхах място за него. На Люша ѝ хрумна щастлива мисъл, която веднага приех: Крюков, все едно автор ли е на „Тихият Дон“, не му ли е автор, да го взема като персонаж в романа — толкова ярък и интересен е, толкова много автентичен материал има за него. Кой прототип носи със себе си толкова написано?! Взех го — и наистина: още за колко неща се намери място! И колко примамливо беше: да навляза в донската тема не със собствената си неопитност, а чрез препатил дончанин.)

Ирина Николаевна получаваше пресни донски материали и хипотезата ѝ се оформяше. При зимното си пристигане, вероятно в

началото на 1971-ва, тя донесе три странички (написани на машина като „Предполагам план на книгата“), съдържащи всички главни хипотези: и че Шолохов не просто е взел чуждо произведение, а и го е развалил: разместил, окълцал, скрил; и че същинският автор е Крюков.

Да, в този роман наистина няма единна конструкция, съразмерни пропорции, това веднага си личи. Напълно може да се повярва, че с него се е разпореждал не един стопанин.

У И. Н. дори и по глави се набелязваше отсложаване на текста на същинския автор. И дори беше си поставила задача: работата да приключи с възсъздаване на първоначалния текст на романа!

Огромен замисъл! Изследователката от самото начало загребваше по-широко, отколкото бяхме очаквали. Ама не ѝ достигаха здраве, възраст и свободно време: пак трябваше да се трепа за пари. Ние също седяхме без съветски пари — валутните записи от подставени лица от Запада Н. И. отхвърли и през 1972–73 година не можахме да я освободим от материалните грижи. А иначе книгата ѝ като нищо можеше доста да напредне.

Първоначално изводът, че автор на „Тихият Дон“ е мекият Крюков, разочароваше. Очакваше се някаква скална трагична фигура. Но изследователката беше сигурна. И аз, постепенно запознавайки се с всичко, което Крюков бе отпечатал или само написал, започнах да се съгласявам. В много от разказите на Крюков са пръснати почти гениални отделни пасажки. Само че са разводнени с безцелни, та дори чак сладникави връзки. (Но сладникавост в пейзажите е останала и в самия „Тихият Дон“.) А когато събрах някои от най-хубавите Крюкови пасажки в главата „Из записките на Фьодор Ковиньов“ — стана нещо ослепително, чак те заболяват очите.

Започнах да допускам, че през вихрените горчиви години на казачеството (през последните години от живота си) писателят може да се е сгъстил, да е станал по-горчив, да се е издигнал над предишното си равнище.

А може да не е и той, а някой неизвестен на нас.

От разработения архив по желание на Мария Акимовна най-безинтересната част продадохме (използвайки като подставено лице оправната Милиевна) на Ленинската библиотека и получените 500 рубли препратихме на Акимовна. Тази продажба беше наша грешка: хем малко дадохме, неудобно ни стана пред Акимовна, и — разкрихме

диря, че някъде около нас се занимават с Крюков. Но: притесняваха ни обемите и теглото, трудно можехме да държим книгата, не разполагахме с място.

През юни 1971 — ва бях в Ленинград и отидох при М. А. Срещата ни мина добре. Акимовна се оказа твърда жена, наистина непреклонна пред болшевиките, непростила им нищо, и нито болестите, нито семейните беди (мъжът ѝ я изоставил) не бяха отслабили волята ѝ. Тя действително искаше истината за Дон и истината за Крюков. Пихме у нея донско вино, ядохме донски гозби — стори ми се, че повярва и в моята стабилност. А аз — в нейната тетрадка, че я има. Оставаше само — да я донесат от Царское село, от „бабата, която я пази“ (защото при самата М. А., след като навремето се разбъбрила, се навъртали Шолохови хора ту със заплахи, ту с подкуп). Обеща да я набави, преди да отпътувам.

Но не я набави. („Бабата не я дава.“) Съжалих я. И пак взех да се съмнявам: може пък да не съществува тетрадка? Но защо тогава ще ме будалка така? Май не съм прав?

На още една жена, Фаина Терентиевна, позната от амбулаторията, — М. А. не беше чак дотам предпазлива с всички! — дори разказала как вече искала да ми даде тетрадчицата, но я дострашало: нали съм в опасност, нали ме следят, ще ми вземат тетрадката. Фатална грешка! макар че ѝ било трудно да прецени: къде е по-опасно, къде е по-безопасно, не е ли така? Фатална, защото ако пуснехме в публикацията факсимилета заедно с мостри от Крюковия почерк и ако ескизите реално приличаха на началото на „Тихият Дон“, Шолохов щеше да бъде съсечен на място, а Крюков възстановен твърдо. А сега М. А. остана приклепана с тетрадката си, и да иска да я даде на някого — късно е: понеже разбираше тежестта на доказателството, могъщото Учреждение сменило съседите на М. А. в комуналната квартира (съвсем както с Кю!), настанило свои хора и сега всъщност Акимовна се намирала в затвор, всяка нейна крачка се контролирала. — Този завършек на историята научих от Фаина Терентиевна през юли 1975 година в Торонто, където тя емигрирала и ми писа: М. А. ми била давала тетрадката, но мен ме дострашало да я взема, как сега да я спаси?...

Никак. Само ако М. А. не се побърка в обсадата, ще може да издържи още години и години.

(Сега починала и Мария Акимовна. Не знам: отнесла ли е тайната със себе си, или не е имало такава. (Бел. от 1986 г.))

Както и да е, не получихме тетрадката — очаквахме самото изследване. Но то вървеше много бавно: И. Н. беше претоварена със скучна измерителна, но доходна договорна работа. На минаване през Москва тя се виждаше с мен и с Люша, даваше ми да чета ескизи на глави, Люша (или Кю в Ленинград) ги преписваха на машина от трудния почерк, от безброй листчета с допълнения — на чужд човек не бива да се дава.

За последен път се видяхме с И. Н. през март 1972-ра — в Ленинград, пак в онзи кабинет, където се запознахме и където тя ми предлагаше да работя. (Сега толкова се бяха сгъстили времената — притесняваше ме, че на вратата се сблъсках с някаква писателка съседка, можеше да ме е познала, можеше да плъзне слух — че сме свързани. Лоша работа.) Болестта още по-ясно проличаваше в чертите на И. Н., но тя се държеше несъкрушимо, яко, мъжки както винаги. Сама подхвана такъв монолог: какво да отговаря, ако вземат че дойдат и открийт с какво се занимава. (Аз чак бях забравил за този проблем, след като отдавна бях прекрачил всички граници, но на всекиго му се случва някой ден да прекрачи първата — и колко е трудно.) Сега тя се готвеше да отговаря — непреклонно и уверено в себе си. Не беше подписвала петиции, с никого не се срещаше — в самота извървяваше своя път към подвига.

Малко преди цялата развръзка пак Милиевна ни подхвърли още съчки в огъня. Настоя да се срещна у нея с един стар казак, макар и болшевик, но също бивш концлагерист — искал да ми даде важни материали за Филип Миронов, командарма на Втора конна, при когото бил комисар на полк. Отидох. Излезе недоразумение: С. П. Стариков бил събрал (ползвайки се от доверието на властите, от секретни архиви) голям брой въпиющи материали — не само за любимия си Миронов, погубен от Троцки, а и за изстребването на казачеството от болшевиките през гражданската война. А той искал да увековечи паметта на Миронов в отделна книга, само че не можел да я напише. И ми предлагаше най-сериозно: да му работя като „негър“: да обработя материалите, да напиша книгата, той ще я подпише, ще я издаде, а от хонорара ще се разплати с мен. Казах: дайте ми материала — и Миронов ще влезе в общата картина на епохата, всичко постепенно. —

Не. И така работата щеше да свърши с недоразумението. Но вече на раздяла си поприказвахме на близки теми и се оказа: Миронов е състаничник и най-добър приятел на Крюков на младини, и самият Стариков е от същата станица Уст Медведицкая, и не само не се съмнява, че Шолохов е откраднал „Тихият Дон“ от Крюков (бил виждал Шолохов на 15 години във Вьошенская и той му се сторил тъпо и неразвито момче), но дори знае нещо повече: кой е „дописвал“ „Тихият Дон“ и е написал „Разораната целина“ — пак не Шолохов, а тъст му Пьотър Громославски, в миналото станичен атаман (а още по-рано май дякон, отрекъл се от сана си), но освен това и литератор; бил с белогвардейците, затова цял живот после се спотайвал; бил близък с Крюков, отстъпвал заедно с него към Кубан, там именно го погребал, завладял ръкописи и го дал на Мишка като зестра заедно с дъщеря си Мария, стара мома (младоженикът, рече, бил на 19 години, а булката — на 25). А след смъртта на Громославски престанал изобщо да пише и Шолохов.

(Громославски още бил жив през 50-те години, тогава именно се появи втората книга на „Разораната целина“, а след смъртта на Громославски за 20 години Шолохов не написа вече нито ред. Аз посочих това в статията си за „Разораната целина“ („Погледнато по донски“, Вестител на РХД, № 141, 1984), където между другото отговорих и на смехотворния компютърен анализ на норвежкия славист, Гейр Йетсо и негови колеги, които се опитваха да докажат авторството на Шолохов. (Бел. от 1986 г.))

Преговорите ми със Стариков пламнаха още веднъж през последните месеци, през страховитата за нас есен на 1973-а. Милиевна ми съобщи: Стариков умира, иска да ми даде всичко, моли ме да отида час по-скоро. Отидох. Не, след като се оправил от сърдечния припадък, той не се готвеше кой знае колко да мре, а възобнови с мен същите досадни преговори. Аз — за моето си: дайте ми да използвам мироновските материали в голяма епопея. Той, вече предупреден и подозрителен: казват, че сте изопачавали съветската история. (Това идваше от Рой Медведев и комунистическата му компания: все пак в миналото старецът си е бил болшевик! Почти веднага след това той дава всички материали на Рой, така именно ще възникне книгата му за Дон, за който Рой през дотогавашния си живот надали се е замислял и пет минути.) Все пак Стариков се съгласи да ми даде едно-друго за

късо време на заем. Кови желязото, докато е горещо! Трябва да грабна материалите, но кой ще се заеме с тях? Много ли ръце имаме? Аля е вързана за трите ни малки деца. Пак Люша, която още не беше се съвзела напълно след автомобилната катастрофа. Тя отишла при Стариков, с важен вид подбирала материалите, без да му позволява ясно да разбере какво ни интересува, той ѝ ги дал за къс срок, после ѝ се обадил по телефона, още го скъсил — наложило се първо на диктофона, двойна работа, а Люша преписвала като ненормална на машина (нали не разполагахме с копирен апарат!). Материалът наистина беше зашеметяващ. Но и Стариков ни гонеше по петите: сепнал се и настояваше: да ги върнем, да ги върнем! (А (когато вече бяха ме екстернирали, идвал при Аля и настоявал да му бъдат върнати и направените извадки: ще ги открият на границата, а кой ги е вземал от тайните архиви? — Стариков.) Общо взето, за историята беше поработил Сергей Павлович, браво на него!

Същата есен ни се струпа всичко: провалът на „Архипелага“ — и насрещният бой — и смъртта на Кю — и тревогата, че Кю може да е разкрила цялата линия на „Тихият Дон“ (тя била видяла Ирина Николаевна в Гурзуф, последна измежду нас, — хем как! мъкнела у И. Н. и онзи „поет Гудяков“, дето се бил лепнал за нея в Крим, което можеше да има фатални последици).

Ирина Николаевна, която същото лято била отпразнувала своята 70-годишнина с дъщеря си и сина си, в началото на септември след отпътуването им сама в Гурзуф — чула по западно радио за провала на „Архипелага“ и смъртта на Е. Д. и получила инфаркт. (Ние не знаехме.) Но, вярна на железния си характер, направила извода: да не крие ръкописите и да не прекратява работата, а напротив: да събере сили и да я довърши! С несравнимата си воля именно сега, когато била на легло, когато ѝ било трудно дори да се пресегне за книга — тъкмо сега работела и наваксвала в тайния труд. За септември канеше Люша да ѝ отиде на гости — значи усилено да ѝ помага. Но самата Люша едвам се държеше на краката си след катастрофата. Така и тази катастрофа попречи да бъде завършен „Бързеят“.

Тъкмо защото се опасяваше, че Кю по време на разпитите е разказала за работата на И. Н. и тя ще бъде хваната над ръкописите, Люша помолила Екатерина Василиевна Заболоцкая, 60-годишната вдовица на поета, която добре познаваше И. Н., да застане при нея, да ѝ

помогне, да изнесе книгата от къщата. Е. В. изоставила четирите си внучета и много решително веднага замина за Крим. Заварила Ирина Николаевна прекарала инфаркт, но без да прекратява работата си, и останала при нея, да я гледа. И изкарала там цял месец, докато нуждите на внуците ѝ не я принудили да се завърне в Москва. Тя ѝ докара част от труда на И. Н.

Дъщерята на Н. И. от Ленинград наела в Гурзуф за майка си приходяща медицинска сестра. Имало, разбира се, и постоянен лекар. И. Н. по телефона се тревожела какво става с ленинградското ѝ жилище (...нямало ли обиск?).

И изведнъж — новината за смъртта на Ирина Николаевна. Е. В. Заболоцкая сама предложи пак да излети за Гурзуф, да спасява остатъците от ръкописите, които била помолила лекаря да вземе в дома си, в случай че И. Н. почине. В тази тревожна обстановка за сигурно трябваше да пътува с още някого. Но с кого? Нае се да стане спътничка на Заболоцкая винаги подвижната Н. И. Столярова. (Предстояло им неизбежно нощуване в Симферопол, а в такова време беше невъзможно да се регистрират в хотел, пък и в хотелите няма места, ето още едно постоянно усложнение на конспирациите при комунизма. Спомних си в Симферопол къщата, където с Николай Иванович навремето горяхме „Първия кръг“, написах бележка наслуки. Да пренощуват ги пуснали, макар че се изумили, строго записали имената им, после казали на Николай Иванович; но Зубови така и не разбрали — кой е пътувал, за какво; изплющя край тях от мен 20-го-дишната далечна опашка на тайните начинания, които някога захващахме заедно. А пътуването излязло безполезно: лекарят нищо не им дал, а мъгляво говорел, че някой бил подпалил барачката близо до вилата на И. Н., и изобщо има неща, за които не може да разкаже. Обстоятелствата около смъртта на И. Н. си останаха загадъчни за нас. И досега не сме сигурни, че разполагаме с всички написани фрагменти от труда ѝ.

И тъй, каквото бяхме получили дотогава — само то отиде за допълване на книгата. Съвсем малко. За две години, кажи-речи, нищо не се изпълни от първоначалния ясен смел план на И. Н. Ако Люша беше здрава и бе заминала през септември — може би са щели да изкарат още две глави от нечетливите чернови. Не, омагьосано беше имането на „Тихият Дон“.

Така се стовари върху ни — като труден дълг — цялата тази странична донска линия, че и последните месеци, самите пред бесилото, все я довършвахме ли, довършвахме. Ту ни докарат от Рига хубави фотокопия на цялото най-първо издание на „Тихият Дон“, което през следващите години упълномощени редактори здравата нашарили, 10 пера едновременно (казват, че дори и Сталин лично бил редактирал; на изданието от 1948-а има бележка: „Под наблюдението на редактора Г. С. Чуров“; казват, че тъкмо това е Сталин). Ту доработвах предговора си към „Бързея“, вече през най-последните дни преди екстернирането ми, в Переделкино. Ту сглобявах за публикация страничка от различни откъслечни бележки на И. Н. (От Дон и Дамата съставих за изследователя тази буква Д — Ирина Николаевна си избираше псевдоним от моя списък на донски фамилни имена, но до края не си избра.)

(През 1988–89 г. в израелското списание „22“ (кн. 60 и 63) е публикувано изследването на Зеев Бар-Сел „«Тихият Дон» против Шолохов“, много убедителен текстологичен анализ — тъкмо онова, което отдавна се очакваше. (Бел. от 1990 г.))

(Ние в интерес на децата на И. Н. още 15 години трябваше да крием името на авторката, с което давахме повод за подигравки, че тоя Д* аз съм го бил измислил.

А през 1989-а от писмото на доктора на филологическите науки В. И. Баранов в „Книжное обозрение“ научих: когато през 1974 излезе книгата „Бързеят на «Тихият Дон»“, в СССР подготвяли шумен отговор. Първо възложили на К. Симонов, да даде интервю на списание „Щерн“ (ФРГ), той изпълнил поръчението. След това зачакали: кога на Запад ще му обърнат внимание, та тогава да изстрелят залп от статии в „Лит. газета“, „Вопросм литературы“ и „Известия“. И статиите били написани, но... на Запад Симоновото интервю минало без отзвук. Пригответените статии все пак били отпечатани, но уж по случай 70-годишнината на Шолохов, без изобщо да се споменава за книгата на Д*. А днес в съветския печат пишат, че именно книгата на Д* препънала Шолохов и не му дала да довърши вече 30 години протакания роман „Те се сражаваха за родината“ — по такъв начин, че нито ред не се прибавил към започнатата още през войната книга. (Бел. от 1990 г.))

В душата ми беше се загнездило настойчивото чувство, че трябва изцяло да отделя архива на Крюков, в името на запазването му, и всичко свързано с „Тихият Дон“ — от цялото ми имущество. И 10 дена преди екстернирането ми — май че последното посещение, което направих в родината, беше отиването ми у Елена Всеволодовна Вертоградская, отвъд Селската порта, където тя беше събрала неколцина млади, и трябваше да решим кой ще вземе архива на „Тихият Дон“. Наеха се Георгий Павлович и Тоня Гикало. И веднага след това, за няколко дена, Саша Горлов, по това време вече изгонен отвсякъде, им прехвърлил архива на Крюков. Сколасахме! Арестуван, аз знаех, че архивът е спасен.

В Москва в „Св. Илия делничен“ отслужили панихиди за Ирина Николаевна. Аз в никой случай не биваше да се появявам, а Люша като че ли открито другаруваше със Зоя Томашевская — и отишла. Но още преди това, от последното си посещение при И. Н., беше ми разказала следната мечта: И. Н. искала някой ден някой да отслужи за нея панихида в женевската църква „Въздвижение на св. Кръст Господен“, където навремето я били кръстили. Но кого ли да натовари? Кой и кога ли ще се озове в Женева? А аз взех, че се озовах, много скоро... Двамата с Аля пристигнахме в Женева през октомври 1974-та, — наистина, вечерта един делничен ден, не трябваше да има служба нито тоя, нито на другия ден, никакъв празник. Но отидохме под дъжда наслуки — да докоснем вратата. А зад вратата — пеят. Влязохме. Оказа се: утре е Отдание на Въздвижение, именно тук се чества като престолен празник!

На другата заран след литургията архиепископ Антоний Женевски отслужи панихида по наша молба. Бях написал: Ирина, Фьодор...

Каменна, угледна, красна църква. Есенното слънце надничаше през прозорците. Отнасяше пушека от тамяна. Малкият хор пееше толкова уверено, толкова напънато това „со святыми упокой“ — че чак ми се късаше сърцето, не можех да сдържа сълзите си. Повтаряха се, повтаряха се имената им свързано — възнасяше за тях архиепископът, възнасяше хорът. Преплетоха се съдбите им — на злочестия донски автор и на петербургската му застъпничка — над убийствата, над лъжите, над цялото потисничество на нашия век.

Изпрати им, Господи, разсъдлива правда. Вдигни притискация
камък от сърцата им.

1974–1975

Цюрих

ПРИЛОЖЕНИЯ

ПРИЛОЖЕНИЯ 1–10

[1]

ИНТЕРВЮ ЗА СЕДЗЕ КОМОТО, 15.11.66

15 ноември 1966 г.

Многоуважаеми С. Комото!

Много съм трогнат от Вашето любезно предложение да се обърна в новогодишните броеве към японските читатели. Разполагам с всичките три издания на „Един ден на Иван Денисович“ на японски език. Тъй като нямам възможност да оценя преводите, се възхищавам от външния вид на изданията.

Досега отказвах да давам каквито и да било интервюта или обръщения към читатели на вестници. Но напоследък преразгледах това си решение. Вие сте първият, на когото давам интервю.

Отговарям на въпросите Ви.

1. Как приемам отзивите на читатели и критици за моите произведения.)

Лавината от читателски писма след първото публикуване на моите произведения беше за мен едно от най-трогателните и силни преживявания в досегашния ми живот. Дълги години се занимавах с литературна работа, без изобщо да имам читатели, дори десетина. Толкова по-ярко беше това усещане за жива връзка с четящата страна.

2. (Какво мога да кажа за „Ракова болница“.)

„Ракова болница“ е повест с обем около 25 печатни коли, състои се от две части. Завърших първата част през пролетта на 1966-а, но още не съм намерил издател за нея. Надявам се скоро да завърша втората част. Действието в

повестта се развива през 1955 година, в онкологичната клиника на голям южен съветски град. Самият аз лежах там, бях близо до смъртта и използвам личните си впечатления. Впрочем повестта разказва не само за болницата, защото при художествения подход всяко частно явление се превръща, ако използваме едно математическо сравнение, в „сноп на плоскости“: множество житейски плоскости неочаквано се пресичат в избрана точка.

3. (Моите творчески планове.)

На такъв въпрос има смисъл да отговаря писател, който вече е отпечатал и представил на сцената своите предишни произведения. С мен не е така. До ден днешен не са публикувани моят голям роман („В първия кръг“), някои малки разкази, не са поставени пиесите ми „Еленът и ловният излет“, „Светлината, която е в теб“. При тези обстоятелства някак си нямам желание да говоря за „творчески планове“, те нямат реално значение.

Литературната форма, която най-много ме привлича, е „полифоничният“ роман (без главен герой, където най-важен персонаж е онзи, когото в дадената глава е „застигнало“ повествованието) с точни белези за времето и мястото на действието.

4. (Моето отношение към Япония, японския народ, неговата култура.)

Аз винаги се стремя да пиша плътно, тоест да вметвам много смисъл в малък обем. Както ми се струва отстрани и отдалеч, тази черта е една от важните в японския национален характер — самото географско положение я е възпитало у японците. Това ми дава усещането за „роднинство“ с японския характер, въпреки че подобно усещане не е плод на каквото и да било специално изучаване на японската култура. (Изключение представлява философията на Соко Ямата — дори повърхностното запознаване с нея ми направи неизгладимо впечатление.) През по-голямата част от живота си, ту лишен от свобода, ту зает с математика и физика, които единствено ми даваха средства за съществуване, остатъка

от времето си аз съм отдавал на собствения си литературен труд и затова сега съм слабо осведомен за събитията в съвременната световна култура, слабо познавам съвременните чуждестранни автори, художници, театър, кино. Това се отнася и за Япония. Имал съм възможност да посетя само един японски спектакъл (на театър „Кабуки“) и да гледам само три японски филма. От тях силно впечатление ми направи „Голият остров“.

Дълбоко уважавам изключителното трудолюбие и даровитост на японския народ, които той проявява в постоянно тежките природни условия.

5. (Как виждам задълженията на писателя в делото за защита на мира.)

Аз имам по-широко разбиране по този въпрос. Борбата за мир е само част от задълженията на писателя пред обществото. Далеч не е по-маловажна и борбата за социална справедливост и укрепването на духовните ценности у нашите съвременници. Именно от отстояването на нравствените ценности в душата на всеки може да се започва плодотворното отстояване на мира.

Тъй като съм възпитан в традициите на руската литература, не мога да си представя своя литературен труд без тези цели.

Желая на японските читатели честита Нова година!

А. Солженицин

[2]

**ПИСМО ДО IV ОБЩОСЪЮЗЕН КОНГРЕС НА СЪЮЗА НА
СЪВЕТСКИТЕ ПИСАТЕЛИ
(ВМЕСТО ИЗКАЗВАНЕ)**

До президиума на Конгреса и делегатите
До членовете на ССП

До редакциите на литературните вестници и списания

16 май 1967 г.

Тъй като нямам достъп до конгресната трибуна, моля Конгреса да обсъди:

I. нетърпимото по-нататък потисничество, на което художествената ни литература десетилетия наред се подлага от страна на цензурата и с което Съюзът на писателите занапред не бива да се примирява.

Непредвидена от конституцията и затова незаконна, никъде публично неспоменавана, цензурата под мъглявото име „Главлит“ тегне над художествената ни литература и осъществява произвол на литературно неграмотни хора над писателите. Отживелица от средновековието, цензурата мъкне библейските си старини едва ли не към ХХI век! Тленна, тя се напъва да си присвои жребия на нетленното време: да отделя достойните книги от недостойните.

От нашите писатели не се очаква, не им се признава правото да изказват изпреварващи съждения за нравствения живот на човека и обществото, да изясняват по своему социалните проблеми или историческия опит, толкова дълбоко изстрадан в нашата страна. Произведения, които биха могли да изразят узрялата народна мисъл, навременно и целително да повлияят в духовната област или върху развоя на общественото съзнание, се забраняват или осакатяват от цензурата по дребнави, егоистични, а за народния живот недалновидни съображения.

Отлични ръкописи на млади автори, на още никому неизвестни имена, днес биват отхвърляни от редакциите, защото „няма да минат“. Мнозина членове на съюза и дори делегати на този конгрес знаят как самите те не са устоявали пред цензурния натиск и са правили отстъпки в структурата и замисъла на свои книги, сменяли са в тях глави, страници, абзаци, фрази, снабдявали са ги с бледи заглавия, само и само да ги видят отпечатани, и по този начин непоправимо са изопачавали тяхното съдържание и

своя творчески метод. Поради разбираемата същина на литературата всички тези изопачавания са пагубни за талантливите произведения и са съвсем неосезаеми за бездарните. Тъкмо най-добрата част от нашата литература се появява на бял свят в изопачен вид.

А същевременно цензурните етикети („идеологически вреден“, „порочен“ и т. н.) са нетрайни, преходни, променят се пред очите ни. Дори Достоевски, гордостта на световната литература, у нас по едно време не го печатаха (не го печатат изцяло и сега), изключваха го от училищните програми, правеха го недостъпен за четене, хулеха го. Колко години беше смятан за „контрареволуционен“ Есенин (и заради книгите му дори вкарваха в затвора)? Не беше ли и Маяковски „анархистващ политически хулиган“? Десетилетия наред се смятаха за „антисъветски“ неувяхващите стихотворения на Ахматова. Първото плахо отпечатване на ослепителната Цветаева преди десет години бе провъзгласено за „груба политическа грешка“. С цели 20 и 30 години закъснение ни върнаха Бунин, Булгаков и Платонов, неотвратимо си чакат реда Манделщам, Волошин, Гумилъв и Ключев, няма как да не признаят някой ден и Замятин, и Ремизов. Тук съществува един разрешаващ момент — смъртта на негодния писател, след която скоро или не скоро ни го връщат, съпроводен с „обяснение на грешките му“. Съвсем доскоро името на Пастернак изобщо не можеше да се произнесе на глас, но ето че той почина — и книгите му се издават, и стихотворенията му се рецитират дори на церемонии.

Наистина се сбъдват Пушкиновите думи:

Те знаят само мъртвците да обичат!

Но късното издаване на книгите и „разрешаване“ на имената не компенсира нито обществените, нито художествените загуби, които търпи народът ни от тия уродливи забавяния, от потискането на художественото съзнание. (Например имало писатели от 20-те години — Пилняк, Платонов, Манделщам, които много отрано сочели

и зараждането на култа към личността, и специфичните свойства на Сталин, — но ги унищожили и заглушили, вместо да се вслушат в думите им.) Литературата не може да се развива в категориите „ще пуснат — няма да пуснат“, „за това може — за това не бива“. Литература, която не е въздухът на съвременното ѝ общество, която не смее да предаде на обществото своята мъка и тревога, навреме да предупреди за заплашващите нравствени и социални опасности, дори не заслужава да я наричат литература, а само — козметика. Такава литература загубва доверието на собствения си народ и тиражите ѝ отиват не за четене, а за вторични суровини.

Нашата литература е загубила онова челно световно положение, което е заемала в края на миналия и началото на сегашния век, и онзи блясък на експеримента, с който се е отличавала през 20-те години. На цял свят литературният живот на нашата страна му изглежда днес неизмеримо победен, по-плосък и по-нисък, отколкото е той в действителност, отколкото би се проявил, ако не го ограничаваха и заграждаха. От това губи и страната ни в очите на световното обществено мнение, губи и световната литература: ако тя разполагаше с всички неограничавани плодове на нашата литература, ако се задълбочеше с нашия духовен опит — цялото световно художествено развитие би тръгнало другояче, а не както върви сега, би придобило нова устойчивост, дори би се изкачило на ново художествено стъпало.

Предлагам на Конгреса да приеме искане и да постигне отменяне на всякаква — явна или скрита — цензура над художествените произведения, да освободи издателствата от задължението да искат разрешение за всяка печатна кола.

II. ...задълженията на съюза спрямо неговите членове.

Тези задължения не са ясно формулирани в устава на ССП („защита на авторските права“ и „мерки за защита на други права на писателите“, а междувременно в

продължение на една трета от века плачевно пролича, че нито „другите“, нито авторските права на преследваните писатели съюзът не е защитил.

Мнозина автори приживе биваха подлагани в печата и от трибуните на обиди и клевета, да отговорят на които не получаваха физическа възможност, нещо повече — на лични ограничения и преследвания (Булгаков, Ахматова, Цветаева, Пастернак, Зошченко, Андрей Платонов, Александър Грин, Василий Гросман). А Съюзът на писателите не само че не им предостави за отговор и оправдание страниците на печатните си издания, не само че от своя страна не ги защити, а и ръководството на съюза неизменно се изявяваше като един от първите преследвачи. Имената, които ще красят нашата поезия на XX век, се оказаха в списъците на изключените от съюза или дори на неприетите в него! Още по-малодушно ръководството на съюза изоставяше в беда онези, чиито преследвания завършваха със заточение, лагер и смърт (Павел Василиев, Манделщам, Артьом Весьоли, Пилняк, Бабел, Табидзе, Заболоцки и други). Виждаме се принудени да прекъснем този списък с думите „и други“: след XX конгрес на партията научихме, че те са били повече от шестстотин — абсолютно невинни писатели, които съюзът послушно предоставил на тяхната затворническо-лагерна съдба. Но този свитък е още по-дълъг, подгънатият му край не се чете и никога няма да се прочете от нашите очи: в него са записани имената и на такива млади белетристи и поети, които съвсем случайно можахме да опознаем от лични срещи, чиито таланти погинаха в лагерите неразцъфтели, чиито произведения не стигнаха по-далеч от кабинетите на Държавна сигурност от времената на Ягода-Ежов-Берия-Абакумов.

За новоизбраното ръководство на съюза не съществува никаква историческа необходимост да дели със старото ръководство отговорността за миналото.

Предлагам ясно да се формулират в точка 22-ра от устава на ССП всички онези гаранции за защита, които

ПРЕДОСТАВЯ СЪЮЗЪТ НА СВОИТЕ ЧЛЕНОВЕ, ПОДЛОЖЕНИ НА КЛЕВЕТА И НЕСПРАВЕДЛИВО ПРЕСЛЕДВАНЕ, — ЗА ДА СТАНЕ НЕВЪЗМОЖНО ПОВТАРЯНЕТО НА БЕЗЗАКОНИЯТА.

Ако Конгресът не отмени равнодушно казаното, моля го да обърне внимание на изпитваните лично от мен забрани и преследвания:

1. Моят роман „В първия кръг“ (70 авт. коли) от близо две години ми е отнет от Държавна сигурност и по този начин се забавя редакционното му движение. Наопаки, още приживе, против волята ми и без мое знание този роман е „издаден“ в протиеестествено „поверително“ издание за четене в избран неспоменаван кръг. Да извоювам публично четене, открито обсъждане на романа, да осуея злоупотребите и плагиата не съм в състояние. Романа ми показват на литературните чиновници, а от повечето писатели го крият.

2. Заедно с романа ми бе конфискуван моят литературен архив отпреди 20 и 15 години, произведения, които не бяха предназначени за печат. Поверително са „издадени“ и се разпространяват в същия кръг тенденциозни извадки от този архив. Пиесата „Пирът на победителите“, написана от мен в стихове наизуст в лагера, когато вместо име ми бяха дали четирицифрен номер (когато, обречени на бавна смърт, бяхме забравени от обществото и извън лагерите, никой не се изказваше срещу репресиите), тази отдавна изоставена пиеса сега ми се приписва като най-ново мое произведение.

3. От три години насам се води срещу мен, воювалия през цялата война командир на батарея, награден с бойни ордени, безотговорна клевета: че съм излежавал присъда като криминален престъпник или че съм се предал в плен (никога не съм бил там), че съм „изменил на родината“, че съм „служил при германците“. Така се тълкуват 11-те ми години по лагери и в заточение, където попаднах за критикуване на Сталин. Тази клевета се разпространява на закрити инструктажи и събрания от хора, заемащи

официални постове. Безрезултатно се опитвах да спра клеветата чрез обръщение до Управата на СП на РСФСР и до печата: Управата изобщо не реагира, нито един вестник не публикува моя отговор на клеветниците. Наопаки, през последната година клеветата от трибуните против мен се засили и ожесточи, използват се изопачени материали от конфискувания архив, а аз съм лишен от възможност да ѝ отговоря.

4. Повестта ми „Ракова болница“ (50 авт. коли), одобрена за печат (първата част) от секция „Белетристика“ на московската писателска организация, не може да бъде издадена нито на отделни глави (отхвърлена е от пет списания), а още по-малко цялостно (отхвърлена е от „Новый мир“, „Простор“ и „Звезда“).

5. Пиесата „Еленът и ловният излет“, приета от театър „Современник“ през 1962 г., още не е получила разрешение за поставяне.

6. Киносценарият „Знаят истината танковете“, пиесата „Светлината, която е в теб“, кратките разкази („Дясната китка“, „Колко жалко“, поредицата от миниатюри) не могат да си намерят нито постановчик, нито издател.

7. Разказите ми, които се печатаха в списание „Новый мир“, не са издавани в отделна книга нито веднъж, отхвърлят ги отвсякъде („Советский писатель“, „Гослитиздат“, „Библиотека Огонька“) и по такъв начин са недостъпни за широкия читател.

8. При това ми се забраняват и всякакви други контакти с читателите: публично четене на откъси (през ноември 1966 г. от 11 уговорени такива четения в последния момент бяха забранени 9) или четене по радиото. А просто даването на свой ръкопис „да го прочетат и препишат“ у нас сега се намира под наказателна забрана (на древноруските преписвачи преди пет века това е било разрешено!).

Така работата ми окончателно е потулена, изолирана и охулена.

При такова грубо нарушаване на моите авторски и „други“ права — ще се наеме ли, или няма да се наеме IV общосъюзен конгрес да ме защити? Струва ми се, че този избор е немаловажен и за литературното бъдеще на някои от делегатите.

Спокоен съм, естествено, че ще изпълня писателската си задача при всички обстоятелства, а от гроба — още по-успешно и по-неоспоримо, отколкото жив. Никой не може да препречи пътя на истината и заради движението ѝ съм готов да приема и смъртта. Но може би многото уроци ще ни научат най-сетне да не спираме перото на писателя приживе?

Това досега нито веднъж не е разкрасило историята ни.

А. Солженицин

[3]

ДО СЕКРЕТАРИАТА НА УПРАВАТА НА СЪЮЗА НА ПИСАТЕЛИТЕ В СССР

До всички секретари на Управата

12 септември 1967 г.

Писмото ми до IV конгрес на Съюза на писателите, макар и подкрепено от над сто писатели, остана без разгласа и без отговор. Само се разпространиха еднообразни, очевидно централизирани, слухове, успокояващи общественото мнение: че архивът и романът ми били върнати, че се печатали „Ракова болница“ и сборник с разкази. Но както знаете, всичко това е лъжа.

Секретарите на Управата на СП на СССР Г. Марков, К. Воронков и Л. Соболев в разговора си с мен на 12 юни 1967 г. заявиха, че Управата смята за свой дълг публично да

опровергае долната клевета, разпространявана за мен и за военната ми биография. Но не само че не последва опровержение, а и клеветата не мирясва: на закрити инструктажи, активи, семинари за агитатори за мен се разпространяват нови фантастични глупости — като например, че съм забягнал я в Арабската република, я в Англия (бих искал да уверя клеветниците, че по-скоро те ще забягнат). А най-настойчиво видни лица изказват съжалението си, че не съм умрял в лагера, че съм бил освободен оттам. (Впрочем такива съжаления вече бяха изказвани и веднага след „Иван Денисович“. Сега тази книга тайно се изнемва от библиотечно ползване.)

Същите секретари на Управата обещаха „да разгледат въпроса“ поне за отпечатването на последната ми повест „Ракова болница“. Но за три месеца четирийсет и двамата секретари на Управата не се оказаха способни нито да дадат преценка за повестта, нито да приемат препоръка за печатането ѝ. В това странно равновесие — без пряка забрана и без пряко разрешение — повестта ми съществува вече над една година, от лятото на 1966-а. Сега списание „Новый мир“ иска да печата тази повест, но не е получило разрешение.

Смята ли Секретариатът, че от такова безкрайно протакане повестта ми тихо ще предаде Богу дух, ще престане да съществува и ще е излишно да се говори за нейното включване или невключване в родната ни литература? А междувременно, като се почне от писателите, тя охотно се чете. По волята на читателите тя вече се е разпространила в стотици машинописни екземпляри. При срещата ни на 12 юни предупредих Секретариата, че трябва да се побърза с печатането ѝ, ако искаме появяването ѝ първо на руски език; че при тези условия не можем да спрем нейното неконтролирано появяване на Запад.

След многомесечното безсмислено протакане време е да заявим: ако стане така, то ще е по явната вина (а може

би и по тайното желание?) на Секретариата на Управата на СП на СССР.

Настоявам поестта ми да бъде публикувана незабавно!

Солженицин

[4]

БЕЛЕЖКИ ОТ ЗАСЕДАНИЕТО НА СЕКРЕТАРИАТА НА СЪЮЗА НА ПИСАТЕЛИТЕ В СССР

22 септември 1967 г.

Присъстват около 30 секретари на СП и др. Мелентиев от отдел „Култура“ при ЦК. Председателства **К. А. Федин**. Заседанието за обсъждане писмата на писателя Солженицин започна в 13 часа, завърши след 18 часа.

Федин: Второто писмо на Солженицин ме подразни. Мотивировките му, че делото е спряло, ми изглеждат несолидни. Приех това като оскърбление спрямо нашия колектив. Три и половина месеца далеч не са голям срок за разглеждане на неговите ръкописи. Долових в това нещо като закана. Подобна мотивировка ми се видя обидна. Второто писмо на Солженицин сякаш ни кара насила да се захващаме с ръкописите, по-скоро да ги издаваме. Второто писмо продължава линията на първото, но там по-обстойно и развълнувано се говореше за съдбата на писателя, а това ми прозвуча обидно. В сложния въпрос за печатането на работите на Солженицин какво се получава? Никой от нас не отрича таланта му. Неговият тон накланя нещата в непозволена посока. Когато четеш писмото, усещаш го като плесница — сякаш сме негодници, а не представители на творческата интелигенция. В края на краищата със своите искания той сам затруднява разглеждането на

въпроса. Не открих в писмата му темата за писателската колегиалност. Дали искаме, или не, днес ще трябва да говорим и за произведенията на Солженицин, но ми се струва, че трябва да говорим, общо взето, по писмата.

Солженицин иска разрешение да каже няколко думи по обсъжданата тема. Чете писмено заявление:

„Научих, че за изразяване на мнение за повестта «Ракова болница» на секретарите на Управата е било предложено да прочетат пиесата «Пирът на победителите», от която отдавна съм се отрекъл сам, десетина години дори не съм я препрочитал, унищожил съм всички екземпляри освен изетия, който сега е размножен. Вече неведнъж съм обяснявал, че тази пиеса е написана не от члена на Съюза на писателите Солженицин, а от безименния арестант Щ-232 в онези далечни години, когато за арестуваните по политически причини нямаше надежда да се върнат на свобода и никой от обществеността, в това число и от писателската, нито с думи, нито с дела не възрази срещу репресиите дори спрямо цели народи. Аз дотолкова не отговарям сега за тази пиеса, доколкото и много литератори не биха искали да повторят днес някои свои изказвания и книги, написани през 1949 г. Върху тази пиеса лежи печатът на лагерната безизходица през годините, когато съзнанието се определяше от битието и потисниците далеч не бяха обект на молитви. Тази пиеса няма никакво отношение към днешното ми творчество и нейното разглеждане представлява умишлено отдалечаване от деловото обсъждане на повестта «Ракова болница».

Освен това е недостойно за писателската етика да се обсъжда произведение, иззето от частен дом по такъв начин.

Колкото до обсъждането на романа ми «В първия кръг», това е отделен въпрос и обсъждането на повестта «Ракова болница» не може да се подменя с него.“

Корнейчук: Имам въпрос към Солженицин. Какво е неговото отношение към разюзданата буржоазна пропаганда, която се развихри по повод на неговото писмо?

Защо не се разграничи от нея? Защо най-спокойно я търпи? Защо западните радиостанции започнаха да предават писмото му още преди конгреса?

Федин предлага на Солженицин да отговори.

Солженицин отклонява предложението: той не е ученик, който скача за отговор на всеки въпрос, ще направи изказване като всички други.

Федин казва, че може да се съберат няколко въпроса и да им се даде отговор наведнъж.

Баруздин: Макар Солженицин да възразява срещу разглеждането на пиесата „Пирът на победителите“, на нас, щем не щем, ни се налага да говорим за нея. Въпрос: защо беше необходимо Солженицин да говори за тази пиеса на конгреса, изобщо да я споменава?

Салински: Моля Солженицин да разкаже кой, кога и при какви обстоятелства е иззел тези материали? Авторът искал ли е да му бъдат върнати? До кого е отправял молба?

Федин предлага на Солженицин да отговори на събралите се въпроси.

Солженицин повтаря, че ще отговори на въпросите в изказването си.

Федин (подкрепен от останалите): Но Секретариатът не може да пристъпи към обсъждането, преди да има отговор на тези въпроси.

Недоволни гласове: Солженицин може изобщо да откаже да разговаря със Секретариата, тогава нека го заяви.

Солженицин: Добре, ще отговоря на тези въпроси. Не е вярно, че западните радиостанции са започнали да предават писмото преди конгреса: започнаха да го предават едва след закриването на конгреса, и то не веднага. Някои тук употребяват думата „чужбина“, като ѝ придават голямо значение, много натъртено, като че е някаква важна инстанция, чието мнение се цени високо. Може би това е разбираемо за онези, които прекарват голяма част от творческото си време в задгранични командировки и наводняват нашата литература с лековати кореспонденции за живота в чужбина. Но за мен е странно. Не съм виждал

никаква чужбина, не я познавам и нямам житейско време да я опознавам. Не разбирам как може толкова трепетно да се съобразяваме с чуждото, а не със своята страна, с нейното обществено мнение. През целия си живот съм стъпвал само по земята на моето отечество, долавям само неговата болка, пиша единствено за него.

Защо пиесата „Пирът на победителите“ бе спомената в писмото до конгреса ли? — това личи от самото писмо: като протест срещу незаконното „издаване“ и разпространяване на тази пиеса пряко волята на автора и без негово знание. Сега относно изземването на моя роман и на архива ми. Да, на няколко пъти от 1965 година насам съм писал до ЦК по този въпрос, протестирах съм. Но напоследък бе скалъпена нова версия за изземването на архива ми. Че уж онзи човек, Теуш, у когото се съхраняваха ръкописите ми, е бил свързан с друг някакъв човек, чието име не се назовава и който бил задържан на митницата, неизвестно коя, и че у него намерили нещо (не се казва какво), не мое, но решили да ме предпазят от подобно познанство. Всичко това е лъжа. Моят познат Теуш преди две години беше под следствие, но подобно обвинение дори не му е предявявано. Фактът, че съхранявам там материалите си, е бил установен чрез обикновено улично проследяване, подслушване на телефонни разговори и подслушване в стаята. Но кое е интересното: още с появяването си новата версия плъзва едновременно в различни краища на страната: лекторът Потьомкин я представя пред многолюдно събрание в Рига, а един от секретарите на СП — пред московските писатели. При което добавя и собствената си измислица: че уж съм си признал всичко това на предишната среща в Секретариата. А тогава дори не сме разговаряли за това. Не се съмнявам, че скоро ще започна да получавам от всички краища на страната писма за разпространяването на тази версия.

Въпрос: Редакцията на „Новый мир“ отхвърли или прие повестта „Ракова болница“?

Абдумомувов: Какво разрешение е нужно на „Новый мир“, за да публикува повестта, и от кого?

Твардовски: По принцип решението да публикува или не дадено произведение е в компетенциите на редакцията. Но в ситуацията, създала се около името на автора, трябва да реши Секретариатът на съюза.

Воронков: Солженицин нито веднъж не се е обръщал непосредствено към Секретариата на Съюза на писателите в СССР. След писмото на Солженицин до конгреса ние с другарите от Секретариата имахме желание да се срещнем с него, да отговорим на въпросите му — да си поговорим, да помогнем. Но след като писмото се появи в мръсната буржоазна преса, а Солженицин изобщо не реагира...

Твардовски: Също като Съюза на писателите!

Воронков: ...загубихме това желание. А ето че се появи и второ писмо. То е ултимативно, оскърбително, недостойно за нашата писателска общественост. Сега Солженицин спомена за „един секретар“, изнесъл информация пред партийното събрание на московските писатели. Този секретар съм аз. Побързали са да ви предадат, но лошо са ви го предали. Относно изземването на вашите творби на последното събрание казах само, че вие сте признали, че изетото е ваше и че в дома ви не е правен обиск. След вашето писмо до конгреса ние, естествено, сами пожелахме да прочетем всички ваши произведения. Но не бива толкова грубо да се държите с ваши другари по труд и перо! А вие, Александър Трифонович, ако смятате за необходимо да публикувате тази повест и ако авторът приеме поправките ви — публикувайте си я, защо намесвате тук Секретариата?

Твардовски: Ами с Бек какво стана? И Секретариатът се занимава, и го препоръча — и пак не го публикувахме.

Воронков: Но сега мен най-много ме интересува гражданското лице на Солженицин: защо той не реагира на долната буржоазна пропаганда? И защо се държи така с нас?

Мусрепов: И аз имам един въпрос: как така е писал в писмото: по-висшестоящи другари изразяват съжалението си, че не съм умрял в лагера? Какво право има да пише такива неща?

Шарипов: И по какви канали може да е попаднало това писмо на Запад?

Федин предлага на Солженицин да отговори на зададените въпроси.

Солженицин: За мен са говорили и какво ли не още! Едно лице, което и днес заема висок пост, е заявило публично, че съжалява: не е бил в състава на тройката, която определи присъдата ми през 1945 години, още тогава щял да ме осъди на разстрел!... Тук второто ми писмо се тълкува като ултиматум: или публикувайте повестта ми, или ще я публикуват на Запад. Но аз не поставям такъв ултиматум пред Секретариата, животът поставя ултиматум пред вас и пред мен. Аз пиша, че ме тревожи разпространяването на повестта в стотици — това е приблизителна цифра, не съм правил точна сметка — в стотици машинописни екземпляри.

Глас: Как е станало така?

Солженицин: Ами оказа се, че моите произведения притежават едно такова странно свойство: хората настойчиво ме молят да им ги дам за четене, а дам ли ги, за сметка на собствената си почивка ги препечатват и ги дават на други хора да ги четат. Цялата московска секция на белетристите още миналата година изчете първата част на повестта, учудвам се защо тук др. Воронков каза — не знаехме откъде да я намерим, обърнахме се към КГБ. Преди около три години същото бързо разпространение получиха моите „ситнежи“, или стихотворения в проза: едва бях започнал да ги давам за четене и те светкавично се пръснаха из различни градове на Съюза. А после в редакцията на „Новый мир“ се получи писмо от Запад, от което научихме, че тези миниатюрни разказчета вече са публикувани там. Именно за да не успее и „Ракова болница“ да „изтече“ по същия начин, написах своето

настойчиво писмо. И аз мога не по-малко да се учудвам как е могъл Секретариатът изобщо да не реагира на писмото ми до конгреса — още преди Запада? И да не реагира на цялата тази клевета, с която бях заобиколен? Другарят Воронков употреби тук прекрасния израз „братя по перо и труд“. Ами че тези братя по перо и труд вече две години и половина спокойно наблюдават как съм тероризиран, преследван, оклеветяван.

Твардовски: Не всички са безучастни.

Солженицин: А редакторите на вестниците, също наши братя, не публикуват моите опровержения. Аз вече не говоря, че книгата ми не е разрешена за четене в лагерите: не я допускаха, изземваха я с обиски и наказваха с карцер заради нея дори през месеците, когато всички вестници разтръбяха похвалите си за „Един ден на Иван Денисович“ и обещаваха, че „това няма да се повтори“. Но напоследък книгата започна тайно да се изземва и от кварталните библиотеки. За забраната тя да се дава за четене ми пишат от различни места: наредено е на читателите да се казва или че книгата се подвързва, или че е у други читатели, или пък че няма достъп до ония там ловци, изобщо — по никой начин да не се дава. Ето едно скорошно писмо от Красногвардейски район на Крим:

„В районната библиотека под строга тайна (аз съм активист на тази библиотека) ми казаха, че е наредено вашите книги да се изземат. Една от служителките искаше да ми подари за спомен вече ненужния им «Един ден», публикуван в «Журнал-газета», а друга веднага спря несъобразителната си приятелка: «Ама моля ви се, не може! Щом книгата е прибрана в специалния отдел, опасно е тя да се подарява на когото и да било.»“

Не бих казал, че книгата е иззета от всички библиотеки, тук-там още я има. Но хора, които ме посетиха в Рязан, не могли да намерят книгата ми в рязанската областна читалня: библиотекарьките се оправдавали с какво ли не и така и не им я дали.

Отдавна е известно, че клеветата е неизтощима, изобретателна, бързо се разраства, но сблъскаш ли се с нея лично, и то с нейната невиджана форма — клевета от трибуна, просто в чудо се виждаш. Безпрепятствено се пръсна комплектът лъжи как съм бил в плен и съм сътрудничил на германците. Но на някои и това не им стигна! Това лято в системата на политпросветата например в Болшево на агитаторите им е било продиктувано, че съм избягал в Арабската република и съм си бил сменил поданството. Ами че то всичко това се записва в бележници и се разпръсва по-нататък с коефициент 100. И това става близо до столицата! Има и друг вариант. В Соликамск (п. к. 389) майор Шестаков възвестил, че съм избягал по време на екскурзия в Англия. Това го казва заместник по политическата част — кой смее да не му повярва? Друг път същият съобщил: на Солженицин официално му е забранено да пише! Е, тук поне е близо до истината.

От трибуните говорят за мен и така: „освободиха го предсрочно, а не трябваше“. Дали е трябвало, или не е трябвало, може да се види от съдебното решение на Военната колегия на Върховния съд по реабилитацията, то е предоставено на Секретариата...

Твардовски: Там е и бойната характеристика на офицера Солженицин.

Солженицин: А виж, „предсрочно“ се изговаря направо с примляскване! Извън осемгодишната си присъда съм лежал един месец по етапни затвори, но такава дреболия у нас е дори срамота да се споменава, после без присъда получих вечно заточение, с тази вечна обреченост прекарах три години в заточение, освободиха ме само благодарение на XX конгрес — и на това му казват „предсрочно“! Колко добре изразява тази думичка удобния начин да възприеме света през 1949—53 година: щом не е пукнал край лагерното бунище, щом, макар и по корем, е изпъзлял от лагера — значи е освободен „предсрочно“...

Защото осъден ли си — то е навеки, а излезеш ли по-рано — излязъл си предсрочно.

Бившият министър Семичастни, който обичаше да се изказва по въпросите на литературата, неведнъж е спирал вниманието си и върху мен. Едно от неговите невероятни, вече комични обвинения беше следното: „Солженицин подкрепя материално капиталистическия свят, като не взема хонорар“ (някакъв хонорар за излязла някъде книга, очевидно за „Иван Денисович“, друга няма). Ами щом го знаете, прочели сте някъде, и е много необходимо да изтръгна тези пари от капитализма — защо не ми съобщите? Защото аз в Рязан не съм чувал. „Международная книга“ ли ще е, отдел „Външен“ на СП ли ще е — да ми съобщят: така и така, твой патриотичен дълг е да вземеш тези пари. Ами че това е вече комедийна бъркотия: който взема хонорари от Запада, значи се е продал на капитализма, който пък не взема — материално ги подкрепя. А трети изход? — да се гътнеш ли, що ли. Семичастни вече не е министър, но идеята му не е угаснала: лекторите от Общосъюзното дружество за разпространение на научни знания я разнасят и по-нататък. Например на 16 юли тази година я е повторил лекторът А. А. Фрейфелд в свердловския цирк. Седели са там две хиляди души и се чудели: ей, голям тарикат бил този Солженицин! — намерил как, без да мърда от Съветския съюз и без да има и копейка в джоба, да укрепя материално световния капитализъм. (Наистина е история за цирк.) Ето такива идиотщини най-безпрепятствено се разправят за мен под път и над път.

На 12 юни тук, в Секретариата, имяхме събеседване — тихо, кротко. Излязохме оттук, мина се не мина — и не щеш ли, из цяла Москва плъзнаха слухове — разправя се не онова, което е било, ами обърнато наопаки, като се почне от лъжата, че уж Твардовски тук ми крещял и удрял с юмрук по масата. Но нали хората, които присъстваха, знаят, че нищо подобно не е имало, защо трябва да се лъже? Ето и сега всички чуваме ясно какво се говори тук,

но къде е гаранцията, че и след днешния секретариат отново няма да обърнат всичко наопаки? И щом сме „братя по перо и труд“, чуйте първата ми молба: нека, когато разказваме за днешното заседание, нищо да не измисляме и изопачаваме.

Аз съм един, а за мен разправят клевети стотици. Естествено, никога не ще успея да се защита и не знам предварително — срещу какво. Като нищо може да ме обявят и за привърженик на геоцентричната система и да ме обвинят, че пръв съм подпалил кладата под Джордано Бруно — няма да се учудя.

Салински: Аз ще говоря за „Ракова болница“. Смятам, че трябва да се публикува — това е ярка и силна творба. Наистина, там патологично се пише за болести, читателят неволно се поддава на раковото заболяване, което и без това е разпространено в нашия век. Това някак трябва да се махне. Трябва да се махне също и фейлетонната грубост. Освен това ни огорчава, че съдбите на почти всички персонажи в една или друга форма са свързани с лагерите или лагерния живот. Костоглотов добре, Русанов — както и да е, но защо непременно и Вадим? И Шулубин? И дори войникът? Вече в края научаваме, че той не е просто войник от армията, а от лагерната охрана. Общата насока на романа говори за края на едно тежко минало. Сега за нравствения социализъм. Според мен тук няма нищо страшно. Ако Солженицин проповядваше безнравствен социализъм — щеше да е ужасно. Ако проповядваше националсоциализъм или национален социализъм по китайски — щеше да е ужасно. Всеки човек е свободен да има собствено мнение за социализма и неговото развитие. Лично аз смятам, че социализмът се определя от икономическите закони. Но да се спори може, защо тогава да не се публикува повестта? (По-нататък призовава Секретариата решително да опровергае клеветите по адрес на Солженицин.)

Симонов: Аз не приемам романа „В първия кръг“ и съм против неговото отпечатване. Колкото до „Ракова

болница“ — да се публикува. Не всичко в тази повест ми харесва, но не е задължително тя да харесва на всички. Може би трябва да се приемат някои от забележките към автора. Но, разбира се, е невъзможно да се приеме всичко. Ние сме длъжни и да опровергаем клеветите по негов адрес. Трябва също да издадем и книга с разказите му — и именно там, в предговора, ще имаме добър повод да разкажем биографията му — и така клеветата ще отпадне от само себе си. Да се сложи край на лъжливите обвинения е наше задължение и можем да го направим ние — а не той сам. Аз не съм чел „Пирът на победителите“ и нямам желание да го чета, щом авторът не иска това.

Твардовски: Солженицин е поставен в такава ситуация, че не бива и да се опитва да говори. Именно ние, съюзът, трябва да публикуваме заявление, опровергаващо клеветата. Същевременно трябва строго да предупредим Солженицин относно недопустимата, неподходяща форма на обръщението му към конгреса, на толкова адреси. Редакцията на „Новый мир“ не вижда никакви причини да не публикува „Ракова болница“, разбира се с известно доработване. Искахме само да получим одобрението на Секретариата или поне — че Секретариатът не възразява. (Моли Воронков да извади предварително, още през юни изготвен проект на комюнике на Секретариата.)

Воронков не бърза да извади комюникето. Междувременно —

Гласове: Но нали още не сме решили! Има и възражения!

Федин: Не, това е неправилно, Секретариатът не бива нищо да публикува и да опровергава. Нима сме виновни за нещо? Нима вие, Александър Трифонович, смятате, че сте виновен?

Твардовски (бързо, изразително): Аз ли?? — не.

Федин: Не е нужно да се търси изкуствен повод за изказване. Някакви си слухове не са достатъчен повод. Друго ще е, ако Солженицин сам намери повод да разплете създалата се ситуация. Необходимо е едно публично

изказване на самия Солженицин. Но помислете само, Александър Исаевич, в името на какво ще печатаме вашите протести? Вие трябва преди всичко да протестирате срещу непочтеното използване на вашето име от враговете ни на Запад. При това вие, разбира се, ще успеете да намерите възможност да изразите гласно и някаква част от днешните си жалби, за които говорихте тук. Ако стане сполучлив и тактичен документ — тогава ще го отпечатаме, ще ви помогнем. Именно с това трябва да започне вашето оправдаване, а не с произведенията ви, не с този пазарлък — колко месеца имаме право да разглеждаме вашия ръкопис — три? четири месеца? Нима това е страшното? Ето ви страшното събитие: вашето име фигурира и се използва там, на Запад, за най-долни цели. (Одобрение сред членовете на Секретариата.)

Корнейчук: Не сме ви поканили, за да хвърляме камъни по вас. Повикахме ви, за да ви помогнем да излезете от това тежко и двусмислено положение. Задавахме ви въпроси, но вие се измъкнахте, без да отговорите. Давате ли си сметка: води се колосална световна битка, и то в много тежки условия. Ние не можем да стоим настрана. С творчеството си защитаваме своето правителство, своята партия, своя народ. Вие тук се изказахте иронично за командировките в чужбина като за приятни разходки, а ние пътуваме зад граница, за да водим борба. Връщаме се оттам изтормозени, изтощени, но със съзнанието за изпълнен дълг. Да не си помислите, че съм се обидил от подхвърлянето за пътните бележки, аз не пиша такива, пътувам във връзка с дейността на Световния съвет за мир. Знаем, че сте страдали много, но не сте само вие. В лагерите имаше много други хора освен вас. Стари комунисти. От лагера те отиваха на фронта. В нашето минало имаше не само беззаконие, имаше и подвиг. Но вие не сте видели това. Вашите изказвания са все с прокурорски тон. „Пирът на победителите“ — това е нещо злобно, мръсно, оскърбително! И тази гадна творба се разпространява, народът я чете! Вие сте лежали там кога?

Не е било през 37-а година! А през 37-а трябваше да страдаме ние!! — ала нищо не ни спря! Правилно ви каза Константин Александрович: трябва да се изкажете публично и да нанесете удар на западната пропаганда. Вървете на бой срещу враговете на нашата страна! Вие разбирате ли, че на света съществува термоядрено оръжие и че въпреки всички наши мирни усилия Съединените щати може да го употребят? Как да не бъдем войници ние, съветските писатели?

Солженицин: Още веднъж заявявам, че обсъждането на „Пирът на победителите“ е недобросъвестно, и настоявам то да отпадне от дневния ред!

Сурков: Не можете да запушите устата на хората.

Кожевников: Дългият период от време от писмото на Солженицин до днешното обсъждане говори именно за сериозното отношение на Секретариата към писмото. Ако го бяхме обсъждали тогава, още топло-топло, щяхме да се отнесем по-остро и по-необмислено. Ние решихме лично да се убедим какви са тези антисъветски ръкописи. И изгубихме много време за прочитането им. Очевидно военната съдба на Солженицин е доказана документално, но сега обсъждаме не офицера, а писателя. Днес за пръв път чух, че Солженицин се отрича от пасквилното изобразяване на съветската действителност в „Пирът на победителите“, но не мога да се отрека от първоначалното си впечатление от тази пиеса. Може би защото в „В първия кръг“ и в „Ракова болница“ се долавя същото чувство за мъст заради преживяното. И ако сега говорим за съдбата на тези произведения, авторът не бива да забравя, че дължи много на органа, който повдигна този въпрос. Навремето аз пръв изразих опасения относно „Къщата на Матрьона“. Ние сме си губили времето, чели сме суровите ви ръкописи, които вие дори не сте посмели да дадете в някоя редакция. „Ракова болница“ буди отвращение с изобилстващия натурализъм, с нагнетяването на всевъзможни ужаси, но все пак неговият основен план е не медицински, а социален, и именно той е неприемлив. И

мисля, че заглавието на повестта е свързано именно с него. С второто си писмо вие ни изнудвате вашата недовършена повест да бъде публикувана. Достойно ли е това за един писател? Ами че всички писатели у нас на драго сърце се вслушват в мнението на редакторите и не ги припират.

Солженицин: Въпреки моите обяснения и възражения, въпреки пълното безсмислие да се обсъжда произведение, написано преди двацет години, в друга епоха, в коренно различна обстановка и от друг човек, при това никога непубликувано, нечетено от никого и откраднато от чекмеджето — част от ораторите насочват вниманието си именно към това произведение. Това е много по-безсмислено, отколкото например на 1-ия конгрес на писателите да бъде оплюван Максим Горки заради неговите „Ненавременни мисли“ или Сергеев-Ценски заради осваговските (Осваг — осведомителна агенция — информационно-пропагандистка деникинска организация. — Бел. пр.) му кореспонденции, които са били публикувани, и то само 15 години преди това. Корнейчук каза тук, че такова нещо не е имало и няма да има, и в историята на руската литература не е имало. Именно, де!

ОЗЕРОВ: Писмото до конгреса се оказа политически страшен акт. То отиде най-напред при враговете. В писмото имаше неправилни неща. В кюпа при несправедливо репресираните писатели се оказа и Замятин. По повод на публикуването на „Ракова болница“ можем да се договорим с „Новый мир“: повестта може да излезе, при условие че ръкописът ще бъде поправен и ще се проведе дискусия върху поправките. Тук предстои много сериозна работа. Повестта е разнопластова по качество, в нея има сполуки и несполуки. Специални възражения заслужават плакатността, карикатурността. Аз бих помолил за редица съкращения из цялата повест, за които сега просто нямам време да говоря. Философията на нравствения социализъм не принадлежи просто на героя, тя звучи като отстоявана от автора. Това е недопустимо.

Сурков: И аз прочетох „Пирът на победителите“. Нейното настроение е: „Абе проклети да сте всичките!“ И в „Ракова болница“ продължава да звучи същото. Кой от всички персонажи е навлязъл в света на героя? Само този странен Шулубин, който прилича на комунист, колкото и аз на... Шулубин, с неговите безкрайно остарели възгледи. Няма да крия, аз съм начетен човек. Познавам всичките тия икономически и социални теории, поназнайвам нещо и от Михайловски, и от Владимир Соловьев, и е наивно убеждението, че икономиката може да зависи от нравствеността, След като толкова сте изстрадали, вие сте имали право да се обидите като човек, но вие сте писател! Мои познати комунисти са получавали, както вие се изразявате, вишка (Висша наказателна мярка, т. е. смърт. — Бел. пр.), но това изобщо не е повлияло на мирогледа им. Не, тази повест не е физиологическа, тази повест е политическа и всичко опира до въпроса за концепцията. И после този идол на Театралния площад — макар паметникът на Маркс тогава да не беше още поставен. Ако повестта ви „Ракова болница“ бъде публикувана, тя може да се превърне в оръжие срещу нас и ще бъде по-силна от мемоарите на Светлана. Да, наистина трябваше да предотвратим излизането на повестта на Запад, но това е трудна работа. Напоследък бях близък с Анна Андреевна Ахматова, та знам: дала тя на няколко души да прочетат „Реквием“, за няколко седмици той обиколил доста хора — и ето ви го публикуван на Запад. Вярно е, нашият читател вече е толкова развит и така добре разбира литературата, че никаква книжка не може да го отклони от комунизма, но все пак произведенията на Солженицин са по-опасни за нас от Пастернаковите: Пастернак беше човек откъснат от живота, а Солженицин притежава жив, борбен, идеен темперамент, той е човек на идеята. Ние сме първата революция в историята на човечеството, която не е сменила нито лозунгите, нито знамената си! „Нравственият социализъм“ е един доста еснафски социализъм, стар,

примитивен и (към Салински) не знам как е възможно това да не се схване, да не се усети поне.

Салински: Ама аз изобщо не го защитавам.

Рюриков: Солженицин е пострадал от онези, които го наклеветиха, но той е пострадал и от другите — дето прекомерно го хвалят и му приписаха качества, които той няма. Ако ще се отрича, Солженицин трябва да се отрече и от титлата „продължител на руския реализъм“. Поведението на маршал Рокосовски, на генерал Горбатов е по-честно от поведението на вашите герои. Извор на енергията на този писател е озлоблението, обидите. По човешки можем да разберем това. Но вие пишете, че тук забраняват творбите ви? Ами че цензурата не се е докоснала до нито един от вашите романи! Учудвам се защо Твардовски моли нас за разрешение. Ето аз например никога не съм молил Съюза на писателите за разрешение да публикувам нещо или не. (Моли Солженицин да се отнесе с доверие към препоръките на „Новый мир“ и обещава от името на „всеки от присъстващите“ подробни забележки върху „Ракова болница“.)

Баруздин: Аз принадлежа към онези, които от самото начало не споделях възхищението от произведенията на Солженицин. Още „Къщата на Матрьона“ е много по-слаба от първата му творба. А във „В първия кръг“ има твърде много слаби моменти, с такава жалка наивност и примитивизъм са показани Сталин, Абакумов и Поскръбишев. „Ракова болница“ пък е антихуманистично произведение. Краят на повестта ни внушава извода, че „друг път трябваше да хванем“. Нима е възможно Солженицин да се е надявал, че писмото му „вместо изказване“ ей така, като едното нищо ще бъде прочетено на конгреса? Колко писма получи конгресът?

Воронков: Около петстотин.

Баруздин: Виждате ли! И нима беше възможно те да бъдат прегледани толкова бързо? Не съм съгласен с Рюриков: въпросът за разрешението правилно беше поставен пред Секретариата. Нашият Секретариат трябва

по-често да се превръща в творчески орган и на драго сърце да дава съвети на редакторите.

Абдумомунов: Много е хубаво, че Солженицин намери у себе си мъжество да се отрече от „Пирът на победителите“. Той ще намери мъжество и да помисли как да последва предложението на Константин Александрович. Ако издадем „Ракова болница“, ще се вдигне още повече шум и ще има още по-голяма вреда, отколкото от първото му писмо. И какво значи това — „наръси тютюн в очите на резус-макака — просто така“? Какво значи просто така? Това е изказване срещу целия наш строй. В повестта има Русановци, има великомъченици от лагера — и това ли е всичко? А къде е съветското общество? Не може така да се сгъстват боите, не може повестта да се издава така безпросветно. Има много разтеглени места, повторения, натуралистични сцени — всичко това трябва да се махне.

Абашидзе: Успях да прочета само 150 страници от „Ракова болница“, затова не мога да изразя задълбочено мнение. Обаче не останах с впечатление, че този роман не бива да се издава. Но, повтарям, не мога да изразя задълбочено мнение. Може би най-важното идва по-нататък. Всички ние, честни и талантлив писатели, винаги сме се борили срещу лакирането на действителността дори когато ни забраняваха това. Но при Солженицин е налице опасността от изпадане в другата крайност: в творбите му има места с чисто очерков разобличителен характер. Творецът е като дете, то разглобява количката, за да види какво има вътре. Но истинското изкуство започва със сглобяването. Забелязвам как той пита съседа си за името на всеки оратор. Защо не познава никого от нас? Защото никога не сме го канили. Правилно предложи Константин Александрович, нека Солженицин сам даде отговор на клеветата, може би първо за вътрешна употреба.

Бровка: И в Белорусия има много хора, които са били по лагери — например Сергей Граковски също е прекарал там 20 години. Но те разбраха, че не народът, не партията, не съветската власт са виновни за беззаконията. Записките

на Светлана Сталина са женски дрънканици, народът вече го разбра и ѝ се подиграва. А тук пред нас е един общопризнат талант, ето къде е опасността от публикуването. Да, вие чувствате болката на своята земя, дори прекалено силно я чувствате. Но не чувствате нейната радост. „Ракова болница“ е твърде мрачно произведение, не бива да се публикува. (Както и всички предишни и следващи оратори, подкрепя предложението на Федин: Солженицин трябва да даде отпор в печата на западната клевета по повод на неговото писмо.)

Яшен (остро критикува „Пирът на победителите“): Авторът не е измъчен от несправедливост, а е отровен от омраза. Хората се възмущават, че в редовете на Съюза на писателите има такъв писател. Аз исках да предложа да го изключим от съюза. Не само той е пострадал, но другите по-добре разбират трагедията на времето. Ето например младият Икрамов. В „Ракова болница“, разбира се, личи ръката на майстор. Авторът познава темата по-добре от кой да е лекар и професор. Но виж, за Ленинградската блокада обвинява освен Хитлер — „и други“. Кого има предвид? — не се разбира. Берия ли? Или днешните ни прекрасни ръководители? Ами да го каже ясно. (Все пак ораторът подкрепя мъжественото решение на Твардовски да поработи върху повестта с автора. И след това тя да се даде за обсъждане на тесен кръг хора.)

КЕРБАБАЕВ: Прочетох „Ракова болница“ с голямо неудоволствие. Всичките бивши затворници, всичко мрачно, нито една топла дума. Просто ти се гади, като четеш. Вера предлага на героя своя дом и обятията си, а той се отрича от живота. После това „деветдесет и девет плачат, един се смее“ — как да го разбирате? за Съветския съюз ли се отнася? Съгласен съм с изказването на моя приятел Корнейчук. Защо авторът вижда само черното? Аз защо не пиша в черно? Винаги се старая да пиша за радостни неща. Не е достатъчно, дето се отрича от „Пирът на победителите“. За мен ще бъде мъжество, ако се отрече

от „Ракова болница“, виж, тогава бих го прегърнал като брат.

Шарипов: Аз не бих го галил с перце, аз бих го изключил от Съюза на писателите! В неговата пиеса всичко съветско е представено отрицателно, дори Суворов. Абсолютно съм съгласен: да се отрече от „Ракова болница“. Нашата република усвои целинните земи и напредва от успех към успех.

Новиченко: Писмото до конгреса е разпратено с недопустимо обръщение през главата на формалния адресат. Присъединявам се към строгите думи на Твардовски, че ние трябва решително да осъдим тази форма. Не съм съгласен с главните изисквания в писмото: не може всичко да се допуска до публикуване. Че то какво ще излезе — и „Пирът на победителите“ ли да публикуваме? По повод на „Ракова болница“. Изпитвам сложно отношение. Не съм дете, и за мен ще дойде ден да умирам, и може би и същите мъки като героите на Солженицин. И именно тук най-важното е: каква е съвестта ти? какви са моралните ти резерви? И ако романът се изчерпваше с това, аз бих сметнал за необходимо да се издаде. Но една долнопробна намеса в нашия литературен живот е карикатурната сцена с дъщерята на Русанов. Идеино-политическият смисъл на нравствения социализъм е отрицанието на марксизма-ленинизма. После, тези думи на Пушкин — „Деспот е той на дълж и шир, предател или пък затворник“ — това е оскърбителна теория. Всички тези неща са категорично неприемливи както за нас, така и за нашето общество и за народа ни. За съдници на обществото в повестта са избрани все пострадали хора, това е оскърбително. Русанов — този отвратителен тип — е изобразен правдиво. Но е недопустимо той да се превръща от тип — в носител и изразител на цялото наше официално общество. Дразни честото употребяване на името на Горки, поставено в тази свръхподла и свръхдолна уста на Русанов. Дори романът да бъде доведен до определена кондиция, той няма да се

превърне в роман на соцреализма. Но ще бъде явление, талантливо произведение. Прочетох и „Пирът на победителите“ — и нещо по човешки се пречупи у мен по отношение на автора. Трябва да се надвият всички коренчета, които идват от тази пиеса.

Марков: Състоя се ценно обсъждане. Аз тъкмо пристигам от Сибир, пет пъти говорих пред масова аудитория. Трябва да кажа, че никъде не се чува особен шум около името на този автор. Само на едно място ми предадоха бележка — моля да ме извините, но в нея бе написано точно така: „А кога този Долженицин ще престане да оплюва съветската литература?“ Ние очакваме от Солженицин абсолютно ясен отговор на буржоазната клевета, очакваме изказването му в печата. Той е длъжен да защити честта си като съветски писател. Със заявлението си за „Пирът на победителите“ той свали камък от сърцето ми. Оценката ми за „Ракова болница“ е като на Сурков. В практически план творбата все пак има някаква стойност. Абсолютно не приемам в нея всички общественополитически забегки. „Някой си там го стори“ — неизвестни адреси. При установилото се добро сътрудничество между „Новый мир“ и Александър Исаевич тази повест може да бъде дописана, макар че ще е нужна много сериозна работа. А в този вид да се пуска за набор, разбира се, е невъзможно. Какво друго? Конструктивно: А. И. подготвя такова изявление за печата, за каквото говориха всички тук, много добре ще стане точно в навечерието на празника — а пък после е възможно да излезе някакво комюнике от страна на Секретариата. Все пак аз продължавам да го смятам за наш другар. Но в тази сложна ситуация, А. И., ние се намираме по ваша вина, а не по нечия друга. По предложенията за изключване от Съюза? — при тези принципи на другарство, които трябва да се установят помежду ни, не бива да избързваме.

Солженицин: Вече няколко пъти днес говорих против обсъждането на „Пирът на победителите“, но пак се

налага да го кажа. В края на краищата аз мога да упрекна всички ви, че не сте привърженици на теорията за развитието, щом сериозно смятате, че за двайсет години и при пълна промяна на всички обстоятелства човекът не се променя. Но тук чух и нещо по-сериозно: Корнейчук, Баруздин и още някой съобщиха в изказванията си, че „народът чете“ „Пирът на победителите“, че тази пиеса се разпространява. Сега ще говоря много бавно, нека всяка моя дума бъде записана точно. Ако „Пирът на победителите“ тръгне нашироко от ръка на ръка или бъде отпечатана, аз тържествено заявявам, че цялата отговорност за това ще носи онази организация, която използва единствения запазен, нечетен от никого екземпляр на тази пиеса за „издаване“, докато съм още жив и против волята ми: именно тя разпространява пиесата! Година и половина аз непрекъснато предупреждавах, че това е много опасно! Предполагам, че там нямате читалня, а пиесата се дава за домашен прочит, носи се вкъщи, а вкъщи има синове и дъщери и не всички чекмеджета се заключват — предупреждавах! и сега предупреждавам!

Сега за „Ракова болница“. Упрекват ме още за заглавието, казват, че ракът и раковата болница не са медицинско понятие, а един вид символ. Отговарям: ами че той е много удобен символ, щом човек може да го намери само след като лично изпита рака и умирането. Прекалено е твърдо тестото за символ, прекалено много са медицинските подробности за един символ. Давал съм повестта за преценка на големи онколози — от медицинска гледна точка те я признаха за безупречна и отбелязаха, че е на съвременно равнище. Това е именно ракът, ракът като такъв, какъвто го избягват в увеселителната литература, но какъвто всеки ден го опознават болните, включително и ваши роднини, а може скоро и някой от присъстващите да легне на онкологичното легло и да разбере какъв „символ“ е това.

Абсолютно неразбираемо е за мен защо „Ракова болница“ се обвинява в антихуманност. Тъкмо обратното:

това е надвиване на смъртта от живота, на миналото от бъдещето, поради свойствата на характера си аз иначе не бих се и заел да пиша за това. Но смятам, че задачите на литературата и по отношение на обществото, и по отношение на отделния човек са не да крие от него истината, да я смекчава, а да говори правдиво за нещата около него и за онова, което го очаква. И в руските пословици намираме същото правило:

*Който кон се не води, той се повече язди.
В устата мед и масло, а в сърцето пелин
и отрова.*

И изобщо задачите на писателя не се свеждат до защита или критика на един или друг начин на разпределение на обществения продукт, до защита или критика на една или друга форма на държавния строй. Задачите на писателя са свързани с въпроси по-общ и по-вечни. Те са свързани с тайните на човешкото сърце и съвест, със сблъсъците на живота и смъртта, с преодоляването на душевната мъка и с онези закони на прастарото човечество, които са се зародили в незапомнените недра на хилядолетията и ще престанат да действат едва когато угасне слънцето.

Огорчен съм, че другарите са прочели някои места в повестта невнимателно и това е породило превратни представи. Това не биваше да се случва. Ето: „Деветдесет и девет плачат, един се смее“ — е популярна лагерна пословица; Костоглов подхвърля тази пословица на оня тип, дето гледа да пререди другите, за да му покаже кой е, и толкоз. А тук се прави извод, че се отнася за целия Съветски съюз. Или за резус-макака, той се среща там на два пъти и от съпоставянето е ясно, че под образа на зловния човек, който поръсил в очите му тютюн просто така, се крие конкретно Сталин. А какво ми възразяват тук? — че не е „просто така“? Но ако не е „просто така“, значи е

било закономерно, необходимо? Учуди ме Сурков, дори не можах отведнъж да разбера защо той заговори за Маркс, къде го е намерил той в повестта? Е хайде, Алексей Александрович! Та вие сте поет, човек с изтънчен художествен вкус и не щеш ли, въображението ви изиграва такъв лош номер — да не разберете тази сцена? Шулубин говори за учението на Бейкън с неговата терминология, той казва „идолите на пазара“ — и Костоглотов се опитва да си представи това: пазар, а наред него се извисява сивкав идол; Шулубин казва „идолите на театъра“ — и Костоглотов си представя идол в театралната зала, ама не, не се побира — тогава значи на театралния площад. И как можахте да си въобразите, че става дума за Москва и за паметника на Маркс, който още не е бил издигнат?

Другарят Сурков каза, че няколко седмици са били достатъчни „Реквиемът“ да се предава от ръка на ръка, за да се озове зад граница. А „Ракова болница“ (първа част) се предава вече над година време. Именно това ме тревожи, именно затова припирам Секретариата.

Освен това тук получих съвет от другаря Рюриков: да се откажа от продължаването на руския реализъм. Ето от това — с ръка на сърцето — никога няма да се откажа.

Рюриков: Не съм казал да се откажете от руския реализъм, а от тълкуването на тази роля на Запад, както го правят те.

Солженицин: Сега за предложението на Константин Александрович. Ама разбира се, аз го приветствам. Именно за публичност ратувам през цялото това време! Стига сме се спотайвали, стига сме крили речите си и заключвали с девет катинара стенограмите си. Ето проведе се обсъждане на „Ракова болница“. Секция „Белетристика“ реши — да се изпрати стенограмата на обсъждането в заинтересованите редакции. Къде ти! Скриха я, с триста зора я дадоха на мен, автора. Ами днешната стенограма — надявам се, че ще я получа, Константин Александрович?

К. А. попита: „В името на какво ще печатаме вашите протести?“ Според мен е ясно: в името на родната

литература. Но са ми странни думите на К. А., че аз трябвало да разплета ситуацията. На мен са ми вързани и ръцете, и краката, устата ми е запушена — пък после аз трябвало да разплета ситуацията? Струва ми се, че по-лесно ще го стори могъщият Съюз на писателите. На мен ми зачертават всяко редче, а съюзът държи в ръцете си целия печат. И пак не разбирам и не виждам защо писмото ми не беше прочетено на конгреса. Сега К. А. предлага да се борим не срещу причините, а срещу следствието — срещу шумотевицата на Запад около моето писмо. Искате да напиша опровержение — а на какво именно? И изобщо не мога да се изказвам по повод на едно непубликувано писмо. И най-важното: писмото ми има обща и частна част. От общата част ли трябва да се отрека? Ами аз и сега мисля по същия начин и не се отмятам от нито една своя дума. Защото — за какво се говори в това писмо?

Гласове: За цензурата.

Солженицин: Нищо не сте разбрали тогава, щом казвате „за цензурата“. В това писмо се говори за съдбата на нашата велика литература, която някога покори и поведе света, а сега изгуби положението си. От Запад ни казват: романът умря, а ние размахваме ръце и пишем доклади, че не, не е умрял. А трябва не да се пишат доклади, а да се издават романи — такива, че там да замижат като от ярка светлина — и тогава ще се укроти „новият роман“, и тогава ще се обезличат „неоавангардистите“. Не възнамерявам да се отричам от общата част на писмото си. Тогава сигурно трябва да заявя, че осемте точки от частната част на писмото ми са несправедливи и лъжливи? Ами че те всичките са справедливи. Може би трябва да кажа, че част от точките вече не важат, че исканията тях се изпълняват? Ами че нито един от проблемите не е отстранен, не е разрешен. Какво мога да заявя тогава? Не, ще трябва първо вие да ми разчистите поне малка пътечка към такова изявление: първо публикувайте писмото ми, после — комюнике на Съюза по повод на писмото, после посочете кой от осемте проблема се отстранява — тогава вече ще

мога да се изкажа, на драго сърце. Тогава, ако искате, отпечатайте и днешното ми заявление за „Пирът на победителите“, макар че не мога да приема нито обсъждане на откраднати пиеси, нито опровержение на непубликувани писма. На 12 юни тук, в Секретариата, ми заявиха, че комюникето ще бъде публикувано без каквито и да било условия — а днес вече ми поставяте условия. Какво се промени?

Забранява се моята книга „Иван Деиисович“. Ширят се и изникват нови и нови клевети по мой адрес. Можете да ги опровергавате вие, не и аз. Единственото, което ме утешава, е, че никаква клевета не може да ми причини инфаркт, защото съм каляван в сталинските лагери.

Федин: Не, няма да стане в този ред. Първото публично изказване трябва да бъде ваше. Щом сте получили толкова одобрителни отзиви за вашия талант и стил, ще намерите формата, ще съумееете. Първо ние, а после вие — за подобна реплика няма никакво основание.

Твардовски: А самото писмо ще бъде ли публикувано?

Федин: Не, писмото трябваше да се публикува тогава, навреме. Сега от чужбина ни изпревариха, защо е нужно и ние да го правим?

Солженицин: По-добре късно, отколкото никога. И по моите осем точки нищо ли няма да се промени?

Федин: За това ще помислим после.

Солженицин: Е, аз вече отговорих и, надявам се, всичко е стенографирано точно.

Сурков: Вие трябва да кажете разграничавате ли се от ролята на лидер на политическата опозиция, която ви приписват на Запад?

Солженицин: Алексей Александрович, просто ми се плаче, като чувам това — и то от вас: творец на словото — лидер на политическата опозиция? Как се съчетават такива неща?

Няколко кратки изказвания, в които се настоява Солженицин да приеме казаното от Федин.

ГЛАСОВЕ: Той ще си помисли!...

Солженицин още веднъж заявява, че му е невъзможно пръв да излезе с такова изказване, съветският читател така и няма да разбере за какво става дума.

(Водил бележките по време на заседанието:
А. Солженицин)

[5]

ОТ К. ВОРОНКОВ ДО А. СОЛЖЕНИЦИН, 25.11.67

Съюз на писателите на СССР

Управата

№ 3142

До другаря А. И. Солженицин

25 ноември 1967

Уважаеми Александър Исаевич!

По време на заседанието на Секретариата на Управата на Съюза на писателите в СССР от 22 септември т. г., на което се обсъждаха писмата Ви, освен острата критика на Вашата постъпка другарите изказаха доброжелателната мисъл, че Ви е необходимо да имате достатъчна по време възможност грижливо да обмислите всичко, за което стана дума на Секретариата, и чак след това да се изкажете публично и да определите отношението си към анисъветската кампания, развихрена от недружелюбната чуждестранна пропаганда около Вашето име и писмата Ви. Минаха се два месеца.

Секретариатът би искал да знае до какво решение сте стигнали.

С уважение

К. Воронков

По поръчение на Секретариата
Секретар на Управата на
Съюза на писателите в СССР.

[6]

ДО СЕКРЕТАРИАТА НА СЪЮЗА НА ПИСАТЕЛИТЕ В СССР

1 декември 1967 г.

От Вашето писмо № 3142 от 25.11.67 не мога да разбера:

1) Смята ли Секретариатът да ме защити от непрекъснатата тригодишна (меко би било да я нарека „недружелюбна“) клевета в родината ми? (Нови факти: на 5.10.67 в Ленинград в Дома на печата при многолюдно стечение на слушатели главният редактор на „Правда“ повторил омръзналата ми лъжа, че съм бил пленник, а освен това опипвал почвата с изтъркания похват срещу неугодните — да ме обяви за шизофреник, а лагерното ми минало — за идея фикс. Лектори на МГК (МГК — Московски градски комитет на КПСС. — Бел. пр.) лансирали нови лъжливи версии, че съм бил „организиран в армията“ я „пораженска“, я „терористична“ организация. Не ми е ясно защо не е съзряла това в дело то ми Военната колегия на Върховния съд.)

2) Какви мерки е взел Секретариатът, за да отмени незаконната забрана на моите произведения за библиотечно ползване и цензурното нареждане името ми да не се споменава в критични статии? (Във „Вопросм литературы“ така постъпили дори... при превода на японска статия. В Пермския университет била подложена на санкции група студенти, които се опитвали да обсъдят печатните ми произведения в своя научен сборник.)

3) Искат ли Секретариатът да предотврати безконтролното появяване на „Ракова болница“ в чужбина, или остава равнодушен към тази опасност? Правят ли се някакви стъпки за поместването на откъси от повестта в „Литературная газета“, а на цялата повест — в „Новый мир“?

4) Няма ли Секретариатът намерение да ходатайства пред правителството за присъединяване на страната ни към международната конвенция за авторското право? По този начин нашите автори биха получили сигурно средство за защита на техните произведения от незаконни задгранични издания и от безсрамната търгашеска надпревара на преводите.

5) През изминалата половин година от писмото ми до конгреса прекратено ли е най-сетне разпространяването на незаконното „издание“ на откъси от моя архив и унищожено ли е това „издание“?

6) Какви мерки е взел Секретариатът, за да ми бъдат върнати конфискуваният архив и романът „В първия кръг“ освен публичните декларации, че те вече ми били върнати (секретарят Озеров например)?

7) Прието ли е, или е отхвърлено от Секретариата предложението на К. М. Симонов да се издаде сборник с мои разкази?

8) Защо досега не съм получил стенограма от заседанието на Секретариата от 22 септември, за да я изуча?

Бих бил много признателен за разясняването на тези въпроси.

Солженицин

[7]

ДО ЧЛЕНА НА СЪЮЗА НА ПИСАТЕЛИТЕ В СССР

16 април 1968 г.

Скоро ще се навърши година, откакто изпратих останалото без отговор писмо до конгреса на писателите. Оттогава още два пъти писах на Секретариата на СП, три пъти лично ходих там. Нищо не се е променило и до днес: моят архив не ми е върнат, книгите ми не се издават, името ми е под възбрана. Настоячиво предупреждавах Секретариата за опасността произведенията ми да се прехвърлят в чужбина, тъй като отдавна и широко се предават от ръка на ръка. А Секретариатът не само че не помогна за отпечаването на вече набраната в „Новый мир“ „Ракова болница“, но упорито противодействаше на това, дори попречи на московската секция „Белетристика“ да обсъди втората част на повестта.

Изтървана бе една година, неизбежното се случи: тия дни глави от „Ракова болница“ са били отпечатани в литературната притурка на „Таймс“. Сега не са изключени и други публикации — може би от неточни и неокончателни редакции на повестта. Станалото ме принуждава да запозная нашата литературна общественост със съдържанието на приложените писма и изказвания — за да стане ясна позицията и отговорността на Секретариата на СП в СССР.

Приложеното изложение на заседанието на Секретариата от 22.9.67, записано лично от мен, естествено, е непълно, но абсолютно достоверно и може да служи като достатъчна информация, докато не бъде публикувана пълната стенограма.

Солженицин

Приложения:

1. Моето писмо до всички (четирийсет и двамата) секретари на СП от 12.9.67
2. Изложение на заседанието в Секретариата от 22.9.67
3. Писмото от К. Воронков от 25.11.67

4. Моето писмо до Секретариата от 1.12.67.

[8]

ДО СЕКРЕТАРИАТА НА СП В СССР

Копия:

До списание „Новый мир“

До „Литературная газета“

До членовете на СП

18 април 1968

В редакцията на „Новый мир“ ме запознаха със следната телеграма:

„НМ0177 Франкфурт на Майн Ч2 9 16.20

За Твардовски Новый мир

Поставяме Ви в известност, че Комитетът за държавна сигурност чрез Виктор Луи е прехвърлил на Запад още един екземпляр от «Ракова болница», за да блокира по този начин публикуването ѝ в «Новый мир». Затова решихме да публикуваме това произведение незабавно.

Редакцията на списание «Грани».“

Бих искал да протестирам срещу публикацията както в „Грани“, така и осъществяваната от В. Луи, но мътният характер на телеграмата изисква по-напред да се изясни:

1) действително ли е подадена от редакцията на списание „Грани“, или от подставено лице (това може да се установи чрез международния телеграф, със запитване на московския телеграф до Франкфурт на Майн)?

2) какво представлява Виктор Луи, що за личност е, чий поданик? Наистина ли е изнесъл от Съветския съюз екземпляр от „Ракова болница“, на кого го е дал, къде

другаде още заплашва публикация? И какво отношение има към това Комитетът за държавна сигурност?

3) Ако Секретариатът на СП е заинтересован да се изясни истината и да се спрат заплашващите публикации на „Ракова болница“ на руски език в чужбина — мисля, че той може бързо да получи отговор на тези въпроси.

Този епизод ме кара да се замисля за странните и тъмни пътища, по които могат да се озовават на Запад ръкописите на съветски писатели. Той за последен път ни подсеща, че не бива да докарваме литературата до положение, когато литературните произведения стават изгодна стока за всеки търгащ, разполагащ с входно-изходна виза. Произведенията на нашите автори трябва да се допускат до печатане в родината им, а не да стават плячка на чуждестранните издателства.

Солженицин

[9]
ДО РЕДАКЦИИТЕ НА:
„МОНД“
„УНИТА“
„ЛИТГАЗЕТА“

25 април 1968

От съобщението на вестник „Монд“ от 13 април ми стана известно, че на Запад на различни места се извършва печатане на откъси и части от повестта ми „Ракова болница“, а между издателствата „Мондадори“ (Италия) и Бодли Хед (Англия) вече е започнат спор за правото „копирайт“ върху тази повест.

Заявявам, че никой от чуждестранните издатели не е получавал от мен ръкопис на тази повест или пълномощно да я печата. Затова ничия състояла се или предстояща (без мое разрешение) публикация не признавам за законна, на

никого не признавам издателските права; всяко изопачаване на текста (неизбежно при безконтролното размножаване и разпространяване на ръкописа) ми причинява ущърб; всяка самоволна екранизация и инсценировка решително порицавам и забранявам.

Вече имам опит как във всички преводи бе развален „Иван Денисович“ поради бързането. Очевидно същата участ очаква и „Ракова болница“. Но освен парите съществува и литературата.

Солженицин

[10]

**ОТГОВОР НА ПОЗДРАВИЛИТЕ МЕ.
ДО „ЛИТЕРАТУРНАЯ ГАЗЕТА“, 12.12.68**

До редакцията на „Литературная газета“
Копие: до списание „Новый мир“

Знам, че вестникът Ви няма да отпечата нито един мой ред, без да му придаде изопачаващ или порочен смисъл. Но нямам друг изход да отговоря на многобройните поздравления другояче освен чрез Вас:

На читателите и писателите, изпратили ми честитки и пожелания по случай моята 50-годишнина, благодаря с вълнение. Обещавам им никога да не изневеря на истината. Едничката ми мечта е да се окажа достоен за надеждите на четяща Русия.

А. Солженицин
Рязан, 12 декември 1968

ПРИЛОЖЕНИЯ 11–20

[11]

ДО ПРЕЗИДИУМА НА МОСКОВСКАТА ГРАДСКА АДВОКАТСКА КОЛЕГИЯ

До редакцията на вестник „Известия“

от писателя А. И. Солженицин
гр. Рязан, ул. „Яблочков“ № 1, ап. 11

ДЕКЛАРАЦИЯ

7 май 1969

Моля за помощта Ви в защитата на моето име от опозоряващите го действия на Александър Фьодорович Шалагин (Москва, ул. „Д. Бедни“ 171, блок 1-ви, ап. 246) и в прекратяването на тези действия.

От много месеци насам той посещава ресторант „Славянский базар“, където се представя за „писателя Солженицин“, раздава от мое име автографи, държи се предизвикателно разпасано, прави скъпи подаръци на непознати жени (а официално е пенсионер, който преживява от малка пенсия), поръчва музика с гръмогласни пояснения, че се е „намъчил в лагера“ и сега се нуждае от веселба (от 1963 до 1965 г. наистина е излежавал присъда по чл. 154 от НК).

Открито наглото — от мое име — търсене на жени е главният стожер на неговите действия. Така например обадил се в Мосфилм с молба да му намерят за съвместни пътувания из Съюза млада машинописка секретарка и когато едно от момичетата се отзовало на тази оферта, направо му предложил съжителство. Обаждал се и на Дина

Исаевна Драновская, режисьорка на театралния колектив на културния дом „Горки“, рецитираше от мое име „лагерни стихотворения“ и я помоли да му „подбере млади артистки с добри външни данни“ уж за рецитиране на неговите произведения. [...] С по-малко подробности са ми известни и други подобни случки.

Солженицин

[12]

БЕЛЕЖКИ ОТ ЗАСЕДАНИЕТО НА РЯЗАНСКАТА ПИСАТЕЛСКА ОРГАНИЗАЦИЯ

4 ноември 1969

Заседанието продължи от 15 до 16,30 ч. Присъстваха шестима от седемте членове на рязанската писателска организация (секретарят на рязанската организация Ернст Сафонов лежеше в болницата за операция); секретарят на СП на РСФСР **Франц Таурин**; секретарят по агитацията и пропагандата при рязанския областен комитет на КПСС **А. С. Кожевников**; редакторът от издателството Поварьопкин и още трима другари от областни организации.

Настоящите бележки са водени по време на заседанието от Солженицин.

Предварително обявеният дневен ред се състои от една точка: информация от секретаря на СП в РСФСР Таурин за решението на Секретариата на СП в РСФСР „За мерките за усиляване на идейновъзпитателната работа сред писателите“.

Самата информация не отнема много време. Ф. Таурин прочита решението на Секретариата на СП в РСФСР, предизвикано от бягството на Анатолий Кузнецов в чужбина, указанието за новите мерки за засилване на контрола над писателите, пътуващи зад граница, както и за мерките по идейното възпитание на писателите. Съобщава, че подобни заседания вече са проведени в много областни писателски организации и са преминавали на високо ниво, особено в московската писателска организация, където са били повдигнати обвинения срещу

Лидия Чуковская, Лев Копелев, Булат Окуджава, както и срещу члена на рязанската организация на СП Солженицин.

Започват дебатите (регламент 10 мин).

Василий Матушкин (член на СП, Рязан; след няколко общи фрази за състоянието на рязанската организация): Не мога да не се изкажа за отношението на др. Солженицин към литературата и към нашата писателска организация. И аз нося отговорност за това: навремето му дадох препоръка за членство в Съюза на писателите. Така че, като критикувам днес него, аз критикувам и себе си. Когато излезе „Иван Денисович“, ние не можахме веднага да приемем всичко в него, много неща не ни харесваха. Но след рецензиите на Симонов и Твардовски не можехме да спорим. Все пак хранехме надежди, че Солженицин ще стане украшение на нашата писателска организация. Тези надежди не се сбъднаха. Да вземем отношението му към нашата писателска организация. През всичките тези години — никакво участие. Наистина, идваше на предизборните събрания, но не се изказваше. Помощта за младите писатели е едно от най-важните ни задължения по устав, той не даваше своята, не участваше в обсъжданията на произведения от начинаещи автори. Работа не вършеше никаква. Заражда се мнението и болката, че той се отнася високомерно към нашата писателска организация и към нашите скромни постижения в литературата. Ще кажа честно и откровено, че цялото му творчество напоследък (наистина, ние не го познаваме, не сме чели нищо, не сме били канени за обсъждане) е в разрез с онова, което пишем ние, останалите. За нас съществува Майката Родина и няма нищо по-скъпо. А творчеството на Солженицин се публикува в чужбина и после всичко се излива върху нашата родина. Когато обливат с кал нашата майка, използвайки неговите произведения, и дават указания на Александър Исаевич как трябва да отговори, дори бе публикувана статия в „Литературная газета“, а той не реагира, понеже се смята за по-умен.

С. Х. Баранов (председателстващ, член на СП, Рязан): Регламентът ви изтече, десет минути.

Матушкин иска още време.

Солженицин: Да се даде на другаря, колкото той желае.

Времето се удължава.

Матушкин: Съюзът на писателите е абсолютно доброволна организация. Има хора, чиито творби се публикуват, но те не членуват в съюза. В устава на съюза ясно е казано: съюзът обединява съмишленици, които строят комунизма и отдават на това цялото си творчество, които следват социалистическия реализъм. А на Солженицин тогава мястото му не е в писателската организация, нека си твори отделно. Колкото и да ми е мъчно, трябва да ви кажа: нашите пътища с вас, Александър Исаевич, се разминават и ще трябва да се разделим.

Николай Родин (член на СП, гр. Касимов): Василий Семьонович го каза така, че нямам и какво да добавя. Ако вземем устава на съюза и сравним с него гражданската дейност на Александър Исаевич, ще видим големи разминавания. След Василий Семьонович нямам какво да добавя. Той не изпълняваше устава, не се съобразяваше с нашия съюз. Случва се да няма на кого да дадеш за рецензия ръкопис на начинаещ писател, а Солженицин не е рецензирал. Имам големи възражения срещу него.

Сергей Баранов: Това е много сериозен въпрос и управата на Съюза на писателите го повдига своевременно. Ние в съюза трябва взаимно добре да познаваме душите си и да си помагаме. Но какво ще стане, ако се разбягаме всеки в кътчето си, кой тогава ще възпитава младежта? Кой ще ръководи литературните кръжоци, каквито имаме много в производството и в учебните заведения? Правилно засегна Василий Семьонич въпроса за А. И. Не познаваме творчеството му, неговото творчество не го познаваме. Отначало се вдигна голяма шумотевица около неговите произведения. Лично аз винаги съм виждал в „Иван Денисович“ само черните краски. Или „Къщата на Матрьона“ — че къде е виждал той такава самотна жена с хлебарки и котка, че и никой да не ѝ помага — къде може да се намери такава Матрьона? Аз все пак се надявах, че Александър Исаевич ще напише произведения, необходими на народа. Но къде печата той работите си, какво се разказва в тях? Ние не знаем. Трябва да повишим мнението за себе си и един за друг. Солженицин се е откъснал от организацията и очевидно ще бъдем принудени да се разделим с него.

Солженицин иска разрешение да зададе един общ въпрос на изказващите се другари, председастващият отказва.

Евгений Маркин (член на СП, Рязан): На мен ми е най-трудно да говоря, по-трудно, отколкото на всички. Ако погледнем истината в очите, става дума за членуването на Александър Исаевич в нашата организация. Аз още не бях член на съюза, когато сте го приемали. Аз съм в потиснато състояние и ето защо: неவிжданo люшкане на махалото от една амплитуда към друга. Аз работех като сътрудник на „Литература и жизнь“ по времето, когато на Солженицин му се раздаваха нечувани похвали. Оттогава обратното: за никого не съм чувал такива остри мнения като за Солженицин. Такива крайности после се отразяват върху съвестта на хората, които вземат решение. Да си спомним как оплюваха Есенин, а после започнаха да го превъзнасят, а на някои сега пак им се иска да го смачат. Нека си спомним резките съждения след 1946 година. Сега на мен ми е най-трудно от всички да си създам мнение. Ако сега изключат Солженицин, после го приемат, после пак го изключат и пак го приемат — аз не искам да участвам в това. Къде тогава ще си намерят втори апендикс онези, които се измъкнаха от обсъждането днес? А в нашата организация има големи язви: на членовете на съюза не се дават апартаменти. Две години нашата рязанска писателска организация се командваше от мошеника Иван Абрамов, който даже не беше член на съюза, той ни лепеше политически етикети. А с Анатолий Кузнецов учихме заедно в Литературния институт, интуицията не ни мами, ние не го обичахме, защото е лицемер. Според мен членовете на устава могат да се тълкуват двояко, това е нож с две остриета. Е, разбира се, иска ми се да попитам Александър Исаевич защо не вземаше участие в обществения живот. Защо по повод на шума, който вдигна около името му чуждестранната преса, не даде изявление в нашия печат, не ни разказа за това? Защо Александър Исаевич не се постара правилно да разясни и популяризира позициите си? Не съм чел новите му произведения. Моето мнение за членуването ни А. И. в Съюза на писателите е: той не е бил член на рязанската писателска организация. Напълно съм съгласен с мнозинството от писателската организация.

Николай Левченко (член на СП, Рязан): В общи линии въпросът бе изяснен от предишните изказали се. Аз бих искал да се поставя на мястото на Александър Исаевич и да си представя как бих се държал. Ако моето творчество беше превърнато в оръжие в чужбина — какво щях да направя? Аз щях да дойда да се посъветвам с

другарите си. Той сам се изолира. Присъединявам се към мнозинството.

Поварьонкин: В продължение на много години А. И. се беше откъснал от Съюза на писателите. Не идваше за предизборните събрания, а пращаше телеграми: „присъединявам се към мнозинството“ — нима това е принципна позиция? А Горки е казал, че Съюзът на писателите е колективен орган, той е обществена организация. А. И. явно е влязъл в съюза с други цели, за да има писателска членска карта. Идейните качества на неговите произведения не ни помагат да строим комунистическото общество. Той очерня нашето светло бъдеще. Самата му душа е черна. Само наш идеен противник е можел да покаже такъв безкрил човек като Иван Денисович. Той сам се постави извън писателската организация.

Солженицин отново иска разрешение да постави въпрос. Предлагат му вместо това да се изкаже. След известно колебание разрешават въпроса.

Солженицин моли членовете на съюза, които са го упреквали, че е отказвал да рецензира ръкописи, както и да говори пред литературната младеж, да посочат поне един такъв случай.

Изказалите се мълчат.

Матушкин: Един член на Съюза на писателите трябва активно да работи според устава, а не да чака покана.

Солженицин: Съжалявам, че нашето съвещание не се стенографира, не се води подробен протокол. А между другото, то може да представлява интерес не само утре, но и дори след повече от седмица. Впрочем по време на заседанието на Секретариата на СП в РСФСР работеха три стенографки, но тъй като Секретариатът обяви моите бележки за тенденциозни, така и не можа или не посмя да представи стенограмата от онова заседание.

Преди всичко искам да сваля камъка от сърцето на другаря Матушкин. Василий Семьонич, нека ви напомня, че никога не сте ми давали никаква препоръка, вие, като тогавашен секретар на рязанската организация, ми донесохте само празни бланки за анкетите. В онзи период на прекомерни похвали Секретариатът на Съюза на РСФСР толкова бързаше да ме приеме, че не ме остави да събера препоръки, не изчака първичната рязанска организация да ме приеме, а направо ме прие и ми изпрати поздравителна телеграма.

Обвиненията, повдигнати срещу мен тук, се делят на две съвсем различни групи. Първата засяга рязанската организация на СП, втората — цялата ми литературна съдба. По повод на първата група ще кажа, че няма нито едно обосновано обвинение. Ето сега отсъства нашият секретар др. Сафонов. А аз съм го известявал за всяка своя обществена стъпка, за всяко свое писмо, до конгреса или до Секретариата още същия ден и винаги съм го молил да запознае с въпросните материали всички членове на рязанския СП, както и нашата литературна младеж. А той не ви ли ги е показвал? Поради собствено нежелание ли? Или защото присъстващият тук другар Кожевников му е забранил това? Аз не само не съм избягвал творческите контакти с рязанския СП, но и съм молил Сафонов с настоявал моята повест „Ракова болница“, която бе обсъждана в московската писателска организация, непременно да бъде обсъждана и в рязанската, имам копие от това писмо. Но и „Ракова болница“ по някаква причина бе оставена в пълна тайна за членовете на рязанския СП. Освен това винаги съм изразявал готовност да говоря публично — но никога не са ми го позволявали, явно опасявайки се от нещо. Колкото до моето така наречено високомерие, никой от вас не може да си спомни такъв случай, нито пък фраза или израз на лицето ми, напротив, аз се чувствах сред всички вас изключително спокоен, като сред приятели. Че не съм присъствал винаги на преизборни събрания — това е вярно, но причината е, че повечето време не живея в Рязан, а край Москва, извън града. Веднага след отпечатването на „Иван Денисович“ усилено ме канеха да се преместя в Москва, но аз се страхувах, че там няма да мога да се съсредоточавам, и отказах. А когато няколко години по-късно помолих за разрешение да се преместя, ми бе отказано. Обръщал съм се към московската организация с молба да ме водят на отчет там, но нейният секретар В. Н. Илин отговори, че е невъзможно, че трябва да членувам в организацията на града, в който съм регистриран по паспорт, а не е важно къде живея в действителност. Поради това понякога ми беше трудно да идвам за предизборни събрания.

Що се отнася до обвиненията от общ характер, аз все още не разбирам какъв „отговор“ се очаква от мен, на какво да „отговоря“? Може би на прословутата статия в „Литературная газета“, където ми бе противопоставен Анатолий Кузнецов и бе казано, че трябва да се

отговаря на Запада както го прави той, а не като мене? Нямам какво да отговоря на тази анонимна статия. Там е поставена под съмнение правилността на моето реабилитиране — чрез хитрата уклончива фраза „отбивал наказание“, — отбивал наказание и толкоз, вие разберайте, че си го е заслужил. Там са написани лъжи за моите романи, че „Първият кръг“ представлявал „злостна клевета срещу нашия обществен строй“, — но кой е доказал това, кой го е показал, илюстрирал? Романите ми не са известни на никого и за тях може да се говори какво ли не. Статията е пълна и с много други дребни изопачавания, изопачен е и целият смисъл на писмото ми до конгреса. Най-сетне, пак се раздъвква баналната история с „Пирът на победителите“ — между другото, уместно е да се замислим: откъде редакцията на „Литературная газета“ има сведения за тази пиеса, откъде я е получила за четене, след като единственият ѝ екземпляр бе иззет от бюрото ми от Държавна сигурност?

Изобщо с моите творби постъпват така: ако самият аз отричам някоя, ако не искам тя да съществува, какъвто е случаят с „Пирът на победителите“, — за нея се стараят да говорят и да я „разясняват“ колкото може повече: Ако пък настоявам да се публикуват произведенията ми като „Ракова болница“ или „Кръгът“, укриват ги и мълчат.

На Секретариата ли трябва да „отговоря“? Но аз вече съм отговарял пред него на всички зададени ми въпроси, Секретариатът обаче не е отговорил на нито един мой. На писмото си до конгреса, и по неговата обща, и по личната му част, не съм получил никакъв отговор по същество. То беше оценено като незначително в сравнение с останалите конгресни дела, прибрано между папките, и аз започвам да си мисля, че нарочно се изчакваше две седмици то да се разпространява свободно — а когато го публикувах на Запад, това бе сметнато за удобен предлог да не го публикуват у нас.

Буквално същият похват бе използван по отношение на „Ракова болница“. Още през септември 1967 година аз настоятелно предупреждавах Секретариата за опасността „Болницата“ да се публикува в чужбина поради широкото ѝ разпространение у нас. Настоявах да се побърза с разрешението за отпечатването ѝ у нас, в „Новый мир“, Но Секретариатът изчакваше. Когато през пролетта на 1968-а започнаха да се появяват признаци, че всеки момент ще я

отпечатат на Запад, аз се обърнах с писма: към „Литературная газета“, към „Монд“ и „Унита“, в които забранявах да се отпечата „Ракова болница“ и лишавах западните издатели от каквито и да било права. И какво стана? Писмото до „Монд“, изпратено препоръчано по пощата, не бе пуснато. Писмото до „Унита“, изпратено по известния публицист, комуниста Виторио Страда, му бе отнето на митницата, — и аз трябваше разпалено да убеждавам митничарите, че в интерес на нашата литература е необходимо това писмо да излезе в „Унита“. Няколко дни след този разговор, вече в началото на юни, то най-сетне излезе в „Унита“ — а „Литературная газета“ още изчакваше! Какво чакаше? Защо този вестник кри писмото ми в продължение на девет седмици — от 21 април до 26 юни? Той е чакал „Ракова болница“ да излезе на Запад! И когато през юни тя излезе в ужасното руско издание на Мондадори — едва тогава „Литгазета“ отпечата моя протест, като го обгради с многословната си статия без подпис, в която бях обвинен, че недостатъчно енергично протестирам срещу издаването на „Болницата“, недостатъчно остро. А защо „Литгазета“ задържа протеста девет седмици? Сметката е ясна: нека „Болницата“ излезе на Запад, тогава ще можем да го прокълнем и да не го допуснем до съветския читател. А ако беше отпечатана навреме, протестът можеше да спре публикуването на „Болницата“ на Запад. Ето например две американски издателства, „Датън“ и „Прегер“, още щом слуховете, че протестирам срещу отпечатването на „Болницата“, стигнали до тях — през май 1968-а — се отказаха от намерението си да издадат книгата. А какво ли щеше да е, ако „Литгазета“ бе публикувала протеста ми веднага?

Председателстващият Баранов: Времето ви изтече, десет минути.

Солженицин: За какъв регламент говорите вие? Това е жизненоважен въпрос.

Баранов: Но ние не можем да ви дадем повече, има регламент.

Солженицин настоява. Гласове изразяват различни мнения.

Баранов: Колко ви трябва още?

Солженицин: Трябва да кажа много неща. Но ми дайте поне още десет минути.

Матушкин: Да му се дадат три минути.

Съвещават се, дават още десет.

Солженицин (още повече ускорява и без това бързото си говорене): Обръщам се към Министерството на съобщенията с молба да се прекрати пощенският бандитизъм по отношение на кореспонденцията ми — недоставяне или бавене на писма, телеграми, бандеролни пратки, особено от чужбина например, когато отговарях на поздравите по случай петдесетгодишнината ми. Но какво да говорим, след като самият Секретариат на СП в СССР подкрепя този пощенски бандитизъм? Та Секретариатът не ми препрати нито едно писмо, нито една телеграма от купчината, която се бе получила на мое име по случай петдесетгодишнината ми. И още ги държи, нито звук.

Цялата ми кореспонденция се перлюстрира, нещо повече: резултатите от тази незаконна пощенска цензура се използват с цинична откритост. Например секретарят на фрунзенския райком на партията в гр. Москва извикал ръководителя на Института за руски език към Академията на науките и забранил гласът ми да се записва на магнетофон в този институт — а е научил за това от цензурното пощенско извлечение, което са му предоставили.

Сега за обвинението относно така нареченото „очерняне на действителността“. Кажете: кога и къде, в коя теория на познанието отразяването на един обект се смята за по-важно от самия обект? Може би само във фантомните философии, но не и в материалистическата диалектика. Получава се така: важно е не какво вършим, а какво ще кажат за това. И за да не се казва нищо лошо — ще мълчим за онова, което се върши, ще мълчим. Но това не е изход. Трябва да се срамуваме от низостите, когато ги вършим, а не когато се говори за тях. Поетът Некрасов е казал:

*Който за родината милее,
той без гняв не може, без печал.*

А онзи, който постоянно е радостно-лазурен, напротив — той е равнодушен към своята родина.

Тук се каза нещо за махалото. Вярно, амплитудата е огромна, но така е не само с мен, а в целия наш живот: искат да се замълчи, да забравим за Сталиновите престъпления, да не си спомняме за тях. „А трябва ли да се помни миналото?“ — попитал Лев Толстой неговият

биограф Бирюков. И Толстой отговорил — цитирам от Бирюковата „Биография на Л. Н. Толстой“, том 3–4, с. 48 (чете бързо):

„Ако съм страдал от страшна болест и съм се излекувал, и съм се изчистил от нея, винаги с радост ще си я спомням. Няма да си я спомням само ако тя все още ме мъчи и се влошава, и ми се иска да измамя себе си. А ние боледуваме, все така боледуваме. Болестта промени формата си, но е все същата, само дето я наричат другояче... Болестта, която ни измъчва, е убийството на хора... Ако си спомним старото и го погледнем право в очите — и нашето днешно престъпление ще ни се разкрие.“

Не! Невъзможно е престъпленията на Сталин да се премълчават до безкрайност, невъзможно е до безкрайност да се върви срещу истината. Това са престъпления, извършвани над милиони, и тези милиони искат разкриването им. А добре ще е и да се замислим: какво морално влияние оказва върху младежта укриването на тези престъпления? Това е развърщане на нови милиони. Младежта, която израства у нас, не е глупава, тя прекрасно разбира: имало е милиони престъпления и за тях се мълчи, всичко е скрито-покрито. Ами тогава какво спира когото и да е от нас да вземе участие в несправедливостта? Пак ще бъде скрито-покрито.

Остава ми да кажа, че не се отричам от нито една дума, от нито една буква в писмото си до конгреса на писателите. Мога да завърша с думите, с които завършва писмото (чете):

„Спокоен съм, естествено, че ще изпълня писателската си задача при всички обстоятелства, а от гроба — още по-успешно и по-неоспоримо, отколкото жив. Никой не ще препречи пътя на истината и заради движението ѝ съм готов да приема и смъртта“ — смъртта! а не само изключването ми от съюза. „Но може би многото уроци ще ни научат най-сетне да не спираме перото на писателя приживе? Това досега нито веднъж не е разкрасило историята ни.“

Добре, гласувайте, имате мнозинство. Но помнете: историята на литературата тепърва ще се интересува от нашето днешно заседание.

Матушкин: Имам въпрос към Солженицин. Как ще ни обясните удоволствието, с което ви печатат на Запад?

Солженицин: А вие как ще ми обясните защо толкова упорито отказват да ме печатат в родината ми?

Матушкин: Не, отговорете ми, аз зададох въпроса.

Солженицин: Безброй пъти съм отговарял. Аз имам повече въпроси и те са зададени още по-рано, нека Секретариатът отговори на моите.

Кожевников (спира Матушкин): Добре, недейте. Другари, аз не искам да се намесвам във вашето събрание и в решението ви, вие сте абсолютно независими. Но исках да възразя срещу (метални нотки в гласа) политическия резонанс, който Солженицин иска да ни натрапи. Ние го питаме едно, той отговаря друго. На негово разположение са всички вестници, за да отговори на действията от чужбина, а той не ги използва. Той не желае да отговори на враговете ни. Не желае да даде отпор на Запада и без да се позовава на Некрасов и Толстой, със свои думи да отговори на нашите врагове. Конгресът отхвърли писмото ви като ненужно, като идейно неправилно. В това писмо вие отричате ръководната роля на партията, а в това е нашата сила, в ръководната роля на партията! И аз мисля, че правилно се изказаха тук вашите бивши другари по перо. Не можем да се примиряваме! Трябва всички да вървим в крак, в спойка, стройно, всички заедно — ала не под страха от някакъв камшик, а водени от собственото си съзнание!

Франц Таурин: Сега с този въпрос ще трябва да се занимава Секретариатът на РСФСР. Вярно е, че най-важното не е рецензирането на ръкописи, не е воденето на литературни кръжоци. Най-важното е, че вие, др. Солженицин, не дадохте отпор на използването на името ви на Запад. Това може отчасти да се обясни и с несправедливостите, допуснати спрямо вас, с натрупаните оскърбления. Но понякога човек трябва да поставя съдбата на родината над собствената си съдба. Разберете, никой не иска да ви постави на колене. Това заседание е опит да ви помогнем да се разтоварите от всичко, което струпаха на гърба ви от Запад. От техните приказки излиза, че вие, с присъщия ви талант, заставате срещу родината си. Може би в тази борба се допускат и прекалявания, но аз съм запознат със стенограмата от заседанието на Секретариата. Секретарите, особено другарят Федин, простичко, като по-възрастни, са ви молили: отстъпете, дайте отпор на западната шумотевица. В това се крие двойна вреда: очернят ни като страна и ни отнемат талантливия писател. Всяко решение, което бъде взето днес, ще бъде обсъдено в Секретариата на СССР.

Левченко (става да прочете предварително отпечатания на машина проект за решение; чете):

„...Точка 2. Събранието намира, че поведението на Солженицин носи антиобществен характер, коренно противоречащ на целите и задачите на Съюза на писателите в СССР. За антиобществено поведение, противоречащо на целите и задачите на Съюза на писателите в СССР, за грубо нарушаване на основни положения от устава на СП в СССР да се изключи литераторът Солженицин от редовете на Съюза на писателите в СССР.

Молим Секретариатът да утвърди това решение.“

Маркин: Бих искал да знам мнението на нашия секретар др. Сафонов. Той информиран ли е, или не?

Баранов: Болен е. Събранието ни има необходимите правомощия.

Гласуват. За резолюцията гласуват петима, против — един (аз).

[13]

ОТВОРЕНО ПИСМО ДО СЕКРЕТАРИАТА НА СЪЮЗА НА ПИСАТЕЛИТЕ В РСФСР

Безсрамно потъпквайки собствения си устав, вие ме изключихте задочно, спешно, дори без да ме повикате с телеграма, дори без да ми дадете четирите часа, които са ми нужни, за да пристигна от Рязан и да присъствам. Откровено показахте, че решението е предхождало „обсъждането“. Дали сте се опасявали, че ще трябва да отделите и на мен десет минути? Принуден съм да ги заменя с това писмо.

Изтрийте си циферблата! — вашият часовник изостава с цял век. Дръпнете скъпите тежки завеси! — вие дори не подозирате, че навън вече се съмва. Това вече не е глухото, мрачно, безизходно време, когато по същия угоднически начин сте изключвали Ахматова. И дори не онова плахо, треперливо, когато изключвахте Пастернак. Не ви ли стига тоя позор? Да го сгъстите ли искате? Но

наближава часът: всеки от вас ще се чуди как да изчегърта подписа си под днешната резолюция.

Слепи водачи на слепци! Вие дори не забелязвате, че се тътрите в посока, противоположна на онази, която сте обявили. В това кризисно за нашето тежко болно общество време не сте способни да предложите нищо конструктивно, нищо добро, а само своята омраза-бдителност, а само „дръж и не пускай!“.

Скапват се дебелите ви параграфи, едвам шава безсмислието ви — а аргументи няма, има само гласуване и администриране. Тъкмо поради това на прочутото писмо на Лидия Чуковская, гордостта на руската публицистика, не се осмели да отговори нито Шолохов, нито всички вие, взети заедно. А ѝ се подготвят административни клещи: как е посмяла да допусне неиздадената ѝ книга да се чете? Щом инстанциите са решили да не те печатат — обеси се, удуши се, пукни! но на никого не давай за прочит!

Кроят изключване на Лев Копелев — фронтовак, вече излежал десет години без вина, а сега виновен в това, че се застъпва за преследваните, че е разгласил свещен таен разговор с влиятелно лице, че е нарушил кабинетната тайна. А защо водите разговори, които трябва да се крият от народа? А преди пет-десет години не ни ли беше обещано, че никога повече няма да има тайна дипломация, тайни преговори, тайни необясними назначения и размествания, че масите ще знаят за всичко и ще преценяват открито?

„Ще чуят враговете!“ — това е оправданието ви, вечните и постоянни врагове, — удобната основа на вашето съществуване и на вашите длъжности. Сякаш нямаше врагове, когато беше обещана незабавната откритост. Че какво ли щяхте да правите без „врагове“? Вие вече изобщо не бихте могли да живеете без „врагове“, ваша безплодна атмосфера е станала омразата, омраза, която не отстъпва на расовата. Но така се губи усещането за цялостно и единно човечество — и се ускорява гибелта му. Ако утре се стопят ледовете само на Антарктика —

всички ще се превърнем в давещо се човечество, — и на кого тогава ще завирате под носа „класовата борба“? Да не казвам — когато остатъците от двуногите ще бродят по радиоактивната земя и ще измират.

Време е все пак да си спомним, че първото, към което принадлежим, е човечеството. А човечеството се е отделило от животинския свят посредством мисълта и говора. И те, естествено, трябва да са свободни. А ако бъдат оковани — връщаме се към животните.

Гласност, честна и пълна гласност — това е първото условие за здравето на всяко общество, включително и на нашето. И който не иска в страната ни гласност — той е равнодушен към отечеството си, мисли само за собствената си изгода. Който не иска за отечеството си гласност — той не иска да го очисти от болестите, а да ги капсулира, та да гният вътре.

А. Солженицин
12 ноември 1969

[14]

ЕТО КАК ЖИВЕЕМ

Ето как живеем: без никаква заповед за арестуване или медицинско основание пристигат при здрав човек четирима милиционери и двама лекари, лекарите заявяват, че той е побъркан, майорът от милицията изкрещява: „Ние сме органи на насилието! Стани!“, извиват му ръцете и го откарват в лудница.

Това може да се случи утре на всеки от нас, а вече се случи на Жорес Медведев, учен генетик и публицист, човек с гъвкав, точен, блестящ интелект и добра душа (лично съм запознат с безкористната му помощ за незнайни умираещи и болни). Тъкмо разнообразието на неговите дарби е обявено за ненормалност: „раздвояваме на личността“!

Тъкмо отзивчивостта му на несправедливостта и глупостта се оказали патологично отклонение: „лоша адаптация към социалната среда“! Щом мислиш не както е наредено, значи си ненормален! А адаптираните — трябва да мислят всичките еднакво. И няма оправия — дори ходатайствата на най-добрите ни учени и писатели отскачат като грахови зърна от стена.

Де да беше това първият случай! Но тя излиза на мода, нечестната разправа без търсене на вина, когато е срамно да се посочи причината. Едни от пострадалите са широко известни, много повече са неизвестните. Угодливите психиатри, клетвопрестъпници, квалифицират като „душевна болест“ и вниманието към обществените проблеми, и прекомерната разпаленост, и прекомерното хладнокръвие, и прекалено ярките способности, и излишъка им.

А междувременно дори простото благоразумие би трябвало да ги спре. Все пак Чаадаев навремето не са го пипнали с пръст — и пак кълнем палачите втори век. Време е да се проумее: затварянето на свободомислещите в лудници представлява духовно убийство, това е вариант на газовата камера и дори по-жесток: мъките на убиваните са по-люти и по-продължителни. Както и газовите камери, тези престъпления няма да се забравят никога и всички причастни към тях ще бъдат съдени без срок на давност, доживотно и посмъртно.

И в беззаконията, и в злодействата трябва все пак да се помни границата, отвъд която човекът става човекоядец.

Късогледство е да се мисли, че човек може да живее, постоянно облягайки се само на силата, постоянно пренебрегвайки възраженията на съвестта си.

А. Солженицин
15 юни 1970

[15]

ДО СЕКРЕТАРЯ НА ЦК НА КПСС

ДР. М. А. СУСЛОВ

14.10.1970

Михаил Андреевич!

Пиша именно на Вас, защото си спомням, че бяхме запознати през декември 1962 г. и Вие тогава се отнесохте с разбиране към работата ми.

Моля Ви да разгледате лично и да съобщите на другите членове на държавното ръководство следното ми предложение.

Предлагам да се преразгледа ситуацията, създадена около мен и моите произведения от недобросъвестни дейци от Съюза на писателите, които са дали на правителството невярна информация.

Както Ви е известно, беше ми присъдена Нобеловата награда за литература. В продължение на 8-те седмици, оставащи до връчването ѝ, държавното ръководство има възможност енергично да промени литературната ситуация с мен и тогава процедурата на връчването ще протече в несравнимо по-благоприятна обстановка от създалата се сега. Поради оскъдността на оставащото време ограничавам предложението си с минимални рамки:

1) В най-къс срок да се отпечата (след коригиране лично от мен) в отделна книга, със значителен тираж и да се пусне в свободна продажба повестта ми „Ракова болница“ (Гослитиздат, ако му се нареди, е в състояние да извърши цялата тази работа за две-три седмици). Забраняването на тази повест, одобрена от московската секция „Белетристика“ и приета от „Новый мир“, е чисто недоразумение.

2) Да се анулират всички видове наказания (изключванията на студенти от висшите учебни заведения и др.) на лицата, обвинени, че са чели и обсъждали книгите ми. Да се анулира забраната за библиотечно ползване на още оцелелите екземпляри от вече отпечатаните ми

разкази. Да се публикува съобщение, че се подготвя за печат сборник разкази (непечатани нито веднъж).

Ако това бъде прието и осъществено, мога да Ви предам за публикуване новия си роман „Август Четиринайсета“, който ще завърша тия дни. Тази книга изобщо не може да се натъкне на цензурни затруднения: тя представлява подробен военен разбор на „Самсоновата катастрофа“ от 1914 г., където себеотрицанието и най-добрите усилия на руските войници и офицери били обезсмислени и погубени от парализата на царското военно командване. Забраната в нашата страна и на тази книга би предизвикала всеобщо смайване.

Ако се налага лична среща, разговор, обсъждане — готов съм да дойда.

Солженицин

[16]

**ДО КРАЛСКАТА ШВЕДСКА АКАДЕМИЯ
ЗА НОБЕЛОВИЯ ФОНД**

27 ноември 1970

Многоуважаеми господа!

В телеграмата си до секретаря на Академията вече изразих и сега повторно изразявам благодарност за честта, оказана ми с присъждането на Нобеловата награда. Вътрешно я разделям с онези свои предходници в руската литература, които поради трудните условия през предишните десетилетия не доживяха до присъждането на такава награда или приживе са били малко известни на четящия свят в преводи и дори на сънародниците си в оригинали.

В същата телеграма изразих намерението си да приема Вашата покана да отида в Стокхолм, макар че си представях очакващата ме, приета при всяко пътуване в чужбина унизителна процедура на попълване на специални формуляри, на получаване на характеристики от партийни организации — дори за безпартийните, и на инструкции за поведението ми.

Но през изминалите седмици враждебното отношение към моята награда, проявено в родната ни преса, и продължаващото състояние на преследване на моите книги (за четенето им уволняват от работа, изключват от висши учебни заведения) ме карат да предположа, че пристигането ми в Стокхолм ще бъде използвано, за да ме откъснат от родната ми земя, просто да препречат пътя ми за завръщане вкъщи.

От друга страна, в изпратените от Вас материали относно реда за връчване на наградите открих, че в нобеловските тържества има доста много церемониална празнична страна, изморителна за мен, непривична при моя начин на живот и характер. А деловата част — нобеловската лекция, не влиза в същинския церемониал. По-късно, в телеграмата и писмото си, Вие изказахте сходни опасения по повод на суетата, която евентуално може да съпътства престоя ми в Стокхолм.

След като претеглих всичко гореказано и ползвайки се от Вашето любезно разяснение, че личното пристигане за церемонията не е задължително условие за получаването на наградата, предпочетох сега-засега да не правя постъпки за заминаване за Стокхолм.

Нобеловските диплом и медал бих могъл, ако такава форма Ви се стори приемлива за Вас, да получа в Москва от Ваши представители в удобно и за Вас, и за мен време. Както е предвидено в устава на Нобеловия фонд, в продължение на половин година след 10 декември 1970 г. аз съм готов да изнеса или да представя писмено нобеловската си лекция.

Това писмо е отворено и не възразявам, ако го публикувате.

С най-добри пожелания
А. Солженицин

[17]

**ВМЕСТО ПРИВЕТСТВЕНО СЛОВО НА БАНКЕТА В
СТОКХОЛМ НА 10 ДЕКЕМВРИ 1970**

Ваше Величество!
Дами и господа!

Надявам се, че неволното ми отсъствие няма да накърни днешния церемониал. В поредицата от кратки приветствени слова се очаква и моето. Още по-малко бих искал словото ми да помрачи тържеството. Но не мога да подмина знаменателната случайност, че денят на връчването на Нобеловите награди съвпада с Деня на правата на човека. Нобеловите лауреати не бива да не усетят отговорността си пред това съвпадение. Всички събрали се в стокхолмското кметство не бива да не съзрат тук символа. Така, на тази пиршествена трапеза нека не забравяме, че днес политзатворници провеждат гладни стачки в защита на своите окастрени или изобщо потъпкани права.

А. Солженицин
10 декември 1970

[18]

**ДО ШВЕДСКАТА АКАДЕМИЯ, ЗА Г-Н КАРЛ РАГНАР ГИРОВ
ДО НОБЕЛОВИЯ ФОНД, ЗА Г-Н НИЛС К. СТОЛЕ**

21 януари 1971

Многоуважаеми господа!

Когато започнах да работя над съставянето на нобеловската ми лекция по литература, установих, че в самата задача се крие противоречие: на писател художник му предлагат да смени вида на работата си и да се изкаже по-скоро като литературовед. Понякога такъв опит може да излезе много сполучлив, както ни показва примерът на Камю. Но повечето пъти вероятно подобна смяна на жанра е доста трудна, ако не и невъзможна.

Лично аз установих, че не мога да се удържа в специфично литературните рамки: преценките за литературата на днешния ден за мен са невъзможни, ако са откъснати от социалните и политическите преценки; (голямо и вероятно неплодотворно) усилие ще бъде за мен да си дърпам юздите, да говоря за природата на изкуството или за природата на красотата и да избягна съвременното състояние на живота на Изток и на Запад, да не засегна въпросите, които изгарят душата ми. Никой западен писател, естествено, не би избрал за целта нобеловската трибуна — а аз просто не разполагам с друга. Но ако се поддам на чувството си и тръгна натам, накъдето ме влече перото ми, моята лекция ще излезе извън всякакви допустими рамки на онова, което може да бъде наречено нобеловска лекция по литература, ще влезе в противоречие с гласната и негласната страна на нобеловската традиция, ще се окаже неприемлива за нобеловския сборник.

И тъй, сам за себе си стигнах до извода, че по-разумно би било да се откажа от нобеловската лекция. През есента Вие ми писахте, че изнасянето на такава лекция не е задължително. Но по-късно изразих намерение да представя такава лекция и може би сега отказът ми ще причини на Нобеловия фонд ущърб? От друга страна, такава лекция, каквато тя заплашва да стане, вероятно ще му причини още по-голям ущърб, като подкрепи

обвиненията, че нобеловската процедура обслужва политически цели?

Изпращам Ви това писмо по неофициален път и още достатъчно навреме, за да мога да получа по същия път отговора Ви, мнението Ви, което моля да изкажете, без да се притеснявате. Ако сметнете, че отказът от лекцията вече е невъзможен, — ще Ви я представя (очевидно по същия начин), каквато се получи.

Но що се отнася до начина, по който ще ми бъдат връчени нобеловските диплом и медал, засега няма признаци за промяна на обстановката в благоприятна насока. Докато изчакаме тази промяна — могат ли дипломът и медалът да останат у Вас и занапред? и колко дълго?

В очакване на отговора Ви,
с най-добри пожелания

Солженицин

[19]

ОТВОРЕНО ПИСМО

**ДО МИНИСТЪРА НА ДЪРЖАВНАТА СИГУРНОСТ НА СССР
АНДРОПОВ**

13 август 1971 г.

Дълги години мълком търпях беззаконията на Вашите сътрудници: перлюстрацията на цялата ми кореспонденция, изземването на половината от нея, издирването на моите респонденти, служебните и административните преследвания срещу тях, шпионирането около дома ми, следенето на моите посетители, подслушването на телефонните ми разговори, пробиването на таваните с бургия и монтирането на звукозаписваща апаратура в градското ми жилище и извилното ми място и настойчивата клеветническа кампания

срещу мен от лекторските трибуни, когато те се предоставят на сътрудници на Вашето министерство.

Но след вчерашното нападение повече няма да мълча. Във виличката ми (село Рождество, Наро-Фомински район) нямаше никого, подслушвателите са си правили сметка, че ще отсъствам дълго. А аз поради внезапно разболяване се завърнах в Москва и изпратих моя приятел Александър Горлов да вземе от виличката ми една автомобилна част. Но катинара го нямало на вратата, а отвътре се дочували гласове. Горлов влязъл вътре и поискал документите на нападателите. В малката постройка, където едвам ще се поберат трима-четирима души, видял десетина, цивилно облечени. По командата на старшия: „Заведете го в гората! И го накарайте да мълчи!“ — вързали Горлов, съборили го, завлекли го с лице към земята в гората и започнали да го бият жестоко. А другите през това време хукнали по околен път, през храстите, отнасяйки към автомобилите си пакети, книжа, предмети (може би и част от апаратурата, която били докарали). Но Горлов енергично се съпротивявал и викал, за да събере свидетели. Дотичали съседни от другите парцели, преградили пътя на нападателите и им поискали документите. Тогава един от нападателите извадил червена служебна карта и съседите им направили път. А Горлов с обезобразено лице и скъсан костюм го повели към колата. „Идеални са ви методите, няма що!“ — казал той на съпровождащите си. „Провеждаме операция, а по време на операция всичко ни е разрешено.“

Според предявения на съседите документ — капитанът, а според собствената му декларация — Иванов, първо откарал Горлов в нарофоминската милиция, където местните чиновници почтително се поздравили с „Иванов“. Там „Иванов“ поискал от самия Горлов (!!) обяснителна записка за станалото. Макар и пребит, Горлов изложил писмено целта на пристигането си и всички обстоятелства. След това старшият нападател поискал от Горлов да подпише клетвена декларация за неразгласяване. Горлов

категорично отказал. Тогава потеглили за Москва и из пътя старшият нападател внушавал на Горлов буквално със следните думи: „Само да се научи Сояженицин какво е станало на вилата, смятайте, че работата ви е спукана. Служебната ви кариера (Горлов — кандидат на техническите науки, беше представил за защита докторската си дисертация, работи в института Гипротис на Госстрой на СССР) ще е дотук, никаква дисертация няма да защитите. Това ще се отрази на семейството ви, на децата ви, а ако се наложи — ще ви вкараме в дранголника.“

Познаващите нашия живот знаят пълната осъществимост на тези закани. Но Горлов не им отстъпил, отказал да подпише декларация и сега над него надвисва разправа.

Настоявам пред Вас, гражданино министър, за публично обявяване на имената на всички нападатели, за наказването им по съдебен ред и за също публично обяснение на това събитие. В противен случай ми остава да смятам, че сте ги насочвали Вие.

А. Солженицин

[20]

ДО ПРЕДСЕДАТЕЛЯ НА МИНИСТЕРСКИЯ СЪВЕТ НА СССР
А. Н. КОСИГИН

13 август 1971 г.

Изпращам Ви копие на писмото ми до министъра на Държавната сигурност. За всички изброени беззакония го смятам лично отговорен. Ако правителството на СССР не споделя тези действия на министър Андропов, очаквам разследване.

А. Солженицин

ПРИЛОЖЕНИЯ 21–30

[21]

ВЪЗПОМЕНАТЕЛНО СЛОВО ЗА ТВАРДОВСКИ, 27.12.71

Има много начини да бъде убит един поет.

За Твардовски бе избрано: да му отнемат неговата рожба — неговата страст — неговото списание.

Не му стигаха шестнайсетгодишните унижения, смирено понасяни от този юначага, — само и само да се задържи списанието, само и само да не секне литературата, само и само да се печатат хора и да четат хора. Не му стигаха! — и добавиха паренето от разгонването, от разгрома, от несправедливостта. Това парене го прогори за половин година, след половин година той вече беше смъртно болен и само благодарение на привичната си издръжливост живя досега — до последния час в съзнание. В страдание.

Третият ден. Над ковчега портрет, където покойният е на около четирийсет и желано-горчивите главоболия около списанието още не са набраздили челото му, и във всичко има сияние — онази детски-озарена доверчивост, която той носеше в себе си цял живот и която се връщаше при него дори когато беше обречен.

Под съпровода на най-хубава музика полагат ли, полагат венци... „От съветските воени“... Достойно. Спомням си как на фронта войниците до един различаваха чистозвънния „Тьоркин“ от останалите военни книги. Но помним и: как на армейските библиотеки им забраниха да се абонират за „Новый мир“. И съвсем доскоро заради небесносинята книжка в казармата викаха за разпит.

А ето че цялата сбирщина на Секретариата се качи на сцената. В почетен караул стоят същите ония мъртвешки-

спаружени, крито с дюдюкане го гониха до дупка. У нас открай време е така — още от Пушкин: именно в ръцете на врагове попада умрелият поет. И чевръсто се разпореждат с тялото, извъртат се в наломпани речи.

Наобиколили са ковчега като каменна група и си мислят — заградили са го. Разгониха единственото ни списание и си мислят, че са победили.

Но трябва съвсем да не познаваш, да не разбираш последния век от руската история, за да виждаш в това своя победа, а не непоправима грешка.

Безумци! Когато се раздадат млади, резки гласове — много ще съжалявате, че го няма с вас този търпелив критик, чийто мек увещаващ глас чуваха всички. Ще ви иде да разравяте пръстта с ръце, за да върнете Трифонич. Само че ще е късно.

А. Солженицин

по случай деветия ден
(27 декември 1971)

[22]

**ДО ШВЕДСКАТА АКАДЕМИЯ, ЗА Г-Н КАРЛ РАГНАР ГИРОВ
ДО НОБЕЛОВИЯ ФОНД, ЗА Г-Н НИЛС К. СТОЛЕ**

Москва, 22 октомври 1971 г.

Многоуважаеми господа!

Получих Вашето „Съобщение за пресата“ от 7.10.71, благодаря.

Наистина миналата година посланикът г-н Яринг измежду другите варианти предлагаше да ми връчи нобеловския диплом и медал в шведското посолство в Москва. Тъй като още преди разговора ни с него бях разбрал, че не ще мога да замина за Стокхолм, исках да

приема тъкмо този предложен ми вариант, предполагайки, че връчването ще се извърши открито, в присъствието на известен брой събрали се, и аз ще мога да изнеса пред тях нобеловската си лекция. Но посланик Яринг категорично ми възрази, че връчването може да бъде само конфиденциално, „както сега, в кабинета ми“.

Да приема такова предложение ми изглеждаше унизително за самата Нобелова награда; сякаш тя е нещо порочно, сякаш трябва да бъде скривана от хората. Доколкото разбирам, връчването на Нобеловата награда се прави публично тъкмо защото тази церемония съдържа публичен смисъл.

Когато Ви писах на 27.11.70, че съм готов да приема нобеловските знаци и в Москва, подразбирах тъкмо такова естествено тълкуване.

Оттогава нито положението ми, нито становището ми не са се променили. И през тази година, както и през миналата, аз съм готов да приема нобеловските знаци в Москва, но, разбира се, не конфиденциално. Ако ли пък, както и миналата година, такова връчване бъде сметнато за нежелателно или неудобно, отново ще Ви замоля да оставите нобеловските знаци за по-нататъшно пазене в Нобеловия фонд, още повече че това не противоречи на Вашия правилник, както разбрах от изпратеното от Вас комюнике.

В този случай заедно с Вас ще пазя търпеливата надежда, че след време обстоятелствата най-сетне ще станат благоприятни за участието ми в традиционната нобеловска церемония в Стокхолм.

Лично на Вас двамата поднасям дълбоките си извинения, че неволно станах причина за излишни тревоги и главоболия, каквито не сте изпитвали с повечето ми предшественици.

С най-топли пожелания

А. Солженицин

ОТ К. Р. ГИРОВ ДО А. СОЛЖЕНИЦИН, 22.11.71

Стокхолм, 22 ноември

1971

Драги господин Солженицин,

Нилс Столе и аз сега се срещнахме с Гунар Яринг. Разговорът ни не доведе до нищо ново, но надали и сме очаквали положителни резултати. Налага се да констатираме, че в посолството няма подходящо помещение за публична лекция и че Академията в момента е лишена от възможността да уреди такова помещение другаде в Москва. Ще ни се наложи да се въоръжим с търпение, както пишете Вие, с надеждата, че по-късно обстоятелствата ще ни позволят да осъществим желанията, от които сега ни се налага да се откажем. Почетните знаци все още остават тук. Но аз, естествено, винаги съм готов да пристигна в Москва, за да Ви връча в достойна форма нобеловския диплом и медал в посолството или на друго, удобно за Вас място, според възможностите. В този случай може би ще мога да взема препис от Вашата лекция, за да може тя да бъде публикувана в Les Prix Nobel в очакване на случай, когато бихте могли да я изнесете лично. Това е само предложение, което исках да спомена.

С най-искрени пожелания Ваш

К. Р. Гиров

[23]

До господин Карл Рагнар Гиров
Кралската шведска академия
Стокхолм

Москва, 4 декември 1971

Драги господин Гиров!

Четирите Ви последни писма (от 7 и 14 октомври, от 9 и 22 ноември) все повече проясняват възможно ли е да ми връчите нобеловските знаци в Москва в достойна, както пишете, обстановка.

Най-напред ще кажа: макар че спънките май се засилват, а бодростта ми отслабва, високо и дори сърдечно ценя изказаното от Вас непреклонно намерение да пристигнете в Москва лично, по всяко време и при всякакви обстоятелства, за да се състои това връчване. Искрено съм Ви благодарен за това решение и, откровено казано, смятам, че то преминава като лъч през тази препятствена ситуация.

И тъй, след всички запитвания, вестникарски статии, комуникета за пресата, отговори на шведското МВнР и дори лични разяснения на Вашия министър-председател ни връщат към онова, което без никакви усилия великодушно ми предлагаше г-н Яринг още преди една година: тайно безгласно връчване на нобеловските знаци в заключения му кабинет.

Според поговорката: напънала се планината, та родила мишка...

А цялата досадност се оказва в това, че шведското посолство в Москва просто няма помещение за всякаква друга процедура. (И поради това бедствие може би дори никога не се уреждат приеми?)

Минава ми през ум: а няма ли тук семантично недоразумение? Не разбира ли господин посланик Яринг и стоящата над него администрация под „публичност“, „гласност“ на процедурата — непременно нейна „масовост“? — щом няма да бъде на четири очи, тогава задължително пред хиляда души? За това наистина няма помещение. Но в кабинета на самия господин Яринг — толкова ли не могат да се наредят столове за 30 души? И ако тези гости бъдат поканени от Вас и от мен — това според мен ще е напълно достойна публична обстановка за изнасяне на нобеловската лекция. Това е най-простото решение.

Уви, страхувам се, че не повърхностната семантика разделя нас и притежателите на помещения, а неочакваната разлика в разбирането на това, къде преминават границите на културата. По културните работи шведското посолство има в състава си аташе и следователно се занимава с всевъзможни културни въпроси, актове, събития, но дали то разглежда връчването на Нобеловата награда (за съжаление този път на мен) като явление от културния живот, свързващо нашите народи? Ако ли не, а по-скоро дори като осъдителна сянка, заплашваща да помрачи посолската дейност, — тогава и при наличието на най-просторно помещение, господин Гиров, за съвместната ни процедура няма да се намери място.

Но тук с утеха си спомням Вашите думи, че Шведската академия и Нобеловият фонд в дейността и решенията си са независими и неприкосновени и на въпросния факт би могла да нанесе дори ущърб една официална церемония, организирана „уж“ от шведската държава.

Тъй като много добре разбирам и споделям това Ваше чувство, а, от друга страна, не ми е известна в Москва такава културна или кооперативна организация, която би се съгласила да ни предостави помещение за желаната цел, осмелявам се да Ви предложа друг вариант: да извършим цялата церемония в Москва, в частен апартамент, а именно — на адреса, на който ми изпращате писмата си. Този апартамент наистина в никой случай не е по-просторен от шведското посолство, но 40–50 души ще се поберат, според съветските представи, напълно свободно. Церемонията може донякъде да загуби откъм официалността, но за сметка на това да спечели откъм домашната топлина. Но пък представете си, господин Гиров, какъв душевен товар ще свалим и от господин шведския посланик, и дори от шведското Министерство на външните работи!

Не съм запознат с нобеловските анали, но предполагам, че и в миналото може да е имало случай,

когато Нобелов лауреат е бил прикован към определено място — да речем, от болест — и представител на фонда или на академията е отивал да му връчи наградата в неговия дом.

А ако излезе, че всичките ни варианти са блокирани? Няма как, тогава ще се подчиним на съдбата: нека нобеловските ми знаци продължават и занапред да се пазят в Нобеловия фонд, това в никой случай не ги обезценява. И някой ден, дори след смъртта ми, Вашите приемници с разбиране ще връчат тези знаци на сина ми.

Но след като вече престоя цяла година, нобеловската лекция по литература за 1970 година остарява. С нея какво да правим?...

В това писмо, господин Гиров, допуснах донякъде шеговит тон — само защото така по-лесно се превъзмогват неприятните затруднения. Но вие ще усетите, че този тон никъде не е адресиран лично към Вас. Решението Ви е благородно, намира се на ръба на Вашите възможности и аз отново топло Ви благодаря за него.

Предайте най-добрите ми пожелания на господин Нилс Столе, който, както разбрах, напълно споделя Вашите възгледи и преценки.

Все пак вярвайки, че не сме орисани да не се срещнем никога до края на живота си,

здраво Ви стискам ръката.

Искрено Ваш

А. Солженицин

[24]

ИНТЕРВЮ

**ПРЕД ВЕСТНИЦИТЕ „НЮ ЙОРК ТАЙМС“ И „УОШИНГТЪН
ПОСТ“**

Москва, 30 март 1972 г.

(Върху какво работи сега.)

„Октомври Шестнайсета“, това е вторият Възел на същата книга.

(Скоро ли ще го завърши.)

Не. В хода на работата стана ясно, че този Възел е по-сложен, отколкото съм предполагал. Налага се да обхвана историята на обществените и духовните течения от края на XIX век, защото те са поставили своя отпечатък върху персонажите. Без предшестващите събития не могат да бъдат разбрани и хората.

(Не се ли опасява, че вглъбявайки се в детайлната история на Русия, ще се отдалечи от общочовешките и извънвременни теми.)

Мисля, че става обратното: така се изясняват много общи и дори извънвременни теми.

(Много ли материали се налага да проучва.)

Извънредно много. А и тази работа, от една страна, не е твърде привична за мен, защото доскоро се занимавах само със съвременността и пишех само въз основа на живия си опит. А, от друга страна, съществуват толкова много външни враждебни обстоятелства, че когато бях неизвестен за никого студент в провинциалния Ростов през 1937–38 година, ми беше много по-лесно да събирам материали за Самсоновата катастрофа (още без да зная, че и на мен било писано да мина по същите места, но че няма да бъдем обкръжени, а ще обкръжаваме). И макар че къщурката, в която живеехме с мама, бе унищожена от бомба през 1942-ра и изгоряха цялата ни покъщнина, книгите, материалите — тези две тетрадчици по чудо бяха оцелели и когато се върнах от заточение, ми ги предадоха. Сега ги използвах.

Да, тогава не ми се пречеше нарочно. А сега... Вие, хората от Запада, не сте в състояние да си представите моето положение. Живея в родината си, пиша роман за Русия, но да събирам материали за него ми е по-трудно, отколкото ако пишех за Полинезия. За поредния Възел ми се налага да посетя някои исторически помещения, но в тях са настанени учреждения и властите не ме пускат да влизам. Забранен ми е достъпът до централните и областните архиви. Необходимо ми е да обикалям местата на събитията, да разпитвам старци — последните умиращи свидетели, но за това са нужни одобрението и помощта на

местните власти, които не мога да получа. А без тях — всички ще замълчат, от мнителност никой няма да разказва, пък и самия мене без съответен документ ще ме спират на всяка крачка. Това вече съм го изпитал.

(Могат ли да вършат това други хора — помощници, секретар.)

Не могат. Първо, тъй като не съм член на Съюза на писателите, аз нямам право на секретар или помощник. Второ, секретар, който представлява моите интереси, ще бъде също тъй притесняван и ограничаван, както и аз. А трето, просто не бих имал възможност да плащам на секретар. Защото след хонорарите за „Иван Денисович“ не съм имал съществени приходи, само парите, които ми остави покойният К. И. Чуковски, а сега и те са на привършване. С първите живях шест години, с вторите — три. Успях да го направя, защото ограничих разходите си до предишното ниво, когато бях преподавател. За самия себе си никога не харча повече, отколкото щях да плащам на секретар.

(Не може ли да взема пари от Запад.)

Съставил съм завещание и когато се създаде възможност то да се изпълнява, адвокатът ми ще насочи всички хонорари за обществено ползване в моята родина. (Чистосърдечната „Литературная газета“, която никога не лъже, публикува това така: „той е дал подробни указания как да се разпоредят с хонорарите“, а че става дума за обществено ползване в родината ми — невинното съкращение е уцелило точно този момент.) За себе си лично ще използвам само Нобеловата награда. Но тук направиха получаването на тези пари унижително, трудно и неопределено. От Министерството на външната търговия ми съобщиха, че за всяка пристигаща сума ще е нужно специално решение на колегията: дали изобщо да ми я изплащат, в какъв вид, колко процента.

(И все пак как успява да събира материали.)

Тук отново играе роля една особеност на нашия живот, която западният човек вероятно трудно би разбрал. Доколкото аз си представям, може и да не съм прав, на Запад е нормално всеки труд да се заплаща и почти не е прието да се върши работа безплатно. А у нас

например на какво се крепи прословутият самиздат, ако не на безплатността? Хората влагат своя труд, свободното си време, по цели нощи вършат работа, за която могат да получат само репресии.

Така е и с мен. Работата ми, темата, която разработвам, е широко известна в обществото, дори извън Москва, и доброволци, често непознати за мен, ми изпращат, предават — естествено, не по пощата, защото не бих ги получил, — различни книги, дори изключително редки, свои спомени и т. н. Понякога те са точно каквото ми трябва, понякога са ненужни, но това винаги ме трогва и укрепва у мен живота усещане, че работя за Русия, а Русия ми помага. Има и други начини. Често сам моля сведущи хора, специалисти, за консултации, понякога много сложни, за подбор на материали, което изисква време и труд, и не само никой никога не е искал възнаграждение, но и всички се надпреварват да ми предлагат помощта си.

А това може да бъде и много опасно. Около мен и семейството ми е създадена един вид забранена, заражена зона. И в момента в Рязан има хора, уволнени от работа, задето са посещавали дома ми преди няколко години. Директорът на един московски институт, член-кореспондентът Т. Тимофеев, щом научи, че една от работещите при него математички е моя съпруга, така се подплаши, че с неприлична припряност я принуди да напусне, макар че това стана веднага след като тя роди и в разрез с всякакви закони. Семейството ми извърши напълно законна жилищна размяна, докато не се разбра, че става дума за моето семейство. Щом се разбра — няколко чиновници от Моссъвет бяха наказани: как са допуснали Солженицин, макар и не лично, а чрез сина си, още бебе, да бъде регистриран в центъра на Москва?

Така че моят консултант се среща с мен, разговаряме час-два — и веднага започват да го следят плътно, като че е държавен престъпник, разследват личността му. А понякога и продължават следенето: с кого се среща вече този човек.

Впрочем не винаги е така. Държавна сигурност си има свой график, свои дълбоки съображения. Случва се да няма външно наблюдение или пък то да е най-обикновено. А друг път са на цели тумби, например преди пристигането на Хайнрих Бьол. Пред всяка врата слагат по една кола, във всяка седят по трима души, пък нали и смяната им не е една, и колите следват посетителите ми, просто са по петите на пешеходците. Ако си спомним, че денонощно се подслушват

телефонните разговори и разговорите в стаите, че се анализират магнетофонните ленти, цялата кореспонденция, а в някакви просторни помещения се събират и съпоставят всички получени данни, пък и чиновите на тези хора не са ниски — можем само да се чудим колко безделници в разцвета на живота и силите си, които биха могли да се занимават с производителен труд в полза на отечеството, са заети с мен и моите познати, измислят си врагове. Други пък се ровят в биографията ми, трети изпращат агенти в чужбина, за да внесат хаос в издаването на моите книги. Има и такива, които съставят и регулират общия план за удушаването на книгите ми. Този план още не е донесъл успех, затова на няколко пъти е променян в движение. Но неговото развитие през последните години може да се проследи по стадии.

Решили са да ме удушат още от 1965 година, когато арестуваха архива ми и изпаднаха в ужас от моите произведения от лагерните години — сякаш те можеха да не носят белега на навеки обречените хора! Ако беше през сталинските години, нищо по-просто: изчезваш и толкоз, и никой няма и да пита. Но след XX и XXII конгрес е по-сложно.

Първо решиха да се мълчи за мен. Никъде няма да се появи дори редче, никой няма да ме споменава дори с хули и след няколко години хората ще ме забравят. И тогава ще ме премахнат. Но вече бяхме в епохата на самиздат и моите книги плъзваха из страната, после напускаха границите ѝ. Не стана работата с премълчаването.

Именно тогава започнаха (и до ден днешен не са спрели) клеветите от закритите трибуни по мой адрес.

Един човек от Запада почти не може да си представи и това. Из цялата страна съществува добре организирана мрежа за партийна и обществена просвета, както и лекционна мрежа. Няма учреждение или воинска част, районен център или совхоз, където по определено разписание да не гостуват лектори и пропагандисти, и всички те, по всички места, по едно и също време да не говорят едно и също — полученото с инструкцията от един център. Има и някои варианти — столични, областни, армейски, академични. Поради обстоятелството, че на сбирките се допускат само служителите от съответното ведомство или живеещите в определен район, тези лекции са закрити, фактически или буквално. Понякога се и командва в този смисъл, дори на научните работници: приберете си бележниците и писалките. В тази

мрежа може да се заложи всякаква информация, всякакъв лозунг. От 1966 година се издаде команда да се говори за мен: първо, че съм изтърпявал наказанието си по Сталиново време заслужено, че съм реабилитиран неправилно, че произведенията ми са престъпни. При това самите лектори дори не бяха виждали тези произведения, защото властите се страхуваха да ги дадат и на тях, но им се нареждаше да говорят така.

Системата, замисълът е само техните сътрудници да четат тези произведения. Погледнато откън, цари тишина и благодат, никакви репресии, а из страната се разлива клеветата, и то неотразима: нали не можеш да тръгнеш по всички градове да опровергаваш, няма да те пуснат в закритите аудитории, тези лектори са хиляди, все неуловими, а клеветата пуска корени в умовете на хората.

(Как научава за тези неща.)

Ами епохата е нова, епохата е друга. И от провинцията, и от Москва до мен стигат много сведения. Времето е такова, че на всичките тези лекции, дори на най-закритите, навсякъде присъстват мои доброжелатели и после по различни пътища ми предават: на едичоя си дата в едичоя си аудитория лекторът едичой си говори за вас едичакви си лъжи и гадости. Най-яркото от тях си записвам, може да ми послужи един ден да му го представя на някой от тези лектори.

(Защо слушателите не възразяват веднага, щом виждат измамата.)

О, у нас това е невъзможно и днес. Никой не смее да стане и да възрази на партийния пропагандист, нали утре ще се прости с работата си, че и със свободата. Имало е и случаи да ме използват като лакмус, за да проверят лоялността на някого при подбор за аспирантура или примамлива длъжност: „Чели ли сте Солженицин? Какво ви е отношението към него?“ — и от отговора зависи съдбата на претендента.

На тези лекции се говорят и много глупости. По едно време предъвкваха семейната ми история, без изобщо да познават важното в нея, на най-ниско махленско ниво. Представете си каква е трудовата заетост у нас и за какво се плащат заплати, щом не женоря от някой пазар, а щатни пропагандисти от мрежата на просветата обсъждат от

трибуните нечия женитба, раждане и кръщение на син. По едно време взеха да се захласват по бащиното ми име „Исаевич“. Подхвърляха, уж небрежно: „Между другото, истинското му фамилно име е Солженицер или Солженицер, но това, разбира се, няма значение в нашата страна.“

А вече насериозно се разработваше мотивът, на който слушателите с лекота дават ухо: изменник на родината.

У нас изобщо при гоненията никога не се използват аргументи, а най-примитивни етикети, най-груби прякори, най-прости — за да се предизвика, както се казва, „яростта на масите“. През 20-те години се използваше „контрареволуционер“, през 30-те — „враг на народа“, от 40-те — „изменник на родината“. Ах, как са прелиствали военните ми документи, как са търсили не съм ли бил поне ден-два в плен като Иван Денисович — това щеше да е златна находка! Но впрочем от закрити трибуни пред доверчивата публика могат да се дърдорят какви ли не лъжи. И се започна — с години, с години, из всички близки и далечни аудитории, из цялата страна: Солженицин доброволно се е предал в плен на германците! Не, предал е цяла батарея! После е служил като полицаи при окупаторите! Не, бил е власовец! Не, направо е работил в Гестапо!... Погледнато откън — тихо, никакви гонения, а под коричката се разраства туморът на клеветата. Веднъж „Новый мир“ провеждал читателска конференция в Новосибирск — изпратили на Твардовски бележка: „Как можахте да допуснете сътрудник на Гестапо да публикува произведенията си във Вашето списание?“ По този начин общественото мнение в цялата страна беше напълно подготвено за всякакъв вид разправа над мен. И все пак епохата е друга и да те смажат без гласност... Наложил се публично да призная, че съм бил боен офицер, че бойната ми служба е безупречна. Мъглата повися, повися без дъжд и взе да се разпръсва.

Тогава започна новата кампания от обвинения, че аз самият съм предал „Ракова болница“ на Запад. От закритите трибуни сипеха какви ли не лъжи: как на границата (неизвестно къде) бил задържан познат на мой познат (имена — никакви), та неговият куфар имал двойно дъно, а там били моите произведения (заглавия — никакви). И тази глупотевина сериозно биваше внушавана на цялата провинция, и хората се ужасяваха какъв злодей съм бил, пак същият изменник на родината. — После при изключването ми от Съюза на писателите

открито ми намекваха да се махам от страната — подтикваха ме наистина да „изменя на родината си“. После — по повод на Нобеловата награда. От всички трибуни гръмна: „Нобеловата награда е трийсетте сребърника на този Юда за предателството му спрямо родината.“ И сега го повтарят, без да се притесняват, че така може да хвърлят сянка например върху Пабло Неруда. Без да му мислят много, оскърбяват всички Нобелови лауреати и самия институт по Нобеловите награди.

(Но нали сам е предал в чужбина „Август Четиринайсета“ — и това действие не му се инкриминира.)

Засега им стига умът да не ми го инкриминират. Но честната „Литературная газета“ и тук прави съкращение, невинно като всичките й „съкращения“: Солженицин веднага предаде ръкописа на романа си в чужбина — о, не, не лъжат! изгървали са някаква си дреболия: направих го, след като предложих на седем съветски издателства — „Художественная литература“, „Советский писатель“, „Молодая гвардия“, и на различни списания — дали не биха искали поне да прочетат, поне да прелистят романа ми, — и нито едно не прояви желание дори да го погледне. Сякаш се бяха наговорили. Нито едно не отговори на писмото ми, нито едно не поиска ръкописа.

Но появяването на „Август“ даде идея на моите преследвачи да тръгнат по друг път. Работата е там, че в този роман подробно разказах за потеклото си по майчина и бащина линия. Макар — че много живи и днес познати и приятели познаваха моите близки, колкото и да е смешно, всезнаещата Държавна сигурност научи всичко едва от този роман. И тогава се втурнаха „по следата“ с цел да ме компрометират — според съветските разбирания за това. При това усилията им се раздвоиха. Първо отново се съживи расовата линия. По-точно, еврейската. Специален майор на име Благовидов се втурна да проверява личните дела на всички Исаакиевци в архивите на Московския университет от 1914 г. с надеждата да докаже, че съм евреин. Това би им дало съблазнителната възможност да „обяснят“ литературната ми позиция. Защото с появяването на исторически роман задачата на моите гонители се усложнява: не е достатъчно да се охули самият автор, трябва да се подрони и доверието в неговите

възгледи за руската история — вече изразените и евентуалните бъдещи.

Уви, расовите изследвания се провалиха: оказа се, че съм руснак. Тогава смениха расовата линия с класова, като за целта посетиха една моя стара леля, скалпиха статия от нейните разкази и булевардният „Щерн“ я отпечата.

Главният редактор на „Щерн“ сега продължава да твърди, че именно неговият кореспондент е бил при леля ми. Допускам, че е бил и той, заедно със съветските. Но нека отбележим, че град Георгиевск, за разлика от съседния Пятигорск, е строго закрит за чужденци през всичките 55 години съветска власт. Отишли са трима, свободно говорещи руски, и са посещавали леля ми пет пъти, не са бързали. Много се възхищавали от собствената ѝ биография, поискали ѝ записките за няколко часа, да ги прочетат — и повече не се върнали, откраднали ги. Тъй като е почти сляпа, тя не ги е видяла как изглеждат, но ако се съди по маниерите, по психологическата характеристика, която им даде — нещо като Дикенсовия Йов Тротър — гостите са били от компанията на Виктор Луи, не е изключено да е бил и самият той. Връзката на „Щерн“ с Виктор Луи отдавна е добре известна. Например, когато Луи бе дошъл при мен да се оправдава, че не той, а друг е продал „Ракова болница“ на Запад, — подробностите от нашия разговор и неговите откраднати снимки (направени с телеобектив от храстите) излязоха именно в „Щерн“, вече подписани от друг. Дори с моя нищожен опит забелязах, че „Щерн“ е дарен с много изгодни права в нашата страна, достъпни са му телефони и адреси, които могат да се получат само от хората, които подслушват телефонните ми разговори и перлюстрират писмата ми. Още щом излезе статията в „Щерн“, секретарят на Съюза на писателите Верченко казал на партийно събрание: „Именно на този източник имаме всички основания да вярваме.“ Публикацията в „Щерн“, пиратските издания на Флегон подронват системата на международна защита на моите книги.

(Съдбата на ръкописа на „Август“. Издателство „Ланген-Мюлер“ твърди, че е получило ръкописа още през пролетта на 1971 г. от самиздат.)

Как е възможно да го е получило, след като преди юни съм извадил от чекмеджето си единствено онзи екземпляр, който отиде в ИМКА-прес? Ами нека каже от кого го е получил. Това може да бъде или човек от най-близкото ми обкръжение, или крадец от онези, които влизат в дома на стопанина в негово отсъствие със солидно удостоверение. Издателството иска неблагородно да се укрие зад нашия благороден самиздат. Тук неправомерно се залага на логиката: щом предишните ми произведения са се появявали най-напред в самиздат, значи и този път е така. Да, обаче не е! Аз раздавах предишните си произведения за четене безпрепятствено. Но тази книга исках непременно да отпечатам официално. Чак когато книгата излезе — едва тогава започнах да давам и машинописен екземпляр на желаещите.

Та така по стила на статията в „Щерн“, по нещо пакостливо подсказано могат да се отгатнат познати съчинители, особено там, където хората се решават да съдят за природата на литературното творчество. Научаваме, че Солженицин е използвал следния хитър литературен похват: пренесъл е действието във времето преди революцията — за целта се е задълбочил в хората от друга епоха, прочел е много военни и исторически трудове, напрегнал се е да изобрази не войната, в която е участвал лично, а друга, различна — и всичко това с единствената цел на 740-а страница да изтърси една фраза, която „Щерн“ подсказва да бъде разбрана в преносен смисъл, та да може да тикнат Солженицин в затвора. Точно както навремето вождовете от Съюза на писателите ме упрекваха, че подробно съм изучавал онкологията, влязъл съм в раковата клиника и нарочно съм се разболял от рак — за да пробутам някакъв символ. Страхливи пакостници се навират да дават оценки за природата на художествената литература. Умът им не може да побере факта, че един човек отдавна не се нуждае от криеница и казва за съвременността открито всичко, което мисли.

(Доколко са достоверни сведенията в статията на „Щерн“.)

Нека си говорим направо — за статията в „Литгазета“. Достоверни са в частта си, която вече съвпада с моя отпечатан роман. Останалото е лъжа. Само са прекалили с усърдието. Например твърдят, че двамата ми дядовци са били помешчици в Северен Кавказ. На

„Литературная газета“ все пак ѝ е неудобно до такава степен да не познава родната история. Освен няколкото известни на всички казашки генерали никакви помешчици, тоест дворяни земевладелци, потомци на древната привилегирована класа, получила земя за военната си служба, в Северен Кавказ изобщо никога не е имало. Всички земи са принадлежали на Терската и Кубанската гранична казашка войска. Голяма част от тези земи са били пустеещи чак до XX век, не е достигала работна ръка. Заселниците земеделци са могли да получават като собственост само малки парчета земя, но казашката войска е давала под аренда колкото щещ, на баснословно ниска цена.

Дядовците ми не са били казаци, и двамата са били селяни. Съвсем случайно селският род Солженицини фигурира дори в документи от 1698 година, когато моят далечен пращядо Филип пострадал от гнева на Петър Първи (вестник „Воронежская коммуна“ от 9 март 1969 г., статията за град Бобров). А един мой прапращядо бил заточен за бунтарство от Воронежка губерния по земите на Кавказката войска. Тук, очевидно като бунтар, не го приели за казак, а го оставили да живее на пустеещата земя. Солженицини били обикновени ставрополски селяни: в Ставрополието преди революцията няколко чифта волове и коне, десетина крави и около двеста овце далеч не се смятали за богатство. Семейството било голямо и работело всичко със собствените си ръце. И в селцето имаше проста кирпичена къщурка, помня я. Но заради „класовата“ линия, за да се оправдае Прогресивната теория, трябва да се излъже за някоя банка, да се допишат нули към имуществото, да се измислят 50 ратаи, да се извика братовчедката колхозничка на разпит в управата, а за вилата на семейство Шчербак край Кисловодск, където съм се родил, да се пише, че е „селската къща“ на Солженицини. Всеки глупак може да види, че това не е къща от чифлик. (После се разбра, че тази измама е включена само в съветската част от тиража; в тиража, изпратен на Запад, където статията може да се свери с „Щерн“, на същото място под същата снимка е отпечатан текстът: „Къщата в Кисловодск, принадлежала на Ирина Шчербак. Сега тя е една от сградите на санаториум.“ Та такива помешчици сме ние. Гадовете раздухаха цялата тази лъжа още за да може на баща ми, народник и толстоист, да се припише страхливо самоубийство „от страх пред червените“ — още недочакал желанието си

първороден син и почти без да е поживял с любимата си съпруга! Съждение на влечуги.

(За майка му.)

Тя ме отгледа в невероятно тежки условия. Овдовяла още преди да се родя, не се омъжи повторно — най-вече от опасения да не би побацимът да се окаже прекалено строг. Живяхме в Ростов 19 години преди войната — 15 от тях не можахме да получим стая от държавата, непрекъснато живеехме по някакви прогнили къщурки, като плащахме високи наеми на частници; а дори когато получихме стая, тя представляваше част от преустроена конюшня. Вечен студ, течение, топлехме се на въглища, които се намираха трудно, носехме водата отдалече; какво е да имаш водопровод вкъщи научих едва неотдавна. Мама знаеше добре френски и английски, научи и стенография и машинопис, но в учреждения, където се плащаше добре, никога не я вземаха на работа заради социалния ѝ произход; дори от безобидни, като Мелстрой (Обединение за строителство на мелници. — Бел. пр.), я уволняваха при чистки, което означава — с ограничени права за в бъдеще. Това я принуждаваше да търси допълнителна вечерна работа, а домакинската да върши чак през нощта, вечно да не си доспива. Поради условията на живота ни тя често настиваше, разболя се от туберкулоза, почина на 49 години. Тогава аз бях на фронта, а гроба ѝ можах да видя едва 12 години по-късно, след лагера и заточението.

(За леля му Ирина.)

На два-три пъти мама ме е пращала при нея през летните ваканции. Останалото е плод на нейното въображение, вече помътено. Никога не съм живял с нея.

(Какво помни за баща си.)

Само от снимките и разказите на мама и на хората, които са го познавали. От университета доброволно е отишъл на фронта, служил е в Гренадирската артилерийска бригада. Когато е горяла огневата позиция, сам е влачил сандъците със снаряди. Има три офицерски ордена от Първата световна война, които по време на моето детство се смятаха за опасно престъпление, та ние с мама, спомням си, ги заравяхме в земята в страха си от обиск. Когато целият фронт вече

почти се бил разбягал, батареята, в която служел баща ми, стояла на предната линия чак до Бресткия мир. Дори се венчали с мама на фронта, при бригадния свещеник. Татко се върнал през пролетта на 1918-а и скоро загинал при нещастен случай поради лошата медицинска помощ. Гробът му в Георгиевск е изравнен с трактор, там сега е стадион.

(За другия му дядо.)

А дядо ми по майчина линия дошъл от Таврия като младо момче — да пасе овце, като ратай. Започнал от нищо, после вземал земя под аренда и на стари години наистина бил доста забогатял. Бил рядко енергичен и трудолюбив човек. На своите петдесет години давал на страната повече зърно и вълна, отколкото много от днешните совхози, и работел не по-малко от директор на такъв совхоз. А с работниците се държал така, че след революцията те го хранили доброволно 12 години, чак до смъртта му. Я някой директор на совхоз, след като го свалят, да опита да помоли работниците си за същото.

(Дали сега произходът се смята за лична вина.)

Наистина, не вилнеят както през 20-те — 30-те години, но тази „преценка според социалния произход“ е много силно внедрена в съзнанието и е твърде жива в нашата страна, във всеки един момент кладата като нищо може отново да се раздуха. Пък и съвсем наскоро враговете на Твардовски публично го обвиняваха за така наречения му „кулашки“ произход. Та и с мен същото: след като „измяната на родината“ не можа да се скалъпи чрез плен, може пък да стане на „класова основа“? Тъй че последните статии в „Литгазета“ при цялата си неграмотност и глупост далеч не са обикновено чесане на езиците.

Между другото забелязвате ли, че „Литгазета“, която и без това никога не е спорила с моите произведения и възгледи по същество, която никога не се е осмелявала да публикува нито един истински критически разбор за мен, па бил той и най-враждебен, защото по този начин би откrehнала част от непоносимата истина, — в приказките си за мен сякаш вече напълно е загубила гласа си, сякаш се е лишила от собствените си критици и автори. В нападките си тя вечно се крие зад препечатки, зад някое булевардно списание, зад чуждестранни журналисти, че дори и зад естрадни певци и жонгльори. Не мога да

разбера тази плашливост. Може би защото „от детинство закърмените с оцет“, както казват във Финландия, все пак стават и образцови соцреалисти и дори се докопват до ръководството на Съюза на писателите и на въпросната „Литгазета“?

Та така, по поръчка на „Литгазета“ финландският журналист Ларни се е наел да напише и публикува не в своята Финландия, а и в трета страна статия — и направо се е наел да опъне със зъби стоманена пружина. Смъртоносен номер. Нали знаете как се прави в цирка: излиза един смахнат клоун, всички му се смеят, той се вре някъде при майсторите, под купола, на теленото въже, не щеш ли, увисва на зъбите си — и целият цирк се вцепенява и вижда, че той изобщо не е клоун, а се е решил на смъртоносен номер. Ларни намеква за някакви намеци, доколкото мога да разбера: как в моя роман социалдемократът пораженец Ленартович през 1914-та изказал мнение, че няма да е зле Русия да претърпи поражение и тогава ще се преустрои социално. Именно това са желали и така са разсъждавали всички с-д пораженци за разлика от така наречените „социалпатриоти“, тоест с-д-отбранители, и Ларни, нали е комунист, вероятно знае този факт — и въпреки това безразсъдно опъва стоманената пружина със зъби, без да разбира колко лесно може да се издъни, върху кого всъщност се прехвърля това обвинение за измяна към родината. Той опъва пружината от онази точка, от която самият автор, тоест аз (който далеч не съм социалдемократ!), „не би имал нищо против да види германците победители“ — и то вече май не през 1914-та, а през 1941-ва (защо да не размести „1“ и „4“, нали ръцете му са свободни?).

Точно пък от пораженчество в моя роман няма и следа. А те въпреки това опъват пружината. На всяка цена им е нужен вестникарски плацдарм, след който да отпечатаат „гневни писма от трудещи се“, както вече неведнъж е ставало. Безсъвместно мошеничество на преса, която не е свикнала с поправки и опровержения. Ах, колко им трябва един плен, колко е нужно на литературната им критика едно документче от Гестапо... След като така се дънят пред очите на цял цирк, какво толкова го усукват от безконтролните закрити трибуни!

Разбира се, това не е последната лъжа, вероятно им предстоят по-големи от предишните, човек не може да излезе наглава с всичките им лъжи, нека си ги съчиняват. Пък може и някой друг да отговори

вместо мен. Интервютата не са работа за писател. Девет години се въздържах от интервюта и не съжалявам.

Изобщо известността е солидна пречка, изяжда напразно много време. Пак добре, че не ме влачат по заседания като другите — нали, слава Богу, ме изключиха от СП. Хубаво си работех, когато никой не ме познаваше, никой не се упражняваше в съчиняване на басни по мой адрес, никой не събираше клозетни клюки като тези на Бург и Файфер.

(В какво се състои планът им.)

Планът им е да ме изтикат от живота или от страната, да ме катурнат в някоя канавка или да ме пратят в Сибир, или да има как да се „изпаря в чуждоземната мъгла“ — това си го пишат буквално. Каква самоувереност, че любимците на цензурата имат повече права над руската земя, отколкото другите, също родени на нея. Изобщо в целия този тормоз личат неразумието и недалновидността на онези, които го упражняват. Те не желаят да познават сложностите и богатствата на историята именно в нейното разнообразие. Дай им само да заглушат всички гласове, които са неприятни за слуха им и ги лишават днес от спокойствие, а за бъдещето не мислят. Така неразумно те заглушиха „Новый мир“ и Твардовски — обедняха от това, ослепяха от това — и не искат да проумеят загубата си.

Между другото, преди около две седмици в „Ню Йорк таймс“ бе публикувано писмото на един съветски поет, Смеляков, в което той оспорва прощалното ми слово за Твардовски.

(Значи тук имате достъп до западната преса?)

Не, ние не я виждаме, но понякога през стърженето на заглушителите се чуват западните радиостанции. Ако научаваме нещо за събитията у нас, то е оттам.

Тази нова нападка срещу мен е поразителна по формата си: уж целият печат им е в ръцете, не можах ли да ми отговорят някъде по-отблизо, та прибегнах до „Ню Йорк таймс“? Ето какво значи да те е страх от истината: ако ми отговорят в съветския печат, ще се наложи поне мъничко да ме цитират, а това е невъзможно. А по съдържанието: странно е, че Смеляков спори сякаш без да ме е чел. Аз пиша, че задушиха „Новый мир“ и по този начин убиха Твардовски. Смеляков заобикаля: „Понякога Твардовски изживяваше тежки минути.“ Аз

пиша, че Твардовски е разказал за фронта искрено, най-чисто от всички. Смеляков изкривява: значи „Твардовски се е отнасял отрицателно към съветската армия?“ Откъде накъде? Аз съм писал буквално: „чийто мек, увещаващ глас чувах всички“, а Смеляков изопачава: „Солженицин приписва на Твардовски своите илюзии, че един ден съветската власт ще рухне и новото поколение ще изгради нова Русия.“ Прочетете прощалното ми слово — къде има там такова нещо?

Хем последният абзац там наистина е изпълнен със смисъл, ама какво да се прави, като не искат да го разчетат, като не умеят? Изучаването на съветската история, което днес вече ме е отвело в края на миналия век, ми показва колко скъпи са за страната мирните изходи, колко е важно властта, па била тя и крайно самодържавна и неограничена, доброжелателно да се вслушва в гласа на обществото, а обществото да влиза в реалното положение на властта; колко е важно не силата и насилието да водят страната, а правотата. Очевидно тъкмо това изучаване ми е помогнало да съзря в дейността на Твардовски именно примирителната, съгласителната линия. Уви, дори и най-мекият увещаващ глас е нетърпим за тях, заглушават и него. Колко отстъпчиво, колко доброжелателно се изказаха неотдавна у нас Сахаров, Григоренко — дори не ги изслушаха, изчезнете, млъкнете...

Именно такива дребнави и нищожни са сметчиците на онези, които ръководят кампанията срещу мен. На тях наистина и през ум не им минава, че писателят, който мисли различно от мнозинството в обществото си, е богатство за това общество, а не негов позор и порок.

(На 9 април е Нобеловата церемония. Къде ще се състои тя?)

Засега нито шведското посолство, нито нашето Министерство на културата са дали съгласието си да ни съдействат. Това е странно до комичност: защо са толкова сърдити на Нобеловата награда? Ще минат известен брой години и ще им се наложи да хвърлят абсолютно друга светлина върху същото това събитие, тогава ще се срамуват.

(За поканените.)

Не знам кого ще пожелае да покани г-н Карл Гиров. А от моя страна ще бъдат, без да споменавам близките си приятели, най-видните представители на художествената и научната интелигенция — някои

писатели, главни режисьори на водещи театри, големи музиканти, артисти, някои академици. Засега няма да спомена имената им, защото не знам дали всички ще имат възможност и желание да дойдат, какви пречки ще срещнат. Във всеки случай аз каня хора, които познавам, чието творчество уважавам, пък — който дойде. Освен това бих искал да покана на церемонията своя адвокат г-н Хееб, но като частно лице нямам официално право да каня хора от чужбина. Освен това каня министъра на културата на СССР и кореспондентите на „Сельская жизнь“ и „Труд“ — двата централни вестника, които засега още не са ме клеветили.

(Не може ли да се поставят препятствия пред церемонията.)

Теоретично не е изключено, на практика е много лесно да се направи, не се искат нито много сили, нито много ум. Но не вярвам да го сторят, това би било пълна дивотия.

(А ако откажат виза на г-н Гиров.)

Тогава церемонията няма да се състои и почетните ми знаци ще останат в Стокхолм още 10–20 години.

(Чу се слух, засега непотвърден, че срещу писателя Максимов е повдигнато обвинение в престъпление заради романа му „Седемте дни на сътворението“.)

Художествената литература е една от най-висшите дарби, един от най-фините и съвършени инструменти, дадени на човека. Да повдигат срещу нея обвинение в престъпление могат само хора, които са истинските престъпници, които вече са решили да се поставят извън човечеството и човешката природа.

[25]

ДЕКЛАРАЦИЯ ПРИ ОТМЕНЯНЕТО НА НОБЕЛОВСКАТА ЦЕРЕМОНИЯ

8 април 1972

Ние с г-н Гиров направихме всички възможни отстъпки: предполагаше се пътуването му да бъде частно, в частно жилище, за извършване на церемония почти по частен обред. Забраняването на церемонията дори в този вид представлява категорична и окончателна забрана да ми се връчи в каквато и да било форма Нобеловата награда на територията на моята страна. Затова закъснялата отстъпка на шведското МВнР вече е нереална.

Но тя е и оскърбителна: шведското МВнР упорито продължава да разглежда връчването на Нобеловата награда на мен не като явление от културния живот, а като политическо събитие и тъкмо поради това поставя условие, което отново би довело до „закрит“ вариант на връчването или до специален подбор на присъстващите, на които ще бъде забранено да изразяват по какъвто и да било начин отношението си към събитието, защото всичко това можело да бъде изтълкувано от някого си като „политическа демонстрация“.

Освен това, след като на г-н Гиров му бе отказана виза, бих сметнал за унижение и спрямо него, и спрямо мен приемането на нобеловските знаци от чиито и да било други ръце освен на постоянния секретар на Шведската академия.

Най-сетне, с нашите скромни сили вече бе извършена цялата не лека подготовка: бяха разпратени покани, не само из Москва, на двайсетината писатели, които смятам за цвета и творческата сила на днешната литература, и приблизително на още толкова артисти, музиканти и академици; мнозина от тях заради това насрочиха или отложиха свои пътувания или репетиции, или други поети задължения. Сега на всичките тези четирийсет гости е нанесена обида с отказа, разпратено им бе отменяне на поканата. И те, и аз сме достатъчно заети хора, за да се захващаме повторно с такава процедура.

Според разяснения ми правилник на Шведската академия нобеловските знаци могат да се пазят от нея

неограничено дълго. Ако моят живот не стигне, ще завещая получаването им на сина си.

А. Солженицин

[26]

ДО КГБ НА СССР, 2.7.73

2 юли 1973

До Комитета за държавна сигурност на СССР

Изпращам ви копия от две долно-анонимни писма, с които впрочем разполагате поради естеството на службата си.

Нямам време да встъпвам в детективна игра с вас. Ако въпросният сюжет има продължение във вид на нови епизоди, ще прибягна към неговото публично разгласяване, а също и на досегашните настойчиви похвати на Вашето ведомство досежно частния ми живот.

Солженицин

[27]

**ДО МИНИСТЪРА НА ВЪТРЕШНИТЕ РАБОТИ НА СССР Н. А.
ШЧОЛΟΚΟV**

21 август 1973

Преди четири месеца подадох молба да бъде адресно регистриран при семейството ми. След толкова дълъг размисъл по един толкова безспорен въпрос сега ми съобщиха отказа — на милицията и Ваш лично.

Бих изразил недоумение от какви човешки или юридически съображения може да се ръководи човек, за да пречи на мъж да живее с жена си, на баща — с малките си

синове, ако не знаех добре и от дългия си опит, че нито едните, нито другите просто не съществуват в държавното ни устройство.

Оскърбителният принудителен „паспортен режим“, при който местожителството си човек избира не сам, а това върши вместо него началството, при който правото да се преселиш от един град в друг, а особено от село в град, трябва да се заслужи като милост, — надали съществува дори в колониалните страни на днешния свят. Но за 42 години от него вече са пострадали и всеки ден страдат милиони мои съграждани. При днешната широка дискусия относно свободата за десетки хиляди да емигрират (Става дума за емигрирането на съветските евреи) колко поразително е безправие то на милиони да избират местожителството и характера на дейността си в рамките на своята собствена страна! Това безправие допълнително бе засилено чрез закона от 1973 година (Министерският съвет, от 19 юни): дори временното заминаване на един селянин за сезонна работа е забранено без бележка от колхоза. Ползвам се от случая да Ви напомня обаче, че крепостното право в страната ни е отменено преди 112 години. И, казват, Октомврийската революция била помела последните му остатъци.

Следователно и аз конкретно, както и всеки гражданин на тази страна, — не съм роб, не съм крепостен, свободен съм да живея там, където сметна за необходимо, и никакви дори висши ръководители нямат владелческо право да ме откъснат от семейството ми.

Солженицин

[28]

**ИЗ ИНТЕРВЮТО
ЗА АГЕНЦИЯ АСОШИЕЙТЕД ПРЕС И ВЕСТНИК „МОНД“**

Москва, 23 август 1973

Вярно ли е, че получавате писма със закани и искания от гангстери?

Не толкова с искания, колкото със закани — да се разправят с мен и със семейството ми, да. През това лято получавах такива писма по пощата. Като оставим настрана психологическите гафове, голям брой и технически гафове на авторите ме убедиха, че тези писма са изпращани от дейци на Държавна сигурност. Тук влизат и невероятно бързото получаване на тези „бандитски“ писма — за по-малко от едно денонощие, както вървят само писмата на най-важните правителствени учреждения (обикновената поща до мен из Москва се движи 3–5 денонощия, а що-годе важните, спешни и полезни за мен писма изобщо не са ми били донасяни). Толкова са бързали, че залепянето на плика е извършено след (!) удрянето на пощенското клемо. Тук има и терминологични грешки. Например в последното такова писмо от 30 юли:

Абе куче защо не дойде?! Сега сам си си виновен. Ще те оправим. Чакай!!!

Имитирайки жаргона на крадците, без достатъчно добре да го знаят, авторите употребяват израза „ще те оправим“, който означава съд и разправа на самите крадци със също такъв крадец, — само че за нещо виновен или изменил им, — и никога с „ливада“, тоест свободен човек от останалия презрян свят, — тези хора според крадците не заслужават да си хабиш думите, тях просто ги премахват.

За сътрудниците на ГБ подобен „бандитски“ маскарад не е чак дотам нов: известни са случаите с ненаказуеми „хулигани“, които пребиват на улиците неугодни различномислещи, издърпват от ръцете на кореспонденти чантите им, трошат стъклата на чуждестранни коли. След като кампанията със задочната клевета срещу мен се провали, напълно можеше да се очаква бандитски маскарад.

А ето една случка с Майкъл Скемел, редактор на „Индекс“, който след отпътуването си от СССР ми разказа следния епизод. На аерогара Шереметиево той бил подложен на тричасов обиск, у него били намерени записки за пътуването му. Да си водиш такива записки според общочовешките представи се смята за нещо естествено, според съветските представи — за престъпление. Оказвайки му натиск във

връзка с тази находка, така наречените „митничари“ му предложили... да купи ръкопис за Солженицин, без да кажат предварително името на автора и без да показват ръкопис) — и по този начин да се ликвидира инцидентът. Скемел отказал.

Няма значение провокация срещу Скемел ли е това, или се готви поредната срещу мен, но сами преценете какъв е диапазонът на Държавна сигурност: от „гангстери“ и улични „хулигани“ — до „митничари“ и литературни посредници. И се пита: щом нашата Държавна сигурност защитава най-прогресивния в света строй, на който според Единствено правилния мироглед и бездруго му е осигурена световноисторическата победа, за какво са тая суета и такива долни методи?

През зимата на 1971–72 г. ме предупредиха, дори по няколко канала (в апарата на ГБ също има измъчени от съдбата си хора), че се готвят да ме убият чрез „автомобилна катастрофа“.

Но ето една особеност или, дори бих дръзнал да кажа, предимство на нашия държавен строй: нито косъм няма да падне от главата ми или на моите близки без знанието и одобрението на Държавна сигурност — дотам сме наблюдаеми, оплетени от следене, от надзъртане и подслушване. И ако например сегашните гангстери се окажеха истински, още след първото писмо те щяха да се озоват под пълен контрол на ГБ. Ако например избухне писмо, получено от мен по пощата, невъзможно ще е да се обясни по какъв начин то преди това не е избухнало в ръцете на цензорите. А тъй като отдавна не боледувам от сериозни болести, сега не карам и кола, а в съответствие с моите убеждения никога няма да сложа край на живота си, то ако бъда обявен за убит или скоропостижно починал — можете безпогрешно, сто на сто, да смятате, че съм убит с одобрението на Държавна сигурност или от самата нея.

Но трябва да кажа, че смъртта ми няма да зарадва онези, които искат чрез нея да прекратят литературната ми дейност. Веднага след смъртта или изчезването ми, или всякаква форма на лишаването ми от свобода необратимо ще влезе в сила моето литературно завещание (дори ако от мое име бъде получена лъжлива противоположна декларация, от типа на писмото на Трайчо Костов от килията за осъдени на смърт) — и ще започне главната от моите публикации, от които се въздържах през всичките тези години.

Щом офицерите от ГБ по всички провинциални градове дебнат и отнемат екземплярите на безобидната „Ракова болница“ (а притежателите им ги уволняват от работа, изгонват от висшите учебни заведения), какво ли ще правят те, когато из Русия потекат моите главни и посмъртни книги?

В предишното си интервю, преди година и половина, Вие говорихте за тормоза и преследванията както във Вашата литературна дейност, в събирането на материали, така и в обикновения живот. Има ли някакви подобрения в тази насока?

Началникът на тамбовския областен архив Ваганов отказа да ме допусне дори до вестникарския фонд отпреди 55 години, макар че цялата тамбовска история там гние на пода на влажен занемарен храм и се гризе от мишките. В Централния военноисторически музей наскоро било проведено строго следствие: кой и защо е посмял през 1963 година да ми дава материали по Първата световна война. Помагалият ми млад литературовед Габриел Суперфин, притежаващ поразителен талант и финес в разбирането на архивните материали, на 3 юли бе арестуван вследствие на показания на Якир-Красин и откаран в Орел, за да го съдят тихомълком и по-далечко, предявен му е член 72, който дава до 15 години. При неговото крехко здраве това означава убийство чрез затвор. Открито, то се знае, не му предявяват обвинение, че ми е помагал, но тази помощ ще се отрази зле на съдбата му. — Александър Горлов, който през 1971-ва не се поддаде на искането на КГБ да скрие нападението на вилата ми, вече трета година е лишен от възможност да защити още тогава представената си докторска дисертация, както го били заплащвали: дисертацията събрала 25 положителни отзива, включително и на всички официални опоненти, и нито един отрицателен, невъзможно е тя да бъде провалена научно, но все едно защитата (по механика на фундаментите!) няма да мине, тъй като на Горлов се изразява „политическо недоверие“. Взети са подготвителни мерки за уволняването на Горлов от работа. — Мстислав Ростропович бе преследван през всичките тия години с неуморната дребнава изобретателност, толкова присъща на апарата на великата държава. Това е дълъг низ от заяжданици, мръсни номера, спънки и унижения, които му се залагаха на всяка крачка във всекидневния живот, за да го принудят да ми откаже гостоприемството

си, а това искане, без да се стесняват, му предявявали мадам Фурцева и заместниците ѝ. По едно време него и Галина Вишневская изобщо престанаха да ги излъчват по радиото и телевизията, изопачаваха се вестникарските съобщения за тях. Голям брой негови концерти в СССР бяха отменени без ясни причини — дори вече когато той бил на път за града, където е насрочен концертът. Методично го лишиха от творческо общуване с най-големите музиканти на света. Заради това например вече от няколко години се отлага първото изпълнение на виолончелния концерт на Лютославски в Полша, в родината на композитора, където Ростропович не го пускат, и първото изпълнение на концерта на Бритън, посветен на Ростропович. Най-сетне, препречиха му пътя за диригентска работа в Большой театър, която беше за него творчески най-важна и най-интересна. Тази пролет сметнах за свой дълг да напусна вилата му, за да го отърва от преследвания. Но те отмъстително не секват до ден днешен. Освен това не могат да му простят неговото писмо за съдбините на руското изкуство.

От няколко години нито един телефонен или стаен разговор — мой или на членовете на семейството ми, дори на най-банална битова тема не остана неподслушан и (има признаци) неанализиран. Вече сме свикнали с това, че денем и нощем постоянно разговаряме в присъствието на Държавна сигурност. Когато им се свърши лентата, безцеремонно прекъсват телефонния разговор, за да я презаредят, докато ние звъним повторно. В същото положение са Ростропович, Сахаров, Шафаревич, двете Чуковски, голям брой мои познати семейства, а още повече непознати.

Чак е странно да чуваш, че някъде се водят спорове има ли право президентът на страната да даде нареждане за установяване на електронно подслушване за защита на военните тайни на неговата страна. И дори е оправдан по съдебен път човек, който разгласил такива тайни. А у нас — и без съд се смята за виновен всеки човек, веднъж изказал гласно мнение, противоречащо на официалното. И електронното подслушване на разговорите му се постановява не от главата на страната, а от среден чиновник на Държавна сигурност. Такова електронно подслушване, като оставим настрана всички останали форми на следене, оплитат хиляди и хиляди интелектуалци и отговорни служители в главните градове на Съветския съюз. И

безброй готованци с мундири седят и анализират записите на подслушаното. И това дори не се крие кой знае колко, министър смята, че е допустимо да заяви на свой подчинен: „Дадох ми да чуя еди-кой си ваш разговор“ и след това да го мъмри за този разговор. Следенето стига дотам, че дори спрямо влизащите в допир с мен хора 5-о управление на КГБ (ген.-майор Никишкин и неговият Първи отдел (Широнин) дават писмени указания — „да се установяват посещаваните от тях адреси“, тоест вече спирала на второ ниво.

В нашия двор стои вехтият ижевски „Москвич“ на семейството ни. Около него ноцуват несравнимо по-хубави коли, но никакви странни „похитители“ всеки път посягат именно на тази. Два пъти претърпяха неуспех, веднъж умишлено я повредиха, веднъж я отвякоха чак в Грузия. И макар че милицията откри колата и като че ли и автоджамбазите, никакъв съдебен процес срещу тях не бе проведен. Не само аз, а и познатите ми са отрупани с оскърбителни анонимни писма. Преди неотдавнашните общински избори един агитатор (от „блока на комунистите и безпартийните“) заявил на жена ми, без да се крие: „Такива трябва да се удушават!“ Редакторът на списание „Октябрь“ Зверев на публични лекции в институтите по Вирусология и Имунология на Академията на науките заявил, че съм „член на изпълнителния комитет на ционистите.“ Наивно му възразили: „Но във вестниците писаха, че Солженицин бил от помещнически произход.“ Находчивият октябрист отговорил на всеослушание: „Тогава така е трябвало да пишат. А сега трябва да смятаме Солженицин за евреин.“ Пощенската цензура не пусна нито една вестникарска западна рецензия за „Август“ от многобройните изпратени ми от моя адвокат г-н Хееб. По такъв начин съм лишен от възможността да разбера как е посрещната книгата ми на Запад. Министърът на външната търговия Патоличев отказа правото ми да получа сумата от Нобеловата награда и ме принуждават да я дискриминирам, да я призная за „подарък от частно лице“ (което на всичко отгоре дава право на държавата да конфискува една трета от гневно охулената награда). КГБ час по час ми изпраща по трети лица пряк ултиматум: да се измитам в чужбина, в противен случай ще ме скапят в лагер и именно в Колима.

Във връзка с това, че не са Ви дали адресна регистрация при Вашето семейство, къде живеете?

Зимно време нямам друго място за живеене освен жилището на моето семейство, естественото място за всеки човек. И занапред ще живея тук все едно ще ми дадат ли регистрация или не. Нека безсрамниците дойдат да ме изселват, това ще бъде достойна реклама на нашия прогресивен строй.

(Тук се печата началото на интервюто. Останалата част е поместена в тома с публицистика — Събр. съч., Париж, ИМКА-прес, т. X, с. 18–30)

[29]

ДО КГБ, ЗА ЕКСПЕДИТОРКАТА ПОЛЯКОВА

31 август 1973 г.

В предишното си писмо, което сте получили на 3 юли, нали предупреждавах, че сюжетът с бандитите е твърде ясен, че е по-благоразумно да се прекрати. С третото си писмо, и то толкова злобно, Вашето ведомство ме принуди да дам интервю.

Ако видите Иван Павлович Абрамов, (Заместник-началник на Пето управление на КГБ, генералът, който се занимаваше с различномислието.) съобщете му, моля Ви, това.

Солженицин

[30]

**ДО РЕДАКЦИЯТА НА „ЛИТЕРАТУРНАЯ ГАЗЕТА“
ЗА ГЛАВНИЯ РЕДАКТОР ЧАКОВСКИ**

28 септември 1973 г.

Във вестника Ви от 12 септември в статията на М. Максимов „След прозрението“ лъжливо ми е приписан цитат: бил съм нарекъл Якир „алкохолик, който се продал за допълнителни сто грама“. Тия думи никога не съм ги нито казвал, нито писал, за Якир се изказах единствен път в интервюто си от 23 август 73 година, този текст Ви е известен.

Всичко, което вестникът Ви досега плямпаше и плямпа за мен, тежи на Вашата съвест. Но тук забелязвам нов похват — клеветите ме, като приписвате пак на мен лъжливи цитати. Ще се видя принуден да пресека този похват. Ако в следващите няколко броя Вашият вестник или М. Максимов не заявят, че е допусната грешка, па макар и „техническа“, ще се видя принуден да направя публично достойние формите и методите на Вашата клевета.

Солженицин

ПРИЛОЖЕНИЯ 31–40

[31]

СЪОБЩЕНИЕ ЗА ИЗЗЕМВАНЕТО НА „АРХИПЕЛАГЪТ ГУЛАГ“

МОСКВА, 5 СЕПТЕМВРИ 1973

Както заяви Солженицин, в края на август в Ленинград КГБ конфискувал машиописен екземпляр от книгата на Солженицин „Архипелагът ГУЛАГ“ — многотомно изследване за съветските лагери през периода 1918–1956, съдържащо само действителни факти, места и имена на още живи хора (над двеста души). Авторът се опасява, че сега ще се започне преследване на всеки от тях, задето са разказали за мъките си в сталинските лагери още преди 10 години.

Сведения за мястото, където се пазела книгата, съобщила Елизавета Воронянская, която била разпитвана в КГБ непрекъснато 5 денонощия. Когато се прибрала вкъщи, тя се обесила.

[32]

(НА ТИТУЛНАТА СТРАНИЦА НА САМИЗДАТСКОТО ИЗДАНИЕ)

ОТ АВТОРА

Влизането на СССР в Световната конвенция по авторските права ни позволява да предположим, че сега правата на писателите от нашата страна са защитени от самоволни публикации. Предполагайки тъкмо това, авторът пуска този откъс в самиздат.

Септември 1973

[33]

ДО А. Д. САХАРОВ, 28.10.73

28 октомври 1973 г.

Драги Андрей Дмитриевич!

Отсъствах от града, когато се научих за нападението срещу Вас, и затуй Ви пиша едва сега.

Все пак ниско е паднала нашата страна в очите на арабите, щом те нямат основания да зачитат националната ни чест. Само това ни липсваше: и арабският тероризъм да „коригира“ руската история.

Но аз твърдя, че в нашето отечество при наличието на тотално следене и подслушване, каквито са установени над Вас, такова покушение е невъзможно без знанието и поощрението на властите. Ако то е било независимо и нежелателно за властите, на многобройните щатове не би им струвало нищо да го пресекат преди започването му и за час и половина или веднага след извършването му да арестуват престъпниците. Щяха ли те да посмеят да шавнат у нас, ако не са получили разрешение?! — нелепо е дори да си го помисли човек, който е запознат с нашите условия.

Но това е съвсем нов похват. На свободното слово и на свободния човек — какво да противопоставиш. С аргументи не разполагаш, ракетите са неприложими, решетката накърнява реномето ти, остава наемният убиец.

Ако някой ден Ви нанесат този удар, а аз съм още жив, уверявам Ви, че с остатъка от перото и живота си ще направя каквото мога, та убийците да не спечелят, а да загубят.

Крепко Ви прегръщам!

Ваш
А. Солженицин

Драги Андрей Дмитриевич!

Възхищавам се от Вашата твърдост и непоклатимост. В повечето случаи се учудвам как ние с Вас, без да се срещаме, без да се съветваме, без да се наговаряме, говорим и постъпваме почти строго успоредно (а така става, защото това произтича от същинското положение на нещата).

Но сега чух за Вашето обръщение към американския Конгрес — и съм огорчен. Ако правилно са предадени думите Ви, подкрепяте само поправката на Джексън, която беше напълно уместна преди половин година и дори преди 3 месеца, но сега ми изглежда вече съвсем слаба. След кампанията през август-септември срещу нас в Конгреса съществуват по-определени мнения (например председателят на бюджетната комисия на Камарата на представителите Милз, много влиятелно лице): да не се предоставят търговски облаги на страни, където липсват гаранции за човешките права (и това той го е формулирал специално за да защити Вас и мен). Разработват се мероприятия как да бъде постигнато това (кратки срокове на споразуменията, постоянни доклади пред Конгреса за състоянието на човешките права в съответната страна). И изневиделица — днешното Ви изказване, по-точно — отказване и стесняване без каквато и да било нужда? Андрей Дмитриевич, драги мой, нима правото на емиграция (фактически — на бягство) е по-важно от правата на постоянен всеобщ живот по места? правата на известен брой хиляди са по-важни от правата на много милиони? Правото на емиграция е частен случай от всички общи права. Моля Ви убедително: не свеждайте въпроса до емиграцията, не я акцентируйте на първо място над всичко

— по този начин изгаряте почвата под собствените си крака.

Прегръщам Ви с обич!

Ваш
А. Солженицин

Ако ще си говорим за свободите — не би ли била най-първата руска свобода: от крепостното право, от закрепостяването на селячеството от паспортния режим?

Ако съществуват всички свободи, ще има и свобода на емигриране
като частен случай.

[35]

ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА ПЕЧАТА

14 ЯНУАРИ 1974

Не се съмнявам, че подтик за сегашното изключване на писателката Лидия Чуковская от съюза, за този гавраджийски спектакъл, когато една дузина охранени преуспяващи мъже са разигравали ролите си пред сляпа сърдечноболна, която не виждала дори лицата им, в заключена стая, където не бил допуснат никой от съпровождалите Чуковская, — същински подтик и цел е било желанието да ѝ отмъстят, задето тя ми даде възможност да работя в переделкинската ѝ вила. И да сплашат други, които биха се претрашили да последват примера ѝ. Известно е как преди три години непрекъснато и жестоко преследваха Ростропович. В процеса на хайката не ще се спрат и да съсипят постоянно посещения от тълпи екскурзианти музей на Корней Чуковски.

Но докато има такива честни безстрашни хора като Лидия Чуковская, мой стар приятел, без страх от вълчата

глутница и дюдюкането на вестниците, — руската култура няма да угасне и без официозното ѝ признание.

А. Солженицин

[36]

ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА ПЕЧАТА
18 ЯНУАРИ 1974

Яростната кампания на печата крие от съветския читател най-важното: за какво е тази книга. Каква е тази странна дума „ГУЛАГ“ в заглавието ѝ? „Правда“ лъже: авторът „гледа с очите на онези, които бесеха революционните работници и селяни“. Не! — с очите на онези, които бяха разстрелвани и изтезавани от НКВД. „Правда“ уверява, че в нашата страна имало „безкомпромисна критика“ на периода преди 1956 г. Ами нека покажат безкомпромисната си критика, аз им дадох извънредно богат фактически материал.

Дори днес — дори днес! — този път не е преграден. И какво пречистване би било за страната!

Когато публикувах „Архипелага“, все пак не очаквах, че дотам ще се отрекат от предишните си слаби признания. Линията, избрана от органите на нашата пропаганда, е линия на животински страх от разобличенията. Тя показва как са се вкопчили у нас в кървавото минало и искат да го мъкнат като неразвързан чувал със себе си към бъдещето — само и само да не произнесат — дори не присъда, а просто морален упрек на нито един от палачите, следователите и доносниците. Характерно е: щом „Дойче веле“ обяви, че всеки ден ще чете „Архипелага“ по половин час — втурнаха се да я заглушават неистово: нито една дума от тази книга не бива да проникне в нашата страна.

Сякаш това ще трае дълго! Сигурен съм, че скоро ще настъпи време, когато тази книга в страната ни ще се чете широко и дори свободно. И ще се намерят паметливи и любознателни, които ще поискат да проверят: а какво е писала съветската преса при появата на тази книга? и кой е слагал подписа си? И в потока от мътни ругатни няма да намерят собствени, отговорни имена, навсякъде страхлива анонимност, псевдонимност.

Тъкмо затова лъжат с такава лекота, каквото им скимне: че според книгата ми „хитлеристите са снисходителни и милостиви към поробените народи“, „сталинградската битка е спечелена от наказателни батальони“. Непрекъснато лъжете, другари правдисти. Моля ви да посочите точните страници! (Ще видите, че няма да ги посочат.) Или ТАСС: „В своята автобиография Солженицин сам призна омразата си към съветския строй и съветския народ.“ Автобиографията ми е отпечатана в нобеловския сборник от 1970 година, достъпна е за цял свят, проверете колко нагло лъже Телеграфната агенция на Съветския съюз. Какво да си говорим за нея, след като тя има безсрамието да захрачи склопените очи на всички убити: че е написано за техните мъки и за смъртта им само заради валута (съобщение на Кирил Андреев, ТАСС. А неговият баща жив ли е? или и той е разстрелян там?).

Но и тук не уцели ТАСС: продажната цена на книгата на всички езици ще бъде пределно ниска, за да я четат колкото може по-широко. Цената е такава, че да се покрият само разходите по превеждането и отпечатването и материалите. А ако останат хонорари — те ще отидат за увековечаване на паметта на загиналите и за подпомагане на семействата на политзатворниците в Съветския съюз. И аз ще призова издателствата да дадат и своя приход за същата цел.

А ето лъжата на „Литгазета“: че съм изкарвал съветските хора „изчадия на ада“, същина на руската душа според мен било „това, че руският човек за една дажба хляб е готов да продаде майка си и баща си“. Посочете

страницата, лъжци! Пишат така, за да насъскат против мен моите неосведомени съотечественици: Солженицин „слага знак за равенство между съветските хора и фашистките убийци“. Дребно мошеничество: между фашистките убийци и убийците от ЧК-ГПУ-НКВД — да, слагам. А „Литгазета“ примъква тук „всички съветски хора“, за да им е по-лесно на нашите палачи да се скрият.

Но кои страници ще посочват, от коя книга? „Литгазета“ се издаде, че мародерства, че съблича труп: тя цитира издетия екземпляр, четвърта и пета част от „Архипелага“, които още никъде не са отпечатани, — именно в Държавна сигурност си е записвал извадки подозрителният „Литератор“! А когато излезе четвърта част, ще прочетете и този цитат: „Разбрах лъжата на всички революции в историята“ (краят на глава първа), и тази преценка не за руския човек, а за съветския свободен живот (глава трета, подзаглавията: „постоянният страх“, „потайността и недоверчивостта“, „тлеенето на душата“, „лъжата като форма на съществуване“...).

На всичко отгоре смеят да ме обвиняват, че моментът на печатането на „Архипелага“ бил избран от световната реакция, за да се прекрати намаляването на напрежението. Той е избран от нашата Държавна сигурност (тъкмо тя е главната „световна реакция“ на днешния ден), — избран от лакомията ѝ да граби ръкописи. Ако тя цени намаляването на напрежението, защо през август 5 денонощия е изцеждала, измъквала с ченгели този ръкопис от клетата жена? В извършеното заграбване аз съзрях пръст Божи: значи дошло е времето. Както било предречено на Макбет: Бърнамският лес ще тръгне.

А. Солженицин

[37]

**ИНТЕРВЮ ПРЕД СПИСАНИЕ „ТАИМ“
19 ЯНУАРИ 1974 Г.**

Братя Медведеви изразяват вярата си, че реформите в СССР могат да се проведат само отвътре, и то отгоре, и че западното обществено мнение почти не може да помогне при това. Сахаров изразява мнение, че само натискът отдолу и отвън може да бъде ефективен. Чуха се упреци, че той и Вие сте се обръщали към западни правителства и реакционни кръгове на Запад. Какво ще кажете за това?

Лично аз никога не съм се обръщал нито към чужди правителства, нито към парламенти, нито към чуждестранни политически кръгове. А Сахаров, доколкото зная, един-единствен път се е обръщал към американския Сенат и веднъж, по косвен начин, към правителствата от Западна Европа. Вярно е, това не е адрес и път за нас. Ние сме се обръщали към световната общественост, към дейците на културата. Тяхната подкрепа е безценна за нас, винаги е ефективна, винаги помага. И двамата сме живи и здрави досега само благодарение на нея. Но и тя не може да бъде безкрайна и ние не смеем да злоупотребяваме с призови за подобна подкрепа: всички страни си имат свои грижи и не са длъжни постоянно да се занимават с нашите.

Ала е съвсем смехотворно предложението на Рой Медведев в неговата недодялана статия, почти легална по своята скучност: да се обръщаме за помощ към западните комунистически кръгове — към онези, които нямаха желанието и усърдието да защитят дори делото на комунизма в Чехословакия, — та нас ли ще защитават? (Гомулка и Улбрихт нахокаха Хрушчов заради публикуването на „Иван Денисович“.)

Братя Медведеви предлагат търпеливо, на колене да чакаме, докато нейде „горе“ някакви митични „леви“, които никой не познава и не назовава, вземат връх над някакви „десни“, или пък израсне „ново поколение ръководители“, а всички ние, живеещите, всички ние, живите, трябва какво? — „да развиваме марксизма“, нищо че засега ни хвърлят по затворите, нищо че „временно“ терорът се е засилил. Чиста идиотщина.

Не е ли по-нормално за нас да се обръщаме към нашето правителство, към нашите вождове, ако предположим, ако допуснем, че те не са съвсем безразлични към съдбата на народа, от който са техните корени? Такива писма са писани неведнъж — от Григоренко,

Сахаров, от мен, от стотици хора, писма с конструктивни предложения за изход от усложненията и опасностите за нашата страна, — но те никога не са били приемани дори за обсъждане, отговори не е имало, само репресивни.

И остава нашето право и нашият пряк път — да се обръщаме към своите читатели, към своите съотечественици и особено към нашата младеж. И ако тя, след като научи и разбере всичко, не ни подкрепи, то ще е вече от недостиг на мъжество. Тогава значи и тя, и ние сме заслужили жалката си участ и няма от какво да се оплакваме — освен от своето вътрешно робство.

Но по какъв начин Вашите съотечественици, Вашата младеж могат да Ви подкрепят?

С никакви физически действия, чисто и просто с отричане от лъжата, с лично неучастие в лъжата. Всеки да престане да помага на лъжата решително навсякъде, където я вижда: дали ще го принуждават да говори, да пише, да цитира или подписва, или само да гласува, или само да чете. У нас лъжата се превърна не просто в нравствена категория, но и в държавна опора. Отхвърляйки лъжата, ние извършваме не политическа, не подлежаща на съдебно преследване, а нравствена постъпка, — но това веднага би дало отражение върху целия ни живот.

ТАСС заявява, че излизането на Вашата книга „Архипелагът ГУЛАГ“ създава опасност от връщане на атмосферата на студената война и нанася вреда на разведряването в отношенията между Изтока и Запада.

Вреда на мира и на добрите отношения между хората и народите нанася не онзи, който разказва за извършените престъпления, а онзи, който ги е вършил или ги върши. Личното, общественото и националното разкаяние винаги само пречистват атмосферата. Ако признаем открито своето страшно минало и го осъдим сурово, не с празни приказки — това само ще укрепи по целия свят доверието в нашата страна.

Вашата нова книга няма да бъде отпечатана тук, но много руснаци ще я чуят по радиото. Как си представяте тяхната

реакция, особено реакцията на младото поколение, което знае малко за събитията, описани от Вас?

Дали ще я чуят по радиото, не се знае. Вече заглушават „Архипелагът ГУЛАГ“ по „Дойче веле“. Но въпреки това истината ще стигне до хората, ще се разбере. Цели десетилетия тя беше така укривана, че появяването ѝ в нейния цялостен вид разтърсва всеки непознат — но и възпитава сърцето му, дава му светлина и сила за бъдещето.

Как предполагате, че ще постъпят властите с вас?

Категорично не се наемам да прогнозирам. Аз и моето семейство сме подготвени за всичко.

Аз изпълних дълга си пред загиналите, това ми дава облекчение и спокойствие. Тази истина бе обречена на унищожаване, мачкаха я, давеха я, изгаряха я, правеха я на пух и прах. Но ето че тя се съедини, жива е, напечатана е — и вече никой никога не ще я изтрие.

[38]

РАЗКЪСВАНЕ НА НЕМОТАТА

Според мен излизането на новата книга на Солженицин „Архипелагът ГУЛАГ“ през 1973 година е огромно събитие. По неизмеримост на последствията то може да се сравни само със събитието от 1953 година — смъртта на Сталин.

В нашите вестници Солженицин бе обявен за предател.

Той наистина предаде — разбира се, не родината си, за която честно се е сражавал, и не народа си, на когото прави чест с творчеството и живота си, а Държавното управление на лагерите — ГУЛАГ, — предаде на гласността историята на гибелта на милиони, разказа с конкретни факти, свидетелства и биографии в ръце една история, която е длъжен да знае наизуст всеки, но която

властта по необясними причини с всички сили се мъчи да предаде на забравата.

Кой тогава извършва предателство?

XX конгрес на партията показва над камари трупове само окървавения крайчец на рогозката. Но дори и това спаси през петдесетте години от гибел милиони живи, полумъртви и такива, в които мъждукаше живот за още само една въздишка. Хвала на XX конгрес. XXII взе решение да се издигнат паметници на загиналите. Ала напротив, не след дълго злодеянията, извършвани в нашата страна в неவிждани от историята мащаби, започнаха усърдно да се изчегъртват от паметта на народа. Загинали са милиони хора, загинали са по един и същи начин, но нали всеки от тях е бил не муха, а човек — човек със своя отделна съдба, със своя отделна гибел. „Реабилитиран посмъртно.“ „Последствията от култа към личността на Сталин.“ А какво е станало с личността — не с онази, въздигнатата в култ, а с другата — всяка друга — от която е налице единствено документът за посмъртна реабилитация? Къде се е дянала и къде е погребана — личността? Какво е станало с човека, какво е преживял след минутата, в която са го извели от дома му — до минутата, в която се е върнал при близките си във вид на документ?

Какво се крие зад думите „реабилитиран посмъртно“ — какъв живот, каква смърт? Някъде през 1965 година за това бе наредено да се мълчи.

Солженицин — човекът предание, човекът легенда — отново разкъса блокадата на немотата; върна на онези събития реалността, на множеството жертви и съдби — името, и най-важното — на събитията тяхната истинска тежест и поучителния им смисъл.

Ние отново научихме — чуваме, виждаме какво е било: обиск, арест, разпит, затвор, прехвърляния по етапен ред, лагер. Глад, побои, труд, труп.

„Архипелагът ГУЛАГ“.

Лидия Чуковская
4 февруари 1974 Москва

[39]
ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА ПЕЧАТА
2 ФЕВРУАРИ 1974

През декември, „Архипелагът“ още не се публикуваше, лекторите на Московския градски комитет на КПСС (например Капица в Госплан) заявявали дословно: „Няма да оставим Солженицин дълго да си разиграва коня.“ Тези обещания на властите напълно съвпадаха с псевдобандитските писма, в които се добавяха само череп и кръстосани кости. Излезе от печат „Архипелагът“ — и любимият знак на бандитите се премести от анонимните писма на витрината на Съюза на художниците, а заплахите да ме убият преминаха в телефонна атака („ще приведем присъдата в изпълнение!“). Тази телефонна атака срещу моето семейство — две жени и четири деца, хулигански провеждаха агенти на Държавна сигурност на две смени — от 8 сутринта до 12 през нощта освен съботите и неделите, когато имат законни почивни дни.

А кресливата кампания на вестниците е насочена всъщност не срещу мен: ако ще да запълват с ругатни цели страници, те вкупом няма да ми развалят нито един работен ден. Вестникарската кампания е насочена срещу нашия народ, срещу нашето общество: да замаят, да зашеметят, да отблъснат със сплашване и отвращение съотечествениците от моята книга, да стъпчат в съветските хора знанието, ако то се промуши през заглушаването. Да погъделичкат и долните инстинкти — Солженицин има три леки коли, тузар е! — кой и къде ще опровергае всевластните лъжльовци, че никакви три коли нямам и не съм имал, а из града се движа с двата си крака и с

тролейбуси, както не би се унижил и най-закъсалият кореспондент на ТАСС. Да експлоатират и благородното възмущение: той осквернява гробовете на загиналите през Отечествената война! През кулите на вестникарската лъжа кой ще се добере, че книгата ми изобщо не е за тази война, нито за двайсетте милиона наши загинали, а за другите шейсет милиона, изстребени от вътрешната война за 40 години, — тайно изтезаваните до смърт, замразените из пуцинаците, уморените от глад цели републики?

Допреди няколко седмици още имаше честен път: да признаят истината за миналото и така да се очистят от старите престъпления. Но трескаво, но обзети от животински страх, решиха да бранят лъжата докрай, прикривайки се зад вестникарските бастиони.

Защитата на световното обществено мнение засега не им позволява нито да убият автора, нито дори да го арестуват: това би било най-добро потвърждение на книгата. Но остава пътят на клеветата и личното дискредитиране, тъкмо за това се захващат сега дружно. Викнат е от провинцията бившият ми съпроцесник Виткевич и за да оварди научната си кариера, той чрез АПН, този изпитан филиал на КГБ (те „приятелски му показали“ протоколите на следствието от 1945 година, я нека някой друг се добере до тях!), хвали следствието от онова време: „Следователят не се е нуждаел да изопачава истината.“ 29 години той не упрекваше поведението ми по време на следствието — и колко навреме си намира сега място в общия хор. Отлично знае, че от моите показания не пострада никой, а присъдата ни е била определена независимо от следствието и още преди ареста: обвиненията са взети от водената между нас с него подцензурна кореспонденция (тя била фотографирана цяла година) с ругатни по адрес на Сталин и после — от „Резолюция № 1“, изета от нашите полеви чанти, съставена от нас съвместно на фронта и осъждаща нашия държавен строй. Спомня си за моите „показания пред съда“, а мен изобщо не ме изправиха пред съд, лепнаха ми

наказанието задочно. Вярно пише, че „принадлежим към различни човешки категории“: той настояваше да забравим за всички смърти и мъки, свои и чужди. И това е само началото. Ще изловят, ще принудят да лъжат свидетели, спътници, хора, с които съм се срещал през полувековния си живот. И от бивши концлагеристи, недоразстреляни, недоизмъчени до смърт, ще изстискат показания, че не са страдали, че не са ги изтезавали, че не е имало Архипелага.

На ЦК, КГБ и нашите вестникарски издателства, надпреварващи се сега да четат „Архипелага“, не им достига ниво да разберат, че за самия себе си съм разказал в тази книга съкровено, много по-лошо от всичко лошо, което могат да съчинят техните подлизурковци. Това именно представлява книгата ми: не памфлет, а зов към разкаяние.

Цялата днешна вестникарска шумотевица, в която се включиха именити дейци на изкуството (а други твърдо отказаха и се носи мълва за мъжеството им), — цялата тази кампания е бой против съвестта на народа, против истината, предназначена за народа. Като ѝ препречва пътя с черните си пешове, с размаханите си крила, рогатите изчадия адови се решиха на този безнадежден бой преди сутрешната църковна служба, за да удължат властта си над човешките души. Но колкото по-яростно цапотят с черно, толкова по-скъпо ще си платят, когато се разбере истината.

Народът ни вече половин век се добира до нея само с изравяне от лъжата. Хората се научиха, вече знаят защо и кога се раздават толкова прекомерни крясъци. Към мен тече подкрепа — и в телефонните обаждания, и в стигналите писма, бележки от написали имената си и от неизвестни хора,

„От уралчани. Всичко разбираме. На прав път си, братле!

Група работници.“

Пишат единични протести до вестниците, предвиждайки всички гибелни последствия за себе си. И публично се изказаха безстрашните трима млади — Борис Михайлов, Вадим Борисов, Евгений Барабанов (всеки от тях има малки деца), от нищо незащитени освен от правотата. Може да смажат и тях, и мен, но няма да смажат истината, колкото и още знаменити жалки имена да се хванат на черното хоро.

Никога не съм се съмнявал, че правдата ще се завърне при моя народ. Вярвам в разкаянието, в нашето душевно пречистване, в националното възраждане на Русия.

А. Солженицин

[40]

ПРИЗОВКА ОТ ПРОКУРАТУРАТА НА СССР, 8.2.74

Прокуратура на СССР
103793 Москва К-9, „Пушкинская“, 15-а
8 февруари 1974 г. №

гр. Москва, улица „Горки“, №

12, ап. 169

За гр-на А. И.

Солженицин

Гр-но А. И. Солженицин

Следва да се явите в Прокуратурата на СССР — ул. „Пушкинская“ 15-а, на 8 февруари 1974 г. в 17,00, стая № 513, етаж 5-и.

Прокурор от следственото управление
на Прокуратурата на СССР
А. Балашов

ПРИЛОЖЕНИЯ 41–46

[41]

ДО ПРОКУРАТУРАТА НА СЪЮЗА НА ССР В ОТГОВОР НА ПОВТОРНОТО И ПОВИКВАНЕ

В обстановката на непроходимото всеобщо беззаконие, многодетно царуващо в нашата страна (а лично спрямо мен — и на 8-годишната кампания на оклеветяване и преследвания), отказвам да призная законността на вашето повикване и няма да се явя за разпит в никое държавно учреждение.

Преди да дириrete сметка от гражданите относно спазването на закона, първо се научете да го изпълнявате самите вие. Освободете невинните т затворите. Накажете виновниците за масовите изстребления и лъжливите доносници. Накажете администраторите и спецотредите, извършвани геноцид (изселването на народи). Лишете днес местните и отрасловите сатрапи от безграничната им власт над гражданите, от подритването иц съдилищата и психиатрите. Удовлетворете милионите законни, но потиснати жалби.

А. Солженицин
11 февруари 1974

[42]

ЗА В СЛУЧАЙ НА АРЕСТ

Предварително обявявам за неправомоощен всякакъв криминален съд над руската литература, над една-

единствена книга от нея, над който и да било руски автор. Ако се насрочи такъв съд над мен — няма да ида на него със собствените си крака, ще ме закарат с вързани ръце, в милиционерска камионетка. На такъв съд няма да отговоря на нито един негов въпрос. Осъден на затвор, няма да се подчиня на присъдата, освен ако ми сложат белезници. В самия затвор, след като вече съм дал най-добрите си осем години на принудителна работа за държавата и си спечелих там рак, — няма да работя за потисниците оттук нататък и половин час.

По такъв начин им оставям простата възможност на откритите насилници: на бърза ръка да ме убият, задето пиша истината за руската история.

А. Солженицин

[43]

**Л. РЕГЕЛСОН. ИЗ ПИСМОТО МУ ДО ПРАВИТЕЛСТВОТО НА
СССР ПО ПОВОД ЕКСТЕРНИРАНЕТО НА СОЛЖЕНИЦИН,
17.2.74**

Безотговорни владетели на великата страна!

...вие, изглежда, сте започнали постепенно да разбирате... че в духовната борба убитият противник е опасен от живия... Но... още не сте разбрали, че с издаването на „Архипелагът ГУЛАГ“ удари фаталният за вас исторически час; ...Не сте разбрали все още, че Бърнамският лес вече тръгна... че срещу вас се надигнаха десетки милиони убити... Те отдавна вече хлопат на вратата на живота ни, но нямаше кой да им отвори... „Архипелагът ГУЛАГ“ е един обвинителен акт, с който се открива съдебният процес на човечеството срещу вас... И нека параличът, с който Бог наказва вашия пръв вожд, стане за вас пророчески праобраз на онзи духовен паралич, който сега неминуемо ви заплашва.

...Може пък някой от вас да се замисли: и все пак няма ли Го над всички нас Онзи, Който ще ни потърси отговорност за всичко?

Не се съмнявайте — има Го.

И ще ви потърси отговорност. И вие ще отговаряте.

...Отнемете Русия от Каин и я дайте на Бог...

Л. Л. Регелсон

17 февруари 1974 Москва

[44]

А. А. УГРИМОВ. ЗАПИС НА РАЗПИТА МУ В ЛУБЯНКА

ПОЛОВИН ГОДИНА ПРОТАКАНЕ И ЧАС И ПОЛОВИНА РАЗГОВОР

Последното лято (1974) от живота на баща ми прекарах с него на Николина Гора. През август се готвех да тръгна с кола за Крим, а Ирина заминаваше за Пятигорск на лечение. Точно преди да тръгне, се обадили по телефона от КГБ, попитали за мен, а после я помолили да ми предаде да се обадя на Андрей Павлович Викторov, който би искал да разговаря с мен (оставил телефона си). Естествено, Ирина се разтревожила и искаше още преди да замине да отида и да разбера за какво ме търсят (неизвестността винаги безпокои и гложди). Но аз реших да не бързам и я успокоих, а после ѝ писах в писмо, че съм загубил листчето с телефона, но че няма нищо страшно, спокойно заминавам за Крим, а после ще видим. Но все пак това безпокоеше и мен, та захванах да режа и цепя дърва с такова настървение, че се пресилих и се наложи малко да си полекувам сърцето. За сметка на това си успокоих нервите. А предположенията ми за интереса към мен бяха две: или по повод Кривошеин (причините бяха напълно реални), или във връзка с А. И.

После заминах за Крим, там си убодох пръста: получих възпаление на костта, през цялото време се занимавах с тоя пръст и безрезултатно го цепих и лекувах, но въпреки това прекарах добре времето си сред приятелите, които много се грижеха за мен. Дори забравих за „поканата“ и реших, че са „вдигнали ръце“. Но когато се върнах в Москва, ми казаха, че някой си, който се нарекъл „един мой познат“, питал за мен и по-конкретно — дали съм в Таруса? Гласът и начинът на говорене издавали, че е „оттам“ — да се чудиш просто колко ясно, почти безпогрешно това винаги може да се определи!?

През тази есен татко започна да заслабва и да боледува, тъй че явно животът му бе към края си — та през декември той трябваше да навърши 100 години! Трябваше да прекарвам страшно много време с него, пък и с пръста се занимавах още около три месеца, докато накрая го излекувах. През това време пак се обаждали, но не ме намерили, после още веднъж — и този път вдигнах аз. Изключително мекият, вежливичък глас ми напомни за себе си и за желанието си да ме види. Като се позовах на своето боледуване и боледуването на баща ми, казах, че сега това е невъзможно, и помолих, щом съм им толкова необходим, да ми изпратят официална призовка. „Така ще ми е по-удобно...“ Учудване: „Ама защо пък чак призовка?“ — „В нея поне ще бъде посочена причината, а така не ми я казвате.“ — „Е, това не е за телефон, а вие, Александър Александрович, все пак се обадете, когато имате време, може пък и ние да дойдем да си поприказваме.“ — „Не, въкъщи няма да ми е удобно, пък и рядко се мяркам тук, а вашият телефон се изгуби някъде...“ — „Това не е страшно, запишете си го.“ Записвам си го. Сверявам го с първия — същият... Питам онзи за чина му — капитан (неохотно). Между другото научавам, че това е същият „отдел на фирмата“, в който бяха разговаряли с племенницата ми и ѝ бе отказана изходна виза, но после все пак удовлетвори жалбите ѝ, подкрепени от Надя Буланже, която се обърна от Франция

лично към Екатерина Фурцева. И отново минава доста време, но аз разбирам — няма да ме оставят на мира. Татко умира през ноември и едва през декември вземам решение — ще се обадя аз и ще отида. През това време у мен бе укрепнало предположението, че се отнася за А. И., и ясно бях определил позицията си.

Звъня. Стори ми се, че оттатък радостно се изненадаха. Определят ми ден. Не, нарочно искам друг. Изискано вежливо се съгласяват. И ето един сив зимен ден, след като предварително съм призовал Богородица на помощ, отивам на „Кузнецки“ 24. Вътрешното ми усещане: тъпо, част от нервите ми сякаш са под местна упойна, но главата ми е бистра, очите виждат всичко. Влизам във въпросната приемна. На вратата се туткат двама души, разпалено си говорят нещо. Леко се учудвам на това тук. Изобщо не се учудвам, когато от стола срещу вратата веднага става нисичък брюнет с тъмни очила и тръгва към мен. Обръща се към мен по име и презиме, представя се. Естествено, добре знае как изглеждам. Прави ми път да мина през една доста тясна врата към вътрешността, там има тъмен коридор, пускам го да мине напред — той да води. Объркване. Но въпросът не е в учтивостта, а в инструкцията — той трябва да е зад мен. Най-сетне излизаме на светло и веднага виждаме вратата към кабинета вляво. А зад първата врата забелязвам в тъмното притиснато до стената ченге с фуражка със синя околожка. Значи съм престъпил границата. Влизам в малък кабинет. Всичко е като навсякъде и все пак си личат някои черти от особения стил на фирмата. Иззад бюрото в дъното става и тръгва насреща ми друг човек на около четирийсет, със силно червена дълга права коса, вчесана настрани. Поздравява (тук правя грешка: не го помолвам да си каже ясно името); предлага ми да си сваля кожуха и да седна. Сядам — светлината от прозореца пада върху мен (11 часът е). С гръб към прозореца, с лице към мен сяда „тъмните очила“. Отляво зад бюрото си сяда червенокосият. Няколко

секунди мълчание, после започва „разговорът“. (Предавам го по памет.)

— Та значи поканихме ви на разговор. Вие, Ал. Ал., сте човек с голям житейски опит... а ние сме хора млади (неестествена скромност — уж на истина искат да се поучат.)

Мълча.

— Е, как мислите, Ал. Ал., защо от вас се е заинтересувала Държавна сигурност, нали имахте време да помислите върху това?

Охо, бързо плюхте на първото червейче и клатите кукичката току под носа ми.

— Знам ли, може да ви интересува какво ли не. (Правя се на наивен с една усмивчица.)

— Добре де, и все пак какво си мислите?

— А няма ли да е по-лесно вие да ми кажете — отвърщам сдържано, леко раздразнено. Червенокосият мисли.

— Интересуват ни отношенията ви със Солженицин.

— Разбирам — кимам аз.

— Какви бяха отношенията ви с него?

Отговарям бодро, почти весело, предварително съм шлифовал тези думи:

— Много добри, приятелски.

И ги наблюдавам, отварям си очите на четири — не се издават, но са леко озадачени: не тръгвам веднага с пешката.

— И често ли се виждахте с него?

— Не, не често, а напоследък съвсем рядко.

— Но все пак и след като той тръгна направо срещу закона и вече беше получил призовка от прокурора?

Не ще и дума, това го знаете — как отидох в деня на арестуването му. Но не уточнявате. Аз също.

— Доколкото ми е известно, той бе екстерниран без следствие и съд. А не е в моя стил да обръщам гръб на приятелите си, когато са зле.

— Да, но той се занимава с антидържавна дейност, а вие поддържате връзки с него.

— Не поддържам връзките си с него, откак замина. Смятам, че е влязъл в остър конфликт с държавната власт: това не е нещо ново за голям руски писател.

— Но с него постъпиха много хуманно, нима не сте съгласен?

— Добре знам от личен опит какво е административното изселване, на което той бе подложен на два пъти, сигурно знаете това. Когато нас ни изгониха от Франция през 1947 г., съветското правителство не прие това като „хуманен акт“. Всичко е относително. Вярно, с него можеха да постъпят много по-лошо и в сравнение с по-лошото изселването може да се сметне за хуманна мярка.

Обаче те са забравили за изселването ни с баща ми през 1922 година и разговорът на тази тема секва.

— А къде и кога се запознахте с него?

— Още когато беше прославен, а къде — не си спомням точно, май в Дома на литераторите.

— А кой ви запозна?

— Ами... не си спомням... не, не. (Хе-хе, душички!)

Пауза, охлаждаща „топлотата на разговора“.

— Какво е отношението ви към неговата дейност?

— Според мен той е много голям писател и е абсолютно независим и честен. Като такъв има право да говори всичко, което мисли.

— Не, не! Не като писател — раздразнено казва „тъмните очила“, — а в другата област, в политическата.

— Аз съм човек, който мисли самостоятелно, и отношението ми към различните му писания е различно — едни одобрявам, на други гледам критично. (Не, няма да обсъждам подробно това с вас, не се надявайте.)

— Но сте му помагали, сътрудничили сте му.

— Не.

— А на нас ни е известно, че сте му сътрудничили. Ето в тази папка, не гледайте, че е тъничка, са събрани

всички данни, по-добре да не отричате. Например съхранявали сте архива му.

— Не знам какви данни имате. Не съм съхранявал никакъв архив.

— А искате ли да ви кажа номерата на работите, които са се съхранявали у вас?

— Не знам какви са тези номера, можете да ми ги кажете, щом искате.

Протяга ръка към папчицата и същевременно ме гледа втренчено.

И аз не свалям очи от него... в главата ми се мярка: за марките не споменават, смятат да ме сплашат или...

— Абе хайде, няма нужда, друг път — ръката се прибира от папката мързеливо, мързеливо...

Така! Тази атака пропадна, засега. Още повече стабилизирам позицията си.

— А познавате ли така наречената Люша?

— Познавам я добре и отдавна.

— Тя никога ли не ви е предавала нещо?

— Не, нищо, никога.

— А познато ли ви е такова произведение — „Рекло телето дъба на мушка“ ?

— Знам, че има такова, но не съм го чел.

— А за какво се разказва в него?

— Мисля, че е нещо автобиографично.

— А какво се е случило с този ръкопис, нещо, в което и вие сте били замесен? Определено трябва да знаете!

— Не знам.

Доста знаят обаче. Как да отгатна: какво знаят със сигурност, какво донякъде и какво само предполагат? Но тактиката им е същата: внушават ти — „ние знаем всичко, разказвайте всичко — във ваш интерес е“.

Охлаждаща „разговора“ пауза. Червенокосият размишлява. „Тъмните очила“ помръква, ъгълчетата на устните му сочат надолу...

Пуша много и забелязвам, че паля нова цигара, преди да съм допусил предишната. А, лошо — вълнението ми се

издава безконтролно и сигурно забележимо.

— Казвате, че не сте му сътрудничили, не сте му помагали, обаче сте го и критикували, и то много остро...

Червенокосият се усмихва, нещо като комплимент. Не отричам и си мълча. Отбелязвам си: и това знаят, но не се изненадвам много. Може ли да се скрие всичко в момент, когато отвсякъде те дебнат и подслушват! Играта на шах продължава. Червенокосият развива атаката си:

— А продължавате ли да пишете мемоарите си?

— Да, продължавам — преструвам се, че никак не съм изненадан, което е почти истина...

— Донякъде сме запознати със съдържанието им.

— Не съм ги давал на странични хора, те са предназначени само за роднините и близките.

— Де, де, и за не чак толкова близки...

— Сигурно някой от семейството се е разбъбрил, това е — казвам равнодушно и презрително (а същевременно мисля — кой ли??? От Таруса?).

— А сигурно вече сте ги изпратили на Солженицин?

— Не, не и не! — избухнах неочаквано. — Прекалено са интимни и не желая това да става обект на политическа спекулация, от каквито и да било позиции — те не са предназначени за отпечатване и обнародване.

Наистина мисля така и го казах и на А. И. при последната ни среща. „Но защо тогава ги пишете?“ — учуди се А. И.

Постепенно учтиво-коректният тон от началото на „разговора“ премина в явно враждебен и неприкрито „разпитен“. Обстоятелството, че тези мухльовци не се удържаха дълго на първоначално замислените позиции и ми се показаха в същия добре познат ми вид, изобщо не ме натъжаваше, а по-скоро ме окуражаваше. Всичко си беше на мястото, по същество нищо у тях не беше се променило — същите похвати, същите сметчици, същата примитивност. Още не са ги отвързали тези псета, а те вече скърцат със зъби, едва се сдържат. Но ето, вече минават към заканите. След кратка пауза, която червенокосият се

мъчи да направи многозначителна, а „тъмните очила“ — зловеща, червенокосият казва:

— С една дума, Александър Александрович, сега всичко ще зависи от вас самия...

— Не разбирам, защо всичко трябва да зависи и ще зависи от мен? Какво искате да кажете? Какво намекувате? Аз мисля, че всичко трябва да зависи от обективните обстоятелства, а изобщо не от мен.

— Да — унило поклаща глава червенокосият, — от обективните обстоятелства... Но за нас е съществено да изясним въпроса за „умисъла“ — изрича той „мъдро“, — разбирате ли какво означава „умисъл“?

Имам известна представа за това юридическо понятие. Само че преди 25 години тук пак така предполагаха и подозираха и нищо не намериха, обаче ми друснаха 10 години ИТЛ (Изправително-трудова лагери. — Бел. пр.)...

— Времената бяха други — казва червенокосият.

Усмивам се кисело. Не върви разговорът. Чакам какво ще стане по-нататък.

— А какво можете да кажете за пътуването си на юг на 6 август 71-ва година? — за пръв път задава въпрос „тъмните очила“. Сметачната машинка в мозъка ми мигновено прещраква: „Май сбърках, защото заминахме не на 6-и, а на 7-и, ако не греша“ — и без никакво смущение отговарям:

— Нищо не излезе от това пътуване.

— Как така не излезе?

— Ами така, не се състоя и аз просто откарах Солженицин на гарата.

— Как така на гарата!? — смая се и занастъпва през цялото бюро към мен „тъмните очила“. — Е, ама вие вече...

Помислих си, че ще ме попитат на коя гара, обаче не, не ме попитаха.

— Е, ясно е, разговорът ни не излезе сполучлив — изрича злобно „тъмните очила“. И заканително!

— Да, не излезе — подкрепя го червенокосият и без да става от стола си зад бюрото, величествено сочи с ръка вратата. Разбирам, че „аудиенцията е приключила“, ставам и тръгвам към закачалката, където виси кожухът ми.

— И все пак хубавичко си помислете и ни се обадете.

— Не, няма да ви се обадя, изпратете ми призовка.

— Призовка значи? Окончателно?

— Да, призовка. Окончателно.

— И да не сте посмели да унищожавате нещо у вас.

— Няма какво да унищожавам.

— Вече сте успели да ги изпокриете другаде? — избухва. — Колко хубаво!

Не отговарям. Обличам се.

— И не ви препоръчвам да говорите за днешната ни среща със Столярова въпреки близките ви отношения. Ние ще си я извикаме.

Разбира се, не отговарям, но след този шантаж лицето ми не може да изразява нищо друго освен погнуса.

— А на Чуковская можете да кажете... Тия пък фокуси какви са? А, майната му!

Обръщам се и тръгвам към изхода. Иззад гърба ми вратата отваря „тъмните очила“ и дава знак на ченгето до втората врата да ме пусне. Онзи отваря, излизам от коридорчето, без да се обръщам, прекосявам приемната и излизам навън. Известно време усещам по гърба си погледа на „тъмните очила“.

Навън е пак ден. Всичко продължи около час и половина. Излизам при Голямата къща, после на площада, наред който се извисява паметникът. Точно тук в навечерието на Петдесетница предадох „Архипелага“! А вие хабер си нямате!

Ех, животът все пак е хубаво нещо! От „Детский мир“ се обаждам вкъщи, после отивам да пия кафе на „Сретенка“... След още ден-два се разхождам с Люша из заснежените дворове и потайни кътчета около „Миуските“ и „Ямски“ улици.

Хубав ден беше, успешен ден! И досега съм доволен от него (и донякъде от себе си!).

На два пъти опитах да разкажа устно и подробно на хората във Вермонт за случилото се, но не стана. Оттогава нищо, засега. Е вярно, през 1977-а ОВИР ми отказа изходна виза. Но ще го преживеем.

А. А. Угримов

[45]

ОТ Н. СТОЛЯРОВА ДО А. СОЛЖЕНИЦИН, 29.10.77

Париж, 29 октомври 1977 г.

Скъпи А. И.!

...Вашите добри думи за завръщането ми ме хвърлят в смут — малко е неловко, когато хората те надценяват, а ти си мълчиш: Хем всичко стана благодарение на Вас, представете си. Вашата помощ ми даде възможност да прекарам на Запад цяла година, без да съм зависима почти от никого (иначе по никакъв начин нямаше да издържа). Благодарение на Вас ме споходи недостъпно за никого щастие — спокойно, свободно, силно, дълбоко да избира, със съзнание, необременено нито от принципи (принципите настрана, нито веднъж не ми послужиха), нито от „чувство за дълг“ (противопоказана за мен категория), нито дори от съзнанието за ползата, която мога да допринеса (дори на себе си не гледам утилитарно). Преди година златният есенен Париж породил у мен чувството: ето, аз съм в своя град и няма да мръдна от него. Ала не, не стана. Като погледнеш, уж пълна свобода и „посветъл е лазурът“, и — „в злато цял — лъчът“, и аз ли, аз ли не мога да ги оценя! — а в сърцето ми жива рана — кълбо от любов и омраза към великата, страшната, унизената, отъпканата, „желаната“, „дългоочакваната“.

...Днес скитах из коридорите на метрото с пакетите подаръци за Москва и изведнъж чух нисък руски глас — беше един от просящите, дето седят на пода и пеят с китара. Гледам — младо руско лице и чувам — пее „Полюшко-поле...“ Пееше хубаво, тъжно, много хора се спираха. А аз позорно плачех, извърната към стената, плачех толкова горчиво, сякаш цяла година не бяха ме оставили да се наплача. За какво плачех? За проклятието, надвиснало над нашата страна, затова, че хората — млади, стари, добри, всякакви — бягат, бягат, и всеки е прав за себе си, за своя единствен живот. А „За Русия ми е жал“.

На пръв поглед потисничеството и страхът са изпепелили дори самото понятие „свобода и достойнство“, ала същата неумолима преса над духа неочаквано е удесеторила потребността от свобода и достойнство. Не толкова лагерът, колкото руската „воля“ ме научи да ценя над всичко на света свободата (да живееш, да се движиш, да мислиш), към която толкова страстно се стремим. И заради тази страст, заради този напрегнат живот, в който ние — „акробати по неволя“ — се мъчим да вместим свободата и достойнството, заради това всъщност се връщам. Да, по-добре ми е да живея там, да се вслушвам в нощните стъпки по стълбището, след някое среднощно звънене на вратата (после се разбира, че от „Бърза помощ“ сбъркали звънеца) сутрин трескаво да изнасям от къщи взривоопасното, да живея, непрестанно мамейки „всевиждащото око“ (и ухо), и поне частично да използвам онова книжно богатство, което с такава обидна лекота плува към мен в Европа, поне донякъде да удовлетвори около себе си несекващата жажда за словото на истината. Може би затова тъй ревниво съм пазела [по време на западните пътешествия — А. С.] формалната непорочност на паспорта си, изключвала съм опасността от формално препятствие пред завръщането ми.

Вероятно това е последното ми писмо до Вас и затова Ви моля — ако имате добро отношение към мен, не ме разкрасявайте. Не забравяйте колко съм алчна за живот с

всичките му страни, колко съм противоречива, без това да ме измъчва, каква бонвиванка съм и как не бягам от съблазните, а се втурвам към тях. Наистина съм благодарна на съдбата за живота си, за необикновените срещи, нито една от които не забравям. Вие по-специално бяхте една от най-големите ми съблазни, осъзната още в първия разговор, и както си спомняте, не Ви оставих на мира, докато не ме „чухте“.

Разбира се, ще предам в Москва всичките Ви поздрави, ала на малко хора мога да разкажа нашата среща. С нетърпение ще очакваме миниатюрните книжки. С каналите сме зле — на кого му е приятно дълго да ходи по въже в чужда страна, — но аз вярвам в чудото на личния контакт, пък и животът е претъпкан с чудеса, във всеки случай моят е тъй претъпкан, че спокойно мога да разчитам на тях.

Прегръщам Ви и никога няма да Ви забравя.

Н. Столярова

[46]

БОРИС ИВАНОВ

**МОСКВА — РОСТОВ, ИЛИ КГБ СРЕЩУ СОЛЖЕНИЦИН
СПОМЕНИ НА ЕДИН ЧЕКИСТ**

(Публикувани със съкращения в московския ежемесечник „Совершенно секретно“, 1992, № 4.

Борис Александрович Иванов е професионален чекист, работил повече от 30 години в органите на Държавна сигурност в Краснодар, Грузия, Литва. От 1967 до 1976 година е началник на едно от подразделенията на идеологическия отдел при Управлението на КГБ в Ростовска област)

Извънмяването на телефона, неочаквано и рязко, ме накара да трепна. Извънелият апарат, един от трите върху шкафчето отляво на масивното, гланцово кафяво писалище, беше със специално

предназначение. С едностранна връзка, без шайба, в поверителните, служебни кръгове той се наричаше „черен“, „баровски“. Обикновено по този телефон се обаждаше „големият шеф“, „генералът“, „стопанинът“. Реакцията трябваше да бъде точно определена и мълниеносна: „Здраве желая, слушам.“ Другите два апарата бяха за същината на работата: единият с външна линия, другият, вътрешният — за двустранна връзка с различните служби на Управлението. След известно време се появи четвърти — за оперативна връзка с органите от областта. Наличието на пълен телефонен комплект говореше за положението на стопанина на кабинета в желязната йерархична система на Управлението. Телефонните разговори имаха своя специфика. Езикът беше езоповски — алегоричен, конспиративен. Но редките и кратки разговори по „черния“, „баровски“ телефон изглеждаха пределно безобидни.

Познатият, възсук глас произнесе: „Елате в кабинета ми.“ Поканата крайно ме изненада. Обикновено по нашите неписани закони редките срещи с първия човек в Управлението се провеждаха само с разрешението и в присъствието на прекия ми началник. И не щеш ли...

Влязох в просторната, леко затъмнена стая, въпросително погледнах секретаря (изпълняващ и задълженията на куриер и адютант). В отношенията ми с него, не бих казал приятелски, но честни и подкрепени с взаимно доверие, езикът на жестовете и мимиките имаше немаловажно значение. Кимнах към вратата на генералския кабинет, което недвусмислено означаваше: „Какво става там?“ Незабавният безмълвен отговор беше: „Не съм в течение.“

Влязох през масивната двойна врата и докладвах за явяването си. Генералът беше в добро, бих казал, рядко прекрасно настроение. До него седеше непознат мъж на средна възраст с двуреден светлосив костюм. Шефът ме покани с жест да седна срещу непознатия. Генералът ни представи един на друг, каза ми длъжността, името и чина на гостенина. После строго ме предупреди за изключителната конфиденциалност и извънредната секретност на предстоящия разговор, като се позова на указание от „центъра“ — КГБ на СССР. На въпроса: „Ами Николай Николаевич?“ (моят пряк началник) генералът кимна утвърдително, сиреч не се безпокойте, и продължи: „В нашата област с неизвестна цел пристига писателят Солженицин. Другарят от Москва е дошъл при нас във връзка с това тревожно обстоятелство.

Вие, Борис Александрович, познавате доста добре ростовския период от живота на Солженицин, неговите предишни връзки. Честно казано, никой освен вас не може да бъде полезен на другаря от Москва. Що се отнася до помощта от страна на другите служби при Управлението, съответните команди вече са издадени. С хотела всичко е уредено, осигурена е кола за гостенина. Мисля, че вечерята ви ще бъде приятна. Искрено съжалявам, че не мога да ви правя компания.“

Отдръпването на генерала от вечерята ме хвърли в искрен смут. Рангът на гостенина ли е нисък? Или нещо с положението му в центъра? По време на службата си в органите на КГБ бях изпълнявал много и различни поръчения. Но този път неочаквано смътно долових полъха на нещо необичайно. Дали да попитам? Глупаво. В такива ситуации човек трябва да си държи езика зад зъбите. Инак току-виж си се нахиснал в свръхнелепо положение с всички произтичащи от това последствия. Едно беше ясно: гостенинът изпълнява задача, в центъра на която се намира лидерът на дисидентите (по онова време нова, популярна дума) писателят А. И. Солженицин.

Но защо тук, при нас, с това се занимава Москва? В случая операцията може и е целесъобразно да се възложи на Ростовското управление. Може би просто не разчитат достатъчно на нас, тъй като добре познават Александър Исаевич. Защото той притежаваше наистина невероятни способности в областта на конспирацията. Дали беше роден конспиратор, или пък неговата мъченическа, пълна с лишения съдба бе шлифовала това му качество, но той доста често поставяше в пикантни ситуации асовете на идеологическото контраразузнаване. Това предизвиквайте съответната реакция от страна на Пето идеологическо управление на КГБ на СССР, към което във връзка със Солженицин бе създадена специална оперативна група. Аз бях много добре запознат със съществуването ѝ и в общи линии с нейния състав. В нея влизаха, условно казано, „теоретици“ — специално поканени за сътрудничество професионални литератори, „разработчици“ — професионални чекисти, които анализираха получените сведения и определяха действията спрямо обекта, и най-сетне, „практици изпълнители“, които в съответствие с обстановката осъществяваха на практика предложенията на „разработчиците“.

Когато Александър Исаевич започна активно да „прогресира“ в дейността, насочена срещу социалистическата система, незабавно

постъпиха директиви за изземане на неговите публикувани произведения, както и на „самиздатовските“ препечатки. „Самиздат“ като литературно-обществен феномен съществуваше и по-рано, тоест преди Солженицин. Но международен резонанс предизвика именно Солженицин. Създадената от него вълна от „различномислие“ прехвърли границите на нашата „най-прогресивна“ държава и се заизлива навън. В резултат, като ответна реакция, бе подсилена оперативната група към Идеологическото управление. Аз не знаех пълния състав на групата. Мисля, че е бил текущ, променящ се в зависимост от изпълняването на една или друга програма. Но основният състав на групата оставаше неизменен. Той се състоеше главно от „разработчици“ и „изпълнители“. Някои от тях заемаха много високи постове, но в съответствие с действащото положение за ранговете в течение на работата контактуваха лично с мен. Бях си създал доста приятелски отношения с ръководителя на московската група и неговата „дясна ръка“. И тъй задачата, поставена пред групата, на всички нива, включително и периферийното, се свеждаше до пресичане разпространяването на литературното творчество на А. И. Солженицин в официални и неофициални издания.

Излизането на „Един ден на Иван Денисович“ не остана без последствия и на Дон. Управлението на КГБ започна подробно и много внимателно да изучава ростовския период от живота на писателя. Бе установено, че преди войната той е живял с майка си в Ростов, учил е в гимназията, а после и във физико-математическия факултет на университета, завършил го е непосредствено преди войната. Тоталното проучване на неговите приятелски, колегиални и интимни връзки ни позволи да огледаме и определим характерите на хората, техните възгледи, а най-важното, да намерим начини и похвати за общуване с тях. Кръгът на съучениците и състудентите му се оказа малък (все пак бяха минали повече от трийсет години). Тези хора живеяха в Ростов, Новочеркасск, Таганрог. Разбира се, бяха твърде различни. Някои заемаха солидни длъжности. Информацията, получена от тях, обрисуваше следната картина: майката на писателя била машинописка в държавно учреждение, оттам и постоянният недоимък, лишенията. Момчето било талантливо, дисциплинирано, живеело буквално по разписание. Момичетата го обичали заради ума, целенасочеността,

способностите, но тайно се присмивали на затворения характер и отчуждеността му.

При разговорите с бившите състуденти и приятели на Солженицин се открие една характерна подробност: колкото по-висока бе длъжността на събеседника ни, толкова по-малко информация получавахме за отношенията му с писателя. Някои „откровено“, старателно го охулваха. Но макар и рядко, сред тях се намираха, общо взето, смели хора, които с уважение, нещо повече, с преклонение говореха за великия писател.

Тъй като ръководех едно от подразделенията на Пети идеологически отдел при Управлението на КГБ в Ростовска област, цялата информация за живота на А. И. Солженицин в Ростов се събираше при мен. Съгласно инструкцията аз незабавно препращах тази информация в Пето управление на КГБ на СССР, по-точно, в спецгрупата към управлението. Но моите функции не се изчерпваха с това. Те бяха доста по-разностранни. Центърът изпращаше в Ростов предварително подготвени чуждестранни писатели, които запознавахме на място с ростовския период от живота на Александър Исаевич, като преследвахме единствената цел: да дадем материал за бъдещи задгранични публикации, компрометиращи името на писателя — това се практикуваше в продължение на много години. И не само със съдействието на чужденците. Например първата съпруга на Александър Исаевич — Наталия Решетовская — с помощта на Пето управление публикува и разпространи книгата си „В спор с времето“, която принижаваше авторитета на съпруга ѝ.

Но да се върнем към чуждестранните литератори. Пръв от тях в Ростов пристигна един чех на име Томаш, син на известен в Чехословакия писател. През 1968 година, по време на така наречената Пражка пролет, той бе емигрирал в Швейцария, откъдето органите на чехословашката Държавна сигурност го бяха върнали в родината му. Защо ли? На Томаш се възлагаха големи надежди, естествено, като се вземаше предвид литературният авторитет на баща му. Трийсет и пет годишен, симпатичен, с приятен акцент (той говореше руски), веселяк и добър компаньон, Томаш моментално предразполагаше околните. Много обичаше да попийва, което обстоятелство бе използвано активно от заинтересованите служби.

В Ростов той пристигна с ръководителя на московската спецгрупа и майора от чешките органи на Държавна сигурност Вацлав. През няколко дни на тяхното пребиваване на Дон ние запознахме гостите с Ростов, разходихме се до Новочеркасск и посетихме тамошния Институт по лозарство и винарство, където бе базиран „пунктът“ на местното отделение на КГБ. Пътном ги запознавахме с подбрани от ръководителя на спецгрупата материали, които тенденциозно, едностранчиво се поднасяха на Томаш. Такъв сценарий се използваше във всички случаи, защото по този въпрос центърът винаги ни спускаше строги указания. В резултат в чужбина се появи книгата на Томаш Ржезач „Солженицин — спиралата на измяната“ (М., „Прогрес“, 1978 — бел. рус. ред.). След известно време московските колеги ми предадоха като подарък екземпляр от нея.

Втората посетителка бе една писателка от Канада. Не много популярна в страната си, тя очевидно бе решила да се сдобие с международна известност покрай пикантната, скандална „солженицинска“ тема. На почтена възраст, с груби черти на лицето, мършава, на ръст над средния, тя не беше твърде привлекателна.

Нея я приеха под прикритието на Ростовското отделение на АПН (Агенцията по печата „Новости“). Придружаващият я представител на московската спецгрупа към КГБ разполагаше със съответните документи по прикритието и визитна картичка на руски и немски език с посочен телефонен номератор — не на КГБ, а съвършено друг, което ме наведе на мисълта, че КГБ има резиденция и в Московската АПН. Канадската писателка бе придружавана и от московска преводачка — хубавко женче на неопределена възраст и с доста свободни маниери. Вероятно тя наистина работеше в АПН и между другото правеше „услуги“ на службите на Държавна сигурност. Веднъж, на поредната лека вечеря, оросена и от леко пийване, колегата от центъра кимна към преводачката и ми каза:

— Знаеш ли коя е? Дъщерята на Анка картечарката.

— ???

Онази избухна в смях:

— Защо, не си ли приличаме?

И с интимен тон добави:

— Между другото, баща ми е Чапаев.

Преди пристигането на канадската писателка аз както винаги получих указания и за увеселителните мероприятия. Посетихме дегустационната зала на магазин „Слънце в чашата“, хладилник № 1, където ни посрещаха и гощаваха като най-скъпи гости. Спектакълът продължи с разходка с „Ракета“ по Дон. Най-печален се оказа финалът на този спектакъл. Малко по-късно научих, че канадската писателка не само не оправдала разходите и надеждите, ами май и публично разобличила тази афера на КГБ. В такива случаи оправданието се намира начаса: интригите на американските спецслужби.

Моето отклонение от основната тема на спомените далеч не е случайно. Искам да подчертая следното: за пристигането на кой да е гостенин от Москва винаги без изключение ни предупреждаваха отрано и ни изпращаха съответните указания. А този московчанин се изтърси като гръм от ясно небе. Внезапността можеше да се обясни с бързото придвижване на Солженицин из страната, а посещението на московския непознат — със смяната на ръководството на групата за наблюдение. Но това бяха само догадки, а тогава, в генералския кабинет, информацията за Солженицин не интересуваше колегата от Центъра.

Казахме довиждане на генерала и излязохме. Наближаваше есента, времето беше ясно и топло, отказахме се от колата и отидохме пеша до хотел „Московский“, където за гостенина бе резервиран прекрасен апартамент. Във вестибюла той попита нещо администратора, спомена име, което не дочух. Качихме се, моят нов „патрон“ подреди в шкафчето съдържанието на чантата си и слязохме в бюфета.

Трябва да отбележа, че бюфетът на хотел „Московский“ беше един вид Мека за оперативниците от нашето Управление. Смяташе се за напълно естествено без никакво неудобство да поседиш тук на чаша водка или вино, да размениш някоя и друга новина, да „поклюкарстваш“. Ръководителите на Управлението прекрасно знаеха какви „седенки“ си правим тук и при необходимост ги използваха за началническите си цели.

Влязохме в уютния бюфет, който имаше само два прозореца, и се настанихме на моята любима маса. Тя беше вдясно от входа и даваше възможност да наблюдаваш присъстващите. Докато гостенинът преглеждаше менюто и се съветваше с мен, ми направи впечатление

един току-що влязъл младеж, който размени поглед с колегата ми, после много внимателно ме огледа и бавно тръгна към бара. Неволно си помислих: „Познават се.“ Докато си поръчваше вечеря, новодошлият от време на време поглеждаше към нас. Чувствах се все по-напрегнат. Някаква смътна тревога не ми даваше мира. По-скоро нисък, отколкото среден на ръст, набит, с късо подстригана тъмна коса, непознатият, ако се съди по облеклото и поведението му, беше от „седморката“ — службата за външно наблюдение. Според инструкцията на тях им бе забранено да влизат в контакт с оперативника, с изключение на ръководителя, който едновременно изпълняваше функциите на офицер за свръзка.

Този извод, до който стигнах в предположенията си, донякъде ме успокои и аз съсредоточих вниманието си върху гостенина. Дойде чистачката, която същевременно изпълняваше задълженията на келнерка, разбира се, за „нашите“, за познатите посетители. Поръчахме коняк, салати, месо. Подхванахме разговор. След няколко незначителни фрази моят събеседник предпазливо, достатъчно непринудено се заинтересува от биографията ми: откога съм в органите на Държавна сигурност, къде съм работил, на какви длъжности? Особен интерес прояви към работата ми в Литовската ССР и по-конкретно — дали там са се провеждали специални акции и какви по-точно?

Богатата вечеря и арменският коняк си изиграха ролята. Гостенинът се отпусна на стола, разхлаби вратовръзката си, разприказва се по-откровено. В органите бил отскоро, не бил работил като редови оперативник, получил ръководната си длъжност, прескачайки всички служебни стъпала, преди това бил апаратчик от ЦК на Комсомола.

Моментално схванах „кой и какво“ седи насреща ми. През 60-те и 70-те години, когато ръководител на КГБ стана Шелепин, а след него Семичастни, ключовите постове в органите на КГБ както в центъра, така и в провинцията, започнаха да заемат бивши комсомолски работници, като получаваха високи чинове и заплати. Това „подмладяване“, естествено, предизвикваше затаено неодобрение сред основния оперативен състав, който по този начин бе лишаван от служебна перспектива. От Комсомола идваха различни хора: умни и глупави, почтени и кариеристи, честни и лицемери, бачкатори и

подмазвачи. Ала една черта бе обща за всички тях — пълната липса на професионализъм, който се придобива с времето и с огромна любов към работата.

Още същата вечер, след вечерята, московският гостенин ме помоли да заминем за Каменск, като попита какво е разстоянието дотам. Извика кола, свърза се с информационния център на Седми отдел на Управлението на КГБ, представи се и уточни къде се намира „обектът“, тоест Солженицин. Буквално след 20–30 минути една черна лъскава волга вече ни отнасяше по гладкото, осветено от фаровете шосе. По пътя научих, че Солженицин и един негов приятел спрели за нощувка в боровата гора северно от Каменск. Целта на пътуването ни била да сменим московската „седморка“ за външно наблюдение, която придружавала „обекта“, със „седморка“ от Ростовското управление на КГБ, тъй като „обектът“ възнамерявал да посети Ростов, Новочеркасск и може би други градове в областта. А на мен предстояло да проверя контактите и връзките на „обекта“, които е установила „седморката“, и да изпратя материалите в Москва. Цитирам по-нататъшния диалог:

Аз: — Защо сте дошли чак от Москва за толкова обикновена работа? Та нали връзките на „обекта“ в областта са отдавна установени, информацията своевременно е постъпила в центъра.

Той: — Може да се създадат нови връзки, но всъщност пристигнах с друга цел.

Аз: — Колко ще останете при нас?

Той: — Щом изпълня задачата, ще хвана самолета.

Последните думи ме накараха да заста нащрек. Защо крият мисията му от мен? Дали не смятат по някакъв начин да ме изпързаят? Веднага си спомних как веднъж ми възложиха да направя сцена на ревност на един американски учен, уж агент на ЦРУ, а после да го набия — което аз категорично отказах да сторя. Но сега у мен заговори професионалната гордост. Понеже знаех с кого си имам работа, реших да изчакам, да се притая, като не изпускам от вниманието си намеренията и действията на „шефа“.

В далечината се показаха светлините на Каменск. Подминахме го. На няколко километра северно от града отбихме встрани, слязохме от волгата, часовникът показваше единайсет. Тъмната, островърха стена на боровата гора ясно се очертаваше на фона на звездното небе.

— Остани тук — каза „шефът“ и тръгна към гората.

Внимателно го следях с поглед. Иззад дърветата към него пристъпи някакъв мъж. Казаха си нещо и се разделиха. Когато дойде при мен, „шефът“ тихо ми съобщи:

— Предаването се е състояло, московският „външен“ е освободен. Между другото, хайде да прескочим да видим какво правят „обектът“ и приятелят му.

Прекосихме шосето и навлязохме в гората. От първите крачки се разбра: моят спътник изобщо не умее да се движи из нощна гора. Позасмях се вътрешно. Скоро чухме спокойни мъжки гласове. Да продължаваме напред беше глупаво и небезопасно — можеха да ни открият. С жестове обясних ситуацията на спътника си и се върнахме при колата.

— Тръгваме за Новочеркасск, там ще пренощуваме — отсечено нареди „шефът“ и се шмугна във волгата. Последвах го.

В Новочеркасск пристигнахме доста след полунощ. Въпреки късния час заварихме началника на градския отдел на КГБ, както се казва, при изпълнение — явно е бил предупреден. В хотела ни очаквали две резервирани стаи. Значи „шефът“ се дели от мен. Каприз или необходимост? — помислих си. Но когато пристигнахме в хотела, той заяви, че ще се настаним в двуместна стая. Още една загадка: за кого ли е предназначена втората стая? Ала не попитах — и без това нямаше да получа отговор.

На сутринта пристигна информация, че Солженицин и приятелят му са дошли в Новочеркасск. Външното наблюдение ги бе стегнало в мъртвата си хватка. Намирахме се в колата и по радиостанцията през интервали от по пет-десет минути получавахме сведения за придвижването на „обекта“. Това беше обикновена делнична работа. Най-сетне се получи съобщение, че „обектът“ и неговият приятел са вече на площад „Ермак“, където са оставили колата си и са влезли в черквата. По това време там имаше богослужение.

Нашата волга бавно потегли към черквата. Преди да навлезем в площада, на около двеста метра от него, слязохме. „Шефът“ затръшва вратата на колата и ме попита дали съм виждал „обекта“.

— Не съм.

— Искаш ли да го видиш?

— Разбира се.

Черквата ни посрещна с величав тържествен молебен. Нямаше много хора. Съсредоточени и просветлени, те слушаха пеенето, който неподвижно, който кръстейки се от време на време. Внимателно, с шапки в ръцете, пристъпвахме между тях. Неочаквано „шефът“ ме побутна с лакът и с едва забележимо кимване ме насочи да погледна към една от колоните. Видях коленичил възрастен човек с високо открито чело и подковообразна червеникава брада. Той в някаква самозабрава се кланяше и усърдно се кръстеше. До него беше застанал доста слаб, над среден ръст мъж на около 55 години. Но цялото ми внимание беше съсредоточено върху коленичилият „обект“. Честно казано, тази картина буквално ме шокира. Ако някой ми разкажеше нещо подобно, никога не бих повярвал. Винаги съм се отнасял към вярващите спокойно и с разбиране, тъй като смятам, че човек има неприкосновено право на вероизповедание. Понеже знаех много — естествено, задочно — за А. И. Солженицин, понеже бях чел неговите издадени и самиздатски произведения, както и цялата „литература“ за него (включително и информацията), разбихах, че пред нас стои огромна, необикновена личност. Но това, което виждах в момента, не пробуди у мен разбиране, съчувствие, напротив, то пося объркване, съмнения около предишните ми оценки.

Не стояхме дълго в черквата. Докато слизахме по стълбището, „шефът“ ме попита: „Е, какво ще кажеш?“ Не отговорих.

Няколко часа по-късно, следвайки „обекта“, службата за наблюдение установи два-три неизвестни за нас адреса, които го интересували. Тепърва щяхме да изясняваме от кого именно се е интересувал писателят, за какви хора става дума, какви са целта и характерът на взаимоотношенията им.

Към обяд постъпи съобщение, че „обектът“ и приятелят му се намират на централната градска улица и влизат в един магазин. „Шефът“ заприпира шофьора, взе енергични мерки колата да се придвижи бързо до центъра. Въпреки това на няколко пъти спира колата, ходи някъде, връща се и все беше нервен. Поредното му „слизане“ завърши неочаквано за мен: той се срещна с непознатия от бюфета в хотел „Московский“. Значи „непознатият“, помислих си тогава, не е представител на „седмorkата“ за външно наблюдение, защото московската „седмorkа“ отдавна бе напуснала областта. И ми стана ясно за кого е била запазена втората стая в ново-черкаския хотел.

Ако се съди по жестовете, „шефът“ и „непознатият“ спореха за нещо. Не можех да направя какъвто и да е минимално правилен извод, просто ми липсваше допълнителен материал. Слязох от колата, тръгнах към спорещите, като разчитах да дочуя поне отделни откъслечи от фрази. Напразно. „Непознатият“ не ме видя, довърши разговора си с „шефа“, рязко се обърна и се упъти към магазина. В този момент видях „обекта“ и приятеля му, които излизаха от магазина. „Непознатият“ ги подмина, после се обърна и тръгна след тях. Времето на бездействието бе свършило. Приблжих се до „шефа“ и го попитах:

— Нещо да помогна?

— Може... да вървим...

В този ред, един след друг — „обектът“, „непознатият“, „шефът“ и аз — крачехме по главната улица на града. След малко „обектът“ и приятелят му влязоха в голям за новочеркасските мащаби гастроном. Ние — след тях. Тъй че всички се озовахме в едно затворено пространство. „Непознатият“ буквално се „лепна“ за „обекта“, който стоеше на опашка пред щанда за сладкарски изделия. „Шефът“ прикри „непознатия“. Дватамата стояха полустранишком един към друг, с лице към витрината. „Непознатият“ правеше някаква манипулации с ръце около „обекта“. Не можех да видя какво по-конкретно прави, но движенията на ръцете му с ръкавици и някакъв предмет в едната от тях си спомням много ясно. Във всеки случай близо до мен, в центъра на Новочеркасск, се вършеше нещо неразбираемо за мен. Цялата операция продължи 2–3 минути.

„Непознатият“ излезе от гастронома, лицето на „шефа“ се преобрази, той се усмихна, огледа целия магазин, видя ме, кимна и пое към изхода. Последвах го. На улицата „шефът“ тихо, но твърдо изрече:

— Е, вече край, няма да изкара дълго.

В колата той не криеше радостта си:

— Разбирате ли, отначало не стана, но при втория опит всичко мина окей!

Но веднага се сепна, погледна мен, после шофьора.

Отидохме до хотела, после при началника на градския отдел, „шефът“ даде указания за проверка на новооткритите връзки на „обекта“ в града, сбогувахме се, после се качихме в колата и — към Ростов.

В главата ми цареше пълна бъркотия. Фразата на „шефа“: „Отначало не стана, но при втория опит всичко мина окей!“ бе хвърлила нова светлина върху ситуацията, на която бях свидетел. Епизодът в магазина вече не ми изглеждаше странен и неразбираем. Това беше финалът на замисленото от висшия наказателен орган на страната престъпление срещу великия писател дисидент. Какво можех да сторя? Оставаше ми само да мълча — единственият вариант да запазя своя живот и живота на семейството си.

Пристигнахме в Ростов и се разделихме с „шефа“ на прага на генералския кабинет. На сбогуване той пресилено бодро ми каза:

— Всичко е наред, ще изпратиш новочеркасските материали в Центъра.

Съдбата на „непознатия“ остана тайна за мен, колкото до „шефа“, успях внимателно да проуча: изпратили го в чужбина, то се знае, не на екскурзия.

Закономерен и естествен е въпросът: какво стана с Александър Исаевич след Новочеркаската операция? Не знам... Може би сериозно е боледувал, може би не е бил далеч от смъртта. Очевидно на този въпрос трябва да отговори самият той или близкото му обкръжение...

ПОСЛЕСЛОВ

Настоящото повествование е документално, макар да е написано по памет. Изложените събития наистина се случиха и почти 20 години тежат на съвестта ми. Отново и отново повтарям: какво можех да сторя? Нямам преки, неоспорими улики, веществени доказателства също. Оставаше ми само да викам. Но дали щяха да ми дадат възможност? Дълбоко се съмнявам, нещо повече, убеден съм, че „откритието“ ми още в зародиш щеше да бъде погребано навеки.

В първата глава на „Свидетелства на един съвременник“ Г. А. Арбатов пише: „...мисля, че докато са живи свидетелите, докато са останали очевидци на събитията от този важен и сложен период от нашата история, а най-вече такива, които в една или друга степен са участвали, трябва да им се даде възможност да разкажат за тях. Колкото и скромна роля да са играли.“

Умишлено не назовах конкретни имена на участниците и съучастниците в изложените събития. Постъпвам така, защото смятам, че е необходимо да им оставя възможността и те да говорят: да разширят, да уточнят, да назоват инициаторите — авторите на идеята за тази престъпна акция, а те безспорно заемат високи държавни постове.

Нека се погледнем в очите.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.